
3 1761 07829040 0

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΥΠΟ

Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

1888

ΜΕΛΕΤΑΙ

ΥΠΟ

Α. ΔΙΟΜΗΔΟΥΣ ΚΥΡΙΑΚΟΥ

καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ.

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ

ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ

1887

LIBRARY
JAN 31 1973

ΚΑΡΟΛΩι ΧΑΖΕ

ΤΩι ΜΕΓΑΛΩι ΤΗΣ ΓΕΡΜΑΝΙΑΣ ΘΕΟΛΟΓΩι

ΕΙΣ ΕΝΔΕΙΞΙΝ ΤΙΜΗΣ

ΤΑΣ ΜΕΛΕΤΑΣ ΤΑΥΤΑΣ

ΑΦΙΕΡΩ

Ο ΓΡΑΨΑΣ.

Τῷ ἀναγνώστῃ.

Συλλέξας διαφόρους κατὰ καιροὺς ἐν περιοδικοῖς καὶ ἐφημερίσι δημοσιευθείσας διατριβάς μου, μελέτας, βιβλιοκρισίας καὶ ἄλλα ἔργα μου, ἐκδίδω ταῦτα ἐν ἑνὶ τόμῳ ὑπὸ τὸν τίτλον ΜΕΛΕΤΑΙ. Τὰ ἐκδιδόμενα εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. Περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ Παραβάτου. 2. Περὶ Αὐγουστίνου. 3. Περὶ Συνεσίου. 4. Περὶ Φωτίου. 5. Ἡ ἐπιστροφὴ τῶν σλάβων διὰ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου. 6. Ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Ῥώσσων εἰς τὸν Χριστιανισμόν. 7. Ἡ ἑορτὴ τῆς τετρακοσιετηρίδος τοῦ Λουθήρου. 8. Περὶ Θεοκλήτου Φαρμακίδου. 9. Λέων ὁ ΙϚ′ καὶ Ἰωακεὶμ ὁ Δ′. 10. Περὶ τῶν αἰτιῶν τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας τῆς ἐποχῆς ἡμῶν. 11. Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη. Μελέται Ἰωάννου Σκαλτσούνη. 12. Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου ἐπιστολαὶ ἢ περὶ Ψυχῆς καὶ Θεοῦ ὑπὸ Π. Βραΐλα. 13. Ὁ Σωκράτης πραγματεία Γουστάβου Ἔϊχθαλ ἐξελληνισθεῖσα ὑπὸ Ι. Βαλέττα. 14. Διδαχὴ τῶν δώδεκα ἀποστόλων ὑπὸ Φιλοθέου Βρυεννίου. 15. Πρότασις Συνόδου περὶ μισθοδοσίας τῶν ἐφημερίων. 16. Λόγος εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας. 17. Λόγος ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου.

Α. ΔΙΟΜΗΔΗΣ ΚΥΡΙΑΚΟΣ.

ΠΕΡΙ

ΙΟΥΛΙΑΝΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΑΒΑΤΟΥ*

Μέλλων νὰ ὁμιλήσω περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου, δὲν προτίθεμαι νὰ ἀναλύσω καὶ ἀναιρέσω τὸ περὶ τοῦ αὐτοκράτορος τούτου σύγγραμμα τοῦ κ. Κλέωνος Ῥαγκαβῆ, τὸ ὁποῖον τοσοῦτον ἤγειρε θόρυβον. Τοιαύτην ἐργασίαν ἐθεώρησα ἀηδῆ, διότι τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σύγγραμμα κατὰ τὴν ἐμὴν κρίσιν δὲν εἶναι σοβαρά τις ἐργασία καὶ σπουδαία ἱστορικὴ μελέτη περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἐκείνου προσώπου, ἀλλὰ μᾶλλον λίβελλος κατὰ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, τὴν ὁποίαν ὁ κ. Ῥαγκαβῆς φαίνεται παντάπασι μὴ ἐννοήσας, διότι μηδόλως εἰς τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς εἰςδύσας, νομίζει αὐτὴν συνισταμένην εἰς ἐπουσιώδεις τινὰς ἐν αὐτῇ ἀπαντώσας ἰδέας, καὶ συνάμα συγχέει οἰκτρῶς Παλαιὰν καὶ Καινὴν Διαθήκην. Πῶς νὰ συζητήσῃ τις πρὸς ἄνδρα ἀποφαινόμενον, ὅτι ὁ θεῖος ἱδρυτὴς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας εἶναι Ἀγαθάγγελός τις [1] καὶ τὸ Κοράνιον ἀνώτερον τοῦ Εὐαγγελίου [2], τοῦ Εὐαγγελίου ἐκείνου, περὶ τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ ὁποίου εἷς Ῥενὰν ὡμολόγησεν, ὅτι εἶναι «ἡ ὑψίστη δημιουργία ἡ προελθοῦσα ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως, ὁ κάλλιστος κώδιξ τοῦ τελειοτάτου βίου, οἵου ἀνώτερον οὐδεὶς ἠθικολόγος ἠδυνήθη ποτὲ νὰ διατυπώσῃ [3]; » Θέλω μᾶλλον ὁμιλήσει περὶ Ἰουλιανοῦ τοῦ παραβάτου, ὅπως ἁπλῶς ἀνὰ χεῖρας κρατῶν τὴν δᾷδα τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἐκτυλίξω ἐνώπιον ὑμῶν τὸν βίον αὐτοῦ, περὶ οὗ, ἀφοῦ ὁπωσδήποτε ἐγένετο τοσοῦτος λόγος, πολλοὶ ἴσως θὰ ἔχωσι περιέργειαν νὰ γνωρίζωσι τίς ἦτο καὶ τί ἔπραξεν. Ἐμμέσως δὲ δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ μελέτη ἡμῶν αὕτη καὶ ὡς ἀπάντησις πρὸς τὸν κ. Κλέωνα

---

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ *Παρνασσῷ* τῇ 30 Δεκεμβρίου 1877.

1 Κ. Ῥαγκαβῆ Ἰουλιανὸς ὁ παραβάτης. σελ. 505.

2 Αὐτόθι, 512.

3 Vie de Jésus, σελ. 35, ἔκδ. ς'.

Ῥαγκαβῆν, διότι ἐὰν ἐκ τῆς ἀπαθοῦς ἱστορικῆς ἐρεύνης περὶ τῶν κατὰ τὸν Ἰουλιανὸν ἐξαχθῇ, ὅτι ἡ ἐπιχείρησις αὐτοῦ τοῦ νὰ κωλύσῃ τὸν μικρὸν πρὸ αὐτοῦ ἀρξάμενον θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ νὰ ἐπαναγάγῃ τὸ κράτος τῆς ἀρχαίας ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ πλείστου μέρους τῶν κατοίκων τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἤδη ἀποθανούσης ἐθνικῆς θρησκείας, ὑπῆρξε καὶ καθ' ἑαυτὴν παράλογος καὶ πολιτικῶς ἀσύνετος καὶ ματαία, καὶ ἀποδειχθῇ ὅτι οὕτω κρίνουσι τὸν Ἰουλιανὸν οἱ κράτιστοι τῶν νεωτέρων χρόνων ἱστορικοί, ἄνδρες, οἷος ὁ Γίββων π. χ., ἀνατρέπονται ἄρδην διὰ τῆς ἐτυμηγορίας ταύτης τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης πᾶσαι αἱ ἀντίθετοι ἀποφάνσεις τοῦ ἡμετέρου νεαροῦ ἀπίστου.

Ἓν τῶν περιεργοτέρων μερῶν τῆς ἱστορίας εἶναι ἡ π ά λ η μ ε τ α ξ ὺ τ ῆ ς χ ρ ι σ τ ι α ν ι κ ῆ ς κ α ὶ τ ῆ ς ἐ θ ν ι κ ῆ ς θ ρ η σ κ ε ί α ς ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία τὸ πρῶτον ὡς ἰουδαϊκὴ ἄνευ πολλῶν ἀξιώσεων αἵρεσις παρὰ τῶν Ῥωμαίων θεωρηθεῖσα, ἀφίνεται ἐλευθέρα ἐπ' ὀλίγον καὶ ἐξαπλοῦται· ἀλλὰ μόλις ἐννοήθη παρ' αὐτῶν ὁ ἀληθὴς αὐτῆς χαρακτήρ, ὅτι ἤρχετο, πλήρης θάρρους, τὸ ὁποῖον ἐμπνέει ἡ ἀλήθεια κατὰ τοῦ ψεύδους, ὡς ἡ μόνη λογικὴ καὶ ἀληθὴς θρησκεία, ὡς ἡ λατρεία τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, μετὰ τῆς τάσεως νὰ κατανικήσῃ μὲν τὰς πεπαλαιωμένας εἰδωλολατρικὰς θρησκείας, τὰς θεοποιησάσας τὴν κτίσιν, ἀντικαθισταμένη δὲ ἀντ' αὐτῶν νὰ γενικευθῇ εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον, ἤρχισαν οἱ ῥωμαῖοι ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας τῆς ὑπὸ τοῦ κράτους προστατευομένης νὰ καταδιώκωσιν αὐτὴν εἴτε δι' ἐξεγέρσεων τῶν ὄχλων κατ' αὐτῆς παρὰ τῶν ἐθνικῶν ἱερέων καὶ σοφιστῶν, εἴτε διὰ τακτικῶν παρ' αὐτῶν τῶν αὐτοκρατόρων σχεδιαζομένων καὶ ὑπὸ τῶν διαφόρων τοῦ κράτους ἀρχῶν διευθυνομένων διωγμῶν. Οἱ διωγμοὶ διαρκοῦσι τρεῖς ὅλους αἰῶνας, διαδέχονται δὲ ἀλλήλους ὁ εἷς φοβερώτερος τοῦ ἄλλου· ποταμοὶ μαρτυρικῶν αἱμάτων χύνονται· ἀλλ' εἰς μάτην πάντα ταῦτα· τὸ θάρρος τῶν χριστιανῶν εἶναι ἄκαμπτον· οἱ διωγμοὶ ἀναδεικνύουσι λαμπροτέραν τὴν ἀρετὴν αὐτῶν καὶ ἑλκύουσι πρὸς αὐτοὺς τὸν θαυμασμὸν καὶ αὐτῶν τῶν διωκτῶν· ὁ δὲ ζῆλος αὐτῶν πρὸς διάδοσιν τῆς ἀληθείας αὐξάνει ἀναλόγως τῶν προσκομμάτων, ἅτινα ἔθετον κατ' αὐτῆς· οὕτω δὲ ἡ καταδιωκομένη θρησκεία, ἀντὶ νὰ περιστέλληται, ἐξαπλοῦται ὁσημέραι περισσότερον, καὶ περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος τὸ μεγαλήτερον μέρος τῶν κατοίκων τοῦ ἀπεράντου ῥωμαϊκοῦ κράτους, τοῦ περιλαμβάνοντος τότε ἅπασαν σχεδὸν τὴν Εὐρώπην καὶ

μέγα μέρος τῆς Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς, ἦτο ἤδη χριστιανικόν. Ὁ χριστιανισμὸς διὰ τῶν καθαρῶν περὶ Θεοῦ καὶ ἠθικῆς ἀληθειῶν του καὶ διὰ τῶν ἀρετῶν, ἃς ἔδειξαν τότε οἱ ὀπαδοί του ἐν τῷ μέσῳ τῶν πανταχόθεν θλίψεων, ἤρχισε νὰ κερδίζῃ οὐ μόνον τοὺς σοφωτέρους καὶ ἰσχυροτέρους ἐν τῇ τότε κοινωνίᾳ ἄνδρας, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν αὐτοκρατόρων τινάς. Ἤδη ὁ Ἀλέξανδρος Σευῆρος (222—235) ἐτίμα τὸν θεμελιωτὴν τῆς νέας θρησκείας, κατατάσσων αὐτὸν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν παρ' αὐτοῦ τιμωμένων ἡρώων, ὁ δὲ Φίλιππος ὁ Ἄραψ (249), τοσοῦτον ηὐνόει τοὺς χριστιανούς, ὥστε ἐπιστεύετο ὅτι ἐν τῷ κρυπτῷ ἦτο χριστιανὸς καὶ ὅτι ἐν καιρῷ νυκτὸς κατὰ τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα μετέσχε κρυφίως ἐν Νικομηδείᾳ τῆς εὐχαριστίας. Ἔτι εὐνούστερος τοῖς χριστιανοῖς φαίνεται μετὰ ταῦτα ὁ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου πατὴρ Κωνστάντιος ὁ Χλωρός, ὅστις ὡς Καῖσαρ ἐν Γαλλίᾳ παρεῖχεν εἰρήνην τοῖς χριστιανοῖς, ἐν ᾧ χρόνῳ (303) οἱ συνάρχοντες αὐτοῦ Διοκλητιανός, Μαξιμιανὸς καὶ Γαλέριος ἐμαίνοντο μάλιστα ἐν τῇ ἀνατολῇ κατὰ τῶν χριστιανῶν. Ὁ Κωνστάντιος ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἐκλεκτικοὺς ἐκείνους ἐθνικούς, οἵτινες ἐκ πάντων τῶν θρησκευμάτων καὶ φιλοσοφημάτων ἐξέλεγον τὸ αὐτοῖς ἀληθὲς καὶ ὀρθὸν δοκοῦν καὶ εἰς ἴδιον σύστημα συνηρμολόγουν. Ἀλλ' ἐκεῖνος, ὃν εἶχε προορίσει ἡ Θεία Πρόνοια, ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς τὸ ὄργανον, δι' οὗ ἡ ἀληθὴς θρησκεία ἔμελλεν ὁριστικῶς νὰ θριαμβεύσῃ ἐν τῷ κόσμῳ, εἶναι Κωνσταντῖνος ὁ μέγας, ὅστις ἐξ ὅλης ψυχῆς καὶ καρδίας ἀφοσιωθεὶς εἰς τὸ νέον θρήσκευμα, οὐ μόνον τῷ 313 μετὰ τοῦ συνάρχοντος αὐτοῦ Λικινίου παρέσχε διὰ τοῦ περιφήμου διατάγματος τοῦ ἔτους τούτου εἰρήνην τῇ ἀπὸ τριῶν ἤδη αἰώνων καταδιωκομένῃ ἐκκλησίᾳ, ἀλλὰ καὶ ὅτε τῷ 323 ἐγένετο μονοκράτωρ, ἀνύψωσε τὸν χριστιανισμὸν εἰς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει, πλεῖστα αὐτῇ παρασχὼν προνόμια. Ἔκτοτε ὁ θρίαμβος τοῦ χριστιανισμοῦ ἐξησφαλίσθη· μέγα πλῆθος ἐθνικῶν ἠκολούθησαν τῷ παραδείγματι αὐτοῦ· οἱ ναοὶ τῶν εἰδώλων ἤρχισαν νὰ ἐρημοῦνται· ἡ δὲ ἐθνικὴ θρησκεία καὶ ἐσωτερικῶς ἡττηθεῖσα διὰ τῆς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐξωτερικῶς διὰ τῆς ἐκχριστιανίσεως τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἤρχισε ταχεῖ τῷ βήματι νὰ καταπίπτῃ, ἂν καί, τοῦτο λέγομεν πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀπηξίωσεν οὗτος νὰ μεταχειρισθῇ τὴν βίαν κατὰ τῶν ἐθνικῶν, ἣν οὗτοι εἶχον μεταχειρισθῆ κατὰ τῶν χριστιανῶν. Οἱ υἱοὶ τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἰδίως ὁ βί-

αιος Κωνστάντιος, ἀφ' ὅτου μάλιστα ἀπέβη μονοκράτωρ, παρὰ τὸ παράδειγμα τοῦ πατρός των, ἐζήτησαν βιαίως νὰ ἐξαλείψωσι τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν ἀπαγορεύοντες διὰ νόμων τὰς ἐθνικὰς θυσίας καὶ ἐπιβάλλοντες θάνατον κατὰ τῶν θυόντων. Τότε δὲ ἐν πολλαῖς χώραις ἐκλείσθησαν ἢ κατεστράφησαν ἢ εἰς χριστιανικὰς ἐκκλησίας μετεβλήθησαν πολλοὶ ἐθνικοὶ ναοί. Οὕτως οἱ ἐθνικοὶ ἐπὶ Κωνσταντίου ἐτέλουν περίπου ἐν ᾗ καταθλιπτικῇ θέσει ἦσαν οἱ χριστιανοὶ ἐπὶ τῶν διωκτῶν των αὐτοκρατόρων. Ἀλλ' ἐνῷ τὸ μαρτυρικὸν αἷμα ἔδωκε νέαν ζωὴν τῇ ἐκκλησίᾳ, οἱ διωγμοὶ δὲν ἤγειραν ἐκ τῆς πτώσεως τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Ἡ πτῶσις αὐτῆς ἦτο τέλειος θάνατος, οὐδεμίαν πλέον παρέχων ἐλπίδα. Μόνον ἐν Ῥώμῃ, ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ταῖς μεγάλαις ἐν γένει πόλεσι ὑπῆρχον ἐπιφανεῖς τινες οἰκογένειαι, αἵτινες ἵνα τηρήσωσι τὰς οἰκογενειακάς των παραδόσεις, ἐνέμενον εἰς τὸ ἀρχαῖον θρήσκευμα, καί τινες σοφοὶ ἢ μᾶλλον σοφισταὶ, οἵτινες μὴ δυνάμενοι ἐκ προκαταλήψεως νὰ ἐννοήσωσι, πῶς ἐκ τῆς Ἰουδαίας ἦτο δυνατὸν νὰ προέλθῃ τι σοφὸν, καὶ μὴ ἀξιοῦντες ὡς ἐκ τούτου ἐμβριθοῦς σπουδῆς τὸν χριστιανισμὸν, ἠγνόουν τὴν ἀληθῆ οὐσίαν του, καὶ ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς μίγμα τι ἐκ τῶν διαφορωτάτων δεισιδαιμονιῶν, τοὐναντίον δὲ ἦσαν προσκεκολλημένοι εἰς τὴν ἐθνικὴν λατρείαν, ὡς συνδεδεμένην μετὰ τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, πρὸς ἣν ἔτρεφον τελείαν ἀφοσίωσιν. Ἐκ τῶν δύο τούτων τάξεων κυρίως καὶ τῶν ἀμαθῶν χωρικῶν ἀπετελεῖτο τότε ἡ ἐθνικὴ μερὶς ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει, ἥτις ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίνου, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ Κωνσταντίου ἔβλεπεν ἑαυτὴν ὁσημέραι μειουμένην καὶ ἐν τελείως ἀπελπιστικῇ θέσει τελοῦσαν. Μόνος εἷς νέος αὐτοκράτωρ κατὰ τοῦ νικηφόρου χριστιανισμοῦ κηρυττόμενος ἠδύνατό πως νὰ ἀναπτερώσῃ πάλιν τὰς ἐλπίδας τῆς μερίδος ταύτης. Καὶ τοιοῦτος πράγματι παρουσιάζεται ὁ τὸν Κωνστάντιον διαδεξάμενος Ἰουλιανὸς, ὁ διὰ τὴν παράβασιν τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως καὶ τὴν ἀπ' αὐτῆς ἀποστασίαν παραβάτης καὶ ἀποστάτης κληθεὶς, εἰς οὗ τὸν βίον μεταβῶμεν νῦν.

Ὁ Ἰουλιανὸς ἦτο υἱὸς Κωνσταντίου, τοῦ ἀδελφοῦ Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου. Ὅτε ὁ βίαιος Κωνστάντιος, ὁ υἱὸς τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου, ἀνέλαβε τὴν ἀρχὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἵνα ἀσφαλισθῇ ἐν τῷ θρόνῳ του, διέταξε νὰ φονεύσωσι πάντας τοὺς συγγενεῖς

του τῷ 337 μ. Χ. Ὁ οἶκος τοῦ Κωνσταντίου κατεστράφη τότε ἐξ ὁλοκλήρου, μόνοι δὲ υἱοί του ὁ ἑξαέτης Ἰουλιανὸς καὶ ὁ ὀλίγῳ πρεσβύτερος Γάλλος, διὰ τὴν μικράν των ἡλικίαν ἀνεπίφοβοι νομισθέντες παρεωράθησαν ὑπὸ τῶν φονέων καὶ ἐσώθησαν. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπὶ βραχὺν χρόνον κατέφυγε τότε πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Ἀρεθούσης Μάρκον, μετὰ δὲ ταῦτα ἔζη μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του ἐν τοῖς κτήμασι τῆς ἤδη πρὸ πολλοῦ ἀποθανούσης μητρός των ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τοῦ ὡς παιδαγωγοῦ αὐτῷ ὁρισθέντος Μαρδονίου, ἀρχαίου πεπειραμένου δούλου, ὅστις ἔδωκεν αὐτῷ μετρίαν τινὰ καὶ ἀτελῆ ἀνατροφήν. Δι' αὐτοῦ ἐδιδάχθη τὸ πρῶτον τὸν Ὅμηρον. Μετὰ ταῦτα ἀπὸ τοῦ δεκάτου μέχρι τοῦ δεκάτου τρίτου ἔτους τῆς ἡλικίας του ἐπεσκέφθη ὁ Ἰουλιανὸς τὰς σχολὰς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ ἀπέδειξεν ἔκτοτε πολὺν ζῆλον πρὸς τὰς σπουδάς. Ἀκούων τὴν φήμην τοῦ τότε ἐν Κωνσταντινουπόλει διδάσκοντος ῥήτορος Λιβανίου, ἤθελε νὰ ἀκροασθῇ καὶ αὐτοῦ, ἀλλ' ὁ Κωνστάντιος, ὅστις καὶ ἕνεκα θρησκευτικῶν πεποιθήσεων ἀπεστρέφετο τοὺς ἐθνικούς, καὶ ἕνεκα πολιτικῶν λόγων ὑπόπτως ἔχων πρὸς τὸν Ἰουλιανόν, δὲν ἤθελε νὰ βλέπῃ σχετιζόμενον αὐτὸν πρὸς τὴν ἐθνικὴν μερίδα, δὲν ἐπέτρεψεν αὐτῷ τοῦτο. Ἀλλ' ὅ,τι ἐφοβεῖτο ὁ Κωνστάντιος, συνέβη καὶ ἐναντίον τῆς θελήσεώς του. Ὁ Νικοκλῆς, ὁ δοθεὶς τῷ Ἰουλιανῷ διδάσκαλος τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, ἦτο ἀνὴρ μόνον ὑπὸ τὸ πρόσχημα χριστιανός, πράγματι δὲ ἐθνικός, εἰδήμων δὲ ἀκριβέστατος τοῦ Ὁμήρου ὤν,[1] εἰσήγαγεν αὐτὸν εἰς τὸν τότε συνήθη τρόπον τοῦ ἐξηγεῖν τὸν μέγαν ποιητήν, καθ' ὃν ὑπὸ τοὺς λαμπροὺς μύθους αὐτοῦ ἔπρεπε νὰ νοῇ τις βαθυτάτας δῆθεν φιλοσοφικὰς ἀληθείας. Ἐν δὲ τῇ ῥητορικῇ εἶχε διδάσκαλον τὸν ῥήτορα Ἐκηβόλιον. Ὁ εὐφυὴς Ἰουλιανὸς ἐποίει τηλικαύτας προόδους ἐν ταῖς σπουδαῖς του, ὥστε ἡ κοινὴ περιέργεια ἤρχισε νὰ στρέφηται πρὸς αὐτόν. Τοῦτο ἤρκεσε νὰ αὐξήσῃ τὰς ὑποψίας τοῦ αὐτοκράτορος. ὅστις ἐφοβεῖτο πολὺ μήπως οἱ νέοι ἀνεψιοί του κερδίσωσι τὴν εὔνοιαν τοῦ λαοῦ. Ἵνα καταστήσῃ λοιπὸν αὐτοὺς ἀβλαβεῖς, διέταξε νὰ μεταβῶσι καὶ διατρίβωσι τοῦ λοιποῦ ὡς ἐν ἐξορίᾳ εἰς τὸ ἐν Καππαδοκίᾳ φρούριον Μάκελλον. Ἐνταῦθα μένοντες ἐπετηροῦντο αὐστηρῶς, ἡ δὲ ἐκπαίδευσίς των ἐσκόπει νὰ παρασκευάσῃ αὐτοὺς πρὸς τὸ κληρικὸν

1. Λιβ. παραινετ. πρὸς Ἰουλ. I, σελ. 459. «Εἰδὼς εἴπερ τις τῆς Ὁμήρου γνώμης τὰ ἀπόρρητα.»

στάδιον, εἰς ὃ διὰ τὸ ἀσφαλέστερον εἶχεν αὐτοὺς προορίσει ὁ θεῖός των. Ὁ Ἰουλιανὸς μάλιστα προὐχειρίσθη ἐκεῖ καὶ εἰς ἀναγνώστην, ὅπερ ἔργον ὑπεχρέου αὐτὸν νὰ ἀσχολῆται πλειότερον περὶ τὴν μελέτην τῆς ἁγίας Γραφῆς. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ μεγάλη παρ' αὐτῷ γνῶσις τῆς Γραφῆς, τοὐλάχιστον τοῦ γράμματος αὐτῆς· διότι εἰς τὸ πνεῦμα αὐτῆς οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ εἰσδύσῃ, οὐδὲ ὡδηγήθη εἰς τοῦτο παρά τινος. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐπεβάλλετο τρόπον τινὰ αὐτοῖς διὰ τῆς βίας. Καὶ αὐτὰ τὰ παίγνιά των ἔπρεπε νὰ ἔχωσι θρησκευτικὸν χαρακτῆρα. Οὕτω παίζοντες καὶ πρὸς ἀλλήλους ἁμιλλώμενοι, ἔκτισαν οἱ δύο ἀδελφοὶ ναΐσκον τινὰ εἰς τιμὴν τοῦ μάρτυρος Μάμαντος. Ἡ τοιαύτη βεβιασμένη ἀνατροφὴ μόνον ἐπὶ τὸν βραδύνουν Γάλλον ἠδύνατο νὰ ἐξασκήσῃ ἐπιρροήν τινα· παρὰ τῷ εὐφυεστέρῳ δὲ καὶ ἀνεξαρτησίαν πνεύματος ποθοῦντι Ἰουλιανῷ ἔσχεν ἀντίθετον ἀποτέλεσμα. Ἤρχισε νὰ συλλαμβάνῃ ἀ π έ χ θ ε ι α ν πρὸς τὸν ἐπιβαλλόμενον αὐτῷ χριστιανισμόν· ἑτέρωθεν δὲ τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον δικαίως ἔτρεφε πρὸς τὸν Κωνστάντιον, τὸν φονέα τοῦ πατρός, τῶν ἀδελφῶν καὶ τῶν συγγενῶν του, ἠδύνατο εὐκόλως νὰ στραφῇ καὶ κατὰ τῆς θρησκείας ἐκείνης, ἣν οὗτος ἤθελε δι' ὅλων τῶν βιαίων μέσων νὰ ἐπιβάλλῃ τοῖς πᾶσι. Προσθέσατε εἰς ταῦτα τὴν ὑπόκρισιν παρὰ πολλοῖς τῶν τότε χριστιανῶν, οἵτινες εἶχον ἀσπασθῆ τὸ νέον θρήσκευμα ὡς ὑπὸ τῆς πολιτείας προστατευόμενον μόνον ἐκ συμφέροντος, τὸν φανατισμὸν τοῦ ὄχλου τὸν πολλαχοῦ δειχθέντα ἐν τῇ καταστροφῇ τῶν ἀρχαίων ἐθνικῶν ναῶν, πολλῶν ἀριστοτεχνημάτων ὄντων τῆς ἀρχαίας καλλιτεχνίας, τὰς διαιρέσεις τῶν χριστιανῶν ἕνεκα τῶν ἀρειανικῶν καὶ ἄλλων ἐρίδων, καὶ τὰ εἰς ὕψιστον βαθμὸν ἐξημμένα πάθη μεταξὺ τῶν ἀνωτάτων τῆς ἐκκλησίας λειτουργῶν, τῶν ἐπισκόπων, καὶ θὰ ἐννοήσητε πῶς παρεννόησεν ὁ Ἰουλιανὸς τὸν ἀληθῆ χαρακτῆρα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ πῶς ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἐγεννήθη ἀποστροφή τις πρὸς τὴν θρησκείαν ταύτην. Οἱ αὐτοὶ δὲ λόγοι, οἵτινες ἀπεμάκρυνον αὐτὸν ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὤθουν αὐτὸν πρὸς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, τὴν ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίου πολεμουμένην, πρὸς ἣν εἶχεν ἐμπνευσθῆ ἀγάπην ἤδη καὶ διὰ τῆς σπουδῆς τοῦ Ὁμήρου καὶ τῆς ἀρχαίας φιλολογίας· διότι ὅσον ἐμποδίζετο αὐτῷ ἡ σπουδὴ αὕτη, τοσοῦτον ζωηροτέρα ἐγεννᾶτο ἐν αὐτῷ ἡ ἀγάπη πρὸς αὐτήν, καθότι ἡ πρός τι ἀπαγόρευσις χρησιμεύει συνήθως ὡς δέλεαρ πρὸς τὸ ἀπαγορευόμενον. Ἐνῷ ὁ Κωνστάντιος ἐφρόνει, ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ἠσχολεῖτο εἰς θρησκευτικὰς μελέτας,

οὗτος ποριζόμενος κρυφίως χειρόγραφα Ἑλλήνων ποιητῶν καὶ πεζογράφων, εἰς τὴν μελέτην τούτων ἀφιέρου τὸν πλειότερον χρόνον. Οὕτως ἐξηγεῖται τὸ πῶς ὁ ὡς χριστιανὸς ἀνατραφεὶς Ἰουλιανὸς ἀπέβη ἀνεπαισθήτως καὶ κατὰ μικρὸν ἐχθρὸς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἀπέκλινεν εἰς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Οὕτως ἐννοοῦσι τὴν ἐν τῷ Ἰουλιανῷ ἐπελθοῦσαν μεταβολὴν πάντες οἱ ἱστορικοί. Ὁ Γίββων,[1] ὅστις μὴ συμπαθῶν παντάπασι πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῶν χρόνων ἐκείνων, δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς μεροληπτικῶς ἐξιστορῶν τὰ κατὰ τὸν Ἰουλιανὸν πρὸς τὸ συμφέρον τῶν χριστιανῶν, λέγει περὶ τούτου τὰ ἑξῆς· «Ὁ γλυκὺς καὶ ἤπιος χαρακτὴρ τοῦ Ἰουλιανοῦ συνῇδε μὲν πρὸς τὰ παραγγέλματα τοῦ Εὐαγγελίου, τὸ δὲ χριστιανικὸν θεολογικὸν σύστημα, τὸ ὁποῖον ἐξήγει τὴν μυστηριώδη οὐσίαν τῆς θεότητος, καὶ ἤγειρε διὰ τὸ μέλλον ἄπειρον ἄποψιν ἀοράτων κόσμων ἠδύνατο νὰ ἱκανοποιήσῃ τὴν περιέργειαν τοῦ πνεύματός του, ἀλλὰ τὸ ἀνεξάρτητον πνεῦμά του δυσκόλως ἤθελε νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν παθητικὴν ὑπακοήν, ἣν ἀπήτουν ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας οἱ φίλαρχοι λειτουργοὶ τῆς ἐκκλησίας, οἵτινες ἀνύψουν εἰς νόμους τῆς ἐκκλησίας τὰς προσωπικάς των γνώμας, ἠπείλουν δὲ εἰς τοὺς ἀντιπάλους των αἰωνίους ποινάς, καὶ ὑπαγορεύοντες αὐτῷ τὸ τί εἶχε τὴν ἄδειαν νὰ σκέπτηται, νὰ λέγῃ καὶ νὰ πράττῃ, καὶ διὰ τῆς βίας ἀποκρούοντες τὰς ἀπορίας καὶ καταπιέζοντες παρ' αὐτῷ μεγάλως τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρεύνης, διέθεσαν αὐτόν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, δυσμενῶς κατὰ τοῦ κύρους τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὁδηγῶν του. Ὁ Ἰουλιανὸς ἀνετράφη ἐν τῇ μικρᾷ Ἀσίᾳ, ἐν τῷ μέσῳ των σκανδάλων τῆς διὰ τοῦ Ἀρείου ἐγερθείσης ἔριδος. Αἱ σφοδραὶ συζητήσεις τῶν ἐπισκόπων τῆς ἀνατολῆς, αἱ συχναὶ μεταβολαὶ τῶν συμβόλων των, καὶ τὰ ταπεινὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποῖα ἐφαίνοντο ὅτι ἐκίνουν αὐτούς, ἔπεισαν ἐπὶ τέλους αὐτόν, ὅτι οὗτοι ἢ δὲν ἐννόουν ἢ δὲν ἐπίστευον τὴν θρησκείαν, δι' ἣν ἠγωνίζοντο τοσοῦτον ἐμπαθῶς. Ἀντὶ νὰ ἀκροᾶται λοιπὸν προθύμως τῶν ἀποδείξεων ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, ἥτις προθυμία δύναται νὰ δώσῃ εἰς αὐτὰς νέαν βαρύτητα, ἤκουεν αὐτὰς μετὰ δυσπιστίας. Ταῦτα πάντα ἐνεποίησαν αὐτῷ ἀνυπέρβλητόν τινα ἀποστροφὴν πρὸς τὸν χριστιανισμόν.»

1. Histoire de la décadence de l'Empire romain. I, σελ. 518 ἔκδοσ. γαλλ. τοῦ Buchon 1842.

Ὁ Ἰουλιανὸς εἶχεν ἀποβῆ ἐν τῇ καρδίᾳ του σχεδὸν ἐθνικός, ἐν ᾧ φανερῶς φοβούμενος τὸν Κωνστάντιον ὑπεκρίνετο τὸν χριστιανὸν, ὅτε μετὰ ἑξαετῆ ἐξορίαν κατὰ τὸ ιε' ἔτος τῆς ἡλικίας του ἔλαβε τὴν ἄδειαν νὰ ἐπανέλῃ μετὰ τοῦ ἀδελφοῦ του εἰς Κωνσταντινούπολιν (τῷ 350 μ. Χ.). Ὁ Κωνστάντιος ἤρχισε νὰ πείθηται, ὅτι οὐδένα κίνδυνον διέτρεχεν ἀπ' αὐτῶν. Καὶ εἰς μὲν τὸν Γάλλον, ἀναδειχθέντα παρ' αὐτοῦ Καίσαρα, ἀνετέθη ἡ διοίκησις μέρους τῆς Ἀσίας, τῷ δὲ φιλομούσῳ Ἰουλιανῷ ἐπετράπη νὰ ἐξακολουθήσῃ τὰς σπουδάς του ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἀπηγορεύετο ὅμως αὐτῷ καὶ πάλιν νὰ ἀκροασθῇ τῶν μαθημάτων τοῦ ἐπιφόβου Λιβανίου. Ὅτε δὲ ὁ Κωνστάντιος τῷ 351 ἕνεκα τοῦ πολέμου πρὸς τὸν σφετεριστὴν τῆς ἀρχῆς Μαγνέντιον ἠναγκάσθη νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν δύσιν, ἔκρινε ἐπικίνδυνον νὰ ἀφήσῃ κατὰ τὴν ἀπουσίαν του ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ κράτους τὸν Ἰουλιανόν, πρὸς ὃν πᾶσα ὑποψία ἐντελῶς δὲν εἶχεν ἐκλίπει, ἐνόσῳ μάλιστα ἔβλεπεν, ὅτι ἕνεκα τῆς εὐφυΐας του καὶ τῆς παιδείας του εἵλκυε πάλιν τὴν προσοχὴν τῶν πολλῶν πρὸς ἑαυτόν. Παρήγγειλε λοιπὸν αὐτῷ νὰ ἀπέλθῃ εἰς Νικομήδειαν τῆς Βιθυνίας, ἀφοῦ ἔλαβε παρ' αὐτοῦ τὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι ἐκεῖσε μεταβαίνων δὲν θέλει ἀκροασθῇ τῶν μαθημάτων τοῦ αὐτόθι πρὸ μικροῦ ἀποκαταστάντος Λιβανίου. Καὶ κατὰ γράμμα μὲν ἐτήρησε τὸν λόγον του, διότι δὲν μετέβαινεν εἰς τὰς παραδόσεις του, ἀλλὰ κρυφίως ἐπρομηθεύετο τὰ χειρόγραφα τῶν μαθημάτων αὐτοῦ. Τὰ συγγράμματα ταῦτα τοῦ Λιβανίου, ἂν κρίνωμεν ἐκ τῶν λειψάνων αὐτῶν, δὲν εἶχον μὲν πολλὴν καθ' ἑαυτὰ ἀξίαν, διότι ἦσαν πτωχὰ ὡς πρὸς τὰς ἰδέας καὶ τὰ αἰσθήματα, καὶ ὡμοίαζον μᾶλλον πρὸς ῥητορικὰ γυμνάσματα· ἀλλ' ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἦτο ἤδη οὕτω προδιατεθειμένη καὶ τοσοῦτον ὑπὲρ τοῦ ἐθνισμοῦ συνεπάθει, ὥστε εὕρισκε τροφὴν ἐν αὐτοῖς. Ὁ Κωνστάντιος ἐν τῇ ἀπρονοησίᾳ του κατώρθου πάντοτε νὰ συμβαίνῃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἤθελε νὰ ἀποφύγῃ. Ἐν ὅσῳ ὁ Ἰουλιανὸς ἦτο ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἦτο δύσκολον αὐτῷ νὰ συνδεθῇ ὑπὸ τὰ ὄμματα τῶν αὐλικῶν μετὰ τῶν ἐθνικῶν, οἵτινες ἐν τῇ πρωτευούσῃ ἦσαν τότε περιεσταλμένοι καὶ πεφοβημένοι. Ἀλλ' ἐν Νικομηδείᾳ, ὅπου ἐστάλη, οἱ ἐθνικοὶ ἐνήργουν τολμηρότερον, καὶ ἠδύνατο εὐκολώτερον νὰ ἔλθῃ εἰς σχέσεις πρὸς αὐτούς. Καὶ πράγματι ἐνταῦθα συνεδέθη στενῶς ὁ Ἰουλιανὸς μετὰ τῆς ἐθνικῆς μερίδος. Οἱ Πλατωνικοὶ ἐν Περγάμῳ καὶ ἐν Ἐφέσῳ Αἰδέσιος, Χρυσάνθιος, Εὐσέβιος, Μάξιμος καὶ ἄλλοι, διετήρουν μετὰ τῶν ἐν Νι-

κομηδείᾳ ἐθνικῶν στενὴν κοινωνίαν καὶ ἐπενήργουν ἡσύχως καὶ ἀθορύβως ἐπὶ τοῦ πνεύματος τοῦ Ἰουλιανοῦ. Οἱ φιλόσοφοι οὗτοι, οἵτινες ἀντετείθεντο κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ὡς θρησκείας ξένης τῷ ἀρχαίῳ ἑλληνισμῷ, καὶ νομίζοντες ἀναποσπάστως ἡνωμένην τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν μετὰ τῆς ἀρχαίας ἐθνικῆς θρησκείας, ἐξ ὑπερβολικῆς ἀγάπης πρὸς τὴν πρώτην, ἐπέμενον ὑπερασπίζοντες καὶ τὴν δευτέραν, οὐ μόνον ἐζήτουν νὰ μεταδώσωσι τῷ Ἰουλιανῷ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ θρησκευτικὰς αὐτῶν δοξασίας, ἀλλὰ δεικνύοντες αὐτῷ καὶ προφητείας περὶ μέλλοντος ἐπικειμένου θριάμβου τῶν ἀρχαίων θεῶν, ἐζήτουν νὰ πείσωσιν, ὅτι αὐτὸς εἶναι τὸ παρὰ τῶν Θεῶν ἐκλελεγμένον ὄργανον πρὸς πραγματοποίησιν τοῦ θριάμβου τούτου. Ὁ φανατικώτερος πάντων τῶν σοφιστῶν, ὁ Μάξιμος, ἦλθεν ἐπίτηδες ἀπὸ Ἐφέσου, ἵνα μυήσῃ τὸν Ἰουλιανὸν καὶ εἰς αὐτὰς τὰς τέχνας τῆς μαγικῆς καὶ μαντικῆς· διότι οἱ λεγόμενοι οὗτοι φιλόσοφοι δὲν ἀπηξίουν νὰ μεταχειρίζωνται τὰς μαγικὰς τέχνας. Ὁ Μάξιμος συνδεθεὶς στενῶς μετὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὡδήγησεν αὐτὸν εἰς τὴν Ἰωνίαν, ὅπου οἱ ἐκεῖ ἱεροφάνται ἐμύησαν αὐτὸν εἰς τὰ ἑαυτῶν μυστήρια. Ὁ Ἰουλιανὸς ἠσπάσθη τελείως τὰς ἰδέας τῶν σοφῶν τούτων. Ἴσως πολλοὶ θὰ νομίζωσιν, ὅτι οἱ νεοπλατωνικοὶ οὗτοι φιλόσοφοι, ὡς ἀληθεῖς σοφοί, ἠσπάζοντο φιλοσοφικήν τινα θρησκείαν, τὴν φυσικὴν καλουμένην, τὴν συνισταμένην εἰς τὰς μεγάλας θρησκευτικὰς ἀληθείας τοῦ ἑνὸς Θεοῦ, τῆς προνοίας, τῆς πνευματικότητος τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας αὐτῆς, καὶ ὅτι ὡς οἱ ἀρχαῖοι σοφοὶ Ἀναξαγόρας, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης ἀντετάσσοντο εἰς τὴν πολυθεΐαν καὶ εἰδωλολατρείαν. Πολλοῦ γε καὶ δεῖ. Κατήντησαν μὲν καὶ οἱ νεοπλατωνικοὶ οὗτοι κατ' ἀρχὰς εἰς ὁμοίας ἰδέας ταῖς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐπεχείρησαν ἐπὶ τὸ λογικώτερον νὰ ἑρμηνεύσωσι τοὺς μύθους τῆς εἰδωλολατρείας· ἀλλὰ πρῶτον αἱ ἑρμηνεῖαι αὗται ἐπ' ἄπειρον αὐτογνωμόνως τροπολογούμεναι, οὐδὲν ὁριστικὸν καὶ σπουδαῖον σύστημα ἠδύναντο νὰ δημιουργήσωσιν· ἔπειτα περιέπεσαν οἱ νεοπλατωνικοὶ οὗτοι καὶ εἰς ἕτερον φοβερὸν λαβύρινθον· διότι ἠθέλησαν μετὰ τῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν των νὰ συνδέσωσι καὶ συνδιαλλάξωσι τὸ ἀρχαῖον θρήσκευμα μεθ' ὅλων τῶν μύθων του, καὶ νὰ συνδυάσωσι τὴν ἰδέαν τοῦ ἑνὸς Θεοῦ μετὰ τῆς ὑπάρξεως πολλῶν κατωτέρων θεῶν καὶ δαιμόνων, ὅπως ἐδίδασκεν ἡ εἰδωλολατρεία, καὶ τὴν πνευματικὴν λατρείαν μετὰ τῆς ποικίλης μαγείας καὶ γοητείας τῶν ἐθνικῶν θρησκευμάτων. Μεταχειριζόμενοι δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον

ἐπιτηδείως τὰ ὑπολειπόμενα μυστήρια τοῦ ἀρχαίου θρησκεύματος, ἰδίως ἐν Ἐφέσῳ καὶ Ἐλευσῖνι, ἠξίουν, ὅτι ἠδύναντο νὰ εἰσδύσωσιν εἰς τὰ ἀπόρρητα τοῦ μέλλοντος, νὰ ἐπιβάλλωσι τὴν θέλησίν των εἰς τοὺς κατωτέρους δαίμονας, νὰ ἔρχωνται εἰς κοινωνίαν μετὰ τῶν οὐρανίων θεῶν, καὶ ἀπαλλάσσοντες τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου τῶν ὑλικῶν αὐτῆς δεσμῶν, νὰ φέρωσιν αὐτὴν εἰς ἄμεσον πρὸς αὐτὸ τὸ ὑπέρτατον θεῖον πνεῦμα σχέσιν! Τοιαύτη ἀλλόκοτος σύγχυσις φιλοσοφίας, μυθολογίας καὶ θαυματοποιίας ἔλαβε χώραν ἐν ταῖς κεφαλαῖς τῶν φιλοσόφων τούτων. Ἐνῷ ἀφ' ἑνὸς ὡμολόγουν τὴν ὕπαρξιν ὑπερτάτου τινὸς ὄντος, τελειοτάτου, ἀοράτου, ἀκαταλήπτου εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν, ἀφ' ἑτέρου κατήντων νὰ πρεσβεύωσιν, ὅτι τὸ ὑπέρτατον τοῦτο ὂν παρήγαγε πολλοὺς ὑποδεεστέρους θεούς, τὸν Ἄρην, τὴν Ἀφροδίτην καὶ τοὺς λοιποὺς γνωστοὺς ἀρχαίους θεούς, νὰ πιστεύωσι δέ, ὅτι εἰς τοὺς θεοὺς τούτους ἐπέτρεψε τὸ ὑπέρτατον ἐκεῖνο ὂν τὴν δημιουργίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν διοίκησιν τοῦ ἐπιγείου ἡμῶν κόσμου· ἐπίστευον ἄλλαις λέξεσιν, ὅτι αἱ δημωδέστεραι τῶν ἐθνικῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν ἠδύναντο σπουδαίως νὰ συμβιβασθῶσι πρὸς τὴν φιλοσοφικωτέραν περὶ Θεοῦ ἀντίληψιν [1]. Τὸ μάταιον καὶ γελοῖον τοιούτου ἐπιχειρήματος τῶν νεοπλατωνικῶν, τοῦ συνδυασμοῦ δηλ. τῆς φιλοσοφίας μετὰ τῆς ἀρχαίας εἰδωλολατρείας καταφαίνεται ἰδίως ἐν τῇ βεβιασμένῃ ἐξηγήσει τῶν μύθων ταύτης, ἐκ τῶν ἀτοπωτάτων καὶ ἀκολαστοτάτων τῶν ὁποίων πολλάκις ἐζήτουν νὰ ἐξαγάγωσι ὑψηλήν τινα φιλοσοφικὴν ἢ ἠθικὴν διδασκαλίαν. Οὕτως ἐζήτουν ἐκ τοῦ μανικοῦ ἔρωτος τῆς Κυβέλης πρὸς τὸν Ἄτυν, ἐκ τῆς γυμνότητος τῆς πανδήμου Ἀφροδίτης καὶ ἐκ τῶν ἐρώτων τοῦ Διὸς νὰ πορίζωνται ἠθικὰς διδασκαλίας [2]. Καὶ ὅμως τοσοῦτον εἶχε διαφθαρῇ ἡ κρίσις τοῦ ἄλλως εὐφυοῦς Ἰουλιανοῦ διὰ τῶν σοφιστῶν τῶν χρόνων τούτων, ὥστε νὰ εὑρίσκῃ τὸ ἄθλιον τοῦτο συμπήλημα τῶν ἀντιφατικωτάτων διδασκαλιῶν καὶ τῶν ἀτοποτάτων διηγημάτων λογικώτερον, ὑψηλότερον καὶ ἠθικώτερον τῆς διδασκαλίας τῆς ἁγίας Γραφῆς, τῆς διδασκαλίας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ἧς αἱ θεμελιωδέσταται ἀρχαὶ εἶναι αἱ ὑψηλαὶ ἐκεῖναι θρησκευτικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἀλήθειαι τοῦ δεκαλόγου, αἱ ἐπιτάσσουσαι τὴν λατρείαν πρὸς τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθι-

---

1 Παπαρρηγ. Ἱστορ. Ἑλλ. ἔθνους. Β', 637.
2 Gibbon, σελ. 520.

νὸν Θεόν, καὶ διαγράφουσαι ὡς ὕψιστον καθῆκον τὴν δικαιοσύνην πρὸς τὸν πλησίον, τὸ οὐ φονεύσεις, οὐ κλέψεις, οὐ ψευδομαρτυρήσεις καὶ τὰ λοιπὰ ἠθικώτατα παραγγέλματα· νὰ εὑρίσκῃ τὸ ἐλεεινὸν ἐκεῖνο συμπήλημα λογικώτερον ὑψηλότερον καὶ ἠθικώτερον τοῦ Εὐαγγελίου, οὗτινος ἡ οὐσία εἶναι ἡ ἀπὸ καρδίας καθαρωτάτη ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν τὸν πατέρα ἡμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν πλησίον, ἡ ἀφιλοκερδὴς φιλαδελφία, τὸ «μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου τί ποιεῖ ἡ δεξιά σου», τὸ «ἀγαπᾶτε τοὺς ἐχθροὺς ὑμῶν, εὐλογεῖτε τοὺς καταρωμένους ὑμᾶς, καλῶς ποιεῖτε τοὺς μισοῦντας ὑμᾶς, καὶ εὔχεσθε ὑπὲρ τῶν ἐπηρεαζόντων καὶ διωκόντων ὑμᾶς», καὶ «ἔσεσθε τέλειοι, ὥσπερ ὁ πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστιν!» Βεβαίως ὁ Πλάτων, ὅστις κατεδίκαζεν ὡς γνωστὸν τοσοῦτον τὴν ἐθνικὴν μυθολογίαν, καὶ τοσοῦτον ἀφιλόσοφον εὕρισκε τὴν εἰδωλολατρείαν, ὥστε ἐν τῇ πολιτείᾳ του[3] ὁρίζει, ὅτι οἱ νέοι δὲν ἔπρεπε νὰ ἀναγινώσκωσι τοὺς μυθολόγους, ἵνα μὴ διαφθείρηται ἡ περὶ Θεοῦ δοξασία των καὶ ἐν γένει ἡ διάνοιά των, δὲν ἤθελεν ἀναγνωρίσει ὡς μαθητάς του τοὺς νεοπλατωνικοὺς τούτους τούς κατακρίνοντας τὴν ἀληθῶς φιλοσοφικωτάτην θρησκείαν τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ζητοῦντας νὰ ὑπερασπίσωσι τὴν ἀρχαίαν μυθολογίαν[4].

Ἐκπαιδευόμενος ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ ὁ Ἰουλιανός, εἶχε παραδοθῆ ἐντελῶς εἰς τὸν ἐθνισμόν, καὶ ἂν καὶ ἔκρυπτε πάντοτε τὰς ἀληθεῖς πεποιθήσεις του, ἔκτοτε ἤρξατο νὰ διαδίδηται ἡ φήμη, ὅτι ἀπέκλινεν εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν. Διὰ τοῦτο ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Γάλλος ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ καταστήσῃ αὐτὸν προσεκτικὸν εἰς τοῦτο. Τῷ 354 ἐρρίφθη ὁ Γάλλος ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἕνεκα κακῆς διαχειρίσεως τῆς ἐξουσίας καὶ ἐτιμωρήθη διὰ θανάτου. Τότε δὲ καὶ ὁ Ἰουλιανός, ἔνοχος θεωρηθείς, ἀπήχθη δέσμιος εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν αὐλὴν ἐν Μεδιολάνοις, ἵνα ἀνακριθῇ, ἀλλ' ὁ μέγας κίνδυνος, ὃν διέτρεξε, ταχέως ἀπεσοβήθη διὰ τῆς μεσιτείας τῆς αὐτοκρατείρας Εὐσεβίας, ἥτις ἠγάπα τὸν Ἰουλιανόν. Μάλιστα, ἀπροσδοκήτως καὶ παραδόξως θεωρηθεὶς ἀνεπίφοβος, ἔλαβε τὴν ἄδειαν νὰ διατρίψῃ ὡς ἐν ἐξορίᾳ ἐν Ἀθήναις, καὶ νὰ ἐξακολουθήσῃ αὐτόθι τὰς σπουδάς του.

2 Πολιτ. Β'.

4 Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐθεώρει ἐπιβλαβεῖς διὰ τὴν νεότητα τὰς ἀκόσμους λατρείας τῶν ἐθνικῶν Θεῶν (Πολιτικ. ζ', 8).

Καλλιτέραν ἐξορίαν δὲν ἐπόθει ὁ Ἰουλιανός. Ἐν Ἀθήναις εὗρεν ὅ,τι ἐζήτει· διότι ἡ πόλις αὕτη ἦτο καὶ τότε ἑστία τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ ἓν τῶν τελευταίων καταφυγίων τῆς καταδιωκομένης είδωλολατρείας. Τοσαύτη ἦτο ἡ ἐπὶ σοφίᾳ φήμη τῶν Ἀθηνῶν καὶ κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὥστε, καθὼς λέγει ὁ εὐφυὴς Συνέσιος, [1] ἤρκει μόνον νὰ μετέβαινέ τις εἰς αὐτὴν καὶ νὰ εἶχεν ἴδει μόνον τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὸ Λύκειον καὶ τὴν ἐν ᾗ Ζήνων ἐφιλοσόφει Ποικίλην διὰ νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν «ὡς ἡμίθεον ἐν ἡμιόνοις» καὶ νὰ ἀπαιτῇ παρὰ τῶν ἄλλων νὰ «προσκυνῶσιν αὐτόν.» Δὲν πρέπει ὅμως νὰ νομίσῃ τις, ὅτι κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους εὑρίσκοντο ἐν Ἀθήναις καὶ ἐδίδασκον νέοι Πλάτωνες καὶ Ἀριστοτέλεις· ἐκοσμεῖτο μὲν ἡ ἐνταῦθα σχολὴ ἐνίοτε ὑπὸ ὁπωσδήποτε σπουδαίων σοφῶν, οἷος ὁ Λογγῖνος κατὰ τὸν Γ' καὶ ὁ Πρόκλος κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα, ἀλλ' ἐν γένει ἡ ἀληθὴς ἀκμὴ εἶχεν ἐκλίπει πρὸ πολλοῦ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲ μικρόνοες σοφισταί, ἀσθενεῖς ἐπίγονοι τῶν γιγάντων ἐκείνων τῆς φιλοσοφίας, κατεῖχον τὴν θέσιν αὐτῶν. Δὲν ἐδιδάσκοντο ἐν αὐτῇ ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία καὶ ῥητορική, ἀλλ' ἐπεκράτει ἄγονός τις σοφιστικὴ τέχνη. Κατὰ τὰς μαρτυρίας καὶ αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν Εὐναπίου καὶ Λιβανίου ἡ ἐκεῖ ἐκπαίδευσις εἶχε καταντήσει ταπεινή τις λογομαχία, ἧς τὰ κύρια ἐλατήρια ἦσαν ἄπληστος χρηματολογία τῶν διδασκόντων καὶ κωμικοτραγικαὶ τῶν διδασκομένων ἔριδες, καθὼς παρατηρεῖ ὁ ἡμέτερος ἱστορικὸς Παπαρρηγόπουλος [2]. Ἡ σοβαρὰ φιλοσοφία εἶχεν ἐκπέσει εἰς ταπεινήν τινα ἐπανάληψιν ἢ παράλογον ἑρμηνείαν ἢ διαστροφὴν τῶν ἀρχαίων φιλοσοφικῶν δογμάτων. Οἱ τότε σοφισταὶ οὐ μόνον ἐπηγγέλλοντο, ὅτι περὶ παντὸς ἦσαν ἕτοιμοι νὰ ῥητορεύσωσιν, ἀλλ' ὅτι καὶ περὶ πᾶσαν τέχνην ἦσαν ἐμπειρότατοι. Κατήντησαν δὲ νὰ θεωρῶσιν εὐγλωττίαν τὴν φλυαρίαν, καὶ ὁ πολυλογώτατος νὰ νομίζηται καὶ ὁ ῥητορικώτατος. Οὐδόλως παράδοξον ἄρα, ἂν ὁ ῥήτωρ Πολέμων ἤθελε τρεῖς ὁλοκλήρους ἡμέρας ἵνα ὁμιλήσῃ περί τινος θέματος, ὁ δὲ ἐν Σμύρνῃ ῥήτωρ Οὔαρος, ἀνὴρ πλουσιώτατος, εἶχε τὴν ματαιότητα νὰ ὑποχρεοῖ τοὺς δανειζομένους παρ' αὐτοῦ χρήματα νὰ ἀκούωσι τὰς ῥητορικὰς αὐτοῦ μελέτας. Ἐν τούτοις ὁ ἡμέτερος Ἰουλιανὸς ἐθαύμαζε τοιούτους ῥήτορας καὶ σοφιστάς, ἡ δὲ ἐν Ἀθήναις

---

1 Ἐπιστ. 54.

2. Β' Σελ. 568 τῆς νέας ἐκδόσεως.

διατριβή του ἐστερέωσεν αὐτὸν ἔτι μᾶλλον εἰς τὰς θρησκευτικὰς πλάνας του. Ἐνταῦθα ἐμυήθη τότε καὶ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια καὶ ἐγνώρισε καὶ τὰς βαθυτέρας θρησκευτικὰς ἰδέας τῶν ἐθνικῶν. Καὶ οἱ μὲν ἐθνικοὶ ἐθαύμαζον αὐτὸν καὶ περιεποιοῦντο, ὡς εἰκὸς, ἀλλ' οἱ ὀλίγοι χριστιανοὶ οἱ σπουδάζοντες μετ' αὐτοῦ ἐν Ἀθήναις, (ἔτυχον τότε ἐνταῦθα χάριν τῶν φιλοσοφικῶν των σπουδῶν οἱ ἐκ Καππαδοκίας φίλοι Βασίλειος καὶ Γρηγόριος, οἵτινες ἔμελλον μετ' οὐ πολὺ νὰ ἀναδειχθῶσιν ἐκ τῶν μεγίστων φωστήρων τῆς Ἐκκλησίας), ᾤκτειρον τὰς πλάνας τοῦ νεανίου, καὶ προῃσθάνοντο τοὺς ἐξ αὐτοῦ δυναμένους νὰ προέλθωσι διὰ τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν κινδύνους 1.

Μετὰ ἓξ μηνῶν διατριβὴν ἐν Ἀθήναις πρὸς μεγίστην αὐτοῦ λύπην ἐκλήθη ὁ Ἰουλιανὸς καὶ πάλιν εἰς Μεδιόλανα, καὶ ἐνῷ ὑπώπτευε νέους κινδύνους καὶ νέας σκευωρίας τῶν ἐχθρῶν του, ὁ Κωνστάντιος, δοὺς αὐτῷ τὴν ἀδελφήν του Ἑλένην ὡς σύζυγον 2 ἀνηγόρευσεν αὐτὸν, πειθόμενος εἰς τὰς παρακλήσεις τῆς Εὐσεβίας, ἥτις δὲν ἐλησμόνει αὐτὸν, Καίσαρα καὶ ἀνέθηκεν αὐτῷ τὴν διοίκησιν τῆς Γαλλίας, Ἱσπανίας, καὶ Βρεττανίας. Εἰς τὸ βῆμα τοῦτο ἠναγκάσθη ὁ Κωνστάντιος καὶ διότι, ἐνῷ τὸ κράτος προσεβάλλετο ἐξ ἀνατολῶν παρὰ τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Σαπὼρ, ἡ Γαλλία ἐδῃοῦτο συχνάκις ὑπὸ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων Γερμανῶν, ὥστε δὲν ἠδύνατο μόνος νὰ ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν ἄμυναν τοῦ κράτους. Παραλείπομεν ἐνταῦθα τὴν λεπτομερῆ ἀφήγησιν τῶν ἔργων τοῦ νέου Καίσαρος κατὰ τὴν ἑξαετῆ διαχείρισιν τῆς ἐξουσίας ἐν Γαλλίᾳ. Τοῦτο δὲ μόνον παρατηροῦμεν, ὅτι, ἀναπτύξας μεγάλα πολιτικὰ καὶ στρατιωτικὰ προτερήματα, κατέβαλε πάσας τὰς μηχανορραφίας καὶ ῥᾳδιουργίας τῶν ψευδῶν φίλων καὶ πονηρῶν αὐλικῶν, ἐπανήγαγε τὴν ἡσυχίαν ἐν Γαλλίᾳ καὶ ὡδήγησε τοὺς νικηφόρους στρατούς του μέχρι τῆς καρδίας τῆς Ἀλλεμανίας. Ἡ δραστηριότης καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ ἀνδρὸς, ἃς τότε ἀνέδειξε, νεώτατος ἔτι ὢν τὴν ἡλικίαν, ἐγείρουσι τὴν ἔκπληξιν. Τότε ἐφάνη ὁποῖος καὶ ὡς αὐτοκράτωρ θὰ ἀνεδεικνύετο ὁ Ἰουλιανὸς, ἂν ἡ οἰκτρὰ ἐκείνη περὶ τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας πλάνη του μὴ παρώθει αὐτὸν εἰς πράξεις ἀσυνέτους καὶ ἀδίκους, αἵτινες θὰ παρεσκεύαζον φοβεροὺς κλονισμοὺς εἰς τὸ κρά-

1 Γρηγορ. Ναζ. Β' στηλιτ. κατὰ Ἰουλιανοῦ.

2 Ἥτις μετ' ὀλίγον ἀπέθανε.

τος του, ἐὰν μὴ ἐπήρχετο ταχέως ὁ θάνατός του. Ὡς Καῖσαρ ἐν Γαλλίᾳ τὴν ἡμέραν ἀφιέρου ὁ Ἰουλιανὸς εἰς τὰ ἔργα τῆς διοικήσεως ἢ τὰ πολεμικά· μικρὸν μέρος τῆς νυκτὸς εἰς τὸν ὕπνον καὶ τὸ ἐπίλοιπον αὐτῆς εἰς τὴν σπουδὴν τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν καὶ ῥητόρων. Ταχέως δὲ εἵλκυσε τὴν ἀγάπην τοῦ λαοῦ καὶ ἀπέβη τὸ εἴδωλον τῶν στρατιωτῶν, οὓς ἀπὸ νίκης ὡδήγει εἰς νίκην. Ἡ πρὸς αὐτὸν προσκόλλησις πάντων καὶ αὐτῶν τῶν χριστιανῶν ἐν τῇ δύσει ἦτο γενικὴ τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον αἱ θρησκευτικαὶ καὶ μαγικαὶ αὐτοῦ φαντασιοκοπίαι ἔμενον τῷ κόσμῳ ἄγνωστοι, διότι πάντοτε ὑπέτρεφεν αὐτὰς ἐν τῷ κρυπτῷ, μόνον τοῖς πιστοτάτοις ἀποκαλύπτων αὐτάς. Ἀλλ' ὅσον ἡ φήμη του ὑψοῦτο, τοσούτῳ ζωηροτέρα ἠγείρετο ἡ ζηλοτυπία τοῦ αὐτοκράτορος ἐναντίον του. Τῷ 360 ἦλθεν εἰς αὐτὸν ἡ διαταγὴ νὰ ἀποστείλῃ τὸ μεγαλήτερον καὶ κάλλιστον μέρος τοῦ στρατοῦ εἰς τὴν ἀνατολὴν ὡς δῆθεν ἀναγκαῖον ἐν τῷ πρὸς τοὺς Πέρσας πολέμῳ. Ὁ ἀληθὴς σκοπὸς τοῦ Κωνσταντίου ἦτο νὰ ἐξασθενίσῃ τὸν Ἰουλιανὸν, ἵνα παρασκευάσῃ εὔκολον τὴν πτῶσίν του. Γενικὴ κατακραυγὴ ἠγέρθη τότε ἐν τῷ στρατῷ, καὶ ὅτε αἱ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα παραστάσεις τοῦ Ἰουλιανοῦ οὐδένα ἀπέφεραν καρπὸν, ἐστασίασαν οἱ στρατιῶται, καὶ ἀνεκήρυξαν ἐν Παρισίοις τὸν Ἰουλιανὸν αὐτοκράτορα. «Ἡ μετριοπάθεια καὶ ἡ δικαιοσύνη, λέγει ὁ γερμανὸς ἱστορικὸς Σλόσσερ[1], ἃς ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ἔδειξεν ὁ Ἰουλιανὸς, εἶναι ἀξιοθαύμαστοι. Ἡ ἀρχὴ δὲν ἐφυσίωσε τὸν ἄνδρα· οὐδεὶς δὲ κατεδιώχθη ὑπ' αὐτοῦ διὰ τὴν προτέραν πρὸς τὸν Κωνστάντιον προσκόλλησιν· οὐδεμίαν ἐν γένει τῶν συνήθων κατὰ τὰς τοιαύτας περιστάσεις βιαιοπραγιῶν διέπραξε.» Ματαίως ἐζήτησεν ὁ Ἰουλιανὸς νὰ συμβιβασθῇ πρὸς τὸν θεῖόν του, προτείνων νὰ ἀναγνωρισθῇ ὡς συνάρχων. Ὁ Κωνστάντιος ἀπαιτῶν τελείαν ὑπακοὴν, ἐπήρχετο μετ' ὀλίγον κατ' αὐτοῦ μετὰ τοῦ στρατοῦ του. Ἡ σύγκρουσις ἦτο ἄφευκτος. Κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 361 ἐκίνησε καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ στρατοῦ του πρὸς τὴν ἀνατολὴν, καὶ χωρὶς νὰ εὕρῃ οὐδαμοῦ ἀντίστασιν, προέβη μέχρις Ἀθηνῶν. Ἐνῷ δὲ μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔκρυπτε τοσοῦτον τὴν πρὸς τὸν ἐθνισμὸν κλίσιν του (τῇ 9 ἰανουαρίου τοῦ αὐτοῦ ἔτους εἶχε τελέσει ἐν Μεδιολάνοις μετὰ τῶν αὐτόθι χριστιανῶν τὴν ἑορτὴν τῶν Ἐπιφανείων), ἤρχισε νῦν φανερῶς νὰ κηρύτ-

1 Weltgeschichte IV, 482.

τηται ὑπὲρ τῆς εἰδωλολατρείας, διέταξε πάλιν νὰ ἀνοίξωσι τοὺς ναοὺς τῶν ἐθνικῶν θεῶν καὶ προσεκάλει πάντας νὰ ἀκολουθήσωσι τὸ παράδειγμά του καὶ νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Πρὸς τὰς διαφόρους ἑλληνικὰς πόλεις γράφων, ἰδίᾳ δὲ πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων, πρὸς τοὺς Κορινθίους καὶ τοὺς Λακεδαιμονίους, διεξήγει τὴν προαίρεσιν αὐτοῦ νὰ ἀνορθώσῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, καὶ ἐπεκαλεῖτο τὴν συνδρομὴν αὐτῶν. Ἐν Ἑλλάδι ὑπῆρχον τότε ἔτι πολυάριθμοι οἱ ἐθνικοί, οἵτινες ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ Κωνσταντίου εἶχον πάθει πολλά[1]. Προθύμως λοιπὸν ἠσπάσθησαν τὴν πρόσκλησιν τοῦ Ἰουλιανοῦ.

Ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἔλαβεν ὁ Ἰουλιανὸς τὴν εἴδησιν τοῦ θανάτου τοῦ κατ' αὐτοῦ ἐπερχομένου Κωνσταντίου, ὅτε ἀνεκηρύχθη καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἀνατολῇ ὡς μονάρχης χωρὶς νὰ ἀναγκασθῇ νὰ μολύνῃ τὰς χεῖράς του διὰ συγγενικοῦ αἵματος. Ἅμα δὲ ἀναλαβὼν ἐν Κωσταντινουπόλει τὴν ἀρχήν, ἐπεχείρησε πολλὰς περὶ τὴν διοίκησιν σωτηρίους μεταρρυθμίσεις. Χριστὸς ὢν τὰ ἤθη καὶ σώφρων, καὶ ποθῶν νὰ ἀπομακρύνῃ τὴν ἔξωθεν παρεισδύσασαν ἀσιατικὴν τυραννίαν, πολυτέλειαν καὶ διαφθοράν, καὶ νὰ ἐπαναγάγῃ τὴν ἀρχαίαν ἐλευθερίαν καὶ ἁπλότητα, ἀπηγόρευσε νὰ ἀποδίδηται αὐτῷ ὁ τίτλος τοῦ Δεσπότου (Dominus)· ἀπέδωκεν εἰς τοὺς ὑπάτους καὶ τὴν σύγκλητον, ἅτινα ἀξιώματα εἶχον καταστῆ κενὰ ὀνόματα, τὰ ἀρχαῖα δικαιώματα αὐτῶν· ἀπέβαλε τὴν πομπὴν τῆς ἀσιατικῆς παμβασιλείας καὶ πρὸ πάντων κατήργησε τὴν φοβερὰν τῆς αὐλῆς ἀσωτείαν. Πόση ἦτο ἡ ἀσωτεία αὕτη καταφαίνεται ἐξ ὅσων λέγει ὁ Λιβάνιος περὶ τῆς αὐλῆς τοῦ Κωνσταντίου, ὅστις εἶχε «μαγείρους μὲν χιλίους, κουρέας δὲ οὐκ ἐλάττους, οἰνοχόους δὲ πλείους, σμήνη τραπεζοποιῶν, εὐνούχους ὑπὲρ τὰς μυίας!» Τῆς λιτότητος δὲ ἔδωκε πρῶτος αὐτὸς τὸ παράδειγμα. Ἀλλ' ὁ Ἰουλιανὸς εὐκόλως μετέπιπτεν εἰς τὰ ἄκρα, λησμονῶν τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι ἡ ἀληθὴς ἀρετὴ ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ, ἀπέχουσα ἐπίσης ἀπὸ δύο ἀντιθέτων κακιῶν. Οὕτως ἐν τῷ βίῳ του ἐζήτει νὰ μιμηθῇ τὸν κυνικὸν Διογένη, ἐνῷ, ἐὰν εἶχεν εὐθυκρισίαν, ἤθελεν ἐπίσης περιφρονήσει καὶ τοῦ Διογένους τὴν κυνικὴν ἀλαζονείαν καὶ τοῦ Δαρείου τὴν ματαιότητα. Τὸ αὐτὸ συνέβη καὶ ὡς πρὸς τὴν ἐκκαθά-

---

1 Ἐν τῇ Λακωνικῇ, ἰδίως ἐν Μαΐνῃ, ἐσώζοντο εἰδωλολάτραι μέχρι τοῦ Θ' αἰῶνος. Πορφυρογ. πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν, σελ. 50.

ρισιν τῶν ἀνακτόρων· διότι ἀπεμάκρυνε μὲν ἀπ' αὐτῶν τὸ σμῆνος ἐκεῖνο τῶν μαγείρων, εὐνούχων καὶ φαύλων αὐλικῶν ἐν γένει, περιεστοιχίσθη ὅμως ταχέως ὑπὸ ἐθνικῶν σοφιστῶν, γοήτων, μάντεων καὶ ἐν γένει φλυάρων. Ὅπως δή ποτε, ἂν ἠρκεῖτο εἰς τὰς μεταρρυθμίσεις ταύτας τῆς διοικήσεως, καὶ ὡς πρὸς τὰ θρησκευτικὰ ἐκήρυττε τελείαν ἐλευθερίαν καὶ ἰσότητα εἰς τὰ δύο ἀντίπαλα θρησκεύματα, ἠδύνατο νὰ γίνῃ πρόξενος καλοῦ ἐν τῷ κράτει του. Ὁ Ἰουλιανὸς ὅμως ἠθέλησε νὰ παρουσιασθῇ καὶ ὡς μεταρρυθμιστὴς τῆς θρησκευτικῆς καταστάσεως τοῦ κράτους του, ἐπανάγων μὲν ὡς ἐπικρατοῦσαν θρησκείαν τὴν ἐθνικήν, ἥ ὡς εἴδομεν προσέκειτο, παραγκωνίζων δὲ καὶ κατὰ μικρὸν ἐκμηδενίζων τὴν χριστιανικήν. Τοῦτο ἐθεώρησε μάλιστα ὡς τὸ κυριώτερον ἔργον του, στρέψας πρὸς αὐτὸ πᾶσαν τὴν προσοχήν του. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη πλάνη τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἥτις ὤθησεν αὐτὸν εἰς πολλὰς ἀνοήτους καὶ ἐνίοτε ἀδίκους πράξεις, ἐματαίωσε δὲ καὶ πᾶσαν ἄλλην εὐγενῆ προσπάθειάν του, καὶ ἥτις ἐν γένει ἐκηλίδωσε τὸν βίον τοῦ ἄλλως ἀξιολόγου τούτου ἀνδρός. Ὁ Ἰουλιανὸς συνεμερίζετο τὴν πεπλανημένην γνώμην πολλῶν τότε ῥωμαίων, ὅτι ἡ πτῶσις τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἡ ἕνεκα τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ προελθοῦσα, ὑπῆρξεν ἡ αἰτία τῆς πτώσεως τοῦ μεγαλείου τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, καὶ ἐνόμιζεν, ὅτι ἐπαναγομένης τῆς ἰσχύος τῆς ἐθνικῆς θρησκείας διὰ τῆς ἐξαλείψεως ἢ παραγκωνίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ, θὰ ἐπανήρχετο καὶ ἡ ἀρχαία πολιτικὴ ἀκμὴ καὶ δόξα. Οἰκτρὰ πλάνη, διότι ἡ πτῶσις τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους προῆλθεν ἐκ τοῦ ὅτι οἱ ῥωμαῖοι, κατακτήσαντες τὸν ἀνατολικὸν κόσμον, ἀφῆκαν τὰ ἀρχαῖα αὐστηρὰ ἤθη των καὶ τὴν ἀρχαίαν ἁπλότητα τοῦ βίου, ἐδέχθησαν δὲ τὰ τρυφηλὰ ἤθη τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, καὶ διὰ τοῦ πλούτου, ὅστις εἰσέρρευσε τότε πανταχόθεν εἰς τὴν Ῥώμην, διεφθάρησαν, χωρὶς νὰ δυνηθῇ ἡ θρησκεία των νὰ ἐμποδίσῃ τὴν διαφθορὰν ταύτην. Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες καὶ ῥωμαῖοι δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἦσαν ἠθικοὶ (ἐφ' ὅσον ἦσαν τοιοῦτοι), οὐχὶ ἕνεκα τῆς θρησκείας των, ἀλλὰ μεθ' ὅλην τὴν διεφθαρμένην θρησκείαν των, ἕνεκα τῶν πολιτικῶν των θεσμῶν καὶ τῆς φιλοπατρίας των. Καθ' ἑαυτὴν ἡ ἐθνικὴ θρησκεία διὰ τῶν ἀκολάστων καὶ μωρῶν μύθων της ἦτο μᾶλλον ἐπιβλαβὴς εἰς τὰ ἤθη ἢ ὠφέλιμος. Διότι ὅταν οἱ θεοὶ παρίστανται διαπράττοντες ἐγκλήματα (ὡς γνωστὸν ἡ μυθολογία ἀπέδιδεν εἰς αὐτὸν τὸν ὕπατον τῶν ἐθνικῶν θεῶν παν εἶδος

ἐγκλημάτων), πῶς οἱ ἄνθρωποι ἠδύνατο νὰ νομίζωσιν, ὅτι ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ ἀποφεύγωσι ταῦτα καὶ νὰ πράττωσι τὰς ἀντιθέτους ἀρετάς; Τὰ ἐγκλήματα ἀποδιδόμενα εἰς τὸ θεῖον, ἐξηγνίζοντο τρόπον τινὰ ἐνώπιον τῶν ὀμμάτων τοῦ λαοῦ, καὶ ἐκηρύττοντο ἐπιτετραμμένα. Τοῦτο ἀνεγνώριζον πολλοὶ τῶν ἀρχαίων σοφῶν, αὐτὸς ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρ' ἕλλησι, παρὰ δὲ τοῖς ῥωμαίοις ὁ Οὐάρρων[1] καὶ ὁ Σενέκας, ὅστις μεταξὺ τῶν ἄλλων λέγει που τῶν συγγραμμάτων του· «Τί ἄλλο πράττομεν ἢ ἀναφλέγομεν τὰ πάθη ἡμῶν, ὅταν ἀναγράφωμεν ἐργάτας αὐτῶν τοὺς θεούς, καὶ δικαιολογοῦμεν τὸ ἀνοσιούργημα διὰ τοῦ παραδείγματος τῶν θεῶν!»[2] Καὶ ὅμως κατὰ τὰς ἰδέας τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἃς ἐδιδάχθη παρὰ τῶν σοφιστῶν, ἡ θρησκεία αὕτη ἐπαναγομένη πάλιν ἐκ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωήν, ἔμελλε νὰ ἀνορθώσῃ τὰ ἤθη καὶ ἐπαναφέρῃ τὴν πρώτην ἀκμὴν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, παραγκωνιζομένης τίνος θρησκείας; τῆς χριστιανικῆς, τῆς διδασκούσης τὴν τελειοτάτην ἠθικήν, τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν θεῖον ἠθικὸν νόμον, τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον, τὴν πρὸς πάντας δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν, τὴν εἰλικρινῆ ἐλεημοσύνην, τὸ σέβας πρὸς τοὺς γονεῖς, τὴν ὑπακοὴν πρὸς τοὺς ἄρχοντας καὶ πᾶσαν ἐν γένει ἀρετήν, καὶ προβαλλούσης πασῶν τούτων τῶν ἀρετῶν ἀπαράμιλλα παραδείγματα πρῶτον μὲν αὐτὸν τὸν Κύριον, τὸν ἀρχηγὸν τῆς νέας πίστεως, εἶτα δὲ καὶ τὴν λοιπὴν χορείαν τῶν πατριαρχῶν, τοῦ Μωϋσέως, τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων, τῶν μαρτύρων, τῶν πατέρων, τῶν ἁγίων! Εἶναι ἀπορίας ἄξιον, πῶς ἐπεσκοτίσθη τοσοῦτον ἡ διάνοια τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὥστε νὰ παραγνωρίσῃ τὴν μεγάλην ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Εἰς τὸ μέγα τοῦτο λάθος περιέπεσεν ὁ Ἰουλιανός, διότι ἀπέβλεπε μόνον εἰς τοὺς ἐξωτερικοὺς τύπους, οὐχὶ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ. εἰς τὸν φλοιόν, οὐχὶ εἰς τὸν πυρῆνα, ἀπέδιδε δὲ εἰς τὸν χριστιανισμὸν ὅ,τι δὲν ἦτο προϊὸν αὐτοῦ, ἀλλὰ προήρχετο ἐκ τυχαίων περιστάσεων ἢ καὶ ἐκ τῆς διαστροφῆς τοῦ γνησίου χριστιανισμοῦ. Οὕτω πάντα τὰ ἄτοπα, τὰ ὁποῖα παρὰ τοῖς χριστιανοῖς παρετήρει, τὰ μίση τὰ ἕνεκα τοῦ φανατισμοῦ μεταξὺ αὐτῶν ἐγηγερμένα, πᾶσαν τὴν διαφθορὰν τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν, ἥτις ἀφοῦ ἐχριστιανίσθησαν οἱ αὐτοκράτορες, εἰσέδυσε καὶ μεταξὺ τῶν χριστια-

1 Παρὰ τῷ Αὐγουστίνῳ De civitate Dei IV, 31.

2 De brevitat. vitæ c. 14. Πρβλ. καὶ De vita beata c. 26.

νῶν ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν, διότι πλεῖστοι τότε ἐθνικοὶ ἕνεκα μόνον συμφέροντος ἐγίνοντο χριστιανοὶ χωρὶς νὰ μεταβάλωσι βίον, ἀπέδιδε τῷ χριστιανισμῷ. Καὶ δὲν ἠδύνατο μὲν νὰ προΐδῃ τὰ μεγάλα καὶ θαυμάσια ἀποτελέσματα τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, οὕτινος ὁ πολιτισμὸς κατὰ μέγα μέρος ὀφείλεται εἰς τὰς μεταξὺ τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν διαδεδομένας ἀρχὰς τοῦ Εὐαγγελίου, ἠδύνατο ὅμως νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, τίνα ἠθικὴν ἐπιρροὴν ἄλλοτε εἶχεν ὁ χριστιανισμὸς ἀσκήσει ἐπὶ τῶν ὀπαδῶν του, τίνες ἦσαν ἐπὶ τῶν διωγμῶν οἱ χριστιανοί, πόσον διέλαμπον κατὰ τὴν ἀρετὴν καὶ κατὰ τὴν φιλαδελφίαν, ὅτε καὶ αὐτοὶ οἱ ἐθνικοὶ ἐκπληττόμενοι, ἔκραζον περὶ αὐτῶν· «Ἴδετε πόσον ἀγαπῶσιν ἀλλήλους καὶ πόσον εἶναι ἕτοιμοι νὰ ἀποθνήσκωσιν ὑπὲρ ἀλλήλων[1] !» Δὲν ἐξήταζε τί ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ὁ χριστιανισμὸς καλῶς ἐννοούμενος καὶ καλῶς ἐφαρμοζόμενος, ἀλλὰ τί τυχαίως τότε παρήγαγε. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν περιέπεσεν εἰς τὸ ἀντίθετον λάθος. Ὅλον τὸν ἀρχαῖον πολιτισμὸν ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν, ἐνῷ ἂν ἐξαιρέσωμεν τὴν τέχνην, ἥτις πράγματι ἐπηρρεάσθη μεγάλως ὑπὸ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ὑπῆρξεν ἐπουσιώδης καὶ ἐλαχίστη ἡ ἐπιρροὴ αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ἄλλου βίου τῶν ἀρχαίων. Αὐτὴ ἡ φιλοσοφία, τὸ ἄνθος τοῦτο τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ, τί ἄλλο ἦτο ἢ διαμαρτύρησις κατὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας; Μήπως ὁ θεμελιωτὴς τῆς ὑγιοῦς φιλοσοφίας Σωκράτης δὲν κατεδικάσθη εἰς θάνατον, ὡς εἰσφέρων εἰς τὴν πόλιν καινὰ δαιμόνια, νέας δηλ. θρησκευτικὰς ἰδέας, πολεμίας τῆς ἐθνικῆς θρησκείας; Καὶ ὅμως ὁ Ἰουλιανὸς ἤλπιζεν, ὅτι ἐπανάγων τὴν ἰσχὺν τῆς εἰδωλολατρείας, θὰ ἐπανέφερε τὸν ἀρχαῖον πολιτισμόν, τὴν ἀρχαίαν ἀκμὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ῥώμης!

Ἴδωμεν νῦν πῶς ὁ Ἰουλιανὸς ἐπεδίωξε τὸν σκοπὸν αὐτοῦ τῆς ἀνιδρύσεως τοῦ ἀρχαίου θρησκεύματος. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐδήλωσε διὰ τοῦ ἐπισημοτέρου τρόπου, ὅτι θέλησίς του ἦτο ἡ ἐπάνοδος εἰς τὴν ἀρχαίαν εἰδωλολατρείαν. Ἵνα δὲ ἐγείρῃ τὸν ζῆλον τῶν ἐθνικῶν, ἔδιδε πρῶτος τὸ παράδειγμα τῆς εἰς τοὺς ἀρχαίους θεοὺς ἀφοσιώσεως, καὶ κατέτριβε πλειότερον χρόνον περὶ τὰς θρησκευτικὰς τελετὰς ἢ περὶ τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους. Εἶχε πάθει ὑπὸ φανατισμοῦ, ὑπὸ τοῦ μολύσματος δηλ., ἐφ' ᾧ ἐμέμφετο τοὺς συγχρό-

---

[1] Tertull. Apolog. 39.

νους χριστιανούς [1]. Ὁ ἀριθμὸς τῶν θυμάτων, ἅτινα προσέφερεν, ἦτο ὑπέρμετρος· οὐχὶ σπανίως διέταττε νὰ θυσιάζωσι διὰ μιᾶς 100 βοῦς, πολλὰς ἀγέλας ἄλλων κτηνῶν καὶ τὰ πολυτιμότατα τῶν πτηνῶν, συναζομένων τῇ ἐντολῇ αὐτοῦ ἐπιμελῶς ἀπὸ πασῶν τῶν χωρῶν τοῦ κράτους! Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι παράδοξον, ἂν καὶ αὐτοὶ οἱ ἐθνικοὶ ἤρχισαν νὰ σκώπτωσι τὸν ὑπέρμετρον περὶ τὰς θυσίας ζῆλον τοῦ αὐτοκράτορος, ὅτε δὲ ἦλθεν ἡ εἴδησις τοῦ θανάτου του ἐν Περσίᾳ, ἐμακάριζον τὰ τετράποδα τὰ οὕτω σωθέντα ἀπὸ τῶν χειρῶν του. Εἰς τὰς θυσίας δὲ μετεῖχε προσωπικῶς καὶ ἐν γένει εἰς τὰ τῆς λατρείας. Ὅτε προέκειτο νὰ ἐπισκεφθῇ ναόν τινα, οὐδεμία ὁδὸς ἐφαίνετο αὐτῷ μακρά, οὐδεὶς χειμὼν κώλυμα. Ἐν τοῖς ἀνακτόροις του ἵδρυσε ναὸν τῷ Ἡλίῳ ὡς τῷ προστάτῃ αὐτοῦ θεῷ. Καὶ αἱ αἴθουσαι δὲ τῶν ἀνακτόρων του καὶ οἱ κῆποί του ἦσαν πλήρεις εἰδώλων καὶ βωμῶν τῶν θεῶν. Καθ' ἑκάστην πρωΐαν ἀνατέλλοντος τοῦ ἡλίου, ἐτέλει θυσίαν βοὸς πρὸς τὸ οὐράνιον αὐτοῦ φῶς· δεύτερος δὲ βοῦς ἐσφάζετο κατὰ τὸ ἑσπέρας, δύοντος αὐτοῦ. Καὶ ἡ σελήνη δέ, ἡ ἡμέρα καὶ ἡ νὺξ ἐτύγχανον παρὰ τῆς γενναιοδώρου εὐσεβείας τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐν ὡρισμένοις καιροῖς τῶν ἀνηκουσῶν τιμῶν. Δὲν ὑπῆρχεν ἐν τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ θυσία γνωστή, τὴν ὁποίαν νὰ μὴ προσέφερεν ὁ Ἰουλιανὸς κατὰ τὰ ὀλίγα ἔτη τῆς εἰς τὸν ἐθνισμὸν ἐπιστροφῆς του. Ἦτο περίεργον τὸ θέαμα νὰ βλέπῃ τις τὸν αὐτοκράτορα ὡς ἀρχιερέα ἐνδεδυμένον, πῶς ἰδιοχείρως ἐκόμιζε τὰ ξύλα εἰς τὸν βωμόν, καὶ ἐφύσα τὴν πυράν· ἔπειτα ἔσφαζε τὰ ζῷα καὶ ὡς ἱεροσκόπος ἐξήταζε τὰ ἐντόσθια, ἵνα ἐπιγνῷ ἐξ αὐτῶν τὴν θέλησιν τῶν θεῶν. Τὸν αὐτὸν δὲ δεισιδαίμονα ζῆλον ἐδείκνυε καὶ ἐν τῇ τηρήσει τῶν ἐθνικῶν νηστειῶν· ἄλλοτε ἀπεῖχεν ἀπὸ ταύτης τῆς τροφῆς, καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ἐκείνης, κατὰ τὸν θεὸν ὃν ἤθελε νὰ τιμήσῃ, τὸν Πᾶνα, τὸν Ἑρμῆν, τὴν Ἑκάτην ἢ τὴν Ἶσιδα ἢ ἄλλον τινά. Ἐπίσης δὲ αὐστηρῶς νηστεύων ἐνόμιζεν ὁ Ἰουλιανὸς ὅτι ἔπρεπε νὰ παρασκευάζῃ ἑαυτὸν καὶ εἰς τὰς συχνὰς καὶ οἰκειοτάτας ἐπισκέψεις, δι' ὧν ἐτίμων αὐτόν, ὡς σπουδαίως ἐπίστευεν, οἱ ἐπουράνιοι θεοί. Διότι μεθ' ὅλην τὴν μετριόφρονα σιωπήν του γνωρίζομεν παρὰ τοῦ ῥήτορος Λιβανίου, τοῦ πιστοῦ φίλου αὐτοῦ, ὅτι ἰσχυρίζετο, ὅτι ἐτέλει ἐν ἀδιαλείπτῳ κοινωνίᾳ μετὰ τῶν θεῶν καὶ θεαινῶν· ὅτι δῆθεν αἱ θεότητες αὗται κατέβαινον εἰς τὴν γῆν, ἵνα ἀπο-

1 Gibbon, 341.

λαύσωσι τῆς ἀναστροφῆς μετὰ τοῦ εὐνοουμένου ὑπ' αὐτῶν· ὅτι ἐπληροφόρουν αὐτὸν περὶ πάντων τῶν κινδύνων, ὑφ' ὧν ἠπειλεῖτο· καὶ ὅτι ἡ ἀλάνθαστος σοφία αὐτῶν διηύθυνεν αὐτὸν ἐν ἑκάστῃ τῶν πράξεων τῆς ζωῆς του· καὶ τέλος, ὅτι εἶχε τόσην οἰκειότητα πρὸς αὐτούς, ὥστε διέκρινε πάραυτα τὴν φωνὴν τοῦ Διὸς ἀπὸ τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ τὴν μορφὴν τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπὸ τῆς τοῦ Ἡρακλέους! Ὁ Gibbon ἐξισοῖ κατὰ τοῦτο τὸν φιλόσοφον αὐτοκράτορα πρὸς τοὺς ἀμαθεῖς ἐρημίτας τῆς Αἰγύπτου, ὧν ὁ βίος ἦτο πλήρης ὀπτασιῶν τῶν δαιμόνων 1. Ἐνῷ δὲ εὕρισκεν ἀπίθανα πολλὰ πράγματα τῆς Γραφῆς, ἐπίστευε τυφλῶς εἰς πάντα τὰ μυθάρια καὶ εἰς πάντα τὰ θαύματα, τὰ ὁποῖα οἱ ἐθνικοὶ διηγοῦντο περὶ τῶν θεῶν των καὶ τῶν εἰδώλων των.

Ὁ Ἰουλιανὸς διέταξε πανταχοῦ νὰ ἀνοίξωσιν ἢ ἀνοικοδομήσωσι τοὺς ἀρχαίους ἐθνικοὺς ναούς, καὶ ἀποκαταστήσωσι πανταχοῦ ὅπου ὑπῆρχον ἐθνικοί, τὴν εἰδωλολατρείαν. Πρὸ πάντων προὐνόησεν ἐν Ἑλλάδι, ἐν ᾗ ἤξευρεν, ὅτι ἡ ἐπιχείρησίς του ἔμελλεν εὐκολώτερον νὰ καρποφορήσῃ, διότι αὕτη ἦτο ἡ ἑστία τῆς ἀρχαίας εἰδωλολατρείας, νὰ εἰσαγάγῃ τὸ κράτος τῆς ἀρχαίας θρησκείας. Τὴν καθόλου ἐπιμέλειαν τῶν τῆς Ἑλλάδος ἱερῶν ἀνέθηκεν εἰς τὸν ἱεροφάντην τῶν Ἐλευσινίων, εἰς ὃν ἔδωκε συμβοηθοὺς τὸν Χρυσάνθιον καὶ τὸν Μάξιμον, τοὺς ἀρχαίους διδασκάλους του. Ὁ δὲ Ὀρειβάσιος, ὁ ἰατρὸς καὶ φίλος τοῦ Ἰουλιανοῦ, ἀπεστάλη εἰς τοὺς Δελφούς, ἵνα ἀνορθώσῃ τὸ μαντεῖον τοῦ Ἀπόλλωνος. Τὴν πτῶσιν, ἐν ᾗ ἐτέλει τότε τὸ ἐν τῇ ἀρχαιότητι τοσοῦτον ἔνδοξον καὶ πλούσιον τοῦτο ἱερόν, δεικνύει ὁ χρησμὸς ὁ δοθεὶς ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ τῷ ἀπεσταλμένῳ τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις εἶχεν οὕτω κατὰ Κεδρηνόν·

Εἴπατε τῷ βασιλεῖ, χαμαὶ πέσε δαίδαλος αὐλά,
οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβην, οὐ μάντιδα δάφνην,
οὐ παγὰν λαλέουσαν, ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ.

Ὁ χρησμὸς οὗτος εἶναι ἀληθῶς οἱονεὶ ὁ τελευταῖος ἀποχαιρετισμὸς τῆς ἀποθνησκούσης Πυθίας, καὶ τὸ ἐπιτάφιον ἐπίγραμμα, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ χαραχθῇ ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτῆς 2. Ἐν τούτοις ὁ Ἰουλιανὸς ἐπέμενε ζητῶν τὰ ἀδύνατα. Τῇ φροντίδι αὐτοῦ ἀνῳκοδομήθησαν τότε καὶ ἐκαλλωπίσθησαν πολλοὶ ναοὶ ἐν Πελοποννήσῳ, κυρίως Ἑλλάδι, Μακεδονίᾳ καὶ Ἠπείρῳ. Ἡ Νικόπολις καὶ ἡ Ἐλευσὶς ἤρχισαν νὰ ἀνε-

1 Gibbon 522.
2 Παπαρρηγ. Β', σελ. 577 τῆς νέας ἐκδόσεως.

γείρωνται πάλιν ἐκ τῶν ἐρειπίων. Ὁ ἐν Ἀθήναις μηδέποτε ἐκλιπὼν ἐθνικὸς βίος ἐφάνη ἀναλαμβάνων νέαν ζωήν. Οἱ ἀγῶνες καὶ αἱ πανηγύρεις τῶν Δελφῶν, τοῦ Ἄργους, τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ Ἀκτίου, ἔπρεπε τοῦ λοιποῦ νὰ τελῶνται μεγαλοπρεπῶς κατὰ τὸ πάλαι ἔθος· ἠνεῴχθησαν δὲ τὰ γυμνάσια καὶ ἐπληρώθησαν ἀθλητῶν· ἰδίως ἐπροστατεύθησαν αἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες ἠδύναντο νὰ χρησιμεύσωσι πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ αὐτοκράτορος. Ἀλλὰ πᾶσα ἡ ἀναβίωσις αὕτη τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ βίου ἦτο κατὰ τὸ φαινόμενον μόνον. Τὸ μεγαλουργὸν πνεῦμα τῆς ἀρχαιότητος εἶχεν ἐκλίπει· οἱ τύποι μόνον ἐσώζοντο καὶ τὰ ὀνόματα, ἡ δὲ οὐσία ἀπῆν. Αἱ ἡμέραι τῆς ἀκμῆς τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ εἶχον παρέλθει ἀνεπιστρεπτεὶ, νέος δὲ πολιτισμὸς ἐκυοφορεῖτο καὶ ἐδημιουργεῖτο κατὰ μικρὸν, ὁ χριστιανικὸς, ἐκεῖνος, ὃν παρανοῶν ἠθέλησεν ὁ Ἰουλιανὸς νὰ πολεμήσῃ. Ὁ Ἰουλιανὸς ἠθέλησε νὰ ἀντισταθῇ εἰς τὴν πρὸς τὰ πρόσω φορὰν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Ἵνα δώσῃ ὁ Ἰουλιανὸς τῇ θνησκούσῃ ἀρχαίᾳ θρησκείᾳ νέαν ζωὴν ἔλαβε πολλὰ μέτρα, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον μιμούμενος τὴν ὑπ' αὐτοῦ παρορωμένην χριτιανικὴν θρησκείαν. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐθεώρει ἑαυτὸν δυνάμει τοῦ τίτλου Pontifex maximus, ὃς δὲν ἦτο δι' αὐτὸν ἁπλοῦς τίτλος, ὡς τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐθνικῆς θρησκείας. Διὰ τοῦτο ἀπήτει μετ' αὐτοῦ ὡς μετὰ κέντρου νὰ ἦναι συνηνωμένοι οἱ πανταχοῦ τοῦ κράτους εἰδωλολάτραι, ὅπως ἦσαν ἡνωμένοι οἱ χριστιανοὶ μετ' ἀλλήλων· οἱ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ἐθνικοὶ ἱερεῖς ὤφειλον νὰ ὑπάγωνται εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς, οὗτοι δὲ εἰς αὐτὸν, ὡς τὸν μέγιστον ἀρχιερέα. Ὥστε ἵδρυσε τελείαν τινὰ ἐθνικὴν ἱεραρχίαν καθ' ὁμοιότητα τῆς χριστιανικῆς. Οὐ μόνον δὲ ἀπήτει παρὰ τῶν ἐθνικῶν ἱερέων ἀνάλογόν τινα πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ καὶ συνέταξεν αὐτὸς ὁδηγόν τινα περὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν, ἐπωφεληθεὶς προφανῶς ἐκ τῶν περὶ τοῦ βίου τῶν κληρικῶν γνωστῶν αὐτῷ ἐκκλησιαστικῶν κανόνων καὶ πολιτικῶν νόμων. Οἱ ἱερεῖς ὤφειλον νὰ ἦναι φιλάνθρωποι, φιλόξενοι, σώφρονες, ταπεινόφρονες, νὰ μὴ φοιτῶσιν εἰς τὰ θέατρα καὶ τὰ καπηλεῖα, νὰ μὴ συχνάζωσι πολὺ εἰς τὰ συμπόσια, νὰ ἀποφεύγωσι τὰς ἀνωφελεῖς καὶ ἐπιβλαβεῖς ἀναγνώσεις, ἰδίως δὲ τὴν σπουδὴν ἐκείνων τῶν φιλοσοφικῶν συστημάτων, ἅτινα ἐδίδασκον τὴν ἀθεΐαν, συνίστα δὲ αὐτοῖς πρὸ πάντων τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Πλάτωνος,

τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τῶν Στωϊκῶν. Τῶν συγγραμμάτων τοὐναντίον τοῦ Ἐπικούρου καὶ τοῦ Πύρρωνος οὐδὲν ἐπετρέπετο τῷ ἱερεῖ νὰ ἀναγινώσκῃ, μάλιστα ἐθεώρει ἔργον τῶν θεῶν, ὅτι ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν τελευταίων τούτων ἐλάχιστα μόνον λείψανα ἐσώζοντο. Ἵνα δὲ διατηρῆται ἡ δέουσα εὐταξία κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας ἐξέδωκε τὰς ἀναγκαίας διατάξεις. Ὁ Ἰουλιανὸς μετεχειρίσθη τὴν αὐτῷ δεδομένην ἐξουσίαν ὡς μεγίστῳ ἀρχιερεῖ, ἵνα ἐπὶ μακρότερον ἢ βραχύτερον χρόνον ἀποκλείσῃ ἢ ἀφορίσῃ ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῶν πιστῶν ἐθνικούς τινας, ὧν τὰ ἤθη καὶ τὰ φρονήματα ἀπῆδον κατ' αὐτὸν τῇ ἐθνικῇ θρησκείᾳ. Καὶ τὴν συνήθειαν δὲ τοῦ νὰ λαμβάνωσι μεθ' ἑαυτῶν οἱ χριστιανοὶ ὁδοιποροῦντες συστατικὰς ἐπιστολὰς τῶν ἐπισκόπων των ἐμιμήθη ὁ Ἰουλιανός. Ὁμοίως εἰςήγαγεν εἰς τὴν ἐθνικὴν λατρείαν τὸ κήρυγμα καὶ ἵδρυσεν ἄμβωνας ἐν τοῖς ἐθνικοῖς ναοῖς, οὓς ἀναβαίνοντες οἱ ἐθνικοὶ ἱερεῖς στεφάνοις περικεκοσμημένοι τὴν κεφαλὴν, καὶ πορφυρᾶν χλαμύδα ἐνδεδυμένοι, ἐξήγουν ἐν γλώσσῃ πομπώδει καὶ ἐπιδεικτικῇ δι' ἀλληγορικῶν ἑρμηνειῶν τοὺς μύθους, προσπαθοῦντες νὰ ἐξάγωσι διὰ τοῦ βεβιασμένου τούτου τρόπου καθαράν τινα φιλοσοφικὴν θρησκευτικὴν διδασκαλίαν, ὁμοιάζουσάν πως πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Καὶ αὐτὴν τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν ἐπωφελήθη ὁ Ἰουλιανὸς πρὸς τοὺς σκοπούς του. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ δημοσίαις δαπάναις διέταξε νὰ μορφῶνται ὡς ἐκκλησιαστικοὶ μουσικοὶ εὐφυεῖς νέοι. Τὸ δὲ παραδοξώτερον ἵδρυσε καὶ ἐθνικὰ μοναστήρια ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἵνα ἡ ἀπομίμησις τοῦ χριστιανισμοῦ ἦναι τελεία! Πρὸ πάντων ἐζήτει νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς τὸ πνεῦμα τῆς ἀδελφικῆς ἀγάπης, τὸ ὁποῖον μεθ' ὅλας τὰς διαιρέσεις καὶ τὰ πάθη των διέκρινεν ὁπωςδήποτε τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τῶν ἐθνικῶν, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἵδρυσε διάφορα τῷ ἀρχαίῳ ἐθνικῷ κόσμῳ σχεδὸν ἄγνωστα φιλανθρωπικὰ καταστήματα, πτωχοκομεῖα, γηροκομεῖα καὶ τὰ τοιαῦτα, προικίσας αὐτὰ διὰ πλουσιωτάτων δωρεῶν, καὶ παρακινῶν τοὺς ἐθνικοὺς πλουσίους νὰ μιμηθῶσι τὸ παράδειγμά του. Ἐκ τῶν εἰρημένων γίνεται δῆλον, καθὼς παρατηρεῖ λίαν ὀρθῶς ὁ θεολόγος Φρὶτζ [1], ὅτι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία τοῦ Ἰουλιανοῦ διέφερεν ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἀρχαίας ἐθνικῆς θρησκείας ἐν πολλοῖς οὐσιώδεσι, καθ' ἃ

1 Julianus Apostata ἐν τῷ Kirchenlexicon Wetzer V, 916.

προσήγγιζε προφανῶς τῷ χριστιανισμῷ. Ἦτο κυκεὼν τις θρησκευτικῶν ἰδεῶν καὶ θεσμῶν δεδανεισμένων ἐκ τῶν δύο θρησκευμάτων. Εἰς τὴν θρησκείαν δὲ ταύτην ἐζήτει ὁ Ἰουλιανὸς νὰ ἑλκύσῃ πάντας διὰ παντὸς μέσου. Ἡ ἐπιθυμία του νὰ ἴδῃ τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν θριαμβεύουσαν καὶ γενικευομένην ἦτο τοσαύτη, ὥστε ἔλεγεν, ὅτι, ἐὰν ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ πάντα ἄνθρωπον πλούσιον ὡς τὸν Μίδαν καὶ πᾶσαν πόλιν μείζονα τῆς Βαβυλῶνος, δὲν θὰ ἐθεώρει ἑαυτὸν εὐεργέτην τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἐὰν μὴ κατώρθου νὰ παύσῃ ἡ ἀσεβὴς ἀντίδρασις τῶν ὑπηκόων του κατὰ τῶν ἀθανάτων θεῶν [1]. Ἰδίως παρεῖχε τὰ ἀξιώματα τοῦ κράτους εἰς τοὺς ἐθνικοὺς ἢ τοὺς ἀσπαζομένους τότε τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν, ἄλλους δὲ ἐζήτει νὰ κερδήσῃ καὶ διὰ χρημάτων. Δὲν ἔλλειψαν δὲ πράγματι οὐτιδανοὶ χριστιανοί, οἵτινες ἀντὶ συμφέροντος ἠρνοῦντο τὴν πίστιν αὐτῶν, ἣν ἐνόμιζον ὅτι ἠδύναντο νὰ ἀλλάσσωσιν ὡς ἔνδυμα. Τὸ περίεργον δὲ εἶναι ὅτι ὁ Λιβάνιος [2] τὴν διὰ χρημάτων ἀγορὰν τῶν χριστιανῶν ἀναφέρει πρὸς ἔπαινον τοῦ Ἰουλιανοῦ. Περὶ στρατιωτῶν τινων οὕτω κερδηθέντων ὑπὲρ τοῦ ἐθνισμοῦ λέγει, ὅτι διὰ μικροῦ κέρδους ἔτυχον μεγάλου κέρδους, διὰ τοῦ χρυσίου ἔτυχον τῆς φιλίας τῶν θεῶν, ἀφ' ὧν κρέμαται ἡ τύχη τοῦ πολέμου. Ὑπὸ τοιούτων ἀρχῶν ἐνεφοροῦντο οἱ τότε φιλόσοφοι!

Ὁ Ἰουλιανός, πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς ἀνορθώσεως τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ ἀντιπράξῃ πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτῆς, τοὺς χριστιανούς, τοὺς ὁποίους ἐθεώρει ὡς νεωτεριστάς, ὡς ἀσεβεῖς ἢ ἀθέους. Πολλοὶ ἴσως φαντάζονται, ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ἦτο φίλος τῆς προόδου· πολλοῦ γε καὶ δεῖ· ἦτο τοὐναντίον συντηρητικωτάτων ἀρχῶν καὶ ὀπισθοδρομικωτάτων· ἐν ὀνόματι δὲ τῶν ἀρχῶν τούτων ἐκηρύττετο κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, τῆς νέας θρησκείας, φρονῶν, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι νόμοι περὶ θρησκείας δὲν ἔπρεπε νὰ μεταβληθῶσι, διότι κατ' αὐτὸν ἐδόθησαν τοῖς ἀνθρώποις παρ' αὐτῶν τῶν θεῶν· ἄλλως ἐφρόνει ὅτι δὲν θὰ ἦσαν τοσοῦτον ὀρθοί· «φεύγω, λέγει αὐταῖς λέξεσι [3], τὴν καινοτομίαν ἐν ἅπασι μέν, ἰδίως δὲ ἐν τοῖς πρὸς τοὺς θεούς.» Ἤθελε λοιπὸν νὰ ἀντιπράξῃ πρὸς τοὺς χριστιανούς, πρὸς τοὺς Γαλιλαίους, ὅπως ὠνόμαζεν

1 Λιβ. παραινετ. κεφ. 59. σελ. 283.
2 Ἐπιτάφ. εἰς Ἰουλιανόν, I, 578.
3 Ἰουλιαν. ἐπιστ. 63 πρὸς Θεοδόσιον.

αὐτούς, ἀλλὰ πρὸς τιμήν του ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἀπηξίωσε νὰ μεταχειρισθῇ τὴν βίαν, μιμηθεὶς ἐν τούτῳ μᾶλλον Κωνσταντῖνον τὸν μέγαν, ἢ τὸν διώκτην τῶν ἐθνικῶν Κωνστάντιον καὶ τοὺς ἀρχαίους ἐθνικοὺς αὐτοκράτορας τοὺς τὸν χριστιανισμὸν καταδιώξαντας. Τοῦτο δὲ ἔπραξε, τὸ μὲν διότι ἐθεώρει τὴν βίαν ματαίαν καὶ ἀνωφελῆ, καθότι εἰς τὰ ἐξαρτώμενα ἐκ τῆς θελήσεως ἡ βία οὐδένα καρπὸν φέρει, καὶ τὸ μαρτύριον εἶχε μέχρι τοῦδε συντείνει εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ· τὸ δὲ διότι ηὐλαβεῖτο τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως καὶ ἐθεώρει τοὺς πεπλανημένους ἐν τοῖς ὑψίστοις τούτοις καὶ τὰ μέγιστα ἐνδιαφέρουσι τὸν ἄνθρωπον ζητήμασι μᾶλλον ἀξίους οἴκτου ἢ μίσους. Ἐν τούτοις ἕνεκα τῆς πρὸς τοὺς χριστιανοὺς ἀποστροφῆς ἔλαβεν ἄλλα τοιαῦτα μέτρα, δι' ὧν ἔβλαπτε τὴν ἐκκλησίαν, ἤλπιζε δέ, ὅτι ἡσύχως καὶ κατὰ μικρὸν ἤθελεν ἐπιφέρει τὴν ἐσωτερικὴν διάλυσιν αὐτῆς, παραβλέπων ἐνίοτε τὴν αὐστηρὰν δικαιοσύνην. Τῷ 362 ἐξέδωκε νόμον ὁ ὁποῖος διέτασσεν, ὅτι τὰ δημοτικὰ κτήματα τὰ ὁποῖα ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου εἶχον δωρηθῆ ταῖς ἐκκλησίαις, ἔπρεπε νὰ ἀποδοθῶσι πάλιν εἰς τὰς πόλεις, οἱ δὲ χριστιανοί, ὅσοι εἶχον καταστρέψει ἐθνικοὺς ναούς, ὑπεχρεοῦντο νὰ ἀνοικοδομήσωσιν αὐτούς, ἢ νὰ ἀποδώσωσιν εἰς τοὺς ἐθνικούς. Αἱ ὡρισμέναι παρὰ τοῦ δημοσίου χορηγήσεις σίτου εἰς τοὺς κληρικοὺς καὶ τὸν χριστιανικὸν λαὸν ἔπαυσαν· ὁμοίως καὶ ἡ δικαστικὴ ἐξουσία ἡ ἀναγνωρισθεῖσα τῷ κλήρῳ, ἡ ἀπαλλαγὴ αὐτοῦ ἀπὸ τῶν φόρων καὶ ἐν γένει δημοτικῶν βαρῶν, καὶ τὸ δικαίωμα νὰ δέχωνται αἱ ἐκκλησίαι κληρονομίας. Πάντα καθόλου τὰ προνόμια τῶν χριστιανῶν κατηργήθησαν. Συγχρόνως διέταξεν ὁ Ἰουλιανός, ἵνα μηδεὶς χριστιανὸς διδάσκῃ δημοσίᾳ γραμματικὴν καὶ ῥητορικὴν καὶ καθόλου τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς. Τοιουτοτρόπως ἀφαιρῶν ἀπὸ τῶν χριστιανῶν τὰ μέσα τῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως, ἤλπιζεν, ὅτι ἔμελλε νὰ ταπεινώσῃ καὶ ἐξασθενίσῃ τὴν ἐκκλησίαν. Μόνον ἐν ἐθνικαῖς σχολαῖς εἶχον τὴν ἄδειαν οἱ χριστιανοὶ νέοι νὰ λαμβάνωσι τὴν μόρφωσίν των· διότι ἤλπιζεν, ὅτι μετ' αὐτῆς θὰ ἐνεπνέετο αὐτοῖς καὶ ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Ὁ Ἰουλιανὸς ἀπαγορεύσας τοῖς χριστιανοῖς τὴν διδασκαλίαν τῆς ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας, ἔπραξε τὸ αὐτὸ ἀδίκημα πρὸς τοὺς χριστιανούς, ὅπερ βραδύτερον ἔπραξεν ὁ Ἰουστινιανὸς ὁ Α' πρὸς τοὺς ἐθνικούς, κλείσας τὰς σχολὰς αὐτῶν. Διὰ τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς

παρὰ χριστιανῶν διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων κατακρίνει τὸν Ἰουλιανὸν καὶ αὐτὸς ὁ ἐθνικὸς Ἀμμιανὸς Μαρκελλῖνος [1]. Ἀλλ' ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος διάταξις δὲν θὰ ἤρκει νὰ ἀπομακρύνῃ τοὺς χριστιανοὺς ἀπὸ τῆς σπουδῆς τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, οὓς ἐφίλουν καὶ οἱ χριστιανοί, ἀλλὰ δὲν ὑπερετίμων τυφλῶς, ὅπως οἱ περὶ τὸν Ἰουλιανὸν καὶ οἱ τότε ἐθνικοὶ ῥήτορες, οἵτινες ἀπένεμον αὐτοῖς εἶδός τι λατρείας, ἀποδεχόμενοι ὡς θέσφατον πᾶσαν αὐτῶν ἰδέαν. Ὅτι περιεῖχον πολλὰ ὑγιῆ, ὀρθὰ καὶ ἀληθῆ οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς καὶ σοφοί, ἀνεγνώριζον οἱ χριστιανοὶ σοφοί, καὶ διὰ τοῦτο ἐτίμων αὐτοὺς μεγάλως. Ὁ Ἰουστῖνος δὲν ἐδίσταζε νὰ ὀνομάζῃ χριστιανοὺς τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πυθαγόραν, καὶ νὰ παραβάλλῃ αὐτοὺς πρὸς τοὺς πατριάχας τῶν Ἰσραηλιτῶν, πρὸς τὸν Μωϋσέα καὶ τοὺς προφήτας. Ὁ δὲ μέγας ἀληθῶς Ὠριγένης πρῶτον προεπαίδευε τοὺς μαθητάς του διὰ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ φιλοσόφων, καὶ εἶτα εἰσῆγεν εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν, καὶ ὁ μέγας Βασίλειος ἔγραψεν ἴδιον σύγγραμμα, ἵνα δείξῃ πῶς ἔπρεπεν ἐξ αὐτῶν νὰ ὠφελῶνται οἱ χριστιανοὶ νέοι. Πόσον δὲ τότε οἱ χριστιανοὶ ἦσαν κάτοχοι τῆς ἐθνικῆς παιδείας, ἔδειξαν οἱ δύο Ἀπολλινάριοι, οἵτινες μετὰ τὴν ἀπαγόρευσιν ἐκείνην τοῦ Ἰουλιανοῦ χάριν τῶν χριστιανῶν νέων ἐξέθεσαν ἐν δράμασιν, ᾠδαῖς καὶ διαλόγοις κατὰ Πλάτωνα τὸ περιεχόμενον τῆς ἁγίας Γραφῆς. Δύναται δέ τις θαρρούντως νὰ εἴπῃ, ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Ἰουλιανοῦ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἐν γένει τῆς παιδείας ἦσαν ἐγκρατέστεροι οἱ χριστιανοὶ πατέρες ἢ οἱ σύγχρονοι ῥήτορες. Τί εἶναι οἱ τότε σοφισταὶ καὶ ῥήτορες παραβαλλόμενοι πρὸς τοὺς τότε ἀκμάζοντας μεγάλους πατέρας καὶ ἐκκλησιαστικοὺς διδασκάλους καὶ χριστιανοὺς σοφοὺς ἐν γένει, πρὸς τὸν μέγαν Ἀθανάσιον, πρὸς τὸν μέγαν Βασίλειον, τὸν Ναζιανζηνὸν Γρηγόριον, τὸν Ἀπολλινάριον, Διόδωρον τὸν Ταρσοῦ, τὸν Χρυσόστομον. τὸν Θεοδώρητον, ἵνα ἀρκεσθῶμεν εἰς τούτους; Τοῦτο συνῃσθάνετο καὶ ὁ Ἰουλιανὸς καὶ διὰ τοῦτο ἐμίσει μεγάλως τοὺς ἄνδρας τούτους, ἂν καὶ διὰ τὴν φυσικήν του ἠπιότητα καὶ ὡς ἐκ τῶν ἀρχῶν του δὲν κατέφυγεν εἰς βιαιοπραγίας κατ' αὐτῶν. Πρὸς τούτοις ἵνα αὐξήσῃ τὰς διαιρέσεις μεταξὺ τῶν χριστιανῶν, καθὼς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Νέανδρος [2], ἀνεκάλεσεν ὁ

1 XXV, 41.

2 Geschichte der christl. Rel. und Kirche II, 110.

Ἰουλιανὸς ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς γενικῆς ἀνοχῆς πασῶν τῶν ἐκκλησιαστικῶν μερίδων καὶ αἱρέσεων πάντας τοὺς ἐπισκόπους, οἵτινες κατὰ τὰς ἀρειανικὰς καὶ δονατιστικὰς ἔριδας ὑπὸ τῆς προτέρας κυβερνήσεως εἶχον ἐξορισθῆ. Μόνον ἐπίσκοποι, ὧν ἡ μεγάλη ἐπιρροὴ καὶ σημασία ἠδύνατο νὰ παραβλάψῃ τὰ σχέδια αὐτοῦ, οἷος ἦτο ὁ Ἀθανάσιος, εἰς ὃν δὲν συνεχώρει ὁ Ἰουλιανὸς, ὅτι καθ' ἑκάστην ἐπέστρεφεν ἐθνικοὺς εἰς τὸν χριστιανισμὸν, ἐξῃροῦντο τῆς γενικῆς ἀνοχῆς. Ἡ ἐλπίς του ὅμως, ὅτι ἐκ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν ἐξορίστων ἔμελλεν ἡ ἀταξία καὶ ἡ διαίρεσις νὰ κορυφωθῶσι παρὰ τοῖς χριστιανοῖς, δὲν ἐπηλήθευσεν· ἡ πρὸς αὐτοὺς δυσμένεια τοῦ αὐτοκράτορος καὶ ἡ παρ' αὐτοῦ παραγκώνισις αὐτῶν ἥνωσαν μᾶλλον αὐτοὺς, ἡ δὲ παῦσις τῆς ἀναμίξεως τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς ἐκκλησίας ἐξησθένισε τὰ μεταξὺ τῶν χριστιανῶν πάθη. Εἰς πεῖσμα τῶν χριστιανῶν ἐπέτρεψεν ὁ Ἰουλιανὸς καὶ τοῖς Ἰουδαίοις, οὓς ἐτίμα ἐκ μίσους πρὸς τοὺς χριστιανοὺς καὶ διότι ἡ θρησκεία των ἦτο ἀρχαία, νὰ ἀνοικοδομήσωσι πάλιν τὸν ναόν των, ἵνα διαψεύσῃ δῆθεν τοὺς λόγους τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ περὶ τῆς ἐπικειμένης καταστροφῆς τῆς πόλεως ταύτης (ὅπερ ὅμως εἶχεν ἅπαξ πραγματοποιηθῆ ἐπὶ Τίτου καὶ Ἀδριανοῦ). Πρὸς τὸν σκοπὸν λοιπὸν τοῦτον παρέσχε μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου, καὶ ἀπὸ πάντων δὲ τῶν μερῶν τοῦ κράτους συνέρρεον αἱ χρηματικαὶ χορηγήσεις τῶν Ἰουδαίων. Ὁ περίφημος ἀρχιτέκτων Ἀλύπιος ἐντολῇ τοῦ αὐτοκράτορος ἀνέλαβε τὴν διεύθυνσιν τοῦ ἔργου, ἀλλὰ σεισμοὶ συμβάντες ἐματαίωσαν αὐτὸ πρὸς μεγάλην λύπην τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ὡς βία σχεδὸν πρέπει νὰ χαρακτηρισθῶσι δύο ἄλλα μέτρα τοῦ Ἰουλιανοῦ κατὰ τῶν χριστιανῶν, τὸ ὅτι δηλ. διέταξε ταῖς εἰς δημόσια μέρη τεταγμέναις εἰκόσιν αὐτοῦ νὰ παρεντίθενται καὶ ἐθνικῶν θεῶν εἰκόνες, ὅπως ἐπιβάλληται τοῖς χριστιανοῖς ἡ δυσάρεστος ἐκλογὴ, ἢ μετ' αὐτοῦ νὰ προσφέρωσι τιμὰς καὶ εἰς τοὺς ἐθνικοὺς θεοὺς, ἢ μετὰ τούτων νὰ ἀρνῶνται αὐτὰς καὶ τῷ αὐτοκράτορι καὶ νὰ τιμωρῶνται· καὶ ὅτι ὅσοι στρατιῶται ἤθελον νὰ λάβωσι τὸ παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος αὐτοῖς διδόμενον δῶρον Donativum, ὑπεχρεοῦντο πρότερον νὰ διέρχωνται πρό τινος βωμοῦ, εἰς ὃν ἔπρεπε νὰ προσφέρωσι θυμίαμα. Καὶ δι' ἄλλων δὲ τοιούτων μέσων, οὐχὶ πάντοτε ἠθικῶν, ἐζήτει νὰ δελεάζῃ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ἑλκύῃ εἰς ἀποστασίαν, μάλιστα δὲ παρέχων τὰ σπουδαιότατα αὐλικὰ, στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ ἀξιώματα εἰς τοὺς ἐθνικούς.

Ἀλλὰ εἰς μάτην· διότι μόνον ὀλίγους οὐτιδανοὺς ἀνθρώπους ἠδυνήθη νὰ κερδήσῃ.

Εἴπομεν ἀνωτέρω, ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς ἀπεστρέφετο τὴν βίαν. Καὶ ὅμως ἐγένετο χρῆσις καὶ τῆς βίας, οὐχὶ μὲν βεβαίως παρ' αὐτοῦ, ἀλλὰ παρὰ τῶν κατωτέρων ἀρχῶν, στηριζομένων εἰς τὸν γνωστὸν αὐτοῦ ὑπὲρ τοῦ ἐθνισμοῦ ζῆλον. Ἐπειδὴ μόνον ζηλωταὶ ἐθνικοὶ ἀνεδεικνύοντο ἱερεῖς καὶ ἀνώτεροι πολιτικοὶ ὑπάλληλοι, οὗτοι δὲ ἐγνώριζον, ὅτι δι' οὐδενὸς ἄλλου μέσου ἠδύναντο εὐκολώτερον νὰ ἑλκύσωσι τὴν εὔνοιαν τοῦ αὐτοκράτορος ἢ δεικνύοντες ζῆλον ὑπὲρ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἐπειδὴ λοιπὸν εἰς τὸν ἴδιον φανατισμὸν προσετίθετο παρ' αὐτοῖς καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀρέσωσι τῷ αὐτοκράτορι, ἦτο φυσικόν, ὅτι ἐνιαχοῦ συνέβαινον καταδιώξεις κατὰ χριστιανῶν, αἵτινες κατήντων ἐνίοτε μέχρις ὠμότητος. Εἰς τοὺς διωγμοὺς τούτους ἦσαν πρὸ πάντων ἐπίσκοποι καὶ χριστιανοὶ ἐν γένει ἐκτεθειμένοι, κατηγορούμενοι, ὅτι ἐπὶ τῶν προτέρων αὐτοκρατόρων εἶχον καταστρέψει ἐθνικοὺς ναούς, καὶ εἶχον διὰ τοῦτο ἑλκύσει τὸ μῖσος τῶν ἐθνικῶν. Οὕτως ἅμα ἀναβάντος τὸν θρόνον τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ἐθνικὸς ὄχλος τῆς Ἀλεξανδρείας συνέλαβε τὸν ἐπίσκοπον Γεώργιον, τὸν κόμητα Δρακόντιον καὶ τρίτον τινά, καὶ τοὺς τρεῖς μισητοὺς αὐτῷ ἐκ προτέρων χρόνων, καὶ ἔρριψεν εἰς τὰς φυλακάς. Ἀφοῦ δὲ ἐκρατήθησαν ἐκεῖ ἐπὶ 24 ἡμέρας, συνέρρευσε πάλιν τὸ πλῆθος εἰς τὴν φυλακήν, καὶ ἐφόνευσε καὶ τοὺς τρεῖς, τὸ δὲ πτῶμα τοῦ Γεωργίου ἐπί τινος καμήλου τεθέν, ἐσύρθη διὰ τῶν ὁδῶν τῆς πόλεως, καὶ ἀφοῦ παντοιοτρόπως ὑβρίσθη, ἐπὶ τέλους ἐκάη[1]. Ὁ Ἰουλιανὸς ἠρκέσθη τότε νὰ μεμφθῇ μόνον τὸ πλῆθος διὰ τὴν πρᾶξιν, χωρὶς νὰ τιμωρήσῃ τινά. Τὸν θάνατον ὑπέστη καὶ ὁ Ἀρεθούσης ἐν Συρίᾳ ἐπίσκοπος Μάρκος, διωχθεὶς ὑπὸ τοῦ ἐθνικοῦ λαοῦ, ὅστις καὶ αὐτὸς ἐσύρθη τὸ πρῶτον ἐπὶ τῶν ὁδῶν, καὶ ἀφοῦ διαφόρως ἐκακώθη, παρεδόθη εἰς τὰ σκώμματα τῶν παίδων τῶν ὁδῶν, καὶ ἐπὶ τέλους ἀλειφθεὶς διὰ μέλιτος, καὶ τεθεὶς ἐν σαργάνῃ, ἀνηρτήθη ἐπὶ ὑψηλοῦ μέρους, ἵνα βασανισθῇ ὑπὸ τῶν σφηκῶν. Ἡ εὐστάθεια καὶ καρτερία τοῦ γέροντος ἐπισκόπου ἐν πᾶσι τούτοις τοῖς δεινοῖς ἐξέπληξε καὶ αὐτὸν τὸν ἄλλως ἀδιαφόρως θεώμενον τὸ πρᾶγμα αὐτοκρατορικὸν ἐπίτροπον. Ἐπὶ τέλους ὁ αὐτοκράτωρ μαθὼν ταῦτα, διέταξε τὴν ἀπόλυσίν του, διότι δὲν ἤθελε, καθὼς εἶπε μετὰ τοῦ συνήθους αὐτοῦ

1 Ammian. Marcell. XXII, 13.

σαρκασμοῦ, νὰ δώσῃ τοῖς χριστιανοῖς νέους μάρτυρας. Σημειωτέον ὅτι ὁ Ἀρεθούσης οὗτος Μάρκος ἦτο ὁ ἐπίσκοπος ἐκεῖνος, ὅστις διέσωσε παῖδα τὸν Ἰουλιανὸν καὶ παρὰ τοῦ Κωσταντίου διωκόμενον, πρὸς ὃν ἄρα ὤφειλεν εὐγνωμοσύνην. Διωγμοὶ ἔλαβον χώραν καὶ ἐν Ἀντιοχείᾳ κατὰ τῶν χριστιανῶν, ὅτε ἀνιδρυθέντος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος πλησίον τῆς Ἀντιοχείας, ἀπήτησεν ὁ αὐτοκράτωρ νὰ ἀπομακρύνωσι τὰ λείψανα τοῦ μάρτυρος Βαβύλα, οὗτινος ὁ τάφος ἔκειτο ἐκεῖ πλησίον. Οἱ ἐθνικοὶ μάντεις ἰσχυρίζοντο, ὅτι ἐν ὅσῳ ὁ τόπος ἐμολύνετο δι' αὐτῶν, δὲν ἠδύνατο τὸ χρηστήριον νὰ χρησμοδοτήσῃ! Ἐπειδὴ δὲ τὸ πλῆθος τῶν χριστιανῶν, ἀνακομίζον τὰ λείψανα ταῦτα, ἔψαλλε τὸ χωρίον τοῦ ϟϛ' ψαλμοῦ (στιχ. 7) «Αἰσχυνθήτωσαν πάντες οἱ προσκυνοῦντες τοῖς γλυπτοῖς, οἱ ἐγκαυχώμενοι τοῖς εἰδώλοις αὐτῶν,» ὁ Ἰουλιανὸς ὀργισθεὶς διέταξε νὰ συλληφθῶσι καὶ τιμωρηθῶσιν οἱ πρωταίτιοι. Πολλοὶ ἐφυλακίσθησαν τότε, Θεοδώρητος δέ τις καὶ ἐβασανίσθη. Ὀλίγῳ βραδύτερον ἐτιμωρήθησαν καὶ ἄλλοι χριστιανοὶ ἀπηνῶς, ἀποδοθείσης αὐτοῖς ἀδίκως τῆς αἰτίας τῆς πυρκαϊᾶς, ἥτις ἐξερράγη ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐξ ἀπροσεξίας φιλοσόφου τινὸς Ἀσκληπιάδου λεγομένου[1]. Ὁμοίως κατεδίωξεν ὁ ὠμὸς αὐτοκρατορικὸς ἐπίτροπος Ἀντιοχείας Ἀλέξανδρος καὶ ἄλλους τινὰς χριστιανούς, ἰδίως Εὐσέβιόν τινα, ὡς ματαιοῦντας τὰ σχέδια αὐτοῦ πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν χριστιανῶν εἰς τὸν ἐθνισμόν[2]. Ἐν γένει πανταχοῦ μέν, ἰδίως ὅμως ἐν Ἀντιοχείᾳ εὗρε μεγάλην ἀντίστασιν ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Ἰουλιανοῦ. Πόσον ματαίως ἐκεῖ εἰργάσθη πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς εἰδωλολατρείας, ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ συναισθανθῇ ὁ Ἰουλιανὸς κατὰ τὴν πρώτην τέλεσιν τῆς ἑορτῆς τοῦ Δαφναίου Ἀπόλλωνος, ὅτε ἐνῷ ἤλπιζεν ὅτι οἱ Ἀντιοχεῖς ἔμελλον νὰ συμμετάσχωσιν αὐτῆς προθυμότατα, καθὼς αὐτὸς ὁ Ἰουλιανὸς μαρτυρεῖ, οὐδεὶς προσέφερεν ἔλαιον, ὅπως ἀνάψωσι λυχνίαν τῷ θεῷ, οὐδεὶς θυμίαμα ἢ θυσίαν τινά. Μόνον δὲ εἷς ἱερεὺς παρέστη κομίζων ὄρνιν πρὸς θυσίαν! Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τοὺς προμνημονευθέντας διωγμοὺς κατὰ τῶν χριστιανῶν, οὓς δὲν προὐκάλει μὲν ὁ αὐτοκράτωρ, ἀλλ' ἐνίοτε ἠνείχετο, καὶ τὴν ἀντίστασιν τῶν χριστιανῶν κατὰ τῶν σχεδίων του, δὲν πρέπει νὰ νομίσωμεν παντάπασιν ἀπίθανον, ὅτι ὁ Ἰουλιανός, ἐὰν ἐπέ-

1 Σωζομένου ἐκκλησιστ. ἱστορ. V, 7. Ammian. Marcell. XXII, 11.
2 Λιβαν. ἐπιστ. 1057.

στρεφεν ἀπὸ τοῦ πρὸς τοὺς Πέρσας πολέμου σῶος, ἠδύνατο ἐπὶ τέλους ἕνεκα τῆς φορᾶς αὐτῆς τῶν πραγμάτων καὶ ἐναντίον τοῦ ἠπίου χαρακτῆρός του νὰ ἀποβῇ φοβερὸς διώκτης τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐμφύλιος ὅπως δήποτε θρησκευτικὸς πόλεμος ἤθελεν εἶναι ἄφευκτος[1].

Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπολέμησε καὶ διὰ συγγραφῶν τὸν χριστιανισμόν. Ὡς συγγραφεὺς ἦτο πνευματώδης καὶ χαρίεις, πάσχει ὅμως καὶ αὐτὸς ὅ,τι πάσχουσι πάντες οἱ σοφισταὶ καὶ ῥήτορες καὶ ἐν γένει συγγραφεῖς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, διότι καὶ αὐτοῦ τὸ ὕφος εἶναι ἐπιδεικτικὸν καὶ πομπῶδες, πλῆρες κενῶν ἀντιθέσεων, ἀνοήτων ὑπερβολῶν, ἐζητημένων ὑπαινιγμῶν καὶ γελοίων λογοπαιγνίων[2]· Τὰ πλήρη σωζόμενα αὐτοῦ ἔργα εἶναι διάφοροι λόγοι, 83 ἐπιστολαὶ καὶ δύο σάτυραι, ἐξ ὧν ἡ μία ἐπιγραφομένη Καίσαρες ἢ συμπόσιον εἶναι χαρίεσσά τις καὶ εὐφυὴς ἔκθεσις τῶν ἀρετῶν καὶ κακιῶν πολλῶν ἀρχαίων αὐτοκρατόρων ἐν συμποσίῳ τῶν θεῶν εὑρισκομένων· ἡ δὲ ἄλλη ἐπιγραφομένη Μισοπώγων σκώπτει πικρῶς τοὺς κατοίκους τῆς Ἀντιοχείας, ἀριθμοῦσα τὰς κατ' αὐτοῦ παρ' αὐτῶν γινομένας κατηγορίας, οἷον τὴν ἐπὶ τῷ μακρῷ αὐτοῦ καὶ βαθεῖ πώγωνι (ὅθεν καὶ τῷ ὄνομα τῆς σατύρας), ζητεῖ ἵνα παραστήσῃ ὡς γελοίας καὶ ἐπὶ τέλους δι' ἰσχυρῶν λόγων ἐλέγχει τὸν ἀκόλαστον τῶν Ἀντιοχέων βίον, τὴν κακὴν αὐτῶν οἰκιακὴν οἰκονομίαν, καὶ τὴν ἐλλιπεστάτην ἀνατροφήν, ἣν ἔδιδον εἰς τὰ τέκνα των. Μεταξὺ δὲ τῶν ἐν λειψάνοις σωζομένων ἔργων τοῦ Ἰουλιανοῦ τὸ σπουδαιότερον ἀναμφηρίστως εἶναι τὸ κατὰ χριστιανῶν, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν σημείωσιν τοῦ Ἱερωνύμου συνίστατο ἐξ 7 βιβλίων, πρὸς ἀναίρεσιν τοῦ ὁποίου ἔγραψεν ὁ Ἀλεξανδρείας Κύριλλος σύγγραμμα ἐν 10 βιβλίοις. Αἱ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ παρὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ γενόμεναι προσβολαὶ στηρίζονται ἢ εἰς ἐσφαλμένα καὶ ἀβάσιμα συμπεράσματα ἢ ἀναφέρονται εἰς ἐπουσιώδη πράγματα καὶ εἰς θεσμοὺς καὶ ἐξωτερικοὺς τύπους τοῦ τότε χριστιανισμοῦ, χωρὶς νὰ λαβάνωνται ὑπ' ὄψιν τὸ γνήσιον πνεῦμα καὶ ὁ ἀληθὴς χαρακτὴρ τοῦ χριστιανισμοῦ, ὃν οὐδέποτε ἐννόησεν ὁ Ἰουλιανός. Τὴν ἐπιπολαιότητα τῶν προσβολῶν τούτων δεικνύουσιν ἐπὶ παραδείγματι αἱ αἰτιάσεις του, ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν ἐξηπλώ-

1 Gibbon.

2 Klippel Julianus Apostata ἐν τῇ Realencyklopædie für Theologie τοῦ Herzog VII, 153.

θη κατὰ πρῶτον μεταξὺ τῶν ἰσχυρῶν καὶ σοφῶν, ὅτι εἶναι θρησκεία διὰ πάντας τοὺς λαοὺς προωρισμένη καὶ διὰ πάσας τὰς τάξεις καὶ πάντα τὰ εἴδη τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὅτι ἀξιοῖ νὰ θεραπεύσῃ τοὺς βαπτιζομένους ἀπὸ πασῶν τῶν νόσων τῆς ψυχῆς, ἐνῷ δὲν δύναται νὰ ἀπαλλάξῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῆς λέπρας ἢ τῆς ποδάγρας!

Ὁ Ἰουλιανὸς ἔμεινεν ἐπὶ τοῦ θρόνου μόνον δύο ἔτη περίπου· διότι ἀναβὰς αὐτὸν κατὰ τὴν ἄνοιξιν τοῦ 361, ἀφοῦ διέτριψε τὸν χειμῶνα τοῦ 362 πρὸς τὸ 363 ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐφονεύθη ἐν τῇ ἐκστρατείᾳ αὐτοῦ προς τοὺς Πέρσας. Ὁ Ἰουλιανὸς εἶχεν ὑπερβολικὴν πεποίθησιν εἰς ἑαυτὸν καὶ ἐκυριεύετο εὐκόλως ὑπὸ τῆς φιλοδοξίας. Ἐνῷ αἱ μεταρρυθμίσεις, ἃς ἐπεχείρησεν, εἶχον ἀνάγκην ἀκόμη συντόνου ὑποστηρίξεως, αὐτὸς ἐστράτευσε κατὰ τῶν Περσῶν ποθῶν εἰς τὰς δάφνας, ἃς ἔδρεψε παρὰ τοῖς δυτικοῖς λαοῖς μαχόμενος, νὰ προσθέσῃ νέας, νικῶν τοὺς Πέρσας. Ἐπεχείρησε διὰ τοῦτο πρὸς τούτους πόλεμον, ἐνῷ ἠδύνατο νὰ κλείσῃ μετ' αὐτῶν εἰρήνην καὶ ἔντιμον καὶ ἐπωφελῆ, ἣν ᾔτησαν αὐτοὶ προθύμως. Ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ καθὼς παρατηρεῖ ὁ Schlosser [1], οὔτε σχέδιον εἶχεν ἑτοιμάσει ὁ Ἰουλιανὸς ὡρισμένον, οὔτε τὴν δύναμιν τῶν ἐχθρῶν καὶ τὴν φύσιν τοῦ τόπου ὑπελόγισεν. Ἕνεκα δὲ ὑπερβολικῆς εἰς ἑαυτὸν πεποιθήσεως, δὲν ἠδυνήθη ἐν τῷ πολέμῳ τούτῳ νὰ ἀναπτύξῃ τὴν μεγάλην αὐτοῦ στρατηγικὴν ἱκανότητα, ὡς ἄλλοτε. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν οἰκτρόν. Ἀφοῦ ἐπροχώρησεν εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς Ἀσίας καὶ διέβη τὸν Τίγριν, ἠναγκάσθη νὰ ἐπιχειρήσῃ ὑποχώρησιν ἐν τῷ μέσῳ μεγάλων δυσχερειῶν, ἐν αἷς ὅμως ἐζήτει διὰ τοῦ παραδείγματός του νὰ ἐνθαρρύνῃ τοὺς στρατιώτας, ὡς ὁ Ναπολέων ὑποχωρῶν ἀπὸ Μόσχας, ὑποφέρων πᾶσαν στέρησιν ἀγογγύστως καὶ βαδίζων πεζὸς, καὶ ἐν ταῖς πρώταις τάξεσι πάντοτε μαχόμενος. Ἀλλ' ἔν τινι ἀσημάντῳ συμπλοκῇ, ὅπου ἔδραμεν ἄνευ θώρακος, ὑπὸ βέλους καιρίως πληγείς, ἀ π έ θ α ν ε μετ' ὀλίγον ἐν ἡλικίᾳ μόλις 32 ἐτῶν. Λέγεται δὲ, ὅτι πνέων τὰ λοίσθια καὶ προβλέπων τὸν θάνατόν του βέβαιον, καθὼς καὶ τὴν ὡς ἐκ τούτου ματαίωσιν τῶν σχεδίων του ἄφευκτον, λαβὼν ἐκ τῆς πληγῆς του αἷμα, καὶ ῥάνας εἰς τὸν ἀέρα, ἔκραξε: «Νενίκηκας, Γαλιλαῖε!» Ἡ μετὰ ταῦτα ἱστορία ἐπεβεβαίωσε τοὺς λόγους τούτους. Ὁ χριστιανισμὸς ὄντως ἐνίκησε. Μετὰ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἀπέθανε καὶ τὸ ἔργον του.

1 Weltgeschichte IV, 485.

Καθὼς αὐτὸς παρῆλθεν ὡς νέφος κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Hase[1], οὕτω καὶ τὸ ἐπιχείρημά του. Οἱ μετὰ τὸν Ἰουλιανὸν αὐτοκράτορες, ἢ ἀφῆκαν τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν τὴν ἄνευ ἐσωτερικῆς ζωῆς οὖσαν νὰ ἐκπνεύσῃ ἀφ' ἑαυτῆς ἐντελῶς, ἢ κατεδίωξαν αὐτὴν βιαίως, καθὼς Θεοδόσιος ὁ Α', Θεοδόσιος ὁ Β' καὶ Ἰουστινιανὸς ὁ Α'. Πρὸς ὄφελος τῆς ἀνθρωπότητος ἐνίκησεν ὁριστικῶς ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἦτο ἑπόμενον ὅτι ἔμελλε νὰ νικήσῃ. Ἡ νίκη του ἦτο νίκη τῆς ἀληθείας κατὰ τοῦ ψεύδους. Ὁ νεκρὸς τοῦ Ἰουλιανοῦ, μετακομισθεὶς εἰς Ταρσὸν, ἐτάφη ἔν τινι προαστείῳ τῆς πόλεως, ἐπὶ δὲ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἐπεγράφησαν τὰ ῥήματα ταῦτα:

Ἰουλιανὸς μετὰ Τίγριν ἀγάρροον ἐνθάδε κεῖται
ἀμφότερον βασιλεύς τ' ἀγαθὸς, κρατερός τ' αἰχμητής.

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ βίος τοῦ Ἰουλιανοῦ. Ὁ Ἰουλιανὸς ἐπροικίσθη ἐκ φύσεως ὑπὸ μεγάλων προτερημάτων· ἦτο εὐφυὴς, καὶ διὰ τῆς μεγάλης του ἐπιμελείας κατώρθωσε ν' ἀποκτήσῃ πᾶσαν τὴν παιδείαν τῶν συγχρόνων του, καθὼς δεικνύουσιν αὐτὸν τὰ συγγράμματα αὐτοῦ· ἦτο αὐστηρὸς τὰ ἤθη καὶ καθ' ὅλον τὸν βίον του ἔδειξε σπανίαν σωφροσύνην καὶ ἐγκράτειαν, δυνάμενος νὰ παραβληθῇ καὶ κατὰ τοῦτο πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἀσκητὰς τῆς ἐρήμου· ἠγάπα τὴν λιτότητα καὶ τὴν ἁπλότητα τοῦ βίου, ἣν ἐζήτησε νὰ εἰσαγάγῃ καὶ παρὰ τοῖς διεφθαρμένοις συγχρόνοις του· ἦτο χαρακτῆρος ἠπίου καὶ φιλανθρώπου, ἀποστρεφόμενος τὴν βίαν καὶ ἀποφεύγων νὰ καταδιώξῃ καὶ τοιούτους, πρὸς οὓς ἐδικαιοῦτο νὰ πράξῃ τοῦτο· ἦτο πρὸς μὲν τοὺς φίλους ἀγαθὸς, πρὸς δὲ τοὺς ἐχθροὺς γενναῖος καὶ πρὸς τοὺς δυστυχεῖς μεγαλόδωρος. Ὡς ἡγεμὼν δὲ καὶ ἐν Γαλλίᾳ ὢν ἀκόμη Καῖσαρ, καὶ μετὰ ταῦτα ἀφ' ὅτου ἐγένετο αὐτοκράτωρ καὶ μονάρχης, ἀνέπτυξε μεγάλας στρατηγικὰς καὶ διοικητικὰς ἀρετάς. Ἀλλ' ἡ ἀγαθὴ αὕτη φύσις, δι' ἣν ἠδύνατο ὁ Ἰουλιανὸς ν' ἀποβῇ εἷς τῶν ἀρίστων ἡγεμόνων τοῦ κόσμου, εἶχε δηλητηριασθῇ καὶ φθαρῇ ὑπὸ μεγάλης τινὸς πλάνης. Ἡ πλάνη αὕτη ἦτο ἡ προτίμησις τῆς εἰδωλολατρείας ἀπὸ τοῦ χριστιανισμοῦ, εἰς ἣν ὤθησαν αὐτὸν, ὡς εἴδομεν, ἔνθεν μὲν αἱ κατὰ τοῦ οἴκου του καταδιώξεις τοῦ Κωνσταντίου, ἡ διὰ τῆς βίας ἐπιβολὴ εἰς αὐτὸν τοῦ χριστιανισμοῦ διὰ τῶν ὁρισθέντων αὐτῷ παρ' ἐκείνου διδασκάλων, καὶ ἡ ἀθλία ἠθικὴ

1 Kirchengeschichte σελ. 119, ἔκδ. 9.

κατάστασις τῶν χριστιανῶν τῶν χρόνων ἐκείνων· ἑτέρωθεν δὲ ἡ σοφιστικὴ διδασκαλία τῶν ἐθνικῶν ῥητόρων, οἵτινες ἔπεισαν αὐτὸν, ὅτι μετὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας θὰ ἐπαναφέρῃ καὶ τὴν δόξαν τῆς ἀρχαιότητος. Ἡ πλάνη αὕτη, ἥτις εἶναι κηλίς τις ἐν τῷ βίῳ του, ἔσχεν ὀλέθρια ἀποτελέσματα, διαφθείρασα τὸν ἄλλως ἀγαθὸν χαρακτῆρά του, καὶ ὠθήσασα αὐτὸν εἰς πράξεις ἀνοήτους καὶ ἐπιβλαβεστάτας εἰς τὸ κράτος του. Ἦτο δὲ ἡ πλάνη αὕτη διττὸν λάθος, φιλοσοφικὸν καὶ πολιτικόν· φιλοσοφικὸν μὲν, διότι ἦτο προφανὴς λογικὴ ἀτοπία νὰ προτιμᾷ τὴν πολυθεϊστικὴν θρησκείαν τὴν θεοποιοῦσαν τὴν κτίσιν, τὴν ἀναπλάττουσαν τοσοῦτον ἀτελεῖς καὶ ἠθικῶς ἐλλιπεῖς θεούς, ἧς ἡ λατρεία ἐγίνετο πολλαχοῦ καὶ δι' αὐτῶν ἔτι τῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἢ δι' ἀκολάστων πράξεων, πλεῖον τῆς ἀληθῶς φιλοσοφικωτάτης χριστιανικῆς θρησκείας, τῆς διδασκούσης τὴν γνῶσιν καὶ λατρείαν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθοῦς Θεοῦ, τοῦ ποιητοῦ τοῦ κόσμου, τοῦ πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς, οὗ ἡμεῖς πάντες εἴμεθα τέκνα, τῆς εἰσαγαγούσης τὴν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείαν, καὶ ἐπιβαλλούσης ὡς νόμον τοῦ βίου τὴν τελειοτάτην δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν· πολιτικὸν δὲ, διότι ὡς μονάρχης ἀντὶ νὰ περιορισθῇ νὰ παράσχῃ εἰς πάντας τοὺς ὑπηκόους αὐτοῦ τὸ δίκαιον καὶ νὰ ἀσφαλίσῃ τὴν ἐλευθερίαν, μεταμορφούμενος εἰς θρησκευτικὸν μεταρρυθμιστὴν, ἠθέλησε νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τὸ κράτος του θρησκείαν ὑπὸ τοῦ μεγίστου καὶ καλλίστου μέρους τῶν ὑπηκόων του ἀποκρουομένην, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐγέννησεν ἐν τῷ κράτει αὐτοῦ μεγάλας ταραχὰς, αἵτινες ἐὰν ἐπέζη μετὰ τὸν πρὸς τοὺς Πέρσας πόλεμον, ἠδύναντο νὰ ῥίψωσιν αὐτὸ εἰς φοβερώτατον ἐμφύλιον θρησκευτικὸν πόλεμον.

Καὶ οὕτω κρίνουσι περὶ Ἰουλιανοῦ πάντες σχεδὸν οἱ σπουδαῖοι ἱστορικοί. Παραλείπων τὰς γνώμας τῶν διασημοτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἱστορικῶν Νεάνδρου, Γκίζελερ καὶ Χάζε, ὧν ὡς θεολόγων ἡ κρίσις ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς μεροληπτική. ἀρκοῦμαι νὰ παραθέσω ἐνταῦθα τὴν περὶ αὐτοῦ κρίσιν δύο ἐξόχων ἱστορικῶν, τοῦ γερμανοῦ Σλόσσερ, τοῦ συγγράψαντος τὴν καλλίστην σχεδὸν γενικὴν τοῦ κόσμου ἱστορίαν, καὶ τοῦ Ἄγγλου Γίββωνος, ἀνδρῶν ἀμφοτέρων ἀπαθεστάτων κριτῶν ἐπὶ τῆς προκειμένης περιστάσεως. Ὁ Σλόσσερ, ἀφοῦ ἐξύμνησε τὰς ἐξόχους ἀρετὰς καὶ τὰ ἔκτακτα προτερήματα τοῦ πνεύματος καὶ τῆς καρδίας του, κρίνων τὸν Ἰουλιανὸν, προσθέτει τὰ ἑξῆς· «Τὸ βῆμα ἐκεῖνο τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ

τῆς ἐπιχειρήσεως τῆς ἀνορθώσεως ταύτης ἐν τῷ κράτει ὑπῆρξεν ἀσύνετος ἀντίστασις κατὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, ὅπερ ἦτο εὔνουν τῷ χριστιανισμῷ καὶ τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ διευθύνῃ ἀντὶ νὰ θελήσῃ νὰ ἀντιπράξῃ κατ' αὐτοῦ. Ὁ Ἰουλιανὸς ἤλπιζεν, ὅτι θὰ ἠδύνατο εἰς τὴν ἤδη νεκρὰν ἑλληνορωμαϊκὴν θρησκείαν, ἣν ἐνόει κατὰ τὸν τρόπον τῶν νεοπλατωνικῶν, νὰ ἐμπνεύσῃ νέαν ζωὴν διὰ μυστικῶν ἀλληγορικῶν ὀνείρων. Μόνον σχολαστικός τις ἐστερημένος τῆς γνώσεως τοῦ πρακτικοῦ βίου ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ, ὅτι ἦτο δυνατὸν φαντασιοσκόπημά τι, ἐκ ποιήσεως, φιλοσοφίας καὶ δεισιδαιμονίας ἀπαρτισθέν, νὰ καταλάβῃ τὴν θέσιν τῆς θρησκείας. Ἠδύνατο μὲν νὰ καταφέρηται κατὰ τῶν φιλονείκων καὶ φανατικῶν καὶ σχολαστικῶν χριστιανῶν κληρικῶν, οἵτινες διέστρεφον ἐντελῶς τὴν θείαν διδασκαλίαν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ νὰ ἀπομακρύνῃ αὐτοὺς ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλ' ἀντὶ τούτων προυτίμησε γελοίους σοφιστάς, στενοκεφάλους, φλυάρους καὶ μυστικοὺς ἑρμηνευτὰς τῆς μυθολογίας, οἵτινες δὲν ἦσαν κρείττονες τῶν χριστιανῶν ὑποκριτῶν, οὓς εἶχεν εὐνοήσει ὁ Κωνστάντιος[1].» Ὁ δὲ Γίββων, εἰς τοῦ ὁποίου τὴν περὶ Ἰουλιανοῦ κρίσιν πρέπει νὰ δοθῇ ἔτι μεγαλειτέρα σημασία, διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι οὗτος ἦτο μᾶλλον προδιατεθειμένος, ὡς ἐχθρικῶς διακείμενος πρὸς τοὺς χριστιανοὺς τῆς τότε ἐποχῆς, νὰ ἀνυψώσῃ καὶ δικαιολογήσῃ τὸν Ἰουλιανὸν ἢ νὰ κατακρίνῃ, λέγει περὶ αὐτοῦ· «Ὁ φανατισμὸς πρὸς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν διέφθειρε τὴν καρδίαν καὶ τὴν διάνοιαν τοῦ ἀξίου τούτου ἡγεμόνος[2]. Ἡ ἀποστασία αὐτοῦ ἔβλαψε τὴν φήμην του, ὁ δὲ φανατισμός, ζητῶν νὰ ἐπισκοτίσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἐμεγάλυνε τὰς ἀληθεῖς ἢ νομιζομένας ἐλλείψεις του. Ἄλλοι πάλιν ἐξ ἐναντίας προκαταλήψεως ἐθεώρησαν αὐτὸν ὡς φιλόσοφόν τινα μονάρχην, ὅστις δῆθεν ἠθέλησε νὰ προστατεύσῃ ἐπίσης τὰς διαφόρους θρησκευτικὰς μερίδας τοῦ κράτους του καὶ νὰ καταπαύσῃ τὸν θεολογικὸν πυρετόν, ὑπὸ τοῦ ὁποίου εἶχε καταληφθῇ ὁ λαὸς ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Διοκλητιανοῦ μέχρι τῆς ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου. Ἀκριβεστέρα ἐξέτασις τοῦ χαρακτῆρός του καὶ τῶν πράξεών του παρέχει ἡμῖν ἧττον εὐνοϊκὴν γνώμην περὶ αὐτοῦ ὡς ἡγεμόνος, ὅστις παρεπλανήθη ὑπὸ τοῦ μολύσματος τῆς ἐποχῆς του (ὁ Gibbon ἐννοεῖ τὴν τότε κατέχουσαν τὸν

---

1 Weltgeschichte IV, 479.

2 Gibbon, 341.

κόσμον θρησκομανίαν). Ἡμεῖς νῦν εὑρισκόμεθα εἰς καλλιτέραν θέσιν δυνάμενοι νὰ συγκρίνωμεν τοὺς χαρακτηρισμούς, οὓς κατέλιπον ἡμῖν οἱ ἐνθερμότεροι θαυμασταί του καὶ οἱ φανατικώτεροι ἐχθροί του... Ὁ Ἰουλιανὸς ἐκυριεύθη ὑπὸ θρησκευτικῆς τινος ἐμπαθείας, ἥτις ἐξελέγχει ἔλλειψιν πολιτικοῦ νοός. Ἐμπαθὴς ἀφοσίωσις εἰς τοὺς θεοὺς τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ῥώμης ἦτο τὸ ἐπικρατοῦν ἐν αὐτῷ πάθος. Προλήψεις δὲ δεισιδαίμονες ἀπεπλάνων καὶ διέφθειρον τὰς δυνάμεις τοῦ ἄλλως πεφωτισμένου πνεύματός του, καὶ φάσματα μὴ ἔχοντα ὕπαρξιν εἰμὴ μόνον ἐν τῇ φαντασίᾳ του, ἐξήσκησαν παρ' αὐτῷ ὀλεθρίαν ἐπιρροὴν ὡς πρὸς τὴν κυβέρνησιν τοῦ κράτους του. Ὁ ζῆλος τῶν χριστιανῶν, οἵτινες περιεφρόνουν τὴν ἐθνικὴν λατρείαν καὶ ἀνέτρεπον τοὺς βωμοὺς τῶν μυθωδῶν θεοτήτων του, ἤγειραν ἐν αὐτῷ μῖσος ἀδιάλλακτον πρὸς τὴν πολυαριθμοτέραν μερίδα τοῦ κράτους του, καὶ ἡ ἐπιθυμία τῆς νίκης καὶ ὁ φόβος τῆς ἀποτυχίας ὤθουν ἐνίοτε αὐτὸν εἰς τὸ νὰ παραβαίνῃ τοὺς κανόνας τῆς συνέσεως καὶ αὐτῆς ἔτι τῆς δικαιοσύνης[1]. »

Τοιοῦτος ὑπῆρξεν ὁ Ἰουλιανὸς κατὰ τὴν ἐτυμηγορίαν τῆς ἱστορικῆς ἐπιστήμης, ἀνὴρ μεγάλων φυσικῶν προτερημάτων, ὅστις ἠδύνατο καὶ μέγας νὰ ἀναδειχθῇ, ὅστις ὅμως διέπραξεν ἐν τῷ βίῳ του μέγα τι λάθος, ὀλέθριον καὶ ἑαυτῷ καὶ τῷ κράτει του, τὸ ὅτι ἠθέλησε νὰ ἐπανορθώσῃ τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ νὰ παραγκωνίσῃ τὸν χριστιανισμόν.

1 Αὐτόθι, 516.

2.

ΠΕΡΙ ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΥ*

Μετὰ χαρᾶς λαμβάνω τὸν λόγον ἐν τῷ Συλλόγῳ τούτῳ, διότι κἀγὼ ἤμην ἐξ ἐκείνων, οἵτινες ἀπὸ πολλοῦ ἐπόθουν τοιοῦτον σύλλογον, καὶ πολλάκις ἐσκέφθην μετὰ ἄλλων, περὶ τοῦ πῶς ἠδύνατο νὰ λάβῃ ὕπαρξιν παρ' ἡμῖν. Ὁ πόθος οὗτος ἐπληρώθη. Ὁ θεολογικὸς σύλλογος «ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» ἔθηκεν ἤδη τὰς βάσεις του. Ἀπαιτεῖται μόνον, ἵνα ὑμεῖς οἱ ἀξιεπαίνως ἀναλαβόντες τὴν σύστασιν αὐτοῦ, ἀποβλέποντες εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ, μὴ ἀποθαρρυνθῆτε ἐξ οἱασδήποτε δυσκολίας, καλῶς εἰδότες, ὅτι εἰς πάντα τὰ ἔργα ἐν ἀρχῇ παρουσιάζονται προσκόμματα. Ἔχετε δὲ τὴν ἐλπίδα ὑμῶν εἰς τὸν Θεόν, ὅστις δὲν στερεῖ ποτε τῆς εὐλογίας του τοὺς ἀγαθὰ ἔργα ἐπιχειροῦντας, καὶ μετὰ πάντοτε μεγαλητέρας προθυμίας προβαίνετε εἰς τὰς ἐργασίας, ὧν ἤδη ἤρξασθε.[1]

Πόσον ἀληθῶς εἶναι ἱερὸς καὶ ὑψηλὸς ὁ σκοπὸς τοῦ ὑμετέρου συλλόγου! Οἱ πάντες καθ' ἑκάστην μεμψιμοιροῦντες βεβαιοῦμεν ὅτι τὰ καθ' ἡμᾶς δὲν βαίνουσι καλῶς· ὅτι τὸ ἔθνος ἡμῶν δὲν ποιεῖ τὰς προόδους ἐκείνας, ἃς ὤφειλε νὰ ποιήσῃ· ὅτι ἕνεκα τῆς ἐν τῷ ἐσωτερικῷ καχεξίας οὐδὲν μέχρι τοῦδε ἐποιήσαμεν γενναῖον πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἔξω, τῶν ὑπὸ δουλείαν ἀδελφῶν ἡμῶν· ὅτι ἡ διοίκησις ἐν Ἑλλάδι διαφθείρεται ὁσημέραι ἔτι μᾶλλον· ὅτι τὰ ἤθη τρέπονται ἐπὶ τὰ χείρω καὶ ἡ ἀρετὴ καθίσταται σπανιωτέρα. Πῶς δύναται νὰ ἐπισχεθῇ ἡ πρόοδος τοῦ κακοῦ τούτου; Πῶς δυνάμεθα νὰ ἐξέλθωμεν ἐκ τῆς ἀθλίας ταύτης καταστάσεως; Πιστεύω ὅτι πάντες ἡμεῖς οἱ ἐνταῦθα συνηθροισμένοι συμφωνοῦμεν, ὅτι διὰ μόνης τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς ἀναγεννήσεως τῆς Ἑλλάδος δύναται νὰ ἐπιτευ-

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ ἐν Ἀθήναις θεολογικοῦ συλλόγου «ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» τῇ 18 ἀπριλίου 1879.

1 Ὁ Σύλλογος μετ' οὐ πολὺ δυστυχῶς διελύθη.

χθῇ τοῦτο. Ἡ κυριωτάτη αἰτία πάντων τῶν κακῶν παρ' ἡμῖν εἶναι, ὅτι κατέπεσεν ἐν Ἑλλάδι κατὰ μικρὸν τὸ θρησκευτικὸν καὶ ἠθικὸν αἴσθημα, καὶ μετ' αὐτῶν ἐξησθένησεν ἢ ὅλως ἐξέλιπεν ἡ συναίσθησις τοῦ καθήκοντος, ὁ πρὸς τὰ καλὰ ἐνθουσιασμὸς καὶ ἡ ὑπὲρ τῶν κοινῶν συμφερόντων αὐταπάρνησις. Ὁ κλῆρος, ὅστις εἶναι κεκλημένος νὰ μορφώσῃ θρησκευτικῶς καὶ ἠθικῶς τὸν λαόν, παρημελήθη· ἡ δὲ ἐκπαίδευσις ἡ ἐν τοῖς σχολείοις ὀλιγωρεῖ συνήθως τῆς στηρίξεως τῆς νεολαίας ἐν τῷ φόβῳ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν τῇ ἀγάπῃ πρὸς τὴν ἀρετήν. Ἡ Ἑλλὰς θὰ σωθῇ, θὰ ἀκμάσῃ, θὰ ἐπιτύχῃ τοῦ προορισμοῦ της, ἐὰν ἴδωμεν ἀναζωπυρούμενον πάλιν τὸ θρησκευτικὸν καὶ μετ' αὐτοῦ καὶ τὸ ἠθικὸν αἴσθημα, διότι ταῦτα συνδέονται στενότατα μετ' ἀλλήλων, ἐὰν πρέπουσα θεολογικὴ ἐκπαίδευσις μετὰ τῆς ἀναγκαίας ἠθικῆς μορφώσεως δοθῇ τῷ κλήρῳ, ἐὰν ὁ λαὸς μορφωθῇ κατὰ ὑγιεῖς θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀρχάς. Ἰδοὺ τὶ ζητεῖ καὶ ὁ σύλλογος ἡμῶν· ἰδοὺ τὸ ἰδεῶδες, πρὸς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ὁποίου θέλει τείνει· ἰδοὺ τὸ ἔργον, εἰς τὸ ὁποῖον εἶναι κεκλημένος νὰ καταβάλῃ καὶ αὐτὸς ἕνα λίθον. Δὲν ἐννοοῦμεν οἱ ἀποτελοῦντες τὸν σύλλογον τοῦτον, ὅτι ἐξ ἡμῶν ἐξαρτᾶται ἡ σωτηρία τῆς Ἑλλάδος, ἡ θρησκευτικὴ καὶ ἠθικὴ ἀναγέννησίς της. Ὄχι! εἶναι μακρὰν ὁ ἐγωϊσμὸς οὗτος ἀφ' ἡμῶν. Περὶ τούτου ὅμως πεποίθαμεν, ὅτι δύναται σπουδαίως νὰ συντελέσῃ καὶ ὁ σύλλογος ἡμῶν οὗτος πρὸς τὸν μέγαν τοῦτον σκοπόν, δι' ὅλων τῶν αὐτῷ δυνατῶν μέσων, διὰ θεολογικῶν ἀναγνωσμάτων, δι' ὧν θέλομεν καλλιεργεῖ τὴν θεολογικὴν ἐπιστήμην, διὰ τοῦ θεολογικοῦ περιοδικοῦ, ὅπερ Θεοῦ θέλοντος δύναται νὰ ἐκδοθῇ παρὰ τοῦ ἡμετέρου συλλόγου, καὶ διὰ τοῦ ὁποίου θέλουσι διαδίδεσθαι εἰς πάντας αἱ ἀρχαὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐν γένει αἱ θρησκευτικαὶ γνώσεις, διὰ δημοσίων θρησκευτικῶν μαθημάτων, τὰ ὁποῖα χάριν τοῦ λαοῦ δύναται νὰ ὀργανώσῃ ἐν τῷ μέλλοντι, καὶ διὰ παντὸς ἄλλου μέσου προσφόρου πρὸς ἐξέγερσιν καὶ ὑπόθαλψιν τῆς εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς παρὰ τῷ ἡμετέρῳ λαῷ. Ὁ Θεὸς εἴη ἡμῖν βοηθὸς ἐν πᾶσι τούτοις!

Τοῦ παρόντος ἀναγνώσματος θέμα ἔλαβον τὰ περὶ τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου. Τὸν βίον τῶν μεγάλων ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ διδασκάλων πρέπει νὰ μελετῶμεν πάντοτε, ἵνα διατηρῶμεν ἐν ἡμῖν ζωηρὰν τὴν μνήμην αὐτῶν, ὅπως ἐξεγειρώμεθα εἰς μίμησιν αὐτῶν. Ὅταν ἀναλογιζώμεθα, πῶς τότε ἡ ἐκκλησία ἐλαμπρύνετο διὰ τῶν ἁγιωτάτων ἐκείνων καὶ σοφωτάτων διδασκάλων, γεννᾶ-

ται ἐν ἡμῖν ὁ πόθος, ἵνα ἴδωμεν πάλιν τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν ἀνερχομένην εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῆς δόξαν. Ἐννοοῦμεν δὲ, ὅτι καθὼς τότε ἡ ἁγιότης τοῦ βίου καὶ ἡ ἀμφιλαφὴς παιδεία ἀνέδειξε τοὺς μεγάλους ἐκείνους φωστῆρας, οὕτω καὶ νῦν ἡ ἀρετὴ καὶ ἡ θεολογικὴ μόρφωσις δύνανται νὰ μεγαλύνωσι καὶ ἀνυψώσωσι τὴν ἐκκλησίαν. Ἔλαβον δὲ ἐκ τῶν πολλῶν μεγάλων πατέρων τὸν Αὐγουστῖνον ὡς ἀντικείμενον τῆς μελέτης ταύτης, διότι τὰ περὶ αὐτοῦ, καθὼς ἐν γένει τὰ περὶ τῶν λατίνων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων, εἶναι παρ' ἡμῖν ὀλιγώτερον γνωστὰ ἢ τὰ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ λατῖνοι δὲ ἐκεῖνοι ἐκκλησιαστικοὶ διδάσκαλοι ἀνήκουσι τῇ ὅλῃ ἐκκλησίᾳ, διότι τὸ μέγα σχίσμα τοῦ Θ' αἰῶνος δὲν εἶχεν ἔτι χωρίσει τὸν χριστιανικὸν κόσμον εἰς ἀνατολικὴν καὶ δυτικὴν ἐκκλησίαν· ἀκόμη τότε μία ἦτο ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῇ Δύσει ἡ ἐκκλησία· τῆς μιᾶς δὲ ταύτης ἐκκλησίας κοσμήματα ἦσαν ὁ Τερτουλλιανὸς καὶ ὁ Ὠριγένης, ὁ Ἀθανάσιος καὶ ὁ Ἱλάριος, ὁ Ναζιανζηνὸς Γρηγόριος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, ὁ Χρυσόστομος καὶ ὁ Ἱερώνυμος.

Ὁ Αὐρήλιος Αὐγουστῖνος[1] ἐγεννήθη τῷ 353 ἐν Ταγάστῃ τῆς Νουμιδίας. Ὁ γάμος ἐξ οὗ προῆλθεν, ἦτο εἰκὼν τῆς καταστάσεως, ἐν ᾗ ἐτέλει τότε τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος ὑπὸ θρησκευτικὴν ἔποψιν. Ὁ πατήρ του Πατρίκιος ἦτο ἐθνικὸς, ἡ δὲ μήτηρ του Μόνικα χριστιανή, ἕκαστος δὲ τῶν συζύγων ἀντεπροσώπευε τὸν χαρακτῆρα τοῦ ἰδίου θρησκεύματος. Ὁ Πατρίκιος ἦτο παράφορος, ὀξὺς, ὀλίγον φροντίζων περὶ συζυγικῆς πίστεως, ἔκδοτος εἰς τὰς διασκεδάσεις, ὡς πρὸς δὲ τὰ θρη-

1 *Πηγαί.*·Πισσιδίου βίος τοῦ Αὐγουστίνου. Εὕρηται ἐν τῇ ἐκδόσει τῶν ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου τῇ ὑπὸ τῶν Μαυριανῶν γενομένῃ. Paris 1700 Tillemont βίος τοῦ Αὐγουστίνου ἐν τοῖς Memoirs Cellier ἐν τῷ 11ῳ καὶ 12ῳ τόμῳ τῆς Histoire des auteurs sacrés 1744 Kloth βίος τοῦ Αὐγουστίνου Poujoulat Histoire de St. Augustin 1845. Boehringer Augustinus ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ του ἱστορίᾳ 1, 3. Dorner Augustinus 1873. Scharpff Kirchen=lexicon Wetzez λ. Augustinus I, σελ. 531. Dorner,, Realencyclopaedie fuer Theologie von Herzog ἔκδ. 2. Augustinus Heft. 9. 10. σελ. 783. Περὶ αὐτοῦ πραγματεύονται ἐν ἐκτάσει καὶ ὁ Ῥίττερ (ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας), ὁ Huber (ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τῶν πατέρων) καὶ ὁ Νέανδρος καὶ ὁ Χάγενβαχ ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς των ἱστορίαις. Πρβλ. καὶ Bindemann βίος Αὐγουστίνου.

σκευτικὰ ἐκ τῆς κατανοήσεως τῆς ἀνεπαρκείας τῆς εἰδωλολατρείας καὶ ἐξ ἀνικανότητος τοῦ νὰ κατανοήσῃ τὴν μεγάλην τοῦ χριστιανισμοῦ ἀξίαν ἐντελῶς ἀδιάφορος, μεριμνῶν μόνον πῶς νὰ διατηρήσῃ ἀξιοπρεπῶς καὶ κάλλιον τὸ ὅπερ ἐν τῇ πολιτείᾳ κατεῖχεν ἀξίωμα τοῦ δεκάρχου (Decurio) Ἡ Μόνικα τοὐναντίον ἦτο τύπος εὐσεβοῦς χριστιανῆς γυναικός. Δὲν εἶχε δὲ τὴν παθητικὴν ἐκείνην εὐσέβειαν, ἥτις ἀποσύρεται εἰς τὴν ἡσυχίαν τῆς θρησκευτικῆς θεωρίας καὶ τῆς προσευχῆς. Ἡ Μόνικα ἦτο πνεύματος ζωηροῦ, καὶ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἐγκαίρως δι' ἐπιμεμελημένης χριστιανικῆς ἀνατροφῆς καλλιεργηθέν, ἀνέπτυξε τοιαύτην δραστηριότητα, ὥστε ἡ Μόνικα ἐπέτυχεν οὐ μόνον τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα νὰ κερδήσῃ ὑπὲρ τῆς πίστεως ᾗ αὐτὴ θερμότατα προσέκειτο, ἀλλὰ διὰ τῆς πίστεώς της, τῆς ὑπομονῆς, τῶν νουθεσιῶν καὶ προτροπῶν της κατώρθωσεν, ὥστε καὶ αὐτὸς ὁ υἱός της, ὅστις ἐπὶ πολὺ ἐπάλαισε πρὸς ἑαυτόν, ἕως οὗ εὕρῃ τὴν εὐθεῖαν ὁδόν, νὰ φθάσῃ εἰς τὸ εὐτυχὲς τοῦτο σημεῖον.

Ἡ Μόνικα κατέθηκε πρώτη εἰς τὴν ἔτι ἁπαλὴν ψυχὴν τοῦ Αὐγουστίνου τὰ σπέρματα τῆς χριστιανικῆς εὐσεβείας, τὰ ὁποῖα παρ' αὐτῷ δεκτικῷ ὄντι ἐκ φύσεως θρησκευτικῶν ἐντυπώσεων, ἀνεπτύχθησαν εἰς τὸν ζωηρὸν ἐκεῖνον πόθον πρὸς τὸν Θεόν, ὅστις καὶ ἐν τῷ μέσῳ τῶν μεγαλητέρων ἀποπλανήσεων, εἰς ἃς παρεξετράπη μετὰ ταῦτα, ὑπῆρξεν ὁ δεσμός, ὅστις συνέδεεν αὐτὸν μετὰ τοῦ Πλάστου, καὶ τοῦ ὁποίου τὴν ἔννοιαν αὐτὸς ὁ Αὐγουστῖνος ἐκφράζει ἐν τοῖς ἑξῆς λόγοις, οἵτινες χρησιμεύουσιν ἡμῖν ὡς κλεὶς πρὸς κατανόησιν ὁλοκλήρου τοῦ βίου του καὶ πασῶν τῶν σκέψεων αὐτοῦ, «Θεέ, ἔπλασας ἡμᾶς, ἵνα ζῶμεν ἐν σοί· διὰ τοῦτο εἶναι ἀνήσυχος ἡ καρδία ἡμῶν, ἕως οὗ ἀναπαυθῇ ἐν σοί.»[1] Κατὰ τὴν παιδικὴν ἡλικίαν του ὁ Αὐγουστῖνος ἐξαιρέσει τῶν θρησκευτικῶν ἀσκήσεων, εἰς ἃς ὑπεχρέου αὐτὸν ἡ μήτηρ του, ἦτο τοσοῦτον παραδεδομένος εἰς τὰς τοῦ κόσμου διασκεδάσεις, ὥστε μόνον δι' αὐστηροτάτων τιμωριῶν ἐξηναγκάζετο νὰ ἐπιμελῆται καὶ τῶν μαθημάτων του.

Ἀλλὰ προϊούσης τῆς ἡλικίας του, ἠγέρθη παρ' αὐτῷ ὁ πρὸς τὰ γράμματα ἔρως, ταχέως δὲ ἐπεδείχθη ἡ ἔκτακτος εὐφυΐα του. Ἐν τῇ σπουδῇ τῆς κλασικῆς φιλολογίας ἐνθουσίαζον αὐτὸν ἰδίως τὰ ἔξοχα παραδείγματα τοῦ πατριωτισμοῦ, τὰ ὁποῖα ἀπήντα, καὶ τὸ κάλλος

1. Confess. I, 1.

τοῦ λόγου. Ἀπέκτησε δὲ καὶ αὐτὸς κατὰ μικρὸν μεγάλην περὶ τὸ λέγειν ἱκανότητα καὶ ἔκτακτον εὐχέρειαν εἰς τὸ νὰ ἐκφράζῃ διὰ σπανίας καλλιεπείας τὰ διανοήματα αὐτοῦ. Χαίρων παρετήρει ὁ πατὴρ τὸν ὁσημέραι μορφούμενον τέλειον ῥήτορα ἐν τῷ υἱῷ του, ἤλπιζε δὲ ὅτι ἔμελλέ ποτε νὰ ἴδῃ αὐτὸν ἀνερχόμενον εἰς τὰ ὕπατα ἀξιώματα τοῦ κράτους. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τελειοτέρας ἐκπαιδεύσεως ἀπέστειλεν αὐτὸν εἰς Μάδαυρα, ἵνα φοιτήσῃ εἰς τὴν ἐκεῖ ῥητορικὴν σχολήν. Ἡ διατριβὴ ἐν τῇ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐθνικῇ ταύτῃ πόλει, ἐν ᾗ ἐτελοῦντο μετὰ μεγίστης πομπῆς αἱ τῶν ἐθνικῶν θεῶν πανηγύρεις, αἱ συνοδευόμεναι συνήθως μετὰ μεγάλων παρεκτροπῶν, δὲν ὑπῆρξε τῷ 16ετεῖ Αὐγουστίνῳ ἠθικῶς ἀβλαβής. Ἐπίσης ἐπιβλαβὲς τῇ ἠθικῇ αὐτοῦ μορφώσει ἦτο καὶ τὸ ὅτι, ὅτε ἐπέστρεψεν εἰς τὸν πατρικὸν οἶκον, πᾶσαι αἱ νεανικαὶ παρεκτροπαὶ καὶ λοιπαὶ περί τε τὸ λέγειν καὶ πράττειν ἐλαφρότητες αὐτοῦ ἀφίνοντο ἀπαρατήρητοι παρὰ τοῦ πατρός του, ὅστις ἐφαίνετο μᾶλλον ἀρεσκόμενος εἰς αὐτάς. Μόνη ἡ Μόνικα ἐξηκολούθει ὡς καλὸς ἄγγελος νουθετοῦσα πάντοτε αὐτὸν καὶ περιστέλλουσα τὰς παραφορὰς τοῦ νεανίου. Τότε συνέβη ἡ διὰ τῆς ἐπιρροῆς τῆς μητρὸς ἐπιτευχθεῖσα βάπτισις τοῦ πατρὸς, χαρμόσυνον οἰκογενειακὸν γεγονὸς, τὸ ὁποῖον ἀπέδειξε τὴν θρησκευτικὴν ὑπεροχὴν τῆς μητρὸς, ἐνεποίησε δὲ βεβαίως εἰς τὸν βαθέως αἰσθανόμενον υἱὸν μεγίστην ἐντύπωσιν. Μετὰ τὸν μετ' ὀλίγον ἐπελθόντα θάνατον τοῦ πατρός του ὑποστηριζόμενος ὑπό τινος πλουσίου συγγενοῦς ἦλθεν ὁ Αὐγουστῖνος πρὸς ἐξακολούθησιν τῶν σπουδῶν του εἰς Καρχηδόνα, ἥτις ἦτο τότε ἕδρα πάσης παιδείας ἐν τῇ βορείῳ Ἀφρικῇ, ἀλλὰ συνάμα καὶ κέντρον πάσης διαφθορᾶς. Καὶ ἐνταῦθα ἐξετέθη ὁ Αὐγουστῖνος εἰς νέους κινδύνους, δὲν ἠδυνήθη δὲ νὰ ἀντιστῇ εἰς τὰς κακὰς ἐντυπώσεις, ἃς ἤσκησαν ἐπ' αὐτοῦ αἱ ἀναιδεῖς ἐθνικαὶ πανηγύρεις καὶ πομπαὶ, αἱ ἀπρεπεῖς ἐν τοῖς θεάτροις παραστάσεις, καὶ ἡ συναναστροφὴ μετὰ ἀκολάστων ἐθνικῶν συντρόφων. Κατὰ τὸ παράδειγμα τούτων συνέζη μετὰ παλλακῆς τινος, ἥτις ἐγέννησεν αὐτῷ μόλις 19ετεῖ ὄντι καὶ υἱόν. Ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς του ἐζήτει νὰ δικαιολογῇ τὰς παρεκτροπάς του ὁ Αὐγουστῖνος διὰ σοφισμάτων διαφόρων, ἰδίως δὲ διὰ τοῦ ζήλου, ὃν ἄλλως ἐδείκνυε καὶ τότε περὶ τὰς ἐπιστημονικὰς σπουδάς. Δὲν ἔλειπον ὅμως παρ' αὐτῷ καὶ τύψεις συνειδήσεως νὰ ταράττωσιν αὐτὸν ἐνίοτε, τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ μεθ' ὅλας τὰς παρεκτροπὰς ταύτας ἐσώζετο ἐν τῇ καρδίᾳ του σπινθήρ τις εὐσε-

βείας έκ τής παιδικής αύτοῦ ἀνατροφῆς. Ἐσωτάτη τις φωνὴ πολλάκις ἀνεμίμνησκεν αὐτῷ τὰς εὐτυχεῖς ἡμέρας τῆς προτέρας ἀθωότητος καὶ ἠθικῆς καθαρότητος. Ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἤρξατο νὰ ἀρέσκηται εἰς σοβαρωτέρας μελέτας, μάλιστα φιλοσοφικάς. Ἐπί τινα χρόνον καθήδυνεν αὐτὸν ἡ ἀνάγνωσις τοῦ Ὁρτενσίου τοῦ Κικέρωνος, συγγράμματος, ἐν ᾧ ἐγκωμιάζετο θερμότατα ἡ φιλοσοφία. Ἔπειτα ἔλαβε πάλιν εἰς χεῖρας του τὴν ἁγίαν Γραφήν, ἧς τὴν ἀνάγνωσιν εἶχεν αὐτῷ πάντοτε θερμῶς ἡ μήτηρ του συστήσει. Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ ἐγκύψῃ εις τὸ βάθος τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἐννοιῶν αὐτῆς καὶ νὰ θαυμάσῃ ταύτας, ἀναζητῶν ἐν αὐτῇ ὡς ἦτο εἰθισμένος μᾶλλον κάλλος λόγου, δὲν ηὐχαριστήθη ἐξ αὐτῆς, τὰς δὲ αὐστηρὰς ἠθικὰς προτροπάς της δὲν ᾐσθάνετο οὐδεμίαν ὄρεξιν καὶ δύναμιν νὰ ἀκολουθήσῃ. Τοιουτοτρόπως ἐκυμαίνετο ἐπὶ πολὺν χρόνον μεταξὺ πίστεως καὶ ἀμφιβολίας, ἐζήτει δὲ νὰ εὕρῃ μέσον ὅπως ἐξέλθῃ τῆς ἀμφιβολίας ταύτης καὶ ἐπὶ τέλους συνδιαλλάξῃ τὰς σκέψεις καὶ φιλοσοφικὰς γνώσεις, ἃς εἶχε κατὰ τὰς σπουδάς του συλλέξει μετὰ τῆς πίστεως, ἣν ἡ μήτηρ εἶχεν αὐτῷ μεταδώσει.[1]

Τοιαύτην τινὰ συνδιαλλαγὴν ἐνόμισε κατ' ἀρχὰς ὅτι ἠδύνατο νὰ εὕρῃ παρὰ τοῖς αἱρετικοῖς Μανιχαίοις πρὸς οὓς πράγματι καὶ προσέρχεται ὀπαδός. Ὁ Μανιχαϊσμὸς εἶναι ὁ τύπος, ὑπὸ τὸν ὁποῖον ὁ γνωστικισμός, ἂν καὶ μετά τινων τροποποιήσεων ὡς πρὸς ἐπουσιώδεις τινὰς λεπτομερείας, μετεδόθη εἰς τὴν δύσιν. Οἱ Μανιχαῖοι, καθὼς καὶ οἱ ἄλλοι γνωστικοὶ παρεδέχοντο δύο ἀρχὰς τῶν ὄντων, τὴν ἀρχὴν τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ κακοῦ, τὸν Θεὸν τοῦ φωτὸς καὶ τὸν ἄρχοντα τοῦ σκότους. Τὸ ἀνθρώπινον σῶμα καὶ ἡ ὕλη εἶναι ἐκ τοῦ πονηροῦ· μόνη ἡ ψυχὴ κατῆλθεν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ. Τοιουτοτρόπως τὸ κακὸν δὲν παρῆγον ἐκ τῆς ἐλευθέρας τοῦ ἀνθρώπου θελήσεως, ἀλλ' ἐξ αὐτῆς τῆς ὕλης. Ἐκ τῆς ὕλης ταύτης, ἐκ τοῦ σώματος, μεθ' οὗ εἶναι δεδεσμευμένη, πρέπει νὰ τείνῃ ἡ ψυχὴ νὰ λυτρωθῇ τὸ ταχύτερον. Τοῦτο δὲ δύναται νὰ κατορθώσῃ οὐχὶ ἁπλῶς περιστέλλουσα ἐντὸς τοῦ πρέποντος, ἀλλὰ καταπιέζουσα καὶ νεκροῦσα ἐντελῶς τὰς σωματικὰς ὁρμὰς καὶ ἐπιθυμίας. Διὰ τοῦτο τελεία ἄσκησις ἦτο ἡ ἠθικὴ τῶν Μανιχαίων καὶ τῶν γνωστικῶν καθόλου. Ἀλλ' ὅμως; τὴν παρὰ φύσιν ταύτην ἄσκησιν μόνον ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν πράγματι ἤσκουν, οἱ

1 Scharpff σελ. 531.

πλεῖστοι τοὐναντίον ἀποκάμνοντες ἐκ τῶν ὑπερβολικῶν στερήσεων, κατήντων ἔπειτα εἰς τὴν ἀντίθετον ἀχαλίνωτον ἀκολασίαν. Ἐκεῖνο δέ, δι' οὗ κατώρθουν οἱ Μανιχαῖοι νὰ ἀπατῶσι πολλοὺς καὶ ἑλκύωσιν εἰς τὴν αἵρεσίν των, ἦτο ὅτι ὑπισχνοῦντο, ὅτι οἱ προσερχόμενοι αὐτοῖς θὰ εὕρισκον τελείαν τινὰ ἐξήγησιν τοῦ παντός, τὴν λύσιν πάντων ἐν γένει τῶν μεταφυσικῶν καὶ θρησκευτικῶν ζητημάτων, καὶ ὅτι τούτου ἐπετύγχανον δι' αὐστηρᾶς λογικῆς ἐξετάσεως καὶ ἐλευθέρας ἐρεύνης. Διὰ τοῦτο αὐτοὶ μόνον ἐφρόνουν, ὅτι εἶχον τὴν ἀληθῆ γνῶσιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὅθεν καὶ γνωστικοὺς ἑαυτοὺς ἐκάλουν. Ποῖον ἄλλο σύστημα ἠδύνατο νὰ ἦναι δελεαστικώτερον εἰς τὸν Αὐγουστῖνον, ὅστις ἤδη ἀποκτήσας ἱκανὰς γνώσεις ἤθελε τὰ πάντα νὰ ἐξετάζῃ καὶ νὰ ἀνευρίσκῃ τοὺς τελευταίους λόγους τῶν πραγμάτων; Ἐπειδὴ δὲ ἐν τῷ μανιχαϊκῷ συστήματι ἀπήντα ὀνόματα χριστιανικά, ἐπίστευεν, ὅτι ἐν αὐτῷ δὲν εὗρεν ἄλλο εἰμὴ αὐτὸν τὸν χριστιανισμὸν ἐν τῇ τῷ ὀρθῷ λόγῳ προςφορωτάτῃ μορφῇ. Τὸ παρὰ τοῖς Μανιχαίοις ἐπικρατοῦν ἔθος νὰ ῥίπτωσιν εἰς τὸ μέσον ζητήματα χωρὶς νὰ λύωσιν αὐτά, ἐφαίνετο αὐτῷ σημεῖον βαθυνοίας καὶ ἐμβριθείας. Τὰς δὲ προσβολάς των κατὰ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας, τὴν ἀναζήτησιν ἀντιφάσεων μεταξὺ Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, καὶ πᾶσαν ἐν γένει τὴν πρὸς ἀναίρεσιν τῶν ὑπὸ τῶν πολλῶν πιστευομένων τάσιν των ἐθαύμαζεν ὡς ὀξύνοιαν καὶ προερχομένην ἐξ ἐλευθέρας ἐρεύνης. Ναὶ μὲν ὅ,τι ὡς μανιχαϊκὴ διδασκαλία μετεδόθη αὐτῷ τὸ πρῶτον κατὰ τὴν εἰς τὴν αἵρεσίν των παραδοχήν του περὶ τῶν ἀρχόντων τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ σκότους, περὶ τῆς πάλης μεταξὺ τῶν δύο ἀρχῶν τοῦ κόσμου, περὶ τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, περὶ ἀστέρων καὶ τῆς ἄλλης φύσεως ἐφάνησαν αὐτῷ ἀρκετὰ φαντασιώδη καὶ ὀλίγον ἐπήρκεσαν εἰς τὸ τὴν ἀλήθειαν ποθοῦν καὶ ἀναζητοῦν πνεῦμα τοῦ Αὐγουστίνου. Ἀλλ' ἤλπιζεν, ὅτι ὁ Μανιχαϊσμὸς βραδύτερον ἤθελε μυήσει αὐτὸν εἰς βαθυτέραν τινὰ ἀλήθειαν.

Ὅτε ὁ Αὐγουστῖνος ἐπέστρεψεν εἰς τὴν πατρίδα του, ἵνα ἐπαγγελθῇ τὸ τοῦ διδασκάλου τῆς ῥητορικῆς ἔργον, ἡ ἐπιθυμία νὰ διαπρέψῃ ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ ἀπέστρεψε τὸ πνεῦμά του ἀπὸ τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων εἰς τὸ κύριον ἔργον του. Πάντες ἀνεγνώριζον τὴν ἱκανότητα τοῦ εὐφυοῦς, πεπαιδευμένου καὶ δραστηρίου νέου ῥήτορος· τινὲς δὲ ἐθαύμαζον αὐτὸν καὶ διὰ τὰς μανιχαϊκὰς αὐτοῦ δοξασίας. Μόνον μία δὲν συνεμερίζετο τὸν θαυμα-

σμὸν τοῦτον, ἡ μήτηρ του. Οὐδὲν δὲ ἄλλο ἐλύπει αὐτὴν τοσοῦτον, ὅσον τὸ ὅτι εἶχεν ἀπομακρυνθῆ ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως, ἥτις ἦτο αὐτῇ ἡ πηγὴ τῆς εὐτυχίας της. Πολλὰ δάκρυα ἔχυνε χάριν τοῦ υἱοῦ της, καὶ καθ' ἑκάστην θερμὴ ἀνήρχετο ἡ δέησίς της πρὸς τὸν Θεόν, ὅπως φωτίσῃ αὐτὸν καὶ ἐπιστρέψῃ εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδόν. Ἐνύπνιόν τι ἔδωκεν αὐτῇ ἱκανὰς ἐλπίδας αἰσιωτέρου μέλλοντος ὡς πρὸς τὸν υἱόν της. Εἶδε κατ' ὄναρ, ὅτι ἵστατό ποτε ἐπί τινος ἕδρας καὶ ἤκουσε παρά τινος φωτεινῆς ὑπάρξεως, ἥτις ἐφάνη ἐνώπιόν της, τοὺς ἡσυχαστικοὺς τούτους λόγους· «Στρέψον τὰ βλέμματά σου πέριξ σου, καὶ θὰ ἴδῃς, ὅτι ὁ υἱός σου ἵσταται ὅπου καὶ σύ.» Ὅτε πλήρης χαρᾶς διηγήθη τῷ υἱῷ τὸ ἐνύπνιον τοῦτο, καὶ οὗτος, τὸ ἐνύπνιον ὑπὲρ ἑαυτοῦ ἐξηγῶν, παρετήρησεν, ὅτι ἐκ τούτου πρέπει νὰ ἐννοήσῃ, ὅτι καὶ αὐτὴ μίαν ἡμέραν θὰ παραδεχθῇ τὰς δοξασίας του, ἀπήντησεν ἡ Μόνικα, ταχέως σκεφθεῖσα πρὸς ἔκπληξιν τοῦ Αὐγουστίνου· «Ὄχι! Δὲν ἐρρέθη εἰς ἐμέ· Ὅπου εἶναι, ἐκεῖ θὰ ἦσαι καὶ σύ· ἀλλ' ὅπου εἶσαι, ἐκεῖ θὰ ἦναι καὶ αὐτός.» Ἐπίσκοπός τις, ὅστις πρότερον ὑπῆρξεν ἐπίσης Μανιχαῖος, τὸν ὁποῖον ἡ Μόνικα παρεκάλεσε νὰ σπουδάσῃ νὰ μεταπείσῃ τὸν υἱόν της, ἀπέκρουσε τὴν παράκλησίν της διὰ τῆς λίαν ὀρθῆς σκέψεως, ὅτι ἀνήρ, οἷος ὁ Αὐγουστῖνος, ἀφεύκτως θὰ ἐννοήσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ τὴν μηδαμινότητα τοῦ μανιχαϊσμοῦ, προσέθηκε δὲ αὐτῇ τοὺς ἑξῆς παρηγόρους λόγους· «Εἶναι ἀδύνατον ὁ υἱὸς τοσούτων δακρύων νὰ ἀπολεσθῇ.»

Ἡ ἐπιθυμία μεγαλητέρου κύκλου ἐνεργείας καὶ πλειοτέρων ἀκροατῶν, ἴσως καὶ ὁ πόθος νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν ἀδιαλείπτων μεμψιμοιριῶν καὶ μομφῶν τῆς μητρός, ἔπεισαν αὐτὸν νὰ ἀφήσῃ τὴν Ταγάστην καὶ νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν Καρχηδόνι ὡς διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς. Διὰ τὸν ἐσωτερικὸν αὐτοῦ βίον ἡ μετανάστευσις αὕτη εἶχε μεγάλην σπουδαιότητα. Αὕτη ἀπήλλαξεν αὐτόν, χωρὶς νὰ περιμένῃ τοῦτο ἡ μήτηρ του, ἀπὸ τοῦ μανιχαϊσμοῦ. Ἐπανειλημμένως εἶχεν ἀκούσει περὶ αἰσχροτάτων καὶ σκανδαλωδεστάτων πράξεων πολλῶν ἐκ τῶν τελείων μεταξὺ τῶν Μανιχαίων λεγομένων. Ἔπειτα βάσιμοι σπουδαὶ ἐν ταῖς φυσικαῖς ἐπιστήμαις, ἃς ἐνταῦθα ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ ποιήσῃ, ἀπεκάλυψαν αὐτῷ τὸ γελοῖον τῶν μανιχαϊκῶν διδασκαλιῶν περὶ τῆς ἐν τῇ φύσει ζωῆς, καὶ τέλος συνδιάλεξίς τις μετὰ τοῦ Μανιχαίου ἐπισκόπου Φαύστου, φοβεροῦ φλυάρου, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀπὸ πολλοῦ ὡς πρὸς ἀλάνθαστον γνώμονα τῆς ἀληθείας ἀπετείνετο περὶ πα-

σῶν αὐτοῦ τῶν ἀμφιβολιῶν καὶ ἀποριῶν, ἔπεισαν αὐτὸν, ὅτι ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν ἐτέλει ἐν οἰκτρᾷ ἀπάτῃ, καὶ ὅτι οἱ Μανιχαῖοι οὐδὲν ἠδύναντο νὰ προσφέρωσι, τὸ ὁποῖον νὰ καταστείλῃ τὴν πρὸς τὴν ἀλήθειαν δίψαν τοῦ πενύματός του. Ἀλλ' ἡ ἄμεσος συνέπεια τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης ἦτο δυστυχῶς τελεία ἀπελπισία περὶ πάσης βεβαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων, μάλιστα, ὅσον ἀφορᾷ τὰ θρησκευτικὰ, τοῦτο δὲ ὤθησεν αὐτὸν εἰς τὰς ἀγκάλας τῆς σκέψεως τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ Αὐγουστῖνος ἦτο ἤδη 29 ἐτῶν ἡλικίας, καὶ ὅ,τι μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εἶχε φανῆ ὡς ἀλήθεια, ἔκειτο ἐνώπιόν του ὡς ἐρείπιον.

Ἕνεκα τῆς χρεωκοπίας ταύτης τῶν φιλοσοφικῶν καὶ θρησκευτικῶν σκέψεών του, συγχρόνως καὶ δυσηρεστημένος ὢν ἐκ τῆς βαρβαρότητος καὶ ἀχαριστίας τῶν μέχρι τοῦδε ἀκροατῶν του, ἔστρεψε τὰ βλέμματά του εἰς τὴν Ῥώμην, ὡς εἰ ἤθελεν ἐν τῷ θορύβῳ τῆς παγκοσμίου ταύτης πόλεως νὰ λησμονήσῃ ἑαυτὸν καὶ ἐν τῇ τύρβῃ τοῦ βίου αὐτῆς νὰ ἀπομακρύνῃ ἀπὸ τῆς μνήμης τὰ ὅσα μέχρι τοῦδε εἶχον συμβῆ αὐτῷ. Ἀλλὰ μόλις εἶχε διατρίψει ἐν Ῥώμῃ ἓν ἔτος καὶ κατὰ τὸ 384 προσκαλεῖται ὡς διδάσκαλος τῆς ῥητορικῆς εἰς Μεδιόλανα. Οὕτω δὲ ἄρχεται ἡ μετατροπὴ τοῦ βίου του. Ὁ Αὐγουστῖνος δὲν ἐμάντευεν ἴσως τότε, πόσον εὐμενὴς ἐφάνη αὐτῷ ἡ θεία πρόνοια ἡ ὁδηγήσασα τὰ βήματα αὐτοῦ εἰς Μεδιόλανα. Ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης ἦτο τότε ὁ Ἀμβρόσιος, ἀναντιρρήτως ὁ ἐπιφανέστατος ἐπίσκοπος τῶν χρόνων ἐκείνων ἐν τῇ δύσει. Κατ' ἀρχὰς συνῆψεν ὁ Αὐγουστῖνος ἐξωτερικάς τινας τυπικὰς σχέσεις πρὸς αὐτόν. Ἤδη δὲ ἀπὸ προτέρων χρόνων ἔτρεφε πρὸς αὐτὸν μεγάλην ὑπόληψιν καὶ ἐσέβετο τὸν παρὰ πάντων τιμώμενον καὶ ἀγαπώμενον ἐπίσκοπον. Ἀλλὰ ἀπὸ τοῦ νῦν ἕνεκα ἧς παρ' αὐτῷ ἐτύγχανε φιλόφρονος ὑποδοχῆς, ἤρξατο νὰ αἰσθάνηται κλίσιν καὶ ἀγάπην πρὸς αὐτόν. Συχνάκις ἐπεσκέπτετο ἔκτοτε τὰ εὔγλωττα κηρύγματά του, κυρίως χάριν τῆς ῥητορικῆς αὐτῶν ἀξίας, ἀλλὰ «κατὰ μικρὸν, λέγει αὐτὸς ὁ Αὐγουστῖνος ἐν ταῖς ἐξομολογήσεσιν αὐτοῦ, μετὰ τῶν λέξεων ἤρχοντο εἰς τὸ πνεῦμά μου καὶ τὰ πράγματα, ἅτινα τὸ πρῶτον παρέβλεπον, καὶ ἐνῷ κατ' ἀρχὰς προσεῖχον εἰς τὸ πόσον εὐγλώττως ἐλάλει, ἐνόησα κατὰ μικρὸν καὶ πόσον ἀληθῶς ἐλάλει.» Ἡ μήτηρ εἶχεν ἀκολουθήσει αὐτὸν εἰς τὴν μακρὰν ταύτην πορείαν εἰς Μεδιόλανα. Ἡ ἐπιρροή της ἦτο νῦν ἀποτελεσματικωτέρα, διότι καὶ ἡ ἐσωτερικὴ ἀνάπτυξις τῶν ἰδεῶν τοῦ υἱοῦ της καὶ τὰ κη-

ρύγματα τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου εἶχον σπουδαίως προσεγγίσει τὴν στιγμὴν ἐκείνην, καθ' ἣν ὁ υἱὸς ἔμελλε νὰ ἵσταται, ὅπου ἵστατο καὶ ἡ μήτηρ. Ἤδη ἤρξαντο αἱ συζητήσεις μετὰ τῶν στενοτάτων φίλων του Ἀλυπίου καὶ Νευριδίου νὰ στρέφωνται περὶ τὰς σοβαρὰς ἐκείνας ἀληθείας, αἵτινες ἀνήκουσι καὶ εἰς τὴν θρησκείαν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν. Τοιαῦτα ζητήματα ἦσαν τὰ περὶ προσωπικῆς διαρκείας μετὰ θάνατον ἢ περὶ ἀθανασίας ψυχῆς, περὶ μελλούσης κρίσεως, περὶ Θεοῦ καὶ τὰ ὅμοια. Ἤδη δὲ ἐπήρχετο ἐνίοτε αὐτῷ ἡ ἐπιθυμία νὰ καταλίπῃ τὴν κοινωνικὴν τύρβην, καὶ μετὰ τῶν φίλων του, τῶν ὁποίων ἡ ψυχικὴ κατάστασις ἦτο σχεδὸν ἡ αὐτή, ἀποχωρῶν εἰς ἥσυχόν τι μέρος, ἐν συνδέσμῳ πυθαγορείῳ μετ' αὐτῶν, νὰ ἀφιερωθῇ εἰς τὰς ἀπολαύσεις τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Ὁ Αὐγουστῖνος ὤφειλεν ἰδίως τῇ πλατωνικῇ φιλοσοφίᾳ, ἣν ἐγνώρισεν ἀπὸ τοῦ 386, τὸ ὅτι συνδιηλλάγη πάλιν μετὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀνέκτησεν ἐκ νέου τὸ θάρρος τῆς ἐρεύνης. Ἔκτοτε ὁδηγῷ χρώμενος τῷ Πλάτωνι κυρίως, ἐμόρφωσεν ἐπὶ τὸ καθαρώτερον τὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν, ἀπαλλάξας αὐτὴν πασῶν τῶν ἐκ τοῦ τόπου καὶ τῆς ὕλης εἰλημμένων κατηγοριῶν. Ὁμοίως ἤρξατο καὶ περὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ νὰ σχηματίζῃ ὀρθοτέρας ἐννοίας. Οὕτως ὁ Αὐγουστῖνος τὸ δεύτερον ἐπειρᾶτο νὰ κατορθώσῃ τὴν ἁρμονίαν καὶ συνδιαλλαγὴν τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς πίστεως διὰ τῆς φιλοσοφίας. Ἡ δευτέρα ἀπόπειρα ἐπέτυχεν. Ἡ πλατωνικὴ φιλοσοφία ὑπῆρξε καὶ αὐτῷ, ὡς καὶ πολλοῖς ἄλλοις πατράσι τῆς ἐκκλησίας, ὁδηγὸς εἰς τὸν χριστιανισμόν. Διότι κατὰ τὴν οὐσίαν πολλὴν ὄντως ἔχει ὁμοιότητα ἡ τοῦ Πλάτωνος διδασκαλία πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ πρῶτος πρεσβύτερος τοῦ Μεδιολανικοῦ κλήρου καὶ ἐμπεπιστευμένος τοῦ ἁγίου Ἀμβροσίου Σιμπλικιανός, εἰς ὃν ὁ Αὐγουστῖνος εἶχεν ἀποκαλύψει πᾶσαν τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ κατάστασιν καὶ τὸν πόθον αὐτοῦ, ἵνα ἐπὶ τέλους εὕρῃ τὴν ποθουμένην εἰρήνην τῆς καρδίας του, ἐπέτυχε τελείως νὰ κερδήσῃ αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ νὰ ἐγείρῃ ἐν αὐτῷ θερμοτάτην ἀγάπην πρὸς τὸν Χριστὸν καὶ τὸ εὐαγγέλιον. Ἐν τούτοις ἐπί τινα χρόνον δὲν ἀπεφάσιζε νὰ ἐγκαταλίπῃ ἐξ ὁλοκλήρου πάσας τὰς ἀρχαίας ἕξεις του καὶ τὸν πρότερον βίον του. Ἀλλὰ τὰ παραδείγματα πολλῶν χριστιανῶν, οἵτινες ἐξ ἀγάπης πρὸς τὸν Θεόν, ὑπέβαλον ἑαυτοὺς εἰς τὰς μεγίστας τῶν στερήσεων καὶ ἐγκατέλιπον τὰ πάντα, ἵνα ἀφοσιωθῶσιν εἰς αὐτὸν καὶ ὑπηρετήσωσιν εἰς τὴν ἐξάπλωσιν καὶ ἐπικράτησιν τῆς ἀληθοῦς θρησκείας, ὤθησαν αὐτὸν εἰς τὸ νὰ μιμηθῇ αὐ-

τούς. Μετὰ ἀνάγνωσιν βίων τοιούτων χριστιανῶν καὶ ἀσκητῶν ἠγέρθη ποτὲ ἐν ἐξάψει καὶ εἰπών· «Τί συμβαίνει ἐνταῦθα; Τί εἶναι ταῦτα; Ἄνθρωποι ἀμαθεῖς ἐγείρονται καὶ ἁρπάζουσι τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἡμεῖς μεθ' ὅλας ἡμῶν τὰς γνώσεις νὰ αἰχμαλωτιζώμεθα ὑπὸ ποταπῶν συμφερόντων καὶ εὐτελῶν ἡδονῶν!», ἐγκατέλιπε τὸν Ἀλύπιον, καὶ ἀπεχώρησεν εἰς τὴν ἐρημίαν κήπου τινὸς, ἵνα σκεφθῇ περὶ τοῦ πρακτέου. Ὑπὸ τὴν σκιὰν δένδρου τινὸς καθήμενος, συγκεκινημένος καὶ μετὰ δακρύων ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς, ἀπέτεινε πρὸς τὸν Θεὸν τὴν ἑξῆς δέησιν· «Ὦ, Κύριε, ἕως πότε θέλεις ὀργίζεσθαι κατ' ἐμοῦ; Ὦ, μὴ μνησθῇς τῶν προτέρων ἁμαρτημάτων μου! Ἕως πότε θὰ λέγω· Αὔριον, αὔριον ἐπιστρέφω εἰς τὸν Θεόν; Διὰ τί οὐχὶ νῦν! Διὰ τί νὰ μὴ τελειώσῃ ταύτην τὴν στιγμὴν ἡ αἰσχύνη μου;» Ἐπιστρέψας δὲ πρὸς τὸν Ἀλύπιον, παρ' ᾧ εἶχε καταλίπει τὴν Γραφὴν, ἀνοίξας αὐτὴν, ἀπαντᾷ μὲ πρῶτον βλέμμα τὸ χωρίον· «Ὡς ἐν ἡμέρᾳ εὐσχημόνως περιπατήσωμεν, μὴ κώμοις καὶ ἀσελγείαις, μὴ ἔριδι καὶ ζήλῳ, ἀλλ' ἐνδύσασθε τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν.»[1] Ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἐνεῖδε τὴν ἄμεσον φωνὴν τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτόν. Οἱ λόγοι οὗτοι συνεκίνησαν αὐτὸν καὶ ἐνεποίησαν βαθυτάτην ἐντύπωσιν, παρέσχον δὲ αὐτῷ τὴν δύναμιν, ἣν μέχρι τοῦδε δὲν ᾐσθάνετο ἐν ἑαυτῷ, νὰ ἀφιερώσῃ τοῦ λοιποῦ ὁλόκληρον τὸν βίον του εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀπερίγραπτος ὑπῆρξεν ἡ χαρὰ τῆς μητρὸς, ὅτε ἤκουσε περὶ πάντων τούτων, καὶ παρετήρησε τὴν ἀπροσδόκητον τελείαν μεταβολὴν ἐν τῷ βίῳ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς. Ἡ προσευχή της εἰσηκούσθη καὶ ἀντημείφθη διὰ τῆς εὐχαριστήσεως, ἥτις ἐδόθη εἰς αὐτὴν, τοῦ νὰ βοηθήσῃ διὰ τῆς θερμότητος καὶ σταθερότητος τῆς πίστεώς της τὴν ἀναγέννησιν τοῦ υἱοῦ της[1].

Μετὰ τῆς μητρός του καὶ τῶν ἄνω μνημονευθέντων φίλων ἀνεχώρησεν εἴς τι ἀγροκήπιον Κασσισικιακὸν λεγόμενον πλησίον τῶν Μεδιολάνων, ἐκεῖ δὲ ἀπήλαυσε μετὰ τοσούτους ἐσωτερικοὺς ἀγῶνας τελείας ψυχικῆς γαλήνης. Αἱ συνδιαλέξεις ἐξηκολούθουν ἐπί τινα ἔτι χρόνον νὰ ἦναι κυρίως φιλοσοφικαί. Ὁ καρπὸς τῶν συνδιαλέξεων τούτων εἶναι τὰ φιλοσοφικὰ συγγράμματα τοῦ Αὐγουστίνου «Κατὰ ἀκαδημαϊκῶν» (contra Academicos), περὶ «μακαρίας ζωῆς» (de beata vita), «περὶ τάξεως» (de ordine), «μονόλογοι» (soliloquia) καὶ

---

1 Ῥωμ. ιγ', 13. 2 Scharpff αὐτόθι.

«περὶ ἀθανασίας» (de immortalitate). Μετὰ τῶν συγγραμμάτων τούτων ἄρχεται ἡ κατὰ μικρὸν γονιμωτάτη ἀποβᾶσα συγγραφικὴ ἐνέργεια τοῦ Αὐγουστίνου. Κατὰ τῶν ἀκαδημαϊκῶν ἢ σκεπτικῶν ὑπερασπίζει ὁ Αὐγουστῖνος τοῦ ἀνθρώπου τὸ δικαίωμα πρὸς τὸ ἐννοεῖν διὰ τοῦ ἑαυτοῦ λόγου τὴν ἀλήθειαν καὶ ἐπιτυγχάνειν τῆς ἰδίας μακαριότητος. Τὸ ὕψιστον διὰ τὸν σκεπτικὸν φιλόσοφον, παρατηρεῖ ὀρθῶς ὁ Αὐγουστῖνος, ἡ πιθανότης, εἶναι ἀδύνατος ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ἀληθείας· διότι τὸ πιθανὸν εἶναι φανερῶς τὸ τῷ ἀληθεῖ ὅμοιον εὑρισκόμενον. Ἀληθὴς δὲ εὐτυχία καὶ μακαριότης εἶναι ἀδύνατος ἐν τῇ αἰωνίᾳ ἀμφιβολίᾳ. Τὸν φιλοσοφικὸν νοῦν αὐτοῦ καὶ τὴν περὶ τὰς σκέψεις ἐμβρίθειαν δεικνύει ὁ Αὐγουστῖνος πρὸ πάντων ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «περὶ μακαρίας ζωῆς», ἐν ᾧ, πρόδρομος ἐν τούτῳ γενόμενος τοῦ μεγάλου Καρτεσίου, ὅστις ἐν αὐτῇ τῇ νοήσει εὗρε τὴν βάσιν πάσης βεβαιότητος τοῦ ἀνθρώπου (cogito; ergo sum), ἐπὶ κορυφῆς τῶν ἐπιχειρημάτων του ποιεῖ τὸν δι' οὐδεμιᾶς σκέψεως δυνάμενον νὰ κλονισθῇ τοῦτον συλλογισμόν· «Σὺ ὁ θέλων νὰ γνωρίσῃς σεαυτόν, γνωρίζεις ὅτι ὑπάρχεις;—Μάλιστα. —Πόθεν γνωρίζεις τοῦτο;—Ἀγνοῶ.—Γνωρίζεις, ὅτι κινεῖσαι;— Ἀγνοῶ.—Γνωρίζεις ὅτι σκέπτεσαι καὶ νοεῖς; Μάλιστα· τοῦτο βεβαίως γνωρίζω.» Ἐν δὲ τῷ συγγράμματι «περὶ ἀθανασίας» ἀποδεικνύει τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς ἰδίως ἐκ τοῦ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἔχει τὰς ἐννοίας τοῦ αἰωνίου καὶ ἀπείρου καὶ κέκτηται πόθους αἰωνίους, ἅπερ πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι δὲν ἐπλάσθη μόνον διὰ τὸν πρόσκαιρον τοῦτον βίον. Ἐν τῇ συγγραφῇ τῶν μνημονευθέντων συγγραμμάτων παρῆλθεν ὁ πρῶτος χειμὼν μετὰ τὴν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἐπιστροφήν του. Τῷ αὐτῷ δὲ ἔτει 387 ἐζήτησε καὶ ἔλαβε τὸ βάπτισμα, ἵνα καὶ ἐξωτερικῶς ἀνήκῃ τῇ ἐκκλησίᾳ. Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ μελῳδίαι τῆς ἀμβροσιανῆς μουσικῆς ἤγειραν τότε ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Αὐγουστίνου τὰς γλυκυτάτας ἀναμνήσεις ἐκ τῆς πρώτης παιδικῆς ἡλικίας του. Ἡ Μόνικα ἐπέζησε καὶ εἰς τὴν τελετὴν ταύτην· νῦν δέ, ὅτε ἡ εὐχὴ τῆς καρδίας της ἐπληρώθη, προσεκάλεσεν αὐτὴν παρ' ἑαυτῷ ὁ Θεός.[1]

Μέλος γενόμενος τῆς ἐκκλησίας, ἤρξατο ὁ Αὐγουστῖνος τὸν πόλεμον αὐτοῦ κατὰ τῶν Μανιχαίων, καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ περὶ τῶν ἠθῶν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας (de moribus eccle-

---

1 Scharpff αὐτόθι.

siae catholicae) καὶ περὶ τῶν ἠθῶν τῶν Μανιχαίων (de moribus Manichaeorum) κατέδειξε τὴν μεγάλην ὑπεροχὴν τῆς ἐκκλησίας πρὸς τοὺς Μανιχαίους ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν. Ἰδίως ἐπολέμησε τὴν παρὰ τῶν Μανιχαίων ἄρνησιν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως. Τοῦτο δὲ ἔπραξε πρὸ πάντων διὰ τοῦ συγγράμματός του περὶ ἐλευθέρας θελήσεως (de libero arbitrio). Ἡ ἐλευθερία εἶναι ἡ βάσις τῆς ἀνθρωπίνης ἠθικότητος· ἄνευ αὐτῆς οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀξίαν ἢ ἀπαξίαν αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου· οὐδὲ δύνανται νὰ καταλογισθῶσιν αὐτῷ· ἠθικὴ ἱκανοποίησις καὶ τύψεις συνειδήσεως εἶναι τότε ἀκατανόητα ψυχολογικὰ φαινόμενα, ἐν γένει δὲ ἡ συνείδησις μένει τι ἀνεξήγητον· πᾶσαι δὲ αἱ ἠθικαὶ προτροπαὶ τῆς Γραφῆς καὶ ἀπειλαὶ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ δὲν ἔχουσιν οὐδένα λόγον. Περὶ τὸ τέλος τοῦ 388 ἀπεχώρησεν ὁ Αὐγουστῖνος εἰς ἀγρόν τινα παρὰ τὴν Ταγάστην μὲ τὴν ἀπόφασιν ἐνταῦθα νὰ ἀφοσιωθῇ μετὰ τῶν φίλων του εἰς τὴν συγγραφήν. Πολλὰ συγγράμματά του τότε συνεγράφησαν, ἐν οἷς μνημονεύομεν ἰδίως τῶν περὶ ἀληθοῦς θρησκείας (de vera religione), περὶ τῆς χρησιμότητος τῆς πίστεως (de utilitate credendi) καὶ περὶ ἑνότητος τῆς ἐκκλησίας (de unitate ecclesiae). Ἐν τῷ τελευταίῳ συγγράμματι δεικνύει ὁ Αὐγουστῖνος πόσον ἀναγκαῖον εἶναι νὰ ἦναί τις μέλος τῆς ἐκκλησίας, ἀφοῦ καὶ αὐτὴν τὴν ἁγίαν Γραφὴν δὲν δύναταί τις νὰ ἐννοήσῃ, ἐὰν μὴ ζῇ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ ἀνατραφῇ ἐν αὐτῇ χριστιανικῶς. «Τὸν Χριστὸν, λέγει, δὲν δύναταί τις νὰ ἔχῃ κεφαλὴν, ἐὰν δὲν ἀνήκῃ εἰς τὸ σῶμα αὐτοῦ, τὴν ἐκκλησίαν.» Καθὼς δὲν δύναταί τις νὰ ἐννοήσῃ ἔργα καλλιτεχνίας, ἐὰν δὲν ἔχῃ πρότερον καλλιεργημένον τὸ αἴσθημα τοῦ καλοῦ, οὕτω δὲν δύναται νὰ κατανοήσῃ τὰς θρησκευτικὰς χριστιανικὰς ἀληθείας, ἐὰν δὲν ἀνατραφῇ εὐσεβῶς καὶ χριστιανικῶς, ἐὰν δὲν ἐστηρίχθη ἀπ ἀρχῆς ἐν τῇ πίστει.

Ἡ φήμη τῆς εὐσεβείας καὶ θεολογικῆς αὐτοῦ παιδείας ἤρξατο ἔκτοτε πανταχοῦ ἐξαπλουμένη, καὶ ἐγένετο αἰτία, ἵνα, ὅτε τῷ 391 δι' ὑπόθεσίν τινα ἔτυχε νὰ ἔλθῃ εἰς Ἱππῶνα, ζητηθῇ νὰ χειροτονηθῇ ἱερεὺς καὶ γίνῃ βοηθὸς τοῦ γέροντος ἐπισκόπου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ὁποίου τῷ 395 ὁμοφώνως ἐξελέχθη ἐπίσκοπος. Ἔκτοτε πᾶσαν τὴν θεωρητικὴν αὐτοῦ εὐφυΐαν ἔστρεψεν ἀποκλειστικῶς εἰς θεολογικὰ ζητήματα. Καὶ ἐν μὲν τοῖς βιβλίοις «περὶ διαφόρων ζητημάτων» (de diversis quaestionibus) ἐπραγματεύθη περὶ προορισμοῦ, ἐν δὲ τοῖς τέσσαρσι βιβλίοις «περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας» (de doctrina chri-

stiana) καὶ ἐν τῷ «περὶ Τριάδος» (de Trinitate) ἀνέπτυξε τὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἀληθείας καὶ ἰδίως τὸ περὶ ἁγίας Τριάδος δόγμα. Ἐκ τοῦ συγγράμματος περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐδανείσθη σχεδὸν κατὰ λέξιν Πέτρος ὁ Λομβάρδος, ὁ διάσημος σχολαστικὸς θεολόγος τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ὁ συντάξας τὸ πρῶτον πλῆρες δογματικὸν σύστημα τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, καὶ τὸ σχέδιον καὶ τὴν διαίρεσιν τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς. Ὥστε κυρίως ὁ Αὐγουστῖνος εἶναι ὁ θεὶς τὰς βάσεις τῆς δογματικῆς τῶν μέσων αἰώνων ἐν τῇ δύσει. Τὸ δὲ σύγγραμμα «περὶ Τριάδος» ἀνήκει εἰς τὰ ἄριστα καὶ εὐφυέστατα ἔργα αὐτοῦ καὶ περιέχει σπουδαίας θεωρητικὰς ἐρεύνας. Ἐνῷ οἱ ἀρχαιότεροι δυτικοὶ θεολόγοι συνήθως ἐλάμβανον πρὸς ἐξήγησιν τοῦ δόγματος εἰς βοήθειαν ἀναλογίας ἐκ τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. (κατὰ τὸν Τερτουλλιανὸν π. χ. πατήρ, υἱός καὶ ἅγιον πνεῦμα ἔχουσι πρὸς ἄλληλα ὡς ῥίζα, κορμὸς καὶ καρπός, ἄλλοι δὲ ἐνόησαν τὸν πατέρα ὡς πνεῦμα, τὸν δὲ υἱὸν ὡς τὸν ὑπὸ τοῦ πνεύματος ἐκφραζόμενον λόγον), ὁ Αὐγουστῖνος ἀναχωρεῖ ἀπὸ τῆς ἐννοίας τοῦ προσώπου, ἐκδέχεται δὲ τὸν πατέρα, τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα ἕκαστον ὡς ἀπόλυτον πρόσωπον.

Ἀπὸ τοῦ 400 ἔτους ἤρξατο ὁ Αὐγουστῖνος συγγράφων κατὰ τῶν σχισματικῶν Δ ο ν α τ ι σ τ ῶ ν, οὓς ἐπειράθη διὰ πάντων τῶν μέσων νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τοὺς κόλπους τῆς ἐκκλησίας. Ἐνταῦθα ἀνήκει τὸ σύγγραμμα «περὶ βαπτίσματος» (de baptismo), ἐν ᾧ ἀποδεικνύει κατὰ τῶν Δονατιστῶν, ὅτι τὸ κῦρος καὶ ἡ ἰσχὺς τοῦ βαπτίσματος καὶ τῶν ἄλλων μυστηρίων δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τοῦ τελοῦντος ταῦτα ἱερέως καὶ ὅτι οἱ αἱρετικοὶ δὲν εἶχον ἀποκλίνει ποσῶς ὡς πρὸς τὰς τελετὰς ταύτας ἀπὸ τῆς πράξεως τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας. Ἔπειτα μνημονεύομεν καὶ τῶν ἔργων «περὶ ἑνότητος τῆς ἐκκλησίας» (de unitate ecclesiae), «κατὰ Κρεσκονίου» (contra Cresconium), «περὶ τοῦ ἑνὸς βαπτίσματος» (de unico baptismo) καί τινων ἐπιστολῶν. Οἱ Δονατισταὶ εἶχον ἐγερθῇ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Δ' αἰῶνος κατὰ τοῦ ἐπισκόπου Καρχηδόνος Μενσουρίου καὶ τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Καικιλιανοῦ ὡς δειχθέντων λίαν ἐπιεικῶν πρὸς τοὺς ἀρνουμένους τὸν Χριστὸν κατὰ τοὺς τελευταίους διωγμοὺς ἀπὸ τοῦ Διοκλητιανοῦ μέχρι τοῦ Μαξιμίνου. Τὸν Καικιλιανὸν ἐκατηγόρουν καὶ διότι εἶχε χειροτονηθῇ ἐπίσκοπος παρὰ τοῦ ἐπισκόπου Ἀπτούγγας Φήλικος, περὶ οὗ ἐλέγετο, ὅτι κατὰ τὸν διωγμὸν τοῦ Διοκλητιανοῦ εἶχεν, ὅπως σωθῇ, παραδώσει ὡς

ἁγίας Γραφὰς αἱρετικὰ συγγράμματα. Ἀποχωρισθέντες ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ ἐπισκόπου οἱ Δονατισταί, ἐξελέξαντο ἴδιον ἐπίσκοπον τὸν Μαγιορῖνον καὶ μετὰ τὸν θάνατον τούτου τὸν Δόνατον, ἐξ οὗ ὠνομάσθησαν καὶ Δονατισταί. Ἐφρόνουν δέ, ὅτι αὐτοὶ μόνοι ἀπετέλουν τὴν ἀληθῆ, καθαρὰν ἐκκλησίαν, οἱ δὲ λοιποὶ χριστιανοί, οἱ καθολικοί, εἶναι μεμολυσμένοι· τὰ ἀληθῆ μυστήρια κατ' αὐτοὺς μόνον παρ' αὐτοῖς ἐτελοῦντο· καὶ διὰ τοῦτο ἀνεβάπτιζον τοὺς εἰς τὸ σχίσμα των ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας προσερχομένους. Εὗρον δὲ πολλοὺς ὁμόφρονας ἐκ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἀφρικῆς, Νουμιδίας καὶ Μαυριτανίας, ἔλαβε δὲ τὸ σχίσμα των τοιαύτας διαστάσεις, ὥστε ἔν τινι ἐν Καρχηδόνι διαταγῇ τοῦ Ὀνωρίου τῷ 411 γενομένῃ δημοσίᾳ συνδιαλέξει μεταξὺ Δονατιστῶν καὶ καθολικῶν παρευρέθησαν 279 Δονατισταὶ ἐπίσκοποι! Συνεταράχθη δὲ τότε ἕνεκα τοῦ σχίσματος μεγάλως ἡ Ἀφρική, διότι οἱ χωρικοί, οἱ ἀσπασθέντες τὰς ἰδέας τῶν Δονατιστῶν, ἐξηγέρθησαν κατὰ πάσης ὑφισταμένης πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, καὶ ὑπὸ φανατικῶν ἀσκητῶν ὁδηγούμενοι καὶ κηρύττοντες ὅτι ἦλθεν ἡ ἐποχὴ γενικῆς ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας, περιήρχοντο ἁρπάζοντες, δῃοῦντες καὶ καταστρέφοντες τὰς χώρας. Οὐδεὶς εἰργάσθη πρὸς κατάπαυσιν τοῦ φοβεροῦ τούτου σχίσματος μετὰ μεγαλητέρου ζήλου, καὶ ὑπερήσπισεν ἐπιτυχέστερον κατὰ τῶν ὀπαδῶν του τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἢ ὁ Αὐγουστῖνος. Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ συνδιαλέξει ὁ Αὐγουστῖνος κατεῖχε τὴν πρώτην θέσιν μεταξὺ τῶν καθολικῶν ἐπισκόπων, Οἱ Δονατισταὶ ἀνεχώρουν ἀπὸ τῆς ἀπολύτου καθαρότητος καὶ ἁγιότητος τῆς ἐκκλησίας, θεωροῦντες αὐτὴν ὡς τὴν νύμφην ἐκείνην τοῦ Χριστοῦ, ἥτις εἶναι καθαρὰ καὶ ἄσπιλος, μὴ ἔχουσα σπίλον ἢ ῥυτίδα ἤ τι τῶν τοιούτων, καὶ ἡ καθαρότης καὶ ἁγιότης αὕτη κατ' αὐτοὺς δὲν ἔπρεπε νὰ μένῃ κενόν τι ἰδανικον, ἀλλὰ νὰ γίνῃ πραγματικότης. Διὰ τοῦτο ἤθελον μετὰ μεγίστης αὐστηρότητος καὶ χωρὶς νὰ λαμβάνωσιν ὑπ' ὄψιν τὰ πρόσωπα νὰ ἀπομακρύνωσιν ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας πᾶν ὅ,τι ἐναγὲς καὶ ἀκάθαρτον· ἐπροτίμων δὲ τὴν τελείαν καταστροφὴν τῆς ἐκκλησίας ἢ οἱονδήποτε συμβιβασμὸν αὐτῆς μετὰ τοῦ κόσμου. Ἀναντιρρήτως μεγάλη τις ἰδέα ὑπόκειται ὡς βάσις ἐν τῷ συστήματι τούτῳ τῶν Δονατιστῶν. Ἡ ἠθικὴ αὐστηρότης των εἶναι ἀξία θαυμασμοῦ. Ἡ ἀξίωσίς των ἵνα ἡ ἐκκλησία ἦναι ἁγία καὶ καθαρά, ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἀληθείας· ἀλλ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἤθελον νὰ πραγματοποιήσωσι τὴν ἀξίωσιν ταύτην, ἦτο ἡμαρτημένος. Χάριν τῆς καθαρότητος τῆς ἐκκλη-

σίας ἐλησμόνουν τὴν ἑνότητα καὶ καθολικότητα αὐτῆς, καὶ χάριν τῆς αὐστηρότητος κατὰ τῶν ἁμαρτανόντων ἐπελανθάνοντο τῆς ἀγάπης, τῆς μακροθυμίας καὶ τῆς ὑπομονῆς, μεθ' ὧν πρέπει ἡ ἐκκλησία πιστὴ ἐμμένουσα τοῖς παραγγέλμασι τοῦ θείου αὐτῆς θεμελιωτοῦ νὰ ἀνέχηται τοὺς μετανοοῦντας ἁμαρτωλοὺς καὶ νὰ ζητῇ τὴν ἐπιστροφὴν καὶ σωτηρίαν αὐτῶν. Ἡ αὐστηρότης των εἶχε καταντήσει ἀπανθρωπία, ὁ ζῆλός των ὑπὲρ τοῦ θείου νόμου ἀδιαφορία καὶ περιφρόνησις πρὸς τὸν πλησίον. Τὴν ἀπανθρωπίαν ταύτην καὶ σκληρότητα, τὸν σκληρὸν τοῦτον ζῆλον ἐπολέμησεν ὁ Αὐγουστῖνος. Καὶ αὐτὸς ἀνεχώρει ἀπὸ τῆς ἰδέας, ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι καθαρὰ καὶ ἁγία, διότι διὰ τῆς διδασκαλίας της καὶ τῶν τελετῶν της ὁδηγεῖ εἰς τὴν ἁγιότητα. Ἀλλὰ δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο ἐπειδὴ εἶναι καθ' ἑαυτὴν καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῆς ἁγία, καὶ δὲν γίνεται τὸ πρῶτον τοιαύτη διὰ τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες προσέρχονται εἰς αὐτήν, κέκτηται κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον καὶ τὴν δύναμιν νὰ ὑπερνικᾷ πᾶν ὅ,τι ἀκάθαρτον καὶ μὴ ἅγιον ἐπιτιθέμενον αὐτῇ ἔξωθεν, καὶ νὰ ἐξαγνίζῃ κατὰ μικρὸν πάντας. Καθὼς ὑγιές τι σῶμα εἶναι κύριον πάσης ἐν αὐτῷ οὔσης νοσώδους ὕλης, ἥτις δὲν πρέπει βιαίως νὰ ἐξάγηται ἀπ' αὐτοῦ· καθὼς στερεόν τι οἰκοδόμημα δύναται νὰ ἔχῃ εἰς τὰ τείχη του καὶ κακὸν ὑλικόν, χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ καταρρέῃ (ἴσως μάλιστα θὰ ἐπήρχετο ἡ ὁλικὴ κατάπτωσις αὐτοῦ, ἐὰν ἐπεχείρει τις νὰ ἐξαγάγῃ τὸ παρεμβεβλημένον ἐκεῖνο σαθρὸν μέρος), τοιουτοτρόπως καὶ τὸ ὑγιὲς σῶμα τῆς ἐκκλησίας περιέχει καὶ νοσοῦντα στοιχεῖα καὶ σπουδάζει κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ συμμορφώσῃ πρὸς τὰ ὑγιῆ μέρη· τοιουτοτρόπως ὁ ναὸς τοῦ Κυρίου φέρει ἐν ἑαυτῷ καὶ εὐτελεῖς χάλικας καὶ ὑποβαστάζει αὐτούς, καὶ ἐμπερικλείει ἐν τῷ μεγαλοπρεπεῖ οἰκοδομήματι, τὸ ὁποῖον ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ καὶ τότε διατηρεῖ, ὅταν ἡ ἀνθρωπίνη ἀτέλεια ἀπειλῇ νὰ κλονίσῃ. « Ἂς ἀφήσωμεν λοιπόν, λέγει ὁ Αὐγουστῖνος, τὴν ἐκκλησίαν ἐν τῇ ἑνότητι αὐτῆς καὶ ὁλότητι καὶ μὴ διαλύσωμεν αὐτὴν διὰ τῶν διαιρέσεων εἰς διαφόρους αἱρέσεις καὶ σχίσματα. Ἐν δὲ τῇ ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως θὰ φανερωθῇ, τί εἶναι πολύτιμος λίθος καὶ τί ξύλον, ἁπλοῦς λίθος καὶ καλάμη[1]· τότε θὰ χωρισθῇ τὸ ἄχυρον ἀπὸ τοῦ σίτου. Μὴ αὐτὸς ὁ Κύριος δὲν διέταξε νὰ ἀφεθῶσι τὰ ζιζάνια εἰς τὸν ἀγρὸν μέχρι τῆς ἡμέρας τοῦ θερισμοῦ;» Ἐὰν οἱ Δονατισταὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐνέβλεπον τὸ ἄθροισμα

---

1 Α' Κορινθ. ζ', 12.

τῶν ἐκλεκτῶν, τὸ σύνολον τῶν ἁγίων, οἵτινες μέλλουσί ποτε ἐν τῷ οὐρανῷ νὰ συμβασιλεύσωσι μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ὁ Αὐγουστῖνος ἔθετε τὸν προορισμὸν τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ γῆς εἰς τὸ νὰ ἀνατρέφῃ χριστιανικῶς καὶ μορφώνῃ τοὺς λαοὺς διὰ τὴν βασιλείαν ταύτην τοῦ Θεοῦ ἢ τὴν βασιλείαν τῆς ἀληθείας καὶ τῆς ἀρετῆς[1].

Μόλις διὰ τῆς θεολογικῆς συνδιαλέξεως ἐν Καρχηδόνι τῷ 411, ἧς ἡ ψυχή, ὡς εἴπομεν, ἦτο ὁ Αὐγουστῖνος, κατεβλήθησαν οἱ Δονατισταὶ καὶ τὸ μεγαλήτερον μέρος αὐτῶν προσῆλθεν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, καὶ μετὰ ἓν ἔτος παρίσταται ἐπὶ τοῦ θεολογικοῦ σταδίου νέος ἀντίπαλος τοῦ Αὐγουστίνου ὁ Πελάγιος, ἐν τῇ πάλῃ πρὸς τὸν ὁποῖον ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ ἀναπτύξῃ τὸ ὅλον θεολογικὸν αὐτοῦ σύστημα. Ὁ Πελάγιος καὶ ὁ Καιλέστιος, μοναχοὶ Βρεττανοί, ἀπὸ Βρεττανίας εἰς Ἀφρικὴν ἐλθόντες ἀμφότεροι κάτοχοι τῆς ἑλληνικῆς παιδείας καὶ θεολογίας, παρεδέχοντο καὶ ἐκήρυττον τὴν ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ Μοψουεστίας ὑποστηριχθεῖσαν ἰδέαν, ὅτι ὁ θάνατος δὲν εἶναε ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτίας, ἀλλὰ ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· ἡ ἁμαρτία δὲν μεταδίδεται διὰ τῆς γεννήσεως, ὅπως ὁ Τερτουλιανὸς εἶχε διδάξει, ἀλλὰ διὰ τῆς ἀπομιμήσεως ἁπλῶς· ἡ ἁμαρτία δὲν ἐπήνεγκεν οὐδεμίαν διαφθορὰν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν· ἐν τῇ ὑψηλοτέρᾳ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἔγκεινται τὰ σπέρματα τῆς ἀρετῆς, ἅτινα καὶ διὰ μόνων τῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου δύνανται νὰ ἀναπτυχθῶσι καὶ ὁδηγήσωσι τὸν ἄνθρωπον εἰς ὑψηλοτέραν τινὰ ἠθικὴν καὶ σώσωσιν αὐτόν· ἐν τῷ Χριστῷ ἔλαβεν ἡ ἀνθρωπότης νέαν τινὰ χάριν, διότι διὰ τοῦ ἐξόχου παραδείγματός του καὶ διὰ τῶν ἠθικῶν διδασκαλιῶν του τὰ σπέρματα τῆς ἀρετῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ταχύτερον ἀναπτύσσονται· ὥστε ἡ πρᾶξις τῆς ἀρετῆς καὶ ἡ σωτηρία εἶναι τὸ ἔργον τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθέρας θελήσεως. Ταῦτα δὲ ἐδίδασκον ἵνα ἐγείρωσι τὰ πλήθη εἰς ἀρετὴν καὶ προτρέψωσιν εἰς τοὺς ὑπὲρ τῶν καλῶν ἀγῶνας. Ἀλλ᾽ ἡ διδασκαλία αὕτη, ἥτις κυρίως εἶχεν οὕτω διαμορφωθῇ διὰ τοῦ Πελαγίου, προσέβαλε φανερῶς τὴν ἀπόλυτον ἀξίαν τοῦ χριστιανισμοῦ, καθίστα δὲ οὐχὶ ἀπολύτως ἀναγκαίαν τὴν ἐμμονὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀφοῦ καὶ μακρὰν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας ἠδύνατο νὰ εὕρῃ τις τὴν σωτηρίαν του καὶ νὰ εὐαρεστήσῃ τῷ Θεῷ. Τοῦτο διεῖδεν ὁ Αὐγουστῖνος καὶ διὰ τοῦτο σφοδρῶς ἐπο-

1 Hagenbach, Kirchengeschichte, 1, 552.

λέμησε τὰς πελαγιανικὰς ἰδέας[1]. Ἀλλὰ καθὼς συνήθως συμβαίνει, ἡ μία ὑπερβολὴ ὤθησεν εἰς τὴν ἀντίθετον ὑπερβολήν. Ὁ Αὐγουστῖνος πολεμῶν τὰς πλάνας τοῦ Πελαγίου περιέπεσε καὶ αὐτὸς εἰς ἀντιθέτους πλάνας· διότι ἐξῆρε καθ' ὑπερβολὴν ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἀναγεννήσεως τὴν ἐνέργειαν τῆς θείας χάριτος, εἰς ταύτην ἀποδοὺς ἀποκλειστικῶς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὸ νὰ καταντήσῃ δὲ εἰς τοιαύτην διδασκαλίαν, συνετέλεσε καὶ ἡ ἱστορία τοῦ βίου του, διότι ἡ ἐπιστροφὴ τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἡ μετάβασίς του ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας εἰς τὴν χάριν ἐγένετο τοσοῦτον ἀποτόμως, ὥστε ἐφαίνετο ὅτι τὸ πᾶν ἐξετέλεσε παρ' αὐτῷ ὡς διὰ θαύματος ἡ θεία χάρις, οὐδόλως δὲ συνετέλεσε καὶ ἡ πρὸς τὸ ἀγαθὸν σπουδὴ αὐτοῦ. Αἱ ἰδέαι τοῦ Αὐγουστίνου, ἃς ἀντέταξε κατὰ τοῦ Πελαγίου, καὶ αἵτινες εἶναι ἐκτεθειμέναι ἰδίως ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ «περὶ τῶν ποινῶν τῶν ἁμαρτημάτων καὶ τῆς ἀφέσεως αὐτῶν» (de meritis peccatorum et remissione), εἶναι αἱ ἑξῆς. Διὰ τῆς ἁμαρτίας εἰσήχθη ὁ θάνατος εἰς τὸν κόσμον, τοσοῦτον δὲ διεταράχθη ἡ ἁρμονία τῶν ψυχικῶν δυνάμεων ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ὥστε πλέον οὔτε ὁ νοῦς δύναται νὰ νοήσῃ τὸ ἀγαθόν, οὔτε ἡ θέλησις νὰ πράξῃ αὐτό. Οὕτως ἐτροποποίησε νῦν κατὰ τοῦ Πελαγίου ὁ Αὐγουστῖνος τὴν περὶ ἐλευθέρας θελήσεως ἀρχαιοτέραν γνώμην του, ἣν εἶχε κατὰ τῶν Μανιχαίων ὑπερασπίσει, ἐλησμόνησε δὲ πᾶν ὅ,τι ἀγαθὸν ἐνόησαν καὶ ἔπραξαν οἱ ἐθνικοὶ πρὸ τοῦ χριστιανισμοῦ. Πᾶσα σπουδὴ κατὰ τὴν νέαν διδασκαλίαν του πρὸς τὴν ἀλήθειαν εἶναι ἐντελῶς ἀδύνατος, ἐὰν μὴ κατὰ ὑπερφυσικὸν τρόπον ὁ Θεὸς μεταδώσῃ τῷ ἀνθρώπῳ τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν χάριν, ἣν ἀποκτᾷ ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς πίστεως ὡς ἀρχὴν νέου τινὸς βίου ἢ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως· πάντες οἱ ἄνθρωποι χρῄζουσι τῆς χάριτος ταύτης, διότι ἡ ἁμαρτία τοῦ Ἀδὰμ διὰ τῆς γεννήσεως μεταδιδομένη, κατέστη κληρονομικόν τι κακὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, τὸ ὁποῖον μόνος ὁ νέος Ἀδὰμ, ὁ Χριστὸς, δύναται νὰ καταστρέψῃ, ὅστις κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεως μέλος γενόμενος τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, μετέδωκε τούτῳ νέαν ζωήν· πᾶσα λοιπὸν ἡ ἀναγέννησις ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους εἶναι ἔργον τῆς θείας χάριτος· ἂν δὲ καὶ πάντες οἱ ἄνθρωποι ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἄξιοι τῆς αἰωνίου κολάσεως, ὁ Θεὸς ὅμως ἐξ ἀγαθότητος προώρισέ τινας, ἵνα σωθῶσι, καὶ

---

1 Hase Kirchengeschichte, σελ. 138, ἔκδ. 9η.

τούτοις πέμπει τὴν σωστικὴν αὐτοῦ χάριν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον· τοὺς δὲ λοιποὺς ἐγκαταλείπει εἰς τὴν ἀπώλειαν. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ ταύτῃ τοῦ Αὐγουστίνου εὑρίσκει τις μεγάλας ἀληθείας μετὰ πλανῶν μεμιγμένας. Ὁ Πελαγιανισμὸς δικαίως ἀπεκρούσθη ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ προφανῶς περιέπεσεν ὁ Αὐγουστῖνος ἐνταῦθα εἰς ἀντιθέτους πλάνας, ἰδίως διότι ἠρνεῖτο ἐντελῶς τὴν ἐλευθέραν θέλησιν ἐν τῷ πεσόντι ἀνθρώπῳ καὶ ἐξαρτᾷ τὴν σωτηρίαν ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐναντίον πάσης δικαιοσύνης τοὺς μὲν τῶν ἀνθρώπων σώζει, ἄλλους δὲ ἀφίνει εἰς τὸν ὄλεθρον. Πολὺ ὀρθότερον καὶ λογικώτερον περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐφρόνουν τότε οἱ ἕλληνες πατέρες, οἵτινες ἐδίδαξαν, ὅτι ἡ ἀλήθεια ἔγκειται ἐν τῷ μέσῳ μεταξὺ τῆς τοῦ Πελαγίου καὶ τῆς τοῦ Αὐγουστίνου διδασκαλίας· ὅτι δηλ. ἡ ἁμαρτία ἐπεσκότισε μὲν τὸν νοῦν καὶ ἐξησθένισε τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐξήλειψεν ὅμως ὅλως καὶ ἐξεμηδένισε τὰς δυνάμεις ταύτας· ὅτι ἡ σωτηρία εἶναι προϊὸν δύο παραγόντων, ἔργον καὶ τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς ἀνθρωπίνης θελήσεως· διότι ἵνα ἡ χάρις σώσῃ τινά, πρέπει καὶ οὗτος νὰ θέλῃ νὰ σωθῇ καὶ νὰ σπουδάσῃ τὸ κατὰ δύναμιν νὰ τύχῃ τῆς σωτηρίας ταύτης· ὅτι ἄρα ὁ προορισμὸς δὲν εἶναι ἄσχετος πρὸς τὴν καλὴν ἢ κακὴν χρῆσιν τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου [1]. Ἐπειδὴ ὁ Πελάγιος, ὅστις κατακριθεὶς ἐν Ἀφρικῇ, ἔφυγεν εἰς τὴν ἀνατολήν, κρύπτων τὰς ἀληθεῖς ἰδέας του περὶ χάριτος, ἐδικαιώθη ἔν τινι συνόδῳ ἐν Παλαιστίνῃ γενομένῃ, ἀπεκάλυψε τὴν ἀπάτην ὁ Αὐγουστῖνος διὰ τοῦ ἔργου του «περὶ τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ἀρχικοῦ ἁμαρτήματος» (de gratia Christi et peccato originali), καθὼς καὶ διὰ τῶν ἓξ βιβλίων κατὰ Ἰουλιανοῦ (contra Julianum). Ἐν τῇ δύσει ἐπεκράτησεν ἐν τούτοις ἡ διδασκαλία τοῦ Αὐγουστίνου ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐπιρροῆς του, ἐνιαχοῦ ὅμως ἀπεκρούοντο αἱ ὑπερβολαὶ αὐτοῦ. Πρῶτοι οἱ μοναχοὶ τοῦ μοναστηρίου Ἀδρουμέτου ἀπεδοκίμασαν τὴν ἰδέαν, ὅτι οὐδὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ ἀνθρώπου νὰ πράξῃ πρὸς σωτηρίαν του, δι' ἧς καὶ πᾶσα μοναχικὴ ἄσκησις ἐκηρύττετο περιττὴ καὶ ἀνωφελής. Τοὺς μοναχοὺς τούτους ἐζήτησεν ὁ Αὐγουστῖνος νὰ καθησυχάσῃ διὰ τῶν ἔργων του «περὶ χάριτος καὶ ἐλευθέρας θελήσεως» (de gratia et libero arbitrio) καὶ «περὶ

1 Ὅρα τοῦ Χρυσοστόμου σχετικά τινα χωρία ἐν τῷ ἡμετέρῳ Δοκιμίῳ ἐκκλ. ἱστορίας ἔκδ. 2 σελ. 132, καὶ ἡμετ. ἐκκλ. ἱστορίας τόμ. Α', 237.

ἐπιτιμήσεως καὶ χάριτος» (de correptione et gratia). Ἀλλ' ἡ γνώμη τῶν μοναχῶν τούτων διεδόθη καὶ εἰς ἄλλα μέρη, ἰδίως δὲ εἰς τὴν μεσημβρινὴν Γαλλίαν, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ θεολογία δὲν ἦτο ἄγνωστος, μάλιστα παρὰ τοῖς θεολόγοις τοῖς μορφωθεῖσιν ἐν τοῖς μοναστηρίοις τοῦ Κασσιανοῦ ἐν Μασσαλίᾳ καὶ τοῦ ἁγίου Ὀνωράτου ἐπὶ τῆς νήσου Λιρίνου. Οἱ γάλλοι οὗτοι θεολόγοι καὶ μοναχοὶ ἀντεπροσώπευον ἐν τῇ δύσει ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο τὰς ἰδέας τῶν ἐλλήνων πατέρων. Κατ' αὐτῶν ἀπέτεινεν ὁ Αὐγουστῖνος τὰ συγγράμματα αὐτοῦ «περὶ τοῦ προορισμοῦ τῶν ἁγίων» καὶ «περὶ τοῦ δώρου τῆς ἐπιμονῆς» (de praedestinatione sanctorum, de dono perseverantiae). Ἀλλὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ Αὐγουστίνου ἐν τῇ δύσει ἦτο τοσοῦτον μέγα, ὥστε ὀλίγοι ἐτόλμων νὰ ἀντιλέγωσι φανερῶς κατ' αὐτοῦ. Οὐ μόνον δὲ ζῶντος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ θάνατον ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ ἔμειναν διῃρημέναι αἱ γνῶμαι, καὶ ἀοριστία τις ἐπεκράτει ὡς πρὸς τὴν περὶ προορισμοῦ καὶ χάριτος διδασκαλίαν.

Ἐπὶ τέλους πρέπει νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τριῶν ἄλλων ἔργων τοῦ Αὐγουστίνου, τὰ ὁποῖα δὲν περιέχουσι μὲν νέας ἀναπτύξεις τοῦ θεολογικοῦ συστήματός του, ἀνήκουσιν ὅμως εἰς τὰ ἄριστα προϊόντα τοῦ ἐξόχου τούτου πνεύματος. Ἐνταῦθα ἀνήκει πρὸ πάντων τὸ ἔργον «περὶ βασιλείας Θεοῦ» (de civitate Dei), τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ περιληπτικωτέρα, μᾶλλον πρωτότυπος καὶ σπουδαιοτέρα ἀπολογία τοῦ χριστιανισμοῦ ἐκ τῶν χρόνων ἐκείνων. Ὁ Αὐγουστῖνος εἰργάσθη εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ἀπὸ τοῦ 413 μέχρι τοῦ 426. Προεκλήθη δὲ ἡ συγγραφὴ αὐτοῦ διὰ τῆς ἐκ νέου τότε ἕνεκα τῆς ἐπιδρομῆς τῶν βορείων λαῶν καὶ τῆς ὑπ' αὐτῶν καταστροφῆς τοῦ δυτικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐγερθείσης ἀρχαίας μομφῆς, ὅτι ἡ χριστιανικὴ πίστις εἶναι ἡ αἰτία δῆθεν πάντων τούτων τῶν κατὰ τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἐπελθόντων κακῶν. Ὁ Αὐγουστῖνος ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος κατελύθη ἀφ' ἑαυτοῦ ἕνεκα τῆς διαφθορᾶς, ἧς ἀπ' ἀρχῆς τὰ σπέρματα ἔφερεν ἐν ἑαυτῷ. Ἡ διαφθορά, ἡ ἔλλειψις ἀληθοῦς ἠθικῆς ἐν αὐτῷ, ἐφάνη εὐθὺς ἐν ἀρχῇ, ὅτε ὁ Ῥωμύλος ἔβαψε τὰς χεῖρας αὐτοῦ εἰς τὸ αἷμα τοῦ ἀδελφοῦ του. Ὁ ἐγωϊσμὸς καὶ ἡ φιλοδοξία ἦτο τὸ κυριώτερον ἐλατήριον τῶν πράξεων ἐκείνων, οἵτινες ἀπ' ἀρχῆς διηύθυναν τὰς τύχας τοῦ κράτους τούτου. Ἡ φιλαρχία αὕτη κατέληξεν ἐπὶ τέλους εἰς τὸν δεσποτισμὸν τῶν Καισάρων, ὅστις ἐξαχρειώσας ἔτι μᾶλλον τὸν λαόν, ἐπήνεγκεν ἐπὶ τέλους τὴν πτῶσιν τῆς Ῥώμης, χωρὶς οἱ ψευδεῖς θεοὶ αὐ-

τῆς νὰ δυνηθῶσι νὰ σώσωσιν αὐτήν. Οἱ ῥωμαϊκοὶ θεοὶ ἐπέσπευσαν μάλιστα τὴν πτῶσιν ταύτην, συντελέσαντες διὰ τῆς ἀκολάστου λατρείας των εἰς τὴν κορύφωσιν τῆς διαφθορᾶς. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία τοὐναντίον διὰ τῶν ὑψηλῶν αὐτῆς περὶ Θεοῦ ἰδεῶν, διὰ τῶν αὐστηροτάτων καὶ καθαρωτάτων αὐτῆς ἠθικῶν διδασκαλιῶν καὶ διὰ τῶν λαμπρῶν παραδειγμάτων τῆς ἀρετῆς, ἅτινα προβάλλει εἰς τοὺς ὀπαδούς της, οὐ μόνον δὲν δύναται νὰ συντείνῃ εἰς τὴν ἐξαχρείωσιν, ἀλλ' ὀφθαλμοφανῶς ἐξαγνίζει καὶ ἐξυψοῖ ἠθικῶς καὶ τὰ ἄτομα καὶ τοὺς λαούς. Τοιουτοτρόπως ἀντιτίθησιν ὁ Αὐγουστῖνος πρὸς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν καὶ τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν, ἐκτιθεὶς ἀμφοτέρων τὴν ἱστορίαν καὶ τὰς ἀρχάς. Εἰς τὰς βασιλείας τοῦ κόσμου, ὧν πρότυπον καὶ οἱονεὶ ὁ τελειότερος ἀντιπρόσωπος ἦτο τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος, ἀντιτάσσει τὴν ἐκκλησίαν ὡς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ (civitas Dei), ἐν ᾗ βασιλεύει ὁ νόμος τοῦ Θεοῦ ἢ ὁ ἠθικὸς νόμος. Περὶ τὸ 427 ἐπεχείρησεν ὁ Αὐγουστῖνος ἀναθεώρησίν τινα τῶν ἔργων του, ἰδίως τῶν πρώτων φιλοσοφικῶν συγγραμμάτων του, τὰ ὁποῖα περιεῖχον πολλὰ ἡμαρτημένως εἰρημένα. Οὕτω ἐγένοντο τὰ 2 βιβλία τῶν « ἀναθεωρήσεων » (retractationes). Τελευτῶμεν μνημονεύοντες καὶ τῶν « ἐξομολογήσεων » αὐτοῦ (confessiones), αἵτινες εἶναι αὐτοβιογραφία τις γραφεῖσα περὶ τὸ 400 ἔτος, ἐν ᾗ μετὰ μεγίστης ταπεινοφροσύνης καὶ παραδειγματικῆς αὐταπαρνήσεως διέρχεται τὸν μέχρι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης βίον του, μνημονεύων καὶ ὁμολογῶν πάσας τὰς ἀποπλανήσεις του, καὶ αὐστηρότατα κρίνων ἑαυτόν. Ἡ ἀνάγνωσις τοῦ συγγράματος τούτου εἶναι θελκτικωτάτη.

Ἐκ τῆς ἐπισκοπικῆς ἐνεργείας τοῦ Αὐγουστίνου πρέπει ἔτι νὰ ἀναφέρωμεν, ὅτι ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος, ὅστις ἑλκυσθεὶς ὑπὸ τοῦ τότε τὸ πρῶτον εἰς τὴν δύσιν διαδοθέντος μοναχικοῦ βίου, εἰσήγαγε μεταξὺ τῶν κληρικῶν του ἐν Ἱππῶνι, οἵτινες σημειωτέον ὅτι ἦσαν πάντες ἄγαμοι (ὅπως τοῦτο εἶχεν ἔκτοτε καταστῆ γενικὸν σχεδὸν ἔθος παρὰ τοῖς δυτικοῖς) τὸν ἀσκητικὸν βίον, καὶ ἀνύψωσε μεγάλως τὴν ἠθικὴν αὐτῶν. Πάντες ἔζων κοινῶς, ὑποβεβλημένοι εἰς κοινὰς θρησκευτικὰς ἀσκήσεις καὶ μελέτας ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ Αὐγουστίνου. Τὸ κοινὸν γεῦμα ἦτο ἁπλοῦν· κατ' αὐτὸ ἀνεγινώσκετο μέρος τι ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς ἢ ἐξ ἄλλων βιβλίων, ὅπως καὶ κατὰ τὰς στιγμὰς ταύτας ὁ νοῦς πάντων μὴ ἐπιλανθάνηται τῶν εὐσεβῶν σκέψεων. Ἐν τῇ ἐνδυμασίᾳ οἱ κληρικοὶ ἔπρεπε νὰ ἀποφεύγωσι πά-

σαν πολυτέλειαν, νὰ ἐπιμελῶνται δὲ μεγάλως τῆς καθαριότητος. Ἐπειδὴ πολλοὶ ἐκ τῶν μαθητῶν τοῦ Αὐγουστίνου ἐγένοντο μετὰ ταῦτα ἐπίσκοποι, διεδόθη ταχέως ὁ κοινοβιακὸς οὗτος βίος τῶν κληρικῶν καθ' ἅπασαν τὴν βόρειον Ἀφρικήν. Ὁ βίος δὲ οὗτος συνετέλεσε μεγάλως εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τοὺς κληρικοὺς ἐκεῖ καὶ σωφρονεστέρους καὶ εὐπαιδευτοτέρους πρὸς μεγίστην ὠφέλειαν τῶν πιστῶν.

Ὁ Αὐγουστῖνος ὡς ἐπίσκοπος ἔδειξε πατρικωτάτην μέριμναν πρὸς τοὺς πτωχοὺς τῆς ἐκκλησίας του, ὅπως τοῦτο μνημονεύονται πράξαντες καὶ ἄλλοι ἔξοχοι τῆς ἀρχαίας ἐκκλησίας πατέρες. Στερούμενος αὐτὸς καὶ ὡς ἁπλοῦς μοναχὸς ζῶν παρεχώρει πάντα τὰ εἰςοδήματα τῆς ἐπισκοπῆς του τοῖς πτωχοῖς, καὶ ὅτε δὲν ἐπήρκουν ταῦτα, δὲν ἐδίσταζε «νὰ ἐπαιτῇ χάριν τῶν ἐπαιτῶν,» καθὼς καὶ αὐτὸς λέγει που. Πρὸς τὸν σκοπὸν συλλογῆς συνεισφορῶν ὑπὲρ τῶν πτωχῶν εἶχεν ἐκθέσει ἐν ὡρισμένῳ τόπῳ κιβώτιον ἐλέους. Ἐν χρόνοις δὲ ἐκτάκτου ἀνάγκης διέταξε νὰ ἐκποιήσωσι καὶ αὐτὰ τὰ πολύτιμα σκεύη τῆς ἐκκλησίας, ὅπως ἐξεύρῃ τὰ ἀναγκαῖα χρήματα χάριν τῶν πτωχῶν ἢ τῶν ἐν αἰχμαλωσίᾳ.

Καθὼς δὲ ἐφρόντιζε περὶ τῶν σωματικῶν ἀναγκῶν τῶν μελῶν τῆς ἐκκλησίας του, οὕτω, πολὺ μάλιστα περισσότερον, ἐμερίμνα καὶ περὶ τῶν πνευματικῶν αὐτῶν ἀναγκῶν, κηρύττων ἐπιμελῶς πρὸς τὸ ποίμνιόν του, νουθετῶν καὶ διδάσκων ἐν γένει αὐτό. Ὡς ἐκκλησιαστικὸς ῥήτωρ διέπρεψε μάλιστα ὁ Αὐγουστῖνος, ὑπερβὰς τὸν Ἀμβρόσιον, ἀπὸ τοῦ ὁποίου διακρίνεται ἰδίως κατὰ τοῦτο, ὅτι ἐν τοῖς λόγοις του εὑρίσκει τις πλειοτέραν διαλεκτικήν· οἱ λόγοι του εἶναι θεολογικώτεροι καὶ φιλοσοφικώτεροι τῶν ἐκείνου. Τοῦτο δὲ προῆλθεν καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρου πνεύματος τοῦ Αὐγουστίνου καὶ ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τοὺς πλείστους τῶν λόγων τούτων εἶχεν ἀκροατήριον ἐνώπιόν του λογιώτερον ἢ ἐκεῖνος. Ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ τοῦ ἄνω μνημονευθέντος ἔργου του «περὶ χριστιανικῆς διδασκαλίας» περιέχεται θεωρία τις περὶ ὁμιλητικῆς. Ὁ ῥήτωρ κατὰ τὸν Αὐγουστῖνον πρέπει νὰ πείσῃ τὸν νοῦν, νὰ συγκινήσῃ τὴν καρδίαν καὶ νὰ ὠθήσῃ τὴν θέλησιν εἰς τὰς ἀγαθὰς πράξεις. Τοῦτο δὲ καὶ ἐπεδίωκεν αὐτὸς ἐν τοῖς λόγοις καὶ ἐν μεγίστῳ βαθμῷ κατώρθου.

Ὁ Αὐγουστῖνος ἀπέθανε τῷ 430.

Ὁ Αὐγουστῖνος εἶναι ὁ μέγιστος τῶν πατέρων τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, ὁ μόνος ἐκ τῶν δυτικῶν δυνάμενος

νὰ συγκριθῇ πρὸς τοὺς μεγίστους καὶ ἐπιφανεστάτους τῶν ἑλλήνων πατέρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν διδασκάλων, πρὸς τὸν Ὠριγένη, τὸν Ἀθανάσιον, τοὺς Γρηγορίους, τὸν Βασίλειον καὶ Χρυσόστομον. Ἐνῷ δὲ οἱ ἄλλοι τῶν δυτικῶν πατέρων ἐξαρτῶνται ἐκ τῶν ἑλλήνων καὶ τούτοις ἐν πᾶσιν ἀκολουθοῦσιν, ὁ Αὐγουστῖνος ἵσταται ἀνεξάρτητος ἀπὸ πάντων. Εἶναι νοῦς γόνιμος καὶ πρωτότυπος, ὅσον ὀλίγοι ἀνεφάνησαν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Μὴ γνωρίζων τὴν ἑβραϊκὴν γλῶσσαν, καὶ αὐτῆς δὲ τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης μὴ ὢν τελείως κάτοχος, ἀνεγίνωσκε καὶ ἡρμήνευε καὶ τὴν Π. καὶ τὴν Κ. Δ. ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει· ἀλλὰ διὰ τοῦτο δὲν ἔχει μεγάλην ἀξίαν ὡς ἑρμηνευτής. Τοσοῦτον ὅμως πλειότερον ἀξιοθαύμαστος εἶναι ὡς δογματικός. Πρὸς τὰς δογματικὰς ἐρεύνας καθίστων αὐτὸν ἐπιτήδειον πρῶτον νοῦς θεωρητικὸς καὶ εὐφυΐα σπανία, εἶτα δὲ βάσιμος φιλοσοφικὴ καὶ ῥητορικὴ μόρφωσις. Ὁ Αὐγουστῖνος πρὶν ἢ ἄρξηται νὰ θεολογῇ, εἶχε προγυμνάσει τὸν νοῦν αὐτοῦ διὰ τῆς μελέτης τῆς φιλοσοφίας, εἶχε δὲ ἀσκηθῇ ἐν τῇ ῥητορικῇ, ἐπὶ πολὺ διδάσκαλος αὐτῆς διατελέσας. Μετὰ τῶν προσόντων δὲ τούτων συνήνου καὶ βαθύτητα θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἣν ἰδίως βλέπει τις ἐν ταῖς ἐξομολογήσεσιν αὐτοῦ. Οὐδεὶς δὲ δύναται, ὡς γνωστὸν, νὰ θεολογήσῃ καλῶς, ἐὰν μὴ αἰσθάνηται βαθέως τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας. Τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ ἦτο μέγιστον, καθὼς καὶ ἡ ἐπιρροὴ αὐτοῦ ἐπὶ τῆς θεολογίας τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας οὐ μόνον ζῶντος αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸν θάνατόν του καθ' ἅπαντας τοὺς αἰῶνας. Οἱ σχολαστικοὶ πρὸ πάντων μετὰ τὴν Γραφὴν εἰς τὸν Αὐγουστῖνον ἀπέδιδον τὸ ὕψιστον κῦρος. Καὶ σήμερον δὲ ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ οὐδὲν ὄνομα πατρὸς ἔχει τὴν γοητείαν καὶ τὸ κῦρος τοῦ Αὐγουστίνου.

«Ἡ σημασία τοῦ Αὐγουστίνου, λέγει ὁ Δόρνερ[1]. ἔγκειται εἰς δύο τινά, πρῶτον ὅτι συνεπλήρωσε τὴν θεολογικὴν ἀνάπτυξιν ὡς πρὸς τὰς περὶ Θεοῦ, τῆς Τριάδος καὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διδασκαλίας, περὶ ὧν πρὸ αὐτοῦ ἰδίως ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ εἶχον γίνει τοσαῦται συζητήσεις, καὶ δεύτερον ὅτι ὡδήγησε τὴν θεολογικὴν ἀνάπτυξιν εἰς νέαν ὁδὸν, εἰς τὴν ἐξέτασιν δηλ. τῆς σχέσεως τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Αὐγουστῖνος δὲν περιώριζε τὴν θρησκείαν εἰς τὴν ἁπλῆν γνῶσιν, ἀλλ' εὕρισκεν αὐ-

1 Real=encyclopaedie von Herzog ἐκδ. 2. Heft 9 καὶ 10 σελ. 783.

τὴν εἰς πραγματικήν τινα σχέσιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, πρὸ πάντων εἰς τὴν ἐπενέργειαν τοῦ Θεοῦ ἐπί τε τοῦ νοῦ καὶ τῆς θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Τὴν πραγματικὴν λοιπὸν ὄψιν τῆς θρησκείας ἐξαίρει ὁ Αὐγουστῖνος, συμφώνως πρὸς πάντας τοὺς δυτικοὺς πατέρας, οἵτινες ἀρχῆθεν ἔδειξαν τοιαύτην τινὰ πρακτικὴν τάσιν· ἀλλ' εἰς τὴν τάσιν ταύτην ἔδωκε νέαν τινὰ τροπὴν, διότι κυρίως ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν τὴν σχέσιν τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ ἠθικῇ καὶ θρησκευτικῇ μορφώσει τοῦ τελευταίου. Μετὰ τῆς πρακτικῆς ταύτης τάσεως συνδέεται τὸ ὅτι πάλιν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς ἀνατολικοὺς πατέρας ἔστρεψε τὴν προσοχήν του καὶ εἰς τὴν περὶ ἐκκλησίας διδασκαλίαν ὡς τοῦ καθιδρύματος ἐκείνου, ἐν ᾧ πραγματοποιεῖται ὁ χριστιανικὸς θρησκευτικὸς βίος.»

Ὁ δὲ Οὔβερ ἐν τῇ «Φιλοσοφίᾳ τῶν πατέρων[1]» κρίνων τὸν Αὐγουστῖνον καὶ ὡς θεολόγον καὶ ὡς σοφὸν ἐν γένει καὶ ἔχων ὑπ' ὄψιν τοὺς δυτικοὺς πατέρας ἰδίως, λέγει περὶ αὐτοῦ τὰ ἑξῆς: «Ὁ Αὐγουστῖνος εἶναι μοναδικὸν φαινόμενον ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Οὐδεὶς τῶν ἄλλων πατέρων ἀφῆκε τοιαῦτα φωτεινὰ ἴχνη τῆς ὑπάρξεώς του, ὅπως αὐτός. Εὑρίσκομεν μὲν μεταξὺ αὐτῶν πλούσιά τινα καὶ ἰσχυρὰ πνεύματα, παρ' οὐδενὶ ὅμως νοῦς, καρδία καὶ θέλησις ὑπῆρχον ἐν τοιούτῳ βαθμῷ ἁρμονικῶς ἀνεπτυγμένα καὶ ἐνεργά. Οὐδεὶς ὑπερβαίνει αὐτὸν κατὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἰδεῶν καὶ τὴν διαλεκτικὴν ἀκρίβειαν τῶν ἐννοιῶν, κατὰ τὴν βαθύτητα καὶ θερμότητα τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ κατὰ τὸ μεγαλεῖον τῶν τάσεων καὶ τὴν δύναμιν τῆς θελήσεως ἐν ταῖς πράξεσι. Διὰ τοῦτο κατέχει τὸ κατακόρυφον σημεῖον ἐν τῇ σειρᾷ τῶν πατέρων καὶ ἀνεγνωρίσθη δικαίως κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας ὁ πρώτιστος καὶ καθολικώτατος πατὴρ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ὅλη ἀτομικότης του ἀναμιμνήσκει πολλαχῶς τὸν Παῦλον, μεθ' οὗ ἔχει καὶ τοῦτο κοινὸν, ὅτι μετὰ πρώτας τινὰς ἀποπλανήσεις ἐκλήθη εἰς ὑπηρεσίαν τοῦ Εὐαγγελίου. Καὶ καθὼς ὁ Παῦλος ἐκ τῶν ἀποστόλων κυρίως ἐπιρρέασε τὴν μετὰ ταῦτα ἀνάπτυξιν τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ ἐδημιούργησε τὴν πρώτην διατύπωσιν καὶ ἔκφρασιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, οὕτω καὶ ὁ Αὐγουστῖνος ἐχρησίμευσεν ὡς ὁδηγὸς εἰς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς τῆς δύσεως κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας, καὶ ἐγένετο ὁ κατ'

1 Huber Die Philosophie der Kirchenvaeter 312.

ἐξοχὴν διδάσκαλος αὐτῶν, ἐκ τῆς μελέτης τῶν συγγραμμάτων τοῦ ὁποίου ἐζήτησαν πάντοτε τὴν ἀνακαίνισιν καὶ κάθαρσιν τῆς χριστιανικῆς αὐτῶν συνειδήσεως. Οὐ μόνον δὲ ὁ μέσος αἰὼν, ἀλλὰ καὶ ἡ μεταρρύθμισις ὡδηγήθη ὑπ' αὐτοῦ, καὶ ὅ,τι μέγα μέχρι τῆς σήμερον ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἐννοήθη καὶ ἐρρέθη, συνδέεται ἐν μέρει μετὰ τοῦ Αὐγουστίνου. Ὅτι ἡ διάνοια αὐτοῦ δὲν κατήντησεν εἰς ἀγόνους καὶ ἀνοήτους λεπτολογίας ἢ εἰς κενὰς θεωρίας, ἀπὸ τοῦ κινδύνου τούτου προεφύλαξεν αὐτὸν ὁ πρακτικὸς νοῦς του, ὅστις ἦτο αἰτία, ὥστε νὰ μὴ καταλίπῃ ποτὲ τὸ πεδίον τῆς πραγματικότητος, ἀλλὰ τῶν πραγμάτων νὰ ἀντιλαμβάνηται βαθύτερον ἢ ἁπλῶς διὰ τοῦ ὄμματος τῆς ἐπιστημονικῆς περιεργείας, καὶ νὰ τίθεται ἐν προσωπικῇ σχέσει καὶ πνευματικῇ συναφείᾳ πρὸς πάντα καὶ πρὸς τὸ ἀπόλυτον. Καὶ ἀντιστρόφως δὲ ὁ ὑγιὴς καὶ καθαρὸς νοῦς του σώζει τὴν καρδίαν του ἀπὸ παντὸς ἀσαφοῦς μυστικισμοῦ. Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἰσχυρὰ θέλησίς του ἡ ὠθοῦσα αὐτὸν εἰς τὰ ἔργα συνετέλεσεν, ὥστε ἡ θρησκευτικὴ αὐτοῦ ἀφοσίωσις νὰ μὴ ἀπολήξῃ εἰς πανθεϊστικήν τινα ἀπραξίαν (quietismus), ἐν ᾗ νὰ ἀπολεσθῇ ἡ προσωπικότης του. Ἂν λοιπὸν ἐν τοῖς ἑπομένοις χρόνοις διάφοροι τάσεις τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἐπεκαλοῦντο τὴν μαρτυρίαν τοῦ Αὐγουστίνου ἑκάστη ὑπὲρ ἑαυτῆς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ σχολαστική, ἥτις ἐν τῇ ἀναπτύξει της κατήντησεν εἰς κενήν τινα καὶ ἄκαρπον διαλεκτικὴν, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ μυστικὴ καλουμένη θεολογία, ἥτις οὐχὶ σπανίως εἰς σκοτεινά τινα καὶ ἀσαφῆ θρησκευτικὰ αἰσθήματα ἐμπίπτουσα, ἐλησμόνει πάντας τοὺς νόμους τῆς λογικῆς, παρατηροῦμεν, ὅτι ἀμφότεραι αἱ τάσεις αὗται πράγματι ἔχουσι τὰς ῥίζας των ἐν αὐτῷ. Ἀλλ' ὅ,τι παρ' αὐταῖς ἀνεπτύχθη μονομερῶς, ὑπῆρχεν ἐν αὐτῷ ἁρμονικῶς ἡνωμένον. Ἂν δὲ ἡ οὐσία τῆς σχολαστικῆς καὶ μυστικῆς θεολογίας ἐν τούτῳ κεῖται, ὅτι ἐκείνη μὲν ζητεῖ τὸ ἄπειρον νὰ περιλάβῃ διὰ τοῦ λογικοῦ ἢ τῆς διανοίας, αὕτη δὲ διὰ τῆς καρδίας ἢ τοῦ αἰσθήματος, ὁ Αὐγουστῖνος σπουδάζει νὰ περιλάβῃ τὸ ἀπόλυτον διὰ τῶν δύο τούτων ὀργάνων. Τὸ θάρρος τῆς νοήσεως καὶ ἡ ταπείνωσις τῆς πίστεως εὑρίσκονται παρ' αὐτῷ πλησιέστατα ἀλλήλων καὶ χαλινόνουσιν ἄλληλα. Διὰ τοῦτο ἠδυνήθη νὰ ὁρίσῃ τὴν πρὸς ἀλλήλας σχέσιν τῆς σχολαστικῆς καὶ μυστικῆς θεολογίας κατὰ τρόπον ὁριστικὸν τοὐλάχιστον δι' ὅλον τὸν μεσαίωνα, καὶ ἐν γένει νὰ ἐξασκήσῃ τοιαύτην ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ γερμανικοῦ πνεύματος, ὅπερ ὡς γνωστὸν διακρίνεται διὰ τὴν εἰς τὰς θεωρίας τόλμην του καὶ διὰ τὴν

5

βαθύτητα τοῦ αἰσθήματος. Ὁ Αὐγουστῖνος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις μετὰ τῆς χριστιανικῆς δογματικῆς μετέδωκε καὶ ἐγνωστοποίησεν αὐτῷ τὸ πρῶτον τὴν φιλοσοφίαν καὶ ὡδήγησεν αὐτὸ διὰ τοῦ κύρους εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς νοήσεως... Ἡ ἐκκλησία ἐσέβετο τοσοῦτον τὸν Αὐγουστῖνον, ὥστε καὶ ἐν αὐταῖς ταῖς ἀποπλανήσεσιν αὐτοῦ μᾶλλον ἐθαύμαζεν αὐτὸν ἢ κατέκρινεν. Εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι τὸ θεολογικόν του σύστημα ἐπήνεγκε σύγχυσίν τινα εἰς τὰς φιλοσοφικάς του ἐννοίας, ἐνίοτε μάλιστα ἰδίως ἐν τῇ περὶ ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου διδασκαλίᾳ, ἀντέφασκεν αὐταῖς. Ἐὰν ὅμως κρίνωμεν τὸν Αὐγουστῖνον ἐν συνόλῳ, ἐμφανίζεται ἡμῖν οὐ μόνον ὡς ὁ πρῶτος (ἐν τῇ δύσει) ἐκκλησιαστικὸς πατὴρ, ὅστις συνέλεξεν ἐν ἑαυτῷ ὁλόκληρον τὸν πνευματικὸν πλοῦτον τῶν ἀρχαιοτέρων πατέρων, ἀλλὰ καὶ ὡς ἓν τῶν μεγαλητέρων πνευμάτων, τὰ ὁποῖα ἡ ἱστορία γνωρίζει. Σχεδὸν ἐπὶ πασῶν τῶν ὁδῶν, ἐφ' ὧν ἐβάδισαν οἱ πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν φιλοσοφήσαντες, ἀπαντῶμεν αὐτόν. Οὐδὲν πρόβλημα διαφεύγει αὐτόν. Ζητήματα δέ τινα, οἷον τὸ περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ, λύει κατὰ ἀνυπέρβλητον τρόπον. Καὶ τοσοῦτον πλούσιον εἶναι τὸ πνεῦμά του, ὥστε πολλαχοῦ τῶν ἔργων του ὑπάρχουσι διεσκορπισμένα σπέρματα πολλῶν ἀληθειῶν, ἅτινα ἡ μετὰ ταῦτα φιλοσοφία μεγάλως ἐπωφελήθη. Τοιουτρόπως ἵσταται ἐφάμιλλος πρὸς τοὺς μεγαλητέρους νόας τοῦ ἀρχαίου καὶ νεωτέρου κόσμου. »

Τοιοῦτος ἦτο ὁ Αὐγουστῖνος καὶ οὕτω κρίνουσι περὶ αὐτοῦ. Τοιοῦτοι ἄνδρες ἐκόσμουν τότε τὴν ἐκκλησίαν. Ἄς εὐχηθῶμεν, ἵνα ὁ Θεὸς ἀναστήσῃ πάλιν τῇ ἐκκλησίᾳ τοιούτους φωστῆρας, ἵνα πάλιν δοξάσωσιν αὐτὴν καὶ ἐπαναγάγωσιν εἰς αὐτὴν τὴν ἀρχαίαν ἐκείνην εὔκλειαν. Γένοιτο! Γένοιτο!

3.

ΠΕΡΙ
ΣΥΝΕΣΙΟΥ.

Ὅτε τὸ πρῶτον ἐκηρύχθη μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν ὁ χριστιανισμός, ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία ἀντετάχθη κατ' αὐτοῦ καὶ κατεπολέμησεν αὐτόν. Οἱ φιλόσοφοι ἐθεώρουν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν ὡς μίγμα τι δεισιδαιμονιῶν ἰουδαϊκῶν καὶ ἑλληνικῶν φιλοσοφικῶν δοξασιῶν. Οὕτως ὁ Κέλσος ὁ συγγράψας τὸν «ἀληθῆ κατὰ τὸν χριστιανῶν λόγον,» τὸν δόντα ἀφορμὴν τῷ μεγάλῳ Ὠριγένει εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ σπουδαιοτάτου ἀπολογητικοῦ συγγράμματος, τῶν ὀκτὼ κατὰ Κέλσου βιβλίων. Φιλοσοφία ἑλληνικὴ καὶ χριστιανισμὸς ὑπῆρξαν οὕτω τὸ πρῶτον ἀντίπαλα. Καὶ μετὰ ταῦτα δὲ ἐξηκολούθησαν οἱ νεοπλατωνικοὶ (Πορφύριος, Ἰάμβλιχος) νὰ προσβάλλωσι τὸν χριστιανισμόν, ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τοῦ Β' αἰῶνος ἤρξατο ἐν αὐτοῖς τοῖς κόλποις τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας νὰ λαμβάνῃ χώραν συνδιαλλαγή τις μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, ἀφ' ὅτου οἱ μὲν ἀπολογηταί, οἱ πλεῖστοι φιλόσοφοι ὄντες, καὶ ἰδίως πλατωνικοί, καθὼς ὁ Ἰουστῖνος, ἐσπούδαζον νὰ δείξωσι τὴν ἐσωτερικὴν ἁρμονίαν μεταξὺ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας καὶ τῆς νέας θρησκείας, οἱ δὲ ἀλεξανδρινοὶ θεολόγοι, ὁ Κλήμης καὶ ὁ Ὠριγένης πρὸ πάντων, μαθηταὶ νεοπλατωνικῶν, ἐπειράθησαν κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῶν τότε ἰσχυουσῶν φιλοσοφικῶν ἰδεῶν νὰ ἀνυψώσωσι τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν εἰς φιλοσοφικὸν σύστημα, τὴν π ί σ τ ι ν εἰς γ ν ῶ σ ι ν. Ἔκτοτε οἱ θεολογοῦντες πατέρες ἐφιλοσόφουν ἐπὶ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος ἐὰν ἐξαιρέσῃ τις τὸν συγγραφέα τῶν ἀρεοπαγιτικῶν συγγραμάτων, παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ ἀρχαίῳ ἐκκλησιαστικῷ συγγραφεῖ ἀπαντᾷ τοσοῦτον στενός, ὅσον παρὰ τῷ ἐπισκόπῳ Πτολεμαΐδος Συνεσίῳ, τὸν ὁποῖον ἀγνοεῖ τις πῶς νὰ χαρακτηρίσῃ, ὡς νεοπλατωνικὸν φιλόσοφον ἢ χριστιανὸν θεολόγον, ὡς ὀπαδὸν τοῦ Πλάτωνος ἢ τοῦ Εὐαγγελίου.[1]

---

1 Αὐτὸς καλεῖ ἑαυτὸν «φιλόσοφον ἱερέα.» Συνεσ. ἐπιστ. 62.

Ὁ Συνέσιος[1] ἐγεννήθη ἐν Κυρήνῃ περὶ τὸ 375, καταγόμενος ἐκ παναρχαίου οἴκου, ἀναβιβάζοντος τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ μέχρι τοῦ Ἡρακλείδου Εὐρυσθένους, ὅςτις εἶχεν ὁδηγήσει τοὺς Δωριεῖς εἰς Σπάρτην, καὶ διὰ τούτου μέχρι τοῦ Ἡρακλέους.[2] Ἦτο δὲ υἱὸς γερουσιαστοῦ πιθανῶς, πλουσίου ὄντος. Ἀγαπῶν ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας τὰς ἐπιστήμας, ἐξεπαιδεύθη ἐν αὐταῖς, ἐπιδοθεὶς ἰδίως εἰς τὴν φιλοσοφίαν, τὴν ποίησιν καὶ τὴν ῥητορικήν. Αὐτὸς ὁ Συνέσιος λέγει, ὅτι παιδιόθεν «ἔζη ἐπὶ τῶν βιβλίων[3],» καὶ ὅτι «οὐδὲν ἀφεῖλκεν αὐτὸν τῆς φιλοσοφίας[4].» Πόσον δ' ηὐδοκίμησεν ἐν ταῖς ἐπιστήμαις ταύταις, ἀποδεικνύουσι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, περὶ ὧν κατωτέρω ἐροῦμεν. Διδάσκαλον δὲ αὐτοῦ ἔσχε τὴν περίφημον νεοπλατωνικὴν Ὑπατίαν, ἥτις ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἐδίδασκε μετὰ ἀξιοθαυμάστου ἐπιτυχίας τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, ἐτιμᾶτο δὲ μεγάλως διὰ τὴν παιδείαν, τὸ κάλλος καὶ τὴν ἀρετὴν αὐτῆς. Ὁ Συνέσιος διέσωζε δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτοῦ καὶ ἐπίσκοπος γενόμενος, ἄκρον σεβασμὸν πρὸς τὴν δαιμονίαν ἐκείνην γυναῖκα, περὶ ἧς λέγει[5].

« Εἰ δὲ θανόντων περ καταλήθοντ' εἰν ἀΐδαο,
αὐτὰρ ἐγὼ κἀκεῖθι

τῆς φίλης Ὑπατίας μεμνήσομαι.»

Τὸ πρῶτον ἔζη ὁ Συνέσιος ὡς ῥήτωρ· ὡς τοιοῦτος δὲ διέφερε τῶν συνήθων ῥητόρων, διότι τὴν ῥητορικὴν συνενῶν μετὰ τῆς φιλοσοφίας καὶ διὰ ταύτης ἐξευγενίζων αὐτήν, δὲν ἤσκει, ὥς τινα σοφιστικὴν τέχνην κέρδους χάριν, ἀλλὰ μετεχειρίζετο ὁσάκις σπουδαῖαι τῆς πατρίδος του περιστάσεις ἐκάλουν αὐτὸν εἰς τὸν δημόσιον βίον.

Ἕνεκα δὲ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς εὐγλωττίας αὐτοῦ τιμώμενος παρὰ

1 Περὶ Συνεσίου ὅρα Εὐαγρίου ἐκκλ. ἱς. 1, 15. *Φωτίου* μυριόβιβλ. 26. Clausen, de Synesio philosopho Libyæ Pentap. Metropolita. Hafn. 1831. *Druon*, Études sur la vie et les œuvres de Synesius. Paris, 1849. *Dr. Kraus* Synesius von Cyrene. (Tneb. Theol. Q. Schrift. 1865. H. 3, n. 4 καὶ 1866 H. 1). *Herzog*, Real Encyclopædie fuer Theologie, Synesius v. Mœller. T. XV, σελ. 335. *Krabinqer* ἐν Freib. Lexicon X. Synesius, σελ. 594.

2 Συνεσ. ἐπις. 57. «Ἀπ' Εὐρυσθένους τοῦ καταγαγόντος Δωριέας εἰς Σπάρτην μέχρι τοῦ μοῦ πατρὸς αἱ διαδοχαὶ ταῖς δημοσίαις ἐνεκολάφθησαν κύβερσιν.» Πρβλ. καὶ Κατάστ. σελ. 302, κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πεταβίου.

3 Ἐπις. 57.

4 Αὐτόθι καὶ ἐπις. 91, 105 καὶ 11.

5 Ἐπις. 124.

τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ ἀπεστάλη ὁ Συνέσιος τῷ 397 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα προσφέρων ἐξ ὀνόματος τῆς Πενταπόλεως τῷ αὐτοκράτορι Ἀρκαδίῳ δῶρον χρυσοῦν στέφανον, παρακαλέσῃ αὐτὸν, νὰ λάβῃ πρόνοιαν περὶ τῆς κακῶς ἐχούσης τότε Πενταπόλεως καὶ ἕνεκα βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν καὶ ἕνεκα τῆς κακῆς αὐτῆς διοικήσεως. Κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην μόλις μετὰ παρέλευσιν ὅλου ἐνιαυτοῦ δυνηθεὶς νὰ ἴδῃ τὸ πρόσωπον τοῦ Ἀρκαδίου, προσεφώνησεν αὐτῷ τὸν σωζόμενον αὐτοῦ περὶ βασιλείας λόγον [1], ἐν ᾧ ἐζήτησε μετ' ἀξιοθαυμάστου παρρησίας νὰ ἀποδείξῃ τῷ νεαρῷ ἡγεμόνι τὰς ἀρχὰς τοῦ ὀρθῶς πολιτεύεσθαι. Ἐν τῇ ἐποχῇ ἐκείνῃ τῆς γενικῆς σχεδὸν τῶν χαρακτήρων ταπεινώσεως, καθ' ἣν ἡ πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς κολακεία ἦτο συνήθως ἡ εἰς τὰ μεγάλα τῆς πολιτείας καὶ ἐκκλησίας ἀξιώματα ὑψοῦσα, προκαλεῖ δικαίως τὸν θαυμασμὸν ἡμῶν ἡ τολμηρὰ γλῶσσα, μεθ' ἧς λαλεῖ ὁ ἐκ Κυρήνης φιλόσοφος πρὸς τὸν αὐτοκράτορα· «Ἆρα, λέγει εὐθὺς ἐν προοιμίῳ τοῦ λόγου του, εἰ μή τις ἐκ πόλεως ἥκοι μεγάλης τε καὶ πλουτούσης, καὶ κομίζοι λόγους γαύρους τε καὶ χλιδῶντας, οἵους ῥητορικὴ καὶ ποιητικὴ τίκτουσι, πάνδημοι τέχναι, πάνδημα ἔκγονα, τοῦτον ὅταν ἐνθάδε γένηται, δεῖ κάτω νεύειν, ὡς οὐκ οὔσης αὐτῷ παρρησίας ἐν βασιλείοις οὐδὲ ἐρυγγάνειν, οὐκ ἔχοντι τῆς πατρίδος τὸν ὄγκον, οὔτε παρασχεῖν ἀκροαμάτων χαριέντων τε καὶ συνήθων ἡδονὴν καταδημαγωγησόντων βασιλέα τε καὶ τοὺς συνεδρεύοντας, ἢ καὶ φιλοσοφίαν ποτὲ ἐπιδημοῦσαν προσήσεσθε, καί τις αὐτὴν οὐκ ἀμφιγνοήσει δεῦρο διὰ πλείστου φανεῖσαν, ἀλλὰ ξεναγήσει, καὶ κατερεῖ αὐτῆς ἀγαθὸν, πρὸς οὓς ἄξιον; Δεῖται γάρ που, οὐχ ἑαυτῆς, ἀλλ' ὑμῶν ἕνεκα, μὴ καταφρονηθεῖσα, ἀνόητος ἂν γενέσθαι. Αὕτη μέν τοι παρέξεται λόγους, οὐ τοὺς ἱλαροὺς δὴ τούτους καὶ διατιθέντας ἐν ἡδονῇ τὰ μειράκια, ὡς οὔτε ἤθει διαρρέοντας, οὔτε λέξεσι κομμωθέντας εἰς νόθου κάλλους ἐπίδειξιν, ἀλλ' ἕτερον τρόπον τοῖς ἐφικέσθαι δυναμένοις τὸν ἐμβριθῆ τε καὶ ἔνθεον, ἀρρενωποὺς καὶ σεμνοὺς καὶ ἀπαξιοῦντας ἀνελευθέρου θωπείας χάριν τὰ παρὰ τῶν δυνατῶν ἐξωνεῖσθαι [2].» Οὕτως ἀρξάμενος ὑποδεικνύει ὁ Συνέσιος τῷ Ἀρκαδίῳ τὰ καθήκοντα τοῦ

---

1 Ed. Krabinger München 1825.

2 Περὶ βασιλείας, σελ. 1.

ἀληθοῦς ἡγεμόνος, προτρέπων ἰδίως αὐτὸν νὰ φεύγῃ μὲν τὴν πολυτέλειαν, τὴν μαλθακότητα καὶ τὴν ὀκνηρίαν, τὰς κακίας δηλ. ἐκείνας, τὰ ὁποίας οἱ ῥωμαῖοι αὐτοκράτορες εἶχον παραλάβει παρὰ τῶν ἀσιανῶν ἡγεμόνων, νὰ σπουδάσῃ δὲ νὰ ἀπομιμηθῇ τὴν ἁπλῆν καὶ φυσικὴν ἐνδυμασίαν καὶ τὸν σώφρονα καὶ τῇ φύσει σύμφωνον τῶν ἀρχαίων ῥωμαίων βίον. Ὁ Ἀρκάδιος ἔπρεπε νὰ φανῇ διὰ τῆς προσωπικῆς του ἀρετῆς ἄξιος τῆς τύχης, ἣ ὤφειλε τὸ βασιλεύειν ἀντιθέτως τῷ πατρὶ αὐτοῦ, ὅστις διὰ τῆς ἱκανότητος αὐτοῦ ἀνῆλθεν εἰς τὸ αὐτὸ ἀξίωμα. «Ὁ μὲν τἀγαθὰ πόνοις ἐκτήσατο, σὺ δὲ αὐτὰ ἀπόνως ἐκληρονόμησας[1].» Καθὼς τὸ πλῆθος τῶν προβάτων δὲν ποιεῖ τὸν ποιμένα μᾶλλον ἢ τὸν μάγειρον, ὅστις ὁδηγεῖ αὐτὰ ἵνα κατακόψῃ, καὶ αὐτὸς ἐμφορηθεὶς ἑτοιμάσῃ καὶ ἄλλοις αὐτὰ εἰς δεῖπνον, οὕτως οὐδὲ τὸν βασιλέα ἁπλῶς ποιεῖ μᾶλλον ἢ τὸν τύραννον τὸ πλῆθος τῶν ὑπηκόων. Διότι ἡ αὐτὴ διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ τυράννου καὶ βασιλέως· ἀμφότεροι ἄρχουσιν ἀνθρώπων πολλῶν· ἀλλ' ὁ μὲν εἶναι ἀφωσιωμένος εἰς τὸ ἀγαθὸν τῶν ἀρχομένων καὶ θέλει νὰ μοχθῇ, ἵνα μηδὲν πάσχωσιν αὐτοὶ καὶ νὰ προκινδυνεύῃ, ἵνα ἐκεῖνοι ζῶσιν ἀσφαλῶς, τοῦτο εἶναι ὁ ποιμὴν ἐν προβάτοις, βασιλεὺς δ' ἐν ἀνθρώποις· ὁ δὲ τύραννος ἀπολαύει τῆς ἡγεμονείας, ἵνα τρυφᾷ καὶ καθηδυπαθῇ τὴν ἐξουσίαν, νομίζων ὅτι πρέπει νὰ πληροῖ πάσας αὐτοῦ τὰς ὀρέξεις, ἀδιαφορῶν ἂν θέλουσι γογγίσει οἱ ἀρχόμενοι. Διότι ὁ τοιοῦτος θεωρεῖ τοῦτο ὡς κέρδος τῆς ἐξουσίας, τὸ ὅτι ἔχει πολλοὺς ὑπηρετοῦντας ταῖς ἡδοναῖς αὐτοῦ, καὶ διὰ βραχέων εἰπεῖν, «ὅστις οὐ πιαίνει τὴν ἀγέλην, ἀλλ' αὐτὸς ὑπὸ τῆς ἀγέλης θέλει πιαίνεσθαι,» οὗτος εἶναι κατ' αὐτὸν «μάγειρος ἐπὶ βοσκημάτων καὶ τύραννος, ὅπου ἂν ᾖ δῆμος ἔλλογος τὸ ἀρχόμενον[2]». Ἐν γένει ἐν τῷ λόγῳ περὶ βασιλείας ἔχομεν τὸ ἰδεῶδες τοῦ βασιλέως κατὰ τοὺς νεοπλατωνικούς, οἵτινες ἤθελον αὐτὸν φιλόσοφον, καὶ πρῶτον ἑαυτοῦ κρατοῦντα, ἵνα καὶ τῶν ἄλλων ἄρχῃ. Ἐν τέλει δεικνύων τὴν μεγάλην σύγχυσιν, εἰς ἣν εἶχε περιέλθει τὸ κράτος ἕνεκα τῆς παραδοχῆς τῶν Γότθων καὶ τῆς μετ' αὐτῶν κοινωνίας, προτρέπει πλήρης πατριωτισμοῦ τὸν Ἀρκάδιον νὰ σχηματίσῃ ἐκ ῥωμαίων πολιτῶν στρατόν, μὴ ἀνεχόμενος τοὺς βαρβάρους, ἀλλ' ἀποκρούων αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἀξιωμάτων, καὶ ἀπομακρύνων ἐν γένει ἀπὸ τοῦ κράτους. Ἀλλ' οἱ

1 Αὐτόθι 5.
2 Αὐτόθι 6.

λόγοι τοῦ Συνεσίου καί τοι ἐπαινεθέντες παρὰ πάντων, οὐδὲν ὠφέλησαν. Οἱ Γότθοι ἔμειναν καὶ μετὰ ταῦτα πανίσχυροι ἐν τῷ κράτει, ἐπὶ κορυφῆς δ' αὐτῶν ὁ φαῦλος Γαϊνᾶς[1]. Ὁ σκοπὸς ὅμως δι' ὃν ἀπεστάλη εἰς Κωνσταντινούπολιν ἐπέτυχεν. Ἐπειδὴ δ' ὁ λόγος οὗτος χρῆται μόνον ἐξ ἐθνικῶν συγγραφέων, τοῦ Πλάτωνος ἰδίως καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους, λόγοις, εἰκάζεται ὅτι κατὰ τὴν ἀποστολὴν ἐκείνην δὲν εἶχεν ἔτι ἀσπασθῆ τὸν χριστιανισμόν.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἔγραψεν ὁ Συνέσιος καὶ τὴν ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς Παιόνιον, ἄνδρα πεπαιδευμένον, ὅστις ἐγίνωσκε νὰ ἑνοῖ τὸ φιλοσοφεῖν μετὰ τῆς πολιτικῆς, ὅ,τι οἱ νεοπλατωνικοὶ δυςχερέστατον τῶν ἔργων ἐνόμιζον, ἐφίλει δὲ καὶ τὴν ἀστρονομίαν. Τούτῳ πέμπων ἀστρονομικόν τι ὄργανον ὑπ' αὐτοῦ πεποιημένον, σπουδάζει νὰ ἐνισχύσῃ τὴν ἀγάπην αὐτοῦ πρὸς τὴν ἀστρονομίαν, ἧς τὴν ἀξίαν ἐξυμνεῖ. Ὁ Παιόνιος οὗτος μετὰ τοῦ ὑπάρχου τοῦ πραιτωρίου Αὐρηλιανοῦ, οὗτινος τὴν καλὴν διοίκησιν μετὰ τοσαῦτα μεγάλα καὶ μακρὰ τοῦ κράτους δυστυχήματα ἐπαινεῖ ὁ Συνέσιος, ὑπῆρξεν εἷς τῶν ἰσχυροτέρων προστατῶν αὐτοῦ ἐν τῇ πρωτευούσῃ. Τῆς προστασίας δὲ ταύτης ἔχρῃζε μεγάλως, διότι κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην συνέβησαν σπουδαῖαι πολιτικαὶ ταραχαὶ ἐν τῷ κράτει, ἐμβαλοῦσαι καὶ αὐτὸν τὸν Συνέσιον εἰς κινδύνους.

Περὶ τὸ 400 δηλ. ἔτος ἔλαβε χώραν ἐν τῇ Μικρᾷ Ἀσίᾳ στάσις τῶν ὑπὸ τὸν Τριβιγίλδον Γότθων, ἐν ᾗ ἐν τῷ κρυπτῷ ἐνείχετο καὶ ὁ πανοῦργος Γαϊνᾶς, ὅστις ὡς τοῦ ὅλου στρατοῦ προϊστάμενος, ἀναλαβὼν τὴν κατασίγασιν τῆς στάσεως, παρέστησε τῷ Ἀρκαδίῳ τοιαύτην τὴν δύναμιν τῶν στασιασάντων, καὶ τοσοῦτον βέβαιον τὸν ἐξ αὐτῶν κίνδυνον, ὥστε ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ δεχθῇ συνδιαλλαγὴν πρὸς αὐτούς. Οἱ Γότθοι εἰσήλασαν εἰς τὴν πρωτεύουσαν θριαμβευτικῶς, ὁ δὲ Γαϊνᾶς ἀπέβη νῦν πανίσχυρος ἐν τῇ αὐλῇ[2]. Ἐκ τῶν πρώτων δὲ ὅρων, οὓς εἶχον προτείνει οἱ στασιασταί, ἦτο ἡ παράδοσις τριῶν ἐπισήμων πολιτῶν, τοῦ Αὐρηλιανοῦ, τοῦ ὑπατικοῦ Σατορνίνου καὶ τοῦ κόμητος Ἰωάννου, οἵτινες ἐτιμωρήθησαν καὶ δι' ἐξορίας. Ἀναλαβὼν δὲ νῦν τὴν ὅλην ἐξουσίαν, ἤρξατο ὁ Γαϊνᾶς νὰ ἄγῃ καὶ νὰ φέρῃ τὰ πάντα, καταδιώκων μὲν τοὺς ἀντιπάλους αὐτοῦ, προστατεύων δὲ καὶ προάγων

1 Ὅρα Σωκράτους ἐκκλ. ἱστορ. VI. 6.

2 Περὶ τούτων ὅρα Σωκράτη, ἔνθα ἀνωτέρω.

τοὺς ὑπ' αὐτοῦ εὐνοουμένους. Τότε ἔγραψεν ὁ Συνέσιος τὸ πρῶτον μέρος τοῦ συγγράμματός του Αἰγύπτιος ἢ περὶ Προνοίας. Τὸ περίεργον τοῦτο ἔργον ὑπὸ μυθικὴν μορφὴν ἱστορίαν ὑποκρύπτον, παριστᾷ ὑπὸ μὲν τὸ ὄνομα τοῦ Ὀσίριδος, τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀγαθοῦ, τὸν ὕπατον Αὐρηλιανὸν, ὡς παράδειγμα σοφοῦ καὶ δικαίου πολιτικοῦ, ὑπὸ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ Τυφῶνος, τῆς ἀρχῆς τοῦ κακοῦ, τὸν Γαϊανᾶν ὡς τύπον τοῦ φαύλου ἄρχοντος. Τὸ σύγγραμμα εἶναι σπουδαιότατον, διότι ὁ Συνέσιος ὑπὸ τὸ κάλυμμα τοῦ μύθου περιγράφει τὰς πολιτικὰς ταραχὰς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, τὰ μετ' αὐτῶν συνδεόμενα πρόσωπα, τὰ πάθη τῶν διαφόρων κομμάτων, καὶ ἐν γένει τὸν δημόσιον καὶ ἰδιωτικὸν βίον τῶν συγχρόνων αὐτοῦ, ὡς αὐτόπτης μάρτυς καὶ γνώστης τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων[1].

Ἐν Κωνσταντινουπόλει διέτριψε 4 ὅλα ἔτη, ἅτινα ὑπῆρξαν αὐτῷ πλήρη πικρίας καὶ θλίψεων· ἐκεῖθεν δὲ μόλις ἠδυνήθη νὰ φύγῃ ἐπωφεληθεὶς ἐκ τοῦ θορύβου, ὃν ἤγειρε σεισμὸς συμβάς. Τῷ 400 ἔτει ἦτο ἐν τῇ Κυρηναϊκῇ, ὅπου ἤρξατο, διατρίβων ὁτὲ μὲν ἐν αὐτῇ τῇ Κυρήνῃ, ὁτὲ δὲ ἔν τινι ἐξοχικῷ οἴκῳ κατὰ τὰ μεσημβρινὰ ὅρια τῆς Πενταπόλεως, νὰ ζῇ πάλιν ἀμέριμνον βίον, μεμερισμένον ἔχων τὸν χρόνον εἰς τὴν περὶ τὰ γράμματα ἀσχολίαν καὶ εἰς τὴν θήραν· «Καὶ ἔζων, λέγει, μετ' ἀγαθῶν τῶν ἐλπίδων, ὥςπερ ἐν ἱερῷ περιβόλῳ τῷ κόσμῳ, ζῶον ἄφετον, ἀνειμένον εὐχῇ καὶ βίβλῳ καὶ θήρᾳ μερίζων τὸν βίον[2].» Τὸ μόνον δ', ὅπερ ἔθλιβεν αὐτὸν, ἦτο ὅτι ἐν τῇ Κυρηναϊκῇ αἱ φιλοσοφικαὶ αὐτοῦ μελέται δὲν ἐξετιμῶντο παρὰ τῶν ἀγροίκων καὶ ἀμαθῶν συμπατριωτῶν του, ὅτι ᾐσθάνετο ἑαυτὸν ὡς φιλόσοφον ἀπομεμονωμένον ὅλως. «Φιλοσοφοῦμεν, λέγει, γράφων πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Πυλαιμένη[3], ὦ 'γαθὲ, τὴν ἐρημίαν, ἀγαθὴν ἔχοντες συνεργὸν, ἀνθρώπων δ' οὐδένα, οὐδ' ἔστιν ὅτου ποτὲ ἐπὶ Λιβύης ἀκήκοα φωνὴν ἀφιέντος φιλόσοφον, ὅτι μὴ τῆς ἠχοῦς ἀντιφθεγγομένης ἡμῖν.» Καὶ ὅμως «καὶ ἀτυχοῦσαν τὴν φιλοσοφίαν» δὲν ἤθελε νὰ ἐγκαταλίπῃ[4]. Ἄλλως δὲ μετὰ τῶν χωρικῶν ἀνεστρέφετο ἡδέως, ὧν τὰ ἀγροῖκα ἤθη λίαν ζωηρῶς περιγράφει ἐν τῇ 148 ἐπιστολῇ αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐπιδρομαὶ βαρβάρων ἐκ τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἀφρικῆς ἠνάγκασαν αὐτὸν νὰ ἐγκατα-

1. Krabinger. σελ. 596.
2. Ἐπιστ. 57. σελ. 194.
3. Ἐπιστ. 101, σελ. 239.
4. Αὐτόθι.

λίπῃ τὴν φιλοσοφικήν του ἐξοχὴν, καὶ νὰ λάβῃ ἐνεργὸν πάλιν μέρος εἰς τὰ πολιτικὰ τῆς πατρίδος του πράγματα.

Κεκμηκὼς δὲ ἐκ τῶν φροντίδων τούτων ἐπεθύμει νὰ ἀπέλθῃ εἰς Ἀθήνας, ἵνα ἴδῃ ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν χώραν τῆς φιλοσοφίας καὶ ἀναστραφῇ μετὰ τῶν ἐκεῖ φιλοσόφων τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον οἱ ἐξ Ἀθηνῶν εἰς Κυρηναϊκὴν μεταβαίνοντες, διότι ἁπλῶς εἶχον ἴδει τὴν Ἀκαδημίαν καὶ τὸ Λύκειον καὶ τὴν ἐν ᾗ Ζήνων ἐφιλοσόφει Ποικίλην, ἐνόμιζον ἑαυτοὺς ἤδη σοφοὺς, καὶ καθὼς εὐφυῶς παρατηρεῖ ὁ Συνέσιος «ὡς ἡμιθέους ἐν ἡμιόνοις,» ἀπαιτοῦντες ἵνα οἱ ἄλλοι «προςκυνῶσιν» αὐτοὺς, ἂν καὶ κατ' οὐδὲν διέφερον τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων, οὐδ' ἐνόουν κάλλιον τὸν Ἀριστοτέλη καὶ τὸν Πλάτωνα[1]. Ἀλλ' αἱ προσδοκίαι τοῦ Συνεσίου ἐψεύσθησαν. Ἐν Ἀθήναις δὲν εὗρεν εἰ μὴ μόνον τὰ κτίρια τὰ τὴν ἀρχαίαν τῆς πόλεως δόξαν μαρτυροῦντα. Ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ ἡ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα διὰ τοῦ Λογγίνου κοσμηθεῖσα, κατὰ δὲ τὸν Δ' ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Βασιλείου καὶ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ ἀκμάζουσα, καὶ πρὸς τὴν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ φιλοσοφικὴν σχολὴν ἀνθαμιλλωμένη, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Ε' αἰῶνος, ὅτε ἦλθεν ἐκεῖσε ὁ Συνέσιος, ἐτέλει ἐν ἐντελεῖ παρακμῇ ἢ καὶ οὐδόλως ὑπῆρχεν. «Οὐδὲν, λέγει, ἔχουσιν αἱ νῦν Ἀθῆναι σεμνὸν, ἀλλ' ἢ τὰ κλεινὰ τῶν χωρίων ὀνόματα. Καὶ καθάπερ ἱερείου διαπεπραγμένου τὸ δέρμα λείπεται γνώρισμα τοῦ πάλαι ποτὲ ζώου, οὕτως ἐνθάδε φιλοσοφίας ἐξῳκισμένης, λείπονται περινοστοῦντα θαυμάζειν τὴν Ἀκαδημίαν τε καὶ τὸ Λύκειον, καὶ νὴ Δία τὴν Ποικίλην Στοὰν, τὴν ἐπώνυμον τῆς Χρυσίππου φιλοσοφίας, νῦν οὐκ οὖσαν ποικίλην· ὁ γὰρ Ἀνθύπατος τὰς σανίδας ἀφείλετο, αἷς ἐγκατέθετο τὴν τέχνην ὁ ἐκ Θάσου Πολύγνωτος. Νῦν μὲν οὖν ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις Αἴγυπτος τρέφει τὰς Ὑπατίας δεξαμένη γονάς[2].» Αἱ Ἀθῆναι, προσθέτει, αἵτινες ἄλλοτε ἦσαν ἑστία σοφῶν, τό γε νῦν ἔχον, ἐσεμνύνοντο ἐπὶ τοῖς μελιτουργοῖς, ἀναφέρει δὲ δύο τινὰς περιφήμους μελιτουργοὺς, σκωπτικῶς σοφοὺς Πλουταρχείους αὐτοὺς ἀποκαλῶν, δι' οὓς ἤρχοντο πολλοὶ νέοι εἰς Ἀθήνας «οὐ τῇ φήμῃ τῶν λόγων ἐν τοῖς θεάτροις ἀλλὰ τοῖς ἐξ Ὑμηττοῦ σταμνίοις.» Ἀλλ' ἡ φιλοσοφικὴ αὕτη πτῶσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρξε πρόςκαιρος, διότι δὲν παρῆλθε πολὺς χρόνος καὶ ἡ ἐνταῦθα φιλοσοφικὴ σχολὴ

1. Ἐπισ. 54.
2. Ἐπισ. 136.

ἀνέλαμψε πάλιν διὰ τῆς σοφίας ἑνὸς τῶν ἐπισημοτάτων νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων, τοῦ Πρόκλου (ὅστις ἀπέθανε τῷ 485).

Ἀπὸ τοῦ 402 ἔτους διέτριβεν ὁ Συνέσιος πάλιν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ παρὰ τῇ Ὑπατίᾳ «τῇ σεβασμιωτάτῃ διδασκάλῳ[1]·» διότι ὡς φιλόσοφος ἠκολούθει ἐντελῶς ταύτῃ καὶ τοῖς νεοπλατωνικοῖς ἐν γένει[2]. Ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία ἡνωμένη μετὰ τῆς θρησκευτικῆς μυστικῆς τάσεως, ἡ ἐνασχόλησις τοῦ καθαροῦ νοῦ μετὰ τῶν θείων καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἀπορρέουσα φιλοσοφικὴ τῆς ψυχῆς διάθεσις εἶναι καὶ τῷ Συνεσίῳ καθὼς τοῖς νεοπλατωνικοῖς ἅπασι τὸ ὕψιστον τοῦ βίου τέρμα. Ἀλλ' ὁ μυστικισμὸς οὗτος μετριάζεται παρ' αὐτῷ ἔνθεν μὲν διὰ τῆς ἀγάπης αὐτοῦ πρὸς τὰς ἀθώας τοῦ ἀγροτικοῦ βίου τέρψεις, τὴν θήραν καὶ τὸ παίγνιον, ἑτέρωθεν δὲ διὰ τῆς κλασικῆς αὐτοῦ πρὸς τὰς καλὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας τάσεως. Ὁ Συνέσιος κατεδίκαζεν ἐκείνους, οἵτινες ὑπερορῶντες τὰς σπουδὰς ταύτας, ἐσπούδαζον ἀμέσως νὰ ἀνυψωθῶσιν εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν μετ' αὐτοῦ ἕνωσιν, δεικνύων, πόσον αἱ καλαὶ τέχναι καὶ αἱ ἐπιστῆμαι ἐξευγενίζουσαι τὴν ψυχὴν καὶ ἀπαλλάττουσαι ἀπὸ τοῦ ἀξέστου χαρακτῆρος τοῦ ἰδιάζοντος εἰς τοὺς ἀμαθεῖς ἀνθρώπους, χρησιμεύουσιν ὡς βαθμίδες, ἐφ' ὧν τὸ πνεῦμα ἐν συμμέτρῳ προόδῳ δύναται νὰ ἀναβῇ εἰς τὴν καθαρὰν νόησιν, ὅπως ἐκεῖθεν πάλιν μετὰ τὸν κάματον αὐτοῦ ἐπιστρέφῃ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ καλοῦ, καὶ μὴ καταπίπτῃ ἀπὸ τοῦ ὑψηλοῦ εἰς τὸ κοινὸν καὶ χυδαῖον. Διὰ τοῦτο ὡς φιλόσοφος δὲν ἠρκεῖτο ἁπλῶς εἰς τὴν ὑψίστην φιλοσοφικὴν θεωρίαν τοῦ ὄντος, ἀλλ' ἠσχολεῖτο ἡδέως καὶ μετὰ τοῦ ῥητορικοῦ καὶ ποιητικοῦ κάλλους. Πράγματι δὲ συνέγραψε διάφορα ποιητικὰ ἔργα, τραγῳδίας καὶ κωμῳδίας, ἀπολεσθείσας[3]. Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ τὸ σωζόμενον σατυρικὸν αὐτοῦ ἔργον ἐ γ κ ώ μ ι ο ν φ α λ ά κ ρ α ς, ὅπερ ἀντέταξε κατά τινος συγγράμματος τοῦ Δίωνος, δι' οὗ ἐπῃνεῖτο ἡ δασεῖα κόμη, οἱ δὲ φαλακροὶ ἐσκώπτοντο ἀνηλεῶς. Ὁ Συνέσιος, αὐτὸς φαλακρὸς ὢν πιθανῶς, συνέταξε τὸν πανηγυρικὸν τῆς φαλάκρας μετὰ πολλῆς εὐφυΐας ἀποδεικνύων, ὅτι πάντες σχεδὸν οἱ μεγάλοι τῆς ἀρχαιότητος ἄνδρες ἦσαν φαλακροί, ὁ Διογένης, ὁ Σωκράτης καὶ πολλοὶ ἄλλοι, ὧν ἠδύνατό τις νὰ ἴδῃ τὰς προτομὰς ἐν τοῖς μου-

---

1 Πρ. Παιόνιον σελ. 310.

2 Moeller, παρὰ Herzog T. XV. σελ. 335.

3 Περὶ ὧν ποιεῖται μνείαν παρὰ Δίωνι.

σείοις, ἐν ᾧ ὁσάκις οἱ ἀρχαῖοι ἐζωγράφουν κωμῳδόν τινα, ἐπέθετον αὐτῷ δασεῖαν κόμην. Διὰ τοιούτων φιλολογικῶν ἐργασιῶν καὶ ἀθυρμάτων ἐμετριάζετο παρὰ τῷ Συνεσίῳ ἡ φιλοσοφικὴ αὐστηρότης καὶ ξηρότης.

Τοὺς μοναχοὺς τοῦ χριστιανισμοῦ, μεταξὺ τῆς ἀσκήσεως καὶ θεωρίας τῶν ὁποίων καὶ τῆς ἀπαθείας τῶν νεοπλατωνικῶν ὑπῆρχε τοσαύτη συγγένεια, ὥστε ὁ μοναχικὸς βίος ὑψίστη φιλοσοφία παρὰ τῶν πατέρων ἐκλήθη, ἐπῄνει ἤδη ὡς ἐθνικὸς ὁ Συνέσιος, ὁσάκις παρετήρει παρ' αὐτοῖς ἀληθῆ μοναχικὴν ἄσκησιν. Οὕτω γράφων πρός τινα ἀσκητὴν Ἰωάννην, ἐπαινεῖ αὐτὸν, διότι ἀφεὶς τοὺς ἀνθρώπους

«Ἄτης ἐν λειμῶνι κατὰ σκότον ἠλάσκοντας

καὶ ταῖς χθονίαις ἐγκαλινδουμένους φροντίσιν, αὐτὸς ὑπὲρ ταύτας στήσας ἑαυτὸν, ἀνεχώρησεν, ἔτι δεῦρο ὢν, καὶ μακαρίας ἥψατο ζωῆς[1].» Παρακαλεῖ μάλιστα αὐτὸν νὰ εὐχηθῇ, ἵνα καὶ αὐτὸς διὰ τῆς φιλοσοφίας φθάσῃ εἰς τὸ αὐτὸ τέρμα[2]. Τοὺς μοναχοὺς ὅμως ἐκείνους, οἵτινες ἔφερον μόνον τὸ ἔνδυμα τοῦ μοναχοῦ, ἔζων δὲ βίον ξένον τῇ ἀσκητικῇ θεωρίᾳ, ἀποκρούει καὶ σκώπτει[3].

Ἀλλ' ἂν καὶ συνιστᾷ ὁ Συνέσιος τὴν περὶ τὰ γράμματα ἀσχολίαν, ἵνα μὴ καταντήσῃ ὁ φιλοσοφῶν εἰς τὸν ἀργὸν μυστικισμὸν, μένων πάντοτε νεοπλατωνικὸς φιλόσοφος, εἶναι κατὰ βάθος ἀδιάφορος καὶ ψυχρὸς πρὸς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον, τὸν ὁποῖον φοβεῖται, μὴ ταράξῃ αὐτοῦ τὴν ἐσωτερικὴν ψυχικὴν ἁρμονίαν καὶ ἀπάθειαν. Τὰ δημόσια πράγματα ἐθεώρει τῷ ὄμματι τοῦ ἀπαισιοδόξου, εἰς ὃ ἀναμφιβόλως συνετέλεσε καὶ ἡ πικρὰ αὐτοῦ πεῖρα ἐν Κωνσταντινουπόλει. Ἡ ἐποχὴ, ἐνόμιζε, δὲν ἐπέτρεπε φιλοσοφικήν τινα τῶν πραγμάτων διεύθυνσιν κατὰ πλατωνικὰς ἰδέας, «οὐκέτι αὐτῶν χωρούντων ἐπιμελητὴν πολιτείας φιλόσοφον[4].» Ἦτο ἀδύνατον νὰ ἀναμιγνύηταί τις εἰς τὰ τῆς ἀγορᾶς, «μὴ πάντα μιγνὺς καὶ θεῖα καὶ ἀνθρώπινα δίκαια καὶ κέρκωψ ἀντ' ἐλευθέρου γινόμενος.[5]» Διὰ τοῦτο κατηγόρει τὸν φίλον αὐτοῦ Πυλαιμένη, διότι ὡς συνήγορος κατηνάλισκε τὰς δυνάμεις αὐτοῦ ἐν

---

1 Ἐπις. 147.
2 Αὐτόθι.
3 Δίων 43.
4 Ἐπις. 101. σελ. 240.
5 Αὐτόθι.

τῷ θορύβῳ τῆς ἀγορᾶς.[1] Καί τοι ὅμως ταῦτα φρονῶν, ὑπὸ τοῦ πατριωτισμοῦ αὐτοῦ ὠθούμενος, ἐλάμβανε καὶ αὐτὸς μέρος εἰς τὰ τῆς πατρίδος του δημόσια πράγματα, ὁσάκις σπουδαῖος κίνδυνος καθίστα τὴν συμμετοχὴν ταύτην ἀναγκαίαν. Τότε ἐθεώρει καθῆκον παντὸς ἀληθοῦς φιλοσόφου, ἐγκαταλείπων τὴν φιλοσοφικὴν αὐτοῦ σχολὴν νὰ ἀποβαίνῃ δρῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ πρόσωπον. Οὐδεμία δὲ τέχνη, οὐδὲ πᾶσαι ὁμοῦ δύνανται νὰ ἐπενεργήσωσι τοσοῦτον ἐπὶ τῆς βελτιώσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, ὅσον ἡ φιλοσοφία. Μὴ ὄντος ὅμως καταλλήλου τοῦ καιροῦ, πρέπει νὰ ἀσχολῆται ὁ φιλόσοφος περὶ τὰς ἰδίας μόνον ὑποθέσεις, μὴ ἀναμιγνυόμενος ἀκαίρως καὶ ἀναρμόστως εἰς ξένα πράγματα, ἀλλὰ μένων εἰς τὰ ἱερώτερα καὶ σπουδαιότερα, τὴν ἐνασχόλησιν περὶ τὰ θεῖα ὄντα, περὶ τὴν θεωρίαν, ἥτις αὐτάρκης οὖσα, οὐδενὸς δεῖται ἐκτὸς ἑαυτῆς (τοῦτο εἶναι ἡ ἀληθὴς σοφία), ἐν ᾧ ἡ πρᾶξις ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν περιστάσεων καὶ γεννᾷ μόνον τὴν φρόνησιν[2].

Ἂν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Συνεσίου ἀπαντῶμεν χροιάν τινα θρησκευτικήν, οὐδὲν παράδοξον, διότι ταύτην εἶχεν ἐν γένει ὁ νεοπλατωνισμὸς ἀπὸ τοῦ Πλωτίνου, ὅστις ὡς σκοπὸν μὲν τῆς φιλοσοφίας ἐθεώρει τὴν ἄμεσον καὶ στενοτάτην τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς μετὰ τοῦ θείου ὄντος ἕνωσιν διὰ μέσου τῆς θεωρίας ἢ τῆς ἐκστάσεως, ἰσχυρίζετο δὲ, ὅτι πολλάκις ἀπήλαυσεν αὐτὸς τῆς θεωρίας τοῦ θείου. Ὁ Πρόκλος ἐκάλει τὸν φιλόσοφον ἱεροφάντην τῆς ὅλης φύσεως, συνέταξε δὲ καὶ ὕμνους πρὸς τοὺς διαφόρους θεούς. Ἰδοὺ ὅ,τι ἠδύνατο νὰ προσεγγίσῃ τὸν Συνέσιον καὶ τοὺς νεοπλατωνικοὺς ἐν γένει εἰς τὸν χριστιανισμόν. Ἀνωτέρω εἴδομεν, πῶς ὁ Συνέσιος ἀνεγνώριζε τὴν συγγένειαν τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν ἀσκητικὴν θεωρίαν τῶν μοναχῶν, καὶ μόνον κατηγόρει αὐτῶν, διότι χωρὶς νὰ καλλιεργήσωσι πρότερον τὸ πνεῦμα αὐτῶν διὰ τῶν καλῶν τεχνῶν καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἐπὶ τῇ τυφλῇ μόνον πίστει ἐζήτουν νὰ μείνωσιν ἐν τῷ ὕψει τῆς θεωρίας τῶν θείων, ὅπερ ἀδύνατον εἶναι ἐπὶ μακρὸν νὰ ἐπιτυγχάνηται[3]. Ὅ,τι δὲ πρὸς καιρὸν ἐκράτει αὐτὸν μακρὰν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἦτο τὸ μὲν ἡ ἀριστοκρατορικὴ αὕτη εὐγένεια τῆς φιλοσοφίας του, ἥτις μεθ' ὑπεροψίας ἐνητένιζεν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν τοῦ λαοῦ πίστιν ὡς εἰς ἀλό-

---

1 Αὐτόθι.

2 Ἐπιϛ. 10 σελ. 23.

3 Δίων. σελ. 10.

γιστόν τινα δόξαν, τὸ δὲ ἡ ζωηρὰ αὐτοῦ ἀγάπη πρὸς τὸν κλασικὸν βίον καὶ τὴν ἀρχαίαν φιλολογίαν καὶ τέχνην.

Ἀλλὰ κατὰ μικρὸν ὑπερενικήθησαν τὰ προςκόμματα ταῦτα, διότι περὶ τὸ 404 εὑρίσκομεν τὸν Συνέσιον χριστιανὸν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Τὸ ὅτι δὲ ἦτο χριστιανὸς κατὰ τὸ ἔτος τοῦτο ἐξάγομεν ἐκ τοῦ ὅτι κατ' αὐτὸ συνῆψε γάμον, στεφθεὶς διὰ χειρὸς τοῦ μητροπολίτου Ἀλεξανδρείας. «Ἐμοὶ λέγει[1], ὅ,τε Θεὸς, ὅ,τε νόμος, ἥ,τε ἱερὰ Θεοφίλου χεὶρ γυναῖκα ἐπιδέδωκε.» Παρὰ τῆς ἐκκλησίας δὲν ἦτο δυνατὸν ὁ γάμος αὐτοῦ νὰ εὐλογηθῇ, ἐὰν μὴ ἦτο ἤδη βεβαπτισμένος[2].

Ἀπὸ Ἀλεξανδρείας ἐπιστρέψας εἰς τὴν Κυρηναϊκὴν ἐπεδόθη πάλιν ὁ Συνέσιος εἰς τὰς πρώτας ἀσχολίας, φιλοσοφῶν, φιλολογῶν καὶ θηρεύων, ἕως οὗ ἡ διὰ τὴν ἀρετὴν καὶ σοφίαν του μεγάλη ὑπόληψις ἐνέπνευσαν τοῖς κατοίκοις τῆς Πενταπόλεως περὶ τὸ 410 ἔτος τὴν ἰδέαν νὰ ζητήσωσιν αὐτὸν ἐπίσκοπον ἑαυτῶν παρὰ τοῦ μητροπολίτου Ἀλεξανδρείας Θεοφίλου. Πῶς διετέθη ὁ Συνέσιος, ὅτε ἐζητήθη ἐπίσκοπος, ἐκφράζει ἔν τινι πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Εὐόπτιον ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διατρίβοντα ἐπιστολῇ[3], μελλούσῃ νὰ περιέλθῃ εἰς γνῶσιν καὶ τοῦ Θεοφίλου. Ὁ Συνέσιος εὐχαριστῶν διὰ τὴν προσφορὰν, ἐκφράζει δισταγμούς τινας, ἂν ἐπιτρέπει αὐτῷ ἡ συνείδησις νὰ δεχθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦτο. Καὶ πρῶτον μὲν ἀποφαίνεται ἑαυτὸν οὐχὶ ἄξιον νὰ τύχῃ τῆς ἱερωσύνης. Ἂν μέχρι τοῦδε ἐπιδιώκων τὴν ἐκ τῆς φιλοσοφίας ὠφέλειαν, δὲν ἔτυχεν αὐτῆς ἐντελῶς, ἐκτείνων νῦν τὴν χεῖρά του εἰς ἔτι μεγαλητέραν ἀξίαν, ἔτρεχε τὸν κίνδυνον τὸ μὲν νὰ ἀπολέσῃ, τοῦ δὲ νὰ μὴ ἐπιτύχῃ. Μέχρι τοῦδε εἶχε διαμοιράσει τὸν βίον του μεταξὺ μελέτης καὶ διασκεδάσεων ἀθώων, εἰς ἃς ἐπεδίδετο ἀμέριμνος καὶ μετ' εὐχαριστήσεως, περὶ τῶν δημοσίων σπανίως φροντίζων. Ἀλλ' ὁ ἱερεὺς πρέπει κατὰ τὰς ἰδέας αὐτοῦ ὡς εἰς τὴν τελειοτάτην ἀφικόμενος φιλοσοφίαν, νὰ μένῃ ἀνώτερος τῶν κλίσεων τούτων. «Τὸν ἱερέα δεῖ ἄνδρα θεσπέσιον εἶναι, ὅν γε πρὸς μὲν παιδιὰν ἅπασαν ἴσα καὶ Θεῷ ἀμείλικτον εἶναι χρὴ, ὃς ἵνα τηρῇ τὴν ὑπόθεσιν ὑπὸ μυρίων ὀμμάτων φρουρεῖται.» Πρέπει δὲ ἀσχολούμενος μόνον περὶ τὰ θεῖα νὰ ἀνήκῃ οὐχὶ ἑαυτῷ, ἀλλὰ τῷ λαῷ[4]. Ἔπειτα δὲ περιμένουσιν αὐτὸν

1 Ἐπις. 105.

2 Ὁ Εὐάγριος ἐν τῇ ἐκκλ. ἱστορ. 1. 15 φαίνεται, ὅτι παραδέχεται σύγχρονα τὸ βάπτισμα καὶ τὴν εἰς ἐπίσκοπον χειροτονίαν αὐτοῦ.

3 τῇ 105. 4 Αὐτόθι.

ἐν τῷ ἐπισκοπικῷ βίῳ τοιαῦται φροντίδες, ὑπὸ τὸ βάρος τῶν ὁποίων ὀλίγοι δύνανται νὰ διατηρήσωσι τὴν ἠρεμίαν, ἐλευθερίαν καὶ καθαρότητα ἐκείνην τῆς ψυχῆς, ἥτις εἶναι ἀναγκαία ἐν τῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ κοινωνίᾳ. Ὁ Συνέσιος καὶ ὡς χριστιανὸς νεοπλατωνικὸς κατὰ βάθος μένων, θεωρεῖ τὴν ἀπάθειαν τῆς ψυχῆς πρὸς θεωρίαν τοῦ θείου ὡς τὸ τέλος τῆς ἱερωσύνης. Πρὸς τὸν Θεὸν στρέφεταί τις, ἀποστρεφόμενος τὴν ὕλην. Ἡ θεωρία εἶναι τὸ τέλος τῆς ἱερωσύνης, τῆς μὴ ψευδομένης τὸ ὄνομα. Θεωρία δὲ καὶ πρᾶξις δὲν συμβιβάζονται· διότι ὁρμὴ εἶναι ἡ κίνησις τῶν πράξεων, οὐδεμία δ' ἀπαθής. Ἡ ψυχὴ ὅμως ἡ μέλλουσα νὰ γίνῃ τοῦ Θεοῦ δοχεῖον, πρέπει νὰ ἦναι κενὴ παθῶν, διότι ὁ μὴ καθαρὸς νὰ ἐφάπτηται καθαροῦ, δὲν εἶναι θεμιτόν.[1] Ἡ ψυχὴ ἐν πάσῃ προσγείῳ φροντίδι καταβιβάζεται καὶ μολύνεται, μόνη δὲ ἀκτὶς τοῦ ἡλίου κἂν ὁμιλήσῃ βορβόρῳ, μένει καθαρὰ καὶ ἀμόλυντος.[2] Πρὸς τούτοις δὲν δέχεται νὰ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τοῦ οἰκογενειακοῦ αὐτοῦ βίου, τοῦ τοσοῦτον αὐτῷ προσφιλοῦς, ἐγκαταλείπων τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ἵνα γείνῃ ἐπίσκοπος. Διότι φαίνεται, ὅτι ἦτο ἐνιαχοῦ ἤδη ἀπὸ τοῦ Δ' αἰῶνος ἔθος, «οὐκ ἀνάγκῃ νόμου»,[3] οἱ ἐκ τῶν ἐγγάμων ἐπίσκοποι προχειριζόμενοι, νὰ ἀπέχωσι τοῦ λοιποῦ τῆς μετὰ τῶν γυναικῶν αὐτῶν συμβιώσεως. Τὸν τοιοῦτον χωρισμὸν δὲν ἀνέχεται ὁ Συνέσιος, καὶ μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον να μὴ χωρισθῇ τῆς συζύγου του δέχεται τὴν ἐπισκοπήν. «Ἐμοὶ ὅ,τε Θεός, ὅ,τε νόμος, ἥ,τε ἱερὰ Θεοφίλου χεὶρ γυναῖκα ἐπιδέδωκε. Προαγορεύω τοίνυν ἅπασι καὶ μαρτύρομαι, ὡς ἐγὼ ταύτης οὔτε ἀλλοτριώσομαι καθ' ἅπαξ, οὔτε ὡς μοιχὸς αὐτῇ λάθρα συνέσομαι· τοῦτο γὰρ ἥκιστα νόμιμον, ἀλλὰ βουλήσομαί τε καὶ εὔξομαι συχνά μοι πάνυ καὶ χρηστὰ γενέσθαι παιδία.»[4] Τοῦτο ἔπρεπε

---

1 Ἐπισ. 57.

2 Αὐτόθι.

3 Σωκρ. ἐκκλ. ἱστορ. V. 22. «Ἔγνων δὲ ἐγὼ καὶ ἕτερον ἔθος ἐν Θεσσαλίᾳ. Γενόμενος κληρικὸς ἐκεῖ, ἣν νόμῳ γήμας πρὶν κληρικὸς γένηται μετὰ τὸ κληρικὸς γενέσθαι συγκαθευδήσας αὐτῇ, ἀποκήρυκτος γίνεται, τῶν ἐν τῇ ἀνατολῇ πάντων γνώμῃ ἀπεχομένων, καὶ τῶν ἐπισκόπων εἰ καὶ βούλοιντο, οὐ μὴν ἀνάγκῃ νόμου τοῦτο ποιούντων. Πολλοὶ γὰρ αὐτῶν ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἐπισκοπῆς καὶ παῖδας ἐκ τῆς νομίμης γαμετῆς πεποιήκασιν.» Ὁ γάμος ἀπηγορεύθη τοῖς ἐπισκόποις περὶ τὰ τέλη τοῦ Ζ' αἰῶνος ἐν τῇ Πενθέκτῃ συνόδῳ (καν. 16). Πρβλ. καὶ Gieseler, Kirchengeschichte I. 2. 860 καὶ 480.

4 Ἐπιστ. 57.

νὰ γινώσκῃ ὁ τῆς χειροτονίας κύριος, δηλ. ὁ Θεόφιλος. Τέλος πεποιθήσεις φιλοσοφικαὶ, ἀκράδαντοι ἐν αὐτῷ οὖσαι, δὲν ἐπέτρεπον αὐτῷ νὰ γίνῃ διδάσκαλος τοῦ χριστιανισμοῦ, οὗ τινος πολλὰ δόγματα ἀντιφάσκοντα εἰς αὐτὰς ἀπέκρουεν. Οὕτω δὲν ἀπεδέχετο τὴν γένεσιν τῆς ψυχῆς μετὰ τοῦ σώματος· διότι κατὰ Πλάτωνα καὶ τοὺς νεοπλατωνικοὺς ἡ ψυχὴ κατέρχεται ἀπὸ ἀνωτέρου κόσμου, προϋπάρχουσα τοῦ σώματος· ἐπίσης ἀπέκρουσε καὶ τὴν ἰδέαν, ὅτι ὁ κόσμος οὗτος θέλει παρέλθει, αὐτὸς τὴν αἰωνιότητα αὐτοῦ παραδεχόμενος· τὴν δὲ ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν ὡς ἀπόρρητόν τι καὶ ἱερὸν οἰόμενος, ἐξήγει ἀλληγορικῶς. Ἐπειδὴ ὅμως γνωρίζει, ὅτι ἡ καθαρὰ ἀλήθεια δύναται νὰ βλάψῃ τὸ πλῆθος, καθὼς τὸν ἀσθενῆ ὀφθαλμὸν τὸ πολὺ φῶς, δέχεται, ἐὰν ἐπιτρέπωσι τοῦτο οἱ τῆς ἱερωσύνης νόμοι, νὰ ἀφήσῃ μὲν εἰς τὰ πλήθη τὰς δοξασίας αὐτῶν, νὰ φιλοσοφῇ δ' αὐτὸς κατ' ἰδίαν, ἐξωτερικῶς διατηρῶν τὸ μυθικὸν κάλυμμα.[1] Διὰ τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ ἀπαιτήσωσι παρ' αὐτοῦ, διδάσκων νὰ συμφωνῇ καθ' ἅπαντα πρὸς τὰ δημώδη δόγματα· διότι ὁ Θεὸς ἀγαπᾷ τὴν ἀλήθειαν, καὶ διὰ τοῦτο δὲν ἐπεθύμει νὰ «στασιάζῃ πρὸς τὴν γλῶσσαν ἡ γνώμη.[2]» Τὰς ἀθώας ὅμως αὐτοῦ διασκεδάσεις, καὶ αὐτὴν τὴν αὐτῷ ἀγαπητὴν θήραν εἶναι ἕτοιμος, καί τοι αἰσθανόμενος τὴν πικρίαν τῆς στερήσεως αὐτῶν, νὰ ἐγκαταλίπῃ, ἀναλαμβάνων προθύμως τὰ ἐπίμοχθα καὶ ποικίλα τοῦ ἐπισκόπου καθήκοντα. Μόνον τὴν πεποίθησίν του δὲν ἀνέχεται νὰ διαστρέψῃ. Πάντα δὲ ταῦτα ἀναφέρει καὶ ἐμμέσως γνωστὰ τῷ Θεοφίλῳ ποιεῖ, ἵνα μὴ βραδύτερον μέμφηταί τις αὐτὸν ὡς ἀκατάλληλον πρὸς τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα, οἱ δὲ προχειρίσαντες αὐτὸν μεταμεληθῶσιν.

Ὁ Θεόφιλος καὶ ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους ἐδέχθη τὴν ἐκλογὴν τοῦ Συνεσίου, ἐνδίδων εἰς τὴν κοινὴν τῶν κατοίκων τῆς Πτολεμαΐδος ἀπαίτησιν καὶ τὴν ἀνεγνωρισμένην αὐτοῦ ἀρετὴν τιμῶν. Ἐφάνη παράδοξον, πῶς ὁ Θεόφιλος, ὅστις ἐν ταῖς ὠριγενικαῖς ἔρισι τῆς ἐποχῆς του, ἐν αἷς μέγιστον ἔλαβε μέρος, εἶχε τοσοῦτον πολέμιος δειχθῇ ταῖς ὠριγενικαῖς ἰδέαις, συντεταγμένος ὢν μετὰ τοῦ Ἐπιφανίου, πρὸ μικροῦ δὲ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ εἶχε κατακρίνει αὐτὰς, ἠνέχθη τὰς ὠριγενιζούσας ἑτεροδοξίας τοῦ Συνεσίου. Τινὲς μάλιστα ἐμέμφθησαν αὐτὸν ὡς ἑαυτῷ

1 Αὐτόθι.

2 Τὰ μὲν οἴκοι φιλοσοφῶν, τὰ δ' ἔξω φιλομυθῶν. Αὐτόθι.

ἀντιφάσκοντα καὶ ἐκ πάθους μᾶλλον κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου ἢ ἐκ πεποιθήσεως κηρυχθέντα κατὰ τοῦ Ὠριγένους. Τὸ βέβαιον εἶναι, ὅτι ἡ ἀντιπάθεια αὐτοῦ πρὸς τὸν Ὠριγένη δὲν ἦτο ἀδιάλλακτος, διότι καίτοι κατακρίνας τὰς ὠριγενικὰς ἑτεροδοξίας, κατὰ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱςορικὸν Σωκράτη[1], λίαν ἐπιμελῶς ἀνεγίνωσκε τὰ τοῦ Ὠριγένους συγγράμματα, ἐξετίμα ἄρα τὴν μεγάλην αὐτοῦ σοφίαν[2].

Ἡ προχείρισις τοῦ Συνεσίου ἐγένετο περὶ τὸ 410 ἔτος. Ὁ Συνέσιος ἐθεώρησε τὸ πρᾶγμα ἔργον τῆς θείας προνοίας. Μετὰ πόσου δέους ἀνέλαβε τὸ νέον ἀξίωμα, δεικνύουσιν αἱ ἐπιστολαὶ, ἃς ἀπὸ Ἀλεξανδρείας ἔπεμψεν, ὅπου μετὰ τὴν χειροτονίαν διέτριψεν 7 μῆνας. Τοιαῦται εἶναι τρεῖς. Ἐν τῇ πρώτῃ ἥτις πέμπεται πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους ἐν Πτολεμαΐδι,[3] λέγει, ὅτι ἀγνοεῖ, πῶς θὰ δυνηθῇ ἐν τῷ μέσῳ τοσούτων φροντίδων, ἃς ἀνέλαβε, νὰ διατηρῇ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ καθαρὰν καὶ νὰ ἀτενίζῃ πρὸς τὸ θεῖον, τὸ ὁποῖον εἶναι μόνοις τοῖς σχολῆς ἀπολαύουσι δυνατόν. Ἀλλὰ τῷ Θεῷ βεβαίως εἶναι τὰ πάντα δυνατά. Διὰ τοῦτο παρακαλεῖ αὐτοὺς νὰ εὔχωνται ὑπὲρ αὐτοῦ, ἵνα μὴ ἀπομακρυνθῇ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ· διότι τότε ἡ ἱερωσύνη κινδυνεύει νὰ καταστῇ αὐτῷ «φιλοσοφίας ἀπόβασις, οὐκ ἐπανάβασις.» Ἡ δευτέρα ἀποτείνεται πάλιν πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους[4], ὁρίζουσα κατὰ τὰ εἰθισμένα τὴν ἡμέραν τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα. Ἐπειδὴ δὲ συνήθως αἱ τοιαῦται πασχάλειοι ἐπιστολαὶ ἐπραγματεύοντο συγχρόνως καὶ περί τινος ἐκκλησιαστικῆς ὑποθέσεως, τοιαύτης δέ τινος διδασκαλίας θρησκευτικῆς ἐστερεῖτο ἡ ἐπιστολὴ αὐτοῦ αὕτη, λέγει πρὸς αὐτοὺς, ὅτι δὲν πρέπει νὰ αἰτιῶνται αὐτὸν ἐπὶ τούτῳ, ἀλλὰ μᾶλλον ἑαυτοὺς, διότι ἐξελέξαντο ὡς ἐπίσκοπον ἄνδρα «οὐκ εἰδότα τὰ λόγια τοῦ Θεοῦ.» Ἐν δὲ τῇ τρίτῃ τῇ πρός τινα φίλον του Ὀλύμπιον, ἐν ᾗ εἰκονίζεται πιστότερον ἡ ὅλη αὐτοῦ ψυχικὴ διάθεσις, ἐκφράζει τὴν ἀθυμίαν, ἐν ᾗ διετέλει, καὶ τὸν φόβον μὴ δὲν δυνηθῇ νὰ ποιμάνῃ τὴν ἐκκλησίαν ὡς

1 Ἐκκλ. ἱστ. II. 15.

2 Ὁ Βαρώνιος ἐν τοῖς χρονικοῖς αὐτοῦ ἰσχυρίσθη, ὅτι ὁ Συνέσιος ἔπλασε τὴν διαφωνίαν ἐκείνην ἵνα ἀποφύγῃ τὸ πλῆρες εὐθύνης ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα !Ἰδοὺ καθολικὴ ἱστοριογραφία. Τὴν γνώμην ταύτην ἀνήρεσεν ὄρδην ὁ Luc. Holstenius Diss. de Synesio et de fuga episcopatus ἐν τέλει τῆς ὑπὸ Βαλεσίου γενομένης ἐκδόσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας τοῦ Θεοδωρήτου καὶ Εὐαγρίου.

3 Ἐπις. 11.

4 Ἐπις. 13.

ἐμπρέπει φιλοσόφῳ. Διότι δὲν ἐσκόπει νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν φιλοσοφίαν. Ἐὰν μάλιστα δὲν ἤθελεν εἶναι δυνατὸν νὰ συμβιβάσῃ ἀμφότερα, προὐτίθετο παραιτούμενος τῆς ἀρχιερωσύνης καὶ ἐπιστρέφων εἰς τὸν πρῶτον καθαρῶς φιλοσοφικὸν βίον, νὰ φύγῃ ἀπὸ Πενταπόλεως εἰς τὴν κλεινὴν Ἑλλάδα. Ἰδοὺ ἡ ἐπιστολή[1]· «Ὀλυμπίῳ. Ἐγὼ μάρτυρα ποιοῦμαι Θεὸν, ὃν καὶ φιλοσοφία καὶ φιλία πρεσβεύει, πολλοὺς μὲν ἂν θανάτους ἀνθ' ἱερωσύνης εἱλόμην, τοῦ Θεοῦ δ' ἐπενεγκόντος οὐχ ὅπερ ᾔτουν, ἀλλ' ὅπερ ἐβούλετο, εὔχομαι τὸν γενόμενον νομέα τοῦ βίου γενέσθαι καὶ τοῦ νεμηθέντος προστάτην, ὡς μὴ φανῆναί μοι τὸ πρᾶγμα φιλοσοφίας ἀπόβασιν, ἀλλὰ εἰς αὐτὴν ἐπανάβασιν. Τέως δὲ ὥςπερ εἴ τι μοι τῶν ἡδέως συνεπεπτώκει, ἐκοινωσάμην ἄν σοι τῇ πάντων φιλτάτῃ μοι κεφαλῇ, οὕτω καὶ τῶν δυσχερῶν εἰς σὲ παραπέμπω τὴν ἀκοὴν, ἵνα συνάχθοιό τε καὶ εἴ τι δύναιο πρὸς τὴν ἐμὴν φύσιν, τὸ πρᾶγμα ἐξετάσας, εἰσηγήσαιο γνώμην, ὅ,τι με δεήσει ποιεῖν. Νῦν γὰρ ἐγὼ πόρρωθεν οὕτω διαπειρῶμαι τοῦ πράγματος, ὡς ἕβδομον ἤδη μῆνα γενόμενος ἐν τῷ δεινῷ μακρὰν ἀποδημῶ τῶν ἀνθρώπων, παρ' οἷς ἱεράσομαι, ἕως ἂν ἀκριβῶς ὁποῖόν ποτέ ἐστι τῇ φύσει κατανοήσω. Κἂν μὲν ἐγχωρῇ μετὰ φιλοσοφίας τὸ πρᾶγμα, ἐργάσομαι, εἰ δ' ἀλλοῖόν ἐστιν ἢ κατ' ἐμὴν ἀγωγήν τε καὶ προαίρεσιν, τί ἄλλο ἢ τὴν εὐθὺ τῆς κλεινῆς Ἑλλάδος ἀποπλέων οἰχήσομαι; Ἀπειπαμένῳ γὰρ τὴν ἱερωσύνην, ἀπογνωστέον ἐστὶ καὶ τῆς πατρίδος, εἰ μή με δεῖ πάντων ἀτιμότατον εἶναι καὶ ἐπαρατώτατον, ἐν ὄχλῳ μισούντων ἀναστρεφόμενον.»

Τὴν ἐσωτερικὴν ταύτην πάλην ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Συνεσίῳ μέχρι τέλους τοῦ βίου αὐτοῦ, διότι πάντοτε ἡ ἔμφυτος αὐτῷ πρὸς τὴν φιλοσοφικὴν σχολὴν τάσις ἐμάχετο κατὰ τῶν φροντίδων, ἃς συνεπήγετο ὁ νέος ἐπισκοπικὸς αὐτοῦ βίος. Ἄλλως ὅμως δὲν πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν τὸν Συνέσιον ἀδρανῆ καὶ ὀκνηρὸν ἐν τῇ ἐκπληρώσει τῶν νέων αὐτοῦ καθηκόντων. Ὅτι εὐσυνειδήτως ἐμερίμνα περὶ τοῦ ποιμνίου του, δεικνύει ἡ φροντὶς, ἣν κατέβαλεν ἵνα κατασιγάσῃ τὰς ἕνεκα δογματικῶν ζητημάτων εἰς τὴν ἐκκλησίαν του παρεισδυσάσας ἔριδας καὶ ὁ πόλεμος αὐτοῦ κατὰ τῶν Εὐνομιανῶν[2]. Τὴν δὲ παρρησίαν αὐτοῦ ἐν τῇ διοικήσει τῆς ἐκκλησίας του μαρτυρεῖ ἡ προστασία, ἣν ἐπεδείξατο

1 Ἐπις. 96.
2 Ἐπις. 5.

πρός τινα ἐπίσκοπον τοῦ Χρυσοστόμου φίλον, ὅστις καταδιωχθεὶς μετὰ τούτου ἐπὶ τῶν ὠριγενικῶν ἐρίδων εἶχε καταφύγει εἰς Πτολεμαΐδα. Περὶ τούτου γράφων πρὸς τὸν Θεόφιλον Ἀλεξανδρείας, τὸν κύριον αἴτιον τοῦ κατὰ τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τῶν φίλων αὐτοῦ διωγμοῦ, δὲν διστάζει νὰ ἐπαινέσῃ τὸν Χρυσόστομον[1]. Ἀλλὰ πόσον ἀπτόητος καὶ τολμηρὸς ἦτο, ὅτε προὔκειτο νὰ ὑπερασπίσῃ τοὺς ἀδικουμένους κατὰ τῶν ἰσχυρῶν, ἀπέδειξε κυρίως διὰ τῆς ἀνδρικῆς αὐτοῦ συμπεριφορᾶς πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸν ἐπίτροπον Πενταπόλεως Ἀνδρόνικον. Οὗτος, ἀνὴρ ὢν ἀπάνθρωπος, κατεπίεζε βανδαλικῶς τοὺς κατοίκους τῆς Πενταπόλεως, μηδὲ Θεὸν, μηδὲ ἀνθρώπους σεβόμενος. Ἵνα δὲ μὴ οἱ ὑπ' αὐτοῦ καταδιωκόμενοι εὑρίσκωσιν ἄσυλον εἰς τὰς ἐκκλησίας, ἀφήρεσε τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀπ' αὐτῶν, ἀπειλῶν πάντας, ὅτι καὶ τοὺς πόδας αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ ἐὰν ἦτο δυνατὸν νὰ κρατήσωσι, δὲν ἤθελον δυνηθῇ νὰ σωθῶσιν ἀπὸ τῆς ὀργῆς αὐτοῦ. Εἰς μάτην ἐποίησεν ἐπανειλημμένας αὐτῷ παραστάσεις ὁ Συνέσιος ὑπὲρ τῶν καταπιεζομένων μεσιτεύων, καθ' ὃ ὡς ἐπίσκοπος εἶχε δικαίωμα[2]. Ἐπὶ τέλους ἔγνω νὰ ἀποκλείσῃ αὐτὸν χριστιανὸν ὄντα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας[3], ὅ,τι φοβερὸν τότε ἐνομίζετο. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον ταῖς παρακλήσεσι πολλῶν καὶ τῇ αὐτοῦ τοῦ Ἀνδρονίκου πρὸς στιγμὴν δειχθείσῃ μετανοίᾳ πεισθεὶς ἀνέβαλε τὴν δημοσίευσιν τῆς πράξεως ταύτης· μετ' οὐ πολὺ ὅμως τοῦ Ἀνδρονίκου ἐπαναλαβόντος τὴν αὐτὴν πρὸς τὸν λαὸν ὠμότητα, ἐποίησε γνωστὸν τὸ γεγονὸς τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις[4], συγχρόνως δὲ διὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ ἐπισήμων προσώπων σχέσεων αὐτοῦ ἐζήτησε νὰ ἐπιτύχῃ τὴν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς παῦσιν αὐτοῦ πρὸς σωτηρίαν τοῦ λαοῦ τῆς Πενταπόλεως. Ἐνῷ δὲ πρὸς αὐτὸν ἰσχύοντα προσηνέχθη μετὰ τοσαύτης παρρησίας, ὅτε μετὰ ταῦτα πεσὼν ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, περιῆλθεν εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν, ἀντελάβετο αὐτοῦ, καὶ ἔγραφε πρὸς τὸν Θεόφιλον ὑπὲρ αὐτοῦ[5]. Ἡ θλῖψις, ἣν ᾐσθάνετο ὁ Συνέσιος ἐπὶ τῇ ἀθλίᾳ καταστάσει τῆς πατρίδος αὐτοῦ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην, ἦτο μεγάλη[6]. Διὰ ζωηροτάτων δὲ χρωμάτων ἐκ-

1 Ἐπισ. 58.
2 Concil. Sardic. c. 8. Ambros. de offic. ministr. II. c. 21.
3 Ἐπισ. 72.
4 Ἐπισ. 72.
5 Ἐπισ. 90.
6 Ἐπισ. 75.

φράζει αὐτὴν ἐν τῷ λόγῳ, μεθ' οὗ συνώδευσε τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἀποκλείσεως τοῦ Ἀνδρονίκου, ὅς τις φέρεται ὡς 75 ἐπιστολὴ αὐτοῦ. Ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ μέμνηται τῆς ἠρεμίας καὶ ψυχικῆς γαλήνης, ἧς ἀπήλαυεν ἄλλοτε, πρὶν ἀναλάβῃ τὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἔργον, καὶ θρηνεῖ τὸν νῦν πλήρη πικριῶν καὶ θλίψεων βίον του, ἀφ' οὗ πολλάκις παρεκάλεσε τὸν Θεὸν νὰ ἀπαλλάξῃ αὐτόν. Πολλάκις ἤθελε νὰ φύγῃ ἀπὸ Πενταπόλεως, ἂν μὴ ἐκράτει αὐτὸν ἡ ἀγάπη νὰ πράξῃ τὸ ἀγαθὸν καὶ ὁ φόβος μὴ ἡ πατρὶς αὐτοῦ περιπέσῃ εἰς ἔτι μεγαλήτερα κακά. Εἶχον αὐτῷ εἰπεῖ, ὅτι ὁ Θεὸς βοηθεῖ καὶ προφυλάττει, καὶ ὅτι τὸ ἅγιον Πνεῦμα εἶναι ἱλαρὸν, χαρὰν ἐμπνέον τοῖς κοινωνοῖς αὐτοῦ, καὶ ὅμως αὐτὸν κατεῖχε φόβος, μὴ ἀναξίως ἅπτεται τῶν μυστηρίων. Τὰ δυστυχήματα, ἅπερ εἶχε προΐδει, ἐπῆλθον ἐπ' αὐτόν. Ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἦτο βεβαρημένη ὑπὸ λύπης καὶ ἀθυμίας, τὸν δὲ Θεὸν ᾐσθάνετο μακρὰν αὐτοῦ[1]! Αἱ πολλαὶ φροντίδες δὲν ἄφινον αὐτὸν ἐν ταῖς προσευχαῖς αὐτοῦ νὰ αἰσθάνηται τὴν γλυκεῖαν εἰρήνην τῆς καρδίας[2]. Ἔπειτα ἐλύπει αὐτὸν καὶ ἡ στέρησις τοῦ υἱοῦ του. Διὰ ταῦτα κατὰ τὴν αὐτὴν περίστασιν ἐποίησε τὴν πρότασιν τῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Πτολεμαΐδος ἢ νὰ ἐκλέξωσιν ἄλλον ἀντ' αὐτοῦ ἐπίσκοπον, ἀπαλλάσσοντες αὐτὸν τοῦ ἐργώδους τούτου ἀξιώματος, ἢ τοὐλάχιστον νὰ ὁρίσωσι παρ' αὐτῷ καὶ δεύτερόν τινα, ὅστις νὰ ἀναλάβῃ πάσας τὰς ἐπισκοπικὰς ἐργασίας, αὐτῷ δὲ νὰ ὑπολειφθῇ ἡ μελέτη τῶν θείων καὶ ἡ προσευχή· διότι οὕτως ἐνόει ὁ Συνέσιος τὴν ἱερωσύνην, ὡς ἕνωσιν δηλ. τῆς ἐν ἀταραξίᾳ καὶ ἀπαθείᾳ διατελούσης ψυχῆς μετὰ τοῦ θείου ὄντος. Τὸ τοιοῦτον ἰδεῶδες δὲν συνεβιβάζετο βεβαίως μετὰ τῶν ἐπισκοπικῶν φροντίδων. Ἡ καινοφανὴς προτασις ἀπερρίφθη.

Ἡ περὶ ἱερωσύνης ἔννοια τοῦ Συνεσίου ἀποδεικνύει πόσον πάντοτε ἔμενε κατὰ βάθος νεοπλατωνικὸς καὶ μετὰ τὴν προσέλευσίν του εἰς τὸν χριστιανισμόν. Ἡ χριστιανικὴ αὐτοῦ θεολογία, καθὼς ἀποδεικνύεται ἰδίως ἐκ τῶν 10 ὕμνων αὐτοῦ, εἶναι αὐτὸς ὁ νεοπλατωνισμὸς ὑπὸ τύπους χριστιανικούς[3]. Ὁ συνδυασμὸς οὗτος τῆς νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας μετὰ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καταφαίνεται κυρίως ἐν τῇ περὶ Θεοῦ ἰδέᾳ αὐτοῦ. Παραδέχεται μὲν τὴν Τριάδα ἐν

1 Ἐπις. 47.
2 Οὐκέτι τῆς συνήθους ἐν εὐχαῖς γλυκυθυμίας ᾐσθόμην. Αὐτόθι.
3 Baur, Kirchengeschichte II, σελ. 52.

τῇ θεότητι, ἀλλ' ὑπὸ τοὺς τύπους τούτους ἐκφράζονται πλατωνικαὶ ἰδέαι. Ὁ Θεὸς εἶναι.

Μία παγά, μία ῥίζα,
Τριφαὴς ἔλαμψε μορφά,
Ἵνα γὰρ βυθὸς πατρῷος,
τόθι καὶ κύδιμος υἱὸς,
κραδαῖόν τι λόχευμα,
Σοφία κοσμοτεχνῆτις,
ἑνοτήσιόν τε φέγγος
ἁγίας ἔλαμψε πνοᾶς[1].

Ἡ Τριὰς αὕτη συγγενεύει τοσοῦτον πρὸς τὴν Τριάδα τῶν θείων ὑποστάσεων τοῦ νεοπλατωνικοῦ Πλωτίνου, τὸ ἕν, τὸν νοῦν ἢ τὴν σοφίαν, καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, ὅσον καὶ πρὸς τὴν χριστιανικήν. Κατὰ γνησίως δὲ πλατωνικὸν τρόπον παριστάνεται ὁ Θεὸς ὡς τὸ ἀπόλυτον ὄν, ὡς ἡ πάσας τὰς ἀντιθέσεις ἐν ἑαυτῇ περικλείουσα καὶ πασῶν τῶν ἀντιθέσεων ὑπερκειμένη μονάς. Διότι ὁ Θεὸς εἶναι

Παγὰ παγῶν
ἀρχῶν ἀρχά,
ῥιζῶν ῥίζα,
μονὰς εἶ μονάδων,
ἀριθμῶν ἀριθμὸς,
μονὰς ἠδ' ἀριθμὸς,
νοῦς καὶ νοερὸς,
καὶ τὸ νοητὸν,
καὶ πρὸ νοητοῦ,
ἓν καὶ πάντα,
ἓν δ' ἁπάντων,
σπέρμα τὸ πάντων,
ῥίζα καὶ ὄρπαξ,
φύσις ἐν νοεροῖς,
θῆλυ καὶ ἄρρεν[2].

Καθὼς δὲ ὁ Πορφύριος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Αὐγουστίνου[3] ἐν τῇ νεοπλατωνικῇ Τριάδι ἔθετε τὸ πνεῦμα εἰς μεσάζουσαν θέσιν μεταξὺ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ, οὕτω καλεῖ καὶ ὁ Συνέσιος τὸ ἅγιον πνεῦμα «μεσάταν ἀρχὰν,» «κέντρον γενέτου, κέντρον δὲ κόρου[4].» Ὁ δὲ κόσμος ἢ ἡ ζωὴ τῆς φύσεως ἐν πάσῃ τῇ ποικιλίᾳ τῶν τύπων αὐτῆς καὶ φαινομένων παρίσταται ὡς ἀπόρροια τῆς μιᾶς ὑψίστης ἀρχῆς κατὰ Πλάτωνα. Ἐν τῷ υἱῷ ὑποχωρεῖ ἡ κυρίως χριστιανικὴ σημασία εἰς τὴν γενικὴν φυσικὴν φιλοσοφικὴν ἐντελῶς. Ὁ υἱὸς κυβερνᾷ ἐξωτερικῶς τὰ τοῦ πατρὸς, παρέχων εἰς τοὺς κόσμους τὸν πλοῦτον τῆς ζωῆς ἀπὸ τῆς

---

1 Ὕμν. 2 σελ. 316.

2 Ὕμν. 3, σελ. 320.

3 De civitate Dei 10. 29. Praedicas patrem et ejus filium, quem vocas paternum intellectum seu mentem, et h o r u m m e d i u m, quem putamus te dicere spiritum sanctum, et more vestro appellas tres Deos.

4 Ὕμν. 4, σελ. 336.

πηγῆς, ὅθεν ἔχει καὶ αὐτὸς αὐτήν. Αὐτὸς εἶναι ἐν πᾶσι, δι' αὐτοῦ δὲ ἀπολαμβάνει ὁ ἀνώτερος, ὁ μέσος καὶ ὁ κατώτερος κόσμος τὰ ἀγαθὰ δῶρα τοῦ Θεοῦ πατρὸς, δι' οὗ κινοῦνται τὰ πάντα. Ὁ Ἥλιος εἶναι ὁ πατὴρ τοῦ ὑλικοῦ φωτὸς, ὁ φωτίζων τὸν ὀφθαλμὸν, ὁ κυριεύων τῆς ὕλης, ἡ ὁρατὴ εἰκὼν τοῦ ἀοράτου, ὁ πάροχος τῶν ἐγκοσμίων ἀγαθῶν. Λέγει μὲν τὸν Υἱὸν γεννηθέντα ἐκ τῆς παρθένου[1], ἀλλὰ κυρίως ὑμνεῖ αὐτὸν ὡς τὸν πάροχον τῆς ζωῆς τῶν ὄντων. Καὶ ἐν γένει δύναταί τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι ἡ φιλοσοφικὴ θεωρία τῆς φύσεως εἶναι τὸ κύριον περιεχόμενον τῶν ὕμνων. Καὶ αὐτὰ τὰ κυριώτερα γεγονότα τῆς εὐαγγελικῆς ἱστορίας ἔχουσι τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν σημασίαν μόνον ἐν τῇ ἀναλογίᾳ αὐτῶν πρὸς τὴν ζωὴν τῆς φύσεως. Ὁ νεοπλατωνικὸς ἔχει ἐν τῷ Χριστῷ πάντοτε τὸν Ἥλιον, οὗ τινος ἡ ἀνατολὴ καὶ ἡ δύσις εἶναι ὁ τύπος τῆς εἰς ᾄδου καθόδου καὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Χριστοῦ[2]. Τὸ κυρίως χριστιανικὸν στοιχεῖον ἀπέχει πολὺ τῆς φυσικῆς ταύτης ποιήσεως τῆς διὰ τῶν ἀντικειμένων καὶ φαινομένων τῆς φύσεως εἰς τὰς ἰδανικὰς αὐτῆς θεωρίας ἀνυψουμένης θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ἀντὶ τῆς μετανοίας ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ πόθου πρὸς ἀπολύτρωσιν ἀπ' αὐτῆς, ἅτινα εἶναι τὰ γνησίως χριστιανικὰ αἰσθήματα, ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Συνεσίῳ τὸν πόθον τῆς ψυχῆς ζητούσης τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ὕλης. Ἡ ψυχὴ ὡς σπινθήρ τις τοῦ πνεύματος κατέπεσεν εἰς τὴν ὕλην, ἐν ᾗ διατελοῦσα παρακαλεῖ τὸν βασιλέα τῶν πνευμάτων, ἵνα οἰκτείρῃ αὐτὴν, διότι ἐλθοῦσα εἰς τὸν κόσμον κατέστη δούλη τῆς ὕλης, διὰ τῶν μαγικῶν αὐτῆς τεχνῶν δεσμευσάσης αὐτήν. Ἀλλ' ἡ δύναμις αὐτῆς δὲν ἐξέλιπεν ἐντελῶς· ὁρμή τις πρὸς τὰ ἄνω ἐνοικεῖ ἔτι ἐν αὐτῇ. Διὰ τοῦτο παρακαλεῖ τὸν πατέρα τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἵνα ἀποσοβήσῃ ἀπ' αὐτῆς τοὺς δαίμονας τῆς ὕλης, φωτίζουσα δ' αὐτὴν τῷ φωτὶ αὐτοῦ, στηρίξῃ ἐν τῇ πτήσει αὐτῆς πρὸς τὸν οὐρανὸν, δοὺς αὐτῇ κούφας πτέρυγας, ἀποχωρίζων πᾶν τὸ κωλύον τὴν ὁδὸν αὐτῆς, καὶ λύων τὰ δεσμὰ αὐτῆς, ἵνα φεύγουσα τὸ σῶμα ταχέως ἀφιχθῇ εἰς τοὺς κόλπους αὐτοῦ, ὅθεν ἡ πηγὴ τῆς ψυχῆς ἀπορρέει καὶ ὡς οὐρανία σταγὼν ἐξεχύθη ἐπὶ τῆς γῆς. Τοιαῦται γενικαὶ ἰδέαι περὶ τῆς πτώσεως τῶν ψυχῶν καὶ τῆς ἐπιστροφῆς αὐτῶν, περὶ τῆς πιέσεως τῆς ὕλης

---

1 Ὕμνῳ 6.
2 Ὕμνῳ 9.

καὶ τοῦ πόθου πρὸς σωτηρίαν ἀπ' αὐτῆς, τοῦ ἀναγκαίου τῆς θείας βοηθείας, ἧς ἄνευ δὲν εἶναι δυνατὸν τῇ ψυχῇ, νὰ ὑψωθῇ πάλιν εἰς τὴν ἀρχικὴν καθαρότητα τῆς οὐσίας αὐτῆς, ἀποτελοῦσι τὸ κύριον περιεχόμενον τοῦ πλατωνικοῦ τούτου χριστιανισμοῦ.

Ὁ Συνέσιος ἀναμιγνύει χριστιανικὰς ἰδέας μετὰ ἐθνικῶν δοξασιῶν. Τὰς ψυχὰς π. χ. εἰσάγει γυμνὰς σωμάτων ἐν ᾅδου τιμωρουμένας, ἀπορρίπτει τὰς αἰωνίους ποινάς, διότι ἐν ᾅδου αἱ ψυχαὶ καθαρίζονται, πᾶσαι δὲ αἱ ψυχαὶ καὶ αἱ κεκαθαρμέναι ἐντεῦθεν κατέρχονται μετὰ θάνατον εἰς ᾅδου. Καθὼς δὲ ἀναμιγνύει ἐννοίας ἐθνικὰς μετὰ χριστιανικῶν, οὕτω καὶ αἱ ἐκφράσεις αὐτοῦ ἐν τοῖς ὕμνοις εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας. Ἰδοὺ π. χ. πῶς ὑμνεῖ τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ ἐν τῷ 9 ὕμνῳ.

Πολυήρατε κύδιμε
Σὲ μάκαρ γόνε παρθένου
ὑμνῶ Σολυμηΐδος
ὃς τὰν δολίαν πάγαν
χθόνιον μεγάλων ὄφιν
πατρὸς ἤλασας ὀρχάτων
κατέβας μέχρις καὶ χθονὸς
ἐπίδημος ἐφαμέροις,
κατέβας δ' ὑπὸ τάρταρα,
ψυχῶν ὅθι μυρία
θάνατος νέμεν ἔθνεα.
Φρίξεν σε γέρων τότε
Ἀΐδας ὁ παλαιγενής,
καὶ λαοβόρος κύων
ἀνεχάσσατο βηλοῦ.
Λύσας δ' ἀπὸ πημάτων
ψυχῶν ὁσίους χοροὺς
θιάσοισιν ἀκηράτοις
ὕμνους ἀνάγεις πατρί.
Ἀνιόντα σε κοίρανε
τὰ κατ' ἠέρος ἄσπετα
τρέσεν ἔθνεα δαιμόνων·
θάμβησε δ' ἀκηράτων
χορὸς ἄμβροτος ἀστέρων·
αἰθὴρ δὲ γελάσας,
σοφὸς ἁρμονίας πατήρ,
ἐξ ἑπτατόνου λύρας
ἐκεράσσατο μουσικὰν
ἐπινίκιον ἐς μέλος.
Μείδησεν ἑωσφόρος
ὁ διάκτορος ἁμέρας,
καὶ χρύσεος ἕσπερος,
Κυθερήϊος ἀστήρ.
Ἁ μὲν κερόεν σέλας
πλήσασα ῥόου πυρὸς
ἀγεῖτο σελάνα,
ποιμὴν νυχίων θεῶν.
Τὰν δ' εὐρυφαῆ κόμαν
Τιτὰν ἐπετάσσατο
ἄρρητον ὑπ' ἴχνιον·
ἔγνω δὲ γόνον Θεοῦ
τὸν ἀριστοτέχναν νόον
ἰδίου πυρὸς ἀρχάν.
Σὺ δὲ ταρσὸν ἐλάσσας,
κυανάντυγος οὐρανοῦ
ὑπερήλαο νώτων,
σφαίρῃσι δ' ἐπετάσθης
νοεραῖσιν ἀκηράτοις,
ἀγαθῶν ὅθι παγά,
σιγώμενος οὐρανός.

Ἔνθ' οὔτε βαθύρροος
ἀκαμαντοπόδας χρόνος
χθονὸς ἔγκονα σύρων,
οὐ κῆρες ἀναιδέες
βαθυκύμονος ὕ λ α ς,
ἀλλ' αὐτὸς ἀγήραος
Αἰὼν ὁ παλαιγενής,
νέος ὢν ἅμα καὶ γέρων
τᾶς ἀεννάω μονᾶς
ταμίας πέλεται θεοῖς.

Ἡ χρῆσις αὕτη ἐκφράσεων ἐθνικῶν ἐν χριστιανικαῖς εὐχαῖς ἀναμιμνήσκει τὴν ὁμοίαν χρῆσιν κλασικῶν μυθολογικῶν τύπων ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν θεολόγων καὶ ἱεροκηρύκων τῆς δύσεως ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀναγεννήσεως κατὰ τὸν ιέ αἰῶνα ἰδίως ἐν Ἰταλίᾳ. Πῶς ἔτεινεν εἰς τὸν ἀποπνευματισμὸν τοῦ χριστιανισμοῦ ὁ Συνέσιος, ἀποδεικνύει καὶ τὸ ἑπόμενον παράδειγμα. Δύο ἐπίσκοποι ἐν Λιβύῃ ἤριζον περὶ τῆς κατοχῆς θέσεώς τινος, ἥτις ἠδύνατο ἐν καιρῷ βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ὀχυρὸν καταφύγιον. Ἵνα δὲ ὁ ἕτερος τούτων σφετερισθῇ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας του τὸ χωρίον ἐκεῖνο, εἰςβαλὼν διὰ τῆς βίας, καὶ στήσας ἱερὰν τράπεζαν, ἐγκαινίασε τὸν τόπον καὶ ἱερούργησεν ἐν αὐτῷ. Ἔκτοτε ὁ λαὸς ἐθεώρησε τὸν τόπον ἱερὸν καὶ πρὸς οὐδεμίαν ἄλλην χρῆσιν ἢ τῆς λατρείας κατάλληλον. Ἀλλ' ὁ Συνέσιος μηδόλως προσέχων εἰς ἐξωτερικὰ σημεῖα, καταγγέλλει τὴν τοιαύτην διαγωγὴν πρὸς τὸν Θεόφιλον,[1] παρατηρῶν, ὅτι τὸ συμβὰν ἐκεῖνο ὑπῆρξε κατάχρησις τῶν ἱερῶν πρὸς φαύλους σκοπούς, καὶ ὅτι ἐν τῷ χριστιανισμῷ δὲν ἐκφράζεται οὕτω τὸ θεῖον, ὥστε νὰ δύναται μετὰ μαγικῆς ἀναγκαιότητος διὰ τύπων τινῶν καθιερώσεως νὰ προσκτᾶται, ἀλλ' οὕτως, ὥστε νὰ ἐνοικῇ μόνον ἐν καθαρᾷ καὶ τῷ Θεῷ ἀφωσιωμένῃ καρδίᾳ. «Ὥστε παρεῖναι, λέγει, ταῖς ἀπαθέσι καὶ ταῖς οἰκείαις τῷ Θεῷ διαθέσεσιν[2]». Ἂν ἐκκλησιαστικόν τι ἔθος ἦτο ἀρχαῖον, περὶ τούτου ἠδιαφόρει· «ὅτι τῆς ἀρχαίας συνηθείας προτιμητέον τὸ χρήσιμον, εἰ καὶ μὴ ἀρχέγονον» (ἐπιϛ. 57).

Ὡς ἐπίσκοπος συνέγραψεν ὁ Συνέσιος καὶ δύο ὁ μ ι λ ί α ς, κ α τ α σ τ ά σ ε ι ς καλουμένας,[3] ὧν λείψανα σῴζονται. Καὶ ἡ μ ὲ ν τούτων εἶναι ἔπαινος πρὸς τὸν αὐτοκρατορικὸν ἐπίτροπον Ἀνύσιον, ὅστις

1 Ἐπιϛ. 67.

2 Neander, Geschichte der Kirche II, 2, 610.

3 Κατάστασιν apellat concionem, παρατηρεῖ ὁ Πετάβιος ad h. I. translato vocabulo ab usu forensi. Nam et oratores declamatoresque καταστῆναι dicuntur, cum ad dicendum p r o d e u n t, suntque velut in procinctu.

εἰ καὶ εἶχεν ἄριστα κυβερνήσει τὴν ἐπαρχίαν τῆς Κυρηναϊκῆς[1], ῥᾳδιουργηθεὶς εἶχεν ἀνακληθῇ ἀπὸ τῆς πρωτευούσης. Ὁ λόγος τοῦ Συνεσίου ζητεῖ τὴν ἀνάκλησιν τῆς παύσεως. Ἀλλ' ἡ αἴτησις αὕτη δὲν εἰσηκούσθη, ἀντὶ δὲ τοῦ Ἀνυσίου ἐστάλη ὁ γέρων καὶ ἀσθενὴς Ἰννοκέντιος[2], ἅμα τῇ ἀφίξει τοῦ ὁποίου ἐπιδραμόντες εἰς τὴν χώραν οἱ Αὐσουριανοί, βάρβαρος λαὸς τῆς Ἀφρικῆς, κατερήμουν αὐτὴν καὶ ἐπολιόρκουν τὰς πόλεις. Ἡ καταστροφὴ τῆς Πτολεμαΐδος ἦτο μεγάλη· ἐκκλησίαι ἐκάησαν· τὰ ἱερὰ σκεύη ἐβεβηλοῦντο· τὰ πάντα ἐτέλουν ἐν οἰκτρᾷ καταστάσει. Εἰς δὲ τοὺς ἐκ τῶν ἐχθρῶν τούτους κινδύνους προσετίθεντο καὶ τὰ ἐκ τῆς ἀπειθείας καὶ ἀκολασίας τοῦ στρατοῦ δεινά. Κατὰ τὰς δεινὰς ταύτας περιστάσεις τῆς πατρίδος του ὁ Συνέσιος ἔλαβεν ἐνεργότατον μέρος πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν ἐχθρῶν[3]. Εὐτυχῶς ὁ τὸν Ἰννοκέντιον διαδεξάμενος Μαρκελλῖνος, ἀνὴρ ῥέκτης καὶ τολμηρὸς στρατηγός, ἔσωσε τὸν τόπον ἀπὸ τῶν κινδύνων τούτων, ἀπωθήσας μὲν τοὺς ἐχθρούς, ἐπανορθώσας δὲ τὴν πειθαρχίαν ἐν τῷ ῥωμαϊκῷ στρατῷ καὶ τὴν τάξιν ἐν ταῖς πόλεσι τῆς Κυρηναϊκῆς[4]. Πλὴν δὲν ἀφέθη πολὺν χρόνον ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ταύτῃ· ὅτε δὲ ἐπέστρεψεν εἰς Κωνσταντινούπολιν, κατηγορήθη καὶ οὗτος ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν του, ἀλλ' εὗρεν ὑπερασπιστὰς τὸν Συνέσιον καὶ τοὺς Πτολεμαΐτας.

Ἡ δὲ δευτέρα κατάστασις περιγράφει τὰς τελευταίας καταστροφὰς τῆς Κυρηναϊκῆς διὰ νέων βαρβαρικῶν ἐπιδρομῶν, αἵτινες ἐπίκραναν τὰς τελευταίας ἡμέρας τῆς ζωῆς τοῦ Συνεσίου, ὅστις ἐθρήνει καὶ τὴν στέρησιν τοῦ τελευταίου υἱοῦ αὐτοῦ, ἐθλίβετο δὲ καὶ ἐκ τῆς συναισθήσεως, τοῦ ὅτι κατ' οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ὠφελήσῃ τὴν δύστηνον πατρίδα του. Ἡ Πτολεμαῒς ἐπολιορκεῖτο στενῶς, περιεμένετο δὲ ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἡ ἔφοδος τῶν ἰσχυρῶν ἐχθρῶν καὶ ἡ τελικὴ καταστροφή. Ὁ δὲ Συνέσιος ἐν τῷ ἐσχάτῳ κινδύνῳ ἐσκόπει, ἐὰν ἡ ἔφοδος ἤθελε καταλάβει αὐτὸν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἱερουργοῦντα, ἐκεῖ νὰ ἀποθάνῃ ὑπὸ τὰ ἐρείπια αὐτῆς ὡς πιστὸς αὐτῆς λειτουργός. «Πελάζει, λέγει, ἡ κυρία τῆς προσβολῆς, ἣν τῇ πόλει, φασίν, ὁ πτεροφόρος ἠπείλησεν, ὁ τοῦ πολεμίου ἐξηγούμενος στρατεύματος· μάλιστα δὴ και-

1 Κατασ. 305, 306 καὶ ἐπισ. 57.

2 Κατασ. 299 καὶ 302.

3 Ἐπισ. 89. «Τοῦ μηνὸς πολλάκις ἐπὶ τὰς ἐπάλξεις δεῖ με πηδᾷν ὡς ἐφ' ᾧ γε στρατεύσομαι μεμισθωμένον, οὐχ ἐφ' ᾧ γε προσεύξομαι.»

4 Ἐπισ. 62, 205.

ρῶν ἐκεῖνος ἱερεῦσι τὸν ἐπὶ τὰς αὐλὰς τοῦ Θεοῦ δρόμον ἀναγκαῖον ἀποφανεῖ, ἂν ἐν χρῷ τῆς πόλεως ὁ κίνδυνος γένηται. Ἐγὼ κατὰ χώραν ἐπ' ἐκκλησίας μενῶ. Τὰς παναγεῖς προστήσομαι χέρνιβας. Προςφύσομαι τῶν κιόνων τῶν ἱερῶν, αἳ τὴν ἄσυλον ἀπὸ γῆς ἀνέχουσι τράπεζαν. Ἐκεῖ καὶ ζῶν καθεδοῦμαι, καὶ ἀποθανὼν κείσομαι. Λειτουργός εἰμι τοῦ Θεοῦ, καὶ τὴν ψυχὴν ἴσως ἀπολειτουργῆσαί με δεῖ[1].»

Ἐκτὸς τῶν ἄνω μνημονευθέντων συγγραμμάτων, τῶν 155 ἐπιστολῶν του[2] καὶ τῶν 10 ὕμνων, ἔχομεν καὶ τὰ ἑξῆς συγγράμματα τοῦ Συνεσίου. Τὸν Δίωνα ἢ περὶ τῆς κατ' αὐτὸν διαγωγῆς. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο γραφὲν χριστιανοῦ ὄντος τοῦ Συνεσίου ἀποτείνεται κατὰ σοφιστῶν τινων μεμφομένων αὐτὸν, διότι ἦτο ὅλως ἀφωσιωμένος εἰς τὰς καλὰς τέχνας καὶ ἐφρόντιζε νὰ καλλύνῃ τὸ ὕφος αὐτοῦ ἐκφράζων μετὰ χάριτος τὰς ἐννοίας αὐτοῦ, καὶ διότι ἐποίει δῆθεν κατάχρησιν ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ χωρίων ἐκ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ ῥητόρων, καταδεικνύει δὲ τὸ ὠφέλιμον τῆς περὶ τὰς καλὰς τέχνας καὶ τὴν φιλολογίαν ἀσχολίας. Ὠνομάσθη δὲ Δίων τὸ ἔργον, διότι ἐν αὐτῷ προςάγεται συχνάκις τὸ παράδειγμα τοῦ Δίωνος. Τοῦ ἔργου τούτου μνημονεύει καὶ ἐν ἐπιστολῇ 153. Λόγον εἰς τὸν 74 ψαλμὸν, μὴ σωζόμενον ὁλόκληρον. Περὶ ἐνυπνίων. Λείψανον λόγου λεχθέντος κατὰ τὴν παραμονὴν τῆς ἑορτῆς τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἐκτὸς δὲ τῶν κωμῳδιῶν καὶ τραγῳδιῶν του ἀπωλέσθη καὶ ὁ κυνηγετικὸς αὐτοῦ[3].

Ὁ Συνέσιος ἀπέθανε περὶ τὸ 415 ἢ κατ' ἄλλην γνώμην περὶ τὸ 430.

Περὶ αὐτοῦ κρίνει ὁ Φώτιος ὡς ἑξῆς· «Τὴν μὲν φράσιν ὑψηλὸς καὶ ὄγκον ἔχων, ἀποκλίνων δὲ πρὸς τὸ ποιητικώτερον,» καὶ περὶ τῶν ἐπιστολῶν του ἰδίως, ὅτι «χάριτος καὶ ἡδονῆς ἀποστάζουσι μετὰ τῆς ἐν ταῖς νοήμασιν ἰσχύος καὶ πυκνότητος[4].»

---

1 Κατας. 303.

2 Τοσαῦται σώζονται· φαίνεται ὅμως, ὅτι ὁ Συνέσιος ἔγραψε πλείους. Ὁ Νικηφόρος ἀριθμεῖ 160 (ἱς. XIV, 55), ὁ δὲ Φώτιος ὁμιλεῖ περί τινος ἐπιστολῆς του πρὸς Θεόφιλον μὴ σωζομένης μέχρις ἡμῶν. Τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Συνεσίου ἐξέδωκεν ἐν Βιέννῃ τῷ 1772 μετὰ ἑρμηνευτικῶν σημειώσεων τοῦ Νεοφύτου Πελοποννησίου ὁ Γρηγόριος Δημητριεὺς Κωνσταντᾶς.

3 Ἡ νεωτάτη ἔκδοσις τῶν Ἁπάντων τοῦ Συνεσίου εἶναι ἡ τοῦ Migne ser. grec. T. 66.

4 Μυριοβίβλῳ 26.

4.

ΠΕΡΙ

ΦΩΤΙΟΥ

Ὁ σπουδαιότερος πολέμιος τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας ὑπῆρξε πάντοτε καὶ ὑπάρχει ἀναντιρρήτως ὁ παπισμός. Ἡ ἀνατολὴ βρίθει ἔτι καθολικῶν ἱεραποστόλων καὶ μάλιστα Ἰησουϊτῶν· ἐν μέσῳ δὲ ἡμῶν ὑπάρχουσι καθολικὰ σχολεῖα ὑπὸ τὸ πρόσχημα μὲν χάριν τῆς ἐκπαιδεύσεως τῶν ἐν Ἑλλάδι εὐαρίθμων καθολικῶν, πράγματι δὲ πρὸς σκοποὺς προσηλυτιστικούς. Οἱ Ἰησουῖται ἐλπίζουσι μέχρι τοῦ νῦν, ὅτι θὰ δυνηθῶσί ποτε νὰ γίνωσι κύριοι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ὑποτάσσοντες αὐτὴν ὑπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ ἐν Ῥώμῃ ποντίφικος. Δὲν εἶναι πολὺς χρόνος, ἀφ' ὅτου ἐτόλμησαν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου εἶναι ἡ κυρία ἑστία αὐτῶν, νὰ πέμψωσιν εἰς Ἀθήνας παράδοξά τινα δελτία, ἐν οἷς προτρέπονται οἱ ὀρθόδοξοι, ἐὰν θέλωσι τὴν ἑαυτῶν ψυχικὴν σωτηρίαν, νὰ ἐγκαταλίπωσι δῆθεν τὸ σχίσμα, καὶ νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τῆς μόνης ἀληθοῦς ἐκκλησίας, τῆς ἐκκλησίας δηλ. τοῦ ἀλανθάστου πάπα! Εἰς τὰ δελτία ἐκεῖνα ὡς ἀπάντησις ἀπ' Ἀθηνῶν ἔστω ἡ μελέτη αὕτη. Ἡ Ῥώμη εἶναι πάντοτε ἐπίφοβος δύναμις. Δὲν ὑπῆρξε δὲ τοιαύτη μόνον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ὅτε οἱ πάπαι ἦγον καὶ ἔφερον τοὺς εὐρωπαϊκοὺς λαούς, ὅτε ἐκίνουν σύμπασαν τὴν δύσιν εἰς σταυροφορίαν κατὰ τῶν μουσουλμάνων ἐν τῇ ἁγίᾳ γῇ καὶ κατὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅτε διένεμον τὰ στέμματα εἰς τοὺς βασιλεῖς, ὅτε ἀφώριζον αὐτοκράτορας καὶ ἔλυον τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν τοῦ πρὸς αὐτοὺς ὅρκου, ὅτε διὰ τῆς φρικώδους ἱερᾶς ἐξετάσεως ἐτυράννουν τὰς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Καὶ σήμερον ἔτι κατὰ τοὺς πεφωτισμένους τούτους αἰῶνας ἐν τῷ μέσῳ τῶν τοσούτων τοῦ πολιτισμοῦ προόδων ὁ παπισμὸς κινεῖται καὶ δὲν ἀπώλεσε πᾶσαν τὴν δύναμιν αὐτοῦ. Ὑπάρχει ἔτι παρὰ τοῖς χωρικοῖς πληθυσμοῖς καὶ παρὰ τοῖς ὄχλοις τῶν πόλεων ἐν τῇ δύσει ἀρκετὴ ἀμάθεια, ὥστε ἡ Ῥώμη νὰ δύναται νὰ ἐξασκῇ ἐπιρροήν. Ἐν ὅσῳ

δὲ ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις δὲν γενικεύεται πανταχοῦ παρὰ τοῖς καθολικοῖς λαοῖς, ἐν ὅσῳ ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ βαρβαρότης τοῦ λαοῦ συμβαδίζουσι συναπάρχοντα παραλλήλως μετὰ τῆς προόδου τῶν ἀνωτέρων τάξεων τῆς δυτικῆς κοινωνίας, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ὁ παπισμὸς θὰ ἦναι μεγάλη δύναμις. Ἰδοὺ διὰ τί οἱ αὐστηροί, ὑπεράλπειοι καθολικοὶ ἐπολέμησαν ἐπ' ἐσχάτων ἐν τῇ γαλλικῇ ἐθνοσυνελεύσει τὸ περὶ ὑποχρεωτικῆς τοῦ λαοῦ ἐκπαιδεύσεως νομοσχέδιον τῆς γαλλικῆς κυβερνήσεως. Ἰδοὺ διὰ τί καὶ τὸ κίνημα τῶν παλαιῶν καθολικῶν ἐν Γερμανίᾳ, Ἑλβετίᾳ καὶ Γαλλίᾳ, τὸ ὁποῖον σκοπεῖ τὴν καταπολέμησιν τῆς παπικῆς παντοδυναμίας τῆς θεσπισθείσης ἐν τῇ Βατικανῇ συνόδῳ διὰ τῆς ἀνακηρύξεως τοῦ ἀλανθάστου, τὴν περιστολὴν τῶν δεισιδαιμονιῶν ἐν τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τὴν ἀνακαίνισιν ἐν γένει ταύτης διὰ τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, περιωρίσθη μέχρι τοῦ νῦν σχεδὸν μόνον μεταξὺ τῶν τάξεων τῶν πεπαιδευμένων, ὁ δὲ λαὸς καὶ ὁ αὐτὸν ὁδηγῶν κλῆρος ἢ ἔμειναν ψυχροὶ πρὸς αὐτὸ ἢ καταπολεμοῦσι μετὰ φανατισμοῦ τοὺς παλαιοὺς καθολικούς. Πόσον ἰσχυρὸς εἶναι ὁ παπισμὸς ἔτι καὶ νῦν ἀποδεικνύει καὶ ἡ φοβερὰ πάλη ἡ μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τῶν κυβερνήσεων ἐν Ἰταλίᾳ, Πρωσσίᾳ, Ἑλβετίᾳ, Ἀγγλίᾳ, Ἰσπανίᾳ διεξαγομένη καὶ τὸ κράτος τῶν κληρικῶν ἐν Γαλλίᾳ. Πανταχοῦ οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ Πάπα καὶ ὁ κλῆρος τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, μηδόλως τοὺς νόμους τῶν διαφόρων κρατῶν σεβόμενοι, παραβαίνουσιν αὐτοὺς σκανδαλωδῶς, παριστάμενοι ὡς ἐχθρικὴ δύναμις κεκηρυγμένη κατὰ πάσης προόδου, κατὰ πάσης ἐλευθέρας πολιτικῆς ζωῆς τῶν λαῶν. Ὁ πάπας ἔτι καὶ νῦν ἀξιοῖ νὰ κηδεμονεύῃ τοὺς λαούς· ἡ δὲ ἐλευθερία αὐτῶν καὶ ἡ ἀπὸ τῆς κληροκρατίας χειραφέτησις αὐτῶν εἶναι τῷ πάπᾳ σατανικὴ ἀποπλάνησις· διότι οὕτω ἐχαρακτηρίσθησαν αἱ τάσεις αὗται τῶν νεωτέρων λαῶν ἐν τῇ διαβοήτῳ ἐγκυκλίῳ καὶ τῷ συλλάβῳ Πίου τοῦ Θ', ἅτινα ἐπεκυρώθησαν καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ Βατικανῇ συνόδῳ. Ἡ ἀνατολὴ εὐτυχῶς εἶναι ἀπηλλαγμένη τοῦ μεγάλου τούτου κακοῦ, τοῦ παπισμοῦ. Ἐζήτησε μὲν αὐτὸς ἀπὸ πολλῶν αἰώνων νὰ ἐπεκτείνῃ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν καὶ ἐνταῦθα, ἀλλὰ πάντοτε ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία, εἰς τὰς ἑαυτῆς παραδόσεις ἐμμένουσα πιστή, ἀπέκρουσε τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ τούτους. Πρῶτος δὲ ὁ πολὺς Φώτιος ἀνέλαβε τὸν φοβερὸν τοῦτον κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἀγῶνα καὶ νικηφόρως διεξήγαγεν αὐτόν, ὅτε κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐζήτησε νὰ ἐπιβληθῇ ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς.

Πᾶσα ἡ μετὰ ταῦτα κατὰ τοῦ ἐκ τῆς δύσεως τούτου ἐχθροῦ ἐκ τῆς ἀνατολῆς ἀντίδρασις εἶναι συνέχεια τῆς πάλης ταύτης ὑπὲρ τῶν δικαιωμάτων καὶ παραδόσεων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἧς τὴν σημαίαν ἀνύψωσε πρῶτος ὁ Φώτιος. Ἄνευ τοῦ Φωτίου καὶ τῶν ἄλλων πολεμίων τῆς παπικῆς ἀλαζονείας τῶν τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ ἀκολουθησάντων ἀπὸ τοῦ Κηρουλαρίου μέχρι τοῦ Μηνιάτου, σήμερον ἡ ἀνατολὴ θὰ ἀπετέλει μέρος τῆς παπικῆς ἐκκλησίας· ἐκκλησιαστικῶς θὰ διῳκούμεθα ἀπὸ Ῥώμης, ἐκεῖθεν ὡς δοῦλοι δεχόμενοι παρὰ τοῦ ἀλανθάστου διαταγάς· παπικοὶ βικάριοι θὰ ἦσαν οἱ ἀνώτατοι ἡμῶν ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες, οἷς θὰ ὑπέκειντο πατριάρχαι καὶ ἀνατολικαὶ ἐπισκόπων σύνοδοι· πᾶσα ἡ ἀρχαία, ἀπὸ τῶν ἀποστόλων χρονολογουμένη ἀνεξαρτησία τῶν ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν, πᾶσα ἐν γένει ἡ πατροπαράδοτος αὐτῶν διοίκησις θὰ ἐξέλιπεν· οἱ κανόνες τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων καὶ τῶν ἀρχαίων πατέρων οὐδεμίαν πλέον θὰ εἶχον ἰσχὺν ἐναντίον τοῦ δυτικοῦ κανονικοῦ δικαίου τοῦ ἐπὶ τῶν ψευδοϊσιδωρείων διατάξεων στηριζομένου, καὶ ἐν γένει τῆς θελήσεως τοῦ ἀλανθάστου· ἡ θεολογία ἡμῶν, ἀρνουμένη τοὺς ἀρχαίους αὐτῆς διδασκάλους καὶ φωστῆρας τῆς ἐκκλησίας, θὰ μετεσχηματίζετο κατὰ τὰς λεπτολόγους καὶ γελοίας θεωρίας τῶν μεσαιωνικῶν τῆς δύσεως θεολόγων, τῶν σχολαστικῶν λεγομένων, πλουτιζομένη καὶ διὰ νέων δογμάτων, ἰδίως δὲ διὰ τῆς ἀσπίλου συλλήψεως καὶ τοῦ ἀλαθάστου· ἡ λατρεία ἡμῶν ἀντὶ νὰ γίνηται ἐν τῇ ὡραίᾳ γλώσσῃ ἡμῶν, ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ Πλάτωνος, τοῦ εὐαγγελίου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου, θὰ ἐτελεῖτο ἴσως ἐν τῇ γλώσσῃ τῆς Ῥώμης, τῇ λατινικῇ· τὰ δὲ ἤθη ἡμῶν θὰ ἦσαν ἤθη τῶν Βενετῶν καὶ Νεαπολιτῶν. Τοιαύτην οἰκτρὰν εἰκόνα θὰ παρίστα σήμερον ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ἐάν, ὅτε ὁ παπισμός, δυνηθεὶς ἕνεκα διαφόρων περιστάσεων νὰ ὑψωθῇ ἐν τῇ δύσει εἰς μεγάλην δύναμιν, ἐπειράθη κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα νὰ ἐπιβληθῇ καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολῆς, δὲν εὑρίσκετο ὁ Φώτιος, ὅστις ὄργανον βεβαίως γενόμενος τῆς θείας προνοίας, νὰ σώσῃ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν ἀπὸ τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου κινδύνου. Τίνα δὲ θὰ ἦσαν, ἐὰν ὁ παπισμὸς τότε ἐνίκα, τὰ ἀποτελέσματα καὶ ὡς πρὸς τὸν ἑλληνικὸν ἡμῶν ἐθνισμόν, ἕκαστος εὐκόλως δύναται νὰ κατανοήσῃ. Ὁ ἑλληνισμὸς δηλητηριαζόμενος ὑπὸ τοῦ παπισμοῦ θὰ ἐνοθεύετο· θὰ συνέβαινεν ἐν τῇ ἀνατολῇ, ὅ,τι συνέβη εἰς ὀλίγα μέρη αὐτῆς, ὅπου ἠδυνήθησαν οἱ λατῖνοι νὰ ἐπικρατήσωσι, καὶ ὅπου ἐσχηματίσθη τὸ περίεργον ἐκεῖνο

κρᾶμα τῶν καλουμένων γραικοκαθολικῶν ἢ γραικολατίνων, ἀνθρώπων μηδεμίαν διακεκριμένην ἐθνικὴν συνείδησιν ἐχόντων, ἀγνοούντων δὲ, ἂν εἶναι Γάλλοι, Ἰταλοὶ ἢ Ἕλληνες, τοῦτο δὲ μόνον γινωσκόντων, ὅτι εἶναι δοῦλοι τοῦ ἐν Ῥώμῃ ἱερέως[1]. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς προῃσθάνετο κατὰ βάθος τὰ ἐπιβλαβῆ ταῦτα ἀποτελέσματα τῆς ὑπὸ τὴν Ῥώμην ὑποταγῆς, καὶ διὰ τοῦτο οὐδέποτε μετὰ τὸ σχίσμα ἠθέλησεν ἐνδίδων εἰς οἱασδήποτε ὑποκινήσεις εἴτε αὐτῶν τῶν παπῶν, ζητούντων πάντοτε τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀνατολῆς, εἴτε τῶν αὐτοκρατόρων ἐνεργούντων χάριν τῶν δυναστικῶν αὐτῶν συμφερόντων ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, νὰ δεχθῇ ταύτην. Τὴν εἰς τὰ πάτρια ἐμμονὴν ταύτην καὶ ἀποστροφὴν πρὸς τοὺς Λατίνους ὀνομάζουσιν οἱ δυτικοὶ συγγραφεῖς συνήθως δεισιδαιμονίαν τῶν βυζαντινῶν. «Εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν ἡμῶν, λέγει ὁ σοφὸς Κοραῆς[2], ἀποδίδουσιν οἱ Λατῖνοι τὸ πεῖσμα τοῦ κοινοῦ λαοῦ νὰ μὴ ἑνωθῇ μὲ τοὺς παπιστὰς, καὶ τὴν σταθερὰν αὐτοῦ ἀντίστασιν εἰς τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ τὸν ἑνώσωσιν αὐτοκράτορας. Εἰς τὴν δεισιδαιμονίαν ὅμως ταύτην (ἂν ἐγέννησέ ποτέ τι καλὸν ἡ δεισιδαιμονία) χρεωστοῦμεν οἱ σημερινοὶ γραικοὶ τὴν ὕπαρξίν μας. Χωρὶς τὸ εὐτυχέστατον τοῦτο πεῖσμα τῶν πρὸ ἡμῶν, καὶ ἡ δεισιδαιμονία ἤθελεν αὐξηθῆ ἐπὶ πλέον καὶ τὰ πολυπληθῆ τάγματα τῶν δυτικῶν μοναχῶν ἔμελλον νὰ καταβρωμίσωσι τὸ ἔδαφος τῆς ταλαιπώρου Ἑλλάδος καὶ τὰ νερωνικὰ τῆς ἱερᾶς ἐξετάσεως κριτήρια νὰ φλογίζωσι τοὺς Ἕλληνας ὡς κατέφλεξαν πολλὰς μυριάδας δυτικῶν, καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία νὰ ὑποταχθῇ ὡς εἰς κεφαλὴν εἰς τὸν πάπαν, καθὼς ὑποτάσσονται ἀκόμη σήμερον πολλοὶ τῆς πεφωτισμένης Εὐρώπης λαοὶ, ἄλλοι διότι κρατοῦν ἀκόμη τοὺς ὀφθαλμοὺς κεκλεισμένους εἰς τὰ πανταχόθεν περιλάμποντα φῶτα τῆς παιδείας, καὶ ἄλλοι, διότι ἔχοντες καὶ αὐτοὶ μεταξύ των ὄχι ὀλίγους ἀκόμη ἑκουσίως τυφλοὺς, ἔκριναν φρονιμώτερον νὰ ἀφήσωσι τὴν κατάτριψιν τῆς παπικῆς τυραννίας εἰς τὸ ῥινίον τῆς τυπογραφίας, παρὰ

1) Ἐνοεῖται, ὅτι ὑπάρχουσι καί τινες ἐπαινεταὶ ἐξαιρέσεις μεταξὺ αὐτῶν, ἀλλ' αἱ ἐξαιρέσεις δὲν καταργοῦσι τοὺς κανόνας. Ἀναγνώτω ὁ βουλόμενος τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως καὶ θέλει ἴδει, ἂν οἱ γραικοκαθολικοὶ π. ὁ. χ. τῶν νήσων τοῦ **Αἰγαίου** προσηνέχθησαν ὡς Ἕλληνες ἢ ὡς ἐχθροὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας.

2) Προλεγ. Α'. τόμ. Ἀτάκτων, σελ. κδ'.

νὰ τὴν πελεκίσωσι μὲ τὴν βίαν. Καὶ ἡ τυπογραφία δὲν θέλει προδόσει τὰς ἐλπίδας των. Ἡ ἀκαταμάχητος αὐτῆς ὁπλοθήκη

« .. Πολλάων πολίων κατέλυσε κάρηνα
« ἠδ' ἔτι λύσει ».
(Ἰλιάδ. Α', 117) »

Οὕτω κρίνομεν ἡμεῖς ἐν τῇ ἀνατολῇ περὶ τοῦ σχίσματος τοῦ Θ' αἰῶνος καὶ τῶν ἀποτεσμάτων αὐτοῦ. Οὕτω δὲ ἐκτιμῶμεν τὸν Φώτιον καὶ τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ. Καὶ ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία καὶ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἰδίᾳ αἰωνίαν ὀφείλουσιν εὐγνωμοσύνην τῷ μεγάλῳ Φωτίῳ διὰ τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ κατὰ τοῦ παπισμοῦ.

Τοὺς ἀγῶνας τούτους τοῦ Φωτίου καὶ ἐν γένει τὰ κατ' αὐτὸν ἐκθέτομεν ἐν τοῖς ἑξῆς.

Οὐδενὸς ἀρχαίου ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρὸς ὁ βίος διεστράφη τοσοῦτον παρὰ τῶν ἱστορικῶν, ὅσον ὁ τοῦ Φωτίου· διότι πάντες σχεδὸν οἱ ἐκ τῶν δυτικῶν ἱστορικῶν περιγράψαντες τὰ κατ' αὐτὸν καὶ τὸ σχίσμα δυσμενῶς πρὸς τὸν Φώτιον διακείμενοι ὡς καταπολεμήσαντα τὸν αὐτοῖς προσφιλῆ παπισμὸν, ἀντὶ νὰ ἐξετάσωσι τὰ πράγματα ἀμερολήπτως, ἐσπούδασαν νὰ παραστήσωσι τὸν Φώτιον ὡς τὸν αἴτιον τοῦ σχίσματος, νὰ δικαιολογήσωσι δὲ τὴν παπωσύνην, ἀκολουθοῦντες τυφλῶς τοῖς περὶ Φωτίου ὑπὸ τῶν γνωστῶν καὶ κεκηρυγμένων αὐτοῦ ἐχθρῶν Νικήτα τοῦ Παφλαγόνος[1], Μητροφάνους ἐπισκόπου Σμύρνης[2], Στυλιανοῦ τοῦ Νεοκαισαρείας[3] καὶ Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου[4] ἐν Ῥώμῃ γραφεῖσιν. Ὁ τελευταῖος ὑπῆρξεν εἷς τῶν φαυλοτέρων ἀνθρώπων τοῦ Θ' αἰῶνος, ὑπὸ τριῶν παπῶν κατακριθεὶς καὶ καθαιρεθεὶς ἕνεκα διαφόρων ἐγκλημάτων, ὑπὸ Λέοντος δηλαδὴ, Βενεδίκτου καὶ Νικολάου[5]. Καὶ ὅμως οἱ Λατῖνοι ἱστορικοὶ θεωροῦσι τοῦτον ἀξιοπιστότερον αὐτοῦ τοῦ Φωτίου, ἐκθέσαντος τὰ κατ' αὐτὸν γεγονότα ἐν διαφόροις ἐπιστολαῖς αὐτοῦ, καὶ τῆς μαρτυρίας τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὲρ Φωτίου γενομένων πολυπληθε-

---

1 Ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἰγνατίου.

2 Ἐν ἐπιστολῇ πρὸς Μανουὴλ Πατρίκιον ἐκ τοῦ ἔτους 870.

3 Ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Στέφανον ἐκ τοῦ ἔτους 866 παρὰ Mansi (πρακτ. Συνόδ. Τ. XVI).

4 Praej. ad concil, VIII œcum; ejusdem vita Nicolai et Hadriani II. παρὰ τῷ Mansi, αὐτόθι.

5 Ὅρα Feller Diction. ἐν λέξ. Anastase.

στάτων συνόδων κατὰ τὸ 867 καὶ 879, καθὼς καὶ τῶν μετὰ ταῦτα ἀκμασάντων Βυζαντινῶν ἱστορικῶν, τοῦ ἐξακολουθήσαντος τὸν Θεοφάνη, Συμεῶνος τοῦ Μαγίστρου, τοῦ Γεωργίου Κεδρηνοῦ, τοῦ Ζωναρᾶ καὶ Κωσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου. Οὕτως ἐμπαθῶς συνέγραψαν τὰ περὶ Φωτίου, ὁ Βαρώνιος[1], ὁ Μαϊμβοῦργος[2], ὁ Ἰάγηρος[3], ὁ Ἑργενροίθερος[4] καὶ οἱ λοιποὶ καθολικοὶ ἱστορικοί. Τὸ παράδοξον δὲ εἶναι ὅτι καὶ διαμαρτυρόμενοι συγγραφεῖς, οἷον ὁ Γφρέρερ[5], ὁ Νέανδρος[6] καὶ ὁ Γάσς[7] τὰ κατὰ Φώτιον ἐξιστοροῦντες, περιπίπτουσιν εἰς τὰς αὐτὰς περὶ αὐτοῦ πλάνας καὶ μεροληπτικὰς κρίσεις, τὸ ὁποῖον φαινόμενον ἐξηγεῖται ἐκ τῆς καθόλου ὑπεραυστηρᾶς καὶ ἄγαν δυςμενοῦς διαθέσεως τῶν ἐν τῇ δύσει συγγραφέων πρὸς τοὺς Βυζαντινούς, οἵτινες κατ' αὐτοὺς οὐδὲν ἠδύναντο νὰ νοήσωσι καὶ πράξωσιν ἀγαθόν, ἀλλ' ἦσαν ὅλως προσποίησις, ψεῦδος καὶ ἀπάτη, ἣν δυσμενῆ διάθεσιν λίαν εὐφυῶς καὶ βασίμως ἐξήλεγξεν ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμετέρων λογίων τις[8] διὰ ὡραίας «Περὶ Βυζαντινῶν μελέτης.» Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἐπραγματεύθησαν περὶ Φωτίου λίαν καλῶς ὁ Ἠλίας Ταντταλίδης[9], ὁ Καραθεοδωρῆς[10], ὁ Σ. Οἰκονόμος[11], ὁ Βαλέττας[12], καὶ ὁ γάλλος μὲν τὸ γένος, ὀρθόδοξος δὲ τὴν πίστιν Γυεττέ[13].

Περὶ τὰ μέσα τοῦ Θ' αἰῶνος αὐτοκράτωρ τοῦ Βυζαντίου ἦτο Μι-

1 Ἐν τοῖς χρονικοῖς αὐτοῦ.
2 Histoire du schisme. Paris, 1686.
3 Jager, Histoire de Photius Louvain. 1848.
4 Hergenrœther, Photius.
5 Ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ.
6 Ἐπίσης ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ.
7 Ἐν Herzog. Theolog. Real encyclopæd. XI. 629—637.
8 Ὁ Βικέλας, Μελέτη περὶ Βυζαντινῶν. Ἐν Λονδίνῳ. 1874.
9 Ἐν τοῖς Προλεγομ. εἰς Β' τόμ. Παπιστ. ἐλέγχων.
10 Ἐν τοῖς αὐτοῖς παπιστ. ἐλέγχοις.
11 Ἐ τοῖς Προλεγ. εἰς τὰ Ἀμφιλόχια τοῦ Φωτίου τὰ ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθέντα.
12 Ἐν τοῖς Προλ. εἰς τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου τὰς ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθείσας.
13 La Papauté schismatique 271—332. Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω σημειουμένων ἔγραψαν περὶ Φωτίου καὶ οἱ ἑξῆς· Cave hist. lit. II, 47. Oudini Comment. II, 201. Le Quien, Oriens Christianus, I. 246. Fabricii Bibtioth. Græca ed. Harl. X, 668. Pichler, Geschichte der Trennung. Schroeckh, Kgeschichte XXIV, 188. Daniel ἐν τῇ μεγάλῃ ἐγκυκλοπαιδείᾳ τοῦ Ersch καὶ Gruber. Καὶ ὁ Γ. Ζῶτος ἐν τῇ Union Chrétienne. Τὰ πρακτικὰ τῶν σχετικῶν συνόδων παρὰ Mansi XV, XVI καὶ Harduin V.

χαὴλ ὁ Γ'. Ἡ ἐκκλησία μόλις εἶχεν ἐξέλθει ἐκ τῶν ἕνεκα τῶν εἰκόνων ταραχῶν. Ἀπὸ τοῦ 846 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ Ἰγνάτιος, ἐξ αὐτοκρατορικοῦ οἴκου καταγόμενος, ἀνὴρ μικρᾶς παιδείας, αὐστηρὸς τὰ ἤθη, ἀλλὰ τραχὺς τοὺς τρόπους καὶ ἀλαζονικῶς πρὸς τοὺς ὑπ' αὐτὸν προσφερόμενος ἕνεκα τῆς τοῦ οἴκου αὐτοῦ ἐπιφανείας. Ἕνεκα δὲ τούτου εἶχε πολλοὺς ἐκ τοῦ κλήρου καταστήσει ἑαυτῷ ἐχθρούς, ἐν οἷς καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Συρακουσῶν Γρηγόριον, ὃν λίαν ἀποτόμως εἶχεν ἀποβάλει ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας, μὴ ἐπιτρέψας αὐτῷ νὰ παραστῇ κατὰ τὴν χειροτονίαν αὐτοῦ, διότι ἁπλῶς ὑπῆρχε κατηγορία τις κατ' αὐτοῦ, περὶ ἧς ὅμως δὲν εἶχεν ἀκόμη δικασθῆ. Οὕτως αὐστηρῶς προσεφέρετο ὁ Ἰγνάτιος καὶ πρὸς τὴν αὐλὴν τοῦ Μιχαήλ, ἐν ᾗ εἶχε νὰ ἐλέγξῃ πολλὰ ἀτοπήματα, διότι καὶ ὁ Μιχαὴλ καὶ ὁ θεῖος αὐτοῦ Βάρδας δὲν ἔζων βίον χρηστόν. Καὶ ἄλλως ὅμως διέκειτο ὁ Ἰγνάτιος δυσμενῶς πρὸς τὸν δυναστεύοντα οἶκον, θεωρῶν αὐτὸν ὡς σφετερισθέντα τὴν ἐξουσίαν ἀπὸ τοῦ ἰδίου οἴκου. Ὅτε δὲ ἠθέλησε ν' ἀποκλείσῃ τὸν Βάρδαν τῆς ἁγίας εὐχαριστίας ἕνεκα τῶν ἁμαρτημάτων αὐτοῦ, ἀπεφάσισεν οὗτος τὴν καθαίρεσιν αὐτοῦ, καὶ δὴ κατηγορήσας αὐτὸν ὡς συνένοχον ἔν τινι στάσει κατὰ τοῦ αὐτοκράτορος, ἐπέτυχε νὰ καταβιβασθῇ ἀπὸ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου καὶ νὰ ἐξορισθῇ τῷ 857 ἔτει.

Ὑψοῦται δὲ εἰς τὴν πατριαρχικὴν ἐξουσίαν ὁ Φώτιος ἀπαιτήσει τοῦ Μιχαὴλ καὶ τοῦ Βάρδα καὶ ψήφῳ ὁμοφώνῳ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ Βάρδας ἐφρόντισεν, ὅπως καλυφθῇ ἡ ἄδικος πτῶσις τοῦ Ἰγνατίου, νὰ διαδεχθῇ αὐτὸν πρόσωπον παρὰ πᾶσι σεβαστὸν καὶ τοῦτο ἦτο ὁ Φώτιος. Ὁ Φώτιος κατήγετο ἐξ ἐπιφανοῦς οἴκου, ὅστις εἶχεν ἐργασθῇ ὑπὲρ τῶν εἰκόνων. Ὁ Ταράσιος, ὁ ἐπὶ τῆς Εἰρήνης πατριάρχης, ἐφ' οὗ ἐγένετο ὑπὲρ τῶν εἰκόνων ἡ ἑβδόμη οἰκουμενικὴ σύνοδος, ἦτο θεῖος αὐτοῦ. Καὶ περὶ ἑαυτοῦ δὲ καὶ τοῦ πατρός του λέγει αὐτὸς ὁ Φώτιος, ὅτι ἐπί τινος συνόδου κατεκρίθησαν ὡς φίλοι τῶν εἰκόνων. Οἱ οὕτω κατὰ τῶν εἰκονομάχων ἀγωνισθέντες ἦσαν τότε λίαν τῷ λαῷ καὶ τῷ κλήρῳ προσφιλεῖς. Ὁ Φώτιος δὲν ἐξεπαιδεύθη ἀπ' ἀρχῆς ὡς θεολόγος, ἀλλ' ὅμως ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας εἶχεν ἐπιδοθῇ εἰς τὴν καλλιέργειαν τῶν γραμμάτων καθόλου, πρὸς ὃ εἶχε φυσικὴν κλίσιν, πεπροικισμένος ὢν συνάμα δι' ἐξόχων πνευματικῶν χαρισμάτων. Ἐν τοῖς γράμμασι δὲ περιελαμβάνοντο τότε καὶ τὰ θεολογικά, ἰδίως ἡ γνῶσις τῶν δογμάτων καὶ τῆς ἱστορίας τῆς

ἐκκλησίας. Ἠδυνήθη δὲ κατὰ τὴν παιδείαν νὰ ὑπερβῇ πάντας τοὺς συγχρόνους του, ὅπως ὁμολογοῦσι καὶ αὐτοὶ οἱ ἐχθροί του ἀρχαῖοί τε καὶ νεώτεροι. Περὶ αὐτὸν εἶχε σχηματισθῇ ὅμιλός τις λογίων ἀνδρῶν, οἵτινες ἠσχολοῦντο ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν αὐτοῦ εἰς τὰ γράμματα, ἰδίως τὴν γραμματικήν, τὴν ῥητορικήν, τὴν λογικήν, τὰ μαθηματικὰ καὶ τὴν θεολογίαν. Ὁ Φώτιος δικαίως νομίζεται μετὰ τοῦ Βάρδα καὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος εἷς τῶν πρώτων αἰτίων τῆς ἀνανεώσεως τῶν κλασικῶν σπουδῶν παρὰ τοῖς Βυζαντινοῖς κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα, αἵτινες ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Ἰουστινιανοῦ εἶχον παραμεληθῇ[1]. Δὲν ἔμενεν ὅμως καὶ ξένος τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀνυψώθη μάλιστα καὶ εἰς μεγάλας θέσεις, γενόμενος πρῶτος γραμματεὺς ἐν τῇ αὐτοκρατορικῇ αὐλῇ καὶ πρωτοσπαθάριος, δηλ. ἀρχηγὸς τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς, ὡς συγκλητικὸς δὲ τῆς πρωτευούσης ἐστάλη πρεσβευτὴς εἰς Ἀσσυρίαν[2]. Καίπερ δὲ ὢν λαϊκός, ἐζητήθη ὅμως ὁμοφώνως ἕνεκα τῆς μεγάλης αὐτοῦ ἐπ' ἀρετῇ, συνέσει καὶ σοφίᾳ φήμης παρὰ πάντων ὡς πατριάρχης, ὅπως ἄλλοτε ὁ Νεκτάριος, ὁ Νικηφόρος καὶ ὁ Ταράσιος, λαβὼν ἐντὸς ἓξ ἡμερῶν πάντας τοὺς ἱερατικοὺς βαθμοὺς τῷ 857. Εἰς μάτην ἀνθίστατο τὸ πρῶτον ὁ Φώτιος, μὴ θέλων νὰ παραιτήσῃ τὸν πρότερον ἥσυχον ἑαυτοῦ βίον, ὅστις ἄφινεν αὐτῷ ἱκανὸν χρόνον ἵνα ἀσχολῆται περὶ τὰς προσφιλεῖς αὐτῷ μελέτας, καὶ νὰ ἀναλάβῃ τὸ τότε πολυασχολώτατον ἀξίωμα τοῦ πατριάρχου ἐν τῷ μέσῳ τοσούτων δεινῶν περιστάσεων μετὰ βιαίαν πτῶσιν τοῦ πρώην πατριάρχου, ἐν ᾧ ἔτι ὁ ἐκ τῆς εἰκονομαχίας σάλος δὲν εἶχεν ἐντελῶς κατασιγάσει. Ἡ θέλησις τοῦ βασιλέως, τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ὑπερίσχυσεν, ὁ δὲ Φώτιος σύρεται σχεδὸν εἰς τὴν χειροτονίαν, καθὼς οὐ μόνον οὗτος βεβαιοῖ ἐν ταῖς αὐτοῦ ἐπιστολαῖς πρὸς τὸν Πάπαν Νικόλαον καὶ τὸν Βάρδαν[3], ἀλλὰ καὶ ἡ πολυάριθμος σύνοδος ἡ κατὰ τὸ 879 συγκροτηθεῖσα ἐκ 400 περίπου ἐπισκόπων. Ἂς μὴ πιστεύωσιν οἱ δυτικοὶ συγγραφεῖς, ὅτι εὑρέθη ἀνὴρ τοσοῦτον μετριόφρων, ὥστε διὰ τῆς βίας σχεδὸν νὰ ἀνυψωθῇ εἰς τὸ ὕπατον ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα. Ἡμεῖς παράτολμον νομίζοντες νὰ διαμφισβητήσωμεν τὴν φιλαλήθειαν τοῦ Φωτίου, οὗ ὁ ὅλος χαρακτὴρ ἔκ τε τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων συγγραμμάτων καὶ ἐξ ὅλου τοῦ βίου του παρί-

1 Kurtz, Handb. d. Kirchengeschichte, I, 3, 120.

2 Προοίμ. εἰς μυριόβ.

3 Φωτίου ἐπιστ. 1, 3 καὶ 159 κατὰ ἔκδ. τοῦ Βαλέττα.

σταται ἡμῖν ἄξιος σεβασμοῦ, καὶ τὴν βεβαίωσιν 400 ἐπισκόπων, οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν περὶ τοῦ γεγονότος, ἔχοντες μάλιστα καὶ πρόσφατα παραδείγματα ἀνδρῶν ἀποδειξάντων τὴν αὐτὴν εὐαγγελικὴν μετριοφροσύνην καὶ ἀνελθόντων εἰς τὰ ὕψιστα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα παρὰ τὴν θέλησίν των κατ' ἐπίμονον ἀπαίτησιν τοῦ χριστιανικοῦ πληρώματος. Γενόμενος πατριάρχης ὁ Φώτιος ἔπεμψε τὰς εἰθισμένας ἐνθρονιστικὰς ἐπιστολὰς πρὸς τὸν Ῥώμης ἐπίσκοπον καὶ τοὺς πατριάρχας τῆς ἀνατολῆς, ἐν αἷς ἀνήγγειλε τὴν ἀνάδειξίν του ὡς πατριάρχου παρὰ τὴν θέλησίν του, ἐκθέτων ἅμα καὶ τὴν ὁμολογίαν τῆς πίστεώς του.

Αἱ δυσχέρειαι, ἃς προεῖδεν ὁ Φώτιος, ἤρχισαν πάραυτα. Διότι, ἐνῷ τὸ πρῶτον ἅπας ὁ κλῆρος, μηδ' αὐτῶν τῶν φίλων τοῦ Ἰγνατίου ἐξαιρουμένων, ἀπεδέχθησαν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Φωτίου, ἤρξαντο μετὰ ταῦτα οἱ περὶ τὸν Ἰγνάτιον νὰ ἀποκηρύττωσι τὴν ἐκλογὴν ταύτην, ὁ δὲ Ἰγνάτιος ἠρνεῖτο νὰ δώσῃ ἑκουσίως τὴν παραίτησιν αὐτοῦ καὶ νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν νέον πατριάρχην. Ὁ Βάρδας, ὁ ἐπὶ τῇ ὠμότητι αὐτοῦ γνωστὸς, ἔλαβε τότε ἀφορμὴν νὰ καταδιώξῃ τοὺς Ἰγνατιανοὺς ἀπανθρώπως παρὰ πάσας τὰς κατὰ τῆς τοιαύτης ἀπανθρωπίας πικρὰς παραστάσεις τοῦ Φωτίου, ὅστις ηὔχετο μυριάκις νὰ ἀπαλλαγῇ μᾶλλον τοῦ νέου ἀξιώματος ἢ νὰ βλέπῃ κληρικοὺς καταδιωκομένους ἕνεκα αὐτοῦ[1]. Τὰ πράγματα ἐδεινώθησαν ἔτι μᾶλλον. ὅτε τῷ 859 ἐν συνόδῳ προσκληθεὶς ὁ Ἰγνάτιος καὶ μὴ παραιτούμενος καθῃρέθη. Ἔκτοτε ὁ κλῆρος τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐσχίσθη εἰς δύο μερίδας. Ἡ ἐπιμονὴ τοῦ Ἰγνατίου ὤθει τὰ πράγματα ἐπὶ τὸ χεῖρον. Δὲν συνέβη τότε τὸ πρῶτον νὰ καταβιβασθῇ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ἀδίκως ὁ πατριάρχης. Πολλοὶ πρὸ τοῦ Ἰγνατίου ἔπαθον τὸ αὐτὸ, ἀλλὰ χάριν τῆς εἰρήνης τῆς ἐκκλησίας ἐσίγησαν, ὑπείκοντες εἰς τὴν ἀνωτέραν βίαν, ἀναγνωρίσαντες τοὺς μετ' αὐτοὺς ἀναδεικνυομένους πατριάρχας. Κατὰ τοῦ Φωτίου οὐδένα λόγον εἶχον οἱ περὶ τὸν Ἰγνάτιον νὰ ἐξανίστανται, διότι οὔτε αὐτὸς παρεσκεύασε τὴν πτῶσιν τοῦ Ἰγνατίου καὶ τὸ πατριαρχικὸν ἀξίωμα ἐδέξατο, ὡς τοῖς πᾶσι ἦτο γνωστὸν, βιαζόμενος ὑπὸ τοῦ βασιλέως, τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ. Ἐπειδὴ δὲ καὶ αἱ ἐκ τῆς εἰκονομαχίας ταραχαὶ δὲν εἶχον ἀκόμη καθ' ὁλοκληρίαν κατασιγάσει, ἔγνω Μιχαὴλ ὁ Γ' νὰ συγκαλέσῃ σύν-

1. Ἐπισ. 159.

οδον, ἥτις νὰ ἀσφαλίσῃ τὴν εἰρήνην ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Διὰ τοῦτο πέμπει πρὸς τὸν Ῥώμης ἐπίσκοπον Νικόλαον ἐπιστολήν, ἐν ᾗ ζητεῖ παρ' αὐτοῦ νὰ πέμψῃ ἀπεσταλμένους καὶ αὐτός, ἵνα παραστῶσιν εἰς τὴν σύνοδον ταύτην, καθὼς προσεκλήθησαν καὶ ἄλλοι τῆς ἀνατολῆς πατριάρχαι, ἀναφέρει δὲ ἅμα καὶ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ Φωτίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον.

Τότε πάπας Ῥώμης ἦτο Νικόλαος ὁ Α', ἀνὴρ φιλόδοξος, ὅστις στηριζόμενος ἐπὶ τῶν πρὸ μικροῦ ἀναφανεισῶν ἐν τῇ δύσει ψευδοϊσιδωρείων διατάξεων[1], ἠξίου νὰ ἀναγνωρίζηται παρὰ πάσης τῆς ἐκκλησίας ὡς ἀνώτατος καὶ ἀπεριόριστος αὐτῆς ἄρχων. Καὶ αὐτοὶ οἱ καθολικοὶ ἱστορικοί, οἷον ὁ Μαϊμβοῦργος[2], μαρτυροῦσιν, ὅτι Νικόλαος ὁ Α' ὕψωσε τὴν παπικὴν δύναμιν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, τὸν ὁποῖον οὐδέποτε εἶχε φθάσει, ἀπέναντι τῶν αὐτοκρατόρων, τῶν βασιλέων καὶ τῶν πατριαρχῶν, πρὸς οὓς προσεφέρετο μετὰ μεγαλητέρας τραχύτητος ἢ οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ, ὁσάκις ἐπίστευεν, ὅτι προσεβάλλοντο προνόμια τῆς ἕδρας αὐτοῦ. Ὁ Νικόλαος δὲν προσεκαλεῖτο ὡς δικαστὴς μεταξὺ Φωτίου καὶ Ἰγνατίου, ἠγγέλθη μόνον αὐτῷ ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Ἰγνατίου καὶ ἡ ἀνύψωσις τοῦ Φωτίου, καὶ ἐζητοῦντο ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ, καθὼς καὶ τῶν λοιπῶν πατριαρχῶν, ὅπως πα-

---

1 Αἱ ψευδοϊσιδώρειοι αὗται διατάξεις ἦσαν συλλογὴ πλαστῶν διατάξεων ἀρχαίων παπῶν, συνοδικῶν κανόνων καὶ βασιλικῶν νόμων, δι' ὧν ἀπενέμοντο τῷ πάπᾳ μέγισται ἐξουσίαι, οἱ ἀνὰ πᾶσαν τὴν ἐκκλησίαν ἐπίσκοποι ἐτίθεντο ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐξάρτησιν ἀπ' αὐτοῦ, οἱ κατὰ τόπους μητροπολῖται ἀπέβαλλον πᾶσαν ἰδίαν ἐξουσίαν, ἐπίσης δὲ καὶ αἱ ἐπαρχιακαὶ σύνοδοι μόνον τῇ συγκαταθέσει τοῦ πάπα ἠδύναντο νὰ συγκροτῶνται. Τοιουτοτρόπως αἱ κατὰ τόπους ἐκκλησίαι αἱ ἐν τῇ ἀρχαιότητι αὐτοκέφαλοι ἐξηρτῶντο ἀπὸ τοῦ πάπα, διευθύνοντος αὐτὰς διὰ τῶν ἐξάρχων ἢ τῶν ἀπεσταλμένων αὐτοῦ. Αἱ διατάξεις αὗται ἐθεωροῦντο καθ' ἅπαντα τὸν μέσον αἰῶνα ὡς γνήσιαι, ἀπετέλεσαν δὲ τὴν βάσιν τοῦ νέου τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κανονικοῦ δικαίου, ἀλλὰ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα οἱ διαμαρτυρόμενοι συγγραφεῖς τῶν Μαγδεβουργικῶν ἑκατονταετηρίδων ἀπέδειξαν τὴν νοθείαν αὐτῶν, κατὰ δὲ τὸν ΙΖ' αἰῶνα συνεπλήρωσε τὴν ἀπόδειξιν ταύτην ὁ καλβινιστὴς θεολόγος Βλονδῆλος μετὰ τοιαύτης δυνάμεως, ὥστε καὶ αὐτοὶ οἱ δυτικοὶ θεολόγοι ἠναγκάσθησαν νὰ ὁμολογήσωσι τὸ ψευδὲς καὶ πλαστὸν αὐτῶν. Καὶ ὅμως καὶ μετὰ ταῦτα μέχρι τῆς σήμερον ἡ διοίκησις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐξακολουθεῖ γινομένη κατὰ τὰς ἀρχὰς αὐτῶν. Περὶ αὐτῶν ἴδε D. Blondel, Pseudoisid. et Tur. vapulantes. Genev. 1634 καὶ Μοσχάτου «Περὶ τῶν ψευδοϊσιδ. διατάξεων» ἐν Εὐαγγελικῷ Κήρυκι.

2 Histoire du schisme des Grecs.

ραστῶσιν εἰς τὴν μέλλουσαν νὰ συγκροτηθῇ σύνοδον, ἵνα σκεφθῇ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἀλλ' αὐτὸς ἀφορμὴν ζητῶν ἵνα παρεμβαίνων εἰς τὰ πράγματα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐπεκτείνῃ καὶ ἐνταῦθα τὴν παπικὴν αὐτοῦ ἐξουσίαν, ἅμα λαβὼν τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ Μιχαὴλ, ἀπαντῶν παρουσιάζεται αὐτεπαγγέλτως ὡς ἐξ ἰδίας ἐξουσίας δικαστὴς τοῦ Φωτίου, καὶ κατακρίνει μὲν τὴν καθαίρεσιν τοῦ Ἰγνατίου οὐχὶ ὡς ἄδικον καθ' ἑαυτὴν, ἀλλὰ διότι ἔγινεν ἄνευ τῆς γνώσεως αὐτοῦ παρὰ τοὺς κανόνας (τοὺς ἐμπεριεχομένους ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ψευδοϊσιδωρείων διατάξεων, ἀγνώστους δὲ ὄντας καὶ μείναντας πάντοτε τοῖς ἀνατολικοῖς ἐπισκόποις), ἀποδοκιμάζει δὲ τὴν ἀνύψωσιν τοῦ Φωτίου εἰς τὴν πατριαρχείαν ἀπὸ ἁπλοῦ λαϊκοῦ, καὶ λέγει μετὰ ὕφους ἐπιτακτικοῦ, ὅτι περὶ τούτου θὰ ἀποφασίσῃ αὐτὸς βραδύτερον, ἀφοῦ πρότερον ἐξετάσωσι τὰ πράγματα οἱ ἀπεσταλμένοι αὐτοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει. Εἰς τὴν ἀπόφασιν δὲ αὐτοῦ ταύτην ἀπῄτει νὰ ὑποκύψωσι πάντες. Ἐν γένει ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς ταύταις καὶ ταῖς μετὰ ταῦτα γραφείσαις ὑπὸ τοῦ Νικολάου αἱ παπικαὶ περὶ παντοδυναμίας ἀξιώσεις ἐντονώτερον ἢ ἀλλαχοῦ ἐν ἐπιστολαῖς τῶν προκατόχων αὐτοῦ παπῶν ἐκτίθενται, ὅπως ὁμολογεῖ καὶ αὐτὸς ὁ Ἰάγηρος[1]. Ἀλλ' οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἀνατολῆς δὲν ἦσαν παντάπασι πρόθυμοι νὰ ἀποδεχθῶσι τοιαύτας ἀξιώσεις ἀντιβαινούσας εἰς τὴν παλαιόθεν παραδεδεγμένην ἀρχὴν, ὅτι οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἀνατολῆς καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς δύσεως ἦσαν ἀνεξάρτητοι ἀλλήλων[2], οὐ-

1 Jager, Histoire du Photius IV. 114. ed. 1854.

2 Ὅτι ἡ ἀρχὴ αὕτη ἀνεγνωρίζετο γενικῶς κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας, μαρτυροῦσι διάφορα γεγονότα. Οὕτως ὁ αὐτοκράτωρ Κωνστάντιος γράφων πρὸς τὴν ἐν Ἀριμίνῳ σύνοδον παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς (τῷ 359 παρὰ Mansi πρακτικὰ τῶν συνόδων III, 297): «Περὶ τῶν ἀνατολικῶν ἐπισκόπων ἐν τῇ ὑμετέρᾳ συνόδῳ δὲν δύνασθε νὰ ἀποφασίσητέ τι. Διὰ τοῦτο ὀφείλετε νὰ σκεφθῆτε περὶ τῶν ἀφορώντων ὑμᾶς μόνον. Ἐὰν δὲ ἠθέλετε διατάξει τι κατὰ τῶν ἀνατολικῶν, τοῦτο οὐδὲν ἀποτέλεσμα θέλει ἔχει.» Ἐπὶ τινος δὲ ἐν Ἀκυληΐᾳ συνόδου (351), κατηγορούμενος ὁ Παλλάδιος (παρὰ Mansi, III, 602) ἐπὶ ἀρειανισμῷ, ἀπήντησεν, «ὅτι ἀπόντων τῶν ἡμετέρων κληρικῶν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀπολογηθῶμεν.» Εἰς δὲ τὴν ἐρώτησιν «Τίνες εἶναι οἱ ὑμέτεροι;» ἀπήντησεν· «Οἱ ἀνατολικοὶ ἐπίσκοποι.» Ὅτε δὲ ἰταλική τις σύνοδος ἤθελε νὰ ἐπέμβῃ εἰς διαφοράν τινα γεννηθεῖσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἕνεκα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Νεκταρίου, ἀπέκρουσε τὴν ἐπέμβασιν ταύτην ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκκλησία. Ἡ ἐπιστολὴ τῆς συνόδου ταύτης (382) πρὸς τοὺς δυτικοὺς εἶχεν οὕτω: «Περὶ δὲ τῶν οἰκονομιῶν τῶν

δεὶς δὲ ἐπίσκοπος ἀνεγνωρίζετο πάντων ἐξουσιαστής, μόνον τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων θεωρουμένων ὡς ἀνωτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους κανόνας[1] τοὺς ἐν τῇ ἀνατολῇ ἰσχύοντας τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως μόνον ἐπίσκοποι ἀνατολικοὶ ἠδύναντο νὰ δικάσωσιν. Οὗτοι δὲ εἶχον ἤδη ἀποφανθῆ ὑπὲρ τοῦ Φωτίου καὶ κατὰ τοῦ Ἰγνατίου. Ἰδοὺ ἡ αἰτία τοῦ σχίσματος. Ὁ Φώτιος φίλος ὢν τῆς ἐκκλησιαστικῆς εἰρήνης δὲν ἠθέλησεν ἀπ' εὐθείας νὰ ἀποκρούσῃ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Νικολάου, ἀλλὰ προὐτίμησε νὰ παρίδῃ ἁπλῶς αὐτάς. Ἡ σύνοδος, περὶ ἧς εἶχε γράψει ὁ Μιχαὴλ συνῆλθε τῷ 861, ἀποτελεσθεῖσα ἐκ 329 ἐπισκόπων, ἐπὶ παρουσίᾳ δὲ τῶν παπικῶν ἀπεσταλμένων δικαιοῖ τὸν Φώτιον ὡς ἐκλεχθέντα ψήφῳ τοῦ κλήρου καὶ αἰτήσει τοῦ λαοῦ, ἀνανεοῖ δὲ τὴν καθαίρεσιν τοῦ Ἰγνατίου, ὅστις προσκληθεὶς εἰς τὴν σύνοδον, δὲν ἠθέλησε νὰ παραιτηθῇ ἑκουσίως τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ πάπα Νικολάου ἀνεγνώσθη ἐν τῇ συνόδῳ ἐν μεταφράσει, ἐν ᾗ σκοπίμως πα-

---

κατὰ μέρος ἐν ταις ἐκκλησίαις παλαιὸς ὡς ἴστε θεσμὸς κεκράτηκε καὶ τῶν ἁγίων ἐν Νικαίᾳ πατέρων ὅρος, καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν τοὺς τῆς ἐπαρχίας ποιεῖσθαι τὰς χειροτονίας· οἷς ἀκολούθως τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐκκλησίας Νεκτάριον ἐπίσκοπον κεχειροτονήκαμεν· οἷς ὡς ἐνθέσμως καὶ κανονικῶς κεκρατηκόσι καὶ τὴν ὑμετέραν συγχαίρειν παρακαλοῦμεν εὐλάβειαν.» Τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἀπέναντι τῶν παπῶν δεικνύουσι τρανῶς καὶ αἱ ἐν τῇ ἀνατολῇ καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ ἀνατολικῶν ἐπισκόπων συγκροτηθεῖσαι οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, αἵτινες συνεκαλοῦντο ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, εἶχον δὲ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προέδρους ἐπισήμους τῆς ἀνατολῆς ἐπισκόπους. Ἡ Β' οἰκουμενικὴ σύνοδος εἶχε μεταξὺ τῶν προέδρων αὐτῆς καὶ τὸν Ἀντιοχείας Μελέτιον, ὃν ἡ Ῥώμη μεθ' ἁπάσης τῆς δύσεως δὲν ἀνεγνώριζε κανονικὸν ἐπίσκοπον, παραδεχομένη Παυλῖνόν τινα ἀντεπίσκοπον αὐτοῦ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει. Ἡ δὲ ΣΤ' οἰκουμενικὴ σύνοδος κατέταξε μεταξὺ τῶν αἱρετικῶν τὸν πάπαν Ὀνώριον, ἡ δὲ Πενθέκτη κατεδίκασε πολλὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἔθιμα. Ὅρα περὶ τούτων καὶ ἡμέτερον Δοκίμιον ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἐκδ. δευτέρας, 1874, σελ. 167.

1 Τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Β' οἰκουμεν. καν. ς'. «Τοὺς ἔχοντας κατὰ ἐπισκόπου κατηγορίαν κελεύει ἡ ἁγία σύνοδος πρῶτον μὲν ἐπὶ τῶν τῆς ἐπαρχίας πάντων ἐπισκόπων ἐνίστασθαι τὰς κατηγορίας· εἰ δὲ συμβαίνει ἀδυνατῆσαι τοὺς ἐπαρχιώτας πρὸς διόρθωσιν, τότε αὐτοὺς προσιέναι μείζονι συνόδῳ τῶν τῆς διοικήσεως ἐπισκόπων, ὑπὲρ τῆς αἰτίας ταύτης συγκαλουμένων.» Καὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ Α', καν. γ'. «Ἐπίσκοπον προσήκει ὑπὸ πάντων τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ καθίστασθαι.»

ρεσιωπήθησαν τὰ μέρη ἐκεῖνα, ἐν οἷς ἐξέφραζεν οὗτος ἀντικανονικάς, δεσποτικὰς ἀξιώσεις, ἵνα μὴ γεννηθῶσι σκάνδαλα. Ὁ Φώτιος ἀνήγγειλε μετὰ ταῦτα τὰ ἐν τῇ συνόδῳ γενόμενα διὰ δευτέρας ἐπιστολῆς αὐτοῦ τῷ πάπᾳ Νικολάῳ, ἐν ᾗ πάλιν διαβεβαιοῖ αὐτὸν ὅτι παρὰ τὴν θέλησίν του ἐγένετο πατριάρχης, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο οὐδὲ μακρόθεν εἶναι αἴτιος τῆς πτώσεως τοῦ Ἰγνατίου, ὅτι ἂν ἀπὸ λαϊκοῦ ἐγένετο ἐπίσκοπος, δὲν παρέβη κανόνα τινά, διότι τοιοῦτος κανὼν δὲν ἦτο γνωστὸς ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ, τοὐναντίον μάλιστα ὑπάρχουσι πολλὰ παραδείγματα ἀρχαιοτέρων πατριαρχῶν, οἵτινες διὰ τὴν ἔξοχον αὐτῶν ἀρετὴν πεφημισμένοι ὄντες, ἀπὸ λαϊκῶν ἀνυψώθησαν ἀμέσως εἰς τὴν ὑψίστην πατριαρχικὴν ἀξίαν· ὅτι ἐπὶ ζητημάτων, ἐφ' ὧν δὲν ἀπεφάνθησαν οἰκουμενικαὶ σύνοδοι, ἑκάστη κατὰ τόπον ἐκκλησία πρέπει νὰ ἀκολουθῇ τῇ ἰδίᾳ τάξει· τέλος δὲ ὑποδεικνύει τῷ πάπᾳ, ὅτι ἅτε ζηλωτὴς ἐν τῇ τηρήσει τῶν κανόνων, δὲν ἔπρεπε παρὰ τοὺς κανόνας νὰ δέχηται κληρικοὺς ἀπὸ τῆς ἀνατολῆς εἰς Ῥώμην καταφεύγοντας ἄνευ συστατικῶν ἐπιστολῶν τοῦ οἰκείου ἐπισκόπου, μηδὲ νὰ δίδῃ ἀκρόασιν εἰς τὰς μηχανορραφίας αὐτῶν. Οὕτως εὐγενῶς, εἰρηνικῶς καὶ ἀξιοπρεπῶς ἀπήντησεν ὁ Φώτιος πρὸς τὸν ὑβρίσαντα αὐτὸν, τὸν ἀλαζονικώτατον Νικόλαον. Καὶ ὅμως ὑπάρχουσιν ἱστιρικοὶ συγγραφεῖς, καὶ οὐ μόνον φανατικοὶ παπισταὶ, οἵτινες τὸν μὲν Φώτιον ψέγουσιν, ἐπαινοῦσι δὲ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Νικολάου! Πρὸς τὸν Νικόλαον ἔγραψεν ἐπιστολὴν καὶ ὁ Ἰγνάτιος δι' ἀπεσταλμένου αὐτοῦ, διαμαρτυρόμενος κατὰ τῆς καθαιρέσεώς του. Ὁ Ἰγνάτιος ἦτο μὲν ἀγαθὸς κατὰ βάθος, ἀλλ' οὐχὶ ἀπηλλαγμένος ἐντελῶς φιλοδοξίας, ἠδύνατο δὲ ἕνεκα τῆς ἁπλότητός του νὰ γίνῃ ὄργανον ἄλλων ἐχθρῶν τοῦ Φωτίου, οἵτινες ὅπως βλάψωσιν αὐτὸν, ἦσαν πρόθυμοι νὰ θυσιάσωσι καὶ αὐτὴν τὴν ἀξιοπρέπειαν καὶ ἀνεξαρτησίαν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Ἰγνατίου ἦτο πλήρης κολακειῶν πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον καὶ τὸν θρόνον αὐτοῦ. Ὁ Νικόλαος τὰ ἐν Κωσταντινουπόλει γενόμενα μαθὼν, μηδόλως δὲ σκεπτόμενος νὰ μεταβάλῃ τὴν ἀπέναντι τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας θέσιν αὐτοῦ, συνεκρότησεν ἐν Ῥώμῃ σύνοδον τῷ 863, ἐν ᾗ πρῶτον μὲν ἀπεκήρυξε τοὺς αὐτοῦ ἀπεσταλμένους τοὺς ἐν Κωσταντινουπόλει ἀποδεχθέντας τὰ ὑπὲρ Φωτίου γενόμενα, εἶτα δ' ἀνεγνώρισεν ὡς κανονικὸν πατριάρχην τὸν Ἰγνάτιον καὶ ἀφώρισε τὸν Φώτιον ὡς ἐπιβάτην τοῦ θρόνου.

Πέμπων δὲ νέας ἐπιστολὰς εἰς Κωσταντινούπολιν[1], ἔτι ἀλαζονικώτερον ἐκφράζεται καὶ ζητεῖ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησίν του, ἀπαιτῶν τελείαν ὑποταγήν. Εἰς τὰς ἐπιστολὰς ταύτας τοῦ Νικολάου ἀπήντησεν, ὡς ἔδει, ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ, ἐλέγχων δικαίως αὐτὸν ἐπὶ τῇ ἄφρονι αὐτοῦ διαγωγῇ καὶ τῇ ἀλαζονείᾳ αὐτοῦ. Ὁ Νικόλαος κατὰ τὸν Μιχαὴλ ἔπρεπε νὰ θεωρήσῃ τιμὴν αὐτοῦ τὸ ὅτι μετὰ τοσοῦτον χρόνον ἐκλήθη ὁ ἐπίσκοπος Ῥώμης νὰ συμπράξῃ μετὰ τῶν λοιπῶν τῆς ἀνατολῆς πατριαρχῶν πρὸς εἰρηνοποίησιν τῆς ἐκκλησίας· ἐν τῇ προσκλήσει ἐκείνῃ οὐδεμία περιείχετο ἀναγνώρισις αὐτοῦ ὡς ἀνωτάτου δικαστοῦ· ὁ Φώτιος ἀναγνωρισθεὶς ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων τῆς ἀνατολῆς ὡς πατριάρχης δὲν ἔχρῃζεν ἀπολύτως τῆς συγκαταθέσεως αὐτοῦ, τοσοῦτον μᾶλλον καθ' ὅσον ἡ σχετικῶς τότε πεφωτισμένη ἀνατολὴ, ἡ πατρὶς τῶν μεγάλων πατέρων καὶ τῶν οἰκουμενικῶν σινόδων, δὲν εἶχεν ἀνάγκην τῶν βαρβάρων τῆς δύσεως[2].

Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο εἶχεν ὠθήσει τὰ πράγματα ἡ παπικὴ ἀφροσύνη καὶ ἀλαζονεία, ὅτε νέα τις περίστασις προσῆλθεν ἵνα δεινώσῃ ἔτι μᾶλλον τὰς μεταξὺ ἀνατολῆς καὶ δύσεως σχέσεις, δηλ. ἡ περὶ τῆς ἐκκλησίας τῶν Βουλγάρων ἔρις. Δὲν εἶναι τὸ πρῶτον σήμερον, ὅτε οἱ Βούλγαροι παρέχουσι πράγματα τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ. Εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς τῆς ἐπιστροφῆς των εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐγένοντο αἰτία διχονοίας μεταξὺ Κωσταντινουπόλεως καὶ Ῥώμης καὶ συνετέλεσαν μεγάλως εἰς τὸ νὰ συμβῇ τὸ μέγα μεταξὺ τῆς ἀνατολῆς καὶ τῆς δύσεως ἐκκλησιαστικὸν σχίσμα. Παρὰ τοῖς Βουλγάροις τὴν πρώτην εἴδησιν περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ διέδωκαν ἕλληνες αἰχμάλωτοι κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ κατὰ τοὺς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Βυζαντινῶν πολέμους κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Θ' αἰῶνος. Ἀλλὰ κυρίως ἡ ἐπιστροφὴ αὐτῶν συνέβη ἐπὶ τοῦ βασιλέως αὐτῶν Βογόριδος, οὗ ἡ ἀδελ-

1 Harduin. V. f. 135.

2 Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Μιχαὴλ δὲν διεσώθη εἰς ἡμᾶς, τὸ περιεχόμενον ὅμως αὐτῆς εἶναι γνωστὸν ἐκ τῶν ἀπαντήσεων τοῦ Νικολάου ep. VII Hard. V, 145. Ὅστις γνωρίζει εἰς ποίαν βαρβαρότητα διετέλει τότε ἡ δύσις ἀπὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν βορείων λαῶν ἀπὸ τοῦ ε' αἰῶνος, καὶ ποία ἦτο ἡ πνευματικὴ ὑπεροχὴ τῆς ἀνατολῆς ἀπέναντι τῆς δύσεως, δὲν θὰ εὕρῃ παράδοξον τὸ ὅτι ὁ Μιχαὴλ βάρβαρον τὴν δύσιν ἀποκαλεῖ. Καὶ ὁ Φώτιος οὕτως ἐφρόνει περὶ τῶν τότε δυτικῶν, τὴν γνώμην δὲ ταύτην ἐκφράζει ἔν τινι ἐπιστολῇ (84 κατὰ Montac). πρὸς μοναχόν τινα ἐκ τῆς δύσεως, λέγων· «Οὐδὲν θαυμαστὸν εἰ καὶ σὺ τὸ γένος ἕλκων ἐξ ἑσπερίας, οὐδὲν οὔτε σῶφρον λέγειν ἔχεις, οὔτε διαπράττεσθαι.»

φὴ ὑπῆρξεν αἰχμάλωτος ἐν Κωσταντινουπόλει, ἀφοῦ δ' ἐκεῖ ἀνετράφη χριστιανικῶς, ἀπελευθερωθεῖσα ἦλθε πρὸς τὸν ἑαυτῆς ἀδελφόν. Μετ' αὐτῆς ἐργασθεὶς ὁ ἐκ Θεσσαλονίκης μοναχὸς Μεθόδιος, ἐπέτυχε νὰ ἐπιστρέψῃ καὶ αὐτὸν τὸν Βόγοριν εἰς τὴν νέαν πίστιν, ὅστις ἐδέξατο τὸ βάπτισμα κατὰ τὸ 863—864, μετονομασθεὶς Μιχαὴλ κατὰ τὸ ὄνομα τοῦ ἀναδόχου αὐτοῦ αὐτοκράτορος Μιχαήλ. Ὁ Φώτιος, ὅστις ἦτο ὁ κύριος μοχλὸς τῶν ἐνεργειῶν τούτων, καθὼς εἰργάζετο καὶ περὶ ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Ῥωσσίᾳ, Μεσοποταμίᾳ καὶ Ἀσυρίᾳ, ἔν τινι σωζομένῃ αὐτοῦ ἐπιστολῇ πρὸς τὸν νεοφώτιστον Βόγοριν[1], ἐκθέτει αὐτῷ τὰ κυριώτερα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἠθικῆς ἄρθρα, καὶ διαγράφει μετὰ ἀξιοθαυμάστου περινοίας τὰ καθήκοντα τοῦ χριστιανικοῦ ἡγεμόνος. Οὕτως ἱερεῖς τῆς ἀνατιλικῆς ἐκκλησίας καθίδρυσαν τὴν ἐν Βουλγαρίᾳ ἐκκλησίαν. Ἀλλ' ὁ εὐμετάβολος Βόγορις, τὴν ἀπὸ τοῦ ἐγγὺς κειμένου Βυζαντίου ἐκκλησιαστικὴν ἐξάρτησιν φοβούμενος ἢ ὅπως προσελκύσῃ τὴν εὔνοιαν τοῦ αὐτοκράτορος τῶν Γερμανῶν Λουδοβίκου τοῦ Γερμανοῦ[2], ἀπεφάσισεν αἴφνης νὰ στραφῇ πρὸς τὴν δύσιν καὶ ἐζήτησε νὰ συνάψῃ ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις πρὸς αὐτήν. Ὁ Νικόλαος ὁ πάντοτε σπουδάζων νὰ ἐπεκτείνῃ δι' οἱουδήποτε τρόπου τὸ κράτος αὐτοῦ, μηδόλως ἀναλογισθεὶς, ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας ὡς ἱδρυθεῖσα ὑπὸ βυζαντινῶν ἀποστόλων, ἀνῆκε φυσικῶς εἰς τὴν πατριαρχικὴν περιφέρειαν Κωσταντινουπόλεως, ὅπου περιελαμβάνοντο αἱ χῶραι αὗται καὶ πρὶν ἢ καταλάβωσιν αὐτὰς οἱ ἀπὸ βορρᾶ εἰσβαλόντες Βούλγαροι, πέμπει λατίνους κληρικοὺς εἰς Βουλγαρίαν, οἵτινες ἐκδιώξαντες τοὺς ἀνατολικοὺς ἱερεῖς ἐκεῖθεν, ἤρξαντο νὰ ἀνατρέπωσι πᾶσαν τὴν ἐκεῖ εἰσαχθεῖσαν τάξιν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, καὶ νὰ μεταρρυθμίζωσι τὰ πάντα κατὰ τὸν ῥωμαϊκὸν τύπον· εἰσήγαγον τὴν νηστείαν τοῦ σαββάτου· ἀπέκοψαν μέρος τῶν νηστειῶν· ἐκήρυττον τὸν νόμιμον γάμον τῶν ἱερέων ἀνίερον· ἀπεδοκίμαζον τὸ μύρον τὸ παρὰ πρεσβυτέρων διδόμενον· καὶ εἰσήγαγον εἰς τὸ σύμβολον τὴν προσθήκην τοῦ Filioque, τὴν ἐν τῇ δύσει σχεδὸν πανταχοῦ τότε δεκτὴν γενομένην. Πρὸς τὸν Βόγοριν δὲ γράφων ὁ Νικόλαος, ἐπαναλαμβάνει τὰς αὐτὰς ὑπὲρ τῆς ἕδρας αὐτοῦ ὑπερμέτρους ἀξιώσεις, σπουδάζει δὲ τοὐναντίον νὰ ταπεινώσῃ τὸν θρόνον

1 Ἐπιστ. 6 κατὰ ἔκδ. Βαλέττα.

2 Κατὰ τὸν Guettée.

τῆς Κωνσταντινουπόλεως· ὁ θρόνος τῆς Ῥώμης εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ μόνη πηγὴ τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος· διὰ τοῦτο μόνον ἡ Ῥώμη ἠδύνατο νὰ πέμψῃ τοῖς Βουλγάροις ἐπίσκοπον· ἀπ' αὐτῆς δὲ ἔπρεπε νὰ λάβωσι καὶ τὴν διδασκαλίαν· διότι μόνον ἐκεῖ διετηρήθη αὕτη καθαρὰ, καθόσον ὁ ἅγιος Πέτρος ζῇ ἐν αὐτῇ αἰωνίως, παρέχει δὲ τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως τοῖς ζητοῦσιν αὐτήν· ἡ ἁγία ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ὑπῆρξε πάντοτε ἄνευ κηλῖδος!

Μετὰ τῶν πρὸς τὸν Βόγοριν ἀπεσταλμένων ἔπεμψεν ὁ Νικόλαος καὶ τρεῖς ἄλλους ἀντιπροσώπους αὐτοῦ εἰς Κωσταντινούπολιν μετὰ 8 ἐπιστολῶν ὑπὸ χρονολογίαν 13 νοεμβρίου τοῦ 866, αἵτινες εἶναι πᾶσαι τρανώτατα μνημεῖα παπικῆς ἀλαζονείας[1]. Ἐν αὐταῖς ἀπειλεῖ τὸν Μιχαὴλ, ὅτι ἤθελε καύσει τὴν πρὸς αὐτὸν ἐπιστολὴν αὐτοῦ ἐναντίον τῶν ῥωμαϊκῶν προνομίων, ἐὰν δὲν ἤθελεν ἀποκηρύξει αὐτὴν αὐτός. Γράφων δὲ πρὸς τὸν κλῆρον τῆς Κωσταντινουπόλεως, καθαιρεῖ πάντας τοὺς ὀπαδοὺς τοῦ Φωτίου καὶ ἀποκαθιστᾷ ἐν τοῖς ἀξιώμασιν αὐτῶν τοὺς φίλους τοῦ Ἰγνατίου. Τῷ Βάρδᾳ ἐκφράζει τὴν λύπην αὐτοῦ, διότι διέψευσε τὰς ὡραίας ἐλπίδας, ἃς ἐστήριζεν ἐπὶ τῆς εὐσεβείας του. Τῷ δὲ Ἰγνατίῳ ἀναγγέλλει, ὅτι ἀποκαθιστᾷ αὐτὸν εἰς τὸν θρόνον του, καὶ ὅτι ἀνεθεμάτισε τὸν Φώτιον καὶ τοὺς ὀπαδούς του. Τὴν αὐτοκράτειραν Θεοδώραν κολακεύων ἐπαινεῖ, ὅτι ἔλαβε μέρος ὑπὲρ τοῦ Ἰγνατίου καὶ ὑποστηρίζει ἔτι αὐτόν. Παρακαλεῖ δὲ καὶ τὴν αὐτοκράτειραν Εὐδοξίαν νὰ ὑποστηρίξῃ παρὰ τῷ αὐτοκράτορι τὸν Ἰγνάτιον. Τοῖς συγκλητικοῖς τέλος παραγγέλλει νὰ χωρισθῶσιν ἀπὸ τῆς μετὰ τοῦ Φωτίου κοινωνίας καὶ νὰ κηρυχθῶσιν ὑπὲρ τοῦ Ἰγνατίου. Ἡ πρὸς τὸν Φώτιον ἐπιστολὴ, ἡ τρίτη ἐν τῇ συλλογῇ, εἶναι ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας· ἐν αὐτῇ δίδει ὁ Νικόλαος τῷ Φωτίῳ μόνον τὸν τίτλον τοῦ ἀνθρώπου. Nicolaus etc . . . viro Photio! Κατηγορεῖ δ' αὐτὸν, ὅτι ἀναισχύντως παρεβίασε τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ τοὺς ὅρους τῶν συνόδων καὶ τὰ θεῖα παραγγέλματα· ὀνομάζει αὐτὸν κλέπτην καί τι πλέον· βεβαιοῖ δὲ, ὅτι δύναταί τις νὰ ἀποκαλέσῃ αὐτὸν φονέα, ἔχιδναν, Χάμ, Ἰούδαν, καὶ τελευταῖον ἀπειλεῖ αὐτὸν, ὅτι θὰ ἐκσφενδονίσῃ κατ' αὐτοῦ τὸν ἀφορισμὸν, ὅστις θὰ διαρκέσῃ μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ!

Μετὰ τοιαύτην ἀλαζονικὴν συμπεριφορὰν, μετὰ τοιαύτας ἐπιστο-

1 Αὐτόθι.

λᾶς, μετὰ τοιαύτην περιφρόνησιν πρὸς τοὺς πατριάρχας καὶ τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἀνατολῆς καὶ τὰς συνόδους αὐτῶν, μετὰ τὴν ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ ἐπέμβασιν τοῦ Νικολάου, τί ὤφειλεν ὁ Φώτιος νὰ πράξῃ; Ἡ τιμὴ καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἠπειλοῦντο προφανῶς. Ἐὰν ὁ Φώτιος ἐσίγα, ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία θὰ ὑπεδουλοῦτο ἀφεύκτως τῷ παπισμῷ· αἱ παραδόσεις αὐτῆς θὰ ἐθυσιάζοντο· τὸ λαμπρὸν παρελθόν της θὰ προὐδίδετο· τὸ μέλλον αὐτῆς θα ἐνεταφιάζετο. Ἔπρεπε νὰ ῥιφθῇ ὁ περὶ τῶν ὅλων κύβος· ἡ παπικὴ ἀλαζονεία ἔπρεπε νὰ ῥαπισθῇ· αἱ δεσποτικαὶ ἀξιώσεις τῆς Ῥώμης ἅπαξ διὰ παντὸς νὰ ἀποκρουσθῶσιν ἐπισήμως ὑπὸ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, νὰ κηρυχθῇ δὲ ἡ ἀνεξαρτησία ταύτης ἡ ἐπὶ τῶν παραδόσεων 9 ὅλων αἰώνων στηριζομένη. Τοῦτο πράξας ὁ Φώτιος, ἀπέβη ὁ σωτὴρ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ φοβεροῦ ἐκείνου ἐκ τοῦ παπισμοῦ κινδύνου.

Ἡ εἰρηνικὴ καὶ ἠπία γλῶσσα, ἣν μέχρι τότε ὁ Φώτιος εἶχε μεταχειρισθῇ ἀπέναντι τῆς Ῥώμης, καὶ ἥτις οὐδόλως ἠδυνήθη νὰ σωφρονίσῃ τοὺς ἐπισκόπους αὐτῆς, ἦτο πλέον ἀκατάλληλος· ὁ Φώτιος ἔπρεπε νῦν νὰ λαλήσῃ τὴν γλῶσσαν τῆς τόλμης καὶ νὰ στηλιτεύσῃ πικρῶς τοὺς ἕνεκα ἐγωϊστικῶν συμφερόντων διαταράσσοντας τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα. Ἐν τοιαύτῃ γλώσσῃ γράφει τὴν περίφημον ἐγκύκλιον αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀρχιερατικοὺς θρόνους ἁπάσης τῆς ἀνατολῆς, δι' ἧς δεικνύων τὸν μέγαν κίνδυνον τὸν ἀπὸ τῆς δύσεως ἀπειλούμενον, διηγούμενος δὲ τὰ ἐν τῇ Βουλγαρίᾳ γενόμενα καὶ τὴν ἐκεῖ ὑπὸ τῶν λατίνων ἐξύβρισιν καὶ καταπάτησιν τῶν δογμάτων καὶ τῶν ἐθίμων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, προσκαλεῖ τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἀνατολῆς εἰς γενικὴν σύνοδον, ἵνα ἐκ συμφώνου προνοήσωσι περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀναγινώσκονται ἐν τῇ ἱστορικῇ ταύτῃ ἐγκυκλίῳ καὶ τὰ ἑπόμενα· «Οὔπω γὰρ ἐκείνου τοῦ ἔθνους (τῶν Βουλγάρων) οὐδ' εἰς δύο ἐνιαυτοὺς τὴν ὀρθὴν τῶν χριστιανῶν τιμῶντος θρησκείαν, ἄνδρες δυσσεβεῖς καὶ ἀποτρόπαιοι, ἄνδρες ἐκ τοῦ σκότους ἀναδύντες (τῆς γὰρ ἑσπερίου μοίρας ὑπῆρχον γεννήματα), οἴμοι πῶς τὸ ὑπόλοιπον ἐκδιηγήσομαι, οὗτοι πρὸς τὸ νεοπαγὲς εἰς εὐσέβειαν καὶ νεοσύστατον ἔθνος, ὥσπερ κεραυνὸς ἢ σεισμὸς ἢ χαλάζης πλῆθος, μᾶλλον δὲ οἰκειότερον εἰπεῖν, ὥσπερ ἄγριος μονιὸς ἐμπηδήσαντες, τὸν ἀμπελῶνα τοῦ Κυρίου τὸν ἠγαπημένον καὶ νεόφυτον καὶ ποσὶ καὶ ὀδοῦσιν, ἤτοι τρίβοις αἰσχρᾶς πο-

λιτείας καὶ διαφθορᾷ δογμάτων κατανεμησάμενοι, ἐλυμήναντο· ἀπὸ γὰρ τῶν ὀρθῶν καὶ καθαρῶν δογμάτων καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ἀμωμήτου πίστεως παραφθείρειν τούτους καὶ ὑποσπᾶν κατεπανουργήσαντο. Καὶ πρῶτον μὲν αὐτοὺς ἐκθέσμως εἰς τὴν τῶν σαββάτων νηστείαν μετέστησαν. Οἶδε δὲ καὶ ἡ μικρὰ τῶν παραδοθέντων ἀθέτησις καὶ πρὸς ὅλην τοῦ δόγματος ἐπιτρέψαι καταφρόνησιν. Ἔπειτα τὴν τῶν νηστειῶν πρώτην ἑβδομάδα τῆς ἄλλης νηστείας περικόψαντες, εἰς γαλακτοποσίας καὶ τυροῦ τροφὴν καὶ τὴν τῶν ὁμοίων ἀδηφαγίαν καθείλκυσαν, ἐντεῦθεν αὐτοῖς τὴν ὁδὸν τῶν παραβάσεων ἐμπλατύνοντες, καὶ τῆς εὐθείας τρίβου καὶ βασιλικῆς διαστρέφοντες. Καὶ δὴ καὶ τοὺς ἐνθέσμῳ γάμῳ πρεσβυτέρους διαπρέποντας οἱ πολλὰς κόρας χωρὶς ἀνδρὸς γυναῖκας δεικνύντες καὶ γυναῖκας παῖδας ἐκτρεφούσας, ὧν οὐκ ἔστι πατέρα θεάσασθαι, οὗτοι τοὺς ὡς ἀληθῶς Θεοῦ ἱερεῖς μυσάττεσθαί τε καὶ ἀποστρέφεσθαι παρεσκεύασαν, τῆς Μανοῦ γεωργίας ἐν αὐτοῖς τὰ σπέρματα κατασπείροντες καὶ ψυχὰς ἄρτι βλαστάνειν ἀρξαμένας τὸν σπόρον τῆς εὐσεβείας τῇ τῶν ζιζανίων ἐπισπορᾷ λυμαινόμενοι. Ἀλλά γε δὴ καὶ τοὺς ὑπὸ πρεσβυτέρων μύρῳ χρισθέντας ἀναμυρίζειν αὐτοὶ οὐ πεφρίκασιν, ἐπισκόπους ἑαυτοὺς ἀναγορεύοντες, καὶ τὸ τῶν πρεσβυτέρων χρίσμα ἄχρηστον εἶναι καὶ εἰς μάτην ἐπιτελεῖσθαι τερατευόμενοι. Ἀλλὰ γὰρ οὐχὶ μόνον εἰς ταῦτα παρανομεῖν ἐξηνέχθησαν, ἀλλὰ καὶ εἴ τις κακῶν ἐστιν κορωνίς, εἰς ταύτην ἀνέδραμον. Πρός γάρ τοι τοῖς εἰρημένοις ἀτοπήμασι καὶ τὸ ἱερὸν καὶ ἅγιον σύμβολον, ὃ πᾶσι τοῖς συνοδικοῖς καὶ οἰκουμενικοῖς ψηφίσμασιν ἄμαχον ἔχει τὴν ἰσχύν, νόθοις λογισμοῖς καὶ παρεγγράπτοις λόγοις καὶ θράσους ὑπερβολῇ κιβδηλεύειν ἐπεχείρησαν, ὢ τῶν τοῦ πονηροῦ μηχανημάτων, τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τοῦ πατρὸς μόνον, ἀλλά γε καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύεσθαι καινολογήσαντες.—Καὶ γὰρ δὴ καὶ ἀπὸ τῶν τῆς Ἰταλίας μερῶν συνοδική τις ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς ἀναπεφοίτηκεν, ἀρρήτων ἐγκλημάτων γέμουσα, ἅτινα κατὰ τοῦ οἰκείου αὐτῶν ἐπισκόπου οἱ τὴν Ἰταλίαν οἰκοῦντες μετὰ πολλῆς κατακρίσεως καὶ ὅρκων μυρίων διεπέμψαντο μὴ παριδεῖν αὐτοὺς οὕτως οἰκτρῶς ὀλλυμένους καὶ ὑπὸ τηλικαύτης βαρείας πιεζομένους τυραννίδος καὶ τοὺς ἱερατικοὺς νόμους ὑβριζομένους καὶ πάντας θεσμοὺς ἐκκλησίας ἀνατρεπομένους.» Τοιαύτη ἦτο ἡ ἐγκύκλιος τοῦ Φωτίου, πλήρης δυνάμεως καὶ ζήλου· διότι προὔκειτο περὶ τῆς ὑβριζομένης

ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ σύνοδος, εἰς ἣν προσεκλήθησαν οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἀνατολῆς διὰ τῆς ἐγκυκλίου ταύτης, συνῆλθε τῷ ἔτει 867. Παρευρέθησαν δ' ἐν αὐτῇ οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν πατριαρχῶν τῆς ἀνατολῆς, πληθὺς μεγάλη ἐπισκόπων, ἱερέων καὶ μοναχῶν, οἱ αὐτοκράτορες Μιχαὴλ καὶ Βασίλειος (ὁ τελευταῖος εἶχε προσληφθῆ εἰς τὴν ἀρχὴν ἀντὶ τοῦ φονευθέντος Βάρδα) καὶ ἡ σύγκλητος. Ἡ σύνοδος αὕτη, μία τῶν πολυαριθμοτέρων ἐκ τῶν χρόνων ἐκείνων, (διότι τὰ πρακτικὰ αὐτῆς, ἅτινα ἐξηφανίσθησαν μετὰ ταῦτα κατ' ἀπαίτησιν τοῦ πάπα, ὅπως θέλομεν ἰδεῖ κατωτέρω, ἔφερον χιλίας περίπου ὑπογραφάς!) μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν ὑβριστικῶν ἐπιστολῶν τοῦ πάπα Νικολάου, θεωρήσασα τοῦτον ἀνάξιον τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος, ἀφώρισεν αὐτὸν καὶ ἀνεθεμάτισε. Τὸ σχίσμα ἤρξατο. Ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ διεξεδίκησεν ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία τὰ ἑαυτῆς δίκαια, διὰ δὲ τῆς καθαιρέσεως τοῦ πάπα, τοῦ ζητήσαντος νὰ ὑποτάξῃ αὐτήν, ἐξεδήλωσε τὴν αὐτονομίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς.

Ὁ Φώτιος ἐθριάμβευσεν. Ἀλλ' ὅμως οὐχὶ ἀκόμη ὁριστικῶς. Νέοι ἀγῶνες περιέμενον αὐτόν· διότι αἴφνης τὰ πράγματα μεταβάλλονται. Βασίλειος ὁ Μακεδὼν φονεύσας τὸν Μιχαὴλ καὶ μονοκράτωρ αναδειχθείς, ἐπειδὴ ἠλέγχετο ὑπὸ τοῦ Φωτίου διὰ τὸν φόνον τοῦτον καὶ ἐκωλύθη ἔν τινι ἑορτῇ παρ' αὐτοῦ ἀπὸ τῆς κοινωνίας τῶν μυστηρίων, καθὼς διηγοῦνται Συμεὼν ὁ Μάγιστρος, Λέων ὁ Γραμματικός, ἐχθροὶ ἄλλως τοῦ Φωτίου ὄντες, καὶ ὁ Ζωναρᾶς, ἢ καὶ διὰ πολιτικοὺς λόγους, διότι οἱ περὶ τὸν Φώτιον ἦσαν προσκείμενοι τῷ Μιχαήλ, καταβιβάζει ἀπὸ τῆς πατριαρχείας τὸν Φώτιον καὶ ἀναβιβάζει τὸ δεύτερον τὸν Ἰγνάτιον. Ἵνα δὲ ἐνισχύσῃ τοῦτον ἐν τῇ ἀρχῇ, ἐπικαλεῖται δι' ἐπιστολῶν καὶ ἀπεσταλμένων τὴν συνδρομὴν τοῦ πάπα Ἀδριανοῦ τοῦ Β', τοῦ διαδεξαμένου τὸν Νικόλαον καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ καὶ ἐν ταῖς δεσποτικαῖς τάσεσιν αὐτοῦ. Ἡ ἀπροσδόκητος αὕτη μεταβολὴ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπλήρωσε χαρᾶς τοὺς ἐν Ῥώμῃ. Ὁ Ἰγνάτιος καὶ πάλιν ἵνα διατηρήσῃ τὴν πατριαρχικὴν ἐξουσίαν, ταπεινόνει καὶ ἐξευτελίζει πρὸς τὸν πάπαν γράφων καὶ ἑαυτὸν καὶ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Ὁ Ἀδριανὸς τὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει μαθών, ἐν συνόδῳ ἐν Ῥώμῃ γενομένῃ τῷ 868 κατακρίνει τὸν Φώτιον καὶ τὴν σύνοδον τοῦ 867, τὴν κατακρίνασαν τὸν Νικόλαον. Ἡ σύνοδος αὕτη πρὸς ἄλλοις ἐθέσπισεν, ὅτι ὁ πάπας κρίνει πάντας τοὺς ἐπισκόπους, αὐτὸν ὅμως οὐδεὶς δύναται νὰ δικάσῃ! Ἀπεφάσισε δὲ ὁ Ἀδρια-

νὸς νὰ γείνῃ καὶ νέα τις γενικὴ σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἵνα ἀποκηρύξῃ τὴν προηγηθεῖσαν καὶ κατακρίνῃ τὸν Φώτιον. Τῷ 869 φαίνονται πάλιν παπικοὶ ἀπεσταλμένοι ἐν τῇ ἀνατολῇ, ἵνα παραστῶσιν ἐν τῇ συγκροτηθησομένῃ συνόδῳ, κομίζοντες ἐπιστολὰς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα καὶ τὸν Ἰγνάτιον. Ἐν τῇ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα ἐπιστολῇ λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Ἀδριανὸς καὶ τάδε· Θέλομεν νὰ συγκροτήσητε πολυάριθμον σύνοδον, ἧς μέλλουσι νὰ προεδρεύσωσιν οἱ ἡμέτεροι ἀπεσταλμένοι καὶ ἐν ᾗ θέλουσι κριθῇ πάντες. Ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ διατάσσομεν νὰ καῶσι πάντα τὰ ἀντίγραφα τῶν πρακτικῶν τῆς κατὰ τῆς ἁγίας ἕδρας γενομένης ψευδοῦς συνόδου, καὶ νὰ ἀπαγορευθῇ ἐπὶ ποινῇ ἀναθέματος πᾶσα διάσωσις αὐτῶν[1]). Ἀποκηρύττει ἔπειτα τοὺς λατίνους ἐκείνους κληρικοὺς τοὺς ποιήσαντας ἔκκλησιν πρὸς τὸν Φώτιον κατὰ τοῦ Νικολάου. Εἰς τὰς ἐπιστολὰς ταύτας προσέθηκεν ὁ Ἀδριανὸς καὶ τύπον τινά, ὅστις ἔπρεπε νὰ ὑπογραφῇ παρὰ πάντων τῶν μελῶν τῆς συνόδου, καὶ δι' οὗ ὑπεχρεοῦντο πάντες νὰ ἀναγνωρίσωσιν αὐτὸν ὡς ἀνώτατον ἐπίσκοπον τῆς ἀνατολῆς καὶ καθολικὸν πάπαν. Ἡ σύνοδος τοῦ 868 ἤρξατο τῶν συνεδριάσεων αὐτῆς μετὰ μόνον 12 ἐπισκόπων ἐχθρῶν τοῦ Φωτίου, ἐν οἷς καὶ πλαστοὶ ἀπεσταλμένοι τῶν πατριαρχῶν τῆς ἀνατολῆς! Κατὰ τὴν τρίτην συνεδρίασιν ἦσαν ἔτι μόνον 24, μόλις δὲ μετὰ πολλὰς προσπαθείας τοῦ Βασιλείου ἠδυνήθησαν νὰ συνέλθωσιν 100 ἐν ταῖς τελευταίαις συνεδριάσεσι, πάλιν ὀλίγιστοι, ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν ὅτι τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἠρίθμει τότε πλείονας τῶν 600 ἐπισκόπων. Τὸ μέγιστον μέρος τῶν ἐπισκόπων τούτων ἠρνήθη ἄρα νὰ συμμετάσχῃ τῆς κατὰ τοῦ Φωτίου συνόδου. Ἐν τῇ συνόδῳ ὑπερήσπισαν τὸν Φώτιον πολλοὶ τῶν ἐπισκόπων, ἰδίως δὲ Ζαχαρίας ὁ Χαλκηδόνος καὶ ὁ Ἡρακλείας Ἰωάννης. Ὁ πρῶτος ἐκήρυξεν ἐν ὀνόματι τῆς μερίδος τοῦ Φωτίου, ὅτι οὐδεμία ἀπόφασις εἰς τοὺς κανόνας τῆς ἐκκλησίας ἀντιβαίνουσα εἶναι ἔγκυρος, καὶ ὅτι οὐδεὶς ὑποχρεοῦται νὰ ὑπακούσῃ εἰς σύνοδον πράττουσαν παρὰ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς θεσμούς· οἱ κανόνες, εἶπεν, ἄρχουσι καὶ τῶν πατριαρχῶν καὶ πάντων τῶν ἐπισκόπων. Προσήγαγε δὲ καὶ παραδείγματα ἀποδεικνύοντα, ὅτι αἱ ἀποφάσεις τῶν ῥωμαίων ἐπισκόπων, αἱ ἀντιβαίνουσαι εἰς τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς νόμους ἀπερρίφθησαν. Τέλος ὑπερήσπισε καὶ τὴν ἀπὸ λαϊκοῦ ἐκλογὴν

1 Ἐν τῇ συλλογῇ τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδ. ὑπὸ Labbe· T. VIII.

τοῦ Φωτίου δι' ἀρχαιοτέρων παραδειγμάτων [1]. Ὁ δὲ Ἡρακλείας, ὅτε ἀπήτησαν παρὰ τῶν φίλων τοῦ Φωτίου νὰ κατακρίνωσιν αὐτόν, εἶπεν, ὅτι εἶναι κατακεκριμένος ὁ τὸν ἑαυτοῦ πατριάρχην κατακρίνων [2]. Ὁ δὲ Φώτιος κατὰ τὴν ὁμολογίαν καὶ αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν του προσηνέχθη καὶ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην λίαν ἀξιοπρεπῶς [3]. Προσκληθεὶς (οὐχὶ διὰ κληρικῶν, ἀλλὰ διὰ λαϊκῶν πρὸς περιφρόνησιν) νὰ παρουσιασθῇ εἰς τὴν σύνοδον, ἐδήλωσεν, ὅτι ἔχει ἀπόφασιν νὰ σιγήσῃ, ἐπειπὼν τοὺς λόγους τοῦ ψαλμοῦ κθ', 1. «Ἐπὶ σοί, Κύριε, ἤλπισα, μὴ καταισχυνθείην εἰς τὸν αἰῶνα, ἐν τῇ δικαιοσύνῃ σου ῥῦσαί με καὶ ἐξελοῦ με.» Τέλος ὅμως ἤγαγον αὐτὸν διὰ τῆς βίας ἐν τῇ πέμπτῃ συνεδριάσει, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἐπέμενεν εἰς τὴν ἀπόλυτον σιγήν. Παρακινούμενος δὲ νὰ εἴπῃ, τί ἠδύνατο νὰ ἀντιτάξῃ πρὸς δικαίωσίν του, ἀπήντησεν, ὅτι μόνον παρὰ τῷ Θεῷ μέλλει νὰ εὕρῃ τὴν δικαίωσίν του· «Τὰ ἐμὰ δίκαια οὐκ εἰσὶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ.» Τὸ κατ' αὐτοῦ ἐκφωνηθὲν ἀνάθεμα τῆς συνόδου ἤκουσεν ὁ Φώτιος μετὰ ἀταραξίας μαρτυρούσης μεγάλην ψυχήν Ὁ Φώτιος ἐγίνωσκεν ὅτι τὰ ἄδικα ἀναθέματα ἐπαναπίπτουσιν ἐπ' ἐκείνους, οἵτινες ἐκφράζουσιν αὐτά, συντελοῦντα εἰς τὴν δόξαν ἐκείνων, καθ' ὧν ἀδίκως ἐκσφενδονίζονται [4]. Ἡ σύνοδος μετὰ τὸ ἀνάθεμα κατὰ τοῦ Φωτίου ἀπεκήρυξε τὴν κατὰ τοῦ Νικολάου γενομένην σύνοδον τοῦ 867, διατάξασα τὴν καταστροφὴν τῶν πρακτικῶν αὐτῆς, διὰ δὲ τῶν κανόνων αὐτῆς ἀνεγνώρισε τὸν πάπαν ἀνώτατον καὶ ἀπεριόριστον ἄρχοντα καὶ δικαστὴν τῆς ἐκκλησίας, ὑπερκείμενον καὶ αὐτῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων. Οὕτως ὁ κα' αὐτῆς κανὼν ὁρίζει, ὅτι «ἐὰν ἤθελε συγκροτηθῇ οἰκουμενικὴ σύνοδος, ἠγείρετο δ' ἐν αὐτῇ περὶ τῆς ἁγιωτάτης τῶν Ῥωμαίων ἐκκλησίας ἀμφιβολία τις καὶ συζήτησις, πρέπει μετὰ τοῦ ἀνήκοντος σεβασμοῦ νὰ ζητῶνται πληροφορίαι καὶ νὰ λαμβάνηται παρ' αὐτῆς ἡ λύσις (solutionem accipere!), μηδέποτε δὲ αὐθαδῶς νὰ ἀποφαίνηται ἡ σύνοδος κατὰ τῶν μεγίστων τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης ἀρχιερέων [5].» Ἰδοὺ ποῦ

1 Harduin. VI, 1058.

2 Αὐτόθι VI, 1066.

3 Καὶ ὁ Νέανδρος, ὅστις ἄλλως κρίνει περὶ Φωτίου δυσμενῶς, ὁμολογεῖ τοῦτο KGeschichte IV, 617.

4 Ἐπιστ. 115 κατὰ Montac.

5 Si Synodus universalis fuerit congregata, et facta fuerit etiam de sancta Romanorum ecclesia quaevis ambiguitas et controversia, oportet vene-

κατέρριψαν τὸ ἀξίωμα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, τὸ ἀξίωμα καὶ αὐτῶν τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, οἱ περὶ τὸν Ἰγνάτιον[1] ἐν τῇ συνόδῳ ταύτῃ! Μόνον ἐν τοῖς περὶ Βουλγαρίας, τὴν ὁποίαν ἀπῄτει ὁ Ἀδριανὸς, ἂν καὶ ἀπεσταλμένοι Βούλγαροι εἶχον ἤδη δηλώσει, ὅτι οἱ Βούλγαροι ἐπεθύμουν πάλιν νὰ ἀνανεώσωσι τὴν μετὰ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἕνωσίν των, δὲν ἐνέδωκεν ἡ ἄλλως τοσοῦτον δουλόφρων δειχθεῖσα αὕτη σύνοδος τῷ πάπᾳ, διότι οὕτως ἠθέλησεν ὁ Βασίλειος. Οἱ ἐπίσκοποι ἀπεφάνθησαν, ὅτι ἡ Βουλγαρία ἀνῆκει κατὰ τὸ δίκαιον εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως, διότι αἱ ἐπαρχίαι, ἃς ἐκυρίευσαν οἱ Βούλγαροι, ἀνέκαθεν ἀνῆκον εἰς τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἐκκλησιαστικῶς δὲ ἀπετέλουν μέρος τῆς πατριαρχικῆς περιφερείας τοῦ Κωνσταντινουπόλεως, καὶ διότι ἐν ταῖς χώραις ταύταις Ἕλληνες ἱερεῖς ἐδίδαξαν τοὺς Βουλγάρους τὸν χριστιανισμόν. Εἰς μάτην διεμαρτυρήθησαν οἱ ἀπεσταλμένοι τοῦ πάπα, λέγοντες, ὅτι ἡ ἁγία ἕδρα τῆς Ῥώμης δὲν κατέστησε τοὺς ἐπισκόπους τῆς συνόδου ταύτης κριτὰς ἑαυτοῦ, διότι μόνος αὐτὸς ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ κρίνῃ πάντας τοὺς ἐπισκόπους, καὶ διὰ τοῦτο καταφρονεῖ πᾶσαν ἀπόφασιν τῆς συνόδου ἐναντίον τῆς γνωστῆς θελήσεώς του. Τὰ πρακτικὰ τῆς συνόδου ταύτης, σταλέντα εἰς Ῥώμην, ἡρπάγησαν καθ' ὁδὸν ὑπὸ σλάβων ληστῶν, σώζονται δὲ ἔν τινι λατινικῇ μεταφράσει Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου, ὅστις ἦτο παρὼν ἐν τῇ συνόδῳ ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ αὐτοκράτορος Λουδοβίκου τοῦ Β'. Ὑπάρχει δὲ καὶ ἑλληνική τις ἔκδοσις αὐτῶν ἐν πολλοῖς διάφορος τῆς τοῦ Ἀναστασίου, κατ' οὐσίαν ὅμως σύμφωνος, περιέχουσα καὶ τὸν ἄνω ἐκτεθέντα κανόνα, τὸν ὑποδουλοῦντα τὴν ἀνατολικὴν .ἐκκλησίαν καὶ αὐτὰς τὰς οἰκουμενικὰς συνόδους τῷ πάπᾳ.

Μετὰ τὰ ἐν τῇ συνόδῳ γενόμενα ὁ μὲν Φώτιος ἀπεδιώχθη καὶ ὑφίστατο τὰ πάνδεινα ἐν τῇ φυλακῇ· αἱ μετὰ τῶν φίλων αὐτοῦ συνεντεύξεις ἀπηγορεύθησαν αὐτῷ· εἰς κληρικοὺς καὶ μοναχούς, μεθ' ὧν ἠδύνατο νὰ συμπροσεύχηται, δὲν ἐπετρέπετο νὰ ἐπισκέπτωνται

---

rabiliter et cum convenienti reverentia de proposita quaestione sciscitari et solutionem accipere...... non autem audacter sententiam dicere contra summos senioris Romae Pontifices. Παρὰ Mansi VI.

1 Καὶ ὅμως καὶ τῶν ἡμετέρων τινὲς ἔκριναν εὐμενῶς περὶ Ἰγνατίου. Ὅρα Κ. Παπαρρηγοπούλου Ἱστορ. ἑλλην. ἔθνους τόμ. Δ'.

αὐτόν· περὶ ἑαυτὸν ἔβλεπε μόνον τοὺς φρουροῦντας στρατιώτας· ἀσθενῶν δὲ ἐπὶ τριάκοντα ὅλας ἡμέρας, ἐστερήθη καὶ αὐτῆς τῆς ἰατρικῆς θεραπείας· τὸ δὲ αὐτῷ ἀλγεινότατον ὑπῆρξεν, ὅτι πρὸς ἔτι μείζονα τιμωρίαν ἀφήρεσαν ἀπ' αὐτοῦ καὶ τὰ βιβλία ἵνα μὴ ἔχῃ καὶ τὴν ἐντεῦθεν ἀνακούφισιν[1]. Ἀλλὰ καὶ αἱ σχέσεις τοῦ Ἰγνατίου πρὸς τὸν πάπαν ἤρχισαν νὰ ψυχραίνωνται ἕνεκα τῆς Βουλγαρίας· διότι μετὰ τὴν σύνοδον τοῦ 869, ἡνώθησαν πάλιν οἱ Βούλγαροι μετὰ τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐπίσκοποι δὲ ἀνατολικοὶ ἐπέμφθησαν εἰς τὴν βουλγαρικὴν ἐκκλησίαν, χωρὶς νὰ δοθῇ μηδεμία προσοχὴ εἰς τὰς ἐναντίον τούτου γενομένας παραστάσεις τοῦ πάπα Ἰωάννου τοῦ Η'. Ὁ Ἰγνάτιος καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἤρξαντο κατ' ὀλίγον νὰ ἀναλογίζωνται πόσον διὰ τῆς τυφλῆς ὑπακοῆς εἰς τὰς παπικὰς θελήσεις ἐταπείνωσαν τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν καὶ ὑπέθαλψαν τὴν ἀλαζονείαν τῆς Ῥώμης., ἐνόησαν δὲ, ὅτι ὁ Φώτιος εἶχε δίκαιον ἀντιστὰς κατὰ τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων. Οὕτω συνέβη κατὰ μικρὸν συμφιλίωσίς τις καὶ ἀμοιβαία προσέγγισις μεταξὺ τῶν φίλων τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν τοῦ Φωτίου. Ὁ Φώτιος ἀνακαλεῖται ἀπὸ τῆς ἐξορίας, ἀνατίθεται δ' αὐτῷ παρὰ τοῦ Βασιλείου ἡ ἐκπαίδευσις τῶν βασιλοπαίδων. Μικρὸν δὲ πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰγνατίου τοῦ συμβάντος κατὰ τὸ 878 εἶχεν ἐπέλθει τοσοῦτον τελεία συμφιλίωσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Φώτιον, ὥστε ἀποθνήσκων ὁ Ἰγνάτιος συνέστησεν αὐτῷ τὴν μέριμναν περὶ τῶν οἰκειοτάτων καὶ φίλων του. Ἡ ὥρα, καθ' ἣν ὁ Φώτιος ἔμελλε πληρέστατα νὰ δικαιωθῇ, οἱ δὲ ἀγῶνες αὐτοῦ νὰ στεφθῶσι διὰ τελείας ἐπιτυχίας, ἤγγικε.

Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἰγνατίου κατὰ κοινὴν πάντων θέλησιν ἀναβιβάζεται πάλιν ὁ Φώτιος εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον, συνευδοκούντων νῦν καὶ τῶν πλείστων ἐκ τῶν φίλων τοῦ Ἰγνατίου. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ πάπας Ἰωάννης ὁ Η' πιεζόμενος ὑπὸ τῶν Λογγοβάρδων καὶ ἀνάγκην ἔχων τῆς βοηθείας τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορος, ἠναγκασμένος ὢν διὰ τοῦτο νὰ προσενεχθῇ μετριοφρονέστερον τῶν προκατόχων αὐτοῦ, ἐφάνη πρόθυμος νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν Φώτιον ὡς κανονικὸν πατριάρχην, δὲν ἐπελάθετο ὅμως ἐντελῶς καὶ τῶν παπικῶν ἀξιώσεων, διότι τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην παρεῖχε μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ζητήσῃ ὁ Φώτιος συγγνώμην, διότι ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν

[1] Ἐπιστ. 85, 97, 114 κατὰ τὴν ἔκδ. Montac.

θρόνον χωρὶς νὰ τύχῃ πρότερον ἀφέσεως παρὰ τοῦ πάπα, καὶ νὰ παραιτηθῇ πάσης ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας ἀξιώσεως. Ἀλλ' ὁ Φώτιος μηδόλως εἰς τὰς νέας ἀπὸ Ῥώμης ἀπαιτήσεις προσχών, συγκαλεῖ μεγάλην τινὰ ἐν Κωνσταντινουπόλει σύνοδον ἐκ 383 περίπου ἐπισκόπων τῷ 879, ἥτις ἀνεγνώρισεν ὡς κανονικὸν πατριάρχην αὐτόν, βεβαιώσασα, ὅτι ἀνῆλθεν εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον τῇ συγκαταθέσει τῶν τριῶν πατριαρχῶν τῆς ἀνατολῆς, τῇ αἰτήσει τοῦ αὐτοκράτορος καὶ τῇ ἐπιμόνῳ παρακλήσει παντὸς τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Μεγαλητέρα ἱκανοποίησις δὲν ἠδύνατο νὰ δοθῇ τῷ Φωτίῳ τῆς δημοσίας ταύτης 400 περίπου ἐπισκόπων διαβεβαιώσεως ὑπὲρ αὐτοῦ. Ἔπειτα οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν τριῶν τῆς ἀνατολῆς πατριαρχῶν ἐκήρυξαν, ὅτι οἱ πατριάρχαι οὗτοι ἀνεγνώριζον πάντοτε τὸν Φώτιον, καὶ ὅτι οἱ παρουσιάσαντες ἐν τῇ συνόδῳ τοῦ 869 ὡς ἀντιπρόσωποι αὐτῶν ἦσαν πλαστὰ πρόσωπα, ἀπεσταλμένοι τῶν Σαρακηνῶν! Μετὰ ταῦτα ἀνεθεματίσθη ἐπισήμως ἡ σύνοδος ἐκείνη καὶ αἱ ἀποφάσεις αἱ ὑποδουλοῦσαι τῷ πάπᾳ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Ταῦτα δὲ πάντα ἐγένοντο ἐπὶ παρουσίᾳ αὐτῶν τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ πάπα Ἰωάννου τοῦ Η'. Ἡ τιμὴ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας ἐσώθη. Ἐπειδὴ δὲ ἡ σύνοδος παρὰ τὰς διαταγὰς τοῦ πάπα οὐδεμίαν περὶ τῶν βουλγαρικῶν ἐποίησεν ἀπόφασιν, ἀφήσασα τῷ αὐτοκράτορι τὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, οὗτος ὀργισθεὶς κατ' αὐτῆς καὶ τοῦ Φωτίου ἐκ νέου, ἀφορίζει πάλιν αὐτὸν καὶ κατακρίνει καὶ τὴν σύνοδον. Ἡ ῥῆξις μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἀνανεοῦται πάλιν.

Μετὰ τὴν ἔκθεσιν τῶν γεγονότων τούτων ἐὰν ἠθέλομεν προβάλει τὸ ἐρώτημα, τίς εἶναι ὁ αἴτιος τοῦ σχίσματος, αὐτὰ τὰ πράγματα ἀπαντῶσιν ἡμῖν. Ὄχι ὁ Φώτιος! ἀλλ' ἡ ἀλαζονεία τῶν παπῶν. Τὸ σχίσμα ἀρξάμενον τότε, ὑφίσταται μέχρι τῆς σήμερον. Ἐζήτησαν μὲν μετὰ ταῦτα οἱ πάπαι καὶ οἱ βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες, ἐκεῖνοι μὲν ὑπὸ φιλαρχίας ὁρμώμενοι, οὗτοι δὲ ἕνεκα λόγων πολιτικῶν νὰ προσεγγίσωσι τὰς δύο ἐκκλησίας, ἀλλ' οὐδέποτε ἐπετεύχθη ἡ ἕνωσις αὐτῶν, διότι οἱ μὲν πάπαι οὐδέποτε ἠθέλησαν νὰ παραιτηθῶσι τῶν δεσποτικῶν αὐτῶν ἀξιώσεων, ἡ δὲ ἀνατολικὴ ἐκκλησία οὐδέποτε ἐδέχθη, οὐδὲ θέλει δεχθῇ ἐπὶ οἱᾳδήποτε ἀνταμοιβῇ ἐγκαταλείπουσα τὰς ἀρχαίας αὐτῆς λαμπρὰς παραδόσεις καὶ τὴν αὐτονομίαν αὐτῆς καὶ ἀνεξαρτησίαν, νὰ ὑποκύψῃ ὑπὸ τὸν παπικὸν ζυγόν.

Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν οἱ ἀγῶνες τοῦ Φωτίου κατὰ τοῦ παπι-

σμοῦ, δι' οὓς ἐδοξάσθη ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ. Ἐν τοῖς ἀγῶσι τούτοις κατεδείχθη λαμπρὸς ὁ χαρακτὴρ τοῦ Φωτίου, οὗ τινος πρέπει νὰ θαυμάσωμεν τὴν σύνεσιν καὶ περίνοιαν ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοικήσει, τὴν ταπεινοφροσύνην, τὴν μετριοπάθειαν καὶ τὸ ἄτυφον ἐν ταῖς εὐπραγίαις, τὸ καρτερικὸν καὶ ἀνεξίκακον ἐν ταῖς δυςπραγίαις, τὸ θάρρος καὶ τὴν τόλμην ἐν τοῖς κινδύνοις, πρὸ πάντων δὲ τὸν ζῆλον ὑπὲρ τῆς τιμῆς καὶ τῶν δικαίων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Ἀλλ' ὁ Φώτιος δὲν ὑπῆρξε μόνον μέγας πατριάρχης, ἀλλὰ καὶ ἔξοχος σοφός. Εἶναι ὁ σοφώτατος ἀνὴρ τοῦ Θ' αἰῶνος. Εὐφυὴς ὢν καὶ φιλομαθής, ἠδυνήθη διὰ τῆς ἀκαμάτου φιλοπονίας του νὰ ἀποκτήσῃ εὐρυτάτας γνώσεις. Τὸ σπουδαιότατον μνημεῖον τῆς παιδείας του ταύτης εἶναι ἡ μυριόβιβλος ἢ Βιβλιοθήκη αὐτοῦ, ἔργον κριτικόν, ἐν ᾧ ἀπογράφονται καὶ συναριθμοῦνται ὅσα συγγράμματα ἀνέγνωσεν ὁ Φώτιος μετὰ κριτικῶν παρατηρήσεων. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο εἶναι κατὰ τὴν κρίσιν πάντων τῶν σοφῶν «πολύτιμον προϊὸν ἀξιοθαυμάστου φιλοπονίας, εὐρυτάτων μελετῶν καὶ πολλῶν γνώσεων [1].» Ἐκ τῆς ἀφιερώσεως εἰς τὸν Ταράσιον γίνεται δῆλον, ὅτι ἐγράφη τὸ ἔργον πρὶν ἢ ἀνέλθῃ ὁ Φώτιος εἰς τὴν πατριαρχείαν. Μετὰ τὴν ἀφιέρωσιν ἕπονται 290 κώδικες, ἐν οἷς δίδονται εἰδήσεις περὶ ἰσαρίθμων συγγραμμάτων τῶν διαφορωτάτων εἰδῶν καὶ συγγραφέων, προσάγονται δὲ πολλὰ ἀποσπάσματα ἐξ αὐτῶν καὶ προστίθενται διάφοροι σημειώσεις καὶ κριτικαὶ παρατηρήσεις ἐπ' αὐτῶν. Εἶναι τρόπον τινὰ οἱ καρποί, οὓς συνέλεξεν ὁ φιλοπονώτατος συγγραφεὺς ἐκ τῆς μελέτης τῆς μεγάλης βιβλιοθήκης του. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ συνήθης ἀρχὴ «ἀνεγνώσθη» ἢ «ἀνεγνώσθησαν.» Ἡ ἀξία τοῦ ἔργου καταφαίνεται καὶ ἐκ τούτου μόνου, ὅτι μεταξὺ τῶν προσαγομένων συγγραφέων εὑρίσκονται ὀγδοήκοντα, οἵτινες ἄνευ τῆς μυριοβίβλου δὲν θὰ ἦσαν ἡμῖν γνωστοί. Ἄλλα συγγράμματα τοῦ Φωτίου ἔχομεν τὸν Νομοκάνονα, ἐν ᾧ συμπεριέλαβεν ὁ Φώτιος πρῶτος πλήρη συλλογὴν τῶν ἀρχαίων κανόνων καὶ τῶν περὶ ἐκκλησιαστισῶν ὑποθέσεων βασιλικῶν νόμων, ἐκείνων μὲν μόνον τοὺς τίτλους ἀναφέρων, τούτων δὲ ἐκτιθεὶς ὁλόκληρον τὸ κείμενον. Πᾶσαι αἱ μετὰ ταῦτα γενόμεναι συλλογαὶ ἐγένοντο ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ νομοκάνονος τούτου, ὃν ἡρμήνευσαν καὶ οἱ μετὰ ταῦτα ἑρμηνευταί, οἷον ὁ Ζωναρᾶς. Σπουδαῖα ἔργα τοῦ Φωτίου

1 Gass.

εἶναι καὶ τὰ ἀμφιλόχια[1] καὶ αἱ ἐπιστολαὶ[2] αὐτοῦ δεικνύοντα τὴν θεολογικὴν αὐτοῦ πολυμάθειαν, τὴν βαθεῖαν τῆς Γραφῆς μελέτην καὶ τὴν ἀκριβεστάτην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας γνῶσιν. Τὸ πρῶτον ἔργον ἐκλήθη οὕτως, διότι ἀφιεροῦται Ἀμφιλοχίῳ τῷ Κυζίκου ἐπισκόπῳ. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Φωτίου εἶναι χρησιμωτάτη καὶ ἡ μᾶλλον ἀξιόπιστος πηγὴ τῶν περὶ τῶν κατ' αὐτὸν γενομένων. Ἐκτὸς τῶν ἄνω εἰρημένων συνέγραψεν ὁ Φώτιος καὶ διαφόρους ἄλλας πραγματείας περὶ τῆς τῶν Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως, λέξεων συναγωγήν, περὶ Τριάδος καὶ ἐνανθρωπήσεως, περὶ τῶν ἐν Χριστῷ θελήσεων, ὁμιλίας, κατὰ λατίνων περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος, καὶ ἄλλα, ἅτινα εὑρίσκει τις ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκδόσει τῶν πατέρων τῇ ὑπὸ Migne ἐν Παρισίοις γενομένῃ. Ταῦτα εἶναι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ.

Περὶ τὰ τέλη τοῦ βίου του ὁ Φώτιος ἐπὶ Λέοντος τοῦ φιλοσόφου ἠναγκάσθη νὰ παραιτηθῇ τῆς πατριαρχείας, ἵνα ἀναβιβασθῇ εἰς αὐτὴν ἀντ' αὐτοῦ κατ' ἀπαίτησιν τοῦ Λέοντος ὁ τούτου ἀδελφὸς Στέφανος. Ὁ Φώτιος ἀπέθανε τῇ 6 Φεβρουαρίου 891, καθ' ἣν ἡμέραν τελεῖ ἡ ἐκκλησία ἡμῶν τὴν μνήμην αὐτοῦ.

Ταῦτα περὶ τοῦ Φωτίου. Ἡ ἔκθεσις τῶν κατὰ τὸν βίον αὐτοῦ ἐξηγεῖ πληρέστατα τὴν μεγάλην φήμην, ἧς ἀπολαύει ὁ Φώτιος ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Εἶναι δικαιότατον ὅτι κατατάσσεται ἐν τοῖς πρώτοις πατράσι καὶ θεολόγοις τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, συναριθμούμενος μετὰ τῶν Ὠριγενῶν, τῶν Ἀθανασίων, τῶν Βασιλείων, τῶν Γρηγορίων, τῶν Χρυσοστόμων καὶ τῶν Δαμασκηνῶν. Τῷ Φωτίῳ θέλει αἰωνίως ὀφείλεσθαι εὐγνωμοσύνη παρά τε τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς Ἑλλάδος διὰ τοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ κατὰ τοῦ παπισμοῦ.

---

1 Ἐξεδόθησαν ἐν Ἀθήναις ὑπὸ Σ. Οἰκονόμου 1858.

2 Ἀρίστη ἔκδοσις ἐγένετο ὑπὸ Βαλέττα. Ἐν Λονδίνῳ 1868.

5.

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΣΛΑΒΩΝ

ΔΙΑ ΤΟΥ ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΚΑΙ ΚΥΡΙΛΛΟΥ.

Ἐπειδὴ ὁ πάπας Λέων ὁ ΙΓ' ἐν τῇ περὶ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου ἐγκυκλίῳ αὐτοῦ (τῆς 18|30 νοεμβρίου 1880) ἐκτίθησι τὰ κατ' αὐτοὺς οὕτως, ὥστε νὰ φανῇ, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἔπραξαν οἱ δύο οὗτοι ἀπόστολοι τῶν σλάβων, ἔπραξαν διὰ τοῦ κύρους τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς ἐξουσίας, ἣν παρεῖχον αὐτοῖς οἱ ἀρχιερεῖς τῆς Ῥώμης, οἱ διάδοχοι τοῦ Πέτρου, εἰς ὃν μόνον ἀνετέθη δῆθεν ἡ ἐντολὴ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ (!), ἐκτίθεμεν τὴν ἱστορίαν αὐτῶν, ἵνα δείξωμεν πῶς πράγματι ἔλαβον χώραν τὰ κατ' αὐτοὺς καὶ πῶς ἡ ἀμερόληπτος ἱστορία κρίνει περὶ αὐτῶν καὶ τοῦ ἔργου των[1].

Πολλοὶ λαοὶ ταταρικῆς καὶ σλαβικῆς καταγωγῆς, οἵτινες ἐγκατέστησαν κατὰ τὰ ὅρια τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους, προσῆλθον κατὰ τὸν Θ' καὶ Ι' αἰῶνα εἰς τὸν χριστιανισμόν. Εἰς τούτους ἀνήκουσι καὶ οἱ Βούλγαροι, οἵτινες ἐκ τῶν ἐνδοτέρων τῆς Ἀσίας ὁρμώμενοι, καὶ ἐξαπλωθέντες εἰς τὰ σύνορα τοῦ βυζαντινοῦ κράτους, ἀνεμίχθησαν μετὰ τῶν σλάβων καὶ προσέλαβον τὴν γλῶσσαν καὶ τὰ ἤθη αὐτῶν. Οἱ Βούλγαροι οὗτοι ἐπειδὴ κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐνεπλέκοντο συχνάκις εἰς πολέμους μετὰ τῶν Βυζαντινῶν καὶ ᾐχμαλώτιζον χριστιανοὺς καὶ μάλιστα μοναχοὺς καὶ ἱερεῖς, ἤρχισαν τὸ πρῶτον νὰ διδάσκωνται δι' αὐτῶν τον χριστιανισμόν. Οὕτως ὅτε τῷ 813 εἰσέβαλον εἰς τὸ ῥωμαϊκὸν κράτος, καὶ δῃώσαντες τὴν χώραν, ἐκυρίευσαν καὶ αὐτὴν τὴν Ἀδριανούπολιν, ἔσυραν μεθ' ἑαυτῶν μεταξὺ ἄλλων αἰχμαλώτων καὶ τὸν ἐπίσκοπον τῆς πόλεως ταύτης. Οὗτος δὲ ἐσχημάτισεν ἐκ τῆς συνοδίας τῶν συναιχμαλώτων του κοινότητά τινα,

---

1 Ἐν τῇ ἐκθέσει ταύτῃ ἠκολουθήσαμεν τὸν Νέανδρον (Geschichte der christl. Rel. und Kirche IV 173 ἑπ.), τὸν Κούρτζ Handb d. Kirchengechichte I, 3, 145 καὶ τὸ ἄρθρον Cyrill und Methodius ἐν τῇ Θεολογικῇ ἐγκυλοπαιδείᾳ τοῦ Herzog ἔκδ. Β' Heft 25 καὶ 26 σελ. 419.

ἥτις οὐ μόνον ἐνέμενεν πιστὴ εἰς τὸν χριστιανισμὸν, καί τοι μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν διατρίβουσα, ἀλλ' ἐσπούδαζε νὰ διαδώσῃ τοῦτον καὶ μεταξὺ αὐτῶν (Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου ἐν βίῳ Βασιλείου Μακεδόνος c II. Histor. Byzant. ed Venet. Continuatores post Theophanem p. 100). Τινὲς αὐτῶν ἀπέθανον τὸν μαρτυρικὸν θάνατον, ἐν οἷς καὶ ὁ ἐπίσκοπος αὐτῶν. Ὀλίγον βραδύτερον ἐζήτησε νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ ἀρξάμενον ἔργον ἄλλος αἰχμάλωτος, ὁ ἕλλην μοναχὸς Κωνσταντῖνος Κυφάρας, χωρὶς ὅμως νὰ κατορθώσῃ μεγάλα πράγματα. Ἀλλὰ τῷ 861 συνέβη, ὥστε ἡ αὐτοκράτειρα Θεοδώρα διὰ λόγον, ὃν δὲν γνωρίζομεν, νὰ λάβῃ ἀφορμὴν νὰ ζητήσῃ νὰ ἀπολυτρώσῃ τὸν κληρικὸν τοῦτον ἀπὸ τῆς αἰχμαλωσίας καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπανέλθῃ οὗτος πάλιν εἰς τὴν πατρίδα του. Τότε δὲ συνέπεσε νὰ διατρίβῃ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀδελφή τις τοῦ ἡγεμόνος τῶν βουλγάρων Βογόριδος, ἥτις αἰχμαλωτισθεῖσα ἐν νεαρωτάτῃ ἡλικίᾳ ἀνετράφη ἐν Κωνσταντινουπόλει χριστιανικῶς, αἱ δὲ διαπραγματεύσεις περὶ τῆς ἀπολυτρώσεως τοῦ κληρικοῦ ἐκείνου εἶχον ὡς ἀποτέλεσμα, ὅτι καὶ αὐτὴ ἀφέθη ἐλευθέρα νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς τὰ ἴδια. Αὕτη δὲ ἐσπούδασε τότε νὰ συμπληρώσῃ παρὰ τῷ ἀδελφῷ αὐτῆς ὅ,τι ὁ μοναχὸς Κωνσταντῖνος εἶχεν ἀρχίσει. Ἀλλ' εὗρε παρὰ τῷ βαρβάρῳ Βουλγάρῳ, ὅστις πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐφοβεῖτο μὴ, ἐὰν ἤθελεν ἀφήσει τὴν πάτριον θρησκείαν, στασιάσῃ ὁ λαὸς κατ' αὐτοῦ, ἐλαχίστην προθυμίαν εἰς τὰς παροτρύνσεις της. Ἐξωτερικαὶ ὅμως περιστάσεις ἦλθον ἀρωγοὶ αὐτῆς. Φοβερός τις λιμὸς, ὅστις κατέθλιψε τὴν χώραν, κατέστησε τὴν ψυχὴν τοῦ Βογόριδος δεκτικωτέραν θρησκευτικῶν ἐντυπώσεων, ὥστε ἀπεφάσισε νὰ ζητήσῃ βοήθειαν παρὰ τῷ Θεῷ τῶν χριστιανῶν. Ἡ ἀδελφὴ ἐπωφελήθη τότε τὴν ἀγάπην τοῦ ἡγεμόνος πρὸς τὰς εἰκόνας, ἵνα προσκαλέσῃ εἰς Βουλγαρίαν τὸν ἐκ Θεσσαλονίκης μοναχὸν Μεθόδιον, τὸν ἕνα τῶν μακαρίων ἐκείνων ἀδελφῶν τῶν γενομένων ἀποστόλων τῶν Σλάβων, ὅστις ἔτυχεν ὢν καὶ καλὸς ζωγράφος. Τούτῳ ἀνέθηκεν ὁ Βόγορις, φίλος ὢν θερμότατος τῆς θήρας, νὰ ζωγραφήσῃ αὐτῷ εἰκόνα παριστάνουσαν κυνηγετικήν τινα σκηνήν. Ἐν τούτοις ὁ Μεθόδιος πρὸ τούτου ζωγραφήσας εἰκόνα τῆς μελλούσης κρίσεως, ἐν ᾗ παριστάνοντο διὰ ζωηροτάτων χρωμάτων τῶν κακῶν καὶ ἀπίστων αἱ ποιναὶ, ἐπαρουσίασε ταύτην τῷ Βογόριδι. Ἡ ἐντύπωσις, ἣν ἐνεποίησεν εἰς τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἡ εἰκὼν αὕτη, ἦτο τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε προσήγγισεν αὐτὸν ἔτι μᾶλλον εἰς τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἐπετάχυνε τὴν ἀπόφασιν

αὐτοῦ νὰ δεχθῇ τὴν νέαν πίστιν. Τῷ 863 ἢ 864 ἐβαπτίσθη. Περὶ τοῦ χρόνου τῆς βαπτίσεως τοῦ Βογόριδος ὁδηγούμεθα ὑπὸ τῆς περιφήμου ἐπιστολῆς τοῦ Φωτίου τῷ 866 γραφείσης πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τῆς ἀνατολῆς, ἐν ᾗ ἐξελέγχει τὰς καινοτομίας τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, τὰς ἀντικανονικὰς παρεμβάσεις τῶν παπῶν εἰς ξένας ἐκκλησίας καὶ τὸν δεσποτισμὸν αὐτῶν. Ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ λέγει ὁ Φώτιος, ὅτι δὲν εἶχον παρέλθει δύο ἔτη ἀπὸ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Βουλγάρων, ὅτε ἔγραψε τὴν ἐπιστολὴν ἐκείνην (Φωτίου ἐπιστολαὶ Lond. ed. Montacut. 1651 p. 89). Ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ ἦτο ὁ κύριος μοχλὸς πάσης ταύτης τῆς ἐνεργείας πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν Βουλγάρων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ μὲν αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ καίτοι ἀπὼν δι' ἀντιπροσώπου του ἐγένετο ἀνάδοχος τοῦ βαπτισθέντος Βογόριδος, ὅστις μετωνομάσθη Μιχαὴλ (Κωνσταντ. Πορφυρ. I. IV c. 14 καὶ 15 καὶ Ἰωσὴφ Γενεσ. reg. c. IV. p. 97 ed. Lachmann ἐν τῇ νέᾳ ἐκδόσει τοῦ Corp. hist Byzant. ὑπὸ Niebuhr), ὁ δὲ τότε τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου κοσμῶν, ὁ διάσημος Φώτιος, ὅστις ἦτι ὁ κυρίως διευθύνων τὰ τῆς ἐπιστροφῆς, ἔγραψεν ἐκτεταμένην ἐπιστολὴν σωζομένην μέχρις ἡμῶν πρὸς τὸν Βόγοριν, ἐν ᾗ, καλῶν αὐτὸν «καλὸν ἄγαλμα τῶν πόνων αὐτοῦ καὶ τῶν πνευματικῶν αὐτοῦ ὠδίνων ὑγιὲς καὶ γνήσιον γέννημα,» προέτρεψεν αὐτὸν νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ἀρξάμενον ἔργον καὶ πᾶσαν καταβάλῃ σπουδὴν πρὸς ἐπιστροφὴν τοῦ λαοῦ αὐτοῦ, ὑποτυποῖ δ' αὐτῷ συνάμα καὶ τὰ κυριώτερα τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ ἠθικῆς ἄρθρα. Καὶ ἐν μὲν τῷ πρώτῳ μέρει ἀναπτύσσει αὐτῷ κατὰ πλάτος τὴν χριστιανικὴν ὀρθόδοξον πίστιν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς διαφόρους αἱρέσεις καὶ δίδει αὐτῷ ἱστορίαν τινὰ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ μέρει ἐκθέτει τὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλει εἰς τὸν χριστιανὸν καὶ ἰδίως τὸν ἡγεμόνα ἡ χριστιανικὴ πίστις, παριστάνων τὴν ἀγάπην ὡς τὸ πλήρωμα τοῦ νόμου καὶ ὑποβάλλων πολλὰ χρησιμώτατα παραγγέλματα τῷ χριστιανῷ ἡγεμόνι. Μεταξὺ τῶν ἄλλων δίδει αὐτῷ ὁ συνετώτατος Φώτιος λίαν σοφὰς συμβουλὰς καὶ ὡς πρὸς τὰς στάσεις καὶ ταραχάς, ἃς ἐφοβεῖτο ἐκ τοῦ λαοῦ ὡς πιθανὰς ἕνεκα τῆς παρ' αὐτοῦ μεταβολῆς τοῦ θρησκεύματος. Τὰς ἐξεγέρσεις ταύτας καὶ ἀντιστάσεις, αἵτινες δὲν εἶναι δυνατὸν εὐκόλως νὰ καταστέλλωνται, εἶναι, ἔγραφε, καλλίτερον νὰ ἀφίνῃ τις ἀφ' ἑαυτῶν νὰ καταπίπτωσιν ἢ νὰ ζητῇ διὰ τῆς βίας νὰ καταπιέζῃ αὐτάς. Ἡ βία πολλάκις ἀνάπτει τὰς φλόγας περισσότερον καὶ ἐπιφέρει μεγαλη-

τέρους κινδύνους καὶ βλάβας πολλάς, μενούσας καὶ ἀφ' οὗ παρέρχηται ὁ κίνδυνος. Τοὐναντίον ἡ καταστολὴ διὰ τῆς ἐπιεικείας ἀποφεύγει τὸν κίνδυνον καὶ τὴν βλάβην, δεικνύουσα συνάμα καὶ μαρτυροῦσα φιλανθρωπίαν καὶ σύνεσιν.

Ὁ Βόγορις ἐν τούτοις λησμονῶν τὰς σοφὰς ταύτας συμβουλὰς τοῦ Φωτίου συμφώνως πρὸς τὰς παχυλὰς ἰδέας, ἃς ἐσχημάτισε περὶ χριστιανισμοῦ, οὗ τινος τὸ πνεῦμα ἠδυνάτει νὰ κατανοήσῃ, ἀντὶ νὰ μεταχειρισθῇ ἠπιωτέρους τρόπους καὶ τὴν πειθώ, ἠθέλησε νὰ ἀναγκάσῃ τὸν λαὸν νὰ μεταβάλῃ θρήσκευμα. Διὰ τοῦτο ἐγείρεται στάσις κατ' αὐτοῦ, καὶ οὕτω συνέβη ὅ,τι ἐφοβεῖτο (Κωνσταντ. Πορφυρογ. IV, 15). Κατώρθωσεν ὅμως νὰ καταβάλῃ αὐτὴν διὰ τῆς βίας, ἀλλ' ἀπέδειξε διὰ τῆς ὠμῆς καὶ ἀπανθρώπου ἐκδικήσεως, ἣν ἔλαβε, πόσον ὀλίγον ἐπέδρασεν ἐπ' αὐτὸν ὁ χριστιανισμός. Διότι διέταξε νὰ φονεύσωσι τοὺς κυριωτέρους ἐκ τῶν στασιασάντων μετὰ πάντων τῶν τέκνων αὐτῶν! Ὁ Φώτιος ἐν τούτοις ἐφρόντισε νὰ πέμψῃ τοὺς ἀναγκαίους κληρικούς, ἵνα διδάξωσι τὸν λαὸν καὶ διατάξωσι τὰ τῆς ἐκκλησίας αὐτῶν. Ἐννοεῖται ὅμως, ὅτι ἐπειδὴ ὁ λαὸς ἦτο βάρβαρος, μόνον κατὰ μικρὸν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐγκαθιδρυθῇ τελεία ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις παρ' αὐτῷ. Πολλάκις συνέβαινον καὶ πολλὰ ἄτοπα. Οὕτως ἦλθε πρὸς τοὺς Βουλγάρους ἀπατεών τις λαϊκός, ὅστις προσποιούμενος, ὅτι εἶναι ἱερεύς, ἤρχισε νὰ διδάσκῃ καὶ νὰ βαπτίζῃ πολλούς, ἀλλ' ὅτε ἔμαθεν ὁ λαὸς πόσον ἠπατήθη ὑπ' αὐτοῦ, συνέλαβον αὐτόν, καὶ ἀφοῦ ἀπέκοψαν αὐτοῦ ῥῖνα καὶ ὦτα καὶ ἔδειραν αὐτὸν ἀνηλεῶς, ἀπέπεμψαν αὐτὸν ἀπὸ τῆς χώρας των. Τοιαύτη ἦτο ἡ κατάστασις τοῦ χριστιανισμοῦ οὐ μόνον ἐν Βουλγαρίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν πάσαις ταῖς χώραις ταῖς νεωστὶ ἐπιστραφείσαις εἰς τὸν χριστιανισμόν. Ὁπωσδήποτε διὰ τοῦ ἐκ Θεσσαλονίκης μοναχοῦ Μεθοδίου καὶ προνοίᾳ τοῦ Φωτίου καὶ τοῦ αὐτοκράτορος ἐτέθησαν τὰ πρῶτα σπέρματα τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Βουλγαρίᾳ, δι' Ἑλλήνων δὲ κληρικῶν ἀπὸ Βυζαντίου πεμφθέντων διετάχθησαν τὸ πρῶτον τὰ τῆς λατρείας καὶ τῆς διοικήσεως τῆς νέας ἐκκλησίας.

Ἀλλ' ὅμως ὁ Βόγορις, ἐνῷ τὸ πρῶτον εἶχε συνδεθῆ οὕτω μετὰ τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, ἤρξατο βραδύτερον νὰ φοβῆται τὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς ἐπὶ τῆς Βουλγαρίας, καὶ ἐζήτησεν ἕνεκα πολιτικῶν λόγων νὰ γίνῃ φίλος τοῦ γερμανικοῦ κράτους. Διὰ τοῦτο αἴφνης ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν πάπαν, ἐχθρικῶς ἤδη διακείμενον πρὸς τὸν πατριάρχην

Κωνσταντινουπόλεως, συνάπτει φιλικὰς μετ' αὐτοῦ σχέσεις. Τότε ἐκάθητο ἐπὶ τοῦ θρόνου τῶν παπῶν Νικόλαος ὁ Α', ἀνὴρ ἀλαζονικὸς καὶ δεσποτικώτατος, ὁ πρῶτος ποιησάμενος χρῆσιν τῶν ψευδοϊσιδωρείων διατάξεων, αἵτινες εἶχον πλασθῆ κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπὶ σκοπῷ τοῦ νὰ ἀνυψώσωσι τὴν παπικὴν δύναμιν ἀπέναντι τῶν διαφόρων ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ ἰδίως τῶν κατὰ τόπους ἡγεμόνων καὶ συγκεντρώσωσιν ἀπεριόριστον καὶ ἀπόλυτον ἐξουσίαν ἐν ταῖς χερσὶ τῶν παπῶν. Ὁ Νικόλαος, ὅπως καὶ πολλοὶ τῶν προκατόχων του, ἐφρόνει ὅτι αὐτῷ ὡς διαδόχῳ τοῦ Πέτρου (;) ἀνῆκεν ἡ φροντὶς πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν καὶ ὅτι οὐδεμία ἐκκλησία ἐν τῷ κόσμῳ ἠδύνατο νὰ ἦναι ἀνεξάρτητος καὶ αὐτοκέφαλος. Καὶ αἱ μὲν τῆς δύσεως ἐκκλησίαι ἕνεκα διαφόρων λόγων ὑπέκυψαν εἰς τοὺς πάπας, ἀναγνωρίσασαι τὰς ἀξιώσεις ταύτας, ἀλλ' αἱ ἀνατολικαὶ ἐκκλησίαι, αἵτινες ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν ἀποστόλων ἐπὶ 9 ὅλους αἰῶνας διῴκουν τὰ ἑαυτῶν πράγματα ἀνεξαρτήτως, καὶ τιμῶσαι μόνον τὸν ἐπίσκοπον τῆς Ῥώμης ὡς πρῶτον κατὰ τὴν τάξιν διά τε τὴν ἀρχαίαν πολιτικὴν ἐπισημότητα τῆς πόλεως ταύτης, τῆς βασιλευούσης ἄλλοτε, καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς, ἧς προέστησαν κατὰ καιροὺς ἐπιφανέστατοι ἄνδρες (Λέων Α', Γρηγόριος Α'), δὲν ἀνεγνώριζον ποτὲ αὐτὸν ὡς κεφαλὴν ἑαυτῶν καὶ ἀνώτατον ἐξουσιαστὴν τῆς καθόλου ἐκκλησίας, δὲν ἠδύναντο νὰ δεχθῶσι τὰς ἀξιώσεις τοῦ Νικολάου καὶ ἐντεῦθεν ἐπήγασε τὸ σχίσμα μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν. Αἱ περὶ τούτου ἔριδες εἶχον ἀρχίσει μικρὸν πρὸ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Βουλγάρων, δοθείσης ἀφορμῆς ἐκ τῆς ἀνυψώσεως τοῦ Φωτίου εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον καὶ τῆς καθαιρέσεως τοῦ Ἰγνατίου, ἣν ὑπόθεσιν ἠξίου νὰ λύσῃ ὁ Νικόλαος αὐθαιρέτως, μὴ δεχόμενος νὰ ἀποφασισθῶσι τὰ κατ' αὐτὴν ἀπὸ κοινοῦ ἐν συνόδῳ πάντων τῶν ἐπισκόπων τῆς ἐκκλησίας, οἵαν σύνοδον συνεκάλεσαν ὁ Φώτιος καὶ ὁ Μιχαὴλ τῷ 861. Διὰ τοῦτο τὴν πολυάριθμον ταύτην σύνοδον, τὴν δικαιώσασαν τὸν Φώτιον, δὲν ἀνεγνώρισεν ὁ Νικόλαος, συνεκρότησε μάλιστα ἰδίαν σύνοδον ἐν Ῥώμῃ, ἥτις κατέκρινε τὰ ἐν ἐκείνῃ γενόμενα καὶ ἀφώρισε τὸν Φώτιον (863). Οὕτως εἶχον αἱ μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν σχέσεις, ὅτε παρενέπεσε τῶν Βουλγάρων ἡ ἐπιστροφή.

Ὁ Νικόλαος ἅμα ἰδὼν τὸν Βόγοριν στρέφοντα τὰ βλέμματά του πρὸς αὐτὸν, ἔσπευσε πάραυτα νὰ ἐπωφεληθῇ τῆς περιστάσεως· καὶ νὰ ἐπεκτείνῃ τὸ πνευματικὸν κράτος του καὶ ἐπὶ τῆς βουλγαρικῆς ἐκ-

κλησίας. «Μετὰ χαρᾶς, λέγει ὁ Gfroerer, ὁ περὶ τὸν Τίβεριν ἁλιεὺς τῶν ἀνθρώπων ἐδράξατο τῆς περιστάσεως ἵνα ὑφαρπάσῃ τὸ βουλγαρικὸν ποίμνιον ἀπὸ τοῦ παρὰ τὸν Βόσπορον ἀντιπάλου του.» Κατὰ τὴν ἀρχαίαν τάξιν καὶ τοὺς κανόνας οὐδὲν εἶχεν ὁ Νικόλαος δικαίωμα νὰ ἐπεμβῇ εἰς τὴν Βουλγαρίαν. Ἡ χώρα αὕτη εἶχε γίνει χριστιανική, ὡς εἴδομεν, δι' ἀποστόλων τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας· ἦτο λοιπὸν πρέπον νὰ ἦναι ἡνωμένη μετὰ τῶν ἀνατολικῶν, καὶ ἰδίως τοῦ Βυζαντίου, ἀφ' οὗ ἦλθεν εἰς αὐτὴν τὸ φῶς. Πῶς ἠδύνατο νὰ εἰσδύσῃ ξένος ποιμὴν εἰς αὐτήν; Καὶ προκαλούμενος ὁ πάπας ἔπρεπε νὰ ἀπέχῃ τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας, σεβόμενος τὰ ἐπ' αὐτῆς δικαιώματα τῶν ἄλλων, καὶ ὅπως μὴ προσκρούσῃ πρὸς ὅσα περὶ τούτου οἱ κανόνες διακελεύονται. Ἀλλ' οἱ πάπαι ἐθεώρουν ὡς ἀνώτατον νόμον καὶ κανόνα τὴν θέλησίν των. Ὁ Νικόλαος ἔπεμψεν εἰς Βουλγαρίαν πάραυτα δύο Ἰταλοὺς ἐπισκόπους, ἵνα μεταβάλωσι τὴν ἐκεῖ εἰσηγμένην ἐκκλησιαστικὴν τάξιν, καὶ μεθαρμόσωσιν αὐτὴν πρὸς τὸν τύπον τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας, ὁρίσωσι δὲ τοῖς βουλγάροις καὶ λατῖνον ἐπίσκοπον, καὶ διανείμωσι μεταξὺ αὐτῶν νέα βιβλία λειτουργικά. Ἡ ἔλευσις τῶν λατίνων κληρικῶν εἰς Βουλγαρίαν ἤγαγε τὰ πράγματα εἰς μεγάλην ἀταξίαν· οἱ ἕλληνες ἱερεῖς ἀποδιώκονται κατηγορούμενοι ὑπὸ τῶν λατίνων, διότι δῆθεν ἦσαν ἔγγαμοι καὶ δὲν εἶχον τὴν καθαρότητα (!) ἐκείνων· τὰ μυστήρια τὰ ὑπ' αὐτῶν τελεσθέντα ἐκηρύττοντο ἄκυρα, ἰδίως τὸ ἅγιον μύρον, τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν τάξιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας μόνον ἐπίσκοποι ἠδύναντο νὰ παρέχωσι· μετήλλαξαν δὲ καὶ τὰ τῶν νηστειῶν κατὰ τὰ λατινικὰ ἔθιμα· τὸ δὲ σπουδαιότερον παρεχάραξαν καὶ αὐτὸ τὸ ἱερὸν σύμβολον τῶν δύο πρώτων οἰκουμενικῶν συνόδων, προσθέντες τὸ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (Filioque). Τὴν ἀντικανονικὴν καὶ αὐθάδη ταύτην ἐπιδρομὴν τῶν λατίνων εἰς Βουλγαρίαν καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν τολμηθέντα δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνεχθῇ ὁ ἄλλως ἠπιώτατος Φώτιος, διὰ τοῦτο ἐστηλίτευσεν αὐτὰ διὰ τῆς περιφήμου ἐκείνης ἐγκυκλίου του τοῦ 866 (παρὰ Montacut. ἔκδ. ἐπιστολ. Φωτίου Lond. 1657 ep. II. σελ. 47). Εἶναι γνωστὸν πόσον ἡ ἀντικανονικὴ αὕτη ἐπέμβασις τοῦ Νικολάου καὶ τῶν λατίνων ἐν τῇ Βουλγαρικῇ ἐκκλησίᾳ συνέτεινε τότε εἰς τὸ νὰ αὐξήσῃ τὴν ἀναφθεῖσαν πυρκαϊὰν καὶ τραχύνῃ ἔτι μᾶλλον τὰς μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν σχέσεις καὶ ἐπιταχύνῃ τὸ σχίσμα. Εὐτυχῶς οἱ Βούλγαροι ταχέως ἐνόησαν τὸ ἄτοπον τῆς στροφῆς των πρὸς τοὺς λατίνους καὶ τὸ ἀσύμ-

φορον τοῦ διαβήματος ἐκείνου. Φοβηθέντες τὸν δεσποτισμὸν τῆς Ῥώμης, ἐνόησαν ὅτι διατελοῦντες ἡνωμένοι μετὰ τῶν ἀνατολικῶν ἠδύναντο νὰ ἔχωσι πλειοτέραν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν διοικητικὴν, καθόσον ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία οὐδένα δεσποτισμὸν ἐξασκεῖ ἢ ἀνέχεται, καὶ ἑκουσίως πάλιν ἐπανῆλθον εἰς τοὺς κόλπους τῆς μητρικῆς ἐκκλησίας. Ἤδη ἐπὶ τῆς ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος γενομένης συνόδου τοῦ 769 πρεσβεία Βουλγάρων ἐζήτησε τὴν ἕνωσιν τῆς βουλγαρικῆς ἐκκλησίας μετὰ τῶν ἀνατολικῶν. Τοιουτοτρόπως στενῶς συνδεθέντες, ἔμειναν οἱ Βούλγαροι ἡνωμένοι καθ' ἅπαντας τοὺς μετὰ ταῦτα αἰῶνας μετὰ τῶν ἀνατολικῶν.

Συγχρόνως περίπου, ἐνῷ ὁ Μεθόδιος ἐπέστρεφε τοὺς Βουλγάρους, ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Κωνσταντῖνος, ὁ ὡς κληρικὸς Κύριλλος ὀνομασθεὶς, ἐνήργησε τὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἐν Κριμαίᾳ Χαζάρων. Ὁ Κύριλλος οὗτος ἦτο κατὰ τὴν μαρτυρίαν καὶ αὐτοῦ τοῦ Βιβλιοθηκαρίου Ἀναστασίου φίλος στενὸς τοῦ Φωτίου καὶ ὑπερασπιστὴς τῆς ἀνεξαρτησίας τῶν ἀνατολικῶν ἀπέναντι τοῦ παπισμοῦ, ἀνὴρ λίαν πεπαιδευμένος, διὸ καὶ ἐπωνομάσθη φιλόσοφος, πεφημισμένης δὲ ἀρετῆς κατὰ τὴν ὁμολογίαν καὶ αὐτῶν τῶν λατίνων. Constantinus philosophus magnae sanctitatis vir (Hardr. Concil. T. V. p. 752). Οἱ Χαζάροι, παρ' οἷς ἐπειρῶντο νὰ ἐνεργήσωσι προσηλυτισμὸν οἱ Ἰουδαῖοι καὶ οἱ Μωαμεθανοὶ, αὐθόρμητοι ἐζήτησαν παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ διά τινος πρεσβείας των διδάσκαλόν τινα τοῦ χριστιανισμοῦ, ἡ δὲ βυζαντινὴ αὐλὴ ἔπεμψεν αὐτοῖς τὸν εἰρημένον Κύριλλον. Μέγα μέρος τῶν Χαζάρων ἐγένοντο τότε χριστιανοί· ἀλλ' ὑπελείφθησαν καί τινες ἐθνικοί· ἄλλοι δὲ ἠσπάσθησαν τὸν ἰσλαμισμὸν καὶ ἄλλοι τὸν ἰουδαϊσμόν.

Ὁ αὐτὸς Κύριλλος βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Μεθοδίου διέδωκε τὸν χριστιανισμὸν καὶ μεταξὺ τῶν Μοραβῶν. Τὸ ἔθνος τοῦτο κατέστη ὑποτελὲς τοῖς Φράγκοις διὰ τοῦ Μεγαλου Καρόλου, ἕνεκα δὲ τοῦ συνδέσμου τούτου ἤρξατο καὶ ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ παρ' αὐτῷ. Πολλὰς προσπαθείας πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον κατέβαλον οἱ ἀρχιεπίσκοποι Σαλτσβούργης, εἰς οὓς ὁ μέγας Κάρολος ἀνέθηκε τὸ ἔργον τῆς ἐπιστροφῆς τῶν σλάβων τούτων. Ὁ γερμανικὸς ὅμως κλῆρος οὐδὲν κατώρθου. Παρὰ πάσας τὰς προσπαθείας αὐτοῦ ὁ λαὸς ἔμενεν ἐθνικὸς, καὶ ἐλάχιστα ἦσαν τὰ ἀποτελέσματα πασῶν ἐκείνων τῶν ἐνεργειῶν. Ἡ ἐπιστροφὴ τῶν Μοραβῶν ἐπετεύχθη μόνον, ὅτε ὁ

ἡγεμὼν αὐτῶν Ῥατίσλαβος, γενόμενος ἀνεξάρτητος ἀπὸ τῶν γερμανῶν καὶ ἐλευθερώσας ἀπ' αὐτῶν τὴν χώραν του, ἀπετάθη πρὸς τὸν βυζαντινὸν αὐτοκράτορα, παρακαλῶν ἵνα πέμψῃ τοῖς Μοραβοῖς διδασκάλους τοῦ χριστιανισμοῦ. Οἱ σλάβοι προὐτίμων νὰ δεχθῶσι τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν παρὰ τῶν Ἑλλήνων διὰ πολλοὺς λόγους· ἐν τῷ βυζαντινῷ κράτει ὑπῆρχον πολλοὶ σλάβοι καὶ διὰ τοῦτο ἦσαν γνωστότερα τοῖς Ἕλλησι καὶ ἡ γλῶσσα καὶ τὰ ἤθη αὐτῶν· ἔπειτα ἡ ἰσχὺς τοῦ βυζαντινοῦ κράτους δὲν ἦτο τοσοῦτον μεγάλη, ὥστε νὰ φοβῶνται οἱ σλάβοι τὰς μετ' αὐτοῦ ἐκκλησιαστικὰς σχέσεις· πρὸς τούτοις ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία δὲν μετεχειρίζετο πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν ἐθνικῶν ἄλλα μέσα εἰ μὴ τὴν πειθώ, ἐνῷ οἱ λατῖνοι φράγκοι ἐζήτουν πολλάκις καὶ διὰ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ σιδήρου νὰ ἐπιβάλλωσιν αὐτοῖς τὸν χριστιανισμόν· ἐπὶ τέλους δὲ ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία συνεχώρει τὴν ὀργάνωσιν τελείως ἀνεξαρτήτων ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν καὶ δὲν ἀπῄτει τυφλὴν ὑποταγὴν εἰς ξένον τινὰ ἐπίσκοπον. Ἡ βυζαντινὴ αὐλὴ εἰς τὴν αἴτησιν τοῦ Ῥατισλάβου ἀπαντῶσα, ἔπεμψε τοῖς Μοραβοῖς ὡς κήρυκας τῆς νέας πίστεως τοὺς δύο ἐκείνους ἀδελφούς. Ὁ Κύριλλος μεταξὺ τῶν ἀποστόλων τοῦ εὐαγγελίου κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν διεκρίνετο κατὰ τοῦτο, ὅτι, ὅπως πάντες οἱ ἀνατολικοί, δὲν ἐθεώρει καὶ αὐτὸς τὰς γλώσσας τῶν βαρβάρων λαῶν ὡς βεβήλους, ὡς οἱ Λατῖνοι ἱεραπόστολοι, καὶ ἀναξίας, ἵνα ἐκφρασθῶσι δι' αὐτῶν αἱ θεῖαι τοῦ χριστιανισμοῦ ἀλήθειαι καὶ δὲν ἀπέφευγε τὸν κόπον νὰ ἐκμανθάνῃ πρῶτον τὴν γλῶσσαν τοῦ λαοῦ, παρ' ᾧ ἔμελλε νὰ ἐνεργήσῃ. Οὕτως εἶχε διατρίψει ἱκανὸν χρόνον ἐν Χερσῶνι, ἵνα μάθῃ τὴν γλῶσσαν τῶν Χαζάρων (Rolland. Acta Sanct. Cyrill § 2). Διὰ τοῦτο ἔμαθε καὶ τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν, ὅτε προὔκειτο νὰ κηρύξῃ μεταξὺ σλάβων, οὐ μόνον δὲ τοῦτο, ἀλλὰ ἐπενόησε δι' αὐτὴν καὶ ἀλφάβητον, καὶ μετέφρασεν εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην καὶ τὴν ἁγίαν Γραφὴν καὶ τὴν λειτουργίαν. Διότι ἐπεθύμει νὰ διαδίδῃ τὸν χριστιανισμὸν οὕτως, ὥστε οἱ χριστιανιζόμενοι λαοὶ νὰ ἐννοῶσι καὶ ἀπὸ καρδίας ἀποδέχωνται τὴν νέαν πίστιν, καὶ νὰ μὴ περιορίζωνται ἁπλῶς νὰ δέχωνται μόνον νέαν τινὰ ἐξωτερικὴν λατρείαν ἐν ξένῃ γλώσσῃ, ἣν διὰ τοῦτο δὲν ἐνόουν, ὅπως ἔπραττον οἱ Λατῖνοι. Τοιουτοτρόπως ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης ἐκ Ῥώμης ἐνεργείας διέδωκεν ὁ Κύριλλος παρὰ τοῖς Μοραβοῖς τὸν χριστιανισμόν. Ἐπειδὴ ὅμως μετὰ ταῦτα ὁ ἡγεμὼν τῶν Μοραβῶν ἕνεκα πολιτικῶν λόγων εἶδεν ἑαυτὸν ἠναγκασμένον νὰ προσκολληθῇ εἰς τὸ γερμανικὸν κράτος τὸ μετὰ τοῦ

παπισμοῦ συνδεδεμένον, καὶ νὰ κλίνῃ πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, προὐκάλεσε μὲν τοῦτο πολλὴν σύγχυσιν εἰς τὰ τῆς νέας ἐκκλησίας πράγματα, ἠνάγκασε δὲ τὸν Κύριλλον καὶ τὸν Μεθόδιον ἑκόντας ἄκοντας νὰ συνδέσωσι σχέσεις μετὰ τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης· ἄλλως ἀδύνατον ἦτο αὐτοῖς νὰ ἐνεργήσωσί τι. Οἱ δύο ἀδελφοὶ βλέποντες τὴν μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν ῥῆξιν, ἥτις εἶχεν ἤδη τελεσθῇ, ἤχθοντο μὲν ἐπὶ τούτῳ, δὲν ἤθελον ὅμως τοῦτο νὰ γίνῃ πρόσκομμα εἰς τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου παρὰ τοῖς σλαβικοῖς λαοῖς, ὅπερ ἦτο ὁ κύριος σκοπὸς αὐτῶν, εἰς ὃν ἀφιέρωσαν ὁλόκληρον τὸν βίον των. Ἠναγκάσθησαν λοιπὸν τότε παρὰ τοῦ ἡγεμόνος νὰ μεταβῶσιν εἰς τὴν Ῥώμην καὶ νὰ συνεννοηθῶσι μετὰ τοῦ Ἀδριανοῦ, ἵνα μὴ ἔχωσι τὴν ἀντίδρασιν αὐτοῦ· ἄλλως ἦτο ἀδύνατον νὰ συμπληρώσωσι τὸ ἀρξάμενον ἔργον των ἐν Μοραβίᾳ. Ἡ συνεννόησις ἦτο ἀναγκαία τοσοῦτον μᾶλλον, ὅσον κατηγορήθησαν τῷ πάπᾳ ὅτι εἰσήγαγον εἰς τὴν λειτουργίαν τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν, ὅπερ οἱ Λατῖνοι ὡς ἔγκλημα ἐθεώρουν, νομίζοντες τὴν λατινικὴν ὡς τὴν μόνην ἱερὰν καὶ ἀξίαν τῆς λατρείας τοῦ Θεοῦ γλῶσσαν. Μόλις δὲ ἐπέτυχον μετὰ πολλὰ νὰ πείσωσι τὸν Ἀδριανόν, ὅτι ἦτο ὠφέλιμον νὰ λατρεύωσι τὸν Θεὸν οἱ σλάβοι ἐν τῇ γλώσσῃ, ἣν ἐνόουν, οὐδὲ ἀντέβαινε τοῦτο εἰς ἀρχήν τινα τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ εἰς ἀρχαῖόν τινα κανόνα. Ἐκ τῶν δύο ἀδελφῶν ὁ μὲν Κύριλλος ἔμεινε τότε ἐν Ῥώμῃ, ὁ δὲ Μεθόδιος, ὅστις καὶ ἐπίσκοπος Μοραβῶν ἐγένετο, τυχὼν τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ πάπα, ἐπανῆλθεν εἰς τὴν μοραβικὴν ἐκκλησίαν (Harduini Concil. T. IV p. I. p. 61). Αἱ περιστάσεις ἀπῄτουν νὰ πράξῃ τοῦτο, ὅπως στηριχθῇ τὸ Εὐαγγέλιον ἐν Μοραβίᾳ. Ἀλλ' ὁ σύνδεσμος οὗτος τῆς μοραβικῆς ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ῥώμης, καὶ ἡ παρέμβασις τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας εἰς αὐτήν, ἐγέννησεν αὐτῇ πολλὰ πράγματα. Ἡ ἐνέργεια τοῦ Μεθοδίου ἀπὸ τοῦδε πολλαχῶς παρεμποδίσθη καὶ εἰς πολλὰς δυσχερείας προσέκρουσε καὶ ἕνεκα τῶν πολιτικῶν ταραχῶν ἐν τῷ μοραβικῷ κράτει καὶ ἕνεκα τῶν συμβάντων μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν τοῦ Ῥατισλάβου καὶ τῆς τύχης τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ζβεντιβόλδου Εἴτε δὲ διότι αἱ ταραχαὶ αὗται ἐν τῷ μοραβικῷ κράτει ἠνάγκασαν τὸν Μεθόδιον νὰ μεταβῇ εἰς τὰς πλησιοχώρους ἐπαρχίας, εἴτε διότι ἠθέλησε νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ εἰς ἄλλας ἐγγὺς κειμένας χώρας, εἰς ἃς γερμανοὶ κληρικοὶ ματαίως εἰργάζοντο, ἤγειρε τοῦτο τὴν ζηλοτυπίαν τοῦ καθολικοῦ γερμανικοῦ

κλήρου πρὸς αὐτὸν καὶ τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον ηὔξανον καὶ ἡ προσκόλλησίς του εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἀνατολικὴν λατρείαν, ἡ τέλεσις τῆς λειτουργίας ἐν τῇ σλαβικῇ γλώσσῃ καὶ ὁ τύπος καθ' ὃν μετεχειρίζετο τὸ σύμβολον τῆς πίστεως ἄνευ τοῦ Filioque. Ἐπετάθη δὲ ἡ πρὸς αὐτὸν ζηλοτυπία καὶ ἀποστροφή, διότι ἔβλεπον ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἐννοουμένη σλαβικὴ λειτουργία προὐξένει εἰς αὐτὸν μεγαλητέραν ἐντύπωσιν ἢ ἡ ἀκατάληπτος λατινική. Οὕτως ἀπέβαλον κατὰ μικρὸν οἱ γερμανοὶ κληρικοὶ πᾶσαν ἐπιρροὴν παρὰ τῷ λαῷ, ὁ δὲ προεξάρχων τῶν λατίνων τούτων ἱεραποστόλων ἐν ταῖς χώραις ἐκείναις ἠναγκάσθη, παύων πᾶσαν ἐνέργειαν ὡς ματαίαν ἄπρακτος νὰ ἐπανέλθῃ εἰς Σαλτσβούργην, ἀφίνων ἐλεύθερον τὸ στάδιον τῷ Μεθοδίῳ. Διὰ ταῦτα ἀπέτειναν οἱ Λατῖνοι κληρικοὶ νέας μομφὰς κατὰ τοῦ Μεθοδίου πρὸς τὸν πάπαν Ἰωάννην τὸν Η'. Κατηγόρουν δὲ αὐτὸν ἐπὶ ὁμοίοις ἐγκλήμασιν, ὡς καὶ ἄλλοτε, ὅτι μετεχειρίζετο τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν καὶ ὅτι ἐν πολλοῖς ἠκολούθει τὴν τάξιν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἀποκλίνων ἀπὸ τῆς ῥωμαϊκῆς. Ὁ πάπας ὠργίσθη κατ' αὐτοῦ καὶ ἤρξατο νὰ ὑποπτεύηται αὐτόν. Προσκαλέσας διὰ τοῦτο αὐτὸν εἰς Ῥώμην ἀπηγόρευσεν αὐτῷ νὰ τελῇ τὴν λειτουργίαν ἐν ἄλλῃ γλώσσῃ παρὰ τὴν λατινικήν. μόνον δὲ ἠδύνατο νὰ κηρύττῃ σλαβιστί. Ὁ Μεθόδιος ὑπακούσας εἰς τὴν πρόσκλησιν, ἐπορεύθη εἰς τὴν Ῥώμην τῷ 879. Μόλις δὲ κατώρθωσε καὶ ὁ Μεθόδιος νὰ καθησυχάσῃ τὸν πάπαν καὶ νὰ πείσῃ αὐτὸν νὰ ἐπιτρέψῃ καὶ τοῦ λοιποῦ νὰ μεταχειρίζηται τὴν σλαβικὴν γλῶσσαν ἐν τῇ λειτουργίᾳ καὶ νὰ ἀναγινώσκῃ τὸ σύμβολον ἄνευ τῆς προσθήκης. Τῷ 880 ἐπανῆλθεν ὁ Μεθόδιος εἰς τὰ ἴδια· ἀλλὰ καὶ πάλιν περιεπλάκη εἰς νέας ἔριδας πρὸς τοὺς καθολικοὺς γερμανοὺς ἐπισκόπους καὶ κληρικούς, διότι οὗτοι δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνεχθῶσι τὸ γεγονός, ὅτι οἱ Μοραβοί, οἵτινες ἐξηρτῶντο πολιτικῶς ἀπὸ τοῦ γερμανικοῦ κράτους, εἶχον ἴδιον ἀρχιεπίσκοπον, ἀπ' εὐθείας μετὰ τῆς Ῥώμης συνδεόμενον, ὅστις μάλιστα ὡρμᾶτο ἀπὸ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ διετήρει τοὺς ἰδιωτισμοὺς αὐτῆς, καθ' ὧν ἐκεῖνοι ἔτρεφον ἄσπονδον μῖσος, ἀφ' ὅτου ἰδίως εἶχε γίνει τὸ σχίσμα τῶν δύο ἐκείνων ἐκκλησιῶν. Ἐπιρρέχσαν δὲ καὶ τὸν ἡγεμόνα τῶν Μοραβῶν, πρὸς ὃν ὡς ἐκ τούτου περιῆλθεν εἰς σύγκρουσιν ὁ Μεθόδιος, ὅστις ἐκ νέου κατηγορηθείς, ἠναγκάσθη καὶ αὖθις νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Ῥώμην τῷ 881, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ ταύτης ἐκλείπει ἐκ τῆς ἱστορίας, εἴτε διότι μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν, εἴτε διότι δὲν ἐπετράπη αὐτῷ

νὰ ἐπανέλθῃ πάλιν εἰς τὴν Μοραβίαν. Ἡ τότε πολιτικὴ ἐξάρτησις τῆς Βοεμίας ἀπὸ τοῦ μοραβικοῦ κράτους καθ' οὓς χρόνους ὁ Μεθόδιος ἐνήργει ἐν αὐτῷ, ἔδωκεν ἀφορμήν, ἵνα καὶ ὁ ἡγεμὼν τῶν Βοεμῶν Βορτζίβοϊ ἐν τῇ μοραβικῇ αὐλῇ διατρίβων γνωρίσῃ τὸν χριστιανισμὸν καὶ βαπτισθῇ. Οὕτω δὲ ἐγένοντο καὶ οἱ Βοεμοὶ χριστιανοί. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεθοδίου κατώρθωσαν ἐπὶ τέλους οἱ λατῖνοι νὰ καταργήσωσι τὴν σλαβικὴν λειτουργίαν ἐν τῇ μοραβικῇ ἐκκλησίᾳ. Ὁ Γόρασδ, ὁ διάδοχος τοῦ Μεθοδίου, σλάβος ἐπίσκοπος, ἠναγκάσθη μάλιστα νὰ φύγῃ, ὁμοίως δὲ καὶ οἱ λοιποὶ σλάβοι ἱερεῖς ἀπεδιώχθησαν ἐκεῖθεν καὶ κατέφυγον εἰς τὴν Βουλγαρίαν, καὶ οὕτως ἐξελατινίσθησαν τελείως αἱ δύο ἐκεῖναι σλαβικαὶ ἐκκλησίαι.

Αὕτη εἶναι ἡ πραγματικὴ ἱστορία τῆς διὰ τοῦ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου ἐπιστροφῆς τῶν Βουλγάρων, Χαζάρων, Μοραβῶν καὶ Βοεμῶν. Ἡ ἱστορία αὕτη μαρτυρεῖ διὰ τοῦ τρανωτέρου τρόπου, ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ αὕτη ἐνηργήθη διὰ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας· ὅτι οἱ ἐργάται αὐτῆς Μεθόδιος καὶ Κύριλλος ἦσαν τέκνα τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ἕλληνες ἐκ Θεσσαλονίκης· ὅτι καὶ οἱ Βούλγαροι καὶ οἱ Χαζάροι καὶ οἱ Μοραβοὶ ἐζήτησαν αὐθόρμητοι καὶ ἔλαβον παρὰ τῶν βυζαντινῶν τὸν χριστιανισμόν· ὅτι ὁ Φώτιος καὶ οἱ πατριάρχαι ἐν γένει Κωνσταντινουπόλεως προὐνόησαν περὶ τῶν πρώτων ἀναγκῶν καὶ τῆς πρώτης διαρρυθμίσεως καὶ διατάξεως τῶν ἐκκλησιῶν τούτων, καὶ ὅτι ὁ παπισμὸς μόνον βραδύτερον, ἀφοῦ ἐγένετο ἡ ἐπιστροφή των, ἐζήτησε νὰ παρέμβῃ καὶ νὰ ὑποτάξῃ τὰς ἐκκλησίας ταύτας, ἥτις ἀντικανονικὴ παρέμβασις καὶ τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν ἐτράχυνεν, ἐνισχύσασα καὶ ἐπιταχύνασα τὸ σχίσμα, καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας ἐκείνας μεγάλην ἐπήνεγκε σύγχυσιν. Συμφωνεῖ λοιπὸν πρὸς τὰ ἀναντίρρητα ταῦτα γεγονότα καὶ συμβιβάζεται ἔστω καὶ μακρόθεν πρὸς αὐτὰ ἡ πρωτάκουστος ἀξίωσις, ἣν ἐκφάζει ὁ πάπας Λέων ὁ ΙΓ' ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ του, ὅτι ἡ ἐπιστροφὴ τῶν σλάβων ἐνηργήθη διὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτι ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος διέπραξαν τὸ κατόρθωμα τοῦτο διὰ τοῦ κύρους τῶν παπῶν καὶ τῆς ἐξουσίας, ἣν παρ' αὐτῶν ἔλαβον, ὡς διαδόχων τάχα τοῦ Πέτρου, εἰς ὃν μόνον ἐδόθη δῆθεν ἡ ἐντολὴ τῆς διαδόσεως τῆς χριστιανικῆς πίστεως; Τὴν ἱστορίαν νὰ παρεξηγήσωσιν οἱ ἄνθρωποι δύνανται, ἀδυνατοῦσιν ὅμως νὰ ἐκμηδενίσωσι τὰ γεγονότα αὐτῆς. Τὰ γεγονότα ταῦτα μένουσι μάρτυρες ἀψευδεῖς τῆς ἱστορίας. Τὰ γεγονότα ταῦτα μαρτυ-

ροῦσιν, ὅτι οἱ σλαβικοὶ λαοὶ ἐπεστράφησαν διὰ τῶν ἀνατολικῶν. Μετ' αὐτῶν δὲ ἔμειναν μέχρι τῆς σήμερον θείᾳ συνάρσει συνηνωμένοι ἐξαιρέσει τῶν Μοραβῶν καὶ ὀλίγων ἄλλων, οἵτινες ἕνεκα πολιτικῶν λόγων συγχωνευθέντες μετὰ τοῦ γερμανικοῦ κράτους ὑπετάχθησαν κατὰ μικρὸν τελείως εἰς τὸν παπισμόν. Οἱ πλεῖστοι ὅμως σλαβικοὶ λαοὶ ἔμειναν πιστοὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν, ἀφ' ἧς ἔλαβον τὸν χριστιανισμὸν, τοῦτο δὲ ὑπῆρξε μέγα δι' αὐτοὺς εὐτύχημα· διότι ἀπηλλάγησαν τοῦ παπικοῦ δεσποτισμοῦ, ὅστις ἐπίεσε τοὺς δυτικοὺς λαοὺς κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας· διετήρησαν καθαρὸν τὸν ἀρχαῖον χριστιανισμὸν ἀπὸ τῶν καταχρήσεων καὶ ἀλλοιώσεων τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους, διὰ τῆς ἐθνικῆς δὲ ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως, ἣν ἐκτήσαντο, καὶ διὰ τῆς ἐθνικῆς λατρείας καὶ θεολογίας των ἐτήρησαν καὶ τὴν ἐθνικότητά των, διότι ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἀφίνει τὰς κατὰ ἔθνη ἐκκλησίας αὐτοδιοικήτους καὶ ἀνεξαρτήτους, ὥστε νὰ μορφῶνται ἐν τελείᾳ ἁρμονίᾳ πρὸς τὸν ἄλλον ἐθνικόν των βίον· σήμερον δὲ δὲν εὑρίσκονται διὰ τοῦτο οἱ σλαβικοὶ λαοὶ μετὰ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων λαῶν εἰς τὴν δυσάρεστον θέσιν, ἐν ᾗ διατελοῦσι πάντες οἱ καθολικοὶ λαοὶ, νὰ βλέπωσι τὴν ἐκκλησίαν των ἐχθρὰν τῶν πολιτικῶν των ἐλευθεριῶν, τῆς ἐπιστήμης των, τοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς προόδου των· διότι ἡ ὀρθόδοξος ἐκκλησία οὔτε νῦν οὔτε ἄλλοτέ ποτε ἀντετέθη εἰς τὰς ἐθνικὰς τῶν λαῶν τάσεις, οὐδ' ἐπολέμησέ ποτε τὰς πολιτικὰς ἐλευθερίας, τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν πρόοδον τῶν ὀρθοδόξων λαῶν. Τοὐναντίον μάλιστα ἐν δειναῖς ἐθνικαῖς περιστάσεσιν ἔσωσε καὶ τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν καὶ τὴν ἐθνικὴν γλῶσσαν καὶ παιδείαν τῶν λαῶν τούτων. Διὰ τοῦτο καὶ ἀγαπῶσι δικαίως καὶ οἱ σλαβικοὶ λαοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ὀρθόδοξοι λαοὶ τὴν ἐκκλησίαν των καὶ ἔμειναν καὶ θέλουσι μείνει πιστοὶ εἰς αὐτήν.

6.

ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΡΩΣΣΩΝ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟΝ [1]

Πραγματευθέντες ἐν τῇ τελευταίᾳ μελέτῃ περὶ τῆς διὰ τοῦ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου ἐπιστροφῆς διαφόρων σλαβικῶν λαῶν (τῶν Βουλγάρων, Βοεμῶν, Μοραβῶν καὶ ἄλλων), ποιούμεθα ἐνταῦθα λόγον καὶ περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ῥώσσων, ἵνα οἱ ἀναγνῶσται ἡμῶν ἔχωσι πλήρη γνῶσιν περὶ τοῦ πῶς οἱ σλαβικοὶ λαοὶ ἐν γένει ἐγένοντο χριστιανοί.

Καὶ τῶν Ῥώσσων ἡ εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐπιστροφὴ πίπτει κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους, καθ' οὓς ἐπεστράφησαν καὶ οἱ λοιποὶ σλαβικοὶ λαοί. Ἀναφαίνονται μὲν καὶ πρὸ τοῦ Θ' αἰῶνος ἴχνη τινὰ χριστιανισμοῦ ἐν Ῥωσσίᾳ, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἀσθενέστατα καὶ ἀσήμαντα. Ἐκ τοῦ ὅτι κατ' ἀρχαίαν τινὰ παράδοσιν ὁ ἀπόστολος Ἀνδρέας ἐκήρυξεν εἰς Σκυθίαν, ἐσυμπέρανάν τινες, ὅτι ἤδη κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου ἴσως ἔφθασε παρὰ τοῖς Ῥώσσοις. Ἀλλ' ὅμως οὐδὲν ἴχνος χριστιανισμοῦ ἀπαντᾷ παρ' αὐτοῖς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας. Ὁ θεῖος Χρυσόστομος εἰργάσθη περὶ τὰ τέλη τοῦ Δ' αἰῶνος ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς Σκυθίαν, κατὰ μικρὸν δὲ ἐγκαθιδρύθη πράγματι ἡ νέα πίστις ἐν Κριμαίᾳ. Ἀλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ ἀρχαὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐν Ῥωσσίᾳ πρὸ τοῦ Θ' αἰῶνος κατεστράφησαν κατὰ μικρὸν, τὸ πρῶτον δὲ ἀπὸ τοῦ αἰῶνος τούτου ἤρχισε νὰ ποιῇ βέβαια βήματα ἡ εἴσοδος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ. Ἀφορμὴ δὲ ἐδόθη, ὅτε οἱ Ῥῶσσοι ὑπὸ τὸν ἡγεμόνα Ῥοῦρικ τὸν ἐκ τῆς νορμανικῆς φυλῆς τῶν Βαραίγων καταγόμενον ἑνωθέντες εἰς μίαν ἡγεμονίαν, ἤρχισαν νὰ ἐξαπλοῦνται εἰς τὸ μεσημβρινὸν μέρος τῆς σημερινῆς μεσημβρινῆς Ῥωσσίας κατὰ

---

1 Βοηθήματα. Neander Geschichte der christ. Kirche IV, 112—118. Boissard l' Église de Russie I, 18—47. Strahl Geschichte der russischen Kirche 39—70. Kurtz Handb. d. Kirchengeschichte I, 3, 550.

τὰ ὅρια τοῦ ἀνατολικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους· διότι πολεμοῦντες πρὸς τὸ κράτος τοῦτο, ἐγνώρισαν τότε, ὡς καὶ ἄλλοι λαοὶ, τὸν χριστιανισμόν. Οὕτως ἐδόθη εὐκαιρία τοῖς βυζαντινοῖς νὰ ζητήσωσι νὰ ἐπιτύχωσι τὴν ἐπιστροφήν των. Ἐν τῇ ἐγκυκλίῳ, ἣν ὁ πατριάρχης Φώτιος τῷ 860 ἀπέτεινε κατὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, λέγει μεταξὺ ἄλλων, ὅτι τὸ μέχρι τότε περιβόητον ἐπὶ ὠμότητι καὶ ἀπανθρωπίᾳ ἔθνος τῶν Ῥώσσων (τῶν Ῥῶς) ἐδέχθη τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἐζήτησεν ἴδιον ἐπίσκοπον (Ἐπιστ. Φωτίου ed. Montacut. f. 58). Ὁ Φώτιος ἔπεμψε πράγματι ἐπίσκοπόν τινα πρὸς τοὺς Ῥώσσους, ὅπως κηρύξῃ αὐτοῖς τὸ Εὐαγγέλιον, ὅστις κατώρθωσε μικράς τινας ἐπιτυχίας. Ἡ εἰσαγωγὴ τῆς νέας πίστεως ἐπέδρασε, λέγει ὁ Φώτιος, σπουδαίως ἐπὶ τῶν ἠθῶν αὐτῶν. Αἱ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως αὗται ἐνέργειαι μεταξὺ τῶν Ῥώσσων ἐξηκολούθησαν καὶ ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος καὶ τοῦ τὸ δεύτερον εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον ἀναβάντος Ἰγνατίου (Κεδρην. Χρον. ed. Basil. f. 484). Αἱ ἐμπορικαὶ σχέσεις, οἱ πρὸς τοὺς βυζαντινοὺς ἀδιάλειπτοι πόλεμοι τῶν Ῥώσσων καὶ ἡ παραδοχὴ Βαραίγων καὶ Ῥώσσων εἰς τὴν βυζαντινὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, πάντα ταῦτα συνετέλεσαν, ἵνα ἐν τοῖς ἐπομένοις χρόνοις ἔτι μᾶλλον διαδοθῶσιν αἱ χριστιανικαὶ ἰδέαι μεταξὺ τῶν Ῥώσσων, χωρὶς ἐν τούτοις νὰ γίνῃ ἐπίσημος καὶ ὁριστικὴ παρὰ πάντων ἀποδοχὴ τῆς νέας θρησκείας. Ὅτε ὁ Ῥώσσος ἡγεμὼν Ἰγὼρ τῷ 945 ἔκλεισεν εἰρήνην πρὸς τὸ βυζαντινὸν κράτος, ἐκ τῶν μελῶν τῆς ῥωσσικῆς πρεσβείας, ἥτις συνεφώνησε τὰ τῆς εἰρήνης, οἱ μὲν βεβαπτισμένοι ἐκ τῶν Ῥώσσων ὡρκίσθησαν εἰς τὸν θεὸν τοῦ χριστιανισμοῦ, οἱ δὲ ἐθνικοὶ εἰς τὸν ἐθνικὸν Θεὸν Περοῦν. Ἡ συνθήκη αὕτη εὕρηται ἐν τοῖς χρονικοῖς τοῦ Ῥώσσου μοναχοῦ χρονογράφου Νέστορος, ὅστις ἔζη περὶ τὰ τέλη τοῦ ΙΑ' αἰῶνος (κατὰ τὴν γερμανικὴν μετάφρασιν τοῦ Schloezer IV, 95), μνημονεύεται δὲ καὶ ἐκκλησία τις ἐπ' ὀνόματι τοῦ προφήτου Ἠλιοὺ τιμωμένη ἐν Κιέβῳ τῇ τότε πρωτευούσῃ τοῦ ῥωσσικοῦ βαραιγικοῦ κράτους (αὐτόθι 99). Ἡ πόλις αὕτη φαίνεται ὅτι ἐχρησίμευσεν ὡς τὸ κυριώτερον κέντρον πρὸς ἐξάπλωσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὰς χώρας ἐκείνας. Οἱ ἡγεμόνες τοῦ ῥωσσικοῦ κράτους ἠνείχοντο τὴν νέαν θρησκείαν, διότι ὑπὸ ἄλλων ὑποθέσεων τοῦ κράτους ἀπασχολούμενοι, ὀλίγον προσεῖχον εἰς τὴν παρὰ τῷ λαῷ αὐτῶν συμβαίνουσαν θρησκευτικὴν κίνησιν. Καὶ τὸ ὅτι δὲ ἡ βασιλεύουσα οἰκογένεια ἡ ἐκ τῶν Βαραίγων καταγομένη προσέκειτο ἄλλῃ εἰ-

δωλολατρικῇ θρησκείᾳ, τῇ νορμανικῇ, οὐχὶ δὲ τῇ τοῦ λαοῦ, συνετέλει ὥστε νὰ ἦναι ἀνεκτὴ καὶ ἄλλη τις θρησκεία.

Διὰ τῆς ἐν Κιέβῳ τελουμένης λατρείας καὶ διὰ τῶν ἐκεῖ χριστιανῶν ἐδόθη εὐκαιρία τοῖς Ῥώσσοις νὰ συγκρίνωσι τὴν ἀρχαίαν βάρβαρον λατρείαν τῶν εἰδώλων των πρὸς τὸν χριστιανισμὸν, τοιουτοτρόπως δὲ ἠδύνατο ἐν τῇ ῥωσσίδι ἡγεμονίδι, τῇ χήρᾳ τοῦ Ἰγὼρ, νὰ γεννηθῇ ἡ ἐπιθυμία νὰ ἀσπασθῇ τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Ἴσως δὲ διὰ τοῦτο ἐπορεύθη τῷ 955 εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἵνα ἐν τῇ τότε πρωτευούσῃ τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως δεχθῇ τὸ βάπτισμα. Ἢ εἶναι καὶ δυνατὸν ὅτι μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν χάριν ἄλλης ὑποθέσεως, ἐκεῖ δὲ ἡ ἐντύπωσις, ἣν εἰς αὐτὴν ἐνεποίησεν ἡ χριστιανικὴ λατρεία, ἔπεισεν αὐτὴν, ἐνδίδουσαν καὶ εἰς τὰς νουθεσίας τοῦ πατριάρχου καὶ τοῦ κλήρου, νὰ βαπτισθῇ. Ταῦτα διηγεῖται ὁ Νέστωρ (Χρον. V, 60). Καὶ οἱ Ἕλληνες δὲ ἱστορικοὶ ἀναφέρουσι τὸ συμβὰν τοῦτο, οἵτινες ὀνομάζουσι τὴν ἡγεμονίδα Ἔλγαν (Κεδρην. Χρον. αὐτόθι 524). Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος ὁ Πορφυρογέννητος, ἐφ' οὗ ταῦτα συνέβησαν, διηγεῖται τὴν τότε γενομένην ἐπίσημον ὑποδοχὴν τῆς Ὄλγας (Κωνσταν. Πορφυρ. ed Niebhur col. I, p. 594). Ἂν σιγᾷ ὁ αὐτὸς τὰ περὶ τοῦ βαπτίσματος τῆς Ὄλγας, προέρχεται τοῦτο ἐκ τοῦ ὅτι σκοπὸς τοῦ βιβλίου του ἦτο νὰ περιγράψῃ μόνον τὰς τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς τελετὰς, καὶ οὐδὲν πλέον. Βαπτισθεῖσα ἡ ῥωσσὶς ἡγεμονὶς, μετωνομάσθη Ἑλένη. Ἐπιστρέψασα δὲ εἰς Ῥωσσίαν ἐσπούδασε νὰ στηρίξῃ τὸν χριστιανισμὸν ἐκεῖ καὶ γενικεύσῃ. Πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον συνώδευσαν αὐτὴν καὶ ἱερεῖς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ' αἱ προσπάθειαι αὐτῆς δὲν ἐπέτυχον τελείως· διότι καὶ ὁ υἱός της Σβαιτοσλάβος καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ λαοῦ ἔμενον ἔτι ἐθνικοί. Λέγεται μὲν, ὅτι τῷ 959 ἢ 960 ἡ Ὄλγα ἐστράφη καὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Ὄθωνα τὸν Α', ἑλκυσθεῖσα ὑπὸ τῆς πανταχόσε διαβοηθείσης φήμης του καὶ ὑπὸ τῶν εἰδήσεων περὶ τοῦ ζήλου του πρὸς ἐπιστροφὴν τῶν σλαβικῶν φύλων, καὶ ὅτι δῆθεν ἐζήτησε διὰ πρεσβείας νὰ βοηθήσῃ αὐτὴν ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Ῥώσσων, ἀλλ' ἡ εἴδησις αὕτη, ἥτις εὕρηται παρὰ τοῖς γερμανοῖς χρονογράφοις τῶν χρόνων ἐκείνων, φαίνεται ἀμφισβητήσιμος καὶ ἀπίθανος. Εἶναι σχεδὸν ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἡ ὀρθόδοξος γενομένη Ὄλγα ἐζήτησε τὴν σύμπραξιν τῶν γερμανῶν καθολικῶν, πρὸς οὓς οἱ ὀρθόδοξοι ἔτρεφον μετὰ τὸ γενόμενον σχίσμα μεγίστην ἀποστρο-

φήν. Πρὸς τούτοις ἡ Ὄλγα, ἀφοῦ ἀνέλαβε τὰς ἡνίας τοῦ κράτους ὁ υἱὸς αὐτῆς Σβαιτοσλάβος, δυσκόλως ἠδύνατο νὰ ἀποστέλλῃ πρεσβείας εἰς ξένα κράτη [1]). Ἴσως προῆλθεν ἡ φήμη αὕτη ἐκ τῆς εναλλαγῆς τοῦ ὀνόματος Rugi, δι' οὗ ὠνομάζοντο οἱ κάτοικοι τῆς νήσου Ῥούγης, ἐνίοτε δὲ καὶ οἱ Ῥῶσσοι, καὶ τοῦ ὀνόματος Russi. Διὰ τοῦτο πιθανὸν ἐν τοῖς χρονογράφοις νὰ πρόκηται περὶ τῆς νήσου Ῥούγης, οὐχὶ δὲ περὶ τῆς Ῥωσσίας. Ὁπωσδήποτε προσθέτουσιν οἱ χρονογράφοι, ὅτι ἡ ἀπόπειρα τῆς ἐνεργείας τῶν γερμανῶν πρὸς ἐπιστροφὴν τοῦ λαοῦ τούτου ἐματαιώθη, διότι οἱ ἀποσταλέντες κακῶς ἐδιώχθησαν ἐκεῖθεν.

Ὁριστικῶς ὅμως εἰσήχθη ὁ χριστιανισμὸς παρὰ τοῖς Ῥώσσοις ἐπὶ τοῦ Βλαδιμήρου, τοῦ ἐγγόνου τῆς Ὄλγας. Οὗτος ὑπῆρξε τὸ πρῶτον ζηλωτὴς ἐθνικός, κατεδίωξε δὲ τὴν χριστιανικὴν πίστιν ἐν Ῥωσσίᾳ, καὶ ἐπ' αὐτοῦ ἐμαρτύρησαν ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ Ἰβὰν, καέντες εἰς τιμὴν τοῦ Περοῦν, ἀλλ' ἔπειτα ἤρχισαν νὰ κλονίζωνται αἱ πεποιθήσεις του καὶ νὰ αἰσθάνηται τεταραγμένην λίαν τὴν συνείδησίν του, διὰ τοῦτο ἐσκέπτετο νὰ ἀσπασθῇ νέαν τινὰ θρησκείαν, ὅπως εὕρῃ τὴν ποθουμένην ἐσωτερικὴν ἀνάπαυσιν. Ὅτε δὲ διὰ τῶν κατακτήσεων αὐτοῦ διεφημίσθη τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἐγνώσθησαν δὲ αἱ περὶ θρησκείας σκέψεις του, ἦλθον πρὸς αὐτὸν κατά τινα παράδοσιν ἄνδρες ἐκ διαφόρων λαῶν καὶ θρησκειῶν Μωαμεθανοὶ Βούλγαροι ἐκ τῶν παρὰ τὸν Βόλγαν οἰκούντων, Χαζάροι Ἰουδαῖοι καὶ Ἕλληνες καὶ Λατῖνοι χριστιανοί, ζητοῦντες ἕκαστος νὰ κερδίσωσιν αὐτὸν εἰς τὴν θρησκείαν του, αὐτὸς δὲ ἠσπάσθη τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ἡ παρὰ τῶν μωαμεθανῶν περιγραφὴ τῶν ἡδονῶν τοῦ παραδείσου ηὐχαρίστησε τὸν ἡγεμόνα, ἐπιρρεπῆ ὄντα εἰς τὰς ἡδονάς· ἀλλ' ἡ περιτομὴ ἐφάνη αὐτῷ ἔθος σκληρόν, καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ οἴνου παρὰ τοῦ κορανίου προσέκρουεν εἰς ἀγαπητὰς αὐτοῦ ἕξεις. Οἱ Λατῖνοι ἐλάλουν αὐτῷ περὶ τοῦ μεγαλείου τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ματαιότητος τῶν εἰδώλων· ἀλλ' ὁ Βλαδίμηρος ἐγνώριζε τὴν πανοῦργον πολιτικὴν καὶ τὸν δεσποτισμὸν τῶν παπῶν καὶ ἀπήντησε· « Δὲν παρέλαβον οἱ πρὸ ἐμοῦ Ῥῶσσοι παρὰ τῶν παπῶν τὴν χριστιανικὴν πίστιν των. » Οἱ Ἰουδαῖοι συνίστων τῷ Βλαδιμήρῳ τὸν μωσαϊκὸν νόμον. Ἀλλ' ὅτε ἐκεῖνος ἠρώτησε· « Τίς εἶναι ἡ πατρίς σας » καὶ ἐκεῖνοι ἀπήν-

1 Ὁ Νέανδρος, ὁ Boissard καὶ ὁ Strahl (56) θεωροῦσι δικαίως τὴν φήμην ταύτην ὡς ψευδῆ, ὁ δὲ Κοῦρτζ (αὐτόθι 153) λίαν ἀνισχύρως ὑποστηρίζει αὐτὴν

τησαν· «Η Ἱερουσαλὴμ, ἀλλ' ἡ θεία ὀργὴ διεσκόρπισεν ἡμᾶς εἰς τὰ ξένα ἔθνη,» παρετήρησεν αὐτοῖς· «σεῖς λοιπὸν, οἵτινες εἶσθε ἐχθροὶ τοῦ Θεοῦ, ἔχετε τὴν ἀξίωσιν καὶ ἄλλους νὰ καταστήσητε ὡς ὑμᾶς;» Ὅτε δὲ ὁ ὀρθόδοξος ἤρχισε νὰ ἐκθέτῃ τὴν καθαρὰν πίστιν του καὶ νὰ λαλῇ μετὰ πολλῆς πειστικότητος περὶ τῆς μελλούσης κρίσεως τοῦ Θεοῦ, ἣν θέλει ἐξαγγείλει περὶ τῶν δικαίων καὶ ἀδίκων, συγκινηθεὶς ὁ Βλαδίμηρος, ἐφώνησε· «Ποθῶ τὴν τύχην τῶν ἀγαθῶν, οἰκτείρω δὲ τὴν τύχην τῶν κακῶν.» «Δέξαι τὸ βάπτισμα, ἀπήντησεν ὁ ἕλλην ἀπόστολος, καὶ θέλεις εἶσθαι μετὰ τῶν πρώτων ἐν τῷ παραδείσῳ». Οἱ λόγοι οὗτοι ἐνεποίησαν μεγάλην ἐντύπωσιν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Βλαδιμήρου καὶ ἔκλινε νὰ παραδεχθῇ τὴν ὀρθόδοξον πίστ.ιν Ἀλλὰ πρὸ τούτου ἀπεφάσισε πειθόμενος καὶ εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν περὶ αὐτὸν νὰ ἀποστείλῃ πρεσβείαν εἰς διαφόρους χώρας, ἵνα ἐξετάσωσι τὴν φύσιν τῶν διαφόρων θρησκευμάτων καὶ λατρειῶν, καὶ δυνηθῇ τότε κατὰ τὰς πληροφορίας των νὰ ἐκλέξῃ ὁριστικῶς μεταξὺ αὐτῶν. Ὅτε ἡ πρεσβεία αὕτη ἀφίκετο εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ παρέστη εἰς τὴν τέλεσιν τῆς λειτουργίας ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκκλησίᾳ τῆς ἁγίας Σοφίας, ἐνεποίησεν ἡ λαμπρότης τῆς λατρείας καὶ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ναοῦ τούτου τοιαύτην ἐντύπωσιν εἰς τοὺς ῥώσσους, ὥστε αἱ περὶ τούτου εἰδήσεις των ἔπεισαν τὸν ἡγεμόνα αὐτῶν ἀδιστάκτως νὰ ἀσπασθῇ τὴν τῶν Ἑλλήνων πίστιν. Αἱ περὶ τούτου πληροφορίαι τοῦ ῥώσσου χρονογράφου Νέστορος, ὅστις ἔζη κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ Βλαδιμήρου, συμφωνοῦσι κατὰ μέγα μέρος πρὸς τὰς ἀνωνύμους ἑλληνικὰς εἰδήσεις, ἃς ἐξέδωκεν ὁ Banduri (Imperium Orient. I. II. Animadvers. in Constant. Porphyrogenet. f. 62).

Ἡ ὑπὸ τοῦ Banduri ἔκ τινος παρισινοῦ χειρογράφου ἐκδοθεῖσα διήγησις περιέχει περὶ τούτου λεπτομερίας τινὰς συμπληροῦσας τὰς τοῦ Νέστορος εἰδήσεις. Κατ' αὐτὴν οἱ ἀπεσταλμένοι ῥῶσσοι ἦσαν τέσσαρες, ἦλθον δὲ κατὰ πρῶτον εἰς Ῥώμην. Καὶ ἐθαύμασαν μὲν ὅσα εἶδον ἐκεῖ, ἀλλ' ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει, ὅπου ἦλθον μετὰ ταῦτα, ἐντύπωσις ἐκ τῆς λατρείας ὑπερέβαλε πᾶσαν ἄλλην ἐντύπωσιν. Ὅτε ἐπεσκέφθησαν τὴν ἐκκλησίαν τῆς ἁγίας Σοφίας, τὸ πλῆθος τῶν φώτων, ἡ μελῳδία τοῦ πολυαρίθμου μουσικοῦ χοροῦ, ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων, διακόνων καὶ ὑποδιακόνων, τὰ λαμπρὰ ἐνδύματα τοῦ κλήρου καὶ πρὸ πάντων τῶν ἀρχιερέων, ἡ ὅλη τελετὴ ἐν γένει ἐξέπληξαν τοὺς ῥώσσους εἰς μέγιστον βαθμὸν καὶ

ἐκέρδισαν αὐτούς[1]. Ὁ Βλαδίμηρος ἐβαπτίσθη τῷ 988 ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ κυριευθείσῃ παλαιᾷ χριστιανικῇ ἐμπορικῇ πόλει Χερσῶνι ἐπὶ τῆς ἀριστερᾶς ὄχθης τοῦ Δνειπέρου, μετονομασθεὶς κατὰ τὸ βάπτισμα Βασίλειος. Ἐνυμφεύθη δὲ τότε καὶ τὴν βυζαντινὴν πριγκήπισσαν Ἄνναν. Ὁ Βλαδίμηρος ἐσπούδασεν ἔκτοτε ἵνα ἐγκαθιδρύσῃ ὁριστικῶς ἐν τῇ χώρᾳ του τὸν χριστιανισμόν, καὶ πρὸς τοῦτο μετεχειρίσθη πᾶσαν τὴν δυναμίν του. Τοιουτοτρόπως κατεστράφησαν μὲν τὰ εἴδωλα, ὁ δὲ λαὸς ἐπειθαναγκάσθη νὰ βαπτισθῇ. Μεγάλα πλήθη ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἐνεφανίσθησαν κατὰ παραγγελίαν του μετὰ τῶν τέκνων των εἰς τὰς ὄχθας τοῦ Δνειπέρου καὶ ἐβαπτίσθησαν συγχρόνως. Ἀπὸ τοῦ Κιέβου, ὅπερ ἀπέβη τότε ἑστία τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐξηπλώθη κατὰ μικρὸν ἡ νέα πίστις εἰς πάντα τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ῥωσσίας. Εὗρε μὲν ἐν Νοβογορὸδ καὶ ἀλλαχοῦ κατ' ἀρχὰς ἡ εἴσοδος αὐτῆς ἀντίστασίν τινα, ἀλλ' ὁ Βλαδίμηρος καὶ οἱ διάδοχοί του, μεταχειριζόμενοι ὁτὲ μὲν τὴν πειθὼ ὁτὲ δὲ τὴν βίαν, ἐπέτυχον ἐπὶ τέλους ὁριστικῶς ἡ μὲν εἰδωλολατρεία νὰ ἐξαλειφθῇ, νὰ νικήσῃ δὲ καὶ θριαμβεύσῃ ὁ χριστιανισμός. Ὁ Βλαδίμηρος ἐφρόντισε νὰ ἱδρύσῃ καὶ σχολεῖα μάλιστα ἐν Κιέβῳ, ὥστε κατ' ὀλίγον καὶ ὁ κλῆρος νὰ μορφωθῇ καὶ ὁ λαὸς νὰ διδαχθῇ τὴν νέαν θρησκείαν. Εἰσήχθη δὲ τότε εἰς τὴν Ῥωσσίαν καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Κυρίλλου ἐπινοηθὲν σλαβικὸν ἀλφάβητον καὶ ἡ παρὰ τοῦ αὐτοῦ γενομένη σλαβωνικὴ μετάφρασις τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ λειτουργίας. Ὁ Βλαδίμηρος ἀπέθανε τῷ 1015. Κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν ῥωσσικῶν πηγῶν ὁ χριστιανισμὸς μετέβαλεν αὐτὸν τελείως· διότι ἐνῷ ἄλλοτε ἦτο ὠμός, ἀκόλαστος καὶ παραδεδομένος εἰς τὰς ἡδονάς, γενόμενος χριστιανός, διεκρίνετο ἐπὶ ἐγκρατείᾳ, συζυγικῇ πίστει, δικαιοσύνῃ καὶ εὐγενείᾳ χαρακτῆρος, τοῦ λοιποῦ δὲ τὴν δόξαν του δὲν ἐζήτει μόνον ἐν ταῖς πολεμικαῖς πράξεσιν, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἐν τοῖς ἔργοις τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀρετῆς. Ὁμοίαν ἐπιρροὴν ἐξήσκησεν ἡ νέα θρησκεία ἐπὶ ὁλοκλήρου τοῦ ῥωσσικοῦ λαοῦ. Οἱ ῥῶσσοι τιμῶντες δικαίως τὸν Βλαδίμηρον, κατέταξαν αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἁγίων, ὡς καὶ τὴν Ὄλγαν, ὠνόμασαν δ' αὐτὸν νέον Κωνσταντῖνον καὶ ἰσαπόστολον. Εἰς τὰ ἴχνη τοῦ Βλαδιμήρου ἠκολούθησαν καὶ οἱ διάδοχοί του, ἰδίως

---

1 Κατά τινας ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Νέστορος εἶναι συνηνωμέναι δύο διάφοροι παραδόσεις περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Βλαδιμήρου, ἡ δι' ἱεραποστόλων ἐλθόντων εἰς Ῥωσσίαν πρὸς αὐτὸν καὶ ἡ διὰ πρεσβείας ἀποσταλείσης παρ' αὐτοῦ.

ὁ Ἰαροσλάβος, ὅστις δι' οὓς ἐξέδωκε νόμους Ἰουστινιανὸς τῶν ῥώσσων ἐκλήθη. Δι' αὐτοῦ ἱδρύσαντος πολλὰς ἐκκλησίας καὶ σχολεῖα, ἐστηρίχθη μεγάλως καὶ ὁ χριστιανισμός. Ἐπ' αὐτοῦ δὲ ἐγένοντο διὰ καταλλήλων προσώπων μεταφράσεις ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ εἰς τὸ σλαβικὸν πολλῶν θεολογικῶν καὶ θρησκευτικῶν καθόλου συγγραμμάτων. Ἐν Κιέβῳ ἱδρύθη καὶ ἡ πρώτη ἀρχιεπισκοπὴ τῆς ῥωσσικῆς ἐκκλησίας.

Οὕτως ἐγένετο καὶ τῶν ῥώσσων ἡ εἰς τὸν χριστιανισμὸν ἐπιστροφή. Καὶ οὗτοι, ὅπως καὶ οἱ πλεῖστοι ἄλλοι σλαβικοὶ λαοί, ὡδηγήθησαν εἰς τὴν νέαν πίστιν διὰ τῶν ἑλλήνων. Ἐν τούτοις δὲν πρέπει νὰ φανῇ ἡμῖν παράδοξον, ἂν ἐν νέᾳ τινὶ παπικῇ ἐγκυκλίῳ ἰσχυρισθῶσιν ἀπὸ Ῥώμης, ὅτι οἱ Ῥῶσσοι ἐπεστράφησαν εἰς τὸν χριστιανισμὸν διὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας. Ἕκαστος δύναται νὰ λέγῃ, ὅ,τι θέλει. Ἀλλὰ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα δύνανται νὰ ἐξαφανισθῶσι;

7.

Η ΕΟΡΤΗ

ΤΗΣ ΤΕΤΡΑΚΟΣΙΕΤΗΡΙΔΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΘΗΡΟΥ*

Κατὰ τὸ ἔτος 1883 συνεπληρώθησαν τετρακόσια ἔτη ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Λουθήρου, τοῦ πρώτου ἱδρυτοῦ τοῦ προτεσταντισμοῦ, ἰδίως τοῦ λουθηρανισμοῦ. Ἡ Γερμανία σχεδὸν ἅπασα καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι χῶραι, ἐν αἷς εἶναι ἐξηπλωμένη ἡ λουθηρανικὴ μεταρρύθμισις, ἐπανηγύρισαν τὴν ἑ ο ρ τ ὴ ν ταύτην τῆς τετρακοσιετηρίδος αὐτοῦ μεγαλοπρεπέστατα. Ἰδίως ἐν πόλεσιν, ἐν αἷς ὁ μέγας μεταρρυθμιστὴς εἰργάσθη, καὶ αἵτινες συνδέονται στενῶς μετὰ τοῦ βίου του, αἱ τελεταὶ ἐγένοντο μετὰ μεγάλης πομπῆς, ῥήτορες δὲ διαπρεπέστατοι, ἔξοχοι καθηγηταὶ τῆς θεολογίας καὶ ἱεροκήρυκες ἐξύμνησαν τὰς πράξεις αὐτοῦ ἤτοι τὸ ἔργον τῆς μεταρρυθμίσεως, εἰς τὸ ὁποῖον κατὰ τὴν κρίσιν αὐτῶν ὀφείλει οὐ μόνον ἡ Γερμανία καὶ αἱ ἄλλαι λουθηρανικαὶ χῶραι τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν πρόοδον, ἀλλὰ καὶ ἅπασα ἡ νεωτέρα Εὐρώπη τὴν πρόοδον αὐτῆς καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ ἐλευθερίᾳ καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ. Βεβαίως ἐν τοῖς ἐπαίνοις τούτοις ἐρρήθησαν καὶ πολλαὶ ὑπερβολαί, ὡς σύνηθες τοῖς ἐγκωμιάζουσιν, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου πρέπει καὶ πᾶς ἀμερόληπτος καὶ ἀπαθὴς κριτὴς τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι ὁ Λούθηρος ἀνήκει εἰς τοὺς μεγάλους ἄνδρας τῆς ἱστορίας, ὅτι ἡ ἐμφάνισίς του καὶ ἐνέργεια ἐπήνεγκον μεγίστην ἀλλοίωσιν εἰς τὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον, καὶ ὅτι τὸ ἔργον του ἔσχε σπουδαιότατα ἀποτελέσματα, ὧν τὰς συνεπείας μέχρι τῆς σήμερον αἰσθάνεται πᾶσα ἡ Εὐρώπη. Ὁ Λούθηρος ὑπῆρξεν εἷς τῶν ὀλίγων ἐκείνων ἀνδρῶν, οἵτινες δὲν ἔρχονται, ὅπως οἱ συνήθεις ἄνθρωποι, εἰς τὸν κόσμον καὶ παρέρχονται χωρὶς νὰ ἀφήσωσιν ἴχνη τῆς διαβάσεώς των, ἀλλὰ συγκινοῦσι διὰ τῶν ἰδεῶν καὶ ἔργων των τὴν σύγχρονον ἐποχήν των καὶ ἐγχαράττουσι βα-

* Ἀνεγνώσθη ἐν τῷ Φιλολογικῷ Συλλόγῳ Παρνασσῷ τῇ 13 Ἰανουαρίου 1884.

θύτατα καὶ ἀνεξαλείπτοις γράμμασι τὸ ὄνομα αὐτῶν ἐν τῇ δέλτῳ τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας.

Ὁ Λούθηρος μετερρύθμισε τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν. Τοῦτο εἶναι τὸ μέγα ἔργον του. Ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ὑπῆρχε, διότι καὶ ἕνεκα τῆς βαρβαρότητος τῶν λαῶν τῆς δύσεως κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, οἵτινες ἦσαν ἡ νηπιώδης καὶ παιδικὴ ἡλικία αὐτῶν, καὶ ἕνεκα τῶν φιλαρχικῶν τάσεων τῶν παπῶν καὶ τοῦ δυτικοῦ κλήρου ὁ χριστιανισμὸς εἶχεν ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ κατὰ πολλοὺς λόγους ἐξαχρειωθῆ καὶ διαστραφῆ. Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶχεν ἐν πολλοῖς διαφθαρῆ ὡς ἀρκοῦσι νὰ ἀποδείξωσιν αἱ περὶ συγχωροχαρτίων καὶ περὶ πουργατορίου διδασκαλίαι. Οἱ τότε θεολόγοι ἀντὶ νὰ ἐλέγχωσι τὴν πλάνην καὶ νὰ ἀναζητήσωσι τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς ἐρεύνης τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς μελέτης τῶν ἀρχαίων πατέρων καὶ διὰ τῆς φιλοσοφικῆς ἐξετάσεως τῆς θρησκευτικῆς φύσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐσπούδαζον διὰ σοφισμάτων νὰ δικαιολογῶσι τὰς πλάνας καὶ καταχρήσεις τῆς ἐκκλησίας καὶ κατέτριβον τὸν χρόνον αὐτῶν εἰς μικρολόγους, ἀκάρπους καὶ γελοίας πολλάκις ἐρεύνας καὶ συζητήσεις. Εἰς τίνα οἰκτρὰν κατάπτωσιν κατήντησεν ἐπὶ τέλους ἡ σχολαστικὴ θεολογία, δεικνύουσι τὰ ζητήματα, περὶ ἃ, καθὼς λέγει ὁ Ἔρασμος (ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ του εἰς τὸ χωρίον Α΄ Τιμοθ. ά. 6), ἐν ταῖς πλείσταις σχολαῖς ἠσχολοῦντο οἱ τότε θεολόγοι. Τοιαῦτα ἦσαν π. χ. ἂν ὁ Θεὸς δύναται οἱονδήποτε κακὸν καὶ αὐτὸ τὸ μῖσος πρὸς ἑαυτὸν νὰ διατάξῃ καὶ νὰ ἐμποδίσῃ καλόν τι, ἂν δύναται νὰ μεταδώσῃ τὴν δύναμιν τοῦ δημιουργεῖν, ἂν ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ ἠδύνατο νὰ γίνῃ κάνθαρος ἢ κολοκύνθη, ὡς ἐγένετο ἄνθρωπος, ἂν δύναται ὁ πάπας νὰ ἐπιτάσσῃ τοῖς ἀγγέλοις, ἂν δύναται νὰ ἐξαφανίσῃ ὁλόκληρον τὸ πουργατόριον! Ἡ Γραφὴ ἡρμηνεύετο ἀτελῶς, διότι αἱ ἀρχικαὶ γλῶσσαι αὐτῆς ἡ ἑβραϊκὴ καὶ ἑλληνικὴ ἠγνοοῦντο, ἡ ἐξήγησις ἐγίνετο ἐν τῇ λατινικῇ μεταφράσει τοῦ Ἱερωνύμου. Ἡ κριτικὴ ἦτο ἄγνωστος ἐπιστήμη τότε. Τὰ δὲ δόγματα δὲν ἐξητάζοντο μετὰ ἀληθοῦς φιλοσοφικοῦ πνεύματος, εἰσδύοντος εἰς αὐτὴν τὴν θρησκευτικὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἡ φιλοσοφία θεωρουμένη ὡς ἁπλῆ δούλη τῆς θεολογίας, ἐχρησίμευεν εἰς τὸ νὰ ὑποστηρίζῃ συνήθως διὰ σοφισμάτων καὶ τὰς μᾶλλον ἡμαρτημένας δοξασίας. Τοῦ μὲν ὀνόματος τῆς φιλοσοφίας καὶ τῶν φιλοσοφικῶν ὅρων καὶ λογικῶν κατηγοριῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ἰδίως ἐγίνετο μεγάλη χρῆ-

σις καὶ κατάχρησις δύναταί τις εἰπεῖν· ἀλλ' ἀληθὴς φιλοσοφικὴ μόρφωσις καὶ ἀληθὴς ἐφαρμογὴ τοῦ φιλοσοφικῶς, τ. ἔ. κατὰ τὸν ὀρθὸν λόγον σκέπτεσθαι δὲν ἐλάμβανε χώραν. Ἐγίνετο ἄλλαις λέξεσι τυπικὴ χρῆσις τῆς φιλοσοφίας, οὐχὶ δὲ πραγματική. Πόσον ὀλίγον ἐνόουν οἱ σχολαστικοὶ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν, ἀρκεῖ νὰ δείξῃ τὸ ὅτι τὸν Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη ἐγνώριζον καὶ ἀνεγίνωσκον οὐχὶ ἐν τοῖς πρωτοτύποις, ἀλλ' ἐν ταῖς ἀραβικαῖς μεταφράσεσι. Ταῦτα λέγοντες δὲν ἐννοοῦμεν νὰ ὑποτιμήσωμεν ἐντελῶς τὴν ἀξίαν ἐνίων σχολαστικῶν. Ἔξοχα πνεύματα βεβαίως ἀνεφάνησαν καὶ μεταξὺ αὐτῶν. Ἄνδρες, οἷοι ὑπῆρξαν Ἄνσελμος ὁ Κανταβριγίας, ὁ Ἀβελάρδος, ὁ Λομβάρδος, ὁ Ἀλβέρτος Μάγνος, ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτος, ὁ Σκῶτος καὶ ὁ Βοναβεντούρας, δὲν εἶναι συνήθη πνεύματα, καὶ ἅπασαι αἱ ἐποχαὶ τῆς ἀνθρωπότητος ὀλίγους ἀνέδειξαν τοιούτους νόας. Ἰδίως δέον νὰ θαυμάσῃ τις ἐν αὐτοῖς τὴν λεπτότητα τοῦ πνεύματος, ἥτις ἐδεικνύετο ἐν τῇ διαλεκτικῇ ἀναλύσει τῶν δογμάτων καὶ ἐν ταῖς αἰθερίαις θεωρίαις περὶ αὐτῶν, καὶ τὸν ἀκαταπόνητον ζῆλον αὐτῶν ἐν τῇ συγγραφῇ ὀγκωδεστάτων θεολογικῶν βιβλίων. Ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλοι ἄνδρες εἶναι πάντοτε τέκνα τῆς ἐποχῆς των, καὶ φέρουσι τὴν σφραγῖδα αὐτῆς. Ἡ ἐπιστήμη εὑρίσκετο τότε ἔτι ἐν σπαργάνοις· τὰ φῶτα ἦσαν ὀλίγα· οἱ χρόνοι ἐκεῖνοι ἦσαν ἀκόμη χρόνοι σκότους. Πολλοὶ σχολαστικοὶ ἦσαν μεγάλοι θεολόγοι ὡς νόες, καὶ ἂν ἔζων σήμερον μετὰ τῶν νέων φώτων θὰ διέπρεπον ὡς ἐξοχώτατα πνεύματα· ἀλλὰ τότε εἰργάζοντο διὰ τῶν πνευματικῶν μέσων τῆς ἐποχῆς των, ἐκέκτηντο μόνον τὸν πνευματικὸν πλοῦτον τῶν χρόνων ἐκείνων. Ἐντεῦθεν αἱ ἐλλείψεις τῆς σχολαστικῆς θεολογίας. Καὶ ἡ λατρεία δὲ κατήντησε παρὰ τοῖς δυτικοῖς τότε ἕνεκα τῆς βαρβαρότητος τῶν χρόνων εἰς ὄχι εὐχάριστον κατάστασιν. Αἱ τελεταὶ περιεβλήθησαν μαγικόν τινα χαρακτῆρα, διότι ἐπιστεύετο, ὅτι ἐνεργοῦσιν ex opere operato, τ. ἔ. ὅτι ὠφελοῦσιν ἀφ' ἑαυτῶν χωρὶς νὰ ἦναι ἀναγκαία ἀγαθὴ προδιάθεσις παρὰ τοῖς μετέχουσιν αὐτῶν (ὅρα τὸν σχολαστικὸν Γαβριὴλ Βίελ Sententt. l. IV. D. I. 31). Ἡ προσευχὴ καθ' ἑαυτὴν ἁπλῶς ἀπαγγελλομένη ἐνομίζετο, ὅτι ἐπενήργει ἐπωφελῶς ἐπὶ τὸν λέγοντα ὡς ἐπῳδή τις· διὸ ἐπεβάλλετο πολλάκις τοῖς μετανοοῦσι πρὸς σωτηρίαν αὐτῶν νὰ λέγωσι 1000άκις ἢ 100άκις τῆς ἡμέρας τὸ Pater noster καὶ Ave Maria. Ἐνῷ δὲ αἱ τελεταὶ ἐπολλαπλασιάσθησαν καὶ αἱ ἑορταὶ ἐγένοντο ἀναρίθμητοι, ὥστε νὰ ἐθίζωσι τὸν λαὸν εἰς τὴν ἀργίαν, παρη-

μελήθη πολὺ τὸ κήρυγμα τοῦ εὐαγγελίου, σπανιώτατα ἀκουόμενον. Ἡ λατρεία, διότι ἄλλως ἐγίνετο καὶ λατινιστὶ ἐν γλώσσῃ δηλ. μὴ ἐννοουμένῃ ὑπὸ τοῦ λαοῦ, κατέπεσεν οὕτως εἰς νεκρόν τινα τύπον μηχανικῶς ἐκτελούμενον. Ὁμοίως καὶ ἡ διοίκησις τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας εἶχε καταλήξει εἰς τέλειον καὶ ἀπεριόριστον δεσποτισμόν. Ὁ πάπας ἦτο τὸ πᾶν, συγκεντρῶν ἐν ἑαυτῷ καὶ ἀπορροφῶν ἅπασαν τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν. Ἀπὸ τῆς διὰ τοῦ Πιπίνου μάλιστα ἀναδείξεως τοῦ πάπα καὶ ὡς κοσμικοῦ ἡγεμόνος τῆς Ῥώμης, οἱ ἐπίσκοποι ταύτης ἱκανοποιοῦντες τοὺς αὐταρχικοὺς αὐτῶν πόθους καὶ ἐπωφελούμενοι τῆς ἀμαθείας καὶ τῆς πρὸς αὐτοὺς εὐλαβείας τῶν τότε ἔτι βαρβάρων ἀγγλοσαξωνικῶν λαῶν τῆς δύσεως, κατώρθωσαν κατὰ μικρὸν οὐ μόνον τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐξουσίαν νὰ συγκεντρώσωσιν εἰς ἑαυτοὺς καὶ νὰ ὑποτάξωσι τελείως ἑαυτοῖς τοὺς κατὰ τόπους μητροπολίτας καὶ τὰς ἐπισκοπικὰς συνόδους τῶν διαφόρων χωρῶν καὶ αὐτὰς τὰς τότε γενομένας οἰκουμενικὰς λατινικὰς συνόδους, ἃς ὡς ἁπλᾶ συμβούλια ἑαυτῶν μετεχειρίζοντο, ἀλλὰ νὰ ὑποβάλωσιν ὑπὸ τὴν δύναμίν των καὶ αὐτὴν τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν, τοὺς βασιλεῖς καὶ τοὺς αὐτοκράτορας. Οἱ αἰῶνες ἐκεῖνοι ἐν τῇ παιδικῇ αὐτῶν ἁπλότητι ἐπίστευον, ὅτι ὁ Θεὸς ἔδωκε πᾶσαν τὴν ἐξουσίαν τῷ πάπᾳ, τήν τε ἐκκλησιαστικὴν καὶ τὴν πολιτικήν, καὶ ὅτι τὴν τελευταίαν ταύτην αὐτὸς ἑκουσίως παραχωρεῖ τοῖς βασιλεῦσιν ὡς ἐντελοδόχοις αὐτοῦ. Ὁ πάπας ἐνόμιζον ὅτι δύναται νὰ δίδῃ τὰ στέμματα· αὐτὸς δικαιοῦται νὰ ἀναβιβάζῃ καὶ καταβιβάζῃ τοὺς βασιλεῖς· οἱ βασιλεῖς ὀφείλουσιν ἐπισκεπτόμενοι τὴν Ῥώμην νὰ ἀσπάζωνται τὸν πόδα τοῦ πάπα! Ὅ,τι εἶπε Γρηγόριος ὁ Ζ', ὅτι καθὼς ἡ σελήνη λαμβάνει τὸ φῶς αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἡλίου, οὕτω καὶ ἡ κοσμικὴ ἀρχὴ λαμβάνει τὴν ἑαυτῆς ἐξουσίαν παρὰ τοῦ πάπα, ἦτο λίαν διαδεδομένη τότε παρὰ τοῖς δυτικοῖς λαοῖς πεποίθησις. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἕνεκα τῆς βαρβαρότητος τῶν τότε ἡγεμόνων ἡ ὑπεροχὴ αὕτη τῶν παπῶν καὶ παρέμβασις εἰς τὰ τῆς διοικήσεως τῶν κρατῶν, ὁσάκις ἐτύγχανον ἐπὶ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου τῆς Ῥώμης καθήμενοι ἄνδρες πεφωτισμένοι καὶ χρηστοί, ἦτο ὠφέλιμος, διότι περιέστελλε τοῦτο τὴν ὠμότητα τῶν ἀρχόντων καὶ ἔσωζεν ἐνίοτε τοὺς λαοὺς ἀπὸ ἀδίκων καταπιέσεων, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τῶν παπῶν κατεχρῶντο ὑπὲρ τῶν ἐγωϊστικῶν αὐτῶν σκοπῶν τῆς ἀπολύτου ταύτης ἐξουσίας, ἣν ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων εἶχε δώσει αὐτοῖς. Ἔπειτα ἡ κηδεμονεία αὕτη, ἣν ὁ παπισμὸς εἶχε σφε-

περισθῇ ἐπὶ τῆς πολιτείας, εἶχε λόγον τινὰ ὑπάρξεως, ἐφ' ὅσον ἐπεκράτει τελεία πολιτικὴ αὐθαιρεσία καὶ βαρβαρότης· ἀφ' ὅτου ὅμως ἤρχισαν οἱ λαοὶ τῆς δύσεως νὰ ἐξέρχωνται τῆς καταστάσεως ταύτης καὶ νὰ ἀναπτύσσωνται, ᾐσθάνθησαν δικαίως αἱ κυβερνήσεις ὡς λίαν ἐπαχθῆ τὸν ζυγὸν τῆς κηδεμονείας ταύτης καὶ ἐστέναζον ὑπὸ τὸ βάρος αὐτοῦ. Ἐν γένει ἡ κατ' ἀρχὰς πατρικὴ παπικὴ ἐξουσία κατήντησε ταχέως βαρύτατος πνευματικὸς δεσποτισμὸς ἐπικαθήμενος ὡς ἐφιάλτης ἐπὶ τῶν κυβερνήσεων καὶ τῶν λαῶν τῆς δύσεως. Ὁ παπισμὸς ἐπίεζε τὰς κυβερνήσεις· ἐπίεζε τοὺς λαούς· ἐπίεζε τὴν ἐπιστήμην· ἐπίεζε τὴν συνείδησιν. Ὅπλα αὐτῷ ἐχρησίμευον οἱ διωγμοί, αἱ ἐξορίαι, οἱ ἀφορισμοί, αἱ ἀπαγορεύσεις (Interdicta), ἡ ἱερὰ ἐξέτασις. ὄργανα δὲ πρὸ πάντων τὰ μοναχικὰ τάγματα. Οἱ βασιλεῖς ἔπρεπε νὰ κυβερνῶσι κατὰ τὴν θέλησιν καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ πάπα· οἱ θεολόγοι καὶ ἐπιστήμονες νὰ διδάσκωσιν ὅ,τι ἡ ἐν Ῥώμῃ ἀλάνθαστος πυθία ἐχρησμοδότει· ἡ ἀνθρωπίνη συνείδησις ἦτο ἐν γένει δεδεσμευμένη ὑπὸ τοῦ παπισμοῦ. Ἡ ταπείνωσις, ὁ διωγμός, ὁ ἀφορισμός, ἡ πυρὰ αὐτὴ περιέμενον πάντα ἀνθιστάμενον εἰς τὸν παντοδύναμον τοῦτον ἐπίγειον Θεόν. Ὁ Ἐρρῖκος Δ' αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας ἐν πλήρει ταπεινώσει περιβεβλημένος τὸ ἔνδυμα τῶν μετανοούντων ἐν τῷ φρουρίῳ τῆς Κανόσσης ζητεῖ γονυπετὴς συγχώρησιν παρὰ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Ζ', πρὸς ὃν εἶχεν ἐρίσει. Ἰωάννης ὁ Ἀκτήμων βασιλεὺς τῆς Ἀγγλίας ἔρχεται εἰς Ῥώμην ἵνα ἐξευμενίσῃ τὸν κατ' αὐτοῦ ὀργισθέντα πάπαν Ἰννοκέντιον τὸν Γ', καὶ σώζει τὴν βασιλείαν του τότε μόνον, ὅτε ἀνεγνώρισεν αὐτὴν ὡς παπικὸν φέουδον. Ὁ Οὐΐκλεφος ἐξορίζεται, ὁ Οὖσος, ὁ Ἱερώνυμος ἐκ Πράγης καὶ ὁ Σαβοναρόλας καίονται ἐπὶ πυρᾶς, διότι ἐτόλμησαν νὰ καταδικάσωσι καταχρήσεις τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας. Ὀλίγον βραδύτερον ὁ Γαλιλαῖος ὅπως σώσῃ τὴν ζωήν του ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ ἐνώπιον τῆς παπικῆς ἀνακρίσεως, ὅτι ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ γῆ στρέφεται περὶ τῶν ἥλιον, εἶναι αἱρετική! Οὐδέποτε ἄλλοτε ἡ Εὐρώπη εὑρέθη ὑπὸ φοβερώτερον δεσποτισμόν. Ἡ κατάστασις ἦτο ἀφόρητος. Καὶ τὰ ἤθη δὲ τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ ἦσαν ἀνάλογα τῇ ὅλῃ καταστάσει. Ἡ ἀναγκαστικὴ ἀγαμία ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ μεγάλη δύναμις καὶ ὁ ὑπέρμετρος πλοῦτος τῆς ἐκκλησίας εἶχον διαφθείρει τὸν κλῆρον. Ἡ παπικὴ αὐλὴ ἦτο κέντρον μεγάλων σκανδάλων. Τρυφηλότης καὶ ἀκολασία ἐβασίλευον ἐν Ῥώμῃ παρὰ τοῖς ἀνωτάτοις λειτουργοῖς τῆς ἐκκλησίας. Καὶ ὁ Λού-

θηρος καὶ ὁ Ζβίγγλιος ἐπείσθησαν τελείως περὶ τοῦ ἀδιορθώτου τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ὅτε ἐλθόντες εἰς Ῥώμην εἶδον ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὴν ἐκεῖ ἐπικρατοῦσαν διαφθοράν. Εἶναι γνωστὸν διὰ ποίου ἀπαισίου ὀνόματος χαρακτηρίζει ἡ ἱστορία τὴν ἐποχὴν τῶν παπῶν τοῦ Ι' αἰῶνος, ὅτε εὐτελῆ γύναια, ἡ Μαροκία καὶ ἡ Θεοδώρα, ἀνεβίβαζον καὶ κατεβίβαζον τοὺς ἀνωτάτους τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἄρχοντας, καὶ τί διηγεῖται περὶ τοῦ κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΕ' καὶ ἀρχὰς τοῦ Ις' αἰῶνος παπεύσαντος Ἀλεξάνδρου τοῦ ς', ὅστις περὶ οὐδενὸς ἄλλου ἐφρόντιζεν εἰ μὴ πῶς νὰ περιβάλλῃ διὰ τιμῶν καὶ πλούτου τοὺς πέντε νόθους υἱούς του καὶ ἰδίως τὸν αὐτῷ ἀγαπητὸν Καίσαρα Βόργιαν. Ταῦτα λέγοντες δὲν ἐννοοῦμεν, ὅτι ἐπὶ τοῦ παπικοῦ θρόνου δὲν ἐκάθησαν καὶ χρηστότατοι ἄνδρες, οἷος ἦτο καὶ αὐτὸς ὁ Γρηγόριος Ζ'. Ἀλλὰ τὸ σύνηθες ἦτο, ὅτι ἡ ἀπεριόριστος ἐξουσία, μεθ' ἧς ἦσαν περιβεβλημένοι, καὶ ὁ πλοῦτος, ἐν ᾧ ἔζων, ἐξήσκουν λίαν ἐπιβλαβῆ ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ ἤθους καὶ τοῦ βίου τῶν τότε παπῶν. Τὰ αὐτὰ αἴτια διέφθειραν καὶ τὸν λοιπὸν κλῆρον. Ὅτε ἐγένετο ἡ ἐν Κωνσταντίᾳ οἰκουμενικὴ λατινικὴ σύνοδος (1414—18), εἰς ἣν συνέρρευσαν περὶ τὰς 15 χιλιάδας κληρικῶν, ἠκολούθησαν ὅπως διασκεδάσωσιν αὐτοὺς καὶ συνεκεντρώθησαν εἰς τὴν αὐτὴν πόλιν πολλαὶ χιλιάδες ὑποκριτῶν, μουσικῶν θεάτρων, γελωτοποιῶν καὶ φαύλων ὑποκειμένων! Ὑπῆρχε βεβαίως εὐσέβεια παρὰ τῷ λαῷ κατὰ τοὺς αἰῶνας ἐκείνους, ἀλλ' ἦτο εὐσέβεια βαρβάρων λαῶν, ἀναμεμιγμένη μετὰ δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον περιοριζομένη εἰς ἐξωτερικοὺς τύπους, εἰς νηστείας μόνον, μακρὰς προσευχάς, ἀποδημίας εἰς ἱεροὺς τόπους καὶ τοιαῦτα, ἐνῷ ὁ βίος τῶν εὐσεβῶν τούτων ἦτο πολλάκις πλήρης σκληροτήτων καὶ ἀπανθρωπιῶν, ἀκολασίας, πλεονεξίας καὶ ἄλλων ἐγκλημάτων. Ὑπῆρχε λοιπὸν εὐσέβεια μᾶλλον ἐξωτερικῶν τύπων, ἢ εὐσέβεια τῆς καρδίας, μαρτυρουμένη ἐν τῷ βίῳ δι' ἔργων ἀγαθῶν. Ὑπῆρξαν βεβαίως τότε καὶ πολλοὶ ἀληθῶς ἅγιοι ἄνθρωποι, ψυχαὶ ἁγναὶ καὶ θεῖαι, οἷα ἡ τοῦ μεγάλου Βερνάρδου τοῦ ἐκ Κλερβῶ, ἀλλὰ τὰ τοιαῦτα παραδείγματα γνησίας εὐσεβείας ἦσαν σπάνια καὶ ἐξαιρέσεις. Ὁ συνήθης τύπος τῆς εὐσεβείας ἦτο ἡ κατὰ τὸ φαινόμενον καὶ κατὰ τύπον εὐσέβεια. Ὁ μεσαίων ἔχει τοῦτο τὸ ἰδιάζον, ὅτι αἱ μέγισται ἀντιθέσεις ἠδύναντο νὰ παρατηρηθῶσιν ἐν τῷ βίῳ τῶν λαῶν. Ἀπήντα τις τὴν τολμηροτέραν αὐταπάρνησιν ὀλίγων παρὰ τῷ κτηνωδεστέρῳ ἐγωϊσμῷ τῶν πολλῶν, τὸν

λεπτότερον ἱπποτικὸν σεβασμὸν παρά τισι πρὸς τὰ δικαιώματα τῶν ἄλλων παρὰ τῇ βαρβαρωτέρᾳ βίᾳ τοῦ πλήθους, παρά τισι τὴν ἀναισχυντοτέραν περιφρόνησιν πρὸς τὰ θεῖα παρὰ τῇ παχυλωτέρᾳ ἀμαθείᾳ καὶ δεισιδαιμονίᾳ τῶν πολλῶν. Ἡ ἀθλία ἠθικὴ κατάστασις τοῦ πλήθους συνείχετο μετὰ τῆς ἀμαθείας αὐτοῦ. Δημοτικὴ ἐκπαίδευσις σχεδὸν δὲν ὑπῆρχεν. Ἡ ἀνάγνωσις τῆς Γραφῆς ἀπηγορεύετο τῷ λαῷ (Concil. Tolosan. a. 1250. c. 14. Concil. Biterr. a. 1246. c. 36). Τὸ κήρυγμα σπανίως ἠκούετο. Μετὰ ταῦτα τί ἠδύνατό τις νὰ προσδοκᾷ παρὰ τοῦ λαοῦ; Πόσον ἐσφαλμέναι ἠθικαὶ ἀρχαὶ παρὰ τούτῳ ἐπεκράτουν, ἀρκεῖ νὰ δείξῃ τοῦτο, ὅτι εἰς τὸ ἀγαθὸν ἔργον καθ' ἑαυτὸ, ἀσχέτως πρὸς τὴν πρόθεσιν τοῦ πράττοντος, ἐδίδετο ὅλη ἡ ἀξία. Ἡ ἀγαθὴ πρᾶξις ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ λαοῦ ὡς opus operatum. Δόγμα μὲν δὲν ἦτο ἡ τοιαύτη δοξασία, ἦτο ὅμως πρόληψις λίαν διαδεδομένη καὶ ὑπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς πράξεως βεβαιουμένη. Τόσον εἶναι τοῦτο ἀληθὲς, ὥστε τινὲς ὑποβαλλόμενοι ὑπὸ τοῦ ἱερέως εἰς νηστείαν ἐμίσθουν ἄλλους, ἵνα νηστεύωσιν ἀντ' αὐτῶν. Ὁ ἁμαρτάνων ἀφ' ἑτέρου ἠδύνατο νὰ ἀγοράσῃ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν του λαμβάνων ἐπὶ χρήμασι συγχωροχάρτια (Indulgentias). Πλήρη δὲ ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν του ἠδύνατο νὰ λάβῃ τις, ἐὰν ηὐτύχει νὰ ἀποδημήσῃ εἰς Ῥώμην κατὰ τὰ Ἰωβιλαῖα ἔτη.

Τοιαύτη ἦτο ἡ θρησκευτικὴ κατάστασις τῆς Εὐρώπης, καθ' ἣν ἐποχὴν ἀνεφάνη ὁ Λούθηρος. Ἡ κατάστασις αὕτη δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξακολουθήσῃ εἰς τὸ μέλλον· ἦτο ἀνάγκη μεταρρυθμίσεως· ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία ἐξήρχετο ὁσημέραι τῆς μεσαιωνικῆς βαρβαρότητος καὶ εἶχεν ἀνάγκην θρησκευτικῆς διδασκαλίας καθαρωτέρας, ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως ἐλευθερωτέρας, λατρείας πνευματικωτέρας καὶ εὐσεβείας ἀληθεστέρας. Ὁ καθολικισμὸς ἦτο θρησκεία τοῦ μεσαίωνος, ἦτο θρησκεία, ὅπως ἐνόησαν αὐτὴν οἱ γερμανικοὶ λαοὶ ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῶν νηπιώδει καὶ βαρβάρῳ καταστάσει. Εἶχε λοιπὸν ὁ καθολικισμὸς μετὰ τῆς παχυλῆς διδασκαλίας του, τοῦ σιδηροῦ δεσποτικοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ, τῆς πομπώδους ἐξωτερικῆς λατρείας του καὶ τῶν ἐξωτερικῶν εὐσεβῶν ἔργων του λόγον ὑπάρξεως ὡς πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς δύσεως μόνον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. Τοιαύτης θρησκείας ἔχρῃζον τότε οἱ λαοί· ἡ δὲ παπικὴ ἐκκλησία ἐν τῇ βαρβαρότητι ἐκείνῃ ὑπηρέτησεν ἀληθῶς ἐπί τινα χρόνον τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Οἱ πάπαι ἀπὸ τοῦ ϛ' αἰῶνος παρὰ πάσας τὰς παρεκτροπάς των,

παρὰ πάντα τὸν δεσποτισμόν των, ἐπεμβαίνοντες εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν τότε ἔτι ἀπολιτίστων γερμανικῶν κρατῶν, περιώριζον πολλάκις τὴν αὐθαιρεσίαν καὶ ἀδικίαν τῶν ἀρχόντων. Ὁ δυτικὸς κλῆρος ἀφ' ἑτέρου καὶ τὰ μοναχικὰ τάγματα ὑπῆρξαν ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ὠφελιμώτατοι τοῖς λαοῖς τῆς δύσεως. Διὰ τῶν μοναχῶν ἐξηπλοῦτο ὁ χριστιανισμὸς εἰς νέας χώρας· μοναχοὶ ἦσαν οἱ μόνοι διδάσκαλοι τῶν λαῶν· αὐτοὶ διέσωσαν ἐν τῷ κατακλυσμῷ τῆς μεσαιωνικῆς βαρβαρότητος τὰ γράμματα· αὐτοὶ διὰ τῶν ἀντιγραφῶν των διετήρησαν τῇ νεωτέρᾳ Εὐρώπῃ τὰ κειμήλια τῆς κλασικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος· αὐτοὶ ἐπαιδαγώγησαν ἐν γένει τοὺς τότε βαρβάρους λαούς, διδάξαντες πολλαχοῦ αὐτοὺς καὶ αὐτὴν τὴν γεωργίαν καὶ τὰς τέχνας καὶ ἐκπολιτίσαντες αὐτούς. Ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἐξετέλεσε τότε ἀληθῶς σπουδαῖον προορισμόν. Τοῦτο ἡ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ νὰ ὁμολογήσῃ τις. Ἀλλ' ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἤδη κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα εἶχε τελειώσει τὸν προορισμόν της. Ἑκάστη ἐποχὴ ἔχει ἰδίας ἀπαιτήσεις καὶ ἀνάγκας. Ἑκάστη ἐποχὴ ἀπαιτεῖ χριστιανισμὸν κατὰ ἴδιον τύπον, προκαλεῖ ἰδίαν διατύπωσιν αὐτοῦ. Ἡ αὐτὴ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ διατυποῦται κατὰ τοὺς διαφόρους χρόνους διαφόρως ἀναλόγως πρὸς τὴν ὅλην κατάστασιν τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν. Ἐννοεῖται, ὅτι ὁ τύπος δὲν εἶναι ἀδιάφορος πρὸς τὴν οὐσίαν ἢ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅσον ὁ τύπος εἶναι τελειότερος, τόσον ἐκφράζει τελειότερον καὶ τὴν οὐσίαν. Ἀπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἀνέτελλε διὰ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην νέα ἐποχή. Ἤρξατο ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν· ἡ τότε ἀνανεωθεῖσα ἑλληνικὴ παιδεία διέχυσε νέον φῶς εἰς τὸν κόσμον· ἡ σπουδὴ τῶν ἀρχαίων γλωσσῶν διὰ τῶν οὑμανιστῶν παρεῖχε τοῖς πεπαιδευμένοις τελειότερα μέσα πρὸς ἔρευναν τῆς ἱστορίας, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θρησκείας· οἱ λαοὶ ἐκπαιδευόμενοι ἤρχισαν νὰ μὴ ἀρκῶνται εἰς τὴν τότε ἐπικρατοῦσαν μορφὴν τοῦ χριστιανισμοῦ. Παρελθούσης τῆς νηπιώδους καὶ παιδικῆς ἡλικίας του ὁ εὐρωπαϊκὸς κόσμος ἤθελε δικαίως νὰ χειραφετηθῇ ἀπὸ τῆς κηδεμονείας τῶν παπῶν καὶ τοῦ κλήρου· ἡ πολιτεία ἀρξαμένη νὰ συναισθάνηται τὰ ἑαυτῆς δίκαια, ἐζήτει τὴν αὐτοτέλειαν αὐτῆς καὶ ἀνεξαρτησίαν· ἡ παιδεία μὴ ἀνεχομένη πλέον τὰς πέδας, ἃς εἶχεν ἐπιβάλει αὐτῇ ὁ παπισμός, ἔτεινεν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσίν της, ἐζήτει νὰ ἀναπνέῃ ἐλευθέρως· οἱ οὑμανισταὶ οὐ μόνον δὲν ὑπήκουον τῷ παπισμῷ, ἀλλὰ καὶ μετεχειρίζοντο

πᾶσαν τὴν εὐφυΐαν αὐτῶν καὶ τὸν σαρκασμὸν κατ' αὐτοῦ· ὁ κλῆρος τῆς Γερμανίας, Ἀγγλίας καὶ τῶν ἄλλων μάλιστα βορείων χωρῶν ἤθελε νὰ ἀποκτήσῃ πάλιν τὴν ἀρχαίαν αὐτοῦ ἐθνικὴν ἀνεξαρτησίαν ἀπὸ Ῥώμης καὶ ἐπεζήτει νὰ ἐλευθερωθῇ ἀπὸ τοῦ παπικοῦ ζυγοῦ τοῦ πιέζοντος αὐτόν· ὁ λαὸς τέλος ἔπαυσε πλέον νὰ τρέμῃ πρὸ τῶν παπικῶν ἀφορισμῶν καὶ πανταχόθεν ἐβόων πάντες ὑπὲρ τῆς καταργήσεως τῶν καταχρήσεων τῆς ἐκκλησίας, ὑπὲρ τῆς παύσεως τῆς πωλήσεως τῶν συγχωροχαρτίων, ὑπὲρ τοῦ περιορισμοῦ τῆς ἀπολύτου παπικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἀπομακρύνσεως πάντων τῶν ἄλλων κακῶν. Ἡ ἀνάγκη τῆς μεταρρυθμίσεως τῆς ἐκκλησίας ἐγίνετο ὁσημέραι ἐπαισθητοτέρα, κατὰ μικρὸν δὲ ἐμορφώθη ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ μεγάλη μερὶς θεολόγων, ἐπισκόπων καὶ ἄλλων ἐπιζητοῦσα τὴν μεταρρύθμισιν ταύτην καὶ ἔχουσα ἀναγεγραμμένον ἐπὶ τῆς σημαίας αὐτῆς τὸ πρόγραμμα Reformatio in capite et in membris, τὴν μεταρρύθμισιν ἀπὸ τῆς κεφαλῆς μέχρι τῶν μελῶν! Ἡ ἐπιθυμία αὕτη ἦτο νομιμωτάτη· ἡ ἐποχὴ ὑπεδείκνυε τὴν ἀνάγκην μεταρρυθμίσεως· ὁ παπισμὸς ὤφειλε νὰ ἐνδώσῃ· ὤφειλε νὰ ἀνεχθῇ μετ' αὐταπαρνήσεως τὴν περιστολὴν τῆς ἐξουσίας του, ἥτις ἀπεριόριστος ἕως τότε οὖσα ἕνεκα τῆς ἄλλοτε καταστάσεως τοῦ κόσμου, κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ νῦν ἐντὸς τῶν πρεπόντων ὁρίων. Ὅταν ὁ παιδαγωγούμενος καὶ κηδεμονευόμενος ἀνδροῦται, παύει ἀναγκαίως ἡ παιδαγώγησις καὶ κηδεμονεία. Ὁ παπισμὸς ἔπρεπε νὰ περιορισθῇ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικήν του ἐξουσίαν καὶ ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ δὲ ταύτῃ σφαίρᾳ ὤφειλε νὰ μὴ ἐξακολουθῇ ἄρχων αὐθαιρέτως, ἀλλ' ἁπλῶς ὡς κυβερνητικὴ κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας νὰ κυβερνᾷ ταύτην κατὰ τοὺς κανόνας τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἃς ἔπρεπεν ὁ πάπας νὰ ἀναγνωρίσῃ ὡς ἀνωτάτας ἀρχὰς τῆς ἐκκλησίας, εἰς ἃς νὰ δυναταί τις νὰ ἐκκαλῇ τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ· ἔπρεπε πρὸς τούτοις οὐ μόνον νὰ ἀνεχθῇ, ἀλλὰ καὶ νὰ εἰσηγήσηται αὐτὸς ὁ παπισμὸς πάσας τὰς ἀναγκαίας βελτιώσεις τὰς ὑποδεικνυομένας ὑπὸ τῆς προοδευσάσης ἐποχῆς ἢ τῆς κοινῆς συνειδήσεως καὶ ὡς πρὸς τὴν διδασκαλίαν, τὴν λατρείαν καὶ τὸν ἐκκλησιαστικὸν βίον. Δυστυχῶς ὁ παπισμὸς μὴ θελήσας νὰ ἀπολέσῃ τὴν ἅπαξ κατακτηθεῖσαν ὑπέροχον θέσιν του, ὅπως συνήθως οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀφήνουσιν ἣν εἰς τὰς χεῖράς των ἔχουσιν ἐξουσίαν, προὐτίμησεν εἰς πάντα ταῦτα νὰ ἀντιτείνῃ τελείαν ἄρνησιν, τὸ non possumus. Εἰς μάτην συνεκροτήθησαν αἱ τρεῖς μεγάλαι μεταρρυθμιστικαὶ σύνοδοι τῆς Πίζης (1409), Κωνσταντίας (1414) καὶ τῆς

Βασιλείας (1431), ἐν αἷς ἄνδρες ἔξοχοι, οἷοι ὁ Γέρσων καὶ ὁ Δαῖλλυς καὶ ἄλλοι μετὰ μεγάλης πολυμαθείας καὶ εὐγλωττότατα ἀπέδειξαν τὴν ἀνάγκην τῶν μεταρρυθμίσεων. Εἰς μάτην ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ Οὐΐκλεφος καὶ διδάσκων καὶ γράφων διέδιδε τὰς μεταρρυθμιστικὰς ἰδέας. Εἰς μάτην τὰς ἰδέας ταύτας μετέδιδεν εἰς Βοεμίαν καὶ Γερμανίαν ὁ Οὖσος καὶ ὁ μαθητής του Ἱερώνυμος. Εἰς μάτην τέλος ὁ Σαβοναρόλας ὡς ἄλλος προφήτης μετὰ κύρους ἁγίου ἀνδρὸς κατεκεραυνοβόλει ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος τῆς Φλωρεντίας τὰς παπικὰς ἀξιώσεις καὶ καταχρήσεις. Ὁ παπισμὸς ἔμεινεν ἄκαμπτος. Αἱ σύνοδοι ἐκεῖναι διελύθησαν ὑπ' αὐτοῦ ἄπρακτοι· οἱ δὲ κήρυκες ἐκεῖνοι τῆς μεταρρυθμίσεως ἐξωρίσθησαν ἢ ἐκάησαν ἐπὶ πυρᾶς. Οἱ πάπαι ἐθριάμβευσαν τότε· ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ θρίαμβοι χείρονες τῆς ἥττης καὶ ὀλέθριοι τοῖς θριαμβεύουσι. Καὶ ὁ θρίαμβος τῶν παπῶν ἦτο ψευδὴς καὶ πρόσκαιρος. Ἡ πρόοδος τῆς ἀληθείας δύναται ἐπί τινα μόνον χρόνον νὰ ἐπισχεθῇ, ἐπὶ τέλους ὅμως θριαμβεύει. Ἡ ἀλήθεια κέκτηται σθένος, οὗτινος στερεῖται τὸ ψεῦδος· ἐκείνη θὰ βασιλεύῃ πάντοτε ἐπὶ τέλους, τοῦτο δὲ θὰ ὑποχωρῇ. Οἱ πάπαι μὴ θελήσαντες τὴν θρησκευτικὴν μεταρρύθμισιν, προὐκάλεσαν τὴν θρησκευτικὴν ἐπανάστασιν. Τοῦτο εἶναι ὁ προτεσταντισμός, μεταρρύθμισις ἐπιβεβλημένη δι' ἐπαναστάσεως καὶ βίας. Οἱ πάπαι ἔπαθον, ὅ,τι αἱ δεσποτικαὶ κυβερνήσεις πάσχουσι συνήθως, αἵτινες ἐκ φιλαρχίας καὶ πείσματος ἀποκρούουσαι τὰς ὡς ἀναγκαίας ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης ὑποδεικνυομένας φιλελευθέρας μεταρρυθμίσεις, ἐμπίπτουσι τάχιον ἢ βράδιον εἰς τὴν ἐπανάστασιν. Τὴν σημαίαν τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τοῦ παπισμοῦ ἔλαβεν εἰς τὰς στιβαρὰς αὐτοῦ χεῖρας εἷς μοναχός. Ὁ μοναχὸς οὗτος εἶναι ὁ Λούθηρος, οὗτινος ἑώρτασε κατὰ τὸ ἔτος 1883 τὸ ἥμισυ τῆς Εὐρώπης τὴν τετρακοσιετηρίδα ἀπὸ τῆς γεννήσεώς του καὶ ὃν σήμερον ἡ προτεσταντικὴ Εὐρώπη ἐξυμνεῖ ὡς τὸν θρησκευτικὸν ἥρωα αὐτῆς, τὸν ἀπαλλάξαντα αὐτὴν ἀπὸ τοῦ παπικοῦ δεσποτισμοῦ καὶ δόντα αὐτῇ τὸν χριστιανισμόν, ὃν ἐπόθει.

Ὁ Λούθηρος εἶχε πάντα τὰ προσόντα τὰ ἀπαιτούμενα ἵνα ἀναλάβῃ καὶ φέρῃ εἰς πέρας τὸ μέγα τοῦτο ἔργον τῆς θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Εἶχε βαθύτατον θρησκευτικὸν αἴσθημα, ὡς ἀληθὴς καὶ γνήσιος γερμανός. Οὐδεὶς λαὸς ὡς γνωστὸν εἶναι θρησκευτικώτερος τοῦ γερμανικοῦ, αἰσθάνεται βαθύτερον τὴν θρησκείαν. Εἶχε τὰ ἀναγκαῖα φῶτα, διότι σπουδάσας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Ἐρφούρτης ἐγένετο κάτοχος ὅσον ὀλίγοι τότε θεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν γνώσεων,

ἐδίδασκε δὲ ἀπὸ τοῦ 1508 ὡς καθηγητὴς μετὰ πολλῆς φήμης ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς Βιττεμβέργης. Ἐγίνωσκεν ἄριστα τὴν ἑβραϊκὴν, ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν γλῶσσαν. Λατινιστὶ ἔγραφε καὶ ἐλάλει. Μετέφρασεν ἐκ μὲν τοῦ ἑλληνικοῦ τὴν Κ. Δ., ἐκ δὲ τοῦ ἑβραϊκοῦ τὴν Π. Ἡ δὲ γερμανικὴ αὕτη μετάφρασις τῆς ἁγίας Γραφῆς ὑπερέβαλεν ὡς γνωστὸν πάσας τὰς μέχρι τότε γερμανικὰς καὶ εἰς ἄλλας νεωτέρας γλώσσας μεταφράσεις τῶν ἱερῶν κειμένων, εἶναι δὲ ἀριστούργημα ὑπὸ γλωσσικὴν ἔποψιν. Δι' αὐτῆς ὁ Λούθηρος ἐγένετο ὁ πατὴρ τῆς γερμανικῆς γλώσσης, ὁ δοὺς πρῶτος τὸ τελειότερον πρότυπον αὐτῆς. Ὡς συγγραφεὺς ἦτο γόνιμος ὡς δεικνύουσι τὰ πολλὰ ἔργα αὐτοῦ, ὡς ῥήτωρ δὲ εὐγλωττότατος, σύρων ὡς διὰ μαγείας πρὸς τὰς ἰδέας του τὰ πλήθη. Ὀλίγοι ῥήτορες ὑπῆρξαν ἐν τῷ κόσμῳ τόσον δημοτικοὶ ὅσον αὐτός. Ἐκέκτητο δὲ καὶ ἅπασαν τὴν αὐταπάρνησιν καὶ ἡρωϊκὴν τόλμην, ἥτις ἀπῃτεῖτο παρὰ τοῦ ἀναλαμβάνοντος τοιοῦτον γιγάντιον ἀγῶνα. Ὁ Λούθηρος προὔκειτο νὰ πολεμήσῃ τὴν φοβερωτέραν δύναμιν, ἥτις τότε ὑπῆρχε, τὴν δύναμιν ἐκείνην, ἥτις ἀπὸ αἰώνων εἶχεν ὑποτάξει εἰς τὴν ἀπόλυτον ἐξουσίαν της ὁλόκληρον τὸν δυτικὸν εὐρωπαϊκὸν κόσμον, νὰ διασείσῃ τὴν δύναμιν τοῦ πάπα, εἰς οὗ τὰ νεύματα ὑπέκυπτον τρέμοντες καὶ βασιλεῖς καὶ αὐτοκράτορες καὶ ὁλόκληροι λαοί. Ὁ Λούθηρος συνέλαβε τὴν πρώτην ἀποστροφὴν κατὰ τοῦ παπισμοῦ καὶ ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην τῆς μεταρρυθμίσεως ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἁγίας Γραφῆς. Γραφὴ καὶ παπισμὸς δὲν συμβιβάζονται· διότι οὐδαμοῦ αὐτῆς ἀναγινώσκει τις περὶ πάπα ὡς ἀπολύτου καὶ ἀπεριορίστου κυρίου τῆς ἐκκλησίας· οὐδαμοῦ περὶ συγχωροχαρτίων καὶ τῶν τοιούτων. Ἐπεστηρίχθη δὲ ἐν τῇ πεποιθήσει περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς μεταρρυθμίσεώς τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ὅτε ἦλθε χάριν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων εἰς Ῥώμην τῷ 1510. Πολλοὶ ἔπαθον τὸ πάθημα τοῦτο. Ἐπισκεφθέντες τὴν Ῥώμην, ἀπεστράφησαν βαθύτερον τὸν παπισμόν. Εἶναι ἀδύνατον νὰ ἴδῃ τις ἐκ τοῦ σύνεγγυς τὸν πλοῦτον, ἐν ᾧ ὁ πάπας ζῇ, καὶ τὴν θεοποίησιν αὐτοῦ ὑπό τε τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, τὴν τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν τῶν καρδιναλίων αὐτοῦ καὶ ἁπάσης τῆς αὐλῆς του, χωρὶς νὰ αἰσθανθῇ ἐν τῇ καρδίᾳ του ἀγανάκτησιν, καὶ χωρὶς κινῶν τὴν κεφαλὴν νὰ εἴπῃ καθ' ἑαυτόν· εἶναι εἰρωνεία νὰ λέγῃ ὁ πάπας ὅτι εἶναι ἀντιπρόσωπος τοῦ ταπεινοτάτου Ἰησοῦ, ὅστις δὲν εἶχε ποῦ τὴν κεφαλὴν νὰ κλίνῃ, καὶ διάδοχος δῆθεν τοῦ ἀποστόλου Πέτρου τοῦ πτωχοῦ ἐκείνου ἐκ Γαλιλαίας

αλιέως! Καὶ μόνος ὁ βασιλικὸς οὗτος βίος τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν περὶ αὐτὸν εἶναι ἀνατροπὴ τελεία τοῦ Εὐαγγελίου, οὗ οἱ λειτουργοὶ μιμούμενοι τὸ παράδειγμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ πρέπει νὰ παρέχωσι τὸν βίον των τύπον ἁπλοῦ, λιτοῦ καὶ σώφρονος βίου. Ἐπανέρχεται εἰς Γερμανίαν ὁ Λούθηρος ἐν τῇ καρδίᾳ του φέρων τὴν ἀγανάκτησιν κατὰ τῶν κακῶς ἐχόντων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ. Τὸ ἡφαίστιον ἦτο ἕτοιμον πρὸς ἔκρηξιν. Ἡ στιγμὴ τῆς ἐκρήξεως φθάνει, ὅτε ὁ μοναχὸς Τέτζελος ἔρχεται εἰς Βιττεμβέργην καὶ ἄρχεται ἀναισχύντως πωλῶν ἀφέσεις (1517). Τότε προβαίνει εἰς τὸ μέσον ὁ Λούθηρος, καὶ διὰ τῶν περιφήμων 95 θέσεων, ἃς ἐτοιχοκόλλησεν ἐπὶ τῆς κεντρικωτέρας ἐκκλησίας τῆς Βιττεμβέργης, καταπολεμεῖ τὰς καταχρήσεις ταύτας τῶν ἀφέσεων. Διὰ τῶν θέσεών του ἀπέδειξεν, ὅτι ἡ ἄφεσις τῶν ἁμαρτημάτων δὲν δύναται νὰ πωληθῇ καὶ ἀγορασθῇ· ἡ ἄφεσις παρέχεται παρὰ τοῦ Θεοῦ τῷ ἀνθρώπῳ μόνον ὑπὸ τὸν ὅρον ἀληθοῦς μετανοίας. Ἡ πώλησις τῶν ἀφέσεων ἦτο φανερὰ ἱεροκαπηλεία. Ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ εἶχε πάλιν καταντήσει οἶκος ἐμπορίου (Ἰωάνν. δ'. 17). Ἦτο ἀνάγκη πάλιν φραγγελίου ἵνα ἐκδιωχθῶσιν οἱ ἀσχημονοῦντες ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, οἱ πωλοῦντες καὶ ἀγοράζοντες ἐν τῷ ναῷ. Ἔκτοτε ὁ Λούθηρος ἐξηκολούθησεν ἀτρομήτως τὸ ἔργον αὐτοῦ. Οὐδεμία ἀπειλή, οὐδεὶς κίνδυνος, οὐδεμία δύναμις ἠδύναντο πλέον νὰ ἐμποδίσῃ αὐτὸν ἀπὸ τοῦ νὰ προβῇ εἰς τὰ πρόσω. Ἐν Αὐγούστῃ ἐνώπιον τοῦ παπικοῦ ἀντιπροσώπου, πρὸ τοῦ ὁποίου προσεκλήθη (1518), ἄκαμπτος μένων ἀπαντᾷ εἰς τὴν ἀπαίτησιν τοῦ νὰ παλινῳδήσῃ, ὅτι τότε μόνον θὰ παύσῃ διδάσκων κατὰ τῶν ἀφέσεων, ὅταν ἤθελε παύσει καὶ ἡ ἀναίσχυντος πώλησις αὐτῶν καὶ ἤθελε κατηργηθῇ τελείως ἡ φοβερὰ αὕτη κατάχρησις. Καὶ ἐν Λειψίᾳ, ὅπου μετὰ ἓν ἔτος συνδιελέχθη δημοσίᾳ πρὸς τὸν Ἔκκιον καὶ ἄλλους καθολικοὺς θεολόγους, ὅτε κατεπολέμησε τὴν παπικὴν ἐξουσίαν καὶ τὸ καθαρτήριον, ἔδειξε τὴν αὐτὴν σταθερότητα. Μετὰ τὴν συνδιάλεξιν ταύτην ἦτο ἀδύνατος πλέον ἡ ὀπισθοχώρησις. Ὁ Λούθηρος ἀπετάθη τότε πρὸς τοὺς Βοεμούς, οἵτινες ἀπὸ πολλοῦ διεμαρτύροντο κατὰ τοῦ πάπα ὡς στεροῦντος τοὺς λαϊκοὺς ἐναντίον τῆς Γραφῆς τοῦ ἱεροῦ ποτηρίου ἐν τῇ εὐχαριστίᾳ καὶ ἐνισχύει αὐτούς. Πρὸς δὲ τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον τὸν Ε' ἀποτεινόμενος, δεικνύει αὐτῷ τὴν ἀνάγκην τῆς συγκαλέσεως οἰκουμενικῆς συνόδου πρὸς μεταρρύθμισιν τῆς ἐκκλησίας. Δι' ἄλλης δὲ ἐπιστολῆς του πρὸς τοὺς ἡγε-

μόνας τῆς Γερμανίας προσκαλεῖ αὐτοὺς νὰ ἐξαναστῶσι κατὰ τοῦ πιέζοντος τὴν Γερμανίαν παπικοῦ ζυγοῦ καὶ νὰ ζητήσωσι νὰ καταστήσωσι τὴν γερμανικὴν ἐκκλησίαν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς Ῥώμης. Ἕκαστος δύναται νὰ φαντασθῇ, ὁποία ταραχὴ προὐκλήθη ἐν Ῥώμῃ ἐκ τῶν ἐκ Γερμανίας τούτων εἰδήσεων. Ὁ πάπας καὶ οἱ περὶ αὐτὸν ἐνόησαν ταχέως, ὅτι δὲν πρόκειται ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ περὶ συνήθους τινὸς θορύβου, περὶ κοινῆς τινος ἔριδος μεταξὺ μοναχῶν καὶ θεολόγων, ἀλλ' ὅτι θύελλα φοβερὰ ἠγείρετο ἀπὸ τοῦ βορρᾶ μέλλουσα νὰ ἐκραγῇ κατὰ πάσης τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ πρῶτον κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς. Ὁ Λούθηρος διατάσσεται ἐπὶ ἀπειλῇ ἀφορισμοῦ ἐντὸς 60 ἡμερῶν νὰ ἔλθῃ εἰς Ῥώμην, ἵνα ἀνακριθῇ, οὗτος ὅμως κωφεύει. Ὁ ἀφορισμὸς ἐκσφενδονίζεται κατ' αὐτοῦ, ἀλλ' ὅπως τὸ ἄγριον κῦμα προσαράσσον πρὸς τὸν ἀσάλευτον· βράχον διαλύεται εἰς ἀφρούς, οὕτως οὐδὲν ἀποτέλεσμα ἐπήνεγκεν ἐπὶ τοῦ Λουθήρου ὁ παπικὸς ἀφορισμός. Ὁ τολμηρὸς μοναχὸς δὲν διστάζει μάλιστα ἐν Βιττεμβέργῃ ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν, τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ νὰ καύσῃ δημοσίᾳ τὴν βοῦλλαν τοῦ ἀφορισμοῦ καὶ τὸ κανονικὸν δίκαιον τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας (1520)! Συγχρόνως δὲ γράφει εἰς ἀπάντησιν τὸ σύγγραμμα adversus bullam Antichristi. Αἱ ἰδέαι τοῦ Λουθήρου ἤρχισαν ἔκτοτε νὰ διαδίδωνται ἐν Γερμανίᾳ. Θεολόγοι ἐπίσημοι, ὡς ὁ Μελάγχθων καὶ ὁ Κάρλσταδτ, ἐγένοντο ὀπαδοὶ αὐτῶν. Ἡ λατρεία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις μεταβάλλονται πανταχοῦ συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ Λουθήρου. Πολλοὶ δὲ καὶ τῶν ἡγεμόνων ἠσπάσθησαν τὴν μεταρρύθμισιν, ἥτις συγχρόνως σχεδὸν εὗρε καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ διὰ τοῦ Ζβιγγλίου (1519) καὶ ὀλίγον βραδύτερον διὰ τοῦ Καλβίνου (1534) ὑποστήριξιν. Ἡ Γερμανία ταχέως διῃρέθη εἰς φίλους καὶ ἐχθροὺς τῶν νέων ἰδεῶν, εἰς ὀπαδοὺς τῆς μεταρρυθμίσεως καὶ εἰς ὀπαδοὺς τοῦ παλαιοῦ θρησκευτικοῦ καθεστῶτος. Εἰς μάτην ἐν τοῖς συνεδρίοις τῶν ἡγεμόνων ἐν Βόρμς (1521), ἐν Νυρεμβέργῃ (1522. 1524), καὶ ἐν Σπέϊερ (1526. 1529) ἐζήτησαν οἱ καθολικοὶ ἐπὶ κορυφῆς ἔχοντες τὸν αὐτοκράτορα Κάρολον τὸν Ε' νὰ ἀπαγορεύσωσιν ἢ τοὐλάχιστον περιορίσωσι τὴν νέαν διδασκαλίαν. Κατὰ τῆς ἀποφάσεως ταύτης διεμαρτυρήθησαν οἱ φίλοι τοῦ Λουθήρου ἡγεμόνες, ὅθεν καὶ διαμαρτυρόμενοι ἔκτοτε οἱ ὀπαδοὶ τῆς μεταρρυθμίσεως ἐκλήθησαν. Ὅτε δὲ ὁ αὐτοκράτωρ ἠθέλησεν ἐν τῷ συνεδρίῳ τῆς Αὐγούστης νὰ ἀπειλήσῃ ἐπὶ τέλους αὐτοὺς (1530), ὅτι καὶ διὰ τῆς βίας θὰ ἀναγκάσῃ αὐ-

τοὺς νὰ ὑποκύψωσιν εἰς τὴν παπικὴν ἐκκλησίαν, ἀποχωρήσαντες οἱ φίλοι τῆς μεταρρυθμίσεως ἡγεμόνες, ἐνόησαν, ὅτι ἔπρεπε νὰ συμμαχήσωσι καὶ νὰ ἦναι ἕτοιμοι, ἵνα καὶ διὰ τοῦ αἵματός των ὑπερασπίσωσι τὰς θρησκευτικάς των πεποιθήσεις. Ἐν Σμαλκάλδῃ συγκροτεῖται ἡ συμμαχία αὐτῶν (1531) ὁ δὲ θρησκευτικὸς πόλεμος δὲν ἐβράδυνε πραγματικῶς νὰ ἐκραγῇ μικρὸν μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λουθήρου (1546) καὶ νὰ μολύνῃ τὸ ἔδαφος τῆς Γερμανίας δι' ἀδελφικοῦ αἵματος. Ἡ μεγάλη καὶ σωτήριος ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς θρησκείας ἡ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἰδίως αἰῶνος σώσασα τὴν Εὐρώπην τῶν ἐμφυλίων θρησκευτικῶν πολέμων, δὲν ἦτο ἀκόμη σεβαστὴ ἐν Εὐρώπῃ. Ἡ μεταρρύθμισις πανταχοῦ, ὅπου ἐξηπλοῦτο, ἐπολεμεῖτο φανατικώτατα. Διὰ τοῦτο ἡ ἱστορία τῆς διαδόσεως αὐτῆς εἶναι ἱστορία θρησκευτικῶν διωγμῶν καὶ πολέμων. Ἐν Γερμανίᾳ πλὴν τοῦ σμαλκαλδικοῦ πολέμου συνέβη ἕνεκα τῆς μεταρρυθμίσεως βραδύτερον καὶ ὁ φοβερὸς τριακονταετὴς πόλεμος (1618), ὅστις ἠρήμωσε τὴν Γερμανίαν. Ἡ Ἑλβετία, ἡ Ἀγγλία. ἡ Σουηδία καὶ αἱ λοιπαὶ χῶραι τῆς βορείου Εὐρώπης, ὅπου διεδόθη ὁ προτεσταντισμὸς, διῆλθον πρῶτον διὰ μεγάλων ἐσωτερικῶν σπαραγμῶν καὶ πολέμων, ἕως οὗ ἐγκατασταθῇ καὶ ἀναγνωρισθῇ ὁριστικῶς ἐν αὐταῖς ἡ νέα τάξις τῶν ἐκκλησιατικῶν πραγμάτων. Ἀλλ' ἐπὶ τέλους ἐθριάμβευσεν ἡ μεταρρύθμισις ἐν τοῖς βορείοις λαοῖς τῆς Εὐρώπης. Ὁ Λούθηρος ἀπέσπασεν ἀπὸ τοῦ πατισμοῦ τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῆς δυτικῆς Εὐρώπης. Οἱ πλεῖστοι τῶν Γερμανῶν, μικρὸν μέρος τῶν βορείων Γάλλων, οἱ Ὁλλανδοὶ, οἱ Ἄγγλοι, οἱ Σουηδοὶ, οἱ Νορβεγοὶ, οἱ Δανοὶ ἐγένοντο προτεστάνται. Ἡ νέα αὕτη μορφὴ τοῦ χριστιανισμοῦ μετεδόθη κατ' ὀλίγον καὶ εἰς τὴν βόρειον Ἀμερικήν. Οὕτως 100 περίπου ἑκατομμύρια χριστιανῶν ἠσπάσθησαν τὰς ἰδέας τοῦ Λουθήρου.

Ἔλθωμεν νῦν νὰ ἴδωμεν, τίνες αὗται αἱ ἰδέαι τοῦ Λουθήρου, αἵτινες ἐγένοντο ἰδέαι κοιναὶ τοῦ προτεσταντικοῦ κόσμου. Αἱ πλάναι τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ διδασκαλίᾳ δύνανται νὰ συγκεφαλαιωθῶσιν εἰς δύο τινά· α' εἰς τὸ ὅτι, λησμονηθείσης τῆς ἁγίας Γραφῆς, αἱ παραδόσεις τῶν παλαιοτέρων χρόνων, αἱ ἰδέαι τῶν προτέρων διδασκάλων τῆς θεολογίας, ἰδίως τῶν σχολαστικῶν, αἱ κατὰ τόπους συνήθειαι καὶ προλήψεις εἶχον καταλάβει τὴν θέσιν αὐτῆς καὶ ἐχρησίμευον ὡς ἡ κυρία πηγὴ τῆς διδασκαλίας· καὶ β' εἰς τὸ ὅτι ἡ εὐσέβεια, ἡ ὁποία εἶναι κυρίως αἴσθημα καὶ πρέπει νὰ ῥιζοῦται ἐν τῇ

καρδίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, εἶχεν ἐντελῶς ἐξωτερικευθῆ, ἐθεωρήθη δὲ ὡς συνισταμένη μόνον εἰς ἐξωτερικάς τινας θρησκευτικὰς πράξεις, ὧν ἡ ἁπλῆ, ἐξωτερική, μηχανικὴ ἐκτέλεσις ἐπιφέρει τὴν σωτηρίαν. Τόσον ἐνομίσθη ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ ἡ σωτηρία, ἡ δικαίωσις, ἡ ἄφεσις ὥς τι ἐξωτερικόν, ὥστε ἠδύνατο καὶ νὰ πωλῆται καὶ νὰ ἀγοράζηται. Κατὰ τῶν πλανῶν τούτων ἀντέταξεν ὁ Λούθηρος δύο ἀρχάς, αἵτινες εἶναι αἱ βάσεις τοῦ προτεσταντισμοῦ μέχρι σήμερον. Ἡ πρώτη εἶναι ὅτι ἡ μόνη καθαρὰ πηγὴ τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ ἁγία Γραφή, ἥτις εἶναι καὶ ὁ μόνος γνώμων καὶ ἀλάνθαστος κανὼν αὐτῆς. Ἐκεῖνο εἶναι χριστιανικὴ διδασκαλία, ὅπερ ἢ εὑρίσκεται ἐν τῇ ἁγίᾳ Γραφῇ ἢ συμφωνεῖ πρὸς αὐτήν. Αἱ παραδόσεις καὶ ἐκ παλαιᾶς συνηθείας προερχόμεναι δοξασίαι τότε μόνον πρέπει νὰ γίνωνται παραδεκταί, ὅταν συνᾴδωσι πρὸς τὴν Γραφήν. Τοῦτο εἶναι ἡ κατ' εἶδος ἀρχὴ τοῦ προτεσταντισμοῦ, principium formale. Μόνον οὕτως ἦτο δυνατὸν νὰ προσβληθῶσι πᾶσαι αἱ ἐσφαλμέναι καὶ τὸν τότε χριστιανισμὸν ἀσχημίζουσαι ἰδέαι, ἃς ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἐκάλυπτε διὰ τοῦ πέπλου τῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσεως. Ἐπάνοδος εἰς τὴν ἁγίαν Γραφὴν ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τοῦ Λουθήρου, ὡς ὑπῆρξε τὸ σύνθημα πάντων ἐν γένει ἐκείνων, ὅσοι κατὰ τὸν ΙΕ' καὶ Ιϛ' αἰῶνα ἠθέλησαν νὰ ἀναμορφώσωσι τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, τὸ σύνθημα τοῦ Οὐϊκλέφου, τοῦ Οὔσου, τοῦ Ζβιγγλίου, τοῦ Καλβίνου. Ἄλλη σωτηρία δὲν ὑπῆρχεν. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοσις εἶχε προσλάβει ἔννοιαν εὐρυτάτην, περιλαμβάνουσα πᾶν ὅ,τι ἐδίδασκε καὶ ἔπραττε τότε ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία. Ἡ κάθαρσις ἦτο ἀδύνατος ἄλλως νὰ γίνῃ εἰ μὴ διὰ τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἁγίαν Γραφήν. Δευτέρα ἀρχὴ τοῦ Λουθήρου ἦτο, ὅτι ἡ εὐσέβεια εἶναί τι ἐσωτερικόν, εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὸν Σωτῆρα Χριστόν. Ὅταν λείπῃ ἡ πίστις, ἡ ἐσωτερικὴ ἀπὸ καρδίας ἀφοσίωσις εἰς τὸν Θεόν, ἡ πίστις εἰς τὸ θεῖον ἔλεος, οὐδὲν δύνανται αἱ ἐξωτερικαὶ θρησκευτικαὶ πράξεις αἱ μηχανικῶς τελούμεναι. Ἡ σωτηρία, ἡ δικαίωσις, ἡ ἄφεσις οὔτε πωλεῖται, οὔτε ἀγοράζεται, ἀλλὰ παρέχεται χάριτι τῷ πιστεύοντι παρὰ τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος δικαιοῦται διὰ τῆς πίστεως, οὐχὶ διὰ τῶν ἔργων. Αὕτη εἶναι ἡ καθ' ὕλην ἀρχὴ τοῦ προτεσταντισμοῦ principinm materiale. Δι' αὐτῆς κατέρριψεν ὁ Λούθηρος ὡς δι' ἑνὸς ἰσχυροῦ κτυπήματος τὰς ἀφέσεις, τὸ καθαρτήριον, τὰς ἐπιβαλλομένας ὡς ἱκανοποιήσεις τῆς θείας δικαιοσύνης θρησκευτικὰς ἀσκήσεις, τὰς ἱερὰς ἀποδημίας καὶ τὰ τοιαῦτα, μεθ' ὧν τότε

συνεδέοντο μέγισται καταχρήσεις. Ὡς πρὸς δὲ τὴν λατρείαν τὰ ὑφιστάμενα κακὰ ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ συνίσταντο εἰς τὸ ὅτι ἡ λατρεία ἐγίνετο ἐν λατινικῇ γλώσσῃ, ὅτι αἱ τελεταὶ ἦσαν ἀτελεύτητοι, καὶ ὅτι ἔλλειπε τὸ κήρυγμα. Διὰ τοῦτο ὁ Λούθηρος εἰσήγαγε πρῶτον τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν λατρείαν. Ἡ μεταρρύθμισις αὕτη εἶχε μεγίστην σημασίαν· διότι ἐνῷ ἕως τότε οἱ δυτικοὶ λαοὶ παρίσταντο ἐν ταῖς τελεταῖς ὡς ἀγάλματα, μηδὲν ἐννοοῦντες, μηδὲ μετέχοντες ποσῶς τῆς λατρείας, καὶ ἦσαν θεαταὶ ἀκαταλήπτων τύπων, οὓς ἐθεώρουν ὡς μαγικάς τινας ἐπῳδάς, ἀπὸ τοῦ Λουθήρου ἤρχισαν νὰ ἔχωσι λατρείαν ὑπ' αὐτῶν ἐννοουμένην καὶ νὰ μετέχωσιν αὐτῆς. Τὰς δὲ τελετὰς ἁπλοποίησεν ὁ Λούθηρος. Ἡ ὅλη λατρεία κατ' αὐτὸν ἔπρεπε νὰ συνίσταται εἰς ὀλίγους ὕμνους καὶ προσευχάς, εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Γραφῆς καὶ εἰς τὸ κήρυγμα. Καὶ αὐτὸ τὸ κυριακὸν δεῖπνον ἔπρεπε νὰ γίνηται μόνον σπανίως, ὁσάκις προὔκειτο νὰ μεταλάβωσιν αὐτοῦ πιστοί Εἰς δὲ τὸ κήρυγμα ἔδωκεν ὁ Λούθηρος κεντρικωτάτην θέσιν ἐν τῇ λατρείᾳ· αὐτὸ εἶναι τὸ πᾶν ἐν τῇ προτεσταντικῇ λατρείᾳ. Τοιουτοτρόπως ἐζήτησεν ὁ Λούθηρος ἐπανερχόμενος εἰς τὴν ἁπλότητα τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ πλάσῃ λατρείαν πνευματικήν, κατάλληλον νὰ οἰκοδομῇ τοὺς πιστούς, νὰ φωτίζῃ μὲν τὴν διάνοιαν αὐτῶν διὰ τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν, νὰ πληροῖ δὲ τὴν καρδίαν εὐσεβῶν αἰσθημάτων. Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν ἦτο ἀνάγκη νὰ προσβληθῇ ὁ παπικὸς δεσποτισμὸς καὶ νὰ πέσῃ τὸ ὑπέρμετρον κράτος τοῦ κλήρου, ὅστις ἀποτελῶν προνομιοῦχόν τινα τάξιν, ἐδέσποζε τοῦ λαοῦ καὶ ἐτυράννει τὰς συνειδήσεις τῶν ἀνθρώπων. Ὁ Λούθηρος ἀπεκήρυξε διὰ τοῦτο τὸν παπισμὸν ὡς μὴ στηριζόμενον εἰς τὴν Γραφήν, ἐπολέμησε δὲ αὐτὸν σφοδρότατα, κηρύξας τὸν πάπαν ὡς τὸν μέγιστον ἐχθρὸν τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐπειδὴ δὲ οἱ ἐπίσκοποι ὑπεστήριξαν τὸν παπισμόν, ἐδίδαξεν ὅτι οἱ πρεσβύτεροι καὶ οἱ διάκονοι εἶναι τὰ μόνα νόμιμα ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Οἱ λειτουργοὶ οὗτοι τῆς ἐκκλησίας ἔπρεπε νὰ μὴ νομίζωσιν, ὅτι εἶναι κύριοι τῶν ἐκκλησιῶν· διότι ἡ ἐξουσία αὐτῶν πηγάζει ἐκ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ ἢ τῆς ἐκκλησίας τῶν πιστῶν, ὧν εἶναι ἐντολοδόχοι. Αἱ κατὰ τόπους κυβερνήσεις οὐ μόνον δὲν πρέπει νὰ ὑπόκηνται τῷ πάπᾳ καὶ τῷ κλήρῳ, ὡς οὗτοι ἠξίουν, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐποπτεύωσιν αὐτοὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ μεριμνῶσι περὶ αὐτῆς. Οἱ ἡγεμόνες εἶναι τὰ ἐξοχώτερα μέλη τῆς ἐκκλησίας καὶ πρέπει διὰ τοῦτο νὰ λαμβάνωσι σπουδαιότατον μέρος

ἐν τῇ διοικήσει αὐτῆς. Πρέπει δὲ πάντες οἱ κληρικοὶ νὰ ὦσιν ἔγγαμοι, ὥστε νὰ ἦναι ἀπηλλαγμένοι τῶν ἠθικῶν ἐκείνων παρεκτροπῶν, εἰς ἃς ἡ ἀγαμία εἶχεν ἕως τότε ὠθήσει τὸν κλῆρον, καὶ οὕτω νὰ ἦναι πρότυπα χρηστῶν καὶ ἐναρέτων πολιτῶν. Τέλος ὡς πρὸς τὸν πρακτικὸν θρησκευτικὸν βίον ὁ Λούθηρος ἐπολέμησε τὴν τάσιν τοῦ μεσαίωνος νὰ θεωρῇ μόνον ἀληθῆ εὐσεβῆ βίον τὸν τοῦ μοναχοῦ καὶ τὴν ἐνασχόλησιν εἰς θρηκευτικὰς ἀσκήσεις, προσευχάς, νηστείας, ἱερὰς ἀποδημίας καὶ τὰ τοιαῦτα, νὰ περιφρονῇ δὲ τὸν οἰκογενιακὸν βίον καὶ τὴν ἑκάστου χριστιανοῦ εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ κοινωνικοῦ του ἐπαγγέλματος ἀφοσίωσιν. Ὁ Λούθηρος τοὐναντίον ἐξῆρε τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τοῦ οἰκογενιακοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου, φρονῶν ὅτι ἐκεῖνος εἶναι ἀληθῶς εὐσεβής, ὅστις ὡς μέλος τῆς οἰκογενείας καὶ τῆς κοινωνίας ἐκπληροῖ τὰ καθήκοντά του. Ἤθελεν ἄλλαις λέξεσιν οὐχὶ τὴν ἁπλῶς θεωρητικὴν καὶ κατὰ τύπον, ἀλλὰ τὴν πρακτικὴν εὐσέβειαν. Πρὸ πάντων ἤθελε νὰ ἀνυψώσῃ ἠθικῶς τὸν οἶκον διὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀγωγῆς. Διὰ τοῦτο συνίστα θερμῶς τὴν κατ' οἶκον ἐπιμελῆ ἀνάγνωσιν τῶν ἁγίων Γραφῶν κατὰ τὰς κυριακάς, αἵτινες διὰ τῆς μεταρρυθμίσεως ἔμειναν αἱ μόναι σχεδὸν ἑορταί. Αἱ ἑορταὶ τῶν ἁγίων κατηργήθησαν, διότι ἕνεκα τῆς ἀδιαφορίας τοῦ Λουθήρου πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν καὶ τῆς ἀποκλειστικῆς προσκολλήσεώς του εἰς τὴν Γραφήν, δὲν ἠδύνατο νὰ τρέφῃ ἐνδιαφέρον περὶ τῆς τιμῆς τῶν ἁγίων, τῶν προσώπων ἐν γένει, ἅτινα ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ παραδόσει εἶχον φημισθῇ ἐπὶ ἀσκήσει, ἁγιότητι καὶ ἀγῶσιν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας,

Ἐν ταῖς ἰδέαις ταύταις τοῦ Λουθήρου δύναταί τις νὰ ψέξῃ τινά. Ἐν τῇ διδασκαλίᾳ δύναταί τις νὰ ψέξῃ ὅτι ἡ μεταρρύθμισίς του ἐθεώρησε πᾶσαν ἐν γένει τὴν ἀπὸ τῶν χρόνων τῶν ἀποστόλων ἐκκλησιαστικὴν ἀνάπτυξιν ὡς ἀποπλάνησιν, ὅπερ ἦτο ὑπερβολή, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο μετὰ τῶν μεταγενεστέρων παραδόσεων τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας, τῶν συνδεομένων μετὰ τῶν καταχρήσεων αὐτῆς, συμπαρέσυρε καὶ πολλὰς ἀρχαίας σεβαστοτάτας παραδόσεις μάλιστα ἀναφερομένας εἰς τὴν τέλεσιν τῶν μυστηρίων. Ἡ ἀντίθεσις ὤθησεν, ὡς εἶναι εὐνόητον, τὸν Λούθηρον εἰς ὑπερβολάς. Ὁμοίως θέλων νὰ ἐξάρῃ τὴν ἀνάγκην τῆς πίστεως πρὸς δικαίωσιν, ἤτοι τὴν ἀξίαν τῆς ἐσωτερικῆς εὐσεβείας, παρεγνώρισε πολὺ τὰ ἀγαθὰ ἔργα καὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἐξωτερικῆς εὐσεβείας, ἐνῷ καὶ τὰ ἀγαθὰ ἔργα εἶναι ἀναγκαῖα καὶ ἡ ἐξωτερικὴ εὐσέβεια ἀπαραίτητος, καὶ διότι ὁ ἄνθρω-

πος δὲν εἶναι μόνον καθαρὸν πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ σῶμα, καὶ πᾶν ὅ,τι ἐσωτερικῶς συγκινεῖ αὐτόν, ζητεῖ νὰ ἐκδηλωθῇ φυσικῶς καὶ ἐξωτερικῶς, καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ πίστις, ἐὰν ἦναι ἀληθής, ἐκδηλοῦται καὶ ἐξωτερικῶς, ἄλλως εἶναι ψευδής, καθὼς λίαν ὀρθῶς λέγει ὁ Ἰάκωβος (β', 14), καὶ διότι ἡ ἐξωτερικὴ εὐσέβεια ὡς ἄσκησις τῆς εὐσεβείας χρησιμεύει εἰς ὑπόθαλψιν τῆς ἐσωτερικῆς εὐσεβείας. Ἂς μὴ προσευχηθῇ τις ἐπί τινα χρόνον· ἂς μὴ φοιτήσῃ εἰς ναόν· ἂς παύσῃ πᾶσαν ἐξωτερικὴν ἄσκησιν τῆς θρησκείας, καὶ θὰ ἴδῃ ταχέως, ὅτι θὰ ἐκλίπῃ ἀπ' αὐτοῦ καὶ ἡ ἐσωτερικὴ εὐσέβεια, ἡ πίστις. Τόσον εἶχον παραγνωρίσει ἐν τῇ πρώτῃ ἐξάψει τῆς πάλης οἱ Λουθηρανοὶ τὴν ἀξίαν τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ὥστε μαθητής τις τοῦ Λουθήρου ὁ Νικόλαος Ἄμσδορφ δὲν ἐδίστασε δημοσίως νὰ ὑποστηρίζῃ, ὅτι τὰ ἀγαθὰ ἔργα οὐ μόνον δὲν εἶναι ἀναγκαῖα, ἀλλ' εἶναι καὶ βλαβερὰ εἰς τὴν σωτηρίαν τοῦ ἀνθρώπου, διότι καθιστῶσι δῆθεν τὸν ἄνθρωπον ὑπερήφανον, ὥστε νὰ νομίζῃ, ὅτι οὐχὶ ἡ χάρις καὶ τὸ ἔλεος τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ θέλουσι δικαιώσει αὐτόν! Πολὺ παράδοξος ἠθικολόγος ὑπῆρξεν ὁ θεολόγος οὗτος. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Λούθηρος ἵνα ἐλαττώσῃ τὴν ἀξίαν τῶν ἀγαθῶν ἔργων, εἰς ἃ οἱ καθολικοὶ ἀπέδιδον τὴν ἀξίαν καὶ ἄνευ τῆς πίστεως, ἐνεκολπώθη τὸ δόγμα τοῦ ἀπολύτου προορισμοῦ, φρονῶν, ὅτι ἡ θεία χάρις μόνη σώζει τὸν ἄνθρωπον, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὢν δῆθεν τελείως νεκρὸς ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας, οὐδόλως δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς σωτηρίαν του· ἂν δὲ πράττῃ ὁ ἀναγεγεννημένος ἄνθρωπος ἔργα ἀγαθὰ, δὲν πράττει κυρίως αὐτὸς ταῦτα, ἀλλὰ μόνη ἡ χάρις ἡ ἐν αὐτῷ. Ἡ πεπλανημένη αὕτη δοξασία, ἥτις εἰσάγει εἰς τὸν χριστιανισμὸν τὸ πεπρωμένον, καὶ καταστρέφει τὴν ἔννοιαν τοῦ παναγάθου καὶ δικαίου Θεοῦ, ἀντίκειται ἐντελῶς καὶ εἰς τὴν μαρτυρίαν τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως. Ὁ Θεὸς πανάγαθος καὶ δίκαιος ὢν θέλει, ἵνα πάντες οἱ ἄνθρωποι σωθῶσι, καὶ παρέχει πᾶσι τὴν χάριν πρὸς σωτηρίαν (Α' Τιμοθ. β', 4), σώζονται δὲ οἱ βουλόμενοι. Ὁ ἄνθρωπος δὲν δύναται νὰ παύσῃ ὢν ἐλεύθερος, δηλ. ἠθικὸν καὶ ὑπεύθυνον ὄν· διότι τοῦτο ἔγκειται ἐν αὐτῇ τῇ λογικῇ αὐτοῦ φύσει. Ἔπειτα καὶ ὡς πρὸς ἄλλας διδασκαλίας, ἃς παρέλαβεν ὁ Λούθηρος ἀνεξετάστως παρὰ τῶν καθολικῶν, οἷα εἶναι ἡ περὶ ἁγίας Τριάδος καὶ περὶ ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, περιέπεσεν εἰς σφάλματα. Καὶ ὡς πρὸς τὴν λατρείαν δὲ, ἣν τόσον ἐν συνόλῳ ἀνύψωσε, πρέπει νὰ ὁμολογήσῃ τις, ὅτι περιέπεσεν ὁ Λούθηρος εἰς ὑπερβολάς

τινας ἐξ ἀντιθέσεως πρὸς τοὺς καθολικούς, ὅτι ἐνῷ ἐτίμησεν, ὡς ἔπρεπε, τοσοῦτον τὸ κήρυγμα, ἐγύμνωσε καθ' ὑπερβολὴν τὴν λατρείαν τῶν τελετῶν, αἵτινες καὶ αὐταὶ εἶναι ἀναγκαῖαι, διότι ἡ θρησκευτικὴ τελετὴ διὰ μέσου πρὸ πάντων τοῦ ὕμνου καὶ τῆς μουσικῆς λαλεῖ κατ' ἄμεσόν τινα καὶ μυστηριώδη τρόπον εἰς τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐξεγείρει ἐν αὐτῷ θρησκευτικὰ συναισθήματα, ἐνῷ τὸ κήρυγμα πρὸ πάντων ἀποτείνεται εἰς τὴν διάνοιαν. Οὕτως ἀπέβη ἡ προτεσταντικὴ λατρεία ἄγαν ξηρὰ καὶ ψυχρά, εἰς ὃ συνετέλεσε καὶ ἡ ἐντελὴς σχεδὸν ἀπόρριψις τῆς καλλιτεχνίας ἀπὸ τῆς λατρείας, ἐνῷ καὶ τὸ καλὸν ὡς ἀπεικόνισις τοῦ θείου κάλλους ὑψοῖ καὶ αὐτὸ εἰς τὸν Θεόν. Ἐπειδὴ ἐγένετο κατάχρησις τῶν εἰκόνων καὶ τῶν ἔργων τῆς καλλιτεχνίας ἔπρεπεν αὕτη νὰ ἀποσκορακισθῇ ἐντελῶς ἐκ τῆς λατρείας; Ἡ κατάχρησις ἔπρεπε νὰ ἐμποδίσῃ τὴν χρῆσιν; Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν διέσεισε μὲν ὁ Λούθηρος τὸν παπικὸν ζυγὸν καὶ τὸ ὑπερβολικὸν κράτος καὶ τὴν δεσποτείαν τοῦ κλήρου, ἀφῆκεν ὅμως τὴν ἐκκλησίαν ἄνευ διοικήσεως, ἣν ἀνέλαβον ἐν ταῖς λουθηρανικαῖς χώραις, ὡς γνωστόν, ἀπ' ἀρχῆς τῆς μεταρρυθμίσεως οἱ ἡγεμόνες, οἵτινες ἀντικατέστησαν σχεδὸν τὴν ἐπισκοπικὴν ἐξουσίαν, καὶ κατήντησε πολλαχοῦ νὰ ἐπιβάλλωσιν αὐτοὶ ταῖς χώραις αὐτῶν τὴν πίστιν, ἣν ἤθελον ἐφαρμόζοντες τὴν ὀλεθρίαν ἀρχὴν Cujus regio illius religio, οὗτινος ἡ χώρα τούτου καὶ ἡ θρησκεία! Ἔπειτα ὡς πρὸς τοὺς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης δὲν ἔπρεπε νὰ καταργηθῇ ὁ ἐπισκοπικὸς βαθμός, ὅτις εἶναι ἀρχαιότατος ἀποστολικὸς θεσμός, ὡς ἀπέδειξε καὶ αὐτὸς ὁ ἐπιφανέστατος διαμαρτυρόμενος θεολόγος Rothe. Ἐν γένει ἡ ἔλλειψις ὡρισμένου καὶ στερεοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος συμβιβάζοντος τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ἀτόμου μετὰ τῆς τάξεως καὶ τῆς ἑνότητος τοῦ ὅλου τῆς ἐκκλησίας, εἶναι ἐπαισθητὴ ἐν τῷ προτεσταντισμῷ, ἐντεῦθεν δὲ προῆλθον αἱ διαιρέσεις καὶ ἡ κατάτμησις αὐτοῦ εἰς μυρίας ἐκκλησίας καὶ αἱρέσεις, καὶ αἱ ἀέναοι τῶν προτεσταντῶν διαστάσεις καὶ διαφωνίαι πρὸς ἀλλήλους. Τέλος καὶ ὡς πρὸς τὸν πρακτικὸν θρησκευτικὸν βίον καλῶς μὲν ἔπραξεν ὁ Λούθηρος ἀνυψώσας τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου καὶ τῆς ἐκπληρώσεως τῶν κοινωνικῶν καθηκόντων, δὲν ἔπρεπεν ὅμως νὰ ὑποτιμήσῃ ἐντελῶς καὶ τὸν βίον τῶν ἀφοσιουμένων ἐντελῶς εἰς μόνην τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐκκλησίας ἢ ἀποκλειστικῶς εἰς θρησκευτικὰς ἀσκήσεις. Ὑπάρχουσι φύσεις κατ' ἐξοχὴν θρησκευτικαί, μὴ αἰσθανόμεναι οὐδεμίαν κλίσιν πρὸς τὸν γάμον καὶ τὸν οἰκογενεια-

κὸν βίον καὶ κατεχόμεναι ὑπὸ ἀποκλειστικοῦ ἐνδιαφέροντος ὑπὲρ τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων. Ἡ ἐκκλησία παρεδέχθη ἀπ' ἀρχῆς καὶ τὸν βίον τοῦτον καὶ ἐπαινεῖ, ὅταν ἦναι ἔκφρασις εἰλικρινοῦς εὐσεβείας καὶ δὲν χρησιμεύῃ ὡς πρόσχημα ἄλλων ταπεινῶν σκοπῶν καὶ παθῶν. Ἐπίσης ἠδύνατο μὲν νὰ περιορισθῇ ἡ ὑπερβολικὴ καὶ μέχρι λατρείας καὶ θεοποιήσεως προβαίνουσα τιμὴ τῶν ἁγίων καὶ ὁ ὑπέρμετρος ἀριθμὸς τῶν ἑορτῶν αὐτῶν, ὧν ἕνεκα ὁ λαὸς δύναται νὰ συνειθίσῃ εἰς τὴν ἀργίαν καὶ τὴν διαφθοράν, ἀλλὰ τὸ νὰ ἀπαγορευθῇ πᾶσα ἑορτὴ πρὸς τιμὴν ἐκείνων, οἵτινες ἠγωνίσθησαν ὑπὲρ τοῦ θριάμβου τῆς ἀληθοῦς θρησκείας ἐν τῷ κόσμῳ, καὶ ὧν ὁ βίος ὑπῆρξε πρότυπον εὐσεβείας καὶ ἀρετῆς, τῶν προφητῶν, τῶν ἀποστόλων, τῶν μαρτύρων, τῶν μεγάλων πατέρων καὶ τῶν ἐξοχωτέρων ἐν γένει ἁγίων, ὧν αἱ μνῆμαι καὶ τὰς ἱερὰς ἀναμνήσεις τῶν μεγάλων τῆς ἡμετέρας θρησκείας γεγονότων διασώζουσι ζωηρὰς παρὰ τῷ χριστιανικῷ λαῷ καὶ λαμπρὰ παραδείγματα ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας τούτῳ προβάλλουσι, τοῦτο ἦτο προφανῶς ὑπερβολή.

Ἡ διὰ τοῦ Λουθήρου λοιπὸν γενομένη μεταρρύθμισις εἶχε τὰς ἐλλείψεις της. Τινὰς τὰς ἐλλείψεων τούτων τῆς μεταρρυθμίσεως ἐν τῇ πρώτῃ αὐτῆς ἐμφανίσει ἐνόησαν μετὰ ταῦτα οἱ διαμαρτυρόμενοι. Σήμερον παρὰ πολλοῖς τούτων αἱ ἀρχαῖαι παραδόσεις τῶν πρώτων αἰώνων περὶ τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων δὲν περιφρονοῦνται πλέον· ὀλίγοι δὲ εὑρίσκονται σήμερον διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι, ἰδίως οἱ λεγόμενοι παρ' αὐτοῖς αὐστηροὶ ἢ ὀρθόδοξοι, οἵτινες παραδέχονται ὅτι τὰ ἀγαθὰ ἔργα εἶναι περιττὰ εἰς τὴν σωτηρίαν, (καὶ αὐτὸς ὁ φανατικὸς Ἔγγστενβεργ ἀπέρριψε τὴν διδασκαλίαν ταύτην) ἢ τὸν ἀπόλυτον προορισμόν, ἢ τὴν ἄρνησιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ περιώνυμος διαμαρτυρόμενος θεολόγος Hase λέγει ἐν τῇ δογματικῇ του, ὅτι αἱ ἰδέαι αὗται ἄλλοτε προελθοῦσαι ἐκ τῆς πρὸς τοὺς καθολικους ἀντιθέσεως σήμερον ἐγκατελείφθησαν παρὰ τῶν πλείστων διαμαρτυρομένων (Dogmatik 6 ἔκδ. σελ. 294). Καὶ τὰ περὶ Τριάδος καὶ τὰ ἄλλα δόγματα, ἅτινα ὁ Λούθηρος παρέλαβε παρὰ τῶν καθολικῶν ἀνεξετάστως, ὑπεβλήθησαν παρὰ τῶν μεταγενεστέρων διαμαρτυρομένων εἰς ἐμβριθεστέραν ἔρευναν. Τοῦτο δὲ ἐδικαιοῦντο νὰ πράξωσιν οἱ νεώτεροι διαμαρτυρόμενοι, καθ' ὅσον ὁ Λούθηρος δὲν ἤγειρεν οὐδὲ ἠδύνατο νὰ ἐγείρῃ τὴν ἀξίωσιν ὅτι ὅ,τι αὐτὸς ἐδίδαξε δέον νὰ θεωρῆται ἐσαεὶ ὡς αὐτὴ ἡ τελεία ἀλήθεια. Παρὰ τοῖς

διαμαρτυρομένοις δὲν ὑπάρχει διδασκαλία φέρουσα κῦρος ἀμετάτρεπτον. Οὔτε τοῦ Λουθήρου τὰ συγγράμματα, οὔτε τῶν πρώτων διαμαρτυρομένων αἱ ὁμολογίαι κέκτηνται ὡς πρὸς αὐτοὺς τοιοῦτο κῦρος. Ὁ διαμαρτυρόμενος ὁ ἔχων τὴν Γραφὴν εἰς χεῖράς του δικαιοῦται κατὰ τὰ ἐπιστημονικὰ μεσα, ἅτινα ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του, καὶ συμφώνως πρὸς τὴν ἀνάπτυξίν του νὰ μορφώσῃ τὰς θρησκευτικάς του πεποιθήσεις. Τοιουτοτρόπως συνέβη ὥστε δοξασίαι τινὲς τοὐλάχιστον τοῦ Λουθήρου ἡμαρτημέναι νὰ ἐπανορθωθῶσι. Σήμερον μόνον φανατικοὶ λουθηρανοὶ παραγνωρίζοντες τὸ πνεῦμα τοῦ προτεσταντισμοῦ καὶ παραβαίνοντες αὐτὴν τὴν πρώτην καὶ κυριωτάτην ἀρχὴν τούτου, τῆς ἐλευθέρας δηλ. ἐρεύνης τῆς Γραφῆς, ἐμμένουσι τυφλῶς καὶ ἀμετακινήτως εἰς τὴν πρώτην διδασκαλίαν τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν συμβολικῶν βιβλίων τοῦ Ιϛ' αἰῶνος. Καὶ ὡς πρὸς τὴν λατρείαν ὑπάρχουσι σήμερον πολλοὶ διαμαρτυρόμενοι, οὐ μόνον ἐν Ἀγγλίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Γερμανίᾳ, συνιστῶντες τὸν πλουτισμὸν αὐτῆς διὰ πλειοτέρων τελετῶν καὶ ἑορτῶν, καὶ προτείνοντες τὴν εἰσαγωγὴν τῶν καλῶν τεχνῶν εἰς αὐτήν. Ὁ ἄνω μνημονευθεὶς διάσημος λουθηρανὸς θεολόγος λέγει, ὅτι καλὸν θὰ ἦτο νὰ εἰσαχθῶσιν εἰς τὴν προτεσταντικὴν λατρείαν καὶ ἄλλαι τινὲς τελεταὶ ὡς μυστήρια δευτέρας τάξεως (αὐτόθι σελ. 375). Πράγματι δὲ κατὰ μικρὸν εἰσήχθησαν τελεταί τινες παρὰ τοῖς διαμαρτυρομένοις τοῦ χρίσματος, τῆς μετανοίας, τοῦ γάμου, τῆς καθιερώσεως εἰς τὸ ἐκκλησιαστικὸν λειτούργημα, ἃς κατ' ἀρχὰς ὁ Λούθηρος ἀπέρριψεν ἐντελῶς. Ὡς πρὸς δὲ τὴν χρῆσιν τῆς καλλιτεχνίας ἐν τῇ λατρείᾳ παρατηρεῖ ἄλλος λουθηρανὸς θεολόγος ὁ A. Thomas (ἐν τῇ Protest. KZeitung 1883 ἀριθ. 36 σελ. 801), ὅτι «ἀπό τινος ἤρχισεν ἡ καλλιτεχνία νὰ μὴ θεωρῆται πλέον ἐν ταῖς προτεστανικαῖς ἐκκλησίαις ὡς καταδεδικασμένη· ἡ ἀγάπη πρὸς τὰς εἰκόνας ἐξηγέρθη ἐκ νέου οὐ μόνον παρὰ τῷ προτεσταντικῷ λαῷ ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐκκλησίᾳ, ἥτις εἰσάγει ὁσημέραι αὐτὰς εἰς τοὺς ναοὺς ὡς κόσμημα.» Καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς εἰσαγωγῆς ἑορτῶν τινων ἄλλοι λαλοῦσιν. Ὡς πρὸς τὴν διοίκησιν δὲ τῆς ἐκκλησίας παρατηροῦμεν ὅτι πλὴν τῶν ἄγγλων, οἵτινες ἔχουσιν ὡς γνωστὸν τοὺς τρεῖς βαθμοὺς τῆς ἱερωσύνης, καὶ τῶν ἄλλων καλβινιστῶν, οἵτινες ἀπ' ἀρχῆς ἐπεζήτησαν τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ κράτους, ἀκολουθοῦντες τὴν ἀρχὴν, ὅτι ἡ ἐκκλησία εἶναι sui juris, δηλ. αὐτοτελὴς καὶ ἀνεξάρτητος κοινωνία, καὶ αἱ ἄλλαι προτεσταντικαὶ ἐκκλησίαι, ἤτοι αἱ λουθη-

ρανικαὶ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν τείνουσιν εἰς τὸ νὰ χειραφετηθῶσιν ἀπὸ τοῦ κράτους, νὰ ἀποκτήσωσι δὲ αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητον ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν καὶ νὰ κυβερνῶνται τοῦ λοιποῦ διὰ συνόδων ἀντιπροσωπευουσῶν τὴν ἐκκλησίαν, τηρουμένου τῷ κράτει μόνον τοῦ δικαιώματος τῆς ἐποπτείας καὶ προστασίας ἁπλῶς. Καὶ περὶ ἀναδείξεως ἐπισκόπων ἐγένετο ἐσχάτως λόγος ἐν Γερμανίᾳ, ὡς ἀνωτάτων ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν. Ἐν γένει δὲ ἐπιδιώκεται παρὰ τῶν προτεσταντῶν ἡ ἐξεύρεσις τελειοτέρου τινὸς πολιτεύματος, ὅπερ νὰ συμβιβάζῃ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν τοῦ ἀτόμου, ἥτις εἶναι πρωτίστη ἀρχὴ τοῦ προτεσταντιμοῦ, ἄνευ τῆς ὁποίας ἤθελε καταρρεύσει, μετὰ τῆς ἑνότητος καὶ τάξεως ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ.

Ἀλλὰ παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ παρὰ πάσας τὰς ἐλλείψεις της ἡ διαμαρτύρησις ἐν συνόλῳ θεωρουμένη καὶ ἐκ τῶν ἀ π ο τ ε λ ε σ μ ά τ ω ν τ η ς κρινομένη, ὑπῆρξε τοῖς δυτικοῖς λαοῖς σπουδαῖον βῆμα πρὸς τὴν πρόοδον. Ὑπῆρξε πρόοδος πρῶτον ὑ π ὸ ἔ π ο ψ ι ν θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ή ν. Οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι διὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ ἠγέρθη νέα, θερμὴ θρησκευτικὴ ζωὴ ἐν τοῖς λαοῖς τοῖς ἀποδεξαμένοις αὐτόν. Οἱ προτεσταντικοὶ λαοὶ διακρίνονται διὰ τὴν θερμότητα τῆς πίστεώς των. Οὐδαμοῦ τὸ θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον εἶναι ζωηρότερον ἢ παρ' αὐτοῖς. Οὐδαμοῦ ἡ θρησκεία ἐξασκεῖ μείζονα ἐπιρροὴν ἢ παρ' αὐτοῖς. Ἀρκεῖ νὰ παρευρεθῇ τις ἐν Ἀγγλίᾳ ἰδίως, Σκωτίᾳ, βορείῳ Ἀμερικῇ καὶ ἄλλαις προτεσταντικαῖς χώραις τὴν κυριακὴν, ἵνα ἐννοήσῃ τὴν δύναμιν τῆς θρησκείας παρὰ τοῖς λαοῖς αὐτῶν. Οἱ ναοὶ εἶναι πλήρεις. Οἱ ἱεροκήρυκες διδάσκουσι πανταχοῦ τὸν λαόν. Τὰ καφενεῖα, οἰνοπωλεῖα, θέατρα καὶ λοιποὶ τόποι τῆς εὐθυμίας εἶναι κλειστά. Αἱ ὁδοὶ εινα ἔρημοι. Ἑκάστη δὲ οἰκογένεια συγκεντρωμένη ἐν ἑαυτῇ, ἀναγινώσκει τὴν ἁγίαν Γραφήν. Εἰς τίνας ἄλλους λαοὺς ἀπαντᾷ τις τὸ φαινόμενον τοῦτο; Ἐν Γερμανίᾳ, Ἑλβετίᾳ, Σουηδίᾳ καὶ Δανίᾳ, τὰ θρησκευτικὰ εἶναι τὰ πρωτεύοντα ζητήματα τῆς ἡμέρας. Ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη ποῦ ἀκμάζει πλειότερον ἢ ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις καὶ μάλιστα ἐν Γερμανίᾳ, ἥτις πάντοτε παραμένει ἡ κυρία ἑστία τοῦ προτεσταντισμοῦ; Σήμερον οὐδεὶς δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἐπιστήμων θεολόγος, ὅπου δήποτε τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου καὶ νἂ εὑρίσκηται, καὶ εἰς οἱονδήποτε δόγμα καὶ ἂν ἀνήκῃ, χωρὶς νὰ ἦναι εἰδήμων τῆς γερμανικῆς θεολογίας. Αἱ προτεσταντικαὶ θεολογικαὶ σχολαὶ τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων εἶναι ὁμολο-

γουμένως σήμερον τὰ κέντρα τῆς ἐπιστημονικῆς θεολογικῆς ζωῆς. Θεολόγοι, οἷοι ὁ Σλεϊερμάχερος, ὁ Θόλουκ, ὁ Δόρνερος, ὁ Μύλλερ, ὁ Χάζε, ὁ Δὲ Βέττε, ὁ Σβέϊτσερ, ὁ Ῥόθε, ὁ Λίψιος, ὁ Βείδερμανν, ὁ Πφλείδερερ, ὁ Χόφμαν καὶ ὁ Δέλιτσχ, ἵνα ἐπὶ παραδείγματι εἰς τούτους μόνον τοὺς προτεστάντας θεολόγους τῶν νεωτέρων χρόνων ἀρκεσθῶμεν, ἄνδρες κάτοχοι ἁπάσης τῆς παιδείας τῆς ἐποχῆς των, ἐρευνήσαντες βαθύτατα τὰ μυστήρια τῆς θρησκείας ἐν γένει καὶ ἰδίως τοῦ χριστιανισμοῦ, δύνανται εὐλόγως νὰ συγκριθῶσι πρὸς τοὺς ἐξοχωτέρους θεολόγους πάσης χριστιανικῆς ἐποχῆς, σήμερον δὲ ἀναντιρρήτως οἱ προτεστάνται θεολόγοι κατέχουσι τὴν πνευματικὴν ἡγεμονείαν ἐν τῇ θεολογικῇ ἐπιστήμῃ. Ἡ καθολικὴ θεολογία ἀκολουθεῖ τῇ προτεσταντικῇ. Ὁ Μέλερος, ὁ ὕπατος τῶν νεωτέρων καθολικῶν θεολόγων, ὁ συγγραφεὺς τῆς περιφήμου συμβολικῆς, ὑπῆρξε μαθητὴς τοῦ Σλεϊερμαχέρου. Ἡ δὲ ἡμετέρα νεωτέρα ὀρθόδοξος θεολογία τελεῖ φανερῶς ἐν τοῖς σπαργάνοις αὐτοῖς καὶ οὐδεμίαν δύναται νὰ ὑποστῇ σύγκρισιν πρὸς τὰς γιγαντιαίας προόδους τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ἐν Γερμανίᾳ. Πόσην θρησκευτικὴν ζωὴν μετέδωκεν ἡ μεταρρύθμισις εἰς τοὺς ἀσπασαμένους αὐτὴν λαοὺς ἀποδεικνύει καὶ ὁ ἔκτακτος ζῆλος ὃν δεικνύουσιν οἱ λαοὶ οὗτοι πρὸς διάδοσιν τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τοῦ κηρύγματος τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς ἅπαντα τὸν κόσμον. Ὑπάρχουσι περίπου 100 ἑταιρεῖαι μεταξὺ τῶν προτεσταντῶν ἐργαζόμεναι πρὸς τοὺς σκοποὺς τούτους· δαπανῶσι δὲ ὑπὲρ τὰ 80 ἑκατομμύρια φράγκων κατ' ἔτος καὶ διατηροῦσι 4000 ἱεραποστόλους ἐν 1500 θέσεσι! Καθ' ἓν μόνον ψέγομεν τὰς ἑταιρείας ταύτας, ὅτι τινὲς ἐξ αὐτῶν ἐξ ὑπερβολικοῦ ζήλου διατηροῦσιν ἱεραποστόλους καὶ μεταξὺ ἑτεροδόξων αὐταῖς χριστιανῶν, ὧν ἡ παρουσία καὶ ἐνέργεια οὐ μόνον οὐδὲν καλὸν ἀποφέρει, ἀλλὰ καὶ γίνεται πρόξενος ἀντιπαθείας μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῶν διαφόρων δογμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὑπάρχουσιν ἔτι περὶ τὰ 700 ἑκατομμύρια εἰδωλολατρῶν. Δὲν ἀρκεῖ τὸ εὐρύτατον τοῦτο στάδιον εἰς τοὺς διαμαρτυρομένους ἱεραποστόλους; Ἐπὶ τέλους πόσον εὐεργετικὴ ὑπῆρξεν ἡ μεταρρύθμισις τοῖς προτεσταντικοῖς λαοῖς δεικνύουσι καὶ τὰ ἤθη αὐτῶν. Γνωρίζομεν βεβαίως πόση διαφθορὰ ὑπάρχει καὶ ἐν τῇ προτεσταντικῇ Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ καὶ ἐν πάσαις ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις μάλιστα ἐν ταῖς μεγάλαις πόλεσιν. Ἀλλὰ οἱ πλεῖστοι ἐκ τῶν θελησάντων νὰ συγκρίνωσιν ἐν συνόλῳ τὰ ἤθη τῶν προτεσταντικῶν λαῶν πρὸς τὰ τῶν

καθολικῶν μάλιστα κρατῶν τῆς Εὐρώπης, δὲν ἐδίστασαν νὰ ἀποδώσωσι τὴν ὑπεροχὴν τοῖς πρώτοις. Ἡ προτεσταντικὴ οἰκογένεια εἶναι θρησκευτικωτέρα, ἠθικωτέρα, σωφρονεστέρα. Ὑπάρχουσι μὲν μεμονωμένα παραδείγματα ἀπίστων καὶ πολεμίων τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις (οἷοι εἶναι ὁ Χάρτμανν, ὁ Χαῖκελ. ὁ Φέυερβαχ, ὁ Στράους, κτλ.), ἀλλὰ τὸ φοβερὸν φαινόμενον τῆς τελείας οὐ μόνον θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, ἀλλὰ καὶ ἀντιπαθείας πρὸς τὴν ἐκκλησίαν πασῶν σχεδὸν τῶν μεμορφωμένων τάξεων τῆς κοινωνίας, ἣν παρατηροῦμεν ἐν τοῖς καθολικοῖς λαοῖς, δὲν ἀπαντᾷ παρ' ἐκείνοις. Ὁ καθολικισμὸς δὲν δύναται σήμερον νὰ ἱκανοποιήσῃ τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῶν πεπαιδευμένων. Ὁ προτεσταντισμὸς τοὐναντίον εἶναι θρησκεία, εἰς ἣν εἶναι προσκεκολλημένοι ὁλόκληροι λαοὶ, ἄνθρωποι πάσης τάξεως καὶ ἀναπτύξεως. Ἐν τοῖς προτεσταντικοῖς ναοῖς συναντῶνται συνηθέστατα ὁ πολιτικὸς καὶ ὁ σοφὸς μετὰ τοῦ ἀνθρώπου τοῦ λαοῦ· ἐν τοῖς καθολικοῖς συμβαίνει τοῦτο σπανιώτατα. Ἐν τοῖς προτεσταντικοῖς λαοῖς οὐ μόνον ζῇ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἀλλὰ καὶ κέκτηται πολλὴν δύναμιν· ἐν τοῖς καθολικοῖς τοὐναντίον φθισιᾷ. Ἀλλὰ τοῦ Λουθήρου ἡ μεταρρύθμισις οὐ μόνον ἐν τῇ θρησκείᾳ ὑπεστήριξε τὴν πρόοδον παρὰ τοῖς προτεσταντικοῖς λαοῖς, ἀλλὰ καὶ ἐν πολλοῖς ἄλλοις. Ἡ νεωτέρα καθόλου ἐ π ι σ τ ή μ η, πᾶσαι αἱ μεγάλαι αὐτῆς ἀνακαλύψεις, πᾶσα ἡ γιγαντιαία πρόοδος αὐτῆς, θὰ ἦσαν ἀδύνατα ἄνευ τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὁ προτεσταντιμὸς συνετέλεσεν ὡς γνωστὸν τὰ μέγιστα εἰς τὴν χειραφέτησιν τῆς ἐπιστήμης. Κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας δὲν ὑπῆρχε κυρίως εἰπεῖν ἐπιστήμη· διότι ἐπιστήμη εἶναι ἡ ἐλευθέρα διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ἔρευνα τῶν πραγμάτων, ἀλλ' ὁ παπισμὸς φοβούμενος τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν ἀπέκρουε καὶ κατεδίκαζεν αὐτήν. Ἀφ' ὅτου τὰ πανεπιστήμια καὶ τὰ σχολεῖα ἀπηλλάγησαν τῆς κηδεμονείας καὶ δεσποτίας τοῦ πάπα καὶ τοῦ δυτικοῦ κλήρου καὶ ἤρχισεν ἐλευθέρως νὰ ἀναπνέῃ ἡ ἐπιστήμη, χρονολογεῖται ἡ ἀκμὴ αὐτῆς. Πῶς εἶναι δυνατὸν ὁ ἐρευνῶν καὶ ζητῶν τὴν ἀλήθειαν, νὰ εὕρῃ ταύτην, ὅταν δύναμις ἀνωτέρα ἐπιβάλλῃ βίαν εἰς τὴν συνείδησίν του, καὶ δεσμεύῃ τὴν διάνοιαν αὐτοῦ, προαποφασίζῃ δὲ καὶ ὑπαγορεύῃ αὐτῷ τὰ συμπεράσματα, εἰς ἃ ἀναγκαίως πρέπει ἡ ἔρευνά του νὰ καταλήξῃ; Ὅταν ὁ σκοπὸς τῆς ἐρεύνης ἦναι ἐκ τῶν προτέρων τεθειμένος, ἡ ἔρευνα εἶναι παιδιὰ καὶ στερεῖται σοβαρότητος. Ἐν τοιαύτῃ θέσει κατεῖχεν ὁ παπισμὸς καὶ τὴν θεολογίαν καὶ τὴν

ἐπιστήμην καθόλου. Ἡ ἐν Ῥώμῃ λογοκρισία, τὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια, ἡ ἱερὰ ἐξέτασις ἠγρύπνουν ἐπὶ παντὸς ἐπιστήμονος, μή τι εἴπῃ παρὰ τὰ δόγματα τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας. Ἡ εἱρκτὴ καὶ ἡ πυρὰ περιέμενον τὸν τολμητίαν ἐκεῖνον ἐπιστήμονα, ὅστις ἤθελεν ἐκφράσει ἐλευθέραν τινὰ ἰδέαν. Τὰ πράγματα μετεβλήθησαν κυρίως διὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὁ Λούθηρος ἐλευθέρως σκεπτόμενος ἀνέτρεψε τὸ κῦρος τοῦ παπισμοῦ. Ἔκτοτε ἐκηρύχθη ἐν τῷ προτεσταντικῷ κόσμῳ ἡ ἐλευθέρα ἔρευνα ὡς δικαίωμα παντὸς ἀνθρώπου. Ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις δὲν ὑπῆρχεν, οὐδ' ὑπάρχει ἀρχή τις ἀξιοῦσα τὸ ἀλάνθαστον καὶ ἀπαιτοῦσα ὑποταγὴν εἰς τὰς ἰδέας της. Ἡ ἐπιστήμη ἐν τῷ προτεσταντισμῷ ἐγένετο τὸ πρῶτον ἀληθῶς ἐλευθέρα. Διὰ τοῦτο εἶναι ὀρθὸν ὅ,τι πολλοὶ εἶπον, ὅτι οὔτε Κάντιος, οὔτε Φίχτε, οὔτε Σχέλιγγ, οὔτε Ἕγελος, οὔτε οἱ ἥρωες τῆς γερμανικῆς ποιήσεως Γκαῖτε, Σχίλλερ καὶ Λέσιγγ θὰ ἀνεφαίνοντο, ἐὰν δὲν εἶχε προηγηθῆ ὁ Λούθηρος. Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους προήχθη κατὰ μέγα μέρος διὰ τοῦ προτεσταντισμοῦ. Ὁ προτεσταντισμὸς ταπεινώσας τὸν παπισμόν, ἀνύψωσε τὰ δικαιώματα καὶ τὴν θέσιν τῆς πολιτείας ἀπέναντι τῆς ἐκκλησίας, ἣ ἦτο δούλη κατὰ τοὺς προτέρους χρόνους. Ὁ Λούθηρος ἐκήρυξε παράνομον καὶ ἐγκληματικὴν τὴν ἀνάμιξιν τῆς ἐκκλησίας εἰς τὸ κράτος καὶ πολὺ περισσότερον τὴν ὑποταγὴν τούτου ὑπ' ἐκείνην. Ὑψώσας δὲ τὸ ἄτομον καὶ ἐξασφαλίσας αὐτῷ πλήρη ἐλευθερίαν ἐν τοῖς ὑψίστοις ζητήμασι τῆς θρησκείας, προπαρεσκεύασε τοῦτο εἰς τὸ νὰ συναισθανθῇ κατὰ μικρὸν καὶ ἀπαιτήσῃ καὶ ἐπὶ τέλους ἀποκτήσῃ πλήρη καὶ τὴν πολιτικήν του ἐλευθερίαν, τέλεια τὰ πολιτικὰ αὐτοῦ δικαιώματα. Ἐπειδὴ δὲ ὁ προτεσταντισμὸς ἀπαιτεῖ παρ' ἑκάστου πιστοῦ νὰ ἀναγινώσκῃ τὴν Γραφὴν καὶ νὰ γινώσκῃ ἀναγκαίως γράμματα, ἐμερίμνησαν πάντοτε οἱ διαμαρτυρόμενοι περὶ τῆς διαδόσεως τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἣν τοὐναντίον ὁ καθολικισμός, ὁ ὁποῖος ἤθελε τὸν λαὸν νὰ τελῇ ὑπὸ τὴν κηδεμονείαν τοῦ κλήρου καὶ νὰ ἔχῃ ταύτης ἀνάγκην, ἀπέφυγε πάντοτε. Οἱ προτεσταντικοὶ λαοὶ εἶναι ὁμολογουμένως μᾶλλον πεφωτισμένοι τῶν καθολικῶν. ἐννοοῦσι κάλλιον τὰ δικαιώματά των καὶ ἀγαπῶσι πλειότερον τὴν ἐλευθερίαν καὶ διὰ τοῦτο εἶναι καὶ προθυμότεροι νὰ ἀποκτήσωσιν αὐτὴν καὶ ἱκανώτεροι εἰς τὸ νὰ διατηρήσωσιν αὐτήν. Προσθέσατε εἰς ταῦτα πάντα καὶ τὸ ὅτι οἱ προτεσταντικοὶ λαοὶ ἐγένοντο ἕνεκα τῆς μεγάλης ἐπ' αὐτῶν ἐπιρροῆς

τῆς θρησκείας καὶ χρηστότεροι καὶ δραστηριώτεροι, καὶ θὰ ἐξηγήσητε τὸ φαινόμενον τὸ παρὰ πάντων ὁμολογούμενον, ὅτι ἡ ἐλευθερία κυρίως ἐν τοῖς προτεσταντικοῖς λαοῖς ἠδυνήθη νὰ στερεωθῇ. Οἱ φιλελεύθεροι θεσμοί, οἱ ὁποῖοι μετὰ τόσης δυσκολίας εἰσάγονται εἰς τοὺς καθολικοὺς λαοὺς καὶ ἀδυνατοῦσι νὰ στερεωθῶσιν ἐν αὐτοῖς (παράδειγμα ἔστω ἡ καθολικὴ Γαλλία, ἥτις ἐπανειλημμένως ἐπὶ ἕνα αἰῶνα μεταπίπτει ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας εἰς τὸν δεσποτισμὸν καὶ ἀπὸ τοῦ δεσποτισμοῦ εἰς τὴν ἐλευθερίαν), ἐν τῇ προτεσταντικῇ Ἑλβετίᾳ, Ἀγγλίᾳ καὶ Ἀμερικῇ ὁριστικῶς ἐγκαθιδρύθησαν καὶ ἰσχύουσιν. Ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ ἤθη χρηστά, τὰ ὁποῖα μόνη ἀληθὴς θρησκεία μετὰ καλῶν σχολείων δύναται νὰ διατηρήσῃ παρὰ τοῖς λαοῖς· ἄλλως καταντᾷ εὐκόλως εἰς τὴν ἀκολασίαν καὶ ἀναρχίαν, ἥτις καταλήγει εἰς τὸν δεσποτισμόν. Οἱ προτεσταντικοὶ λαοὶ ἔχουσι τὰ χρηστὰ ταῦτα ἤθη, ὀφείλουσι δὲ τοῦτο κυρίως εἰς τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Λουθήρου καὶ τῶν ἄλλων ἀρχηγῶν αὐτῆς.

Τοιοῦτο ὑπῆρξε τὸ μέγα ἔργον τοῦ Λουθήρου καὶ τοιαῦτα τὰ ἀποτελέσματα τῆς δι' αὐτοῦ κυρίως γενομένης θρησκευτικῆς μεταρρυθμίσεως. Δικαίως λοιπὸν συνεκινήθη ἅπασα ἡ Γερμανία, ἅπας ἐν γένει ὁ προτεσταντικὸς κόσμος ἐπὶ τῇ ἑορτῇ τῆς τετρακοσιετηρίδος αὐτοῦ. Μέλλοντες νῦν νὰ καταπαύσωμεν τὸν λόγον, προσθέτομεν ὀλίγας μόνον λέξεις περὶ τῆς θέσεως τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Λουθήρου. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἀπ' ἀρχῆς ἐβάδισεν ἄλλην πορείαν ὁμαλωτέραν ἢ αἱ ἐν τῇ δύσει ἐκκλησίαι, καὶ ἀπέφυγε τὰ ἄκρα. Ἡ ἀνατολὴ δὲν κατεκλύσθη ποτὲ ἐξ ὁλοκλήρου καὶ διαρκῶς ὑπὸ βαρβάρων λαῶν, ὅπως ἡ δύσις. Τὸ Βυζαντινὸν κράτος ἐπὶ 1000 ἔτη διατηρηθέν, δὲν ἀπέβαλέ ποτε τελείως τὰ φῶτα, δὲν ἀπεβαρβαρώθη ποτέ. Διὰ τοῦτο ὁ ἀνατολικὸς χριστιανισμὸς οὐδέποτε κατέπεσεν εἰς τὴν διαφθοράν, εἰς ἣν κατήντησε ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ. Ἡμεῖς ἐν τῇ ἀνατολῇ οὐδέποτε εἴχομεν ἀπεριόριστον παπικὸν δεσποτισμόν· οὐδέποτε παρ' ἡμῖν ὑπεδούλωσεν ἡ ἐκκλησία τὸ κράτος· οὐδέποτε ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος κατέλαβε προνομιοῦχόν τινα θέσιν, οὐδὲ ἐπεχείρησε νὰ πιέσῃ τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ· οὐδέποτε ἠκούσθησαν παρ' ἡμῖν δικαστήρια ἱερᾶς ἐξετάσεως, οὐδὲ πυραὶ ἐστήθησαν κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ ἐπιστημόνων· οὐδέποτε ἐπωλήθησαν ἀφέσεις, οὐδὲ ἐδιδάχθησαν πουργατόρια καὶ τὰ τοιαῦτα. Μετὰ τὴν ἅλωσιν ἄρχεται ἡ τουρκικὴ κατάστασις. Ὁ ἑλληνικὸς κλῆ-

ρος καὶ τότε ἐξηκολούθησεν ὁπωσδήποτε καλλιεργῶν τὰ ἑλληνικὰ γράμματα καὶ διδάσκων ἐν τοῖς σχολείοις τὸν λαόν. Διὰ τοῦτο εἰς ἀποβαρβάρωσιν δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἔφθασέ ποτε ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος καὶ ὑπὸ τὰς δυσμενεστάτας καιρικὰς περιστάσεις. Ἕνεκα τούτου ἔμεινε καὶ διεσώθη μέχρις ἡμῶν ἄθικτος καὶ ἀδιάστροφος ἡ θρησκεία τῶν πατέρων ἡμῶν ὅπως παρεδόθη παρὰ τῶν βυζαντινῶν. Ἡ ἐκκλησία ἡμῶν στηρίζεται καὶ νῦν ὡς ἐπὶ βάσεων ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν 7 οἰκουμενικῶν συνόδων, ὅπως καὶ πρὸ τῆς ἁλώσεως. Αἱ ἀλλοιώσεις καὶ διαστροφαὶ καὶ ἐξαχρειώσεις τῶν δογμάτων, τῆς διοικήσεως, τῆς λατρείας καὶ τοῦ χριστιανικοῦ βίου, αἱ λαβοῦσαι χώραν ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ, δὲν συνέβησαν παρ' ἡμῖν. Καὶ διὰ τοῦτο ἡ θρησκευτικὴ ἐπανάστασις (καὶ τοιοῦτό τι εἶναι ὁ προτεσταντισμὸς) ἡ λαβοῦσα χώραν ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ, δὲν ἠδύνατο νὰ συμβῇ παρ' ἡμῖν. Ἡ ἐπανάστασις προϋποθέτει κορύφωσιν τοῦ κακοῦ καὶ ἀντίστασιν πρὸς βελτίωσιν. Ἰδοὺ διατὶ ὁ προτεσταντισμὸς ὁσάκις ἐζήτησε νὰ προσβάλῃ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν, ἐδείχθη ἀσθενὴς καὶ ἀνίσχυρος. Δὲν ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν αἱ αἰτίαι καὶ αἱ ἀφορμαὶ αἱ προκαλέσασαι τὸν προτεσταντισμόν. Δὲν ἐννοοῦμεν, ὅτι ἡμεῖς πατοῦμεν ἐπὶ ῥόδων, ὅτι τὰ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας ἔχουσι πάντα ἀνελλιπῶς. Θὰ ἤμεθα τυφλοί, ἂν ἐλέγομεν τοῦτο. Ἡ ἀμάθεια καὶ παρ' ἡμῖν ἐγέννησε κακά τινα· ὁ κλῆρος πρὸ πάντων δὲν κέκτηται τὴν μόρφωσιν, ἣν ἔπρεπε σήμερον νὰ ἔχῃ· ἡ λατρεία ἡμῶν πρέπει νὰ ὑψωθῇ· ἡ ἐκκλησιαστικὴ μουσική, ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἱερὰ ζωγραφικὴ πρέπει νὰ ἀναμορφωθῶσιν· αἱ τελεταὶ δέον νὰ γίνωσι συντομώτεραι, εὐπρεπέστεραι καὶ κοσμιώτεραι· τὸ κήρυγμα πρέπει νὰ γίνηται συχνότερον· ὁ λαὸς τέλος πρέπει νὰ ἐθισθῇ εἰς τὴν ἀνάγνωσιν θρησκευτικῶν βιβλίων καὶ μάλιστα τῆς ἁγίας Γραφῆς, δέον δὲ κατὰ μικρὸν νὰ φωτισθῇ, ὥστε νὰ ἀπαλλαγῇ πολλῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, καὶ ὁδηγηθῇ ἀπὸ τῆς εὐσεβείας μόνον τῶν τύπων εἰς πρακτικωτέραν τινὰ εὐσέβειαν. Ἀλλ' ἵνα γίνωσι ταῦτα καὶ ἄλλαι ὅμοιαι βελτιώσεις δὲν εἶναι ἀνάγκη θρησκευτικῆς ἐπαναστάσεως, δὲν εἶναι ἀνάγκη τοῦ προτεσταντισμοῦ. Αἱ βελτιώσεις αὗται καὶ ἄλλαι σπουδαιότεραι καὶ οὐσιωδέστεραι, ἃς οἱ μέλλοντες χρόνοι θέλουσιν ὑποδείξει, θέλουσι ἐπέλθει ἀφ' ἑαυτῶν. Ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἡμῶν δὲν ὑπάρχει παπισμός, δηλ. δὲν ὑπάρχει δύναμις ἀξιοῦσα νὰ κρατήσῃ τὸν κόσμον εἰς τὸ status quo καὶ θέλουσα νὰ δεσπόσῃ τῶν πνευμάτων. Ὁ κλῆρος

ἡμῶν δὲν εἶναι δύναμις ξένη τῇ κοινωνίᾳ, ἐχθρικῶς αὐτῇ διακειμένη καὶ συμφέροντα ἰδίου σωματείου ἐπιδιώκουσα ὅπως ὁ παπικός· ἀλλ' εἶναι κλῆρος ἐθνικός. Ὁ ἀνατολικὸς κληρικὸς εἶναι ἕλλην, ῥῶσσος, βλάχος, σέρβος κτλ. Ἔχει διὰ τοῦτο τὰ αἰσθήματα, τοὺς πόθους, τὰς ἰδέας τοῦ ἔθνους του. Καὶ ἡ μόρφωσις δὲ αὐτοῦ εἶναι ἐθνική. Δὲν ἔχομεν ἡμεῖς πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ὅπως οἱ δυτικοί, σεμινάρια ἀποκεκλεισμένα ὡς διὰ σινικῶν τειχῶν ἀπὸ τῆς ἐπιστημονικῆς κινήσεως τοῦ λοιποῦ κόσμου. Ὁ κλῆρος ἡμῶν ἀρκεῖ νὰ ἐννοήσῃ καὶ συναισθανθῇ τὴν ἀνάγκην βελτιώσεώς τινος καὶ πρῶτος αὐτὸς εἰσάγει αὐτήν. Τὸ μόνον, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖται, εἶναι νὰ μορφώσωμεν αὐτὸν ἐπιστημονικῶς, ὥστε νὰ ἦναι κάτοχος τῶν φώτων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν καὶ νὰ συναισθανθῇ ποίας θρησκείας ἔχουσιν ἀνάγκην οἱ νῦν χρόνοι. Τοιουτοτρόπως ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἔχομεν δι' ἐλπίδος, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία θέλει ἀνυψωθῆ πάλιν καὶ θέλει ἀφ' ἑαυτῆς ἔσωθεν ἀναμορφωθῆ. Ἡμεῖς τῆς μεταρρυθμίσεως τοῦ Λουθήρου δὲν ἔχομεν ἀνάγκην. Ἐκλέγοντες μόνον, ὅ,τι καλὸν περιέχει, θέλομεν βαδίσει ἰδίαν ὁδόν, ἣν οἱ μέλλοντες χρόνοι καὶ ἡ μέλλουσα ἀνάπτυξις τῶν λαῶν τῆς ἀνατολῆς θέλουσιν ὑποδείξει.

Ταῦτα καὶ περὶ τῆς θέσεως τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ Λουθήρου.

8.

ΠΕΡΙ

ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ*

Ὁ Θεόκλητος Φαρμακίδης ἀνήκει εἰς τοὺς ἐξοχωτέρους ἄνδρας, οὓς ἀνέδειξεν ἡ νεωτέρα Ἑλλάς. Ὑπῆρξεν ἀνὴρ μεγάλης πολυμαθείας, γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας, κατέχων τὴν τέχνην τοῦ γράφειν τὴν ἡμετέραν γλῶσσαν μετὰ δυνάμεως, μεθ' ὅσης ὀλίγοι τῶν συγχρόνων του ἠδύναντο, ἦτο θεολόγος σπουδαῖος καὶ ἐπιστήμων ἐν ὅλῃ τῇ αὐστηρᾷ σημασίᾳ τῆς λέξεως, τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἰδίως ἱστορίας ἀκριβέστατος γνώστης, πεπροικισμένος μετὰ σπανίας κρίσεως, φίλος εἰλικρινὴς τῆς ἀληθείας, ὁποῖος πρέπει νὰ εἶναι πᾶς ἐπιστήμων, καταλιπὼν συγγράμματα σοφά, τρανὰ μαρτύρια τῆς ἀξίας αὐτοῦ, κατέχων δὲ ἐπισημοτάτην θέσιν ἐν τῇ χορείᾳ τῶν καθ' ἡμᾶς λογίων καὶ ἐπιδράσας τὰ μέγιστα ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων. Καὶ ὅμως ἐνῷ τοιοῦτος ἦτο ὁ Φαρμακίδης, ὑπάρχουσι πολλοὶ καὶ παρ' ἡμῖν καὶ ἐν ἁπάσῃ τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ, οἵτινες ἢ ἀγνοοῦσι τὰ κατ' αὐτὸν ἐντελῶς ἢ εἶναι προκατειλημμένοι κατ' αὐτοῦ, ταπεινήν τινα περὶ αὐτοῦ ἔχοντες γνώμην ὡς περὶ νεωτεριστοῦ τινος καὶ πολεμίου δῆθεν τῆς θρησκείας ἀνδρός. Ὅπως τὴν παρὰ πολλοῖς περὶ Φαρμακίδου ταύτην ἄγνοιαν ἢ ταπεινὴν γνώμην διασκεδάσωμεν καὶ τὰ πράγματα αὐτὰ ἔχοντες ὁδηγὸν δείξωμεν τὴν ἀληθῆ ἀξίαν τοῦ ἀνδρός, ἐπιχειροῦμεν ἐνταῦθα διὰ βραχέων νὰ ἐκθέσωμεν τὰ κατὰ τὸν βίον καὶ τὴν ἐνέργειαν αὐτοῦ, πεποιθότες, ὅτι ἐκτελοῦμεν ἔργον δικαιοσύνης.

Ὁ Φαρμακίδης, γεννηθεὶς τῷ 1784 ἐν Λαρίσῃ, ἐδιδάχθη τὰ τότε ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ διδασκόμενα γράμματα, καὶ κλίσιν

* Ἡ μελέτη αὕτη ἀνεγνώσθη ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ συλλόγου «Παρνασσοῦ» τῇ 27 Νοεμβρίου 1887.

δεικνύων ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας εἰς τὰ ἐκκλησιαστικά, ἐχειροτονήθη διάκονος καὶ ἔπειτα πρεσβύτερος ἐν τῇ αὐτῇ πόλει. Φιλομαθὴς δὲ ὢν καὶ εὐφυΐᾳ πεπροικισμένος, ἤρξατο ταχέως νὰ διαπρέπῃ ἐπὶ παιδείᾳ, τῷ δὲ 1811 προσεκλήθη διὰ τοῦτο ὡς ἐφημέριος ἐν τῇ γραικικῇ ἐκκλησίᾳ τῆς Βιέννης. Τοῦτο ἦτο μέγιστον εὐτύχημα δι' αὐτόν, διότι ἐν τῇ σοφῇ ταύτῃ χώρᾳ ἠδύνατο νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἀνάπτυξίν του. Τόσον δ' ἔκτοτε ἐτιμᾶτο ἐπὶ παιδείᾳ, ὥστε ἀνετέθη αὐτῷ ἡ ἐξακολούθησις τῆς ἐκδόσεως τοῦ «Λογίου Ἑρμοῦ.» Ἀπὸ Βιέννης μετέβη εἰς Γοτίγγην, ἵνα τελειοποιήσῃ τὰς θεολογικὰς αὐτοῦ γνώσεις, πεμφθεὶς ὑπὸ τοῦ ἀοιδίμου ἄγγλου φιλέλληνος Γυίλφορδ, ὅστις προτιθέμενος νὰ ἱδρύσῃ ἐν Κερκύρᾳ ἀκαδημίαν πρὸς ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν τῆς ἑλληνίδος νεολαίας, παρεσκεύαζε τοὺς διδάξοντας ἐν αὐτῇ. Παρὰ πολλῶν δ' εἶχεν ὑποδειχθῇ αὐτῷ ὁ Φαρμακίδης ὡς ὁ καταλληλότερος κληρικός, ὁ δυνάμενος ἀξίως νὰ ἀναλάβῃ τὴν διδασκαλίαν τῆς ὀρθοδόξου θεολογίας. Ἐν Γοτίγγῃ ἀπέκτησεν ὁ Φαρμακίδης τὴν ἐπιστημονικὴν ἐκείνην μόρφωσιν, ἣν ἀπέδειξε μετὰ ταῦτα καὶ ἧς δείγματα ἔχομεν τὰ πολλὰ αὐτοῦ ἔργα.

Ἀλλ' ἐνῷ ἐκεῖ ἐξηκολούθει οὕτω τὰς σπουδὰς αὐτοῦ, αἴφνης ἠχεῖ τῷ 1821 ἡ σάλπιγξ τῆς ἑλληνικῆς ἐθνεγερσίας, καλοῦσα τὰ πανταχοῦ διεσπαρμένα τέκνα τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὸν μέγαν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνα. Ὁ Φαρμακίδης ὡς ἀληθὴς ἕλλην σπεύδει τότε καὶ κατέρχεται εἰς τὴν ἀγωνιζομένην πατρίδα καὶ προσφέρει αὐτῇ τὰς ὑπηρεσίας αὐτοῦ. Ἐν τῷ μέσῳ δὲ μυρίων κινδύνων καὶ συμφορῶν ἐργάζεται τὸ κατὰ δύναμιν καὶ αὐτὸς πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ ἀγῶνος, ἡ δὲ βουλὴ τῆς Τριπόλεως διορίζει αὐτὸν ἔφορον τῶν σχολείων, τῶν ὁποίων τὴν ἵδρυσιν καὶ συντήρησιν ἐθεώρησεν ἀναγκαίαν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος εὐθὺς ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ εἰς ἐλεύθερον βίον. Ἐν τῷ μεταξὺ ἱδρύεται ἡ ἀκαδημία τοῦ Γυίλφορδ ἐν Κερκύρᾳ, εἰς ἣν οὐ μόνον ἐκ τῆς Ἑπτανήσου, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς ἀγωνιζομένης Ἑλλάδος πολλὴ νεότης, ἡ μὴ δυναμένη ἀκόμη νὰ φέρῃ ὅπλα, συνέρρευσε πρὸς ἐκπαίδευσιν, ὁ δὲ Φαρμακίδης προσκαλεῖται νὰ ἐκπληρώσῃ ἣν εἶχε δώσει ὑπόσχεσιν, ἀναλαμβάνων τὴν ἐκεῖ διδασκαλίαν. Μὴ δυνάμενος νὰ ἀποφύγῃ τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην καὶ νομίζων, ὅτι καὶ ἐκεῖ ἐργαζόμενος καὶ διδάσκων τοὺς υἱοὺς τῶν ἀγωνιζομένων, οἵτινες ἔμελλον μετὰ ταῦτα νὰ χρησιμεύσωσι τῇ ἐλευθέρᾳ πατρίδι, ἐκπληροῖ τὸ πρὸς τὴν πατρίδα αὐτοῦ καθῆκον καὶ συνεχίζει τὴν ὑπὲρ αὐ-

τῆς ἐνέργειαν αὐτοῦ, ἀπέρχεται τῷ 1823 εἰς Κέρκυραν καὶ αναλαμβάνει νὰ διδάξῃ τὴν δογματικὴν θεολογίαν κατ' ἀπαίτησιν τοῦ Γυίλφορδ. Ἐδίδαξε δ' αὐτήν, ὡς αὐτὸς λέγει ἐν τῇ ἀπολογίᾳ αὐτοῦ, ἔχων ὡς βάσιν τὸν ἐπισημότατον ὀρθόδοξον ῥῶσσον δογματικὸν Προκοποβίκιον καὶ τοὺς ἐπιτομεῖς αὐτοῦ, ὧν τὰ ἔργα ἦσαν γεγραμμένα ἐν λατινικῇ γλώσσῃ. Τῆς λατινικῆς γλώσσης ὁ Φαρμακίδης ἦτο ἐγκρατέστατος. Ἀλλὰ τὰ παθήματα τῆς Ἑλλάδος καὶ οἱ κίνδυνοι, εἰς οὓς περιῆλθεν ἡ ἀγωνιζομένη πατρίς, ἀφ' ὅτου μάλιστα ἦλθε κατ' αὐτῆς μετὰ ἰσχυροῦ τακτικοῦ στρατοῦ ὁ Ἰβραΐμης, ἀναγκάζουσι τὸν φιλόπατριν Φαρμακίδην πάλιν τῷ 1825 νὰ ἐπανέλθῃ εἰς αὐτὴν καὶ νὰ συμμερισθῇ αὖθις τὸν ἀγῶνα τῶν συμπολιτῶν του. Ὡς ἑνὶ δὲ τῶν λογιωτέρων τότε ἀνδρῶν ἀνετέθη αὐτῷ καὶ ἡ ἔκδοσις τῆς «Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως.» Οὕτως ἐν ταῖς δειναῖς ἐκείναις περιστάσεσιν ἐξετέλεσεν ὁ Φαρμακίδης τὸ πρὸς τὴν πατρίδα καθῆκον αὐτοῦ, διὸ καὶ μετὰ ταῦτα ἐτιμᾶτο δικαίως ὁ ἀνὴρ συναριθμούμενος μετὰ τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821. Οὐ μόνον δὲ ὁ Φαρμακίδης, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἔξοχοι κληρικοὶ μετέσχον σπουδαίως τότε τοῦ ἀγῶνος, ἤτοι παρακαθήμενοι ἐν ταῖς ἐθνικαῖς συνελεύσεσι καὶ χρησιμοποιούμενοι ἐν τῇ διοικήσει τοῦ ἔθνους, ἢ ἀγωνιζόμενοι ἐπὶ κεφαλῆς στρατιωτικῶν σωμάτων ὡς στρατηγοί, οἷον ὁ Βάμβας, ὁ Γαζῆς, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Καΐρης, ὁ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανός, ὁ Βρεσθένης Θεοδώρητος, ὁ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, ὁ Ταλαντίου Νεόφυτος, ὁ Καρύστου Νεόφυτος καὶ ἄλλοι. Οὕτως ἀπέδειξαν τότε οἱ ἡμέτεροι κληρικοὶ ἐθνικώτατον φρόνημα καὶ ἐδικαίωσαν τὴν ἐπὶ πατριωτισμῷ ἀνέκαθεν φήμην τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου.

Τῷ 1832 διωρίσθη ὁ Φαρμακίδης ἔφορος τῶν ἐν Αἰγίνῃ σχολείων ὑπὸ τῆς διοικητικῆς ἐπιτροπῆς, τῆς ἀναλαβούσης προσωρινῶς τὴν διοίκησιν τοῦ κράτους μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἀοιδίμου Καποδιστρίου. Τοιουτοτρόπως βλέπομεν τὸν Φαρμακίδην πάντοτε τιμώμενον ὑπὸ τῶν ἑλληνικῶν κυβερνήσεων. Ἡ ἀντιβασιλεία, ἥτις συνέστη τῷ 1833 ἐπὶ τῆς ἀνηλικιότητος τοῦ πρώτου βασιλέως τῆς Ἑλλάδος ἀοιδίμου Ὄθωνος, ἅμα ἀναλαβοῦσα τὰ τῆς διοικήσεως τῆς ἐν ἐλεεινῇ καταστάσει ἕνεκα τοῦ μακροῦ ἀγῶνος εὑρισκομένης Ἑλλάδος, ἐσκέφθη καὶ περὶ διευθετήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτῆς πραγμάτων. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον διώρισεν ἐπιτροπήν, ἧς κυριώτατον μέλος ἦτο ὁ Φαρμακίδης, ὅπως ἐξετάσῃ τὰ τῆς κα-

ταστάσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ προτείνῃ τὰ δέοντα γενέσθαι πρὸς καλὴν διαρρύθμισιν αὐτῆς. Ἵνα ἐννοηθῶσιν αἱ προτάσεις τῆς ἐπιτροπῆς ταύτης παρατηροῦμεν τὰ ἑξῆς. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἢ ὅπως ἐκαλεῖτο κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας ἐκκλησία τῆς Ἀχαΐας, ἦτο αὐτοκέφαλος μέχρι τῶν χρόνων τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου καὶ ἀνεξάρτητος, ὡς αὐτοκέφαλοι καὶ ἀνεξάρτητοι ἦσαν καὶ πᾶσαι αἱ ἄλλαι ἐκκλησίαι τῶν ῥωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν. Ὅτε δὲ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ μεγάλου Κωνσταντίνου τὸ κράτος διῃρέθη εἰς μεγάλας διοικήσεις, περιλαμβανούσας ἑκάστας πολλὰς ἐπαρχίας, διῃρέθη καὶ ἡ ἐκκλησία διοικητικῶς εἰς ἰσαρίθμους σχεδὸν ἐκκλησιαστικὰς διοικήσεις, ὧν προέστησαν οἱ ἔξαρχοι κληθέντες ἢ ἀρχιεπίσκοποι, ὧν τινες μετὰ ταῦτα καὶ πατριάρχαι ὠνομάσθησαν. Τότε ὑπήχθη καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς πρωτευούσης τῆς ἀνατολικῆς λεγομένης Ἰλλυρίας. Μετὰ ταῦτα ἐπί τινας αἰῶνας βλέπομεν τὸν ἐπίσκοπον Ῥώμης ἀσκοῦντα κυριαρχικὰ δικαιώματα ἐπὶ τῶν ἐκκλησιῶν τούτων τῆς ἀνατολικῆς Ἰλλυρίας καὶ ἑπομένως καὶ τῆς Ἑλλάδος, ἕως οὗ κατὰ τὸν Η΄ αἰῶνα Λέων ὁ Ἴσαυρος ἥνωσεν αὐτὰς μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ὑπὸ τοῦτον δὲ ἐτέλει ἡ ἐκκλησία μέχρι τοῦ 1821. Ἐκραγείσης τῆς ἐπαναστάσεως καὶ κηρυξάσης τῆς Ἑλλάδος τὴν ἑαυτῆς ἐλευθερίαν, ὡς διεκόπη ἡ πολιτικὴ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἐξάρτησις, οὕτω διεκόπη καὶ ἡ ἐκκλησιαστική. Ἡ ἐπαναστατήσασα κατὰ τῆς Τουρκίας Ἑλλὰς ἀμείλικτον καὶ μέχρις ἀμοιβαίας ἐξοντώσεως διεξάγουσα ἀγῶνα δὲν ἠδύνατο νὰ δέχηται τοῦ λοιποῦ διαταγὰς παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, ὑπαλλήλου τοῦ Σουλτάνου καὶ ἠναγκασμένου νὰ ἐκτελῇ τὰς διαταγὰς αὐτοῦ, τοσοῦτον μᾶλλον ὅσον τὸ πατριαρχεῖον κατ' ἀπαίτησιν ὑψηλὴν καὶ ἐξηναγκασμένον ἀφώριζε τὴν ἐπανάστασιν. Κατ' ἀνάγκην λοιπὸν εἰς τὴν πολιτικὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς Ἑλλάδος ἔπρεπε νὰ ἀκολουθήσῃ ἡ ἐκκλησιαστική. Ἄλλως τε τοῦτο ἦτο σύμφωνον πρὸν τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ἀνέκαθεν διεμορφώθη ἡ ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ· ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις καὶ διαίρεσις ἠκολούθει τῇ πολιτικῇ. Ὁ ιζ' κανὼν τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου λέγει: «Τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν ἡ τάξις ἀκολουθείτω.» Σύμφωνα δὲ πρὸς ταῦτα λέγει καὶ ὁ Φώτιος ἐν τῇ πρὸς τὸν πάπαν Νικόλαον τὸν Α' ἐπιστολῇ αὐτοῦ· «Τὰ ἐκκλη-

σιαστικὰ καὶ μάλιστα τὰ περὶ «τῶν ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατείαις καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθε.» Κατὰ ταῦτα λοιπὸν ἔθνος ἐλεύθερον γενόμενον, αὐτοδικαίως πρέπει νὰ ἔχῃ καὶ ἐλευθέραν καὶ αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν. Συμφώνως πρὸς ταῦτα καὶ πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τῶν κανόνων, καθ' οὓς διοικεῖται ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ἅμα ἐκραγείσης τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως, ἔπαυσε καὶ ἡ ἐξάρτησις τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ ξένης ἀρχῆς. Οἱ ἐπίσκοποι ἱερουργοῦντες ἐμνημόνευον ἁπλῶς «πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων,» αἱ δὲ ἐθνικαὶ συνελεύσεις τῆς Ἐπιδαύρου τῷ 1822 καὶ τῆς Τροιζῆνος τῷ 1827, κηρύττουσαι ἁπλῶς, ὅτι ἐπικρατοῦσα θρησκεία ἐν Ἑλλάδι εἶναι ἡ ἀνατολικὴ ὀρθόδοξος ἐκκλησία, οὐδεμίαν μνείαν ποιοῦνται ἐξαρτήσεως ἀπὸ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἦτο ἀδύνατος πλέον ἡ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως διοικητικὴ ἐξάρτησις τῆς ἐκκλησίας. Ὁ διοικητικὸς οὗτος χωρισμὸς δὲν ἦτο δογματικός, ἡ ἐν τῇ πίστει ἑνότης διετηρεῖτο· αὕτη δὲ εἶναι ἡ συνέχουσα τὴν ὅλην ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν τὴν ἀπαρτιζομένην ἐκ πολλῶν κατὰ μέρος διοικητικῶς ἀνεξαρτήτων ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς τὴν πρώτην τιμητικὴν μόνον θέσιν κατέχει ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Διὰ τοῦτο τὸ πολίτευμα τῆς ἡμετέρας ἀνατολικῆς ἐκκλησίας δύναται νὰ ὀνομασθῇ ὁμοσπονδιακόν. Ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως, καθὼς καὶ ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν διοίκησιν τὰ πάντα ἐν αὐτῇ εὑρίσκοντο ἐν χαώδει καταστάσει, εὑρίσκετο, ὡς εἰκός, ἐν λίαν ἀνωμάλῳ καταστάσει. Ἀρχή τις ἐκκλησιαστικὴ διοικοῦσα δὲν ὑπῆρχε. Καὶ ἡ ὑπὸ Καποδιστρίου δὲ ὁρισθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ἐπιτροπὴ ἦτο προσωρινή. Οὕτως εἶχον τὰ ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, ὅτε ἡ Ἀντιβασιλεία ἀνέθηκεν εἰς τὸν Φαρμακίδην καὶ τὰ ἄλλα μέλη τῆς ὑπ' αὐτῆς συστάσης ἐπιτροπῆς νὰ ἐξετάσωσι τὴν κατάστασιν τῆς ἐκκλησίας καὶ προτείνωσι τί πρέπει νὰ γίνῃ.

Ἡ ἐπιτροπή, κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Φαρμακίδου, προὔτεινε δύο τινὰ ὡς ἀναγκαιότατα, τὴν διὰ τῆς ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος ἐπίσημον ἀνακήρυξιν τῆς πράγματι ἤδη ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως ὑφισταμένης ἀνεξαρτησίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς ῥωσσικῆς Συνόδου σύστασιν διαρκοῦς Συνόδου, ἥτις ὡς ἀνωτάτη ἀρχὴ νὰ διοικῇ αὐτήν. Ἡ αὐτὴ ἐπιτροπὴ ἢ μᾶλλον ὁ Φαρμακίδης, ὅστις ἦτο ἡ ψυχὴ αὐτῆς, παρεσκεύασε καὶ καταστατικὸν τῆς μελλούσης ταύτης Συνό-

δου. Αἱ προτάσεις αὗται ἐθεωρήθησαν δικαίως λίαν ὀρθαί. Καὶ πράγματι ἡ κυβέρνησις ἀφοῦ ἐζήτησε καὶ τῶν ἐπισκόπων τὴν γνώμην, καὶ εἶδε καὶ αὐτοὺς συμφωνοῦντας, συνεκάλεσεν αὐτοὺς ἐν Ναυπλίῳ τῇ 27 Ἰουλίου τοῦ 1833 εἰς γενικὴν ἐκκλησιαστικὴν συνέλευσιν, ἥτις καὶ ἐπισήμως ἀνεκήρυξε τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Κατόπιν δὲ συνέστησε καὶ τὴν πρώτην ἱερὰν σύνοδον, ἐδημοσίευσε δὲ καὶ τὸ καταστατικὸν αὐτῆς ὡς νόμον τοῦ κράτους (1833.) Γραμματεὺς διωρίσθη ὁ Φαρμακίδης καὶ τοιοῦτος διέμεινε μετά τινων διακοπῶν μέχρι τοῦ θανάτου του σχεδόν, ὢν πάντοτε τὸ πᾶν ἐν αὐτῇ· διότι ἕνεκα τῆς μεγάλης παιδείας του καὶ τῆς γενικῆς ὑπολήψεως περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς παρὰ τῇ κυβερνήσει ἰσχύος αὐτοῦ ἐπεβάλλετο εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς τοὺς ἑκάστοτε συγκροτοῦντας τὴν σύνοδον. Ἡ Σύνοδος συνεκροτήθη ἐκ πέντε μελῶν, ἅτινα ἦσαν πάντοτε ἀρχιερεῖς, εἰ καὶ κατὰ τὸ καταστατικὸν δύο ἐξ αὐτῶν ἠδύναντο νὰ ἦναι καὶ πρεσβύτεροι ὡς πάρεδροι. Τοιοῦτοι πρεσβύτεροι παρεδρεύουσι καὶ ἐν τῇ διοικούσῃ Συνόδῳ τῆς ῥωσσικῆς ἐκκλησίας. Ἀνενεοῦντο δὲ τὰ μέλη τῆς ἱερᾶς Συνόδου κατ' ἔτος τῇ ἐκλογῇ τῆς κυβερνήσεως, καὶ πρόεδρος ἑκάστοτε ἦτο ὁ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας φέρων. Ἐπὶ καθαρῶς ἐκκλησιαστικῶν ἢ πνευματικῶν ὑποθέσεων, τῶν λεγομένων ἐσωτερικῶν, ἐνήργει ἡ Σύνοδος ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης ἄλλης ἐξουσίας, ἐπὶ δὲ τῶν μικτῶν ὑποθέσεων, τῶν ἐχουσῶν καὶ ὑλικὴν ἢ πολιτικὴν ὄψιν, αἵτινες ἐχαρακτηρίσθησαν ὡς ἐξωτερικαί, δηλαδὴ ἐπὶ τῶν ὑποθέσεων περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ μοναστηριακῶν περιουσιῶν, τῶν διορισμῶν εἰς ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, τῶν διαιρέσεων τῶν ἐκκλησιαστικῶν περιφερειῶν, τῶν ἐκτάκτων ἐκκλησιαστικῶν τελετῶν, τῶν ἐκκλησιαστικῶν γάμων καὶ τῶν τοιούτων πραγμάτων ἔμελλεν ἡ ἱερὰ Σύνοδος νὰ συμπράττῃ μετὰ τῆς κυβερνήσεως. Ἐπειδὴ δὲ εἰς τὸ κράτος ἀνήκει ἡ κυριαρχικὴ ἐποπτεία ἐπὶ πάντων τῶν ἐν αὐτῷ γινομένων, ὡρίσθη ἐν τῇ ἱερᾷ Συνόδῳ καὶ βασιλικὸς ἐπίτροπος, ἄνευ τῆς παρουσίας τοῦ ὁποίου οὐδὲν ἠδύνατο νὰ ἀποφασισθῇ. Ἡ Σύνοδος ἤρξατο ἐνεργοῦσα· ὡρίσθη δὲ καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκοπῶν, καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν εἰσάγεται τὸ πρῶτον τάξις ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι τῆς Ἑλλάδος καὶ παύει ἡ ἀνωμαλία καὶ ἀταξία ἐκείνη, ἥτις ἐπεκράτει διαρκούσης τῆς ἐπαναστάσεως. Τὸ ἔργον τοῦτο ὑπῆρξε κατόρθωμα τοῦ Φαρμακίδου. Πρὸς κρείτονα δὲ διαρρύθμισιν

καὶ τῶν μοναστηριακῶν πραγμάτων διελύθησαν τῷ 1833 καὶ 1834 καὶ τὰ περιττὰ μοναστήρια, ὅσα εἶχον ἕνα ἢ δύο μοναχούς, ἐκ δὲ τῶν εἰσοδημάτων τῶν περιουσιῶν αὐτῶν ἤρξατο ἡ κυβέρνησις νὰ δαπανᾷ πρὸς διατήρησιν τῆς Συνόδου καὶ τῶν ἀρχιερέων καὶ πρὸς ἐκπαίδευσιν τοῦ κλήρου. Πρὸς τὸν τελευταῖον σκοπὸν συνέστησεν ἡ κυβέρνησις βραδύτερον καὶ τὴν θεολογικὴν σχολὴν τοῦ πανεπιστημίου. Καὶ περὶ τῆς διαχειρίσεως δὲ τῶν περιουσιῶν τῶν διατηρηθεισῶν, μονῶν καὶ τῆς ἐξελέγξεως αὐτῆς ἐλήφθησαν τὰ κατάλληλα μέτρα. Ἡ ἐθνοσυνέλευσις τοῦ 1844 ἐπεκύρωσε τὴν νέαν τάξιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ συντάγματός της, τὸ ὁποῖον διακηρύξαν τὴν μετὰ τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν δογματικὴν ἑνότητα τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, ἀνεγνώρισε τὴν διοικητικὴν αὐτῆς ἀνεξαρτησίαν καὶ ἐπεβεβαίωσεν οὕτω τὴν πρᾶξιν τῶν ἐπισκόπων καὶ τῆς κυβερνήσεως τὴν γενομένην τῷ 1833.

Ἀλλ' ἡ εἰσαγωγὴ τῆς νέας τάξεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἐφ' ᾗ ἔχαιρον πάντες οἱ φίλοι τῆς πατρίδος, δὲν ἤρεσεν εἰς τάξιν τινὰ ἄγαν συντηρητικῶν, ἄγαν εὐσεβῶν καὶ φανατικῶν ἀνθρώπων, οἵτινες εἶναι πάντοτε ἕτοιμοι πᾶσαν μεταβολήν, πᾶσαν μετακίνησιν καὶ τὴν εὐλογωτάτην ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς πράγμασι νὰ ψέξωσιν. Οἱ τοιοῦτοι ἤρχισαν νὰ καταφέρωνται πρὸ πάντων κατὰ τοῦ Φαρμακίδου, διότι ἦτο γνωστόν, ὅτι αὐτὸς πρὸ πάντων εἰργάσθη ὑπὲρ τῆς νέας τάξεως. Δὲν ἔπρεπεν, ἔλεγον, νὰ ἀποσπασθῇ ἡ ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διοικητικῶς ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἢ τοὐλάχιστον ἔπρεπε νὰ ζητηθῇ ἡ χειραφέτησις αὐτῆς ἐκεῖθεν· ἡ ἑνότης τῆς ἐκκλησίας, ἔλεγον, κινδυνεύει· ἡ ἐκκλησία ὑπεδουλώθη τῇ πολιτείᾳ· ἡ δύναμις τοῦ καθολικοῦ βασιλέως εἶναι ἐπικίνδυνος τῇ ὀρθοδοξίᾳ· ἡ διάλυσις περιττῶν μοναστηρίων παριστάνετο ὡς ἀσέβεια, κατεκρίνοντο δὲ καὶ πράξεις τινὲς τῆς Συνόδου, οἷον τὸ ὅτι ἐπέτρεψε κατὰ τοὺς γάμους τὸν ϛ' βαθμὸν ἐξ αἵματος καὶ τὸν ε' ἐξ ἀγχιστείας, (οἵτινες μετὰ ταῦτα πάλιν ἀπηγορεύθησαν ὑπ' αὐτῆς), συνεχώρει τοὺς μικτοὺς γάμους, ἀνεγνώρισεν οἰκονομικῶς γάμους τινὰς κατὰ τὴν ἐπανάστασιν μὴ κατὰ τοὺς κανόνας γενομένους καὶ παρεδέχθη τὴν διάλυσιν τῶν γάμων διὰ τῶν δικαστηρίων. Κατηγορεῖτο δὲ ἡ Σύνοδος καὶ διότι δὲν κατεδίωκε σφοδρῶς, ὡς αὐτοὶ ἤθελον, τοὺς διαμαρτυρομένους ἱεραποστόλους, οἵτινες εἶχον ἀναφανῆ ἐνιαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὡς καὶ ἐν τῇ λοιπῇ ἀνατολῇ, καὶ προνοήσαντες περὶ

μεταφράσεως τῶν ἁγίων Γραφῶν εἰς ἁπλῆν γλῶσσαν, διέδιδον τὰς μεταφράσεις ταύτας εἰς τὸν λαὸν καὶ ἄλλα βιβλία, συνετήρουν δὲ καὶ σχολεῖα πρὸς ἐκπαίδευσιν τῆς νεολαίας. Κέντρον τοῦ κατὰ τοῦ Φαρμακίδου καὶ τῆς νέας τάξεως πολέμου τούτου ἦτο ὁ πρεσβύτερος Οἰκονόμος, ὅστις ἀπελθὼν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν ἔκρηξιν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως εἰς Ῥωσσίαν, ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἀνὴρ εὐγλωττότατος, ὁ ἐξοχώτερος ἴσως Ἕλλην ῥήτωρ ὁ ἀναφανεὶς ἀπὸ τῆς ἁλώσεως καὶ ἐντεῦθεν, ὡς τοιοῦτος ἀληθὲς κόσμημα τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος, ἑλληνιστὴς βαθύς, πολυμάθειαν κεκτημένος εὐρυτάτην, τοῖς ἀρχαίοις πατράσι μᾶλλον προσκεκολλημένος, περιφρονῶν δὲ τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην τῶν δυτικῶν λαῶν, πνεύματος συντηρητικωτάτου, πολέμιος δὲ ὡς ἐκ τούτου παντὸς νεωτερισμοῦ καὶ διὰ ταῦτα πάντα ἀντίθετος ἐν πᾶσι τῷ Φαρμακίδῃ, ὁ ἀντίπους αὐτοῦ. Ὄργανον δὲ ἐχρησίμευε τῇ κατὰ τοῦ Φαρμακίδου μερίδι ἡ κατ' ἀρχὰς μὲν ἐν Ναυπλίῳ εἶτα δὲ ἐν Ἀθήναις παρά τινος Γερμανοῦ ἐκδιδομένη «Εὐαγγελικὴ Σάλπιγξ.» Ὁ Φαρμακίδης καὶ οἱ φίλοι αὐτοῦ ἔγραφον συνήθως ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ.» Ὁ Οἰκονόμος ἐπολέμησε τὴν νέαν τάξιν τῶν πραγμάτων διὰ τῆς διατριβῆς του «Περὶ τῶν τριῶν ἱερατικῶν βαθμῶν,» δι' ἧς προσβάλλει ὡς πρεσβυτεριανισμὸν τὸ ὅτι τὸ καταστατικὸν ὥριζεν, ὅτι καὶ πρεσβύτεροι ἠδύναντο νὰ παρακάθηνται ἐν τῇ συνόδῳ καὶ τὰς ἄλλας διατάξεις περὶ αὐτῆς καὶ πράξεις της. Πᾶν ὅ,τι ἐγράφετο ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ,» ἀπεδίδετο τῷ Φαρμακίδῃ καὶ αὐτὸς ἐθεωρεῖτο ὑπεύθυνος ἐπ' αὐτοῖς. Οὕτως ἀπεδόθη αὐτῷ καὶ ἄρθρον τι, ἐν ᾧ ἰσχυρίζετο ὁ γράφων, ὅτι οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες δὲν εἶναι γνήσιοι, ἀλλὰ διατάξεις μεταγενέστεραι. Καὶ κατὰ τῆς ἀποφάνσεως ταύτης ἐπετέθη ὁ Οἰκονόμος. Ὑπὲρ τοῦ Φαρμακίδου ἀντεπεξῆλθε τότε κατὰ τοῦ Οἰκονόμου ὁ Βάμβας, κληρικὸς σεβαστός, φιλοσοφικῶς μεμορφωμένος, συμφωνῶν πληρέστατα μετὰ τοῦ Φαρμακίδου, καὶ ὢν τοῦ αὐτοῦ φιλελευθέρου καὶ προοδευτικοῦ πνεύματος, ὡς ἐκεῖνος, λαβὼν δὲ μέρος σπουδαιότατον ἐν ταῖς τότε δαπάνῃ τῆς ἐν Λονδίνῳ βιβλικῆς εταιρείας γενομέναις νεοελληνικαῖς μεταφράσεσι τῶν ἁγίων Γραφῶν, πεποιθὼς λίαν ὀρθῶς, ὅτι ἡ διάδοσις τῆς Γραφῆς εἰς τὸν λαὸν ἐν γλώσσῃ ἁπλῇ δὲν ἐδύνατο ἢ νὰ ἀποβῇ ὠφελιμωτάτη τῷ λαῷ. Ἡ πραγματεία του ἐπιγράφεται: «Ἀπάντησις εἰς τὴν περὶ νεοελληνικῆς ἐκκλησίας πραγματείαν τοῦ Οἰκονόμου.» Οὗτος δ' ἀνταπήντησε διὰ

τῆς « Ἐπικρίσεως, » κατακρίνων τὰς μεταφράσεις εἰς τὸ ἁπλοῦν ἐκ τοῦ ἑβραϊκοῦ κειμένου καὶ ὑποστηρίζων τὸ θεόπνευστον τῶν Ο' ἑρμηνευτῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καὶ πάλιν δὲ ἀπήντησεν ὁ Βάμβας διὰ τῆς « Ἀντεπικρίσεως. »

Ἐνῷ ὁ ἀγὼν οὗτος διεξήγετο ἐν Ἑλλάδι ἐπῆλθεν ἀρωγὸς τοῖς ἀντιπάλοις τοῦ Φαρμακίδου καὶ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γρηγόριος ὁ Ϛ', ὅστις συνοδικῶς κατέκρινε τὰς μεταφράσεις τῶν Γραφῶν καὶ διέταξε πανταχοῦ ὅπου εὑρίσκοντο νὰ συλλέγωνται καὶ νὰ παραδίδωνται εἰς τὸ πῦρ μετὰ τῶν ἄλλων βιβλίων, ἅτινα οἱ διαμαρτυρόμενοι διέδιδον (1836). Ταῦτα ὑπερέβαινον προφανῶς τὸ πρέπον ὅριον· ὁ ζῆλος οὗτος ὑπὲρ τῆς θρησκείας προὐχώρει πέρα τοῦ ὀρθοῦ. Ἡ ἱερὰ Γραφὴ ἔστω καὶ ἐν μεταφράσει ἁπλῇ νὰ παραδίδωται εἰς τὸ πῦρ! ἦτό τι πρωτοφανὲς ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ, ὑπομιμνῆσκον τὸν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας φανατισμὸν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας. Αἱ Γραφαὶ αὗται μετεφράσθησαν ὑπὸ Ἑλλήνων ὀρθοδόξων λογίων, τοῦ Βάμβα, τοῦ Τυπάλδου, τοῦ Βαλέττα καὶ ἄλλων καὶ οὐδὲν διὰ τοῦτο περιεῖχον τὸ ἀπᾷδον τῇ ὀρθοδοξίᾳ. Τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον καὶ ἱερὰ ἡ Σύνοδος, ἥτις ἐμιμήθη αὐτὸ ἐν τούτῳ, ἠδύναντο καὶ ἔπρεπε νὰ κατακρίνωσι τὰ ἑτερόδοξα βιβλία τὰ παρὰ τῶν ἱεραποστόλων ἐξαπλούμενα, οὐδέποτε ὅμως ἔπρεπεν ἐν τῷ ζήλῳ αὐτῶν νὰ φθάσωσι μέχρι τοῦ σημείου νὰ παραδώσωσι τῷ πυρὶ τὴν ἁγίαν Γραφήν. Τοῦτο ὑπῆρξεν ἀσύγγνωστον σφάλμα μὴ τιμῆσαν τὴν ἡμετέραν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Τὸ πνεῦμα τῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς νέας τάξεως καὶ κατὰ τοῦ Φαρμακίδου εἰσήχθη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Σύνοδον τῆς Ἑλλάδος, ἀφ' ὅτου εἰς τὰ πράγματα ἦλθον οἱ ἐχθροὶ τοῦ Φαρμακίδου, ἐγένετο δὲ πρόεδρος τῆς συνόδου Διονύσιος ὁ Κυνουρίας, ἱεράρχης ἀφωσιωμένος ταῖς ἰδίαις τοῦ Οἰκονόμου. Τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον τότε ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἀντιδραστικοῦ πνεύματος κινούμενον, ἀπαντῶν εἰς τὴν Ἰόνιον κυβέρνησιν. σκοποῦσαν νὰ ἐκδώσῃ κώδικα καὶ νὰ διατάξῃ τὰ περὶ γάμου, ἀπηγόρευσεν (ἀπίστευτον εἰπεῖν) καὶ αὐτὸν τὸν η' βαθμὸν ἐξ αἵματος, ὃν ἄλλοτε εἶχεν ἐπιτρέψει μετὰ τοῦ ζ' μάλιστα. Ὀλίγῳ δὲ βραδύτερον ἐξεδόθησαν καὶ τὰ πρακτικὰ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας περὶ συνοικεσίων (1839), ἐν οἷς κατακρίνονται τὰ σχολεῖα τῆς Ἑπτανήσου, ὑβρίζεται δὲ ὁ Γυίλφορδ καὶ προσβάλλονται ὀνομαστὶ ὁ Φαρμακίδης καὶ ὁ Βάμβας. Δύο κόμματα ἐσχηματίσθησαν καὶ ἐπάλαιον πρὸς ἄλληλα, τὸ μὲν φιλελεύθερον καὶ προο-

δευτικόν, κεκηρυγμένον ὑπὲρ τῆς καταπολεμήσεως τῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων, ὑπὲρ τῆς ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου καὶ τῆς διαφωτίσεως τοῦ λαοῦ διὰ τῶν σχολείων καὶ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης, ἔχον ἐπὶ κορυφῆς τὸν Φαρμακίδην, ὑπὲρ οὗ ἦσαν κεκηρυγμένοι ἰδίως οἱ λόγιοι, τὸ δὲ συντηρητικὸν καὶ ὀπισθοδρομικόν, κεκηρυγμένον κατὰ πάσης μετακινήσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων, ἐχθρὸν δὲ τῶν νεωτέρων ἰδεῶν καὶ τῆς ἐξ Εὐρώπης προερχομένης νεωτέρας ἐπιστήμης καὶ ὑπόπτως βλέπον τὰ σχολεῖα καὶ τοὺς λογίους, ἔχον ἐπὶ κορυφῆς τὸν Οἰκονόμον. Ἡ ἐκπαίδευσις τοῦ κατωτέρου κλήρου εἰς τοὺς τελευταίους ἐφαίνετο ἀνωφελὴς καὶ περιττή, τοσοῦτον δὲ ὑπόπτως ἔβλεπον καὶ αὐτὸ τὸ πανεπιστήμιον, ὥστε ὁ Ἀττικῆς Νεόφυτος ἐκωλύθη ὑπ' αὐτῶν τῷ 1838 νὰ παραστῇ κατὰ τὴν ἐπέτειον αὐτοῦ!

Οἱ κορυφαῖοι τῶν δύο μερίδων ἐξηκολούθουν ἀδιάλειπτον πόλεμον πρὸς ἀλλήλους. Ἐπὶ πάντων τῶν ζητημάτων διεφώνουν, καὶ τοῦτο ἦτο πολὺ φυσικόν, διότι ἀνεχώρουν ἀπὸ διαφόρων ἀρχῶν καὶ ἐσκέπτοντο διαφόρως. Ὁ Οἰκονόμος ὡς ὀρθὸν ἀπεφαίνετο ἀνεξετάστως πᾶν τὸ ὑφιστάμενον, τὸ κρατοῦν, τὸ παραδοθὲν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων· ὁ Φαρμακίδης τοὐναντίον ἐφρόνει, ὅτι πρέπει μὲν νὰ ἦναι σεβασταὶ αἱ γνῶμαι τῶν ἀρχαίων, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνοι δὲν ἦσαν ἄπταιστοι, ὅταν διὰ τῆς λογικῆς ἐρεύνης, διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων, ἀπεδεικνύετο ἐσφαλμένη γνώμη τις αὐτῶν, δὲν ἐδίσταζε νὰ ἀποδεχθῇ ἀντίθετον γνώμην. Ἐκεῖνος ἐπείθετο μόνον εἰς τὸ κῦρος· οὗτος καὶ εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον. Ἡ ἀντίθεσις αὕτη ἐφάνη καὶ ἐν τῇ κατὰ τὸ 1838 γενομένῃ ἔριδι αὐτῶν «περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου,» περὶ οὗ λέγει ὁ Κύριος, ὅτι ἐφονεύθη ὑπὸ τῶν Ἰουδαίων μεταξὺ τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ θυσιαστηρίου (Ματθ. κγ', 35. Λουκ. ιά. 51). Ὁ Οἰκονόμος ὑπεστήριζεν ἐν τῇ «Εὐαγγελικῇ Σάλπιγγι,» ἀκολουθῶν τῇ περὶ τούτου γνώμῃ ἀρχαίων, ὅτι ἐννοεῖται ὁ πατὴρ τοῦ Προδρόμου. Τὴν γνώμην ταύτην ἐπικρίνων, ὑπεστήριξεν ὁ Φαρμακίδης ὅτι ἐννοεῖται ὁ Ζαχαρίας ὁ Ἰωδαέ, περὶ οὗ ἡ Β' βίβλος τῶν Παραλειπομένων λέγει ὅτι ἐφονεύθη διαταγῇ τοῦ βασιλέως Ἰωὰς ἐν τῷ ναῷ, και οὗτινος ὁ πατὴρ δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἐλέγετο καὶ Βαραχίας, διότι πολλοὶ ἐν τῇ Γραφῇ ἀπαντῶσι μετὰ δύο ὀνομάτων. Τὴν γνώμην τοῦ Οἰκονόμου εὑρίσκει ἡμαρτημένην, διότι ἡ Καινὴ Διαθήκη δὲν γνωρίζει Βαραχίαν τινὰ πατέρα Ζαχαρίου τοῦ πατρὸς Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου. Ὁ Φαρμακίδης ἀποδεικνύει ὅτι ἡ παράδοσις περὶ

Βαραχίου ὡς πατρὸς δῆθεν τοῦ Ζαχαρίου τοῦ πατρὸς τοῦ Προδρόμου, ἣ ἠκολούθησάν τινες τῶν ἀρχαίων, ἔχει τὴν ἀρχήν της ἀπὸ ἀποκρύφου τινὸς βιβλίου «Περὶ τῆς γεννήσεως τῆς Παρθένου» ἐπιγραφομένου. Ὁ Φαρμακίδης γράφων τὸ ἔργον του «περὶ Ζαχαρίου υἱοῦ Βαραχίου» κατὰ τοῦ Οἰκονόμου ἤθελε ν' ἀποδείξῃ ὅτι δὲν πρέπει νὰ δεχώμεθα τυφλῶς πᾶσαν παράδοσιν καὶ πᾶσαν γνώμην τῶν ἀρχαίων, ἀλλὰ νὰ ἐξετάζωμεν ὡς λογικοὶ ἄνθρωποι τα πράγματα. Εἰς τὸ αὐτὸ ἔργον ἐπισυνάπτει ὁ Φαρμακίδης ὡς παράρτημα καὶ διατριβὴν περὶ βαττολογίας, ἐπικρίνων ἄλλην διατριβὴν τοῦ Οἰκονόμου περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου ἐν τῇ «Εὐαγγελικῇ Σάλπιγγι.» Ὁ Οἰκονόμος βαττολογίαν ἐννοεῖ τὴν αἴτησιν ἀτόπων πραγμάτων, ὥστε τὸ εὐαγγελικὸν ῥητὸν «μὴ βαττολογήσητε» (Ματθ. ϛ', 7), ἐξηγεῖ: μὴ ζητεῖτε ἄτοπα. Ὁ δὲ Φαρμακίδης ἐννοεῖ βαττολογίαν τὴν φλυαρίαν καὶ πολυλογίαν ἐν ταῖς προσευχαῖς. Ὁ πρῶτος ἤθελε νὰ δικαιολογήσῃ καὶ ὑπερασπίσῃ τὰς μακρὰς προσευχάς· ὁ δὲ καταδικάζει αὐτάς. Παρατηρήσατε καὶ ἐνταῦθα τὴν ἀντίθεσιν τῶν πνευμάτων!

Οἱ ἐχθροὶ τοῦ Φαρμακίδου ἐπωφελήθησαν πολὺ τὰ Καϊρικὰ ἐναντίον αὐτοῦ. Ὁ Καΐρης πρὶν ἢ καταλίπῃ τὸν χριστιανισμὸν καὶ ἄρξηται νὰ διδάσκῃ τὰς δοξασίας του, ἀπήλαυε μεγάλης ὑπολήψεως, Ἦτο κληρικὸς πεπαιδευμένος σπουδάσας ἐν Γαλλίᾳ, γνώστης τῶν φυσικῶν καὶ μαθηματικῶν ἐπιστημῶν, οὐχὶ ἄγευστος φιλοσοφίας καὶ ἑλληνιστὴς καλός, ὡς ἦσαν οἱ τότε λόγιοι. Μετέσχε δὲ τοῦ ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνος καὶ κατετάσσετο ἐν τῇ χορείᾳ τῶν τότε ἐπιφανεστέρων κληρικῶν, Φαρμακίδου, Βάμβα, Κωνσταντᾶ, Γαζῆ, Οἰκονόμου, Δούκα. Καὶ πόσους δὲν ἠρίθμει τότε σοφοὺς ὁ κλῆρος ἡμῶν ἐν ταῖς τάξεσιν αὐτοῦ! Ὅτε ἵδρυσέ δι' ἐράνων τὸ ἐν Ἄνδρῳ σχολεῖον, (1836), τὸ ὁποῖον ὀρφανοτροφεῖον ὠνόμασε, διότι ἐν αὐτῷ ἔμελλον νὰ ἐκπαιδευθῶσι τὰ ἀπορφανισθέντα τέκνα τῶν πεσόντων ὑπὲρ πατρίδος, πάντες ἐπεκρότησαν εἰς τὸ ἔργον καὶ πολλὰς ἔτρεφον ἐξ αὐτοῦ ἐλπίδας. Ἀλλὰ δυστυχῶς αἱ ἐλπίδες αὗται ἐναυάγησαν πᾶσαι ἕνεκα τῆς ἐν τῷ μεταξὺ ἐπελθούσης μετατροπῆς τῶν φρονημάτων τοῦ Καΐρου, ἐξ ἧς ἔμελλε μέγα σκάνδαλον νὰ γεννηθῇ ἐν Ἑλλάδι. Διότι αἴφνης διαδίδεται ὡς ἀστραπὴ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα ἡ ἀπροσδόκητος ἀγγελία, ὅτι ὁ Καΐρης ἀπέστη τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ διδάσκει τοὺς μεμυημένους ἐκ τῶν μαθητῶν νέαν τινὰ φυσικὴν θεϊστικὴν θρησκείαν, τὸν θεοσεβισμὸν, ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ὁποίου εἶχε καὶ προσευχὰς συν-

τάξει ἐν δωρικῇ διαλέκτῳ, ἃς ἔλεγον οἱ ὀπαδοί του. Τί εἶναι ὁ θεοσεβισμὸς οὗτος; Εἶναι ὁ θεϊσμὸς τῶν ἄγγλων φιλοσόφων τοῦ ΙΗ' αἰῶνος, ἡ φυσικὴ θρησκεία τοῦ Ῥουσῶ, ἡ θρησκεία τῶν θεοφιλανθρώπων τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως, ἡ δεχομένη ὡς μόνα δόγματα τὰς ἁπλᾶς ἀληθείας τὰς παντὶ λογικῷ ἀνθρώπῳ προσιτάς, τοῦ Θεοῦ, τῆς ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας. Ὡς βλέπομεν ἐκ τῆς Γνωστικῆς τοῦ Καΐρου τῆς δημοσιευθείσης ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Γλαυκωπίδου, κατὰ τὸν Καΐρην ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται εἰς πάντα λογικὸν ἄνθρωπον φυσικῶς· αἱ δὲ ἀποκαλυπτόμεναι ἰδέαι εἶναι αἱ τῆς φυσικῆς θρησκείας. Ὁ Θεὸς εἶναι πατὴρ πανάγαθος, παρήγαγε δὲ τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μηδενός, ἐν τούτοις δὲ τὴν πρώτην θέσιν κατέχουσι τὰ πνευματικὰ ὄντα, ἅτινα καὶ θεοσεβικὰ καλεῖ ὡς δυνάμενα νὰ σέβωνται τὸν Θεόν. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι θεοσεβικὸς καὶ ἀθάνατος. Ἀλλ' ἡ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ θεοσεβικὴ δύναμις ἀφ' ἑαυτῆς δὲν δύναται νὰ ἀναπτυχθῇ, ἡ ἀνάπτυξις αὕτη γίνεται ὅταν ὁ Θεὸς ἀποκαλύψῃ ἑαυτὸν αὐτῷ. Τοῦτο κατορθοῦται, ἐὰν ὁ ἄνθρωπος ἀφοσιώσῃ τὸν νοῦν αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸ θεῖον θέλημα. Τότε ἀποκαλύπτεται τῷ θεοσεβικῷ ὄντι ὁ Θεὸς καὶ κοινωνεῖ μετ' αὐτοῦ, τὸ δ' αὐτῷ μεταδιδόμενον πνεῦμα τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ χάρις αὐτοῦ ἀπεργάζονται τὸν ἄνθρωπον θεῖον. Αὗται εἶναι αἱ κυριώτεραι ἔννοιαι τοῦ θεοσεβισμοῦ. Εἶναι λίαν παράδοξον πῶς κληρικὸς ἀνήρ, φθάσας εἰς τὸ γῆρας ἐν τοῖς κόλποις τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀφίσταται αἴφνης αὐτοῦ ὅπως παρουσιασθῇ ἱδρυτὴς νέου δῆθεν θρησκεύματος. Ὠνόμασα δῆθεν νέον θρήσκευμα τὸν καϊρικὸν θεοσεβισμόν, διότι πράγματι δὲν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον ἢ ἰδέαι χριστιανικαὶ δι' ἄλλων ὀνομάτων ὀνομαζόμεναι καὶ παρουσιαζόμεναι ὥς τι νέον καὶ ἀντιτιθέμεναι μάλιστα τῷ χριστιανισμῷ. Ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι πανάγαθος πατήρ· ὅτι ἔπλασε τὸν κόσμον· ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ καὶ ζητεῖ τὸν Θεόν· ὅτι ὁ Θεὸς ἀπεκαλύφθη τῷ κόσμῳ· ὅτι διὰ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ κοινωνοῦμεν τῷ Θεῷ δὲν εἶναι ἀλήθειαι τοῦ Εὐαγγελίου, ἐν πάσῃ αὐτοῦ σελίδι ἀπαντῶσαι, αἵτινες διαδοθεῖσαι εἰς τὸν κόσμον καὶ ἐπὶ δεκαεννέα αἰῶνας φωτίζουσαι τὰς χριστιανικὰς κοινωνίας, ἀνεμόρφωσαν αὐτάς; Περιέμενεν ὁ κόσμος νὰ ἀνακαλύψῃ αὐτὰς ὁ Καΐρης καὶ σώσῃ δι' αὐτῶν τὸν κόσμον; Ὡς λειτουργὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας δὲν ἦτο κῆρυξ τῶν ἰδεῶν τούτων κατὰ τὴν ἀληθῆ αὐτῶν ἐκδοχήν; Τὸ σφάλμα τοῦ Καΐρου ἦτο μέγα, οὐδὲν δὲ ἄλλο κατώρθωσεν εἰμὴ μόνον νὰ ταράξῃ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος.

Ἡ κατ' αὐτοῦ ὡς ἀνατροπέως τῆς πατρίου θρησκείας ἀγανάκτησις τοῦ λαοῦ ὑπῆρξε μεγάλη. Ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐξέδωκεν ἀφορισμὸν κατ' αὐτοῦ, ἡ δὲ Σύνοδος τῆς Ἑλλάδος προέβη εἰς διάφορα μέτρα κατ' αὐτοῦ. Ἡ σχολὴ αὐτοῦ ἐκλείσθη, ἐπέμφθη δὲ ὁ Φαρμακίδης, ὅστις τὸ πρῶτον μετὰ ἄλλων δὲν ἐπίστευεν εἰς τὰ διαδοθέντα, ὡς γραμματεὺς τῆς Συνόδου, ἵνα ἐξετάσῃ αὐτὸν καὶ μεταπείσῃ αὐτόν. Ὁ Καΐρης δὲν ἀπέκρυψε τὰ φρονήματά του, ἔμενε δὲ ἄκαμπτος εἰς πάσας τὰς ὀρθὰς παρατηρήσεις καὶ προτροπὰς τοῦ Φαρμακίδου, ἐζήτησε δὲ τὴν ἄδειαν νὰ ἀναχωρήσῃ ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος. Τοῦτο ὑπεστήριξε καὶ ὁ Φαρμακίδης ἐν τῇ Συνόδῳ ὡς τὸ κρεῖττον ἀντὶ τῆς ποινικῆς κατ' αὐτοῦ καταδιώξεως, ἣν ἤθελον οἱ συνοδικοί. Ὁ Φαρμακίδης ἐφρόνει, ὅτι ἀναχωροῦντος τοῦ Καΐρου ἤθελον προληφθῇ τὰ σκάνδαλα, δὲν ἤθελε δὲ δοθῇ τόση σημασία εἰς αὐτόν, καὶ οἱ ἐχθροὶ τῆς Ἑλλάδος δὲν θὰ ἐλάμβανον ἀφορμὴν νὰ κατεξαναστῶσι κατ' αὐτῆς, καὶ κατὰ τῶν λογίων αὐτῆς ἐν γένει καὶ τῶν σχολείων της. Δὲν ἠκούσθη ὁ Φαρμακίδης. Ὁ Καΐρης προσκαλεῖται ἐνώπιον τῆς Συνόδου, καὶ ἀρνηθεὶς νὰ ὁμολογήσῃ τὸ σύμβολον τῆς πίστεως, καταδικάζεται καὶ ἐξορίζεται εἰς τὴν Σκίαθον (1839), ὅθεν βραδύτερον ἔφυγεν εἰς τὴν ἀλλοδαπήν. Ἐπανελθὼν δὲ μετὰ ταῦτα καὶ δικασθεὶς ἐν Σύρῳ, ἐφυλακίσθη καὶ ἀπέθανεν ἐν τῇ φυλακῇ.

Τὰ καϊρικὰ ἐνεθάρρυναν τοὺς ἀντιπάλους τοῦ Φαρμακίδου, οἵτινες παραστήσαντες αὐτὸν ὡς ἄγαν ἠπίως προσενεχθέντα τῷ Καΐρῃ, κατώρθωσαν τέλος ὅπερ πρὸ πολλοῦ ἐπεδίωκον. Ἡ Κυβέρνησις ἔπαυσεν αὐτὸν ἀπὸ τῆς θέσεως τοῦ γραμματέως τῆς Συνόδου (τῷ 1839), διωρίσθη δὲ καθηγητὴς τῆς φιλολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, οὐχὶ δὲ τῆς θεολογίας, ἧς εἶχεν ἀναδειχθῇ καθηγητὴς ἤδη τῷ 1837, χωρὶς νὰ δυνηθῇ ποτε νὰ διδάξῃ ἕνεκα τῶν πολλῶν αὐτοῦ ἀσχολιῶν ἐν τῇ Συνόδῳ. Ταῦτα πάντα ἔπληξαν καιρίως καὶ ἐπίκραναν τὸν Φαρμακίδην. Εἶδε τοὺς ἐχθρούς του ὑπερισχύσαντας· εἶδεν ἑαυτὸν παρηγκωνισμένον· ἤκουε δὲ πανταχόθεν δυσφημούμενον τὸ ὄνομά του. Ἦτο ἀνάγκη νὰ ἀποκρούσῃ τὰς κατ' αὐτοῦ κατηγορίας. Τότε ἔγραψε τὴν ὡραίαν ἀπολογίαν του (τῷ 1840). Ὁ Φαρμακίδης κατηγορεῖτο παρὰ τῶν ἀντιπάλων του διὰ τὸν ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως διοικητικὸν χωρισμὸν τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τοῦτο ἀπαντᾷ ὅτι ἐπὶ τῷ γεγονότι τούτῳ σεμνύνεται, διότι ἡ Ἑλλάς, ἐλευθέρα γενομένη πολιτικῶς, ἔπρεπε, κατὰ τὰς ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἐκκλησίᾳ ἐπικρατούσας

ἀρχὰς τῆς διοικήσεως, νὰ γίνῃ καὶ ἐκκλησιαστικῶς ἀνεξάρτητος. Ὅ,τι ἐγένετο, εἰς οὐδένα ἐκκλησιαστικὸν κανόνα ἀντέβαινεν. Ἔπειτα ὑπερασπίζει ὁ Φαρμακίδης τὴν συγκρότησιν τῆς Συνόδου, ὡς ἐγένετο τῷ 1833, καὶ τὰς πράξεις αὐτῆς. Ἡ ἐκκλησία, λέγει, πρέπει νὰ σέβηται τὴν πολιτείαν καὶ ὑπακούῃ αὐτῇ, διότι ἡ ἐκκλησία δὲν ἀποτελεῖ κράτος ἐν κράτει, ἀλλ' εἶναι ἐν τῇ πολιτείᾳ, ἥτις ἔχει δικαίωμα κυριαρχικὸν νὰ ἐπιβλέπῃ τὰς πράξεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν καὶ συμπράττῃ μετὰ τῆς ἐκκλησίας ἐπὶ τῶν μικτῶν ὑποθέσεων, αἵτινες ἔχουσι διττὸν χαρακτῆρα, καὶ ἐκκλησιαστικὸν καὶ κοσμικὸν ἢ πολιτικόν, οἷαι εἶναι αἱ ἀφορῶσαι τὸν γάμον καὶ τὰ διαζύγια. Ἡ τοιαύτη σχέσις πρὸς τὴν πολιτείαν δὲν εἶναι δουλεία ὑπ' αὐτήν· οὕτως ὑπήκουεν ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία τῇ πολιτείᾳ καὶ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων· οὕτως ὑπακούει αὐτῇ καὶ νῦν ἐν Ῥωσσίᾳ. Ἐν τοῖς πνευματικοῖς καὶ δογματικοῖς ἀφίεται, λέγει, ἐννοεῖται, ἡ ἐκκλησία ἐντελῶς ἐλευθέρα. Ὡς πρὸς τὰς μεταφράσεις δὲ εἰς τὸ ἁπλοῦν, τὰς ἐπιμελείᾳ τῶν ἱεραποστόλων γενομένας καὶ διαδιδομένας παρατηρεῖ, ὅτι ἐφρόνει καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ φρονῇ, ὅτι αὗται οὐδὲν ἔχουσι τὸ κακόν· διότι μόνον αἱ δαπάναι κατεβλήθησαν ὑπὸ τῆς λονδινείου βιβλικῆς ἑταιρίας, ἐγένοντο δὲ ὑπὸ ὀρθοδόξων θεολόγων. Τὸ ἑβραϊκὸν κείμενον, ἐξ οὗ ἐγένετο ἡ μετάφρασις τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, δὲν εἶναι νενοθευμένον· περὶ τούτου ἐγγυᾶται ἡμῖν ὁ ἄκρος σεβασμός, ὃν πάντοτε τὸ ἰσραηλιτικὸν ἔθνος ἔτρεφε πρὸς τὸ ἱερὸν τοῦτο κείμενον καὶ τὸ ὅτι πλεῖσται προφητεῖαι ἀναφερόμεναι εἰς τὸν Χριστὸν εὑρίσκονται ἐν αὐτῷ ἀνέπαφοι. Ὅτι ἡ μετάφρασις τῶν Ο' ἐγένετο κατὰ μικρὸν ὑπὸ διαφόρων μεταφραστῶν, εἶναι γνώμη καὶ τῶν Ῥώσσων ὀρθοδόξων θεολόγων, τοῦ Προκοποβικίου, τοῦ Εἰρηναίου Φαλκούκη καὶ ἄλλων. Τὰς μεταφράσεις εἰς τὸ ἁπλοῦν δὲν ἀπέκρουεν ἄλλοτε ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία. Ἀπόδειξις τὸ ὅτι καὶ ὁ πατριάρχης Κύριλλος ὁ ϛ' ἐπεκύρωσε τὴν ὑπὸ τῶν ἱεραποστόλων διαδιδομένην μετάφρασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης Μαξίμου τοῦ Καλλιπολίτου καὶ νέαν τινὰ μετάφρασιν τῆς Καινῆς Διαθήκης ὑπὸ Ἱλαρίωνος γενομένην καὶ Γρηγόριος ὁ Ε' ἦλθεν εἰς διαπραγματεύσεις μικρὸν πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως πρὸς τὴν βιβλικὴν ἑταιρίαν τοῦ Λονδίνου διὰ τοῦ Πίγκερτων περὶ μεταφράσεως τῆς Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἥτις μετάφρασις καὶ ἤρχισεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, διεκόπη δὲ μόνον ἕνεκα τῆς ἐκρήξεως τῆς ἐπαναστάσεως. Καὶ ἡ ῥωσσικὴ δὲ ἐκκλησία δέχεται τὰς μεταφράσεις,

εἶναι δὲ σύμφωνοι περὶ τούτου καὶ οἱ Ῥῶσσοι θεολόγοι. Τοὺς ἱεραποστόλους, ἐφ' ὅσον περιωρίζοντο διὰ τῶν σχολείων των νὰ διαδίδωσι τὰ γράμματα εἰς τὴν διψῶσαν παιδείαν ἑλληνικὴν νεολαίαν, ὡς ἔπραττον οἱ φιλέλληνες Χὶλλ ἐν Ἀθήναις, Ἄρτλεϋ ἐν Αἰγίνῃ καὶ Χίλδνερ ἐν Σύρῳ, οὐδεὶς ἐδικαιοῦτο νὰ καταδιώξῃ. Καὶ εἰς τοῦτο πράγματι περιωρίσθησαν κατ' ἀρχὰς οἱ ἱεραπόστολοι. Μετὰ ταῦτα μόνον παρεξετράπησάν τινες αὐτῶν, οἷον ὁ Κίγγ, εἰς προσηλυτιστικὰς ἐνεργείας. Ὡς πρὸς δὲ τὴν πρὸς τὸν Καίρην ἠπιότητά του παρατηρεῖ, ὅτι μετὰ πάντων τῶν λογίων ἐκτιμῶν τὴν παιδείαν τοῦ Καίρου καὶ τὰς πρὸς τὴν πατρίδα ἐκδουλεύσεις του καὶ τὸν χαρακτῆρά του, δὲν ἐπίστευσε καὶ αὐτὸς κατ' ἀρχὰς τὰ διαδοθέντα περὶ τῆς ἀποστασίας αὐτοῦ, ὅτι δὲ καὶ μετὰ ταῦτα ἐφρόνει, ὅτι ἔπρεπε νὰ μὴ γίνῃ πολὺς θόρυβος, ἵνα μὴ ταραχθῇ ὁ λαὸς καὶ δοθῶσιν ὅπλα τοῖς ἐχθροῖς τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἀναχώρησις τοῦ Καΐρου ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος, ἣν αὐτὸς οὗτος προὔτεινεν, ἦτο ἡ ἡσυχωτέρα λύσις τῆς ὑποθέσεως ταύτης. Τέλος μαρτύρεται ὁ Φαρμακίδης τὴν συνείδησίν του, ὅτι πάντοτε ἦτο πιστὸν τέκνον τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, τοιοῦτος δὲ εἶναι καὶ νῦν καὶ τοιοῦτος θέλει νὰ καταβῇ εἰς τὸν τάφον. Ἡ ἐκ τῆς ἀπολογίας ἐντύπωσις ἦτο ἀρίστη.

Ἀπὸ τῆς Συνόδου ἀπομακρυνθεὶς ὁ Φαρμακίδης δὲν ἔμενεν ἀργός. Εἰς τὸν χαρακτῆρα τοῦ ῥέκτου τούτου καὶ δραστηρίου ἀνδρὸς ἦτο ἄγνωστος καὶ ἀνύποιστος ἡ ἀδράνεια. Τότε ἐνησχολήθη ὁ Φαρμακίδης καὶ ἐξέδωκεν ἐν ἑπτὰ τόμοις τὴν Καινὴν Διαθήκην μετὰ ἑρμηνειῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν (1840-1844). Τὰ τέσσαρα εὐαγγέλια ἐξέδωκε μετὰ ἑρμηνείας τοῦ Ζυγαδηνοῦ, βυζαντινοῦ θεολόγου τοῦ ΙΒ' αἰῶνος, ὅστις ἐπέταμε τοὺς ἀρχαιοτέρους ἑρμηνευτάς, ἰδίως τὸν Χρυσόστομον. Τὸ κείμενον τοῦ Ζυγαδηνοῦ εἶχε πρῶτος ἐκδώσει ὁ γερμανὸς Ματθαίης τῷ 1792. Ταύτῃ τῇ ἐκδόσει ἠκολούθησεν ὁ Φαρμακίδης. Ὁ γερμανὸς ἐκδότης εἶχε σημειώσει ὑπὸ τὸ κείμενον τὰς διαφόρους ἀναγνώσεις τῶν χειρογράφων, ἅπερ εἶχεν ὑπ' ὄψιν. Ἐκ τούτων παρεδέχθη ὁ Φαρμακίδης ἐκείνας μόνον, ἃς ἔκρινεν ἀξίας γνώσεως. Τὰς πράξεις τῶν ἀποστόλων καὶ τὰς ἐπιστολὰς τῆς Καινῆς Διαθήκης ἐξέδωκε μετὰ ἑρμηνείας τοῦ Οἰκουμενίου, ἑρμηνευτοῦ ἀκμάσαντος κατὰ τὸν Ι' αἰῶνα. Ὁ Οἰκουμένιος ἄλλοτε ἐπιτέμνει ὡς ὁ Ζυγαδηνὸς τὰς γνώμας τῶν ἀρχαιοτέρων πατέρων, ἄλλοτε δὲ τάσσει κατὰ σειράν, ὀνομάζων τοὺς συγγραφεῖς ἢ σημειῶν ἁπλῶς τὸ «ἄλ-

λως,» διὰ τοῦτο οὗτος δύναται μᾶλλον νὰ συναριθμηθῇ τοῖς συντάκταις τῶν λεγομένων σειρῶν ἢ ὁ Ζυγαδηνός. Τὸ κείμενον τοῦ Οἰκουμενίου ἐλήφθη ἐκ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Μορέλλου τῆς γενομένης ἐν Παρισίοις τῷ 1631. Τὴν δ' Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου ἐξέδωκε μετὰ τῶν ἑρμηνειῶν δύο ἀρχιεπισκόπων Καισαρείας, τοῦ Ἀρέθα (ἐκ τοῦ Ι', αἰῶνος) καὶ τοῦ Ἀνδρέου (ἐκ τοῦ Ϛ'). Ὁ Ἀρέθας ἀκολουθεῖ, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, τῷ Ἀνδρέᾳ. Καὶ ἡ μὲν τοῦ πρώτου ἑρμηνεία ἐξεδόθη κατὰ τὴν ἐν Φραγκφορτίῳ γενομένην ἔκδοσιν τοῦ 1697, ἡ δὲ τοῦ δευτέρου κατὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Μορέλλου ἐν Παρισίοις τοῦ 1631. Ὁ Φαρμακίδης προτάσσει τῶν τόμων σοφὰ προλεγόμενα, διορθοῖ δὲ πολλαχοῦ τὸ κείμενον, ὅπερ οἱ πρὸ αὐτοῦ κακῶς εἶχον ἐκδώσει, βοηθούμενος ἐκ τῶν λατινικῶν μεταφράσεων τῶν κειμένων καὶ ἐξ ἄλλων βοηθημάτων. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἑρμηνευτῶν ἦτο λίαν ἐπιτυχής· διότι καὶ ὁ Ζυγαδηνὸς ἦτο ἄριστος ἑρμηνευτής, ὡς τοιοῦτος καὶ παρὰ τῶν νεωτέρων κριτικῶν ἀναγνωριζόμενος, καὶ ὁ Οἰκουμένιος δὲν ὑπολείπεται πολὺ ἐκείνου, ὁ δὲ Ἀρέθας καὶ ὁ Ἀνδρέας Καισαρείας εἶναι οἱ κυριώτεροι ἑρμηνευταὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ἐκ τῶν ἀρχαίων χρόνων. Τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ Φαρμακίδου τιμᾷ αὐτόν, ὑπῆρξε δὲ ὠφελιμώτατον τῷ κλήρῳ καὶ εἶναι μέχρι τῆς σήμερον τὸ κυριώτερον καὶ προχειρότερον βοήθημα τοῖς παρ' ἡμῖν ἀσχολουμένοις εἰς τὴν μελέτην τῆς Καινῆς Διαθήκης.

Τῷ 1844 ὑπερισχυσάντων ἐν τῇ κυβερνήσει τῶν φίλων του (ὁ Φαρμακίδης ἀνῆκεν εἰς τὸ ἀγγλικὸν κόμμα) ἐπανεδιωρίσθη πάλιν ὁ Φαρμακίδης γραμματεὺς τῆς Συνόδου. Τοῦτο ὑπῆρξεν αὐτῷ μεγάλη ἱκανοποίησις. Ἡ πρὸς τοὺς ἀντιθέτους του πάλη ἐξηκολούθει καὶ μετὰ ταῦτα. Οἰκονόμος καὶ Φαρμακίδης ἦσαν πεπλασμένοι, ἵνα παλαίωσι πρὸς ἀλλήλους. Ἐν τοῖς προσώποις αὐτῶν ἐπάλαιον καὶ συνεκρούοντο δύο ἀντίθετα συστήματα, δύο ἀντίθετοι τάσεις, δύο ἀντίθετα πνεύματα. Ὁ εἷς ἀντεπροσώπευε τὰ συντηρητικὰ φρονήματα, ὁ δὲ τὰ προοδευτικά. Καὶ οἱ συντηρητικοὶ καὶ οἱ φιλελεύθεροι εἶναι ἀναγκαῖοι ταῖς κοινωνίαις· οἱ πρῶτοι διασώζουσι τοὺς θησαυροὺς τοῦ παρελθόντος καὶ σώζουσι τοὺς λαοὺς ἀπὸ τῆς ἄγαν ἐσπευσμένης πορείας ἐπὶ τὰ πρόσω· οἱ δεύτεροι ὠθοῦσι τοὺς λαοὺς εἰς τὰ ἐμπρὸς καὶ σώζουσιν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς ἀκινησίας καὶ στασιμότητος. Ἡ πάλη αὕτη μεταξὺ συντηρητικῶν καὶ φιλελευθέρων ἀνανεοῦται πάντοτε ἐν ταῖς κοινωνίαις καὶ ἀποτελεῖ τὴν ζωὴν αὐτῶν. Ἡ

πάλη, ἡ σύγκρουσις τῶν ἰδεῶν εἶναι ζωή. Καὶ ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ὑφίστανται πάντοτε τὰ δύο ταῦτα ἀντίθετα στοιχεῖα, ἐκ τῆς συγκρούσεως τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται ἡ ζωή. Αἱ συζητήσεις πολιτικαί, φιλολογικαὶ καὶ ἐκκλησιαστικαὶ ἐποχῆς τινος οὐ μόνον δὲν εἶναι ἀξιοδάκρυτον φαινόμενον, ἀλλὰ καὶ τοὐναντίον μαρτυροῦσι ζωὴν καὶ δρᾶσιν πνευματικήν. Ἐποχὴ στερουμένη τοιούτων ἀγώνων εἶναι ἐποχὴ νεκρώσεως καὶ θανάτου πνευματικοῦ. Τοιαύτην κατάστασιν ἀπεύχομαι τῇ πατρίδι μου. Ὁ Οἰκονόμος ὑπεστήριζε τὸ παρελθὸν καὶ τὸ καθεστὼς ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ὁ Φαρμακίδης τὴν πρόοδον καὶ τὸ μέλλον. Καὶ ὁ εἷς καὶ ὁ ἄλλος ἦτο ἀναγκαῖος τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ, ἥτις δικαίως ἐπ' ἀμφοτέροις σεμνύνεται. Ὁ Οἰκονόμος ἐζήτησε νὰ κρατήσῃ τὴν ἐκκλησίαν ἐν τῇ πορείᾳ της, νὰ ὀπισθοδρομήσῃ ἡ ἐκκλησία· ὁ Φαρμακίδης ἔσυρεν αὐτὴν ἐνίοτε εἰς τὰ πρόσω ταχύτερον τοῦ δέοντος. Τοιουτοτρόπως διετηρεῖτο ἰσορροπία τις μεταξὺ τῶν δύο ἀντιθέτων τάσεων, καὶ ἐπειδὴ ἡ πρὸς πρόοδον τάσις τῶν λαῶν εἶναι ἰσχυροτέρα, ἐγίνετο ὅπως δήποτε ἡ πρόοδος, ἀλλ' ἄνευ ἁλμάτων, διατηρουμένης τῆς συνεχείας τῶν παραδόσεων. Ἡ περὶ ὅρκου συζήτησις, ἡ γενομένη τῷ 1849, εἶναι μία τῶν σφοδροτέρων μεταξὺ τῶν δύο πνευματικῶν τούτων παλαιστῶν. Ὁ Οἰκονόμος, ἀκολουθῶν ἔθει ἰσχύοντι φαίνεται ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ δεχόμενος τὴν γνώμην αὐστηρῶν τινων πατέρων, κεκηρυγμένων κατὰ τοῦ ὅρκου ἀπολύτως (ὅπως οἱ τοιοῦτοι ἦσαν καὶ κατὰ τοῦ θεάτρου, τοῦ χοροῦ, τοῦ τόκου), ἔψεγε τὸ ὅτι ἐν Ἑλλάδι καὶ οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱερεῖς ὡρκίζοντο ὅπως οἱ λοιποὶ ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, προσκληθεὶς δὲ εἰς τὸ δικαστήριον τῷ 1849 ἵνα ὁρκισθῇ ἐπί τινος ὑποθέσεώς του, ἠρνήθη, ἀξιῶν νὰ δώσῃ μόνον διαβεβαίωσιν ἐπὶ τῇ ἱερωσύνῃ αὐτοῦ. Τότε ἔγραψεν ὁ Φαρμακίδης κατ' αὐτοῦ τὸ περὶ ὅρκου σύγγραμμα αὐτοῦ, ἐν ᾧ ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ὅρκος ἐπιτρέπεται ἐν ἀνάγκῃ πᾶσι τοῖς χριστιανοῖς κληρικοῖς τε καὶ λαϊκοῖς, μάλιστα δὲ ὁ ἐνώπιον τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν καὶ τοῦ δικαστηρίου. Ὁ ὅρκος εἶναι ἀναγκαῖος ἐν σπουδαίαις περιστάσεσι πρὸς βεβαίωσιν τῆς ἀληθείας καὶ ὡς λέγει ὁ Παῦλος ὡς τέλος πάσης ἀντιλογίας (Ῥωμ. ς'. 16). Ὅτε δὲ ὁ Κύριος εἶπε· «μὴ ὀμόσαι ὅλως» (Ματθ. έ. 34), ἀπηγόρευεν οὐχὶ τοὺς ὅρκους ἀπολύτως, ἀλλὰ τοὺς ἐπιπολαίους, τοὺς μὴ ἀναγκαίους, οὓς ἐν τῇ καθημερινῇ ἀναστροφῇ συνείθιζον οἱ Ἰουδαῖοι. Ὁ Χριστὸς ὡρκίσθη ἐνώπιον τοῦ ἀρχιερέως, ὁρκίσαντος αὐτὸν κατὰ τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος,

ἵνα εἴπῃ, ἂν εἶναι ὁ Μεσσίας αὐτός, εἰς ὃ ἀπήντησε καθ' ἑβραϊσμὸν «σὺ εἶπας,» δηλαδὴ ναί (Ματθ. κς', 63). Καὶ ὁ Παῦλος ὁρκίζεται, λέγων· μάρτυς μου ὁ Θεὸς (Ρωμ. ά, 9). Ναὶ μὲν πατέρες τινὲς καὶ ἐκκλησιαστικοὶ διδάσκαλοι, αὐστηροὶ τὸ φρόνημα, εἶναι κατὰ τοῦ ὅρκου, ἀλλ' ἄλλοι εἶναι ὑπὲρ αὐτοῦ, λέγει ὁ Φαρμακίδης, οἷον ὁ Ἱερώνυμος καὶ ὁ Αὐγουστῖνος. Οἱ ἀρχαῖοι Χριστιανοὶ ὡρκίζοντο, μάρτυρες τούτου εἶναι ὁ Τερτουλλιανός, ὁ Κλήμης, ὁ Ὠριγένης καὶ ἄλλοι. Καὶ αὐτοὶ οἱ κληρικοὶ ὤμνυον πολλάκις μάλιστα ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου. Μαρτυροῦσι περὶ τούτου οἱ ἀρχαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ Σωκράτης (έ, 59) καὶ Σωζόμενος (ϛ'. 30) καὶ τὰ πρακτικὰ τῶν Συνόδων (Α', 82. Β', 57, 95. 121. 143. 183). Ἐν τοῖς πρακτικοῖς τούτοις ῥητῶς καὶ ὀνομαστὶ ἀναφέρονται κληρικοὶ ὁρκισθέντες ἐπὶ τῶν ἱερῶν Εὐαγγελίων. Οὕτως ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Γ' οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀναγινώσκομεν τὰ ἑπόμενα: «Ὅτι καὶ ἐπιμένει ὁ Νεστόριος ἕως σήμερον τῇ αὐτῇ διδασκαλίᾳ, δύνανται λέγειν οἱ παρόντες εὐσεβέστατοι ἐπίσκοποι, οὓς καὶ παρακαλοῦμεν καὶ ὁρκίζομεν κατὰ τῶν προκειμένων ἁγίων Εὐαγγελίων ἐπὶ τῆς πίστεως τῶν ὑπομνημάτων εἰπεῖν, κτλ.» Τοιαύτας μαρτυρίας προσάγει ἀναριθμήτους ὁ πολυμαθὴς Φαρμακίδης. Ἐν τέλει δ' ἀποδεικνύει, ὅτι καὶ ὁ τύπος «Διαβεβαιῶ ἐπὶ τῇ ἱερωσύνῃ μου» εἶναι τύπος ὅρκου, διότι σημαίνει, ὅτι διαβεβαιῶ ὡς λειτουργὸς τοῦ Θεοῦ, τοῦ πανταχοῦ παρόντος καὶ τιμωροῦντος τὸ ψεῦδος, ὅτι θὰ εἴπω τὴν ἀλήθειαν. Τοῦτο δὲ τί ἄλλο εἶναι ἢ ὅρκος;

Ὁ Φαρμακίδης ἐξηκολούθει γραμματεὺς ὢν τῆς Συνόδου μέχρι τοῦ 1850. Ἀλλὰ τῷ ἔτει τούτῳ παρῃτήθη ἐκ τῆς θέσεως ταύτης, διότι ἡ Σύνοδος καὶ ἡ ἑλληνικὴ Κυβέρνησις ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως τὴν ἀναγνώρισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Φαρμακίδης δὲν ἦτο σύμφωνος νὰ γίνῃ τοῦτο τότε, ἀλλ' ἐν εὐνοϊκωτέρᾳ περιστάσει, φοβούμενος μὴ ἡ αἴτησις περὶ ἀναγνωρίσεως δώσῃ ἀφορμὴν πρὸς ὕβριν καὶ ταπείνωσιν τῆς Ἑλλάδος, ὅπως καὶ πράγματι ἔγινε τότε, καθ' ἃ θὰ φανῇ καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω. Εἶναι ἀληθές, ὅτι αἱ σχέσεις μεταξὺ τῆς αὐτοκεφάλου κηρυχθείσης ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου εἶχόν τι ἔκρυθμον καὶ ἀνώμαλον. Κοινωνία κανονικὴ μεταξὺ τῶν δύο ὁμοδόξων ἐκκλησιῶν δὲν ὑπῆρχεν. Οἱ πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως ἐδυσφόρουν ἐπὶ τῇ διοι-

κητικῇ ἀποσπάσει τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Οὐδεὶς ἄνθρωπος εὐχαριστεῖται βλέπων μειουμένην τὴν ἐξουσίαν του· καὶ οἱ πατριάρχαι εἶναι ἄνθρωποι. Δὲν ἀνεγνώριζον δὲ τὰ γενόμενα ἐν Ἑλλάδι οὐδὲ τὴν ἱερὰν Σύνοδον αὐτῆς, ἥτις διῴκει τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα ἀπὸ τοῦ 1833 καὶ τοῦτο ἔπραττον μετά τινος δικαίου. Διότι κηρύττεται ἐπισήμως ἡ ἀνεξαρτησία τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ παρὰ τῆς κυβερνήσεως καὶ παρὰ τῶν ἐπισκόπων αὐτῆς τῷ 1833, παρέρχονται δεκαετηρίδες ἔκτοτε, καὶ οὐδὲ κἂν κοινοποιοῦνται τῷ πατριάρχῃ τὰ γενόμενα, ἵνα λάβῃ ἐπισήμως γνῶσιν αὐτῶν καὶ συναφθῇ ἡ ἀναγκαία κοινωνία μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν καὶ μετὰ τῶν ἐπιλοίπων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν. Διὰ ταῦτα, ὅτε τῷ 1841 ἀνηγγέλθησαν δι' ἐπιστολῆς τῆς Συνόδου τῷ πατριάρχῃ τὰ κατὰ τὴν κατάκρισιν τοῦ Καΐρου, δὲν ἐδέχθη οὗτος τὴν ἐπιστολήν, ἀγνοῶν ἐπισήμως τὴν ὕπαρξιν ἱερᾶς Συνόδου ἐν Ἑλλάδι. Τοῦτο ἐλύπει πολὺ τοὺς ἐν Ἑλλάδι. Αἱ ἐκκλησιαστικαὶ σχέσεις ἐφαίνοντο διακεκομμέναι καὶ σχεδὸν ἐχθρικαὶ μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Κωνσταντινουπόλεως· τοῦτο δὲ ἠδύνατο καὶ ἐθνικῶς νὰ βλάψῃ μεγάλως. Ἐλεύθεροι καὶ δοῦλοι Ἕλληνες πρέπει νὰ εἴμεθα ἡνωμένοι ὡς ἀδελφοὶ ἐν πᾶσιν. Εἴμεθα πάντες τέκνα τῆς αὐτῆς πατρίδος. Πρέπει νὰ ἔχωμεν τοὺς αὐτοὺς παλμούς, τοὺς αὐτοὺς πόθους, τὸ αὐτὸ ὄνειρον, ἕως ὅτου παύσῃ ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων Ἑλλήνων, ἱδρυθῇ δὲ ἡ μία μεγάλη ἐλευθέρα Ἑλλάς. Ἡ ἱερὰ Σύνοδος παρέστησε τῇ συνελεύσει τοῦ 1844 τὴν ἀνάγκην τῆς συνάψεως ἐπισήμων σχέσεων μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως· ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις ἐδίσταζε νὰ προβῇ εἰς διάβημά τι περὶ τούτου, μὴ περιπλακῶσι τὰ πράγματα πλειότερον καὶ περιέλθωσιν αἱ δύο ἐκκλησίαι εἰς φανερὰν σύγκρουσιν. Καὶ τοὺς φόβους τούτους συνεμερίζετο καὶ ὁ Φαρμακίδης, ὅστις ἐγνώριζε τὰς προθέσεις τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει, οἵτινες ἠξίουν αὐτοὶ νὰ χειραφετήσωσιν, ἐὰν ἐγκρίνωσι, τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ αὐτοὶ νὰ διατάξωσι καὶ νομοθετήσωσι τὰ κατ' αὐτήν, διατηροῦντες, εἰ δυνατόν, ἔστω καὶ σκιάν τινα ἐξουσίας ἐπ' αὐτῆς. Αἱ τοιαῦται ἀξιώσεις δὲν ἐστηρίζοντο ἐπὶ τοῦ δικαίου. Οὐδεὶς κανών, οὐδὲν δίκαιον παρεῖχεν αὐτοῖς τοιαύτην ἐξουσίαν. Αἱ διοικητικαὶ διαιρέσεις καὶ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν ἐγίνοντο ὑπὸ τῶν αὐτοκρατόρων κατὰ τὰς πολιτικὰς μεταβολάς· ἡ ἐκκλησιαστικὴ τάξις συνεμορφοῦτο τῇ πολιτικῇ. Ὅπως ὁ αὐτοκράτωρ Λέων ὁ Ἴσαυρος ἐδικαιοῦτο νὰ ἑνώσῃ τὴν ἐκ-

κλησίαν τῆς Ἑλλάδος ἢ Ἀχαΐας σὺν ταῖς λοιπαῖς ἐκκλησίαις τῆς ἀνατολικῆς Ἰλλυρίας μετὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, οὕτω τῷ αὐτῷ δικαιώματι ἡ κυβέρνησις τῆς Ἑλλάδος σὺν τοῖς ἐπισκόποις αὐτῆς μετὰ τὴν πολιτικὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῆς ἠδύνατο νὰ κηρύξῃ τὴν αὐτοδικαίως ipso jure αὐτόνομον ἐκκλησίαν αὐτῆς ὡς τοιαύτην, καὶ νὰ νομοθετήσῃ τὰ κατ' αὐτήν. Ἐν τούτοις ὡρίμαζε σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἰδέα τῆς ἀνάγκης συνεννοήσεως μετὰ τοῦ πατριάρχου. Διὰ ταῦτα, ὅτε ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 1849 ἀπέθανεν ὁ πρέσβυς τῆς Ἑλλάδος Ἰάκωβος Ῥῖζος καὶ κατὰ τὴν κηδείαν αὐτοῦ ἐδόθησαν αὐτῷ μεγάλαι τιμαὶ παρὰ τοῦ πατριάρχου, ἐθεώρησεν ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, ἧς πρόεδρος ἦτο ὁ ἀοίδιμος Κριεζῆς, κατάλληλον εὐκαιρίαν νὰ συνδέσῃ σχέσεις πρὸς τὸν πατριάρχην, πέμπουσα αὐτῷ παράσημον τοῦ Σωτῆρος καὶ εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν τοῦ προέδρου τῆς Συνόδου πρὸς αὐτόν. Κομιστὴς τούτων ὡρίσθη ὁ ἀρχιμανδρίτης Μισαὴλ Ἀποστολίδης, καθηγητὴς τῆς θεολογίας καὶ μετὰ ταῦτα μητροπολίτης Ἀθηνῶν. Ἂν ἀπήντα ὁ πατριάρχης τῷ προέδρῳ τῆς Συνόδου, τοῦτο θὰ ἰσοδυνάμει πρὸς ἀναγνώρισιν καὶ αἱ σχέσεις θὰ συνήπτοντο αὖθις. Ἀλλ' ὁ τότε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἄνθιμος ὁ Ε', ὁ Βυζάντιος, τὸ μὲν παράσημον δέχεται οὐχὶ ὅμως καὶ τὴν ἐπιστολὴν τοῦ προέδρου τῆς Συνόδου. Τότε ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Μισαὴλ ὑποδεικνύει τῇ ἑλληνικῇ Κυβερνήσει, ὅτι ἂν ἐπισήμως ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις μετὰ τῆς Συνόδου γράψωσι τῷ πατριάρχῃ καὶ ἀναγγείλωσι τὴν κήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν σύστασιν τῆς Συνόδου αὐτῆς, θὰ ἀνεγνώριζεν οὗτος τὰ γενόμενα. Ἡ κυβέρνησις, ὄντος ὑπουργοῦ τῆς παιδείας τοῦ Λόντου, ἐπιθυμοῦσα διακαῶς τὴν συνεννόησιν καὶ πεισθεῖσα τῷ Μισαὴλ καὶ τῷ ἐπιτετραμμένῳ τῆς Ἑλλάδος ἐν Κωνσταντινουπόλει Πέτρῳ Δεληγιάννῃ, ἔγραψεν ἐπιστολὴν τῷ πατριάρχῃ ἀναγγέλλουσα τὰ ἐν Ἑλλάδι γενόμενα, τὰ τῆς ἀνακηρύξεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀνεξαρτησίας καὶ τῆς συστάσεως τῆς Συνόδου καὶ ᾔτει παρ' αὐτοῦ εὐλαβῶς νὰ ἀναγνωρίσῃ αὐτὰ καὶ ἐπικυρώσῃ, καὶ εὐλογῶν τὴν αὐτοκέφαλον ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος θεωρῇ αὐτὴν ὡς ἀδελφὴν καὶ διατηρῇ φιλικὰς πρὸς αὐτὴν σχέσεις. Ἀλλ' οἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει. λαβόντες τὸ γράμμα τῆς ἑλληνικῆς κυβερνήσεως, πράττουσιν ἄλλα, καὶ οὐχὶ τὰ αἰτούμενα. Ὁ πατριάρχης συγκαλεῖ τὴν περὶ αὐτὸν Σύνοδον καὶ ἐκδίδει τῷ 1850 τὸν πολυθρύλλητον «Συνοδικὸν Τό-

μον,» διὰ τοῦ ὁποίου τί πράττει; Ἀκούσατε. Χειραφετεῖ καὶ κηρύττει τότε αὐτοκέφαλον τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, ὡς εἰ μὴ ἦτο τοιαύτη μέχρι τότε. Συνιστᾷ αὐτὸς τότε Σύνοδον ἐν αὐτῇ, ὡς εἰ μὴ τὸ ἔθνος εἶχεν ἤδη νομοθετικῶς συστήσει τοιαύτην. Διαγράφει τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς, οἰκειοποιούμενος νομοθετικὰ δικαιώματα ἐν ἐκκλησίᾳ ἀνεξαρτήτου κράτους. Ἀπαγορεύει πᾶσαν ἐπίβλεψιν τοῦ κράτους ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ πᾶσαν σύμπραξιν αὐτοῦ μετ' αὐτῆς, ἱδρύετο δηλαδὴ κράτος ἐν κράτει. Ὁρίζει ὅτι ἡ Σύνοδος τῆς Ἑλλάδος θὰ ὁρίσῃ μόνη τὰ περὶ γάμου, διαζυγίου, περὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων καὶ ἀριθμοῦ αὐτῶν, διοικήσεως μοναστηρίων καὶ ἐκπαιδεύσεως τοῦ κλήρου, ὅπερ ἐν οὐδενὶ χριστιανικῷ κράτει οὐδέποτε συνέβη· διότι εἰς τὸν κανονισμὸν τῶν ἀντικειμένων τούτων, ὡς συνδεομένων μετὰ τῶν ὑλικῶν συμφερόντων τῶν πολιτῶν καὶ μὴ ἐχόντων μόνον ὄψιν πνευματικήν, ἀλλὰ καὶ πολιτικήν, πανταχοῦ αἱ κυβερνήσεις καὶ πάντοτε διὰ τῶν νομοθετικῶν των σωμάτων ἔλαβον σπουδαιότατον μέρος. Ἀπαιτεῖ δὲ ὁ πατριάρχης πρὸς τούτοις νὰ μνημονεύηται καὶ αὐτὸς καὶ οἱ λοιποὶ πατριάρχαι λειτουργούσης τῆς ἱερᾶς Συνόδου, λαμβάνηται δὲ τὸ μύρον ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἐπὶ πάσης σπουδαίας ὑποθέσεως ζητῆται ἡ γνώμη τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Τοιοῦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου. Ὅτε ἐλήφθη ὁ Τόμος ἐν Ἑλλάδι, ἐνεποίησε πολλοῖς κακὴν ἐντύπωσιν ὡς ἦτο ἑπόμενον, διότι προσεβάλλετο δι' αὐτοῦ καιρίως ἡ Ἑλλάς, ἐκηρύσσοντο δὲ πάντα τὰ γενόμενα ἀπὸ τοῦ 1821 ὡς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, τῶν ἐθνοσυνελεύσεων αὐτοῦ, τῶν κυβερνήσεων αὐτοῦ καὶ τῶν ἐπισκόπων αὐτοῦ, ὡς μηδέν. Ἐν τούτοις ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, θέλουσα νὰ θέσῃ τέλος πάντων τέρμα εἰς τὴν ἀνώμαλον ταύτην καὶ ἔκρυθμον κατάστασιν, ἀπεφάσισε, νομίζουσα ὅτι δὲν ἠδύνατο νὰ κάμῃ ἄλλως, νὰ δεχθῇ τὸν Τόμον καὶ δημοσιεύσῃ αὐτὸν, διαταξασα νὰ ἀναγνωσθῇ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ κράτους τῇ 20 Αὐγούστου τοῦ 1850. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν ἤρκεσαν ἵνα λάβῃ ὁ Τόμος ἰσχὺν νόμου ἐν Ἑλλάδι. Ἔπρεπε κατὰ τὸ Σύνταγμα νὰ ψηφισθῇ καὶ παρὰ τῶν δύο βουλῶν. Ἡ γερουσία ἀπεδέχθη αὐτόν· ἀλλὰ πρὶν ἢ ἡ βουλὴ ψηφίσῃ περὶ αὐτοῦ, δημοσιεύεται ὑπὸ τοῦ Φαρμακίδου, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐν Ἑλλάδι βαθέως ἐλυπήθη ἐπὶ τοῖς γενομένοις καὶ ᾐσθάνθη τὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος προστριβεῖσαν ὕβριν, ἡ ἀναίρεσις τοῦ Τόμου ἢ τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ «Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ ἀληθείας» (1852).

Σπανιώτατα ἐν Ἑλλάδι ἡ ἐμφάνισις βιβλίου ἐνεποίησε τοιαύτην ἐντύπωσιν ὅσην ἡ τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Φαρμακίδου, τὸ ὁποῖον ταχύτατα διαδοθὲν καὶ ἀναγνωσθὲν μετέβαλεν αἰφνιδίως ἐντελῶς τὸ κοινὸν φρόνημα περὶ Συνοδικοῦ Τόμου. Τὸ σύγγραμμα τοῦτο ἀνέτρεψε τὸν Συνοδικὸν Τόμον. Ἐν αὐτῷ ἀπέδειξεν ὁ Φαρμακίδης, ὅτι τὸ πατριαρχεῖον δὲν ἔπραξεν ὅ,τι ἔπρεπε καὶ ἐδικαιοῦτο νὰ πράξῃ· ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις ἀνήγγειλεν αὐτῷ τὴν ὑπὸ τοῦ ἔθνους κήρυξιν τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς ἐκκλησίας του καὶ τὴν σύστασιν τῆς ἱερᾶς Συνόδου καὶ ᾔτησε τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ πατριάρχου· οὗτος ἔπρεπε νὰ ἀπαντήσῃ: ἀναγνωρίζοντες τὰ γενόμενα, ἐπικυροῦμεν αὐτὰ καὶ εὐλογοῦμεν τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος, θεωροῦντες τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀδελφήν· ἀντὶ τούτου τὸ πατριαρχεῖον χειραφετεῖ αὐτὸ καὶ καθιστᾷ αὐτοκέφαλον τὴν ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ συνιστᾷ αὐτὸ Σύνοδον ἐν αὐτῇ καὶ διαγράφει τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς. Ταῦτα, λέγει ὁ Φαρμακίδης, ἔπραξε τὸ πατριαρχεῖον παρὰ τὸ δίκαιον. Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις μόνη ἐδικαιοῦτο, συνεννοουμένη μετὰ τῶν ἑλλήνων ἐπισκόπων, νὰ κηρύξῃ τὴν ἐκκλησίαν τοῦ κράτους ἐλευθέραν, ὅπως ὁ Λέων ὁ Ἴσαυρος ἥνωσεν αὐτὴν μετὰ τοῦ πατριαρχείου. Πολὺ ὀλιγώτερον ἠδύνατο ὁ πατριάρχης νὰ νομοθετήσῃ τὰ περὶ τῆς ἐν Ἑλλάδι ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως. Ὁ Τόμος προσβάλλει τὴν Ἑλλάδα, προσβάλλει τὰς συνελεύσεις αὐτῆς, προσβάλλει τοὺς νόμους αὐτῆς, καὶ τὴν ἐκκλησίαν της. Θέλει τὴν ἐκκλησίαν κράτος ἐν κράτει καὶ ἀρνεῖται τὸ δικαίωμα τῆς πολιτείας εἰς τὸ ἐπιβλέπειν τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα καὶ συμπράττειν μετὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν ἐπὶ τῶν μικτῶν ὑποθέσεων, θέλει δηλ. ὅ,τι οὐδέποτε συνέβαινεν οὔτε παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς οὔτε ἐν ἄλλῳ τινὶ χριστιανικῷ κράτει. Ἀπαιτεῖ τὰ περὶ γάμου, διαζυγίων, κωλυμάτων γάμων, μοναστηριων, ἐκπαιδεύσεως κλήρου, ὁρισμοῦ ἀριθμοῦ ἀρχιερέων καὶ ἐκλογῆς αὐτῶν νὰ κανονισθῶσι παρὰ μόνης τῆς Συνόδου, πρᾶγμα ἀνήκουστον. Τὰ περὶ γάμου ἰδίως, ὅστις δὲν εἶναι μόνον θρησκευτικὸς θεσμός, ἀλλὰ καὶ πολιτικός, συνδεόμενος μετὰ σπουδαιοτάτων ὑλικῶν συμφερόντων τῶν πολιτῶν, εἰς ποῖον ποτὲ κράτος ἀφέθησαν μόνον εἰς τὴν ἐκκλησίαν; Ἡ ἑλληνικὴ κυβέρνησις, παρατηρεῖ ὁ Φαρμακίδης, ἔπταισε βαρύτατα, δημοσιεύσασα τὸν Τόμον πρὶν ἢ ψηφισθῇ ὑπὸ τῶν βουλῶν τοῦ κράτους, αἵτινες μόναι νομοθετοῦσι. Τοσοῦτον δὲ μᾶλλον δὲν ἔπρεπε νὰ πράξῃ τοῦτο, καθ' ὅσον ὁ Τόμος ἀνέτρεπεν ἐθνικὰς ἀπο-

φάσεις καὶ ἀντέβαινεν εἰς θεμελιώδεις νόμους τοῦ κράτους. Διὰ ταῦτα πάντα, συμπεραίνει ὁ Φαρμακίδης, ἔπρεπε νὰ ἀπορριφθῇ ὁ Τόμος. Τοὺς ἰσχυρισμούς του τούτους πιστοῖ καὶ στηρίζει διὰ πλείστων μαρτυριῶν ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, ἐκ τῶν νόμων τῶν βυζαντινῶν βασιλέων, ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν Συνόδων καὶ ἐκ τῶν γενομένων καὶ κρατούντων ἐν τῇ ὁμοδόξῳ Ῥωσσίᾳ καὶ τοῖς ἄλλοις χριστιανικοῖς Κράτεσιν. Ἐν οὐδενὶ ἄλλῳ συγγράμματι ὁ Φαρμακίδης ἀνέπτυξε τοιαύτην πολυμάθειαν, οὐδὲν ἄλλο ἔργον εἶναι ἰσχυρότερον κατὰ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ πειστικώτερον.

Ἡ ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τοῦ συγγράμματος τούτου τοῦ Φαρμακίδου ἐντύπωσις ὑπῆρξεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, μεγίστη. Ὁ Συνοδικὸς Τόμος δὲν ἦτο δυνατὸν πλέον νὰ γίνῃ δεκτὸς καθ' ὅλα τοὐλάχιστον αὐτοῦ τὰ μέρη ἐν Ἑλλάδι. Ἡ κοινὴ γνώμη ἐκηρύχθη κατ' αὐτοῦ. Ἐν τούτοις ἦτο ἀνάγκη καὶ νὰ μὴ καταντήσωσι τὰ πράγματα εἰς ῥῆξιν πρὸς τὸ πατριαρχεῖον. Ἡ συνεννόησις ἐπεβάλλετο ὡς ὑπερτάτη ἐθνικὴ ἀνάγκη. Διὰ τοῦτο λίαν ὀρθῶς ἐσκέφθη ἡ κυβέρνησις νὰ ἐξεύρῃ συμβιβασμόν τινά. Ἀπεφασίσθη δηλαδή, ἀπαιτήσεις τινὲς ἀβλαβεῖς τοῦ πατριάρχου νὰ γίνωσι δεκταί· νὰ ἀπορριφθῇ δὲ ἐκ τοῦ συνοδικοῦ Τόμου πᾶν ὅ,τι ἦτο ἐπιβλαβὲς καὶ ἀντέκειτο εἰς τοὺς θεμελιώδεις νόμους τοῦ κράτους. Ἡ Βουλὴ ἐγνώσθη, ὅτι ἦτο ἐναντία τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου. Διὰ ταῦτα συντάσσεται ἐν τῷ συμβιβαστικῷ τούτῳ πνεύματι νέος καταστατικὸς νόμος περὶ τῆς ἱερᾶς Συνόδου, ὅστις τροποποιῶν μόνον ἔν τισιν ἐπουσιώδεσι τὰς διατάξεις τοῦ καταστατικοῦ τοῦ 1833, διατηρεῖ κατὰ τὰ οὐσιώδη τὰς βάσεις ἐκείνου. Συμφώνως πρὸς τὸν Συνοδικὸν Τόμον ὁρίζεται, ὅτι προεδρεύει τῆς Συνόδου ὁ κατὰ καιροὺς μητροπολίτης Ἀθηνῶν, καὶ οὐχὶ ὁ ἑκάστοτε τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας ἔχων ἀρχιερεύς· οἱ συγκροτοῦντες τὴν Σύνοδον ἀρχιερεῖς ἔρχονται κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας, ἐνῷ ἄλλοτε προσεκαλοῦντο ἐκεῖνοι, οὓς ἤθελεν ἡ κυβέρνησις· ὡρίσθη νὰ λαμβάνηται τὸ μύρον ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως πρὸς ἔνδειξιν τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ πρὸς τὸν πρῶτον κατὰ τὴν τιμὴν θρόνον τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας· καὶ ἄλλα δέ τινα ἐπουσιωδέστερα παραλαμβάνονται ἐξ αὐτοῦ. Ἐναντίον δὲ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου ἡ κυβέρνησις διατηρεῖ οὓς θέλει ἐκ τῶν συνοδικῶν καὶ διὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος· ἡ κυβέρνησις ἀσκεῖ κυριαρχικὴν ἐποπτείαν ἐπὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς Συνόδου αὐτῆς· ἡ Σύνοδος τίθεται ἐν τῇ ὀφειλομένῃ ὑπακοῇ εἰς τὸ κράτος, οἱ δὲ συνοδικοὶ δί-

δουσι διαβεβαίωσιν πίστεως εἰς τὸν βασιλέα καὶ εἰς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος· οὐδεμία πρᾶξις τῆς Συνόδου θεωρεῖται ἔγκυρος ἄνευ τῆς παρουσίας καὶ ὑπογραφῆς τοῦ παρ' αὐτῇ βασιλικοῦ ἐπιτρόπου. Αἱ ἀποφάσεις τῆς Συνόδου ἐκτελοῦνται μόνον ἐγκρίσει τῆς κυβερνήσεως. Ἐνῷ δὲ ἀφίνεται ἡ Σύνοδος ἐντελῶς ἐλευθέρα ὡς πρὸς τὰ ἐσωτερικὰ ἢ πνευματικὰ αὐτῆς καθήκοντα, ὁρίζεται ὅτι θὰ συμπράττῃ μετὰ τῆς πολιτείας ἐπὶ τῶν μικτῶν λεγομένων ὑποθέσεων (γάμων, διαζυγίων, ἐκπαιδεύσεως κλήρου, μοναστηρίων, κτλ.). Πᾶσα ἀλληλογραφία τῆς Συνόδου γίνεται διὰ τοῦ ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν. Ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι τοῦ συμβιβασμοῦ συνετάχθη καὶ ὁ περὶ ἐπισκόπων καὶ ἐπισκοπῶν νόμος ὁ τῷ αὐτῷ ἔτει 1852 ὑπὸ τῆς Βουλῆς ψηφισθείς. Καὶ τὸ πατριαρχεῖον δὲ ἠναγκάσθη τότε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὰ γενόμενα καὶ νὰ δεχθῇ τὸν συμβιβασμόν, οὕτω δὲ ἐτελείωσε τέλος πάντων τὸ πολύκροτον τοῦτο ζήτημα τῆς διαρρυθμίσεως τῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ πατριάρχου. Ὁ Φαρμακίδης ἐκ τῆς λύσεως ταύτης ηὐχαριστήθη, διότι κατ' οὐσίαν ἐθριάμβευσαν αἱ ἀρχαί του.

Τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ζωῆς του ἔζησεν ὁ Φαρμακίδης ἡσυχάζων, εἶχε δὲ ἀνάγκην πλέον ἡσυχίας, κατὰ τὸ γῆράς του, διότι ὀλίγοι ἄνθρωποι ἐπάλαισαν ἐν τῷ βίῳ των ὅσον αὐτός· ὁλόκληρος ὁ βίος του ὑπῆρξε πάλη. Ἐπάλαισε κατὰ τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν τυράννων ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας τῆς πατρίδος του· ἐπάλαισε κατὰ τῶν δεισιδαιμόνων καὶ φανατικῶν ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ τῆς ἑλληνικῆς νεολαίας· ἐπάλαισε κατὰ τῶν ὀπισθοδρομικῶν καὶ ἄγαν συντηρητικῶν ὑπὲρ τῆς εἰσαγωγῆς νέας τάξεως καὶ ὑπὲρ τῆς συμφώνου πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ τὰς νέας περιστάσεις διαρρυθμίσεως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων. Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη, καὶ μακρὰν μένων τῆς ἱερᾶς Συνόδου, ἤσκει ἐπ' αὐτῆς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων μεγίστην ἐπιρροήν. Ἀπέθανε προσεγγίζων τὸ ὀγδοηκοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του τῷ 1860. Ὁ δι' ὅλου τοῦ βίου κατὰ πάντα ἀντάξιος αὐτοῦ ἀντίπαλος εἶχε τρία ἔτη πρὸ αὐτοῦ καταβῆ εἰς τὸν τάφον. Ἡ κηδεία τοῦ Φαρμακίδου ἐγένετο ἐπισημοτάτη. Ἐκηδεύετο εἷς τῶν ἐπισημοτέρων ἀνδρῶν τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος. Ὁλόκληρος ἡ πόλις ἦτο εἰς κίνησιν. Λαὸς πολύς, καὶ πρὸ πάντων ὁ κόσμος τῶν πολιτικῶν καὶ λογίων συνώδευσαν αὐτὸν εἰς τὴν τελευταίαν κατοικίαν, ὅπου ἔμελλε νὰ ἀναπαυθῇ ὁ νεκρὸς ἐκείνου, ὅστις ἐν τῷ

βίῳ του δὲν ἐγνώρισε τί εἶναι ἀνάπαυσις. Ἡ Ἑλλὰς ὁλόκληρος ἐθρήνησε τὸν θάνατόν του, αἰσθανομένη, ὅτι ἀπώλεσεν ἕνα τῶν προμάχων τῆς ἐλευθερίας της καὶ τῶν ἀπαραγράπτων δικαίων της, ἕνα τῶν σοφωτέρων λογίων της, ἕνα τῶν μᾶλλον πεφωτισμένων καὶ ἀληθῶς πεπαιδευμένων κληρικῶν της. Ἡ μνήμη του θέλει μένει ἀνεπίληστος ἐν Ἑλλάδι εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα, τὸ ὄνομά του δὲ, τὸ ὁποῖον συνδέεται στενῶς μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς παλιγγενεσίας, θέλει εὐλογεῖσθαι πάντοτε ὑπὸ τῶν ἐπερχομένων γενεῶν. Τελευτῶν τὰ ὀλίγα ταῦτα περὶ τοῦ ἐξόχου ἐκείνου ἀνδρὸς, εὔχομαι, ἵνα ἡ πατρίς μου ἐν τῷ μέλλοντι ἀναδείξῃ πολλοὺς τοιούτους ἄνδρας, τοιούτους εἰλικρινεῖς πατριώτας, τοιούτους ἀληθῶς σοφοὺς, λογίους, τοιούτους πεφωτισμένους κληρικοὺς, ὁποῖος ἦτο ὁ ἀοίδιμος Θεόκλητος Φαρμακίδης.

9.

ΛΕΩΝ Ο ΙΓ' ΚΑΙ ΙΩΑΚΕΙΜ Ο Δ'

Ἰωακεὶμ ὁ Δ' ὁ νῦν[1] πατριαρχεύων εἶχεν, ἕνεκα τῆς πασχούσης ὑγιείας του, πρό τινων ἐτῶν, ἔτι ὢν μητροπολίτης Δέρκων, ἐπισκεφθῇ τὴν δυτικὴν Εὐρώπην, εἶχε δὲ διέλθει καὶ διὰ τῆς Ῥώμης, ὅπως ἁπλῶς ἴδῃ τὰ ἐν αὐτῇ ἀξιοθέατα ἀντικείμενα, ἰδίως τὰ σωζόμενα λείψανα τῆς κλασσικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος. Ἡ Ῥώμη, ὡς γνωστόν, εἶναι ὡς πρὸς τοῦτο μία τῶν περιεργοτέρων πόλεων τοῦ κόσμου, καὶ πᾶς ξένος περιηγούμενος τὴν δυτικὴν Εὐρώπην θὰ διέλθῃ δι' αὐτῆς. Μετά τινα χρόνον ἐκλέγεται ὁ Ἰωακεὶμ οἰκουμενικὸς πατριάρχης (κατὰ τὸν ὀκτώβριον τοῦ 1884). Καθὼς δὲ ὁ πατριάρχης τῶν Ἀρμενίων ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ ὁ ἐκεῖ ἀρχιρραβῖνος τῶν Ἰσραηλιτῶν, οὕτως ἐπεσκέψατο αὐτὸν καὶ ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπρόσωπος τοῦ πάπα Λέοντος τοῦ ΙΓ' Ῥοτέλλης, ὅπως συγχαρῇ αὐτῷ ἐξ ὀνόματος τοῦ Πάπα ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει εἰς τὸν πρῶτον θρόνον τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Ἡ παρουσίασις τοῦ Ῥοτέλλη καὶ τὰ συγχαρητήρια αὐτοῦ ἦσαν ἁπλοῦς τύπος, ἁπλῆ ἀβροφροσύνη. Λέων ὁ ΙΓ' διαφέρει κατὰ τοῦτο τοῦ προκατόχου του Πίου τοῦ Θ', ὅτι ἐνῷ ὁ Πῖος ἦτό πως βίαιος καὶ ἀπότομος πολλάκις ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτοῦ καὶ πρὸς τὰς κυβερνήσεις τῶν διαφόρων κρατῶν, πρὸς ἃς ἐφιλονείκει, καὶ πρὸς τὰς ἑτεροδόξους ἐκκλησίας, ὁ Λέων, καίπερ κατὰ βάθος τὰς αὐτὰς ἀσπαζόμενος ἀρχὰς καὶ τοῦ αὐτοῦ ἐκείνῳ πνεύματος ὤν, καίπερ ἐξακολουθῶν τῇ αὐτῇ ἐκκλησιαστικῇ πολιτικῇ τοῦ Πίου, ἀξιῶν δηλαδὴ παρὰ μὲν τῶν ἁπανταχοῦ καθολικῶν ἐπισκόπων τυφλὴν ὑπακοὴν εἰς τὴν ἀλάνθαστον κεφαλὴν τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, παρὰ δὲ τῶν διαφόρων κυβερνήσεων τὴν ἀπεριόριστον καὶ ἀπολύτως ἀνεξάρτητον ἐνέργειαν τῆς παπωσύνης ἐν τοῖς κράτεσιν αὐτῶν καὶ τὴν διευθέτησιν τῶν τῆς παιδείας καὶ ἐπιστήμης κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ

1 Ἡ παροῦσα διατριβὴ ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῷ Αἰῶνι, φύλλῳ τῆς 16 Ἰανουαρίου 1885. Ὁ Ἰωακεὶμ Δ' πάσχων παρῃτήθη τῷ 1886 καὶ μετ' ὀλίγον ἀπέθανεν.

αὐστηροῦ καθολικισμοῦ, καὶ παρὰ τῆς Ἰταλίας ἰδίως τὴν ἐκχώρησιν τῆς Ῥώμης εἰς τὸν πάπαν καὶ τὴν ἀνασύστασιν τῆς καταργηθείσης παπικῆς κοσμικῆς ἐξουσίας, εἶναι ὅμως μετριοπαθέστερος ἐκείνου καὶ ἐπιδιώκει τοὺς αὐτοὺς σκοποὺς διὰ μέσων ἠπιωτέρων. Τὴν μετριοπάθειαν ταύτην δεικνύει ὁ Λέων καὶ ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτοῦ πρὸς τὰς ἑτεροδόξους ἐκκλησίας, περὶ ὧν λαλῶν ὁ Πῖος εἶχε μεταχειρισθῆ τὰς δριμυτάτας τῶν ἐκφράσεων. Ταῦτα ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψιν, θὰ ἐννοήσῃ εὐκόλως, πῶς ἐγένετο τὸ πρωτοφανὲς τοῦτο, ὁ ἀντιπρόσωπος δηλ. τοῦ πάπα ἐν Κωνσταντινουπόλει νὰ συγχαρῇ Ἰωακεὶμ τῷ Δ' ἐπὶ τῇ ἀναρρήσει αὐτοῦ εἰς τὸν πατριαρχικὸν θρόνον. Ἀλλ' ὅμως τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐνεποίησε πανταχοῦ διὰ τὸ πρωτάκουστον μεγίστην ἐντύπωσιν. Οἱ πάπαι μέχρι τοῦδε ἐτήρουν πάντοτε ἐχθρικωτάτην πρὸς τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν θέσιν, ἀείποτε δ' ἐζήτουν εὐκαιρίαν νὰ καλῶσιν ἡμᾶς σχισματικούς, ἂν μή τι χεῖρον. Λέων ὁ ΙΓ', ἀναθεὶς τῷ ἀντιπροσώπῳ αὐτοῦ νὰ συγχαρῇ τῷ γενομένῳ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, ἔδειξεν ἀναντιρρήτως, ὅτι δὲν ἐμφορεῖται ἐν τῷ αὐτῷ τοὐλάχιστον βαθμῷ τοῦ ἐχθρικοῦ ἐκείνου πνεύματος, ὅπερ κατὰ παράδοσιν μεταδιδόμενον ἐνέπνεε μέχρι τοῦδε τοὺς πάπας. Ἀλλὰ δὲν πρέπει ἀφ' ἑτέρου νὰ ἀπατώμεθα. Ὁ Λέων εἶναι μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον κυρίως, κατὰ τοὺς τρόπους, κατὰ τὸ ὕφος τῆς γλώσσης του, διάφορος τοῦ προκατόχου του. Κατὰ βάθος δὲ εἶναι γνήσιος πάπας Ῥώμης μεθ' ἁπασῶν τῶν περὶ τοῦ θρόνου του ὑπερφιάλων ἀξιώσεων. Ὁ γινόμενος πάπας ἐν τῇ δυτικῇ ἐκκλησίᾳ κατ' ἀνάγκην πρέπει νὰ συνεχίσῃ τὸ ἔργον τῶν προκατόχων του καὶ ἀναλαμβάνει τὴν ὑπεράσπισιν τῶν κατὰ παράδοσιν ἀπαιτήσεων τοῦ παπικοῦ θρόνου. Διὰ ταῦτα, ἐνῷ ὁ Λέων συγχαίρει τῷ Ἰωακεὶμ ἐπὶ τῇ ἀναδείξει του εἰς πατριάρχην καὶ πρῶτον τὴν τιμὴν ἐπίσκοπον τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, οἱ ἱεραπόστολοι τῆς Ῥώμης, ἐν τοῖς αὐστριακοῖς μάλιστα κράτεσιν, ἐν Μακεδονίᾳ, ἐν Συρίᾳ καὶ ἐν ἁπάσῃ τῇ Ἀνατολῇ ἐξακολουθοῦσι λυσσώδη ἀγῶνα κατὰ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Εἶναι πασίγνωστοι αἱ ἐνέργειαι τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῆς προπαγάνδας ἐν Μακεδονίᾳ, πρὸ πάντων παρὰ τοῖς Βουλγάροις. Λέων ὁ ΙΓ', οἱονεὶ πρὸς ἀποζημίωσιν διὰ τὰς ἐν τῇ δύσει ἀπωλείας τοῦ παπισμοῦ ἕνεκα τοῦ ἀποχωρισμοῦ τῶν παλαιοκαθολικῶν καὶ τῆς πολεμίας στάσεως τῶν πλείστων κυβερνήσεων καὶ λαῶν τῆς δύσεως πρὸς αὐτόν, εἶναι γνωστόν, ὅτι συστηματικῶς ἔστρεψε τὴν προσοχήν του πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν Σλαύων ἀνατολικῶν, καὶ πρὸς

τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξέδωκε τῷ 1880 ἐγκύκλιον, δι' ἧς ἐπέταξε πᾶσι τοῖς καθολικοῖς λαοῖς νὰ πανηγυρίσωσιν ἐπισήμως τὴν ἑορτὴν τῶν ἀποστόλων τῶν Σλαύων Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου, οὓς παρέστησεν ὡς δῆθεν ἐνεργήσαντας τὴν ἐπιστροφὴν τῶν Βοεμῶν καὶ Μοραβῶν ἐξ ὀνόματος τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας. Οὕτως ἤλπισεν ὁ Λέων, ὅτι θὰ εἵλκυε τὰς συμπαθείας τῶν Σλαύων. Οἱ ἰσχυρισμοὶ οὗτοι τοῦ Λέοντος περὶ Μεθοδίου καὶ Κυρίλλου ἀντίκεινται ἄντικρυς εἰς τὴν ἱστορίαν, ἥτις μαρτυρεῖ, ὅτι ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος, οἱ ἐκ Θεσσαλονίκης καταγόμενοι, ἦσαν ἀνατολικοὶ μοναχοὶ καὶ ἀπεστάλησαν παρὰ τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς καὶ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, ὅπως κηρύξωσι τὸν χριστιανισμὸν εἰς τοὺς Βουλγάρους, Ἀβάρους, Μοραβοὺς καὶ Βοεμούς, καὶ ὅτι μόνον ἐν τέλει ἐβιάσθησαν ἡ μοραβικὴ καὶ ἡ βοεμικὴ ἐκκλησία, ἕνεκα τῶν πολιτικῶν περιστάσεων, νὰ ὑποκύψωσιν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς Ῥώμης, ὅπως καὶ ὁ σοφὸς μητροπολίτης Νικομηδείας Βρυέννιος ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως (ἔτ. Α', τεύχ. ΙΑ' ἐπ.) καὶ ἡμεῖς ἐν τῇ «Θρησκευτικῇ Φωνῇ» (Α' ἔτ. ἀριθ. 19) ἀπεδείξαμεν. Ἡ ἐπιχείρησις τοῦ Λέοντος ἤνεγκεν ὁπωσδήποτε ἀποτελέσματά τινα· διότι ἔκτοτε ἠγέρθη ἐνθουσιασμός τις καὶ ἀνακίνησις παρὰ τοῖς Οὐνίταις Σλαύοις τῆς Αὐστροουγγαρίας, ὧν πολλοὶ κατὰ χιλιάδας ἀπεδήμησαν εἰς τὴν Ῥώμην τῷ 1881, ἔχοντες ἐπὶ κορυφῆς τὸν ζηλωτὴν ἐπίσκοπον Δαλματίας Στροσσμάϋερ, ἵνα προσκυνήσωσι τὸν πάπαν καὶ ἐκφράσωσι τὰ ἐγκάρδια αὐτῶν εὐχαριστήρια διὰ τὴν περὶ τῶν σλαυικῶν λαῶν ἰδιαιτέραν εὔνοιαν αὐτοῦ. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν πρόκειται, τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς ῥωμαϊκῆς αὐλῆς, νὰ πανηγυρισθῇ ὅσονούπω μεγαλοπρεπέστατα ἐν τῷ καθολικῷ κόσμῳ ἡ χιλιετηρὶς τῶν αὐτῶν ἀποστόλων τῶν Σλαύων. Κατόπιν πάντων τούτων ὧν ὑποκινοῦσα αἰτία εἶναι ὁ Λέων, ὀργανίζεται νῦν συστηματικὴ ἐνέργεια ἐν Αὐστρίᾳ, ὅπως κατὰ μικρὸν προσέλθωσιν εἰς τὴν μετὰ τῆς Ῥώμης ἕνωσιν πᾶσαι αἱ σλαυικαὶ ἐθνικότητες τῆς Αὐστροουγγαρίας καὶ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἡ αὐστριακὴ κυβέρνησις, ἥτις ἀνέκαθεν ἦτο ἓν τῶν ἰσχυροτάτων τοῦ παπισμοῦ στηριγμάτων, δυστυχῶς καὶ νῦν εὐνοεῖ τοὺς προσηλυτιστικοὺς σκοποὺς τῆς παπωσύνης, ἥτις διατρέφει μεγάλας ἐλπίδας ἐκ τῆς ἐπεκτάσεως τῆς αὐστριακῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Τὸ σχέδιον εἶναι, οἱ Σλαῦοι τῆς Αὐστροουγγαρίας καὶ τῆς Τουρκίας, καθολικοὶ γενόμενοι καὶ πολιτικῶς ἑνούμενοι, νἀντιταχθῶσιν εἰς

τὴν ὀρθόδοξον σλαυικὴν Ῥωσσίαν. Ἐνῷ ταῦτα βυσσοδομεύονται ἐν Ῥώμῃ κατὰ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ Λέοντος ἐν Κωνσταντινουπόλει προσέρχεται φιλικῶς καὶ συγχαίρει τῷ γενομένῳ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ Ἰωακεὶμ τῷ Δ'.

Ἐν τούτοις τὸ γεγονὸς, ὅτι ὁ Ῥοτέλλης ἐξ ὀνόματος τοῦ πάπα Λέοντος ἐχαιρέτισε τὸν Ἰωακεὶμ ἀναδειχθέντα πατριάρχην, συνδυαζόμενον μετὰ τῆς διὰ τῆς Ῥώμης πρὸ ἐτῶν διελεύσεως τοῦ Ἰωακεὶμ, τότε Δέρκων μητροπολίτου, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰς περιεργοτάτας διαδόσεις ἐν τῇ δύσει, ὄργανα δὲ τοῦ τύπου ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ κατεχώρισαν, ἐπὶ τῶν διαδόσεων τούτων στηριζόμενα, πολλὰ ἄρθρα περὶ σχεδιαζομένης δῆθεν καὶ ἐπικειμένης ἑνώσεως ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς ἐκκλησίας. Ἐν Ῥώμῃ σπανιώτατα φαίνεται ἐπίσκοπος ὀρθόδοξος. Ἡ ὀλιγοήμερος ἐκείνη τοῦ Ἰωακεὶμ διατριβὴ ἐποίησε τότε διὰ τοῦτο ἐντύπωσιν καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς πολλὰ σχόλια καὶ πολλὰς ψευδεῖς διαδόσεις. Διὰ τοῦτο ἰταλικαὶ πρὸ πάντων ἐφημερίδες εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Ῥοτέλλη ἔγραψαν, ὅτι ὁ Ἰωακεὶμ, ὅτε διέτριβεν ἐν Ῥώμῃ, ἐζήτησε δῆθεν καὶ παρουσιάσθη τῷ πάπᾳ Λέοντι, ὅτι συνεζήτησε μετ' αὐτοῦ καὶ ἄλλων θεολόγων περὶ τῆς ἑνώσεως τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας καὶ ὅτι ἐμελέτησε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον καὶ πολλὰ ἀνέκδοτα χειρόγραφα, ἐν Ῥώμῃ εὑρισκόμενα καὶ ἀνεφερόμενα εἰς τὴν γενομένην ἄλλοτε ψευδῆ ἕνωσιν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν ἐν Φλωρεντίᾳ (1439)! Ἡ ἐπίσκεψις τοῦ Ῥοτέλλη, κατὰ τὰς αὐτὰς ἐφημερίδας, ἦτο δῆθεν ἡ ἀρχὴ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς ἔκτοτε σχεδιασθείσης μεταξὺ Ἰωακεὶμ καὶ Λέοντος ἑνώσεως Προσθέτουσι δὲ οἱ εὐφάνταστοι οὗτοι Ἰταλοὶ δημοσιογράφοι, ὅτι ὅσονούπω μέλλει νὰ μεταβῇ ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ εἰς Ῥώμην, ἵνα καταθέσῃ εἰς τοὺς πόδας τοῦ ἀλανθάστου πάπα ἐπισήμως τὴν ὑποταγὴν τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας! Τὰς ψευδεστάτας καὶ γελοιωδεστάτας ταύτας πληροφορίας τῶν ἰταλικῶν φύλλων παρέλαβον καὶ ἄλλαι ἐφημερίδες τῆς Εὐρώπης. Ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ θὰ ἐμειδίασε βεβαίως ἐπὶ ταῖς διαδόσεσι ταύταις, ἠναγκάσθη δὲ χάριν τῆς τιμῆς αὐτοῦ καὶ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας νὰ διαψεύσῃ ἡμιεπισ[illegible], διὰ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐφημερίδων καὶ δι' εὐρωπαϊκῶν φύλλων ταύτας. Τοιαύτην τινὰ ἡμιεπίσημον διάψευσιν αὐτοῦ, ἐξ ὀνόματος μὲν αὐτοῦ γενομένην, ὑπογεγραμμένην δὲ ὑπὸ κληρικοῦ ὑπαλλήλου τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρ-

χείου, ἀνέγνωμεν ἐσχάτως καὶ ἐν τῇ ἐφημερίδῃ Protest. Kirchen-Zeitung τῆς 12/24 Δεκεμβρίου. Ἡ διάψευσις αὕτη, ἥτις ἐστάλη τῷ καθηγητῇ Nieppold διὰ τὴν καθολικὴν ἐφημερίδα Germania, εἰς ἣν τὸ πρῶτον εἶχον ἐκ Ῥώμης σταλῆ αἱ ἄνω ψευδεῖς πληροφορίαι, διακηρύττει, ὅτι τὰ πάντα εἶναι μῦθος. Ὁ Ἰωακεὶμ διερχόμενος διὰ Ῥώμης, ὅτε χάριν τῆς ὑγείας του διέτριβεν ἐν Ἰταλίᾳ, οὔτε τὸν πάπαν εἶδεν, οὔτε περὶ ἑνώσεως ὡμίλησε. Καὶ δὲν ἦτο ἄλλως δυνατὸν νὰ ἔχῃ τὸ πρᾶγμα. Μόνον ἄνθρωποι, τελείως ἀγνοοῦντες τὰ καθ' ἡμᾶς, μόνον Ἰταλοὶ ἢ ἄλλοι ξένοι δημοσιογράφοι, γνωρίζοντες τὴν Ἀνατολήν, ὅσον ἡμεῖς ἴσως τοὺς κατοίκους τῆς σελήνης, ἂν ὑπάρχωσιν, ἠδύναντο νὰ φαντασθῶσιν ὅσα ἔγραψαν περὶ τοῦ ἡμετέρου πατριάρχου. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ἐνόσῳ ὁ ἥλιος τρέχει τὸν δρόμον αὐτοῦ μέχρι συντελείας τῶν αἰώνων, οὐδέποτε θὰ δεχθῇ νὰ ὑποκύψῃ εἰς τὸν παπικὸν ζυγόν. Οὐδεὶς ἀνεξαιρέτως παρ' ἡμῖν ὑπάρχει ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἀνατολὴν συμπαθῶν πρὸς τὸν καθολικισμόν. Τοὐναντίον ἀποστροφή τις οὐχὶ πρὸς τοὺς καθολικοὺς ὡς πρόσωπα θεωρουμένους (πρὸς καθολικοὺς προσωπικῶς δυνάμεθα νὰ τρέφωμεν καὶ ἐγκαρδιωτάτην φιλίαν), ἀλλὰ πρὸς τὸν παπισμὸν ἐνδομύχως τρέφεται ἐν πάσῃ ψυχῇ ὀρθοδόξου. Ἡ ἀποστροφὴ πρὸς τὸν καθολικισμὸν παρὰ τοῖς ἀνατολικοῖς λαοῖς ἔχει πολλοὺς λόγους. Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ἐνῷ οὐδέποτε αὐτὴ ἔλαβεν ἐπιθετικὴν θέσιν κατὰ τῆς παπικῆς, ἀπὸ χιλίων ἐτῶν ἐνοχλεῖται, διώκεται, πιέζεται ὑπὸ τοῦ παπισμοῦ. Ἀπὸ τοῦ ἑνὸς ἄκρου τῆς Ἀνατολῆς μέχρι τοῦ ἄλλου ἀπὸ αἰώνων ἐργάζονται καθολικοὶ ἱεραπόστολοι, ἵνα ἀποσπάσωσι τοὺς ἀνατολικοὺς ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας καὶ ἑνώσωσι μετὰ τῆς Ῥώμης. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον διατηροῦνται σχολεῖα, διασκορπίζονται χρήματα, παρέχονται προστασίαι, καὶ πᾶς τρόπος, ὅστις ἤθελε θεωρηθῆ χρήσιμος, τίθεται εἰς ἐνέργειαν. Διὰ τῶν ἐνεργειῶν τούτων περὶ τὰ 4,000,000 Σλαύων ἄλλοτε ὀρθοδόξων ἐν Πολωνίᾳ, ἐν Λιθουανίᾳ, ἐν Σιλεσίᾳ, ἐν Δαλματίᾳ, ἐν Κροατίᾳ καὶ ἐν ἄλλαις χώραις τῆς Αὐστροουγγαρίας μάλιστα ἐγένοντο οὐνῖται καὶ ὑπέκυψαν εἰς τὸν ζυγὸν τῆς Ῥώμης. Γραικοκαθολικαὶ κοινότητες συνέστησαν καὶ ὑφίστανται ὡς γνωστὸν διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν καθολικῶν ἱεραποστόλων καὶ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἀνατολήν. Κατόπιν τῆς συστηματικῆς ταύτης καταπολεμήσεως τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ συμπαθήσωμέν ποτε οἱ ἀνατολικοὶ πρὸς τὴν Ῥώμην; Πότε ἡμεῖς οἱ ἀνατολικοὶ ἐνηργήσαμεν σκανδα-

λωδῶς προσηλυτισμὸν κατὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐν Ῥώμῃ καὶ ταῖς καθολικαῖς χώραις; Ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία πάντοτε εὑρέθη ἐν ἀμυντικῇ θέσει ἀπέναντι τῆς Ῥώμης· ἐδιώχθη, δὲν ἐδίωξεν· ἐπιέσθη, δὲν ἐπίεσεν. Ἡμεῖς ἀφήκαμεν πάντοτε ἡσύχους τοὺς καθολικοὺς λαούς· ῥωμαῖοι ἱεραπόστολοι τοὐναντίον ἠνώχλησαν ἡμᾶς πάντοτε καὶ ἐνοχλοῦσιν. Ἔπειτα οἱ ἀνατολικοὶ οὐδεμίαν ποτὲ ὄρεξιν ᾐσθάνθησαν οὐδ' αἰσθάνονται, νὰ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς Ῥώμης, καὶ διότι τρέφουσι βαθυτάτην καὶ ἀκλόνητον πεποίθησιν, ὅτι ἐνῷ ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία ἐνέμεινε πάντοτε πιστὴ εἰς τὸν ἀρχαῖον χριστιανισμὸν τῶν πρώτων αἰώνων, καὶ μέχρι τῆς σήμερον καὶ τὰ δόγματα αὐτῆς καὶ τὴν λατρείαν της καὶ τὴν διοίκησίν της καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν εὐταξίαν της στηρίζει ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τῶν ἑπτὰ οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἡ ῥωμαϊκὴ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἕνεκα τῆς ἄλλοτε βαρβαρότητος τῶν τὴν μέσην, μεσημβρινὴν καὶ δυτικὴν Εὐρώπην καταλαβόντων βορείων λαῶν, ἠλλοίωσεν ἐν πολλοῖς καὶ διέστρεψε τὸν ἀρχικὸν χριστιανισμόν· εἰσήγαγεν ἐν τῇ διοικήσει τὸν ἀπόλυτον καὶ ἀπεριόριστον δεσποτισμὸν τοῦ παπισμοῦ· ἐδημιούργησεν αὐθαιρέτως νέα δόγματα, ὅπως καὶ ἐπ' ἐσχάτων τὰ τῆς ἀσπίλου συλλήψεως καὶ τοῦ ἀλανθάστου· κατέστησε γενικὴν ἐν τῇ λατρείᾳ τὴν λατινικὴν γλῶσσαν καὶ κατέρριψε τὰς τελετὰς αὐτῆς διὰ τοῦτο εἰς νεκρὸν μηχανισμόν· καὶ διὰ τῶν περὶ ἀφέσεων, τοῦ opus operatum, τοῦ θησαυροῦ τῶν ἀξιομισθιῶν τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἁγίων καὶ ἄλλων συγγενῶν ταύταις διδασκαλιῶν διέσεισε τὰς βάσεις τῆς χριστιανικῆς ἠθικότητος. Ἕνεκα τούτων πάντων ἐγένετο κατὰ τὸν ΙϚ' αἰῶνα ἡ διὰ Λουθήρου, Ζβιγγλίου καὶ Καλβίνου μεταρρύθμισις, ἡ ἀποσπάσασα τὸ ἥμισυ τῶν λαῶν τῆς δύσεως ἀπὸ τοῦ παπισμοῦ. Ὁ καθολικισμὸς εἶναι κατὰ τὴν ἀσάλευτον πεποίθησιν τῶν ὀρθοδόξων ἐκτροπὴ ἀπὸ τοῦ γνησίου ἀρχικοῦ χριστιανισμοῦ. Οὐδέποτε διὰ τοῦτο οἱ ἀνατολικοὶ θὰ δεχθῶμεν νὰ ἐγκαταλίπωμεν μὲν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Εὐαγγελίου, τῶν ἀρχαίων πατέρων καὶ τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, νὰ ἀσπασθῶμεν δὲ τὸν καθολικισμόν. Ἄλλος λόγος, ἐξηγῶν τὴν παρὰ τοῖς ἀνατολικοῖς ἔλλειψιν συμπαθείας πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, εἶναι ὅτι ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἀνέκαθεν ἔλαβε στάσιν ἐχθρικὴν πρὸς τὰ κράτη καὶ πρὸς τὴν ἐπιστήμην. Κράτος καὶ αὕτη γενομένη ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Πιπίνου (754) ἐναντίον τῶν λόγων τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅτι «ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου» (Ματθ.

ιη' 36), ἠθέλησε νὰ ὑποτάξῃ τὰ ἄλλα κράτη καὶ νὰ ἐπιβάλῃ τὴν θέλησίν της εἰς αὐτά. Καὶ κατὰ μὲν τοὺς μέσους αἰῶνας, ἕνεκα τῆς βαρβαρότητος τῶν χρόνων καὶ τῆς ἀμαθείας καὶ δεισιδαιμονίας τῶν δυτικῶν λαῶν, ὑπεδούλωσε πράγματι ὁ παπισμὸς τὰ διάφορα κράτη, ὁ δὲ πάπας ἦτο ὁ ἀναβιβάζων καὶ καταβιβάζων τοὺς αὐτοκράτορας. Κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἀφ' ὅτου ἀνεπτύχθησαν οἱ λαοὶ τῆς Δύσεως καὶ ἠνδρώθησαν καὶ ἔλαβον πλήρη συνείδησιν τῶν δικαίων αὐτῶν, πράγματι μὲν ἐχειραφετήθησαν αἱ εὐρωπαϊκαὶ πολιτεῖαι κατὰ μικρὸν ἀπὸ τῆς παπικῆς κηδεμονίας καὶ ἐξουσίας, κατ' ἀρχὴν ὅμως μέχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, καὶ ἀφ' οὗ κατὰ τὸ 1870 κατηργήθη ἡ κοσμικὴ ἐξουσία τῶν παπῶν (καθ' οὗ γεγονότος διεμαρτυρήθησαν ἐντονώτατα καὶ Πῖος ὁ Θ' καὶ Λέων ὁ ΙΓ' καὶ ὅπερ δὲν ἀνεγνώρισαν), ὁ παπισμὸς ἀξιοῖ τὰ αὐτὰ δικαιώματα καὶ τὴν αὐτὴν ἐπὶ τῶν κρατῶν ὑπεροχήν. Ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία δὲν σέβεται τοὺς νόμους τῶν διαφόρων τῆς Εὐρώπης κρατῶν καὶ τὰς ἐλευθερίας αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ὡς μὴ θέλουσα νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν νόμιμον τάξιν τῶν διαφόρων χωρῶν, εὑρίσκεται σχεδὸν εἰς ἐχθρικὰς σχέσεις πρὸς τὰς κυβερνήσεις καὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ ἐν Γερμανίᾳ καὶ ἐν Ἑλβετίᾳ καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Βελγίῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Καὶ ἡ ἐπιστήμη δέ, ὡς καταστρέφουσα τὰς προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίας, ἐφ' ὧν στηρίζει ὁ παπισμὸς τὴν δύναμιν αὐτοῦ, ἀνέκαθεν πολεμεῖται παρὰ τῶν παπῶν. Καὶ ἄλλοτε μέν, ὅτε ἠδύνατο, ἔκαιεν ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἢ ἐφυλάκιζε καὶ κατεδίωκε τοὺς σοφοὺς ἄνδρας, τοὺς ἐλέγχοντας αὐτήν, τοὺς Οὐϊκλέφους, τοὺς Οὔσους, τοὺς Ἱερωνύμους, τοὺς Σαβοναρόλας, τοὺς Κοπερνίκους, τοὺς Γαλιλαίους· σήμερον δὲ ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ αὐτῆς ἀρκεῖται νὰ καταρᾶται τοὺς ἐπιστήμονας δι' ἐγκυκλίων καὶ συλλάβων. Πῖος ὁ Θ' κατεδίκασεν ὡς ἐπικινδύνους πλάνας τὰς ἀρχὰς τῆς ἐλευθερίας τῆς συνειδήσεως, τῆς θρησκείας, τῆς ἐπιστήμης, τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, πάσας δηλαδὴ ἐκείνας τὰς ἀρχάς, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὰς βάσεις πάντων τῶν νεωτέρων πολιτευμάτων, ὁλοκλήρου τοῦ πολιτειακοῦ καὶ κοινωνικοῦ οἰκοδομήματος τῶν νεωτέρων χρόνων. Διὰ ταῦτα καὶ αἱ κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης καὶ οἱ λαοὶ αὐτῆς ἐξηγέρθησαν κατὰ τὰς τελευταίας ἡμέρας κατὰ τοῦ παπισμοῦ πανταχοῦ. Οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς ἤρχισαν καὶ αὐτοὶ ἀπὸ τοῦ παρόντος αἰῶνος νὰ ἀναγεννῶνται· ἀγωνίζονται δ' ἔτι περὶ τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν. Εἰσελθόντες εἰς τὴν χορείαν τῶν ἐλευθέρων καὶ πεπο-

λιτισμένων λαῶν, ποθοῦσι νὰ ζήσωσι καὶ αὐτοὶ ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ ὑπὸ θεσμοὺς φιλελευθέρους. Διὰ τοῦτο τιμῶσι τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ λόγου, ἀγαπῶσι δὲ τὴν ἐπιστήμην καὶ θέλουσι τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν αὐτῆς. Ἀλλὰ πάντα τὰ μεγάλα ταῦτα ἀγαθά, ὡς εἴδομεν, πολεμοῦνται ὑπὸ τῆς Ῥώμης. Ἰδοὺ καὶ ὁ ἄλλος λόγος, δι' ὃν οἱ λαοὶ τῆς Ἀνατολῆς οὐδόλως δύνανται νὰ ἐπιθυμῶσι τὴν μετὰ τῆς Ῥώμης ἕνωσιν. Ἰδοὺ διὰ τί ὠνομάσαμεν γελοιωδεστάτην καὶ ψευδεστάτην τὴν εἴδησιν, ὅτι δι' Ἰωακεὶμ τοῦ Δ' ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία μέλλει ὅσονούπω νὰ ἀναγνωρίσῃ τὸν παπισμὸν καὶ νὰ ὑποκύψῃ εἰς αὐτόν. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀδυνατότατον τῶν πραγματων. Ἡ ἀντίθεσις τῆς ἀνατολικῆς πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν εἶναι ἴση σχεδὸν τῇ πρὸς τὸν Ἰσλαμισμόν. Παπισμὸς καὶ Ἰσλαμισμὸς εἶναι δυνάμεις ἐπίσης σχεδὸν κακώσασαι καὶ παντοιοτρόπως καταπολεμήσασαι ἐπὶ αἰῶνας τὸν ἑλληνικὸν χριστιανισμὸν καὶ ἄχρι τὴν σήμερον ἱστάμεναι ἐχθρικώταται πρὸς αὐτόν.

Ταῦτα λέγοντες, δὲν ἐννοοῦμεν ὅτι εἴμεθα κατ' ἀρχὴν κατὰ τῆς συμφιλιώσεως ἀνατολικῶν καὶ καθολικῶν. Τὴν φιλίαν ταύτην θέλομεν καὶ ἡμεῖς, καὶ εὐχόμεθα, ἀλλὰ θεωροῦμεν αὐτήν, ὡς ἔχουσι δυστυχῶς τὰ πράγματα, ἀδύνατον· διότι λείπει ὁ πρώτιστος ὅρος τοιαύτης τινὸς φιλίας, ἡ ἀμοιβαία ἀναγνώρισις καὶ ἀνοχή. Ὁ ὅρος οὗτος ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν καὶ ὑπάρχει καὶ νῦν ἐκ μέρους τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Αὕτη ἀνεγνώριζε πάντοτε τῷ πάπᾳ τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς, ἐξηγέρθη δὲ κατ' αὐτοῦ μόνον, ὅτε οὗτος, μὴ ἀρκούμενος εἰς μόνας τὰς πρώτας ταύτας τιμάς, ἠθέλησε νὰ δεσπόσῃ καὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ἔκτοτε ἠναγκάσθη αὕτη νὰ λάβῃ ἀμυντικὴν θέσιν κατὰ τῶν προσβολῶν τοῦ παπισμοῦ. Ἡμεῖς δὲν ζητοῦμεν ὅμως νὰ βλάψωμεν ἢ καταστρέψωμεν τὸν καθολικισμόν, οὐδὲ ἀποστέλλομεν διὰ τοῦτο ἱεραποστόλους εἰς καθολικὰς χώρας κατ' αὐτοῦ. Ἐτήρησέ ποτε τοὐναντίον τοιαύτην οὐδετέραν καὶ ἀδιάφορον πρὸς ἡμᾶς θέσιν ὁ καθολικισμός; Ἀπὸ τῶν ἡμερῶν Νικολάου τοῦ Α', ὅστις ἤρισε πρὸς τὸν Φώτιον, διότι ἠθέλησε νὰ ἐπιβληθῇ εἰς τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν καὶ προὐκάλεσε τὸ μέγα σχίσμα τοῦ Θ' αἰῶνος, μέχρι Λέοντος τοῦ ΙΓ', ὅστις χαιρετίζει μὲν Ἰωακεὶμ τὸν Δ' ἐπὶ τῇ ἀναδείξει του ὡς πατριάρχου, ἀλλ' ἑτέρωθεν ὀργανίζει σταυροφορίαν ἱεραποστολικὴν κατὰ τῶν ὀρθοδόξων Σλάβων τῆς Αὐστροουγγαρίας καὶ τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ἔπαυσέ ποτε ὁ καθολικισμὸς ζητῶν νὰ

διαλύσῃ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν καὶ νὰ δεσπόσῃ ἁπάσης τῆς Ἀνατολῆς; Πῶς εἶναι λοιπὸν δυνατὸν νὰ ὑπάρχῃ φιλία μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν, μεταξὺ καταπιέζοντος καὶ καταπιεζομένου, διώκοντος καὶ διωκομένου; Θὰ ἦτο βεβαίως ἄξιον τῶν νεωτέρων χρόνων, τῶν χρόνων τῶν φώτων, τῆς προόδου καὶ τῆς θρησκευτικῆς ἀνοχῆς, καὶ μέγα εὐτύχημα διὰ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Εὐρώπης, ἐὰν ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἔπαυεν ἔχουσα ἀξιώσεις νὰ ἐπιβληθῇ ἐπὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν καὶ θέλουσα νὰ μηδενίσῃ τὰς ἄλλας ἐκκλησίας, νὰ ὑπάρχῃ δὲ ἀποκλειστικῶς αὐτὴ μόνη ἐν τῷ κόσμῳ. Τὴν στιγμὴν ἐκείνην θὰ ἐξέλειπον πάντα τὰ σκάνδαλα τὰ ἐν μέσῳ τῶν χριστιανῶν ὑπάρχοντα καὶ εἰρήνη θὰ ἠδύνατο νὰ βασιλεύῃ ἐν ἅπαντι τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ. Ἀλλὰ τοιαύτη ἐλπὶς περὶ τῆς Ῥώμης εἶναι ἐπὶ τοῦ παρόντος οὐτοπία. Οἱ ἀνατολικοὶ δὲν ἔχουσι τὴν ἀξίωσιν νὰ βιάσωσιν οὔτε τοὺς καθολικούς, οὔτε τοὺς διαμαρτυρομένους νὰ δεχθῶσι τὴν ὀρθοδοξίαν. Ἡμεῖς ἀνεχόμεθα καὶ τὸν καθολικισμὸν καὶ τὰς ἄλλας χριστιανικὰς ἑτεροδόξους ἐκκλησίας, ἂν καὶ εὑρίσκομεν πολλὰ ἐν αὐταῖς μὴ συμφωνοῦντα πρὸς τὰς ἡμετέρας πεποιθήσεις καὶ μὴ ὀρθῶς ἔχοντα. Νομίζομεν δὲ ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ὑπάρχει πανταχοῦ κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον καθαρὸς, χρηστοὶ δὲ χριστιανοὶ δὲν ἐλλείπουσιν ἀπ' οὐδεμιᾶς ἐκκλησίας. Τοιαῦτα φρονήματα δὲν τρέφουσιν οἱ καθολικοὶ περὶ τῶν χριστιανῶν τῶν ἄλλων ἐκκλησιῶν. Τοὺς λοιποὺς χριστιανοὺς οἱ πάπαι θεωροῦσιν ὡς σχισματικούς, αἱρετικούς, μὴ χριστιανούς, ἀποκεκλεισμένους τῆς ἐκκλησίας καὶ προωρισμένους εἰς αἰώνιον κόλασιν. Οἱ πάπαι νομίζουσι διὰ τοῦτο καθῆκόν των νὰ καταπολεμήσωσι διὰ παντὸς μέσου τὰς ἄλλας ἐκκλησίας καὶ μετὰ τούτων καὶ τὴν ἡμετέραν ἀνατολικήν. Τοιαύτη κατ' οὐσίαν εἶναι καὶ Λέοντος τοῦ ΙΓ' ἡ ἐκκλησιαστικὴ πολιτική. Μὴ ἀπατώμεθα λοιπὸν ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ῥοτέλλης ἐξ ὀνόματος τοῦ Λέοντος ἐχαιρέτισε τὸν πατριάρχην γενόμενον Ἰωακεὶμ τὸν Δ'. Τὰ συγχαρητήρια ταῦτα ἦσαν ἁπλοῦς ἀβροφροσύνης καὶ διπλωματίας τύπος. Ὁ πόλεμος τοῦ καθολικισμοῦ καθ' ἡμῶν ἐξακολουθεῖ. Ἡ ἀληθὴς θέσις τῶν δύο ἐκκλησιῶν εἶναι δυστυχῶς ἡ θέσις πολεμίων, προσβαλλούσης τῆς καθολικῆς καὶ ἀμυνομένης τῆς ἀνατολικῆς. Πότε θὰ παύσῃ ὁ πόλεμος οὗτος, ὅστις διαρκεῖ ἤδη χίλια ἔτη, οὐδεὶς γνωρίζει. Ἀλλ' ἐνόσῳ ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ἐπιτίθεται καθ' ἡμῶν, ἡμεῖς δὲν θὰ ἀφήσωμεν τὴν ἀμυντικὴν ἡμῶν θέσιν μέχρι τέλους τῶν αἰώνων. Ναί! οὐδέποτε ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ

Ἀνατολῇ θὰ καταλίπωμεν τὰς ἐκκλησιαστικὰς ἡμῶν παραδόσεις. Θέλομεν τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν ἐλευθέραν καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τοῦ παπισμοῦ, ὁποία ἦτο ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων. Ἀποκρούομεν δὲ καὶ θὰ ἀποκρούωμεν τὸν παπισμὸν, ὡς ἀπειλοῦντα καὶ τὴν καθαρότητα τῆς πίστεως ἡμῶν καὶ τὴν ἐν τῇ πολιτικῇ ἐλευθερίᾳ καὶ τῇ ἐπιστήμῃ πρόοδον τῶν ἀνατολικῶν λαῶν, πρὸς ἣν σπεύδομεν.

10.

ΤΟ ΙΩΒΙΛΑΙΟΝ

ΤΟΥ ΠΑΠΑ ΛΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΙΓ'

Ὁ καθολικὸς κόσμος ἑώρτασε κατ' αὐτὰς τὸ Ἰωβιλαῖον[1] ἢ τὴν πεντηκονταετηρίδα τῆς ἱερωσύνης Λέοντος τοῦ ΙΓ' μετὰ μεγάλης ἐπισημότητος. Πανταχόθεν συνέρρευσαν εἰς τὴν αἰωνίαν πόλιν ἀναρίθμητα πλήθη εὐσεβῶν καθολικῶν, ἀντιπρόσωποι πλείστων κυβερνήσεων οὐ μόνον καθολικῶν χωρῶν, ἀλλὰ καὶ μὴ τοιούτων καὶ πολλοὶ ἄλλοι περίεργοι, ἵνα συνεορτάσωσι τὴν μεγάλην ἑορτὴν καὶ εὐχηθῶσιν ὑγείαν τῷ ἀρχηγῷ τοῦ καθολικισμοῦ καὶ εὐλογηθῶσι παρ' αὐτοῦ. Ἡ καθολικὴ ἐκκλησία ἔχει δίκαιον νὰ ἐπαίρηται καὶ σεμνύνηται ἐπὶ τῷ νῦν ἀρχηγῷ αὐτῆς, διότι εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι Λέων ὁ ΙΓ' εἶναι ἐκ τῶν σπανίων παπῶν, δύναται δὲ εὐλόγως νὰ συναριθμηθῇ μεταξὺ τῶν ἀνδρῶν, οἵτινες ἐτίμησαν τὴν παπωσύνην, εἶναι λόγιος, ἰδίως λατινιστὴς δεινός, συγγράψας λατινιστὶ ἔργα καὶ ποιήματα, εἶναι συνετὸς καὶ χρηστός, ἐμφορεῖται δὲ ὑπὸ ἀκραιφνεστάτου ζήλου ὑπὲρ τῶν συμφερόντων τοῦ καθολικισμοῦ καὶ τοῦ παπισμοῦ, διότι ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ τὰ δύο ταῦτα εἶναι ταὐτόσημα. Ἀλλ' ἐνῷ ὁμολογουμένως εἶναι τοιοῦτος ὁ Λέων ΙΓ', ἤθελε πλανηθῇ τις, ἐὰν ἤθελε νομίσει, ὅτι διαφέρει κατὰ τὸ ἐμφοροῦν αὐτὸν πνεῦμα τῶν ἄλλων παπῶν, ὅτι δῆθεν ἐχάραξε νέαν ὁδόν, ὅτι ἐνῷ οἱ μέχρι τοῦδε πάπαι, καὶ μάλιστα Πῖος ὁ Θ' ἐκηρύχθησαν πολέμιοι τῆς ἐπιστήμης, τῆς προόδου καὶ τῆς ἐλευθερίας, αὐτὸς θέλει τὴν συνδιαλλαγὴν τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας πρὸς αὐτὰς καὶ τὴν συμφιλίωσιν πρὸς τὸν νεώτερον κόσμον καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ, καὶ ὅτι ἰδίως ὡς πρὸς τὰς σχέσεις τοῦ καθολικισμοῦ πρὸς τὰς ἑτεροδόξους ἐκκλησίας, ἐνῷ οἱ μέχρι τοῦδε πάπαι ἀνεθεμάτιζον αὐτὰς καὶ κατεδίωκον, αὐτὸς ἐννοεῖ δῆθεν νὰ

---

1 Αἱ ἑορταὶ τοῦ Ἰωβιλαίου ἤρξαντο ἀπὸ 20 δεκεμβρίου 1887 (1 ἰανουαρίου 1888).

σεβασθῇ αὐτάς, δηλαδὴ τὰς προτεσταντικὰς ἐκκλησίας καὶ τὰς τῶν ὀρθοδόξων, νὰ ἀναγνωρίσῃ αὐτὰς ὡς χριστιανικὰς καὶ νὰ ἀνεχθῇ αὐτὰς καὶ συνάψῃ φιλικὰς πρὸς αὐτὰς σχέσεις. Πᾶν τοὐναντίον εἶναι ἀληθές. Τὸ τὴν Λέοντα ΙΓ' ἐμφοροῦν πνεῦμα εἶναι τὸ αὐτὸ τοῦ ἀδιαλλάκτου πολέμου πρὸς τὴν ἐπιστήμην, τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν πρόοδον, τὸ τῆς κεκηρυγμένης ἔχθρας πρὸς τὴν κυριαρχίαν τῶν λαῶν, τὴν ἀνεξαρτησίαν αὐτῶν καὶ τοὺς ἐλευθέρους αὐτῶν θεσμούς, τὸ τῆς ἀποκηρύξεως πασῶν τῶν μὴ καθολικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῆς διὰ τῶν συνήθων τῷ παπισμῷ προσηλυτιστικῶν μέσων ἐπιβολῆς τοῦ καθολικισμοῦ εἰς τοὺς προτεσταντικοὺς καὶ ὀρθοδόξους λαούς. Τοῦτο δὲν λέγομεν ἐπὶ μορφῇ τοῦ Λέοντος, οὐδὲ ὅπως πικράνωμεν τοὺς δικαίως εὐφροσύνως ἑορτάζοντας τὴν μεγάλην αὐτοῦ ἑορτὴν πιστοὺς καθολικούς. Ταῦτα λέγομεν μόνον ἵνα δείξωμεν, ὁποῖος ἀληθῶς εἶναι ὁ ὑμνούμενος Λέων καὶ τίς ἡ ἀληθὴς αὐτοῦ στάσις πρὸς τὴν νεωτέραν κοινωνίαν καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτῆς καὶ πρὸς τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν. Ὁ Λέων εἶναι τέλειος πάπας, ὅπως ὁ μεσαιωνικὸς καὶ νεώτερος καθολικισμὸς ἐννοεῖ αὐτόν. Τὸ μόνον καθ' ὃ διαφέρει πολλῶν προκατόχων του ὁ Λέων καὶ ἰδίως τοῦ Πίου Θ' εἶναι, ὅτι ἐνῷ ἐκεῖνοι μετεχειρίζοντο κατάρας, ἀφορισμούς, ἀπειλάς, τραχεῖαν ἐν γένει γλῶσσαν, καὶ ἦσαν ἕτοιμοι ἂν ἠδύναντο νὰ ποιήσωσι καὶ αὐτῆς τῆς βίας χρῆσιν, Λέων ὁ ΙΓ' εἶναι ὁ διπλωματικὸς πάπας τῶν νεωτέρων χρόνων. Τὸ τέρμα τῶν ἐνεργειῶν του καὶ οἱ σκοποὶ εἶναι οἱ αὐτοί, ἡ ὁδὸς μόνον καὶ τὰ μέσα εἶναι διάφορα.

Ὁ παπισμὸς ἐν ἀρχῇ τῶν μέσων αἰώνων ἐγένετο πρόξενος μεγάλων ἀγαθῶν εἰς τοὺς βαρβάρους λαοὺς τῆς δύσεως, διότι αὐτὸς ἐχριστιάνισεν αὐτούς, ἐπαιδαγώγησεν, ἐξεπαίδευσε καὶ ἐξημέρωσεν. Ὁ πάπας ἦτο ὁ κηδεμὼν τῶν λαῶν τούτων καὶ ὁ παιδαγωγὸς ἐπὶ πολλὰς ἑκατονταετηρίδας. Ἀλλ' ἐνῷ ὁ παπισμὸς παρέσχε τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ἐν τῇ παιδικῇ αὐτῆς ἡλικίᾳ τοιαύτας ὑπηρεσίας, ὅταν ἤρξατο αὕτη νὰ εἰσέρχηται εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐνηλικιότητος, ὅταν ἤρξαντο οἱ δυτικοὶ λαοὶ χειραφετούμενοι ἀπὸ τοῦ παπισμοῦ νὰ βαδίζωσιν αὐτόνομοι καὶ ἀνεξάρτητοι τὴν πορείαν των, ὅταν αἱ κυβερνήσεις συνῃσθάνθησαν τὰ δικαιώματά των, οἱ δὲ λαοὶ ἐννόησαν ὅτι εἶναι κυρίαρχοι καὶ εἰς τὰς χεῖράς των ἔχουσι τὰς τύχας των καὶ τὸ μέλλον των, αὐτοὶ καὶ μόνοι δικαιούμενοι νὰ ὁρίζωσι τὸν τύπον τῆς διοικήσεώς των καὶ νὰ θέτωσιν ἑαυτοῖς νόμους, οὐδεὶς δὲ ἄλλος δι-

καιοῦται νὰ παρεμβαίνῃ ἔξωθεν εἰς τὴν κυριαρχικὴν αὐτῶν θέλησιν, ὅταν ἡ ἐπιστήμη ἀνδρωθεῖσα διέρρηξε τὰ δεσμά, ἐν οἷς ἔκειτο κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, καὶ ἀπορρίψασα τὴν κληρικὴν κηδεμονίαν, ὑφ' ἣν ἐτέλει ἐν ταῖς μεσαιωνικαῖς μοναστηριακαῖς σχολαῖς, ἐπεχείρησεν ἐλευθέρα νὰ ἐρευνᾷ τὴν ἀλήθειαν, ἀναγνωρίζουσα ὡς μόνον κῦρος τὸ τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου καὶ τῶν νόμων αὐτοῦ, ἔκτοτε ἤρξατο ἡ πρὸς τὸ κράτος καὶ τοὺς ἐλευθέρους θεσμούς του, καὶ πρὸς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν σύγκρουσις τοῦ παπισμοῦ, ἥτις ἐγένετο ἀφορμὴ μυρίων ἀγώνων τῶν παπῶν πρὸς τὰς κυβερνήσεις τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν καὶ τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς ἐπιστήμης τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, ὧν ἀγώνων εἶναι πλήρης ἡ νεωτέρα ἱστορία. Ἡ σύγκρουσις αὕτη ἐξακολουθεῖ μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης. Ἡ πάλη αὕτη τοῦ παπισμοῦ πρὸς τὴν νεωτέραν κοινωνίαν ἔφθασεν εἰς τὸ ὀξύτατον αὐτῆς σημεῖον κατὰ τὸν παρόντα αἰῶνα, καὶ τοῦτο πολὺ φυσικῶς, διότι κατὰ τὸν αἰῶνα τοῦτον ἀφ' ἑνὸς μὲν κατόπιν τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τὸ μὲν θεῖον δίκαιον τῶν ἡγεμόνων καὶ τὰ προνόμια τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ κλήρου κατέπεσον, οἱ δὲ λαοὶ ἀπέκτησαν τὴν ἐλευθερίαν των, καὶ ἀνακηρύξαντες τὴν τοῦ ἔθνους κυριαρχίαν, εἰσήγαγον τὴν ἐπὶ τῆς τελείας ἰσότητος καὶ ἐλευθερίας στηριζομένην νέαν νόμιμον τάξιν, ἡ δὲ ἐπιστήμη μετὰ τὰς γιγαντιαίας προόδους τῆς γερμανικῆς, γαλλικῆς καὶ ἀγγλικῆς φιλολογίας, καὶ τῶν ἐμπειρικῶν μάλιστα γνώσεων ἐν τῇ συναισθήσει τῆς ἀκμῆς καὶ δυνάμεώς της, προέβαλε δικαίας ἀξιώσεις τελείας ἀνεξαρτησίας καὶ αὐτονομίας. Κατόπιν τῆς καταστάσεως ταύτης τῶν πολιτικῶν καὶ ἐπιστημονικῶν πραγμάτων, δὲν εἶναι παράδοξον, ὅτι ὁ παπισμός, ὅστις ἐν τῇ ῥιζικωτάτῃ ταύτῃ μεταβολῇ τῆς πορείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἔμεινεν ἀκίνητος καὶ ἀντιπροσωπεύει τὴν παλαιὰν μεσαιωνικὴν τάξιν, ἐξηγέρθη σφοδρότατος πολέμιος κατὰ τοῦ νέου καθεστῶτος ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ τοῖς γράμμασι, καὶ διαμαρτυρόμενος κατ' αὐτοῦ, ἐζήτησε νὰ διασώσῃ τὰ ἀρχαῖα αὐτοῦ δικαιώματα. Δύο πρὸ πάντων ἐκ τῶν νεωτέρων παπῶν ἐπολέμησαν σφοδρῶς τὰς νέας ἰδέας, Γρηγόριος ὁ ΙϚ' (1831—1846) καὶ ὁ Πῖος Θ' (1846—1878). Εἶναι γνωστὴ ἡ ἐγκύκλιος τοῦ πρώτου, ὡς μέγαν ἐγείρασα θόρυβον, δι' ἧς τῷ 1832 ἀνεθεμάτισε τὴν νεωτέραν αὐτόνομον ἐπιστήμην, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, καὶ τὴν ἐλευθερίαν τῆς συνειδήσεως καὶ τῆς θρησκείας· ἐπ' αὐ-

τοῦ τὸ ὀπισθοδρομικὸν πνεῦμα τοῦ ἰησουϊτισμοῦ ἐπεκράτησεν ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ. Σημειωτέον, ὅτι οἱ Ἰησουῖται πρὸ πάντων εἶναι οἱ τοῦ Status quo ἀντιπρόσωποι, οἱ ἐκ τῶν λατίνων κληρικῶν καὶ μοναχῶν μᾶλλον κεκηρυγμένοι κατὰ πάσης προοδευτικῆς ἰδέας. Αὐτοὶ δὲ εἶναι οἱ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους ἰσχύοντες ἐν Ῥώμῃ. Ὁ δὲ δεύτερος ἐκ τῶν μνημονευθέντων παπῶν, ὁ Πῖος, ἀκολουθῶν τοῖς ἴχνεσι τοῦ Γρηγορίου διὰ τῆς πολυθρυλλήτου ἐγκυκλίου του, τῷ 1864, καὶ τοῦ ταύτῃ προσηρτημένου συλλάβου, δηλαδὴ καταλόγου πλανῶν καταδικαστέων ἐπεκύρωσε τὴν ἐκείνου ἐγκύκλιον, ἀναθεματίσας καὶ αὐτὸς τὰς βάσεις τῆς νεωτέρας κοινωνίας, τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου, τοῦ τύπου, τῆς συνειδήσεως, τῆς θρησκείας, τὴν ἐλευθερίαν καὶ αὐτονομίαν τῆς ἐπιστήμης, καὶ τὴν ἰδέαν τῆς τελείας ἀνεξαρτησίας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς ἐξισώσεως τοῦ κλήρου πρὸς τοὺς λαϊκοὺς ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου. Οἱ πάπαι δηλαδὴ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀξιοῦσι νὰ κυβερνᾶται ἀκόμη καὶ νῦν ὁ κόσμος, ὅπως ἐκυβερνᾶτο κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἰλδεβράνδου καὶ Ἰννοκεντίου τοῦ Γ'. Ὁ πάπας ἵσταται κατ' αὐτοὺς ὑπεράνω τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν κυβερνήσεων τῶν διαφόρων χωρῶν, εἰς ἃς πέμπει διαταγάς. Νόμιμοι ἡγεμόνες εἶναι οἱ ἀναγνωριζόμενοι ὑπὸ τοῦ πάπα, οἱ ὀφείλοντες νὰ ὑποστηρίζωσι τὸν καθολικισμόν. Οἱ λαοὶ δὲν ἔχουσι δικαιώματα, ὀφείλουσι δὲ μόνον νὰ ὑπακούωσι τοῖς ἡγεμόσι καὶ τῷ πάπᾳ. Οὐδεὶς ἔλεγχος δύναται νὰ γίνηται ἐπὶ τῶν παπικῶν διαταγῶν, τῶν τοῖς καθολικοῖς λαοῖς ἀπὸ Ῥώμης πεμπομένων. Οὐδὲν δύνανται οἱ λαοὶ διὰ τῶν νομοθετικῶν σωμάτων νὰ νομοθετῶσιν ἐναντίον τῶν διαταγμάτων τῆς ἐκκλησίας. Ἡ ἐκκλησία, δηλαδὴ οἱ πάπαι, ὁρίζουσι τὰ κατὰ τὸν γάμον, ἡ δὲ πολιτεία οὐδεμίαν ἐξουσίαν ἔχει νὰ παρεμβαίνῃ εἰς τὰς ὑποθέσεις ταύτας. Τὰ σχολεῖα, καὶ αὐτὰ τὰ ἀνώτατα, τὰ πανεπιστήμια, πρέπει νὰ ἦναι ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψιν τοῦ πάπα καὶ τῶν ἐπισκόπων του. Ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν πρέπει νὰ ἐπιτρέπηται νὰ διδάσκῃ ἀντιβαῖνον εἰς τὰ δόγματα τοῦ καθολικισμοῦ. Οἱ τοῦτο πράττοντες καθηγηταὶ δέον νὰ καταδιώκωνται. Ὁ τύπος ἐπίσης πρέπει νὰ τελῇ ὑπὸ ἐκκλησιαστικὴν λογοκρισίαν. Ὁ λόγος ὁ προφορικὸς πρέπει νὰ ῥυθμίζηται συμφώνως πρὸς τὰ τοῦ παπισμοῦ θεσπίσματα· ἄλλως πρέπει νὰ καταδιώκηται. Ἡ συνείδησις αὐτὴ ἑκάστου καθολικοῦ πρέπει νὰ ἦναι δεδεσμευμένη εἰς κανόνας, οὓς ὁ χρησιμεύων ὡς πνευματικὸς ὁδηγὸς κληρικὸς θέτει

αὐτῇ. Ἐν τοῖς καθολικοῖς κράτεσι πρέπει ἡ καθολικὴ ἐκκλησία νὰ ἦναι ἐντελῶς ἐλευθέρα καὶ ἀνεξέλεγκτος. Αὗται εἶναι αἱ ἀρχαὶ αἱ περιεχόμεναι ἐν ταῖς μνημονευθείσαις παπικαῖς ἐγκυκλίοις· οὕτως ἐννοεῖ ὁ παπισμὸς μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης νὰ κυβερνᾶται ὁ κόσμος. Αὗται εἶναι αἱ ἀρχαί, ἃς ἀσπάζεται καὶ Λέων ὁ ΙΓ', ὡς δειχθήσεται κατωτέρω.

Ἀπέναντι τοιαύτης πλήρους ἀξιώσεως καὶ ἀπειλητικῆς στάσεως τοῦ παπισμοῦ πρὸς τὸ νεώτερον κράτος καὶ τὴν κοινωνίαν, ἥτις μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ πάπα ὡς ἀλανθάστου κατέστη ἔτι μᾶλλον ἐπίφοβος, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μείνωσιν αἱ κυβερνήσεις τῆς Εὐρώπης ἀδιάφοροι. Ἡ αὐτονομία των, αἱ ἐλευθερίαι των, ἡ πρόοδος καὶ τὸ μέλλον των θὰ ἠμφισβητοῦντο καὶ θὰ διεκυβεύοντο. Καὶ ἂς μὴ φαντάζηταί τις τὴν δύναμιν τοῦ παπισμοῦ ἀσήμαντον σήμερον ἕνεκα τῆς προόδου τῶν χρόνων. Ὁ πάπας δεσπόζει τῶν συνειδήσεων διακοσίων περίπου ἑκατομμυρίων καθολικῶν, καὶ ἂν καὶ αἱ ἀνεπτυγμέναι τάξεις τῆς κοινωνίας πανταχοῦ σχεδὸν διάκεινται ψυχρῶς ἢ ἐχθρικῶς πρὸς τὸ καθολικὸν θρήσκευμα, οἱ πολλοὶ ὅμως ἐκ τοῦ καθολικοῦ λαοῦ, καὶ μάλιστα οἱ χωρικοὶ πληθυσμοί, καὶ σήμερον ἐπηρεάζονται ὑπὸ τοῦ κλήρου καὶ εἶναι ἀφωσιωμένοι τῷ παπισμῷ καὶ ἕτοιμοι νὰ ὑπακούσωσιν εἰς τὰ νεύματα τοῦ πάπα, ὅστις δύναται διὰ τοῦτο νὰ παρέχῃ πράγματα ταῖς κυβερνήσεσιν ἐν πάσαις ταῖς χώραις, ἐν αἷς ἐπικρατεῖ ὁ καθολικισμὸς ἢ εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρός. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ νεωτάτη ἱστορία τῆς Ἰταλίας, Γαλλίας, Βελγίου καὶ Γερμανίας. Αἱ εὐρωπαϊκαὶ λοιπὸν κυβερνήσεις ἔπρεπεν ἀμυνόμεναι νὰ ὀχυρωθῶσι διὰ νέων νόμων κατὰ τῶν ἀξιώσεων τοῦ παπισμοῦ καὶ νὰ ἀσφαλίσωσι διὰ νέων μέτρων τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὰς ἐλευθερίας των.

Πρώτη ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις ἔδωκεν ὡς πρὸς τοῦτο τὸ σύνθημα διὰ τῶν πολυθρυλλήτων νόμων τοῦ 1872, δι' ὧν ὁ Βίσμαρκ ἐπεδίωξε τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ κράτους ἀπέναντι τῆς ἐκκλησίας καὶ τὸν περιορισμὸν τῆς δυνάμεως τοῦ πάπα καὶ τοῦ δυτικοῦ κλήρου ἐν Γερμανίᾳ. Διὰ τῶν νόμων τούτων εἰσήχθη ὁ πολιτικὸς γάμος καὶ τὸ ἐλεύθερον βάπτισμα. Διὰ τῶν δύο τούτων θεσμῶν χειραφετεῖται ἡ Πολιτεία τελείως ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας καὶ παύουσιν ἀναρίθμητοι νομικαὶ ὑποχρεώσεις τῶν πολιτῶν καὶ πολιτικὰ καὶ ἀστικὰ δικαιώματα αὐτῶν νὰ ἐξαρτῶνται ἀπὸ ἐκκλησιαστικῶν πράξεων, πηγαζουσῶν ἐκ τῆς θελήσεως τοῦ κλήρου, ἥτις δύναται

καὶ εἰς αὐθαιρεσίαν νὰ μεταβάλληται. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς γάμος καὶ τὸ βάπτισμα ἀφέθησαν ἐλεύθερα τοῖς βουλομένοις. Ὁ πολιτικὸς γάμος καὶ τὸ ἐλεύθερον βάπτισμα δὲν εἶναι ἀναγκαῖα παρ' ἡμῖν καὶ ἐν ταῖς προτεσταντικαῖς χώραις, ἐν αἷς πολιτεία καὶ ἐκκλησία ζῶσιν ἐν εἰρήνῃ, ἡ δὲ ἐκκλησία σέβεται τοὺς νόμους τῆς πολιτείας, ἀποδίδουσα τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ, εἶναι ὅμως ἀναποφεύκτως ἀναγκαῖα ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις, ἐν αἷς αἱ σχέσεις ἐκκλησίας καὶ κράτους εἶναι ἐχθρικαί. Διὰ τῶν αὐτῶν νόμων περιώρισεν ἡ γερμανικὴ κυβέρνησις τὴν ἐπὶ τῶν σχολείων ἐποπτείαν τοῦ κλήρου, ἀπήτησε δὲ πᾶς διοριζόμενος λειτουργὸς τῆς καθολικῆς ἢ διαμαρτυρομένης ἐκκλησίας καὶ ἀναλαμβάνων ὡρισμένον ἀξίωμα ἐν τῷ πρωσσικῷ κράτει, νὰ διορίζηται, ἀφοῦ προηγῆται δήλωσις περὶ τούτου τῇ κυβερνήσει. Ὅπως δὲ μὴ κατέχωνται ὑπὸ φανατισμοῦ οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ τῆς Γερμανίας καὶ μὴ ὑπηρετῶσι τὰ σχέδια τοῦ παπισμοῦ κατὰ τῶν συμφερόντων τῆς Γερμανίας, διὰ τῶν αὐτῶν νόμων ἀπητήθη, οἱ κληρικοὶ ἐν Πρωσσίᾳ νὰ σπουδάζωσιν ἐν γερμανικοῖς γυμνασίοις καὶ πανεπιστημίοις, νὰ ὑφίστανται δὲ, πρὶν ἢ λάβωσι θέσιν τινὰ, ἐνώπιον ἐξεταστικῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους ἐξετάσεις ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ, τῇ γενικῇ ἱστορίᾳ καὶ τῇ γερμανικῇ ἱστορίᾳ. Ὡρίσθη δὲ καὶ εἰδικόν τι δικαστήριον τοῦ κράτους διὰ τὰ παραπτώματα τοῦ κλήρου, εἰς ὃ θὰ ἠδύναντο οἱ κληρικοὶ νὰ ποιῶσιν ἔκκλησιν κατὰ τῶν ἀδικούντων αὐτοὺς τυχὸν ἐπισκόπων. Οἱ νόμοι οὗτοι ἐχαιρετήθησαν ἐκθύμως ὑπὸ τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ καὶ ἰδίως τῶν φιλελευθέρων, διότι τὸ πρωσσικὸν κράτος δι' αὐτῶν ἐλάμβανε τὴν πρέπουσαν στάσιν ἀπέναντι τοῦ νεωτέρου ἀλανθάστου παπισμοῦ, ἐξησφάλιζε δὲ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ κατὰ πάσης δυνατῆς κληρικῆς αὐθαιρεσίας. Ἀλλ' ὁ καθολικὸς κλῆρος τῆς Πρωσσίας καὶ ἡ φανατικὴ μερὶς τῶν καθολικῶν ἐξηγέρθησαν κατὰ τῶν νόμων ἐκείνων καὶ διεμαρτυρήθησαν κατ' αὐτῶν ὡς ἀσεβῶν καὶ πολεμίων τῇ θρησκείᾳ. Ὁ ἐρεθισμὸς δὲ ηὔξησεν, ὅτε διὰ νόμου ἀπηγορεύθησαν ἐν τῷ πρωσσικῷ κράτει οἱ Ἰησουῖται καὶ τὰ λοιπὰ μοναχικὰ τάγματα, πολλοὶ δὲ τῶν ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν μὴ θελήσαντες νὰ παραδεχθῶσι τοὺς νέους νόμους ἐπαύθησαν, ἐδιώχθησαν ἢ ἐφυλακίσθησαν. Ὁ καθολικὸς τύπος παρίστανε τὴν κυβέρνησιν τοῦ Βίσμαρκ καὶ τοῦ Γουλιέλμου ὡς κυβέρνησιν Δεκίου τινὸς ἢ Διοκλητιανοῦ διώκουσαν τὴν χριστιανικὴν ἐκκλησίαν! Ἐν τούτοις τῷ παραδείγματι τῆς πρωσσικῆς κυβερνήσεως ἠκο-

λούθησαν καὶ ἄλλαι κυβερνήσεις. Ἐν Βελγίῳ, ἐν Ἑλβετίᾳ, ἐν Γαλλίᾳ ὡρίσθησαν νομοθετικῶς ὅμοιά τινα πρὸς περιορισμὸν τῶν παπικῶν ἀπαιτήσεων, ἃς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πίου Θ' ἐξηκολούθησε νὰ προβάλλῃ καὶ Λέων ὁ ΙΓ'. Διότι διὰ τῆς ἀλλαγῆς τοῦ προσώπου δὲν μετεβλήθη καὶ ἡ πολιτικὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ παπισμοῦ. Τὰς ἄνω ἀναπτυχθείσας ἀρχὰς τοῦ παπισμοῦ ἐπεκύρωσε καὶ ἐκήρυξεν ὡς δόγματα τοῦ καθολικισμοῦ ἡ τελευταία οἰκουμενικὴ λατινικὴ σύνοδος τοῦ Βατικανοῦ τῷ 1870 ἡ δεχθεῖσα καὶ βεβαιώσασα τὴν ἐγκύκλιον Πίου τοῦ Θ' καὶ τὸν Σύλλαβον καὶ ἀνακηρύξασα τὸν πάπαν ἀλάνθαστον. Ὁ Λέων ΙΓ' οὐδὲ κατὰ τρίχα ἀπέκλινε τῶν ἀποφάσεων τούτων καὶ ἰδεῶν τῶν προκατόχων του καὶ τῆς Βατικανῆς συνόδου, θὰ ἐθεώρει δὲ καὶ αὐτὸς οὗτος καὶ πᾶς καθολικὸς ὡς ὕβριν κατ' αὐτοῦ καὶ τὴν ὑπόθεσιν αὐτὴν τῆς ἀποκλίσεως ταύτης. Πόσον ὁ Λέων ΙΓ' φρονεῖ ὅμοια τοῖς πρὸ αὐτοῦ πάπαις καὶ πόσον τὸ ὀπισθοδρομικὸν πνεῦμα τοῦ ἰησουϊτισμοῦ εἶναι καὶ τὸ αὐτὸν ἐμφοροῦν, ἀποδεικνύουσι φανερῶς διάφοροι πράξεις του, ἰδίως δὲ τὸ ὅτι δι' ἐγκυκλίου αὐτοῦ συνέστησε τοῖς καθολικοῖς λαοῖς ὡς μόνην τῇ ἐκκλησίᾳ δεκτὴν τὴν φιλοσοφίαν τοῦ σχολαστικοῦ θεολόγου τοῦ ΙΓ' αἰῶνος Θωμᾶ Ἀκινάτου(!), δι' ἄλλης δὲ ἐγκυκλίου τῷ 1886 ἀνεκάλεσεν ἐκ νέου τὴν διαταγὴν τοῦ πάπα Κλήμεντος τοῦ ΙΔ' περὶ τῆς καταργήσεως τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουϊτῶν, ἐπεκύρωσε δ' ἐκ νέου πάντα τὰ προνόμια αὐτοῦ καὶ προέτρεψε τοὺς Ἰησουΐτας νὰ ἐξακολουθήσωσιν ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι τὸ ἔργον των. Ἐπειδὴ δὲ καὶ Λέων ὁ ΙΓ' ἐξηκολούθησε τὴν αὐτὴν πορείαν τῶν προκατόχων του, τοῦτο ἠνάγκασεν, ὡς ἐρρήθη ἀνωτέρω, καὶ τὰς ἄλλας κυβερνήσεις νὰ μιμηθῶσι τὴν Πρωσσίαν. Ἡ γαλλικὴ κυβέρνησις ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Λέοντος τῷ 1880 ἠναγκάσθη νὰ καταργήσῃ τὴν ἐν πνεύματι ἐχθρικῷ πρὸς τὸ κράτος γινομένην θρησκευτικὴν διδασκαλίαν ἐν τοῖς σχολείοις, ἔκλεισε δὲ καὶ τὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ τῶν ἄλλων μοναχικῶν ταγμάτων ἐν Γαλλίᾳ, ἐπειδὴ δὲν ἠθέλησαν νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου ὁριζόμενον κυβερνητικὸν ἔλεγχον καὶ ἐφυγάδευσε τοὺς Ἰησουΐτας ἀπὸ τῆς Γαλλίας, εἰσήγαγε δὲ καὶ αὐτὴ τὸν πολιτικὸν γάμον, τὸ ἐλεύθερον βάπτισμα καὶ τὴν πολιτικὴν κηδείαν.

Τοιαύτη ἐχθρικωτάτη εἶναι ἡ σχέσις τοῦ παπισμοῦ πρὸς τὰ Εὐρωπαϊκὰ κράτη καὶ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν Λέοντος τοῦ ΙΓ'. Ἡ ἔχθρα

αὕτη εἶναι κεκορυφωμένη ἐν Ἰταλίᾳ πρὸ πάντων ἕνεκα τῆς Ῥώμης. Καθὼς ὁ Πῖος Θ', οὕτω καὶ Λέων ὁ ΙΓ' θεωρεῖ τὴν κατάργησιν τῆς κοσμικῆς ἐξουσίας τοῦ πάπα καὶ τὴν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν κατάληψιν τῆς Ῥώμης, καὶ τὴν ἀνακήρυξιν αὐτῆς ὡς πρωτευούσης τοῦ βασιλείου τῆς Ἰταλίας ὡς πράξεις βεβήλους, ὡς ἀνατροπὴν κεκτημένων ἱερῶν δικαιωμάτων, ὡς ἁρπαγὴν καὶ λῃστείαν. Ὁ Λέων ΙΓ' πολλάκις ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν περὶ τούτου γνώμην του, ἰδίως δ' ἐποίησε τοῦτο ἐν τῇ κατὰ τὸ μόλις λῆξαν ἔτος δημοσιευθείσῃ ἐπιστολῇ αὐτοῦ πρὸς τὸν καρδινάλιον Ῥαμπόλλαν. Καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου βλέπομεν τὸν Λέοντα βαδίζοντα τοῖς ἴχνεσι τοῦ Πίου. Ὁ Λέων δὲν ἀφορίζει τοὺς ἅρπαγας τῆς Ῥώμης, δὲν ἀναθεματίζει τὸν Οὐμβέρτον, ὡς ὁ Πῖος ἐμμέσως καὶ χωρὶς νὰ ὀνομάσῃ αὐτὸν ἀνεθεμάτισε τὸν Βίκτωρα Ἐμμανουὴλ, μεταχειρίζεται δὲ τοὐναντίον πρὸς τὴν Ἰταλικὴν κυβέρνησιν γλῶσσαν διπλωματικὴν καὶ ἠπίαν, ἀλλ' ἐν τούτοις καὶ αὐτὸς ζητεῖ τὴν Ῥώμην, ζητεῖ τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν, ζητεῖ νὰ ἐπαναφέρῃ ἐν Ἰταλίᾳ τὸ πρώην καθεστώς. Ἕκαστος ἐννοεῖ διὰ τοῦτο διὰ τί καὶ ἡ Ἰταλικὴ κυβέρνησις θεωρεῖ καὶ σήμερον τὸν παπισμὸν ὡς τὸν σφοδρότερον καὶ ἐπιφοβώτερον ἐχθρόν της καὶ οἱ πατριῶται τῆς Ἰταλίας καὶ πάντες οἱ φίλοι τοῦ ἰταλικοῦ μεγαλείου ἰταλοὶ ἀποστρέφονται τὸν παπισμὸν καὶ τὰ κληρικόφρονα αἰσθήματα. Συνδιαλλαγὴ Ἰταλίας καὶ παπισμοῦ εἶναι ἀδύνατος. Ὁ θρίαμβος τοῦ ἑνὸς μέρους εἶναι ἧττα τοῦ ἄλλου. Οἱ πάπαι ἐξακολουθοῦσι προκειμένου περὶ ὁριστικῆς ἐγκαλείψεως τῶν ἐπὶ τῆς Ῥώμης δικαιωμάτων των τὸ αἰώνιον Non possumus, οἱ δὲ Ἰταλοὶ ἀφ' ἑτέρου εἶναι ἕτοιμοι οὐ μόνον κατὰ τοῦ πάπα καὶ τῆς μερίδος του, ἀλλὰ καὶ κατὰ σύμπαντος τοῦ κόσμου καὶ διὰ τῶν ἐσχάτων θυσιῶν νὰ ὑπερασπίσωσι τὴν διὰ τοσούτων πόνων καὶ μόχθων, διὰ τοσούτων αἱμάτων, διὰ τοσούτων ἐργασιῶν ἐπιτευχθεῖσαν τέλος ἑνότητα τῆς Ἰταλίας καὶ κήρυξιν τῆς Ῥώμης πρωτευούσης τῆς μιᾶς μεγάλης Ἰταλίας. Δὲν εἶναι δυνατὸν, ἐνόσῳ ὑπάρχουσιν ἐν Ἰταλίᾳ ἀληθεῖς πατριῶται, νὰ ἐπανέλθῃ πάλιν ἡ Ῥώμη ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν τοῦ πάπα, νὰ ματαιωθῇ δηλαδὴ τὸ μέγα ἰταλικὸν ὄνειρον, οὗ ἡ πραγματοποίησις μετὰ αἰώνων ὅλων ἐργασίαν ἐπετεύχθη. Ὡς βλέπει ἕκαστος ὁ παπισμὸς εἶναι ἀμετάβλητος, εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ἐπὶ Λέοντος τοῦ ΙΓ', οἷος καὶ ἐπὶ Πίου τοῦ Θ'. Δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ ἑαυτὸν, νὰ ἀρνηθῇ τὰς παραδόσεις του καὶ ἕξεις του. Τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν δὲν

ειχεν ὁ πάπας ἀπ' ἀρχῆς. Πρὸ τοῦ 754, ὅτε ὁ βασιλεὺς τῶν Φράγκων Πιπῖνος ἐδωρήσατο αὐτοῖς τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν ἐν Ῥώμῃ, ἦσαν ὑπήκοοι τῶν ῥωμαίων καὶ εἶτα τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἕνεκα διαφόρων περιστάσεων ἐγένοντο τότε κοσμικοὶ ἡγεμόνες, ἑνώσαντες τῇ αὐτοῖς φυσικῶς ἀνηκούσῃ πνευματικῇ ἐξουσίᾳ καὶ τὴν κοσμικὴν ἐξουσίαν, ἀναδειχθέντες συνάμα ἐπίσκοποι καὶ βασιλεῖς, παρὰ τὰ παραγγέλματα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν Ἀποστόλων, οἵτινες παρήγγειλαν τοῖς διαδόχοις αὐτῶν νὰ ἀποδίδωσι τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ, καὶ ἐδίδαξαν ὅτι οὐδεὶς στρατευόμενος ἐμπλέκεται ταῖς τοῦ βίου πραγματείαις. Αἱ περιστάσεις μετεβλήθησαν. Ἡ Ῥώμη ἦτο ἀδύνατον νὰ μένῃ ἐκτὸς τῆς ἑνωθείσης μεγάλης Ἰταλίας. Ἰταλία μία ἄνευ Ῥώμης τῆς φυσικῆς πρωτευούσης της, μεθ' ἧς συνδέονται στενότατα αἱ ἀναμνήσεις τοῦ ῥωμαϊκοῦ μεγαλείου, ἦτο ἀδύνατος. Ἡ φορὰ τῶν πραγμάτων ὡδήγησεν εἰς τὴν ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν κατάληψιν τῆς Ῥώμης τῷ 1870. Οἱ πάπαι πάντα ταῦτα ἀδυνατοῦσι νὰ ἀναγνωρίσωσι. Φαίνεται αὐτοῖς ἀνύποιστον, οἱ χθὲς ἡγεμόνες σήμερον νὰ ἦναι ἁπλοῖ ὑπήκοοι. Τὸ νὰ ἦναι ἁπλοῖ ἐπίσκοποι, ἡ πνευματικὴ κεφαλὴ τοῦ καθολικισμοῦ, ὅπερ εἶναι τὸ φυσικώτατον καὶ κανονικώτατον τῶν πραγμάτων, θεωροῦσι τερατῶδες, ἀδύνατον. Κηρύττουσι δὲ διὰ τοῦτο ἑαυτοὺς δεσμώτας τοῦ Βατικανοῦ, ληστευθέντας, κεκακωμένους, καὶ ἐπικαλοῦνται πάντων τῶν ἄλλων ἐθνῶν τὴν ἀρωγὴν αὐτοὶ Ἰταλοὶ ὄντες ἐξ αἵματος κατὰ τῆς πατρίδος των, κατὰ τῆς μεγάλης ἰταλικῆς ἰδέας, κατὰ τοῦ ἰταλικοῦ μεγαλείου! Καὶ ταῦτα ἐνῷ ἡ ἰταλικὴ κυβέρνησις ποιεῖ τῷ παπισμῷ πάσας τὰς δυνατὰς παραχωρήσεις, παρέχει πάσας τὰς δυνατὰς ἐγγυήσεις περὶ τελείας ἐλευθέρας ἐνεργείας ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ βασιλέως τῆς Ἰταλίας καὶ ὑπόσχεται ἀφθονώτατα τὰ χρηματικὰ μέσα πρὸς ἀξιοπρεπῆ διατήρησιν καὶ δρασιν τοῦ παπισμοῦ. Καὶ ὁ Πῖος Θ' καὶ ὁ Λέων ΙΓ' ἀπαντῶσιν· ἀδύνατον! ἀδύνατον!

Οἱ πάπαι πεποιθότες εἰς τὴν πρὸς αὐτοὺς ἀφοσίωσιν τῶν καθολικῶν πληθυσμῶν ἐπιμένουσιν εἰς τὰς ἀξιώσεις των, καὶ ἐλπίζουσιν, ὅτι θὰ ἐξέλθωσι νικηταὶ καὶ ἐκ τοῦ τελευταίου τούτου ἀγῶνος κατὰ τῶν νεωτέρων κρατῶν καὶ ἰδίως κατὰ τῆς Ἰταλίας, ὡς ἐνίκησαν κατὰ τοὺς παρελθόντας ἀγῶνας τοσούτους ἄλλους ἐχθρούς. Ἐνθαρρύνονται δὲ καὶ ἐκ μερικῶν τινων ἐπιτυχιῶν, ἃς ἤδη ἤραντο ἐνιαχοῦ, ἰδίως δὲ ἐν Πρωσσίᾳ. Ἡ Πρωσσία εἶναι κυρίως προτεσταντικὸν κράτος, μέρος

ὅμως τῶν κατοίκων αὐτῆς οὐχὶ εὐκαταφρόνητον, (ἐκ τῶν 26,000,000 τὰ 9), εἶναι καθολικοί. Οἱ δὲ βουλευταὶ αὐτῶν συνηνωμένοι ὄντες καὶ ὑπὸ ἐξόχων ῥητόρων ὁδηγούμενοι, ἀποτελοῦσι τὸ κυριώτατον στοιχεῖον τοῦ λεγομένου κέντρου ἐν τῇ πρωσσικῇ βουλῇ, ὅπερ ἐξασκεῖ μεγίστην δύναμιν ἐπὶ τῶν πολιτειακῶν πραγμάτων. Οἱ καθολικοὶ οὗτοι βουλευταὶ ἐκλέγονται συνήθως τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ καθολικοῦ κλήρου, ὅστις κατὰ τὰς ἐκλογὰς εἶναι ἰσχυροτάτη δύναμις. Πρὸς τὸ κόμμα τοῦτο ἔσχε ἀπ' ἀρχῆς ἡ κυβέρνησις τοῦ Βίσμαρκ φοβερὰν παλην ἕνεκα τῶν νόμων τοῦ 1872. Ἐπειδὴ ἐν τῷ ἀγῶνι πρὸς τὴν Γαλλίαν, πρὸς ὃν ἔχει τὸ κυριώτατον ἐνδιαφέρον στρέψει ὁ Βίσμαρκ καὶ εἰς ὃν πᾶν ἄλλο ζήτημα εἶναι ἕτοιμος νὰ θυσιάσῃ, ἔχει μεγίστην ἀνάγκην τῆς πλειονοψηφίας τῆς βουλῆς καὶ τῆς ὑποστηρίξεως τῶν καθολικῶν ὑπηκόων της, ἡ πρωσσικὴ κυβέρνησις ἠναγκάσθη ἀπό τινων ἐτῶν νὰ ποιήσῃ παραχωρήσεις τινὰς τοῖς καθολικοῖς, ὅπως ἐξευμενίσῃ αὐτοὺς καὶ ἑλκύσῃ τὴν φιλίαν τοῦ νῦν παπεύοντος Λέοντος τοῦ ΙΓ', ὅστις μετεχειρίσθη ἀφ' ἑτέρου πᾶσαν τὴν δυνατὴν λεπτότητα καὶ διπλωματικήν του τέχνην, ἵνα πείσῃ αὐτὴν εἰς τὸ νὰ προβῇ εἰς τὰς σκοπουμένας ταύτας παραχωρήσεις. Ἐπὶ τέλους ἐπετεύχθη πράγματι, ἵνα καταργηθῶσιν ἢ τροποποιηθῶσί τινες τῶν νόμων τοῦ 1872 πρὸς μεγάλην χαρὰν τῶν καθολικῶν, λύπην δὲ τῶν φιλελευθέρων πρώσσων, φοβουμένων νέαν ταπείνωσιν τοῦ γερμανοῦ αὐτοκράτορος ἐνώπιον τοῦ παπισμοῦ. νέαν Κανόσσαν. Οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ διὰ νέων νόμων τοῦ 1886 καὶ 1887 ἀπηλλάγησαν τῶν ἐνώπιον τῆς ἐπιτροπῆς τοῦ κράτους γενικῶν ἐξετάσεων ἐν τῇ ἱστορίᾳ καὶ φιλοσοφίᾳ, ἐπετράπη δὲ οἱ μέλλοντες νὰ γίνωσι κληρικοὶ νὰ δύνανται νὰ μορφῶνται ἐν σεμιναρίοις καὶ νὰ μὴ ἦναι ὑπόχρεοι νὰ φοιτῶσιν εἰς τὰ γερμανικὰ πανεπιστήμια, ὅπως οἱ νόμοι τοῦ 1872 ἀπήτουν. Κατηργήθη δὲ καὶ τὸ δικαίωμα τῆς ἐκκλήσεως τῶν κληρικῶν κατὰ τῶν ἐπισκόπων των ἐνώπιον τοῦ εἰδικοῦ δικαστηρίου τοῦ κράτους ἐπὶ τῶν παραπτωμάτων τῶν κληρικῶν. Ἐπετράπη πρὸς τούτοις καὶ εἰς τὰ μοναχικὰ τάγματα (πλὴν τῶν Ἰησουϊτῶν) τὰ ἀσχολούμενα εἰς φιλανθρωπικὰ ἔργα, νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς Πρωσσίαν καὶ νὰ ἐξακολουθήσωσι τὰς ἐργασίας των. Αἱ παραχωρήσεις αὗται, ὡς ἦν ἑπόμενον, ἐνέπλησαν χαρᾶς καὶ ἐλπίδων τοὺς καθολικούς, ὕψωσαν δὲ τὸ γόητρον τοῦ Λέοντος ΙΓ' ἐνώπιον τῶν ὀμμάτων τοῦ καθολικοῦ λαοῦ, ὅστις ἐπανηγύρισε τὰς νίκας ταύτας καὶ ἀπέδωκεν αὐτὰς εἰς

τὴν δεξιότητα καὶ ἱκανότητα αὐτοῦ, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν φορὰν τῶν πολιτικῶν περιστάσεων. Ὁ Γουλιέλμος καὶ ὁ Βίσμαρκ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐζήτησαν καὶ ἄλλως νὰ περιποιηθῶσι τὸν Λέοντα ΙΓ' καὶ νὰ ἑλκύσωσι τὰς συμπαθείας τῶν καθολικῶν τῆς Πρωσσίας καὶ τοῦ Κέντρου, ἀναθέσαντες, ὡς γνωστὸν, τῷ 1886 εἰς αὐτὸν τὴν διαιτησίαν ἐπὶ τῆς περὶ τῶν Καρολινῶν νήσων διαφορᾶς των πρὸς τὴν Ἱσπανίαν. Καὶ τοῦτο ἐθεωρήθη θρίαμβος τοῦ Λέοντος ΙΓ'. Οἱ καθολικοὶ πληθυσμοὶ, οἵτινες δὲν εἰσδύουσιν εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ εἰς τὰ πολύπλοκα σχέδια τῆς διπλωματίας, ἀλλὰ κρίνουσι τὰ πράγματα ἐκ τῆς ἐπιφανείας των, ἐθαύμασαν καὶ ἐπεκρότησαν εἰς τὸ ὅτι ὁ ἰσχυρότερος τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Εὐρώπης, καὶ διαμαρτυρόμενος μάλιστα, ἀνεγνώρισε δικαστὴν μεταξὺ αὐτοῦ καὶ ἄλλης δυνάμεως τὸν πάπαν. Τοιοῦτό τι ἐπὶ Πίου τοῦ Θ' θὰ ἦτο ἀδύνατον. Ὁ Πῖος, διὰ τὴν τραχύτητά του, εἶχε πάντας τοὺς ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης ἐχθροὺς, ὁ Λέων τοὐναντίον ἕνεκα τῆς φιλοφροσύνης αὐτοῦ καὶ τῆς φυσικῆς εὐγενείας ἔχει μὲν αὐτοὺς καὶ αὐτὸς ἀντιθέτους καὶ ἀντιπάλους, οὐχὶ ὅμως καὶ ἐχθρούς. Οἱ φιλελεύθεροι ἐν Πρωσσίᾳ ἀποδοκιμάζουσι μὲν τὴν ἄκραν ταύτην ἐνδοτικότητα τοῦ Βίσμαρκ εἰς τὸν παπισμὸν καὶ φοβοῦνται κινδύνους περὶ τῶν δικαιωμάτων τοῦ κράτους καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τῶν λαῶν ἐκ τῆς φιλίας ταύτης πρὸς τὸν ἀσπονδότερον ἐχθρὸν αὐτῶν, ἡσυχάζουσιν ὅμως ἐκ τῶν διαβεβαιώσεων τῶν περὶ τὸν μέγαν πρωθυπουργὸν τῆς Πρωσσίας, τὸν σιδηροῦν ἄνδρα, ὅτι ἡ πρωσσικὴ Κυβέρνησις εἶναι πάντοτε ἀρκούντως ἰσχυρὰ, ὥστε νὰ ὑπερασπίσῃ τὰ δικαιώματα αὐτῆς καὶ τὰς πολιτικὰς τῆς Πρωσσίας ἐλευθερίας κατὰ πάσης προσβολῆς τοῦ παπισμοῦ, καὶ ὅτι αἱ γενόμεναι παραχωρήσεις δὲν προῆλθον ἐξ ἀδυναμίας, ἀλλὰ μᾶλλον ἐκ συναισθήσεως τῆς πρωσσικῆς δυνάμεως καὶ περιφρονήσεως τῆς ἰσχύος τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ πράγματι ὁ κόσμος προύχώρησε τοσοῦτον, ὥστε ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ τοῦ παπισμοῦ κατὰ τοῦ νεωτέρου κράτους καὶ τῶν ἐλευθεριῶν τῶν λαῶν εἶναι ἀδύνατον ἡ νίκη νὰ στραφῇ ὁριστικῶς ὑπὲρ τοῦ πρώτου. Ὁ παπισμὸς εἶναι κατασκεύασμα ἀπηρχαιωμένον πλέον. Αἱ ἡμέραι τῆς παπικῆς δυνάμεως, αἱ ἡμέραι τοῦ Γρηγορίου Ζ', Ἰννοκεντίου τοῦ Γ' καὶ Βονιφατίου τοῦ Η' παρῆλθον ἀνεπιστρεπτεί. Οἱ λαοὶ ἀνέκτησαν ἤδη τὴν κυριαρχίαν των, αἱ κυβερνήσεις γινώσκουσι τὰ δικαιώματά των. Αἱ ἐλευθερίαι, αἵτινες ἀνεκτήθησαν διὰ ποταμῶν αἱμάτων, εἶναι ἀδύνατον πλέον νὰ

ἀφαιρεθῶσιν ἀπὸ τῶν λαῶν. Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου καὶ τοῦ τύπου, ἡ ἐλευθερία τῆς ἐρεύνης καὶ τῆς ἐπιστήμης, εἶναι ἤδη κατακτήσεις τῶν νεωτέρων λαῶν ἐξησφαλισμέναι. Ἐπ' αὐτῶν στηρίζεται ἡ πρόοδος τοῦ νεωτέρου κόσμου, ὅστις δὲν εἶναι δυνατὸν πλέον νὰ ὀπισθοδρομήσῃ. Ἡ πρὸς τὰ πρόσω φορὰ τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας εἶναι ἀκατάσχετος. Οὐδεμία δύναμις εἶναι ἱκανὴ νὰ κρατήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ προοδευτικῇ ταύτῃ πορείᾳ. Ὁ παπισμὸς, ἐὰν ἐλπίζῃ τοῦτο, εὑρίσκεται ἐν οἰκτρᾷ πλάνῃ. Ὁ ΙΘ' αἰὼν ἠσφάλισεν ἤδη ὁριστικῶς τὴν πρόοδον ταύτην τῇ ἀνθρωπότητι.

Ἐξετάσωμεν νῦν τὴν στάσιν Λέοντος τοῦ ΙΓ' πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Καὶ ἐνταῦθα θὰ ἴδωμεν ὅτι ὁ Λέων ἐξηκολούθησεν ἐφαρμόζων τὸ πρόγραμμα τῶν προκατόχων αὐτοῦ, δηλαδὴ τοῦ πολέμου πρὸς τὴν ὀρθοδοξίαν καὶ τοῦ διὰ παντὸς μέσου προσηλυτισμοῦ τῶν ὀρθοδόξων εἰς τὸν καθολικισμὸν, ἐνῷ ἐν τοῖς λόγοις ἐφάνη, ὅτι ἐπιθυμεῖ νὰ διατηρῇ φιλικὰς σχέσεις πρὸς τοὺς ἀνατολικούς. Τοῦτο τοὐλάχιστον ἐπίστευσαν πολλοὶ, ὅτε τῷ 1884 διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀντιπροσώπου του ἔσπευσε νὰ συγχαρῇ Ἰωακεὶμ τῷ Δ', ἀναδειχθέντι πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως. Τὸ πρῶτον τότε ἐγένετο τοιαύτη ἐπίδειξις φιλικῶν φρονημάτων παρὰ τοῦ παπισμοῦ πρὸς τὸν πρῶτον ἐπίσκοπον τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐνεποίησε μεγάλην αἴσθησιν, συνδυασθὲν δὲ πρὸς τυχαίαν ἐπίσκεψιν τῆς Ῥώμης, ἣν ἔτη τινὰ πρότερον εἶχε ποιήσει ὁ Ἰωακεὶμ οὗτος, διατρίβων χάριν τῆς ὑγείας του ἐν τῇ Δύσει, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὴν γένεσιν καὶ διάδοσιν φήμης τινὸς, καθ' ἣν ὁ πατριάρχης Ἰωακεὶμ ἐσκόπει δῆθεν νὰ ὑποταγῇ τῷ πάπᾳ καὶ νὰ ὑποτάξῃ αὐτῷ καὶ τὴν ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν! Ἡ γελοία αὕτη φήμη ἐπλάσθη ἐν Ῥώμῃ, γεννηθεῖσα ἐν ταῖς κεφαλαῖς τῶν παπιστῶν δημοσιογράφων, διεδόθη δὲ τὸ πρῶτον διὰ τοῦ ἰταλικοῦ τύπου καὶ ἐπανελήφθη καὶ ὑπὸ τοῦ γερμανικοῦ καὶ ἄλλων χωρῶν τύπου. Ἀνέγνωμεν δὲ ἔν τινι ἐγκρίτῳ γερμανικῷ θεολογικῷ φύλλῳ ὀλίγον μετὰ ταῦτα ἡμιεπίσημον διάψευσιν τῶν κωμικῶν τούτων πραγμάτων, ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως σταλεῖσαν. Ἡ φήμη αὕτη ἦτο ἀναξία καὶ τῆς διαψεύσεως ταύτης. Ὁ Λέων λοιπὸν συγχαρεὶς τῷ Ἰωακεὶμ καὶ ἐκπληρῶν ἐθιμοτυπίαν διπλωματικὴν, ἐφάνη ἐπιθυμῶν φιλικὰς πρὸς ἡμᾶς σχέσεις. Καὶ ἐν τούτοις ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἀρχιερωσύνης αὐτοῦ εἰργάσθη καὶ ἐργάζεται μέχρι τοῦ νῦν κατὰ τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας, σπουδά-

ζων νὰ ἀποσπάσῃ ἀπ' αὐτῆς τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ διαδώσῃ πανταχοῦ τὸν καθολικισμόν. Τῷ 1880 ἐξέδωκεν ἐγκύκλιον πρὸς τοὺς σλαβικοὺς λαούς, προσκαλῶν αὐτοὺς νὰ προσέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ καθολικισμοῦ καὶ ἑνωθῶσι μετὰ τῆς Ῥώμης, ἥτις δῆθεν ἀπέστειλε πρὸς αὐτοὺς κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα τὸν Μεθόδιον καὶ τὸν Κύριλλον καὶ ἐφώτισε διὰ τοῦ φωτὸς τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἡ ἐγκύκλιος αὕτη δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας· διὰ τοῦτο ἐδόθη ἡ δέουσα αὐτῇ ἀπάντησις καὶ ἀπ' Ἀθηνῶν παρ' ἡμῶν ἐν τῇ «Θρησκευτικῇ Φωνῇ,» καὶ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως παρὰ τοῦ Νικομηδείας Φιλοθέου Βρυεννίου ἐν τῇ «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ,» καὶ ἀπὸ Πετρουπόλεως παρὰ ῥώσσων θεολόγων. Ὁ Μεθόδιος καὶ ὁ Κύριλλος μοναχοὶ ἐκ Θεσσαλονίκης καταγόμενοι, δὲν ἐστάλησαν πρὸς τοὺς Βουλγάρους, Μοραβοὺς καὶ Βοεμοὺς παρὰ τοῦ πάπα ἀπὸ Ῥώμης, ἀλλὰ παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τοῦ αὐτοκράτορος Μιχαὴλ ἀπὸ Κωνσταντινουπόλεως ἵνα ἐπιστρέψωσι τοὺς λαοὺς τούτους εἰς τὸν χριστιανισμόν, εἰσήγαγον δὲ παρ' αὐτοῖς τὴν ἑλληνικὴν λειτουργίαν τοῦ Χρυσοστόμου, μεταφράσαντες αὐτὴν καὶ τὰς Γραφὰς εἰς τὸ σλαβικόν, ἕνεκα δὲ πολιτικῶν λόγων ἐνεργοῦντες ἐν Μοραβίᾳ καὶ Βοεμίᾳ ἠναγκάσθησαν νὰ ὑποκύψωσιν εἰς πολλὰς ἀπαιτήσεις τῶν τότε παπῶν, τῶν διὰ τῶν Φράγκων ἐξασκούντων ἐπιρροὴν κατ' ἐκεῖνα τὰ μέρη. Αὕτη εἶναι ἡ καθαρὰ ἀλήθεια. Ἡ ἐγκύκλιος δὲν ἐπήνεγκε τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα. Μόνον παρὰ τοῖς οὐνίταις σλάβοις τῆς Οὐγγαρίας καὶ Αὐστρίας εὗρεν ἠχώ τινα, διὰ τοῦτο εἴδομεν τῷ 1881 πολλοὺς τῶν σλάβων τούτων ὡς προσκυνητὰς ὑπὸ τὴν ὁδηγίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου Δαλματίας Στροσσμέϋερ, ἵνα εὐχαριστήσωσι τῷ πάπᾳ ἐπὶ τῇ ὑπὲρ τῶν σλάβων μερίμνῃ αὐτοῦ. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν τοῦ νὰ ἑλκύσῃ τὴν εὔνοιαν τῶν σλάβων καὶ ἀποσπάσῃ ὅσους δυνηθῇ ἀπὸ τῆς ὀρθοδοξίας διέταξε τῷ 1885 νὰ ἑορτασθῇ ἐν πάσῃ τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ ἐπισημότατα ἡ χιλιετηρὶς τῶν αὐτῶν ἀποστόλων τῶν σλάβων. Διὰ ταῦτα ἐνίσχυσε καὶ ἐδιπλασίασε καὶ τὰς ἐνεργείας τοῦ προσηλυτισμοῦ τῶν Βουλγάρων τῆς Μακεδονίας, ὅπου κέντρον τῆς ἐργασίας ταύτης ἐγένετο ὁ οὐνίτης Νεῖλος. Ὁ σκοπὸς τοῦ Λέοντος ἦτο καὶ εἶναι νὰ ἀποσπάσῃ τοὺς βουλγάρους καὶ λοιποὺς σλάβους τῆς χερσονήσου τοῦ Αἵμου ἀπὸ τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, συνασπίσῃ δὲ αὐτοὺς μετὰ τῶν ἄλλων οὐνιτῶν σλάβων τῆς Αὐστροουγγαρίας καὶ ἀντιτάξῃ αὐτοὺς κατὰ τῶν ῥώσσων, ἐξασθε-

νῶν οὕτω τὴν Ἀνατολικὴν ἐκκλησίαν. Καὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας δὲ ἔστρεψε τὸ βλέμμα αὐτοῦ ὁ Λέων. Εἶναι ἔναυλοι ἀκόμη ἡμῖν οἱ λόγοι του, οὓς ἐν τῇ πρὸς τὸν Ῥαμπόλλαν ἐπιστολῇ, ἧς ἐμνήσθημεν ἀνωτέρω, ἀπέτεινε πρὸς τοὺς Ἕλληνας, προτρέπων αὐτοὺς νὰ προσέλθωσιν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ καθολικισμοῦ, ἐὰν θέλωσι νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὴν ὡραίαν πατρίδα των ἡ δόξα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος! Καὶ δὲν περιορίζεται ὁ Λέων καὶ ὡς πρὸς ἡμᾶς ἐν λόγοις μόνον. Πανταχοῦ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, κατὰ τὰ ἀπὸ Ῥώμης διδόμενα νεύματα, οἱ Ἰησουῖται καὶ οἱ λοιποὶ κληρικοὶ καὶ μοναχοὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ἐργάζονται δραστηρίως πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν ἡμετέρων εἰς τὸν καθολικισμόν. Τὰ πανταχοῦ ἱδρυμένα σχολεῖα τῶν Ἰησουϊτῶν, τῶν ἀδελφῶν τοῦ Ἐλέους καὶ ἄλλων ταγμάτων ἐν Ἀθήναις, Κερκύρᾳ, Κωνσταντινουπόλει, Σμύρνῃ, Θεσσαλονίκῃ καὶ ἄλλαις ἑλληνικαῖς πόλεσι τοῦτον κυρίως τὸν σκοπὸν ἔχουσι. Τὰ σχολεῖα ταῦτα ἑλκύουσι πολλοὺς παῖδας καὶ πτωχὰς κόρας, παρέχοντα αὐτοῖς δωρεὰν τροφὴν καὶ βιβλία, βοηθοῦντα πολλάκις καὶ αὐτοὺς τοὺς γονεῖς των, καὶ ὑποστηρίζοντα ἐνίοτε καὶ τὴν περαιτέρω ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ σπουδήν τινων ἐξ αὐτῶν, πάντα ταῦτα πράττοντα, ὅπως κερδήσωσιν αὐτούς. Φόβους δὲ ἔχομεν, μήπως καὶ ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱδρυθεῖσα σχολὴ τῆς «Συμπνοίας,» ἑταιρίας σκοπούσης ἀρχικῶς τὴν συμφιλίωσιν ἑλλήνων καὶ καθολικῶν τῆς Ἀνατολῆς, χρησιμεύσῃ πρὸς προσηλυτικοὺς σκοποὺς παρὰ τὸν ἀρχικὸν ἀξιέπαινον σκοπόν της. Μεταχειρίζονται δὲ νῦν ἐν τῇ προσηλυτιστικῇ των ἐνεργείᾳ οἱ καθολικοὶ ἱεραπόστολοι μετὰ μεγάλης πανουργίας ἕλληνας οὐνίτας ἱερεῖς, φέροντας τέλειον τὸ σχῆμα τῶν ἡμετέρων ἱερέων, δι' οὗ τρόπου εὐκόλως ἀπατῶσι τοὺς πολλαχοῦ ἁπλουστέρους ἐκ τῶν ἡμετέρων. Διὰ τοῦτο ἐσχάτως ἐζήτησε τὸ οἰκουμενικὸν πατριαρχεῖον παρὰ τῆς Πύλης, ἵνα ὑποχρεωθῶσιν οἱ οὐνῖται ἕλληνες ἱερεῖς νὰ μὴ φέρωσι τὸ ἔνδυμα τῶν ἡμετέρων. Ὁμοίως ἐργάζονται οἱ καθολικοὶ ἀντιπρόσωποι τοῦ Λέοντος ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ παρὰ τοῖς ἐκεῖ ὀρθοδόξοις πληθυσμοῖς. Ἡ Βηρυττὸς, ἐν ᾗ ὑπάρχει καὶ πανεπιστήμιον ἰησουϊτικὸν, εἶναι τὸ κέντρον τοῦ παπικοῦ προσηλυτισμοῦ τῶν χωρῶν ἐκείνων. Τοιαῦτα ἐργάζεται καθ' ἡμῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ Λέων ὁ ΙΓ´. Καὶ ὅμως ἐχαιρέτισεν Ἰωακεὶμ τὸν Δ´ ὡς φίλος κατὰ τὴν ἀνάρρησίν του εἰς πατριάρχην! Καὶ ὅμως ὑπάρχουν ἁπλοϊκώτατοι ἄνθρω-

ποι παρ' ἡμῖν εὑρισκόμενοι ἐν τῇ πλάνῃ νὰ νομίζωσι τὸν Λέοντα φίλον τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν ἀνατολικῶν χριστιανῶν!

Ἀλλ' ὅμως οὐδεὶς κίνδυνος ὑπάρχει. Αἱ προσηλυτιστικαὶ ἐνέγειαι τῶν καθολικῶν ἱεραποστόλων ἐν τῇ Ἀνατολῇ, αἱ ἐπὶ αἰῶνας ἤδη διαρκοῦσαι, οὐδένα σπουδαῖον καρπὸν ἀπήνεγκον. Τὸ μόνον αὐτῶν ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ ἵδρυσις ἀσημάντων τινῶν κοινοτήτων ἑλληνοκαθολικῶν ἢ οὐνιτῶν. Οἱ ὀρθόδοξοι λαοὶ ἐν συνόλῳ ἐνέμειναν εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν, καὶ θέλουσιν ἐμμένει εἰς αὐτὴν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Καὶ εὐλόγως. Ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία διετήρησε καθαρὸν τὸν ἀρχικὸν χριστιανισμόν, ὅπως διεμορφώθη ὑπὸ τῶν ἑλλήνων πατέρων τῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ διοίκησίς της εἶναι ἡ διοίκησις, ὅπως ἐρρυθμίσθη ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν κανόνων. Ἡ διδασκαλία της εἶναι ἡ διδασκαλία τῶν ἁγίων πατέρων καὶ τῶν ἀρχαίων οἰκουμενικῶν συνόδων. Ἡ λατρεία καὶ εὐταξία της εἶναι κατὰ τὸν τύπον, ὃν ἔλαβον ἐν τῷ χριστιανισμῷ ἀπ' ἀρχῆς ἡ λατρεία καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ εὐταξία. Ἀποδίδουσα δὲ τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ, ἐσέβετο πάντοτε τοὺς νόμους τῆς πολιτείας καὶ ἐπείθετο αὐτῇ, παρ' ἧς πάντοτε προθύμως ἐπροστατεύετο καὶ ὑπεστηρίζετο πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ὑψηλοῦ αὐτῆς πνευματικοῦ προορισμοῦ. Ἡ ἁρμονία αὕτη μεταξὺ ὀρθοδόξου ἐκκλησίας καὶ κράτους ἐπικρατεῖ μέχρι τῆς στιγμῆς ταύτης ἐν πάσαις ταῖς ὀρθοδόξοις χώραις. Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος, μὴ κατεχόμενος ὑπὸ δεσποτικῶν ἀξιώσεων, μηδὲ ἴδια συμφέροντα ἐπιδιώκων, δὲν εὑρίσκεται οὐδαμοῦ εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς λαούς, τοὐναντίον δὲ συμμερίζεται τοὺς ἐθνικοὺς αὐτῶν πόθους, καὶ οὐ μόνον δὲν ἀντιπράττει κατ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ πρωταγωνιστεῖ ὑπὲρ αὐτῶν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὡς ἐθνικὸς κλῆρος τιμᾶται καὶ ἀγαπᾶται πανταχοῦ. Τιμῶν δὲ τὴν παιδείαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἣν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ τοὺς ἀπὸ τῆς ἁλώσεως χρόνους αὐτὸς κυρίως διέσωσε, οὐδέποτε ἐσκέφθη νὰ ἀντιταχθῇ κατ' αὐτῆς ἢ ἀναθεματίσῃ τοὺς ἀντιπροσώπους της ἢ περιορίσῃ τὴν ἐλευθερίαν της. Ἡμεῖς οὐδέποτε ἔσχομεν ἱερὰν ἐξέτασιν, οὐδέποτε ἐστήσαμεν πυρὰς ἵνα καύσωμεν τοὺς σκαπανεῖς τῶν νέων ἰδεῶν, οὐδ' ὑπῆρξε παρ' ἡμῖν ποτε πίναξ ἀπηγορευμένων βιβλίων οὐδ' ἄλλο τι ὅμοιον πρὸς τοὺς διωγμοὺς τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν λειτουργῶν αὐτῆς. Τοιαύτης οὔσης τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, θὰ ἔπραττον ἔργον ἀφροσύνης οἱ ὀρθόδοξοι λαοί, ἐάν, κατα-

λείποντες αὐτὴν, ἠσπάζοντο τὸν καθολικισμὸν, τὴν ἐκκλησίαν δηλ. ἐκείνην, ἥτις τὸν μὲν ἀρχικὸν χριστιανισμὸν ἠλλοίωσε, διοικουμένη μὲν κατὰ σύστημα ἀπολύτου δεσποτισμοῦ διὰ τοῦ κατὰ μικρὸν μάλιστα ἐν τοῖς μέσοις αἰῶσι διαμορφωθέντος παπισμοῦ τοῦ ἀγνώστου τῇ ἐκκλησιαστικῇ ἀρχαιότητι, διδάσκουσα δὲ νέα δόγματα (τῆς ἀσπίλου συλλήψεως, τοῦ ἀλανθάστου τοῦ πάπα) ἢ παραχαράξασα ἀρχαῖα (ἐκπόρευσις καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ), ἔχουσα δὲ λατρείαν ἐν τῇ νεκρᾷ λατινικῇ γλώσσῃ καὶ παρὰ τοὺς ἀρχαίους τύπους τελοῦσα τὰ μυστήρια (ῥάντισμα, μετάδοσις εὐχαριστίας ὑπὸ ἓν εἶδος κτλ), ἐμφορεῖται δὲ ὑπὸ ἐχθρικωτάτου πνεύματος πρὸς τὰς νεωτέρας ἰδέας, πρὸς τὰ δικαιώματα τοῦ νεωτέρου κράτους, πρὸς τὴν κυριαρχίαν τῶν λαῶν καὶ πρὸς τὰς ἐλευθερίας των, καὶ διὰ τοῦτο εὑρίσκεται ἐν ἀενάῳ πάλῃ πρὸς τὰ διάφορα κράτη τῆς Εὐρώπης, πρὸς τὴν νεωτέραν κοινωνίαν, καὶ πρὸς τὴν νεωτέραν ἐπιστήμην καὶ τὴν πρόοδον. Κατὰ ταῦτα καὶ Λέων ὁ ΙΓ' ὅπως καὶ οἱ προκάτοχοι αὐτοῦ, μάτην ἀγωνίζεται κατὰ τῆς ἡμετέρας ἑλληνικῆς, ἀνατολικῆς ἐκκλησίας.

Ταῦτα περὶ τοῦ κατ' αὐτὰς τὸ ἰωβιλαῖον αὐτοῦ ἑορτάζοντος πάπα Λέοντος τοῦ ΙΓ'. Συγκεφαλαιοῦντες τὰ ἀνωτέρω, λέγομεν, ὅτι οἱ καθολικοὶ δικαιοῦνται νὰ χαίρωσιν ἐπὶ τῇ μεγάλῃ ἑορτῇ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐκκλησίας αὐτῶν, δικαιοῦνται νὰ σεμνύνωνται ἐπ' αὐτῷ, διότι ὁ Λέων καὶ λόγιος εἶναι καὶ χρηστὸς καὶ φιλάνθρωπος καὶ ζηλωτὴς ὑπὲρ τοῦ μεγαλείου τοῦ καθολικισμοῦ, ὕψωσε δὲ ἀληθῶς κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν τὸ γόητρον τοῦ παπισμοῦ, καὶ ἡ ἱστορία θὰ κατατάξῃ αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἐγκριτωτέρων παπῶν, ἡμεῖς ὅμως οἱ μὴ καθολικοὶ λαοὶ, τελουμένης τῆς ἑορτῆς ταύτης, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι ὁ Λέων εἶναι γνήσιος πάπας, ὅτι οὐδόλως αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ διαφέρουσι τῶν ἀρχῶν τῶν πρὸ αὐτοῦ παπῶν, ὅτι τὸ αὐτὸν ἐμφοροῦν πνεῦμα εἶναι τὸ αὐτὸ τῷ τῶν προκατόχων του. Ὁ παπισμὸς καὶ ἐπὶ Λέοντος τοῦ ΙΓ' εἶναι κεκηρυγμένος ἐχθρὸς τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν τῶν λαῶν, πολέμιος δὲ ἄσπονδος πάσης μὴ καθολικῆς ἐκκλησίας, καὶ δὴ καὶ τῆς ἡμετέρας ἑλληνικῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, τῆς ἐκκλησίας τῶν πατέρων ἡμῶν τῆς στενότατα συνδεδεμένης μετὰ τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἱστορίας, μετὰ τῶν ἐθνικῶν ἡμῶν πόθων καὶ ἐλπίδων, εἰς ἣν θέλομεν μένει ἐς ἀεὶ πιστοὶ καὶ εὐγνώμονες. «Ἐὰν ἐπιλάθωμαί σου, Ἱερουσαλὴμ, ἐπιλησθείη ἡ δεξιά μου, κολληθείη ἡ γλῶσσά μου τῷ λάρυγγί μου, ἐάν μή σου μνησθῶ» (Ψαλμ. 136, 5).

11.

ΠΕΡΙ

ΤΩΝ ΑΙΤΙΩΝ

ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗΣ ΑΔΙΑΦΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΗΜΩΝ[1]

Ἡ ἐποχὴ ἡμῶν δύναται νὰ καυχηθῇ ἐπὶ πολλοῖς πλεονεκτήμασιν. Ἀπὸ τοῦ παρελθόντος ἰδίως αἰῶνος, ὅστις ἐκλήθη αἰὼν τοῦ διαφωτισμοῦ (Aufklaerung), ἡ ἀνθρωπότης εἰσῆλθεν εἰς νέον στάδιον προόδου. Ἡ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως στηριζομένη καὶ τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ κοινοῦ νοὸς ἀκολουθοῦσα ἔρευνα τῶν πραγμάτων, ἣν ἐπεδίωξαν ἡ σχολὴ τοῦ Βάκωνος καὶ Λόκε καὶ οἱ θεϊσταὶ ἐν Ἀγγλίᾳ, οἱ ἐγκυκλοπαιδισταὶ ἐν Γαλλίᾳ καὶ οἱ ἐλευθερόφρονες ἐν Γερμανίᾳ, ἡ καλλιέργεια καὶ ἡ γιγαντιαία ἀνάπτυξις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ἡ στηριχθεῖσα ἐπὶ τῆς πειραματικῆς μεθόδου, ἡ ἀπὸ τοῦ κριτικοῦ Καντίου ἐπίδοσις καὶ ἀκμὴ τῆς φιλοσοφίας καὶ πασῶν τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν, πρὸ πάντων ἐν Γερμανίᾳ, ἥτις ἀπέβη τὸ κέντρον καὶ ἡ ἑστία τῶν φώτων, κατέστρεψαν πολλὰς παλαιὰς προλήψεις, ηὔξησαν τὰ μέγιστα τὰς γνώσεις τῶν ἀνθρώπων καὶ μετέβαλον σπουδαίως παρ' αὐτοῖς τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι. Αἱ περὶ τοῦ πλανητικοῦ ἡμῶν συστήματος καὶ τοῦ σύμπαντος ἀνακαλύψεις τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Γαλιλαίου, τοῦ Κεπλέρου, τοῦ Νεύτωνος καὶ τῶν λοιπῶν ἀστρονόμων καὶ φυσιοδιφῶν τῆς νεωτέρας ἐποχῆς, τῶν ἐπὶ ταῖς βάσεσι ταῖς ὑπ' ἐκείνων τεθείσαις ἐξακολουθησάντων τὴν ἐξέτασιν τῆς φύσεως, ἐνεκαινίασαν νέαν περὶ κόσμου θεωρίαν, νέαν Weltanschauung, ὡς λέγουσιν οἱ Γερμανοί, κατὰ πολὺ διαφέρουσαν τῆς ἀρχαίας, καθ' ἣν ἡ ἀκίνητος νομιζομένη γῆ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ κέντρον τοῦ σύμπαντος, περὶ δ ὅ,τε ἥλιος καὶ ὁ λοιπὸς τοῦ οὐρανοῦ κόσμος περιεστρέφοντο. Ἡ δὲ εὕρεσις τῶν νόμων τῶν φυσικῶν

1 Ἡ παροῦσα μελέτη ἀνεγνώσθη ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσοῦ» τῇ 16 Ἰανουαρίου 1887.

καὶ ἠθικῶν φαινομένων, τῶν νόμων τῆς ὕλης καὶ τοῦ πνεύματος, ἐγένετο τὸ ἀντικείμενον τῆς ἐρεύνης τῶν ἐπιστημόνων. Αἱ νέαι ἰδέαι διὰ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ διὰ τοῦ τύπου ἐγενικεύθησαν τοσοῦτον μεταξὺ τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, ὥστε δύναταί τις νὰ εἴπῃ. ὅτι ἐγένοντο κοινὸν κτῆμα. Ἡ μεγάλη αὕτη πνευματικὴ ἀνάπτυξις τῶν νεωτέρων λαῶν ἐπήνεγκεν, ὡς ἦτο ἑπόμενον, καὶ τὴν ἀνάλογον ἀνάπτυξιν τῶν καλῶν τεχνῶν, τῆς βιομηχανίας, τῶν τρόπων τῆς συγκοινωνίας καὶ ἐν γένει τῶν τοῦ βίου. Πάντα ταῦτα οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ τῇ ἐποχῇ, ἐν ᾗ ζῶμεν, ἐὰν δὲ εἰς ταῦτα προσθέσωμεν, ὅτι ἀπὸ τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1789 καὶ ὁ πολιτικὸς βίος τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν μετεβλήθη καὶ ἐστηρίχθη ἐπὶ νέων βάσεων, ὅτι ἔκτοτε, καταργηθέντων τῶν προνομίων τῶν τάξεων καὶ ἐκλιπούσης τῆς παντοκρατορίας τῶν βασιλέων, ἤρξαντο οἱ λοιποὶ νὰ αὐτοδιοικῶνται καὶ νὰ ζῶσιν ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ἰσότητι, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ δικαίας ἐγκαυχήσεως, ὅτι ζῶμεν πράγματι ἐν τῷ αἰῶνι τῶν φώτων καὶ τῆς ἐλευθερίας,

Ἀλλὰ ἀναγνωρίζοντες τὰς καλὰς ὄψεις τῆς ἐποχῆς ἡμῶν καὶ γεραίροντες τὰ πλεονεκτήματα αὐτῆς, δὲν πρέπει νὰ ἤμεθα τυφλοὶ περὶ τὰς ἐλλείψεις αὐτῆς. Ἐνῷ ἡ ἐποχὴ ἡμῶν ὡς πρὸς τὰ φῶτα, ὡς πρὸς τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, ὡς πρὸς τὸν τρόπον τοῦ βίου ἐποίησε τοσαύτας προόδους, οὐ μόνον δὲν δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ ὅτι ἀναλόγως προώδευσε καὶ ὑπὸ ἔποψιν ἠθικήν, ἀλλὰ καὶ τοὐναντίον δυστυχῶς πρέπει νὰ δεχθῶμεν, ὅτι τὸ ἠθικὸν αἴσθημα παρὰ τοῖς νεωτέροις λαοῖς ἐξησθένησε. Δὲν παραγνωρίζομεν ὅ,τι καὶ ὡς πρὸς τοῦτο ἔχει νὰ δείξῃ ἡ ἐποχὴ ἡμῶν. Ἡ ἀρετὴ δὲν ἐξέλιπεν ἐντελῶς ἀπ' αὐτῆς. Ὑπάχουσι καὶ ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ, τόποι, ἐν οἷς τὰ ἤθη διατηροῦνται ἀκόμη αὐστηρὰ καὶ ἁγνά. Καὶ τὸ ὅτι δὲ ἀπ' οὐδεμιᾶς εὐρωμαϊκῆς κοινωνίας ἐλλείπουσι παντὸς εἴδους φιλανθρωπικαὶ ἑταιρεῖαι καὶ καθιδρύματα σκοποῦντα τὸ κοινὸν καλόν, δὲν λησμονοῦμεν. Ἐν συνόλῳ ὅμως ἂν ἐξετάσωμεν τὴν ἐποχὴν ἡμῶν, θὰ εὕρωμεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐγένοντο κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν ὑλιστικώτεροι καὶ ἐγωϊστικώτεροι, καὶ διὰ τοῦτο ἐπιρρεπέστεροι εἰς τὰ ἐγκλήματα. Τὸ ὑλικὸν συμφέρον, τὸ κέρδος, ἡ φιλοδοξία ἀπέβησαν τὰ πάθη τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, εἶναι τὰ ἐλατήρια, τὰ ἔχοντα τὴν μεγαλητέραν ἰσχὺν ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων τῆς σήμερον. Ἡ κτῆσις πλούτου, ἡ ὑλικὴ εὐμάρεια περὶ τὸν βίον, ἡ ἀνύψωσις εἰς

κοινωνικὴν θέσιν ἰσχύουσαν, εἶναι ὁ μόνος σκοπός, πρὸς ὃν τείνουσιν οἱ πλεῖστοι, θυσιάζοντες ὑπὲρ αὐτοῦ τὰ πάντα, καὶ ἀξιοπρέπειαν καὶ καθῆκον καὶ κοινὸν συμφέρον καὶ πολλάκις καὶ αὐτὴν τὴν τιμὴν αὐτῶν. Τὰ ἐγκλήματα ἀναλόγως ἐπολλαπλασιάσθησαν· ἡ εὐσυνείδητος ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος ἠλαττώθη καὶ ἐγένετο σπανιωτέρα· οἱ οἰκογενειακοὶ δεσμοὶ ἤρξαντο νὰ χαλαρῶνται· τὸ τῆς φιλοπατρίας αἴσθημα νὰ καταπίπτῃ καὶ αὐτὴ δὲ ἡ φιλανθρωπία νὰ γίνηται πολλάκις πρὸς ἐπίδειξιν. Νομίζομεν, ὅτι δὲν ὑπερβάλλομεν παντάπασι, τοιαύτην δίδοντες εἰκόνα περὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τῆς νεωτέρας κοινωνίας. Ἐννοοῦμεν δὲ οὐ μόνον τὴν ἡμετέραν ἑλληνικήν, ἀλλ' ἐν γένει τὴν νεωτέραν εὐρωπαϊκὴν κοινωνίαν, ἀπὸ τοῦ παρελθόντος μάλιστα αἰῶνος. Σήμερον ἕνεκα τῆς καταπληκτικῆς διευκολύνσεως τῆς συγκοινωνίας πᾶσαι αἱ εὐρωπαϊκαὶ κοινωνίαι ἔχουσι σχεδὸν τὸν αὐτὸν χαρακτῆρα. Καθὼς ἐνδυόμεθα πάντες κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, οὕτω σκεπτόμεθα καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ αἰσθανόμεθα. Οἱ φραγμοί, οἵτινες ἄλλοτε ἐχώριζον τὰ ἔθνη, ἤρθησαν ἐντελῶς. Ἡ Εὐρώπη εἶναι σήμερον μία μόνον οἰκογένεια. Πανταχοῦ ἐπικρατοῦσιν αἱ αὐταὶ σκέψεις, αἱ αὐταὶ κλίσεις, αἱ αὐταὶ ἕξεις. Πᾶσα νέα ἰδέα, πᾶσα νέα ἀνακάλυψις γενικεύεται ἀστραπηδόν. Ὁμιλοῦντες λοιπὸν περὶ ἐξασθενήσεως τῆς ἠθικῆς δυνάμεως τῆς νεωτέρας κοινωνίας, ἐννοοῦμεν σύμπασαν τὴν εὐρωπαϊκὴν κοινωνίαν, περιλαμβάνοντες καὶ τοὺς ἐν τῇ Ἀμερικῇ ἐγκαταστάντας Εὐρωπαίους. Τὸ κακὸν δὲν εἶναι βεβαίως τοσοῦτον μέγα, τοσοῦτον προκεχωρημένον, ὅσον θέλουσι καὶ ἰσχυρίζονταί τινες ἀπαισιόδοξοι, οἵτινες, τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους ὑπερτιμῶντες καὶ τυφλῶς τὰ ἀρχαῖα ἐγκωμιάζοντες, δὲν βλέπουσιν οὐδὲν καλὸν ἐν τῇ ἐποχῇ ἡμῶν, καὶ εἶναι τελέως περὶ αὐτῆς ἀπηλπισμένοι. Οἱ τοιοῦτοι εἶναι μελαγχολικαὶ φύσεις, εἶναι ἄνθρωποι πρὸς τὰ λυπηρὰ ῥέποντες, τὰ πάντα βλέποντες μελανά, ἔχοντες τὴν ἱκανότητα μόνον πᾶν ὅ,τι ἐλλιπὲς ἔχουσιν οἱ ἡμέτεροι χρόνοι νὰ παρατηρῶσιν, ὄντες δὲ τυφλοὶ πρὸς πᾶν ὅ,τι μέγα καὶ καλὸν δυνάμεθα σήμερον νὰ ἐπιδείξωμεν. Ἡμεῖς ἀποκρούομεν τὴν τοιαύτην ἀπαισιοδοξίαν, νομίζοντες, ὅτι ἐν συνόλῳ ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία προώδευσε, κατὰ τοὺς νεωτέρους αἰῶνας, οὓς διὰ τοῦτο χαιρετίζομεν ὡς χρόνους προόδου καὶ ἀκμῆς, θὰ ἦτο δὲ μωρός τις ἂν ἤθελε προτιμήσει τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς τὴν ἐποχὴν τῶν μέσων αἰώνων, τοὺς χρόνους τῆς τυραννίας, τῆς ἀμαθείας, τοῦ φανατισμοῦ. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἐμποδίζει

ἡμᾶς ἀπὸ τοῦ ν' ἀναγνωρίσωμεν τὴν ἄνω ὑποδειχθεῖσαν ἀσθένειαν τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, τὴν ἐξασθένησιν τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος. Τὸ κακὸν τοῦτο ὑπάρχει, ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀθεράπευτον· εἶναι παροδικὸν φαινόμενον, τὸ ὁποῖον θὰ παρέλθῃ. Ἀλλὰ πόθεν τὸ κακὸν τοῦτο; Διὰ τί ὅσον πολιτίζονται αἱ κοινωνίαι, ὅσον κατὰ τὰς γνώσεις καὶ τὴν πεῖραν τοῦ βίου γίνονται, τελειότεραι, τοσοῦτον πλειότερον ἀποβάλλουσιν ἐκ τῆς ἠθικῆς αὐτῶν δυνάμεως; Διὰ τί οἱ λαοί, ἐφ' ὅσον εἶναι ἄξεστοι καὶ βάρβαροι, δύναταί τις εἰπεῖν, ἐφ' ὅσον ζῶσι βίον ἁπλοῦν μακρὰν τοῦ πολιτισμοῦ, ἔχουσιν ἀκμαιότερα ἠθικὰ αἰσθήματα, τὸ αἴσθημα τοῦ πατριωτισμοῦ, τῆς προσωπικῆς καὶ οἰκιακῆς τιμῆς, εὐθὺς δ' ἅμα πολιτισθῶσι καὶ ἀναπτυχθῶσι, παρατηροῦμεν ἀναντιρρήτως καὶ ὀφθαλμοφανῶς κατάπτωσιν τῶν μεγάλων τούτων αἰσθημάτων; Ἡ ἐξήγησις τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ὑπὸ κοινωνικὴν ἔποψιν φαινομένου εἶναι ἀξία μελέτης.

Τὸ ὑφ' ἡμῶν ὑποδειχθὲν κακὸν τῆς ἠθικῆς ἐξασθενήσεως τῆς νεωτέρας κοινωνίας συνδέεται μετ' ἄλλου τινὸς φαινομένου, τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, ἥτις εἶναι ἐπίσης ἀναντίρρητος χαρακτὴρ τῶν νεωτέρων χρόνων, εἶναι φαινόμενον τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, ἐπίσης πανθομολογούμενον. Βεβαίως δὲν ἐξέλιπεν ἐντελῶς πᾶν θρησκευτικὸν ἐνδιαφέρον· τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἔχει τόσον βαθείας ῥίζας ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ, ὥστε εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐξαλειφθῇ ἐντελῶς· ὅπου ἄνθρωποι, ἐκεῖ ἀναγκαίως ἐμφανίζεται καὶ ἡ θρησκεία. Τὴν θρησκείαν της δὲν ἀπέβαλε βεβαίως ἡ νεωτέρα εὐρωπαϊκὴ κοινωνία, οὐδὲ εἶναι ὀρθὰ ὅσα λέγουσι περὶ τούτου πολλοὶ τῶν φανατικῶν τῶν ἡμερῶν ἡμῶν, ὅτι ἡ σημερινὴ ἐποχὴ εἶναι ἀντιχριστιανική, ὅτι τὸ Εὐαγγέλιον ἐλησμονήθη ἐντελῶς καὶ ὅτι ἡ ἀθεΐα βασιλεύει πανταχοῦ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀνεφάνησαν καὶ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα καὶ κατὰ τὸν παρόντα ἄνδρες, προσβάλλοντες τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, καὶ ὁ Βολταῖρος καὶ οἱ ἐγκυκλοπαιδισταὶ καὶ ὁ Στράους καὶ ὁ Βύχνερ, ὁ Μολεσχότ, ὁ Φόχτ, ὁ Σοπενχάουερ καὶ ὁ Χάρτμανν. Ἀλλ' οἱ ὑβρισταὶ οὗτοι τοῦ χριστιανισμοῦ ἵστανται μεμονωμένοι μεταξὺ τῶν σοφῶν καὶ ἐπιστημόνων. Τοὐναντίον δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι οἱ μεγάλοι σοφοί, ποιηταί, ἐπιστήμονες καὶ πολιτειολόγοι τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀπὸ τοῦ Μοντεσκιέ, τοῦ Ῥουσῶ, τοῦ Λαμαρτίνου, τοῦ Καντίου, τοῦ Φίχτε, τοῦ Σχελιγγίου, τοῦ Ἑγέλου μέχρι τοῦ Οὐγῶ, τοῦ Γκυζώτου, τοῦ Οὑμβόλδου, τοῦ Γλάδστωνος, τοῦ Λότσε ὁμιλοῦσι

μετὰ πολλῆς εὐλαβείας καὶ τιμῆς περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ. Δύναταί τις μάλιστα νὰ προσθέσῃ ὅτι τὰ αἰσθήματα καὶ τὸ πνεῦμα τὰ ἐπικρατοῦντα παρὰ τοῖς πλείστοις ἐπιστήμοσι σοφοῖς τῶν χρόνων ἡμῶν, εἶναι χριστιανικὰ πολλάκις ἀσυνειδήτως, ἄνευ δηλαδὴ συναισθήσεως τοῦ πράγματος· διότι ἡ ἀτμόσφαιρα, ἐν ᾗ ἐκπαιδεύονται οἱ νεώτεροι λαοί, εἶναι χριστιανική· ἀλλ' ἐν τούτοις δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ ἐποχῇ ἡμῶν ἐκεῖνος ὁ ζῆλος ὑπὲρ τῆς θρησκείας, ἐκεῖνο τὸ ζωηρὸν ἐνδιαφέρον ὑπὲρ αὐτῆς, ἐκείνη ἡ θερμότης τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἡ χαρακτηρίσασα ἄλλας ἐποχάς. Ὅ,τι ἐπικρατεῖ, εἶναι ἀδιαφορία τις θρησκευτική, ψυχρότης τις καὶ πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὴν λατρείαν αὐτῆς καὶ τὰ παλαιὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα. Τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τῆς ἐποχῆς φαίνεται μεμαραμένον καὶ καταπεπτωκός. Τοῦτο δὲ ἐπιφέρει κατ' ἀνάγκην καὶ τὴν ἠθικὴν ἐξασθένησιν ἢ τὴν κατάπτωσιν τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος, περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐλέγομεν. Διότι παρὰ πάντα, τὰ ὁποῖα λέγουσιν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτήτου καλουμένης ἠθικῆς, ὑπὲρ ἠθικῆς οὐδεμίαν δῆθεν σχέσιν ἐχούσης μετὰ τῆς θρησκείας, πᾶσα βαθυτέρα φιλοσοφικὴ καὶ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τοῦ βίου τῶν λαῶν στηριζομένη ἐξέτασις τῶν σχέσεων θρησκείας καὶ ἠθικῆς ἀποδεικνύει, ὅτι στενότατα τὰ δύο ταῦτα συνδέονται. Αἱ ῥίζαι τῆς ἠθικῆς ἔγκεινται ἐν τῇ θρησκείᾳ. Ἠθικὴν λέγοντες, ἐννοοῦμεν τὸ αἴσθημα καὶ τὴν ἰδέαν τοῦ καθήκοντος ἢ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου τοῦ ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιβαλλομένου. Ἀλλ' ὁ ἠθικὸς οὗτος νόμος, ὡς καὶ πᾶς νόμος ἐν γένει, προϋποθέτει νομοθέτην· διότι ἄλλως μένει φαινόμενον ἀνεξήγητον. Ἡ συνείδησις, ἐπιβάλλουσα ἀπ' ἀρχῆς τῷ ἀνθρώπῳ τὸν ἠθικὸν νόμον, ὑπεδείκνυε πάντοτε αὐτῷ τὸν Θεὸν ὡς πηγὴν καὶ νομοθέτην αὐτοῦ. Ὁ ἠθικὸς νόμος, ὡς καὶ πᾶς θετικὸς νόμους προϋποθέτει καὶ ἀπαιτεῖ πρὸς τούτους φρουρὸν καὶ ἐκτελεστὴν αὐτοῦ· διότι ἄλλως μένει ἄνευ κύρους· καὶ νόμος ἄνευ κύρους δὲν εἶναι νόμος. Διὰ τοῦτο πάντοτε ἡ συνείδησις ἐκήρυττε καὶ κηρύττει τῷ ἀνθρώπῳ τὸν Θεόν, ὡς φρουρὸν καὶ ἐκτελεστὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου, καὶ διὰ τὸν λόγον τοῦτον ἔτυπτε μὲν αὐτὸν καὶ τύπτει, παραβαίνοντα τὸν ἠθικὸν νόμον, ἀπειλοῦσα τιμωρίαν ἄφευκτον, συνέχαιρε δὲ καὶ συγχαίρει αὐτῷ, ἐκτελοῦντι τὸν ἠθικὸν νόμον, ἐπαγγελλομένη ἀνταμοιβήν. Τοῦτο δὲν σημαίνει, ὅτι τὸ ἀγαθὸν πρέπει νὰ γίνηται διὰ τὴν ἀνταμοιβήν. Ἄπαγε! Τότε θὰ ἦτο ἡ ἐκτέλεσις τοῦ καθήκοντος ἐγωϊστική, ἡ ἀρετὴ

δὲν θὰ ἦτο ἀφιλοκερδής· ἀλλ' ἂν καὶ ἡ ἀληθὴς ἀρετὴ πράττῃ τὸ καλὸν δι' αὐτὸ τὸ καλόν, ἡ ἀνταμοιβὴ ὅμως ὀφείλεται αὐτῇ. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ δικαιοσύνη, τοῦτο ἐπιβάλλει ἐπιτακτικῶς ἡ ἠθικὴ συνείδησις· ἡ ἀρετὴ δέον ν' ἀνταμειφθῇ, ἡ δὲ κακία νὰ τιμωρηθῇ. Αἱ ἔννοιαι αὗται, ἠθικὸς νόμος, Θεός, νομοθέτης, ἀνταμοιβὴ τοῦ καλοῦ, τιμωρία τοῦ κακοῦ εἴτε ἐν τῇ παρούσῃ εἴτε ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, εἶναι ἔννοιαι στενότατα, καὶ ἀδιασπάστως ἡνωμέναι μετ' ἀλλήλων. Ἠθικὸς λοιπὸν νόμος, Θεός, ἀθανασία εἶναι ἀχώριστα, θρησκεία καὶ ἠθικὴ ἀδιαίρετα. Ὁ στενότατος οὗτος σύνδεσμος θρησκείας καὶ ἠθικῆς παρατηρεῖται καὶ ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν. Ἄτομα ἄθρησκα καὶ ἀσεβῆ καταστάντα, ἀπέβαλον κατὰ μικρὸν πάντα ἠθικῆς χαλινόν. Λαοί, ἀποβαλόντες τὴν εἰς τὸ θεῖον πίστιν αὐτῶν, ἐξησθένησαν ἠθικῶς. Ἰδοὺ διὰ τί ἰσχυρίσθημεν, ὅτι ἡ ἠθικὴ ἐξασθένησις τῆς νεωτέρας ἐποχῆς συνδέεται μετὰ τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, ἥτις κατέχει αὐτήν.

Ἀλλὰ διὰ τί ἡ νεωτέρα ἐποχὴ περιέπεσε καὶ περιπίπτει ὁσημέραι ἔτι μᾶλλον εἰς θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν; Πῶς δὲ κατὰ μικρὸν θὰ ἐξέλθῃ τῆς ἀδιαφορίας ταύτης, καὶ πῶς θὰ ἐνισχυθῇ ἐκ νέου τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἐν αὐτῇ, ὅπως, μετὰ τῆς θρησκευτικῆς ταύτης ἀναβιώσεως, ἐπανέλθῃ πάλιν καὶ τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος ἡ ἰσχύς, τοῦτο ἐξετάσωμεν νῦν.

Πρώτη καὶ κυριωτάτη αἰτία τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας τῶν ἡμερῶν ἡμῶν εἶναι τὸ ὅτι διηγήσεις τινὲς τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ δόγματα τινὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐνομίσθησαν ἀντιφάσκοντα δῆθεν πρὸς τὴν λογικὴν καὶ τὰ συμπεράσματα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ μομφὴ αὕτη ἀκούεται συχνάκις παρὰ πεπαιδευμένων ἀνδρῶν, καὶ τοῦτο γίνεται αἰτία, ὥστε πολλοὶ νὰ ψυχραίνωνται πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν καὶ νὰ ἀπομακρύνωνται ἀπ' αὐτῆς. Ὁ τρόπος οὗτος, καθ' ὃν κρίνεται ὁ χριστιανισμός, εἶναι καθ' ἡμᾶς ἡμαρτημένος. Ὅταν κρίνῃ τις θρησκείαν τινά, δὲν πρέπει νὰ λαμβάνῃ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἱστορικὴν διήγησιν αὐτῆς, τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ δόγμα αὐτῆς, καὶ νὰ ἐπικρίνῃ αὐτό, εἶτα δὲ ἕνεκα τούτου νὰ καταδικάζῃ ὁλόκληρον τὴν θρησκείαν ταύτην, ἀλλὰ πρέπει ν' ἀποβλέπῃ εἰς τὸ πνεῦμα ἢ τὴν οὐσίαν αὐτῆς, εἰς τὰς γενικωτάτας ἐκείνας ἀληθείας, αἵτινες ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ τὰ θεμέλια ἢ τὴν μεταφυσικὴν καὶ ἠθικὴν βάσιν αὐτῆς.

Τοιουτοτρόπως ἐὰν κριθῇ ὁ χριστιανισμὸς, ἕκαστος δύναται νὰ πεισθῇ εὐκολώτατα, ὅτι περὶ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ ἢ τῆς οὐσίας του οὐδεμία ἀμφιβολία ἢ δυσπιστία δύναται ποτὲ νὰ ἐγερθῇ. Τὸ πνεῦμα ἢ ἡ οὐσία τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπέρκειται πάσης ἀμφιβολίας καὶ ἀντιρρήσεως. Τούτου οὕτως ἔχοντος, ὡς δειχθήσεται κατωτέρω, δὲν ἔπρεπεν οἱ πεπαιδευμένοι τῶν χρόνων ἡμῶν, ἔχοντες τυχὸν ἀμφιβολίας περὶ βιβλικῆς τινος διηγήσεως ἢ δόγματός τινος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, νὰ παρασύρωνται εἰς τὸ ν' ἀποκρούωσιν ἐν γένει αὐτὴν τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Τοὐναντίον, καὶ ἐὰν εἶχον τυχὸν ἀμφιβολίας τοιαύτας, περὶ τῶν ὁποίων ἠδύναντο νὰ ζητῶσι τὰς δεούσας ἐξηγήσεις, ἔπρεπε νὰ ἐξακολουθῶσι νὰ θαυμάζωσι καὶ ἐγκολπῶνται τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ, περὶ ἧς οὐδεὶς ἠδυνήθη ποτὲ νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἀντιμάχεται πρὸς τὸν ὑγιᾶ νοῦν ἢ τὴν ἀληθῆ φιλοσοφίαν, ὅπως ἔπραξαν πολλοὶ ἔξοχοι σοφοὶ τῶν νεωτέρων χρόνων, οἷον ὁ Μοντεσκιὲ, ὁ Ῥουσσὼ, ὁ Βλούντζλη, ὁ Κουζὲν, ὁ Ἰούλιος Σιμὼν, ὁ Σαισὲ, ὁ Ζανὲ καὶ ἄλλοι.

Τίς εἶναι ἡ οὐσία ἢ τὸ πεῦνμα τοῦ χριστιανισμοῦ, τίνες εἶναι αἱ γενικώταται καὶ θεμελιωδέσταται ἰδέαι αὐτοῦ, αἱ ἀποτελοῦσαι οἱονεὶ τὴν φιλοσοφίαν αὐτοῦ; Τὰς ἰδέας ταύτας εὑρίσκομεν ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ ἐν τῇ ἁπλουστάτῃ αὐτῶν μορφῇ, πρὸ πάντων ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίᾳ καὶ ἐν ἄλλαις διδασκαλίαις αὐτοῦ τοῦ Κυρίου. Ὑπάρχει Θεὸς ποιητὴς τοῦ κόσμου, πατὴρ πανάγαθος, πλήρης ἀγάπης· ὁ Θεὸς προνοεῖ περὶ τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ ἀνθρώπου ἰδίως· ὁ ἄνθρωπος ἐπλάσθη ἵνα τείνῃ πρὸς τὴν τελειοποίησίν του, ἵνα σπουδάζῃ διὰ τῆς τελείας πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης νὰ ὁμοιάσῃ πρὸς τὸν Θεὸν καὶ γίνῃ ὅμοιον τέκνον αὐτοῦ καὶ ἑνωθῇ ἐν ἀγάπῃ μετ' αὐτοῦ· ὁ Χριστὸς εἶναι ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου, ὁ ἀποσταλεὶς παρὰ τοῦ οὐρανίου αὐτοῦ Πατρὸς ὅπως λυτρώσῃ τὸν κόσμον ἀπὸ τῆς πλάνης καὶ τῆς ἁμαρτίας, ἐν ᾗ εὑρίσκετο, καὶ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ ἁγιότητα, καὶ ὅστις ἐκπληρῶν τὸ ἔργον τῆς ἀπολυτρώσεως ἐθυσιάσθη ὑπὲρ τοῦ κόσμου· ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν ὡς σωτῆρα καὶ υἱὸν τοῦ Θεοῦ ἀναγεννᾶται διὰ τοῦ δι' αὐτοῦ μεταδοθέντος ἁγίου πνεύματος καὶ σώζεται· ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ, ἡ ἀρετὴ θέλει ἀνταμειφθῇ, ἡ κακία θέλει τιμωρηθῇ. Ἰδοὺ αἱ γενικώταται ἰδέαι τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐν τῇ ἁπλουστάτῃ μορφῇ αὐτῶν, ἰδοὺ ὁ πυρὴν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἰδοὺ τὸ πνεῦμα αὐτῆς. Τίς δύναται νὰ διασείσῃ τὰς θεμελιωδεστάτας ταύτας τοῦ χρι-

στιανισμοῦ ἀληθείας; Τίς ὑγιὴς φιλοσοφία δύναται ν' ἀναιρέσῃ καὶ ν' ἀποδείξῃ αὐτὰς ψευδεῖς καὶ πεπλανημένας; Μόνον ὑλισταὶ, πιστεύοντες, ὅτι τὸ πᾶν προῆλθε καὶ βαίνει ἐκ τύχης, ἀρνούμενοι τὸ πνεῦμα ἐν γένει καὶ πᾶσαν σκοπιμότητα ἐν τῷ σύμπαντι, κηρυττόμενοι δηλ. κατ' αὐτοῦ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ἢ πανθεϊστικῶς συγχέοντες Θεὸν καὶ κόσμον, παρὰ τὴν καθολικὴν συνείδησιν τῶν ἀνθρώπων, τὴν ἀνέκαθεν διακρίνουσαν ταῦτα, θὰ ἠδύναντο νὰ κηρυχθῶσι κατὰ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν ἀληθειῶν τοῦ χριστιανισμοῦ. Τοὐναντίον πᾶσα πνευματικὴ ἢ ἰδεολογικὴ, τ. ἔ. ἀληθὴς φιλοσοφία, πᾶν σύστημα φιλοσοφικὸν, δεχόμενον Θεὸν καὶ πνευματικὴν καὶ ἀθάνατον ψυχὴν, δὲν εἶναι δυνατὸν ἄλλως εἰμὴ νὰ συμμερίζηται πληρέστατα τὰς ἀληθείας ταύτας καὶ νὰ συμπίπτῃ μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Πρὸ πάντων ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἥτις εἶναι καὶ θὰ μένῃ πάντοτε ἡ ὑγιεστέρα καὶ ἀληθεστέρα φιλοσοφία, εὑρίσκεται, ὡς παρετήρησαν οἱ ἀρχαῖοι πατέρες, ἐν πληρεστάτῃ ἁρμονίᾳ πρὸς τὴν οὐσίαν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ. «Οὐκ ἀλλότρια,» λέγει ὀρθῶς ὁ Ἰουστῖνος, ὁ φιλόσοφος καὶ μάρτυς, «οὐκ ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ» (Β' ἀπολογ. ε. 13). Διὰ τοῦτο, ὡς γνωστὸν, ὁ αὐτὸς Ἰουστῖνος ἐκάλει χριστιανοὺς τοὺς ἐκ τῶν ἀρχαίων μετὰ λόγου βιώσαντας (Αὐτόθι σ. 46). Ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης ὁμιλοῦσι πολλάκις περὶ τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς θείας προνοίας, ὡς χριστιανοὶ θεολόγοι. «Γνώσει τὸ θεῖον,» λέγει ὁ Σωκράτης, «ὅτι τοιοῦτο καὶ τοσοῦτόν ἐστιν, ὥσθ' ἅμα πανθ' ὁρᾷν καὶ πάντ' ἀκούειν» (Ξενοφ. Ἀπομνημ. Ι, 4. 18). Καὶ ὁ Πλάτων· «Τὸ πᾶν τόδε ὁ ξυνιστὰς ξυνέστησε Θεὸς, βουληθεὶς ἀγαθὰ μὲν πάντα, φλαῦρον δὲ μηδὲν εἶναι» (Πλάτων νόμων ι', Ι, 886 Α.) Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης· «Ἅπαν τὸ κινούμενον,» λέγει, «ἀνάγκη ὑπό τινος κινεῖσθαι. Καὶ τὸ κινοῦν τοίνυν ὑπό τινος καὶ πάλιν τοῦτο ὑφ' ἑτέρου. Οὐδὴ εἰς ἄπειρον πρόεισιν, ἀλλὰ στήσεταί που καὶ ἔσται τι, ὃ πρώτως αἴτιον ἔσται τοῦ κινεῖσθαι, τὸ πρῶτον κινοῦν» (Ἀριστοτ. περὶ φυσικῶν VII, Ι. 1. 3). Ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ πρόνοια ὑπέρκεινται πάσης ἀμφιβολίας. Πρέπει τις νὰ κηρύξῃ διαζύγιον πρὸς πᾶσαν λογικὴν, πρέπει νὰ τυφλώττῃ τις πρὸς ἀναντιρρήτους ἀληθείας, ἵνα ἰσχυρισθῇ, ὅτι τὸ σύμπαν τοῦτο, τὸ τοσοῦτον σοφῶς καὶ σκοπίμως κατεσκευασμένον, τὸ τοσοῦτον ἁρμονικῶς κινούμενον καὶ ὑφιστάμενον, εἶναι ἔργον τυφλῆς τύχης, εἶναι προϊὸν τυχαίας ἐπισωρεύσεως τῶν ἀτόμων, εἶναι

ἀποτέλεσμα τυχαίας κινήσεως τῆς ὕλης. Οὐ μόνον ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ὑγιὴς φιλοσοφία δὲν δύναται ἄλλως ἢ νὰ ἀπολήξῃ εἰς τὴν παραδοχὴν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς προνοίας τοῦ Θεοῦ, ὡς τῆς αἰτίας τῶν ὄντων, τῆς προνοίας, δηλαδὴ τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ πανσόφου κυβερνήσεως τοῦ κόσμου. Καὶ ἡ χριστιανικὴ ἀλήθεια τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ὁμοίωσιν πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ τελειοποιήσεως, εἶναι ἀλήθεια πάσης ὑγιοῦς φιλοσοφίας, εἶναι ὑπαγόρευσις αὐτοῦ τοῦ ὀρθοῦ λόγου. «Πειρᾶσθαι χρή,» λέγει ὁ Πλάτων, «ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν· φυγὴ δὲ ὁμοίωσις Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὅσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι. Θεὸς οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἄδικος, ἀλλ' ὡς οἷόν τε δικαιότατος καὶ οὐκ ἔστιν αὐτῷ ὁμοιότερον οὐδὲν ἢ ὃς ἂν ἡμῶν αὖ γένηται δικαιότατος» (Πλατ. Θεαιτ. XXV, 176. 33). Καὶ ἀλλαχοῦ: «Ὁ Θεὸς ἡμῖν πάντων χρημάτων μέτρον ἂν εἴη μάλιστα. Τὸν οὖν τῷ τοιούτῳ προσφιλῆ γενησόμενον εἰς δύναμιν ὅτι μάλιστα καὶ αὐτὸν τοιοῦτον ἀναγκαῖον γίνεσθαι» (Νόμ. δ'. XII, 711. σ.) Καὶ πράγματι, τίς ἄλλος προορισμὸς τοῦ ἀνθρώπου οὐ μόνον ὡραιότερος ἀλλὰ καὶ λογικώτερος δύναται νὰ ἐννοηθῇ ἢ ἡ διὰ τῆς τελειοποιήσεώς του ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεόν; Τὸ τέλειον ἀνήκει εἰς τὸν Θεόν· αὐτὸς εἶναι ἡ τελεία ἀλήθεια, τὸ ἄκρον ἀγαθὸν, τὸ ὄντως καλόν· τῷ ἀνθρώπῳ ἐδόθη μόνον ἡ σπουδὴ πρὸς τὸ τέλειον τοῦτο, ἡ ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεόν. Πρὸς τὰ ἄνω πλατωνικὰ ῥήματα εἶναι ὁμοιότατα τὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἐκεῖνα: «Ἔσεσθε τέλειοι ὥσπερ ὁ πατὴρ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς τέλειός ἐστι» (Ματθ. ε' 48). Ὅτι δὲ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου καὶ ὅτι διὰ τοῦ ἁγίου αὐτοῦ πνεύματος, τοῦ διὰ τῆς ἐκκλησίας του διαδοθέντος, ἀνεγεννήθη ἡ ἀνθρωπότης, τίς γνωρίζων ἐκ τῆς ἱστορίας, ἐν τίνι σημείῳ θρησκευτικῆς καὶ ἠθικῆς καταπτώσεως εὗρε τὸν κόσμον ὁ χριστιανισμὸς καὶ τίνα ῥιζικὴν μεταβολὴν ὡς πρὸς τοῦτο ἐπήνεγκεν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, δύναται νὰ διαμφισβητήσῃ; Τίς κατέστρεψε τὴν πλάνην τῆς εἰδωλολατρείας καὶ διέδωκεν εἰς τὸν κόσμον τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ; Τίς περιέστειλε τὴν ἀπανθρωπίαν τῆς ἀρχαίας ῥωμαϊκῆς κοινωνίας, τίς κατήργησε τὰ ἀπάνθρωπα ἐκεῖνα θεάματα τῶν μονομαχιῶν καὶ θηριομαχιῶν, ἐν οἷς χιλιάδες ἀνθρωπίνων πλασμάτων κατεσπαράσσοντο πρὸς τέρψιν τοῦ ἐθνικοῦ ὄχλου, καὶ τίς ἄλλος ἐνέπνευσεν εἰς τὰς νεωτέρας κοινωνίας τὴν φιλανθρωπίαν ἐκείνην, ἐφ' ᾗ καυχῶνται οἱ νεώ-

τεροι χρόνοι; Τίς ἄλλος εἰμὴ ἡ θεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ θρησκεία; Τίς ἄλλος κατήργησε τὴν δουλείαν, τὸ στίγμα τοῦτο τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, καὶ ἐκήρυξε τὴν ἰσότητα καὶ τὴν ἀδελφότητα πάντων τῶν ἀνθρώπων, ἀνεγνώρισε δὲ πρῶτος τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα; Τίς ἄλλος εἰ μὴ ὁ χριστιανισμός, ὁ κηρύξας τὸν Θεὸν πατέρα, τοὺς δὲ θνητοὺς τέκνα αὐτοῦ, καὶ οὗτινος ὁ μέγας Ἀπόστολος ἐδίδαξε τὸ ἀθάνατον ἐκεῖνο: «Οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος» (Γαλ. γ', 28); Τίς περιέστειλε τὴν ἀρχαίαν ἀκολασίαν καὶ κατέστησε τὰ ἤθη σχετικῶς αὐστηρότερα; Τίς ὕψωσε τὴν οἰκογένειαν καὶ τὴν τιμὴν τῆς γυναικός; Τίς ἄλλος εἰμὴ ἡ θρησκεία τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ; Τίς μεθ' ὅλα ταῦτα θὰ διστάσῃ νὰ ὀνομάσῃ τὸν Χριστὸν σωτῆρα τοῦ κόσμου, νὰ καλέσῃ αὐτὸν ἀληθῶς υἱὸν Θεοῦ καὶ νὰ εἴπῃ μετὰ τοῦ Εὐαγγελίου, ὅτι αὐτὸς εἶναι «ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωή» (Ἰωάνν. 15, 16); Τίς δύναται ν' ἀρνηθῇ τὰ μεγάλα ταῦτα γεγονότα τῆς ἱστορίας, τὰ τρανῶς μαρτυροῦντα, ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι ὁ λυτρωτὴς τοῦ κόσμου, ὁ ἐπαναγαγὼν τὸν κόσμον εἰς τὸν Θεὸν καὶ καταλλάξας αὐτὸν πρὸς αὐτόν; Καὶ τέλος ὡς πρὸς τὴν χριστιανικὴν ἀλήθειαν περὶ μελλούσης ζωῆς δὲν εἶναι ἡ ἀλήθεια αὕτη δόγμα πάσης ὑγιοῦς φιλοσοφίας; Δὲν διδάσκει ὁ Πλάτων πανταχοῦ τῶν θείων συγγραμμάτων του τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς καὶ τὴν μέλλουσαν ζωήν; Ὁλόκληρος ὁ θαυμάσιος ἐκεῖνος διάλογός του, ὁ Φαίδων, δὲν εἶναι ἀφιερωμένος εἰς ὑποστήριξιν τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας; Τοῦτο λέγει ὁ Πλάτων καὶ ἐν τοῖς νόμοις, εἶναι δίκαιον, ἡ ἀρετὴ ν' ἀνταμειφθῇ ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ καὶ ἡ ἀρετὴ νὰ στεφθῇ. « Αὕτη τοι δίκη ἐστὶ Θεῶν, οἳ Ὄλυμπον ἔχουσιν, ὦ παῖ, κακίω μὲν γιγνόμενον πρὸς τὰς κακίους ψυχάς, ἀμείνω δὲ πρὸς τὰς ἀμείνους πορευόμενον πάσχειν, ἃ προσῆκον» (XII, 904. ε). Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐκφράζει ὁ Παῦλος, συντομώτερον λέγων: « Ἑκάστῳ ἀποδώσει ὁ Θεὸς κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ » (Ρωμ. β' 6). Καὶ πράγματι ἡ μέλλουσα ζωὴ εἶναι αἴτημα, ὅπως εἶπεν ὁ Κάντιος, τῆς ἠθικῆς, εἶναι ἀναγκαία προϋπόθεσις αὐτῆς. Ὁ ἠθικὸς νόμος πρέπει νὰ λάβῃ τὸ κῦρός του. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μείνῃ ἡ κακία ἀτιμώρητος. Ὁ δίκαιος Σωκράτης, πίνων τὸ κώνειον, πρέπει νὰ ἱκανοποιηθῇ, ὁ Ἐφιάλτης προδίδων τὴν πατρίδα του πρέπει νὰ τιμωρηθῇ. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ ἠθικὴ συνείδησις. Τοιουτοτρόπως ἀποδεικνύεται πλήρης ἡ συμφωνία καὶ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ πάσης ὑγιοῦς φιλοσοφίας πρὸς τὰς ἀρχὰς ἢ πρὸς τὴν οὐσίαν

καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐγὼ ὁμολογῶ, ὅτι πάντοτε, ἀποβλέπων εἰς τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων καὶ οὐχὶ εἰς τὸ περικάλυμμα αὐτῶν, εὗρον τοσαύτην συμφωνίαν μεταξὺ Πλάτωνος καὶ Εὐαγγελίου, ὥστε ἀναγινώσκων τὸ Εὐαγγέλιον, ἠγάπησα ἔτι μᾶλλον τὸν Πλάτωνα, καὶ ἀναγινώσκων τὸν Πλάτωνα, ἠγάπησα ἔτι μᾶλλον τὸ Εὐαγγέλιον. Ὁ χριστιανισμὸς πλατωνίζει καὶ ὁ Πλάτων χριστιανίζει. Ποῦ ὑπάρχει λοιπὸν ἡ διαφωνία ὡς πρὸς τὰ οὐσιώδη καὶ καίρια μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, ὥστε νὰ δικαιολογῆταί τις, κηρυττόμενος, ἐν ὀνόματι δῆθεν τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς φιλοσοφίας κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ νὰ δεικνύῃ θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν καὶ ψυχρότητα πρὸς αὐτόν; Ἂν ἐπὶ ἄλλων ζητημάτων δογματικῶν ἢ ἱστορικῶν ὑπάρχωσι φιλονεικίαι καὶ συζητήσεις, νομίζομεν, ὅτι δὲν ἔπρεπε τοῦτο νὰ διασείῃ τὴν ὡς πρὸς τὰ κύρια καὶ οὐσιώδη συμφωνίαν. Κατὰ ταῦτα, ἰσχυριζόμεθα, ὅτι ἡ ἐπικρατοῦσα θρησκευτικὴ ἀδιαφορία παρὰ τῇ νεωτέρᾳ κοινωνίᾳ προέρχεται ἐκ παρανοήσεως τινός. Ἡ ὡς πρὸς δευτερεύοντα ζητήματα διαφωνία ἐκλαμβάνεται ὡς διαφωνία ὡς πρὸς οὐσιώδη. Ἡ παρανόησις αὕτη πρέπει νὰ ἐννοηθῇ καὶ θὰ ἐννοηθῇ. Ὅταν δὲ τοῦτο γίνῃ, κατὰ μικρὸν θὰ ἴδωμεν τὸ πνεῦμα τῆς νεωτέρας κοινωνίας προσεγγίζον πλειότερον πρὸς τὸν χριστιανισμὸν καὶ συνδιαλλαττόμενον πρὸς αὐτόν. Πιπτούσης δὲ τῆς προλήψεως ταύτης περὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, οὗτος θέλει ἀποκτήσει πάλιν πᾶσαν τὴν προτέραν δύναμιν καὶ ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν πνευμάτων. Τοῦτο θὰ ἀπομακρύνῃ τὴν ἐπικρατοῦσαν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν, καὶ θὰ ἐπαναφέρῃ πάλιν εἰς τὰς καρδίας τὴν θερμότητα τῆς πίστεως.

Ἀλλ' ὅπως γίνῃ τοῦτο, πρέπει καὶ οἱ διδάσκαλοι τῆς χριστιανικῆς θρησκείας νὰ συντελέσωσι τὸ κατὰ δύναμιν. Δὲν πρέπει νὰ νομίζωσιν, ὅτι ζῶμεν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, δὲν πρέπει νὰ λησμονῶσι τὰς προόδους τῶν νεωτέρων χρόνων. Καὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἐπιστήμονικῆς ἕδρας καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος διδασκαλία πρέπει νὰ ἦναι σύμφωνος πρὸς τὰς παρούσας ἀνάγκας, πρὸς τὰς παρούσας γνώσεις, πρὸς τὴν παροῦσαν πρόοδον τῶν χρόνων. Δὲν πρέπει οἱ διδάσκοντες νὰ προσκρούωσιν ἀνὰ πᾶν βῆμα εἰς ἀλήθειαν τινὰ σήμερον παρὰ πάντων ἀναγνωριζομένην. Ἱεροκῆρυξ τις φανατικὸς ἐν Βερολίνῳ, κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν, ἰσχυρίζετο ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος, ὅτι δὲν κινεῖται ἡ γῆ περὶ τὸν ἥλιον, ἀλλ' οὗτος περὶ τὴν γῆν! Σήμερον, μόνος ὁ ἱεροκῆρυξ

ἐκεῖνος δύναται νὰ κερδήσῃ τὸ πλῆθος, ὅστις ὁμιλεῖ τὴν γλῶσσαν τοῦ αἰῶνος ἡμῶν, ὅστις εἶναι κάτοχος πάσης τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης, καὶ ὅστις γνωρίζει τὰς ἀληθεῖς ἀνάγκας τῆς νεωτέρας κοινωνίας καὶ ἐννοεῖ τί δύναται σήμερον νὰ δεχθῇ τὸ ἀκροατήριον καὶ τί οὔ. Ὁ ἱεροκῆρυξ σήμερον πρέπει νὰ μεταδώσῃ τὴν παλαιὰν ἀλήθειαν ἐν νέᾳ μορφῇ. Ὁ ἄμβων δὲν εἶναι ὁ τόπος τῶν δογματικῶν συζητήσεων καὶ θεωριῶν. Ἀρκεῖ ὁ κηρύττων νὰ μεταδώσῃ τῷ λαῷ τὰς ἁπλᾶς ἀληθείας τοῦ Εὐαγγελίου, τὰς παντὶ ἀνθρώπῳ καταληπτάς, καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ εἰς αὐτὸν ἀγάπην πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον, καὶ ἐξεγείρῃ παρὰ τοῖς χριστιανοῖς τὰ αἰσθήματα τῆς εὐσεβείας, τῆς δικαιοσύνης, τῆς φιλανθρωπίας καὶ ἐν γένει πάντα τὰ εὐγενῆ καὶ ὑψηλὰ αἰσθήματα, τὰ συγκροτοῦντα τὸν χρηστὸν ἄνθρωπον, τὸν ἀληθῶς εὐσεβῆ χριστιανόν. Καὶ ἡ λατρεία δὲ δέον νὰ τελῆται οὕτως, ὥστε νὰ ἑλκύῃ τὸν ἄνθρωπον τῶν χρόνων ἡμῶν καὶ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτοῦ. Καὶ ἡ περικόσμησις τοῦ ναοῦ καὶ ἡ ἱερὰ μουσικὴ καὶ τὰ πάντα πρέπει νὰ ἦναι τοιαῦτα, ὥστε νὰ ἐξασκῶσι δύναμιν ἐπὶ τῶν ἀκροατῶν. Ὅ,τι ἄλλοτε ἐνθουσίαζε τοὺς πιστούς, δὲν ἐξασκεῖ καὶ σήμερον τὴν αὐτὴν δύναμιν. Δὲν ἐννοοῦμεν νὰ μεταβληθῶσι τὰ καθεστῶτα τῆς λατρείας κατὰ τὰς βάσεις των, ἀλλὰ τὴν ἐξωραΐσιν καὶ καλαισθητικὴν ἀνύψωσιν αὐτῆς, καθ' ἧς πρέπει τις νὰ κατέχηται ὑπὸ τυφλοῦ φανατισμοῦ, ἵνα κηρυχθῇ ἐναντίος.

Ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω ὑποδειχθείσης αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, τῆς ἐλεγχθείσης ἀβασίμου καὶ ἐπὶ παρανοήσεως στηριζομένης, ὑπάρχει καὶ ἄλλη τις. Πολλοὶ εἶναι ἀδιάφοροι καὶ ψυχροὶ πρὸς τὴν θρησκείαν, καὶ διότι νομίζουσιν, ὅτι ὁ κλῆρος εἶναι δῆθεν ἐχθρὸς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐλευθερίας, τὴν δὲ ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐλευθερίαν λατρεύει ἡ νεωτέρα ἐποχή. Ἀλλὰ πρῶτον, τίς κλῆρος ἐκηρύχθη κατὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐλευθερίας; Οἱ διαμαρτυρόμενοι κήρυκες τοῦ λόγου, μορφούμενοι ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις τῶν προτεσταντικῶν χωρῶν καὶ ἐν πνεύματι ἐλευθερίῳ διδασκόμενοι, οὐδέποτε παρέστησαν πολέμιοι τῆς ἐπιστήμης, οὐδὲ ἠκούσθη ποτὲ μομφὴ τοιαύτη κατ' αὐτῶν· οἱ δὲ ἐλεύθεροι θεσμοί, ὡς γνωστόν, ἐστερεώθησαν καὶ ἤκμασαν ἐν Ἀμερικῇ, ἐν Ἀγγλίᾳ, ἐν Ὀλλανδίᾳ καὶ ταῖς προτεσταντικαῖς ἐν γένει χώραις. Καὶ ὁ κλῆρος δὲ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἀποδίδων «τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ,» οὐδέποτε

παρουσιάσθη ὡς ἰδία τις δύναμις, ἐχθρὰ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Οἱ ἀνατολικοὶ κληρικοὶ ὑπήκουον ἀνέκαθεν ταῖς πολιτικαῖς ἀρχαῖς, καὶ ἐν τοῖς γράμμασι μάλιστα ἔχομεν οἱ ὀρθόδοξοι ἀφορμὴν καὶ αἰτίαν νὰ εὐγνωμονῶμεν τῷ κλήρῳ, τῷ διασώσαντι τὴν παιδείαν ἐν δεινοῖς καιροῖς, καὶ νῦν ἐργαζομένῳ ἐκθύμως ὑπὲρ αὐτῆς, ἢ νὰ παραπονώμεθα κατ' αὐτοῦ. Μένει λοιπὸν ὁ καθολικὸς μόνον κλῆρος, περὶ οὗ δύναται νὰ ἰσχύῃ ἡ μομφὴ αὕτη. Ὁ καθολικὸς κλῆρος ἔσχε βεβαίως καὶ αὐτὸς τὰς καλὰς αὐτοῦ ἡμέρας καὶ παρέσχε τῇ ἀνθρωπότητι ἄλλοτε πολλὰς ἐκδουλεύσεις. Οἱ καθολικοὶ κληρικοὶ εἶναι οἱ εὐαγγελισθέντες τὸν Χριστὸν μεταξὺ τῶν γερμανικῶν λαῶν· αὐτοὶ ἐδίδαξαν αὐτοῖς τὰ γράμματα καὶ τὸν πολιτισμόν. Καὶ αὐτὴ ἡ γεωργία καὶ αἱ τέχναι εἰσήχθησαν πολλαχοῦ τῶν δυτικῶν χωρῶν τῶν καταληφθεισῶν ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἀγγλοσαξώνων ὑπὸ Βενεδικτίνων. Οἱ Δομινικανοὶ ἐκλέϊσαν τὰ πανεπιστήμια κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας. Οἱ δὲ Φραγκισκανοὶ καὶ οἱ ἄλλοι μοναχοὶ τῆς δύσεως ἀνέλαβον τὴν θρησκευτικὴν ἀνατροφὴν τῶν τότε ἀγροίκων τούτων λαῶν καὶ παρέσχον εἰς τὴν πιεζομένην ἀνθρωπότητα παρηγορίαν καὶ περίθαλψιν. Οἱ δὲ πάπαι, διὰ τῆς μεγάλης δυνάμεως, ἣν ἀνέπτυξαν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας καὶ διὰ τῆς παντοκρατορικῆς ἐπιρροῆς, ἣν ἐξήσκουν ἐπὶ τῶν πνευμάτων τῶν λαῶν καὶ τῶν ἡγεμόνων, ἐδάμαζον πολλάκις τὴν τραχύτητα τῶν φεουδαλικῶν χρόνων καὶ ἐπέβαλλον εἰς τοὺς αὐθαιρέτους Ἱππότας καὶ αὐταρχικοὺς ἡγεμόνας, σεβασμὸν πρὸς τὸ δίκαιον, ἐν ἐποχῇ, ἐν ᾗ δίκαιον ἐθεωρεῖτο ἡ δύναμις τοῦ ἰσχυροτέρου. Οὕτως ὁ ῥωμαϊκὸς κλῆρος ἐπαιδαγώγησε τοὺς ἀγγλοσαξωνικοὺς λαοὺς κατὰ τὴν νηπιώδη καὶ νεανικὴν αὐτῶν ἡλικίαν. Ἀλλ' ὅσον ὑπῆρξε πλήρης εὐλογιῶν καὶ εὐεργεσιῶν ἡ ἐνέργεια τοῦ ῥωμαϊκοῦ κλήρου, ἐν ἀρχῇ τῶν μέσων αἰώνων, τοσοῦτον ἀπέβη ὀλεθρία καὶ μυρίων κακῶν πρόξενος κατὰ τὸ τέλος τοῦ μεσαίωνος καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ὁ παιδαγωγός, καὶ ἀφοῦ ἠνδρώθη ὁ παιδαγωγούμενος, ἠθέλησε νὰ ἐξακολουθήσῃ τὴν κηδεμονίαν του. Οἱ πάπαι καὶ ὁ ῥωμαϊκὸς κλῆρος ἠξίουν καὶ μετὰ ταῦτα, καὶ ἀξιοῦσι μέχρι σήμερον, νὰ ἄρχωσι τῶν κρατῶν καὶ τῆς ἐπιστήμης, καὶ νὰ καθοδηγῶσιν αὐτοὶ ἐν γένει τοὺς λαοὺς ἐν πάσῃ ἐνεργείᾳ αὐτῶν. Οἱ πάπαι ἀξιοῦσι καὶ σήμερον νὰ ἐπιβάλλωνται εἰς τὰς διαφόρους κυβερνήσεις, ἐννοοῦσι νὰ μὴ ὑποβάλλωνται εἰς οὐδεμίαν ἐξέλεγξιν καὶ ἐπίβλεψιν τῶν πράξεών των ὑπὸ τῶν κρατῶν. Οἱ νόμοι τῶν κρα-

τῶν εἶναι μηδὲν εἰς αὐτούς· ἡ κυριαρχία τῶν λαῶν καὶ αἱ ἐλευθερίαι αὐτῶν εἶναι βλασφημίαι δι' αὐτούς· ἡ ἐπιστήμη, τὰ σχολεῖα, ὁ τύπος, πρέπει νὰ ὑπόκηνται εἰς τὸν ἔλεγχον αὐτῶν. Ἡ ἐλευθερία τοῦ λόγου, τοῦ τύπου, τῆς ἐπιστήμης, τῶν θρησκευμάτων εἶναι τόσαι μεγάλαι πλάναι δι' αὐτούς, ἃς ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία τελευταῖον ἐπὶ Πίου τοῦ Θ' ἐθεώρησεν ἀναγκαῖον νὰ καταρασθῇ διὰ τῆς παπικῆς ἐγκυκλίου καὶ διὰ τοῦ Συλλάβου, ἅτινα ἐπεκυρώθησαν καὶ ἐν τῇ τελευταίᾳ Βατικανικῇ Συνόδῳ τῷ 1870. Πανταχοῦ τῶν καθολικῶν χωρῶν ὁ καθολικὸς κλῆρος εἶναι σήμερον, ὡς μὴ ὤφειλε, πράγματι κεκηρυγμένος πολέμιος τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐλευθερίας. Τὸ status quo εἶναι ἡ σημαία τοῦ καθολικισμοῦ. Ἡ δὲ ἀρχή, ὅτι τὰ πάντα πρέπει νὰ μένωσι στάσιμα, ὅτι ἡ φιλοσοφία δὲν πρέπει νὰ ὑπερβῇ τὰ ὑπὸ τοῦ σχολαστικοῦ θεολόγου Θωμᾶ Ἀκινάτου τεθέντα ὅρια, ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι πρέπει νὰ διδάσκωσιν ὅ,τι ἀπαιτοῦσι τὰ καθολικὰ δόγματα, καὶ ὅτι οἱ λαοὶ πρέπει νὰ κυβερνῶνται κατὰ τὰς φεουδαλικὰς ἀρχὰς τῶν μέσων αἰώνων, εἶναι ἡ παραδεδεγμένη καὶ μανιωδῶς ὑποστηριζομένη ὑπὸ τῆς παπικῆς ἐκκλησίας.. Sint ut sunt, aut non sint ἢ δηλαδὴ ἃς μείνωσι τὰ πράγματα, ὡς εἶχον κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἢ γαῖα μιχθήτω πυρί, εἶναι τὸ ἀξίωμα τῶν Ἰησουϊτῶν, οἵτινες εἶναι σήμερον οἱ σημαιοφόροι καὶ οἱ ἐμπροσθοφύλακες τοῦ καθολικισμοῦ. Ταῦτα παντα εἶναι ἀληθῆ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εὐεξήγητος οὐ μόνον ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία, ἡ καταβιβρώσκουσα μάλιστα τὰς καθολικὰς χώρας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐκεῖ κυρίως ἐπικρατοῦν μῖσος πρὸς τὸν καθολικισμόν. Πᾶς πεπαιδευμένος καὶ φιλελεύθερος ἀνὴρ ἐκεῖ κατ' ἀνάγκην θεωρεῖ ὡς φυσικὸν ἐχθρόν του τὸν καθολικισμόν. Ἀλλὰ διὰ τί ἡ ἀδιαφορία καὶ τὸ μῖσος πρὸς τὸν καθολικὸν κλῆρον νὰ ἐκτείνηται καὶ κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ; Διὰ τί πρὸ πάντων ἐν προτεσταντικαῖς καὶ ὀρθοδόξοις χώραις, νὰ μεταφέρηται ἡ ἔχθρα αὕτη πρὸς τὸν χριστιανισμόν, ἐνῷ ὁ κλῆρος τῶν χωρῶν τούτων εἶναι ἀμέτοχος τῆς καθολικῆς ταύτης νεωτέρας σταυροφορίας κατὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐλευθερίας; Διὰ τί οἱ καθολικοὶ αὐτοὶ νὰ μὴ ποιῶσι διάκρισιν μεταξὺ χριστιανισμοῦ καὶ παπισμοῦ, διὰ τί νὰ μὴ ἐξεγείρωνται κατὰ τῶν δεσποτικῶν καὶ ἀπολυτοφρόνων τάσεων τοῦ ἰησουϊτισμοῦ καὶ νὰ μὴ ζητῶσι νὰ μεταρρυθμίσωσι τὴν ἐκκλησίαν των ἐπὶ τὸ φιλελευθερώτερον, συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῶν ἀρχαίων οἰκουμενικῶν Συνόδων, συμφώνως πρὸς τὸν τύπον τῆς νῦν

διοικήσεως τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας, συμφώνως πρὸς τὸ πολίτευμα, ὅπερ εἰσήγαγον ἤδη ἐν πολλαῖς χώραις οἱ λεγόμενοι παλαιοκαθολικοί, οἱ κατὰ τοῦ παπικοῦ ἀλανθάστου ἐγερθέντες; Ἐν γένει δὲ διὰ τί τὰ ἁμαρτήματα τῶν λειτουργῶν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας νὰ χρησιμεύωσιν ὡς ὅπλον κατ' αὐτῆς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας; Τί πταίει τὸ Εὐαγγέλιον, ἂν οἱ ἄνθρωποι, παρανοοῦντες αὐτὸ ἢ ὑπὸ τὸ πρόσχημα αὐτοῦ, διέπραξαν ἢ διαπράττουσι κακά; Τίς δικαιοῦται νὰ κατηγορήσῃ τὴν ἐλευθερίαν, διότι ἐν ὀνόματι αὐτῆς οἱ Μαράτοι, οἱ Δαντῶν, οἱ Ῥοβεσπιέροι διέπραξαν κατὰ τὴν μεγάλην γαλλικὴν ἐπανάστασιν τὰς ἀπανθρωποτάτας καὶ τυραννικωτάτας τῶν πράξεων; Πρέπει νὰ διακρίνωμεν τὰ πράγματα. Ἐὰν ἔσφαλαν οἱ κληρικοί, ἢ κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας ἢ κατὰ τοὺς νεωτέρους, ἂς καταδικάζωμεν αὐτούς· ἐὰν ὁ δυτικὸς κλῆρος, κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ἔπλασε τυραννικόν τινα χριστιανισμὸν πλήρη δεισιδαιμονιῶν, ἂς κατακρίνωμεν αὐτόν· ἀλλ' ἂς ἐξακολουθῶμεν νὰ θαυμάζωμεν τὸν γνήσιον χριστιανισμὸν τοῦ Εὐαγγελίου· ἂς ἐξακολουθῶμεν νὰ θαυμάζωμεν τὰ μεγάλα περὶ φιλανθρωπίας διδάγματα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας· ἂς ἐξακολουθῶμεν νὰ θαυμάζωμεν τὰς ὑψηλὰς ἀρχὰς τῆς ἰσότητος καὶ ἀδελφότητος, τὰς ὁποίας πρῶτος ὁ χριστιανισμὸς ἐκήρυξεν εἰς τὸν κόσμον. Τοιουτοτρόπως ἀπεδείχθη, ὅτι καὶ ἡ δευτέρα αἰτία τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας τῆς ἐποχῆς ἡμῶν στηρίζεται ἐπὶ προλήψεως. Καὶ ἡ πρόληψις αὕτη, εἴμεθα βέβαιοι, θὰ καταπέσῃ κατὰ μικρόν, καὶ ἡ νεωτέρα κοινωνία, μαθοῦσα νὰ διακρίνῃ μεταξὺ καθολικισμοῦ καὶ εὐαγγελίου, ἁμαρτημάτων τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ, θὰ συνδιαλλαγῇ πρὸς τοῦτον, ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία θὰ ἐκλίπῃ, καὶ θὰ ἐπανέλθῃ πάλιν ἡ ἄλλοτε θερμότης τῆς πίστεως, ἥτις θὰ ἐπενέγκῃ καὶ τὴν ἠθικὴν ἐνίσχυσιν τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο πρέπει νὰ συντελέσωσι καὶ οἱ κληρικοὶ πασῶν τῶν χριστιανικῶν χωρῶν. Ὁ φιλελεύθερος παλαιοκαθολικισμὸς δέον νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις, ἐν δὲ ταῖς προτεσταντικαῖς καὶ ταῖς ὀρθοδόξοις δέον καὶ ἐν τῷ μέλλοντι νὰ ἀπέχῃ ὁ κλῆρος, ὡς καὶ μέχρι τοῦδε, πάσης ἀξιώσεως νὰ δεσπόζῃ τῆς ἐπιστήμης, καὶ νὰ μὴ θελήσῃ ποτὲ νὰ ἀντιπράξῃ ὁπωσδήποτε κατὰ τῶν ἐλευθεριῶν τῶν λαῶν.

Αὗται εἶναι καθ' ἡμᾶς αἱ κυριώτεραι αἰτίαι τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας τῆς ἐποχῆς ἡμῶν· εἶναι προκαταλήψεις περὶ χριστιανισμοῦ, ἄνευ βάσεως, αἵτινες κατὰ μικρὸν θέλουσιν ἐκλίπει, καὶ τότε θέλει

ἐπέλθει ἡ ποθουμένη συνδιαλλαγὴ τῆς νεωτέρας εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν· ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία θέλει ἐκλίπει, ἡ ἀγάπη πρὸς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν θέλει ἐπανέλθει, καὶ μετ' αὐτῆς θέλει συνεπανέλθει εἰς τὴν κοινωνίαν τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἡ ἠθικὴ δύναμις, ἡ ὁμολογουμένως ἐξασθενήσασα. Ἀποτεινόμενοι νῦν πρὸς τοὺς ἡμετέρους κληρικούς, προτρέπομεν αὐτοὺς νὰ πράξωσι καὶ αὐτοὶ πᾶν τὸ δυνατὸν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Καὶ ἡ Ἑλλάς, ὅπως ἅπασα ἡ Εὐρώπη, πάσχει ἐκ θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας. Οἱ ναοὶ ἡμῶν, οἵτινες ἄλλοτε ἰδίως πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως ἦσαν πλήρεις, εἶναι νῦν ἐν ταῖς μεγαλειτέραις μάλιστα πόλεσι σχεδὸν κενοὶ τὰς κυριακάς. Τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα ἐκπληροῦνται παρ' ἡμῖν ἄνευ ζήλου καὶ μόνον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τύπον καὶ ἐκ συνηθείας. Αἱ θρησκευτικαὶ πανηγύρεις καὶ τὰ θρησκευτικὰ ἐν γένει ἔθιμα ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἄρχονται νὰ τηρῶνται ψυχρῶς, ἢ καὶ νὰ ἐκλίπωσι. Μετὰ τῆς θρησκευτικῆς δὲ ταύτης καταπτώσεως συνδέεται καὶ ἡ ἠθικὴ κατάπτωσις τῆς ἡμετέρας ἑλληνικῆς κοινωνίας. Τὸ ἓν τῶν φαινομένων τούτων συμπαρομαρτεῖ τῷ ἑτέρῳ. Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν εὐσέβεια ἐψυχράνθη· ἡ δικαιοσύνη ἤρξατο νὰ ἐκλίπῃ· τὰ ἀδικήματα, οἱ φόνοι, αἱ κλοπαί, αἱ προσβολαὶ τῆς τιμῆς, αἱ ψευδορκίαι, αἱ ὕβρεις πολλαπλασιάζονται ὁσημέραι. Ἡ φιλανθρωπία καὶ παρ' ἡμῖν κινδυνεύει νὰ καταπέσῃ εἰς ἁπλῆν ἐπίδειξιν. Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ πατριωτισμὸς ἡμῶν ὑπολείπεται ὁμολογουμένως τοῦ πατριωτισμοῦ τῶν πατέρων ἡμῶν. Ἡ ἐξαχρείωσις ἐν γένει αὐξάνει, ἐνῷ κατὰ τὰ ἄλλα προοδεύομεν, διότι οὐδεὶς δύναται νὰ ἀρνηθῇ, ὅτι ὁσημέραι τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος πολιτίζεται ἔτι μᾶλλον· αἱ γνώσεις ηὔξησαν, τὰ φῶτα ἐπολλαπλασιάσθησαν· αἱ προλήψεις καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι ἐξέλιπον· οἱ τρόποι τοῦ φέρεσθαι ἐγένοντο λεπτότεροι· καὶ ἡ περὶ τὸν βίον εὐμάρεια ἐτελειοποιήθη. Πόσον θαυμάσιον θὰ ἦτο, ἂν ἡ Ἑλλὰς μετὰ τῶν ἄλλων αὐτῆς προόδων ἀνυψοῦτο ἀναλόγως ἠθικῶς, ἀντὶ νὰ ἐλαττοῦται! Εἰς ὑμᾶς, ὦ ἕλληνες κληρικοί, ἀπόκειται νὰ ἐνισχύσητε πάλιν ἐν τῷ ἔθνει τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα, καὶ μετ' αὐτοῦ τὸ ἠθικόν. Ὑμεῖς πρὸ πάντων ἔχετε τὸν ὑψηλὸν προορισμὸν νὰ ἐνεργήσητε τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἄνευ τῆς ὁποίας πᾶσα ἄλλη πρόοδος, καὶ ἐν τῇ πολιτικῇ ἐλευθερίᾳ, καὶ ἐν ταῖς ἐπιστήμαις, καὶ ἐν ταῖς τέχναις, καὶ ἐν τῷ τρόπῳ ἐν γένει τοῦ βίου, οὔτε ἀρκεῖ, οὔτε εἶναι ἀσφαλὴς καὶ

στερεά. Ἀλλ' ἵνα ἐπιφέρητε τὴν ἀναγέννησιν ταύτην, δέον πρῶτον νὰ ἀποκτήσητε τὴν δέουσαν ἐπιστημονικὴν μόρφωσιν. Ὁ κληρικὸς σήμερον δὲν ἀρκεῖ νὰ γνωρίζῃ ὀλίγα γράμματα, ὅπως ἄλλοτε, ὅτε τὸ ἔθνος ἐτέλει ἐν τῇ ἀμαθείᾳ. Ὁ κληρικός, σήμερον, πρέπει νὰ κέκτηται πάντα τὰ φῶτα τῆς ἐπιστήμης, νὰ ἦναι κάτοχος τῶν γνώσεων τῆς ἐποχῆς, ἵνα ἐννοῇ τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τῶν νῦν ἀνθρώπων καὶ δύνηται νὰ διδάξῃ αὐτοὺς ἐπιτυχῶς. Ἔχετε παραδείγματα τοὺς ἀρχαίους διδασκάλους τοῦ γένους, τοὺς μεγάλους ἐκείνους κληρικούς, οἵτινες ἀνεφάνησαν περὶ τοὺς χρόνους τῆς ἐπαναστάσεως καὶ οἵτινες ἐδόξασαν καὶ τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἔθνος ἡμῶν, τὸν Γαζῆν, τὸν Κωνσταντᾶν, τὸν Δούκαν, τὸν Φαρμακίδην, τὸν Βάμβαν καὶ τὴν ἄλλην χορείαν τῶν σοφῶν κληρικῶν τῆς τότε ἐποχῆς. Ἐξακολουθεῖτε δὲ πιστοὶ ἐμμένοντες εἰς τὰς παραδόσεις τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου, καὶ δεικνύετε πάντοτε τὴν αὐτὴν εὐλάβειαν, ἣν πάντοτε ἔδειξεν ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος, πρὸς τὸ κράτος καὶ τὰς ἐλευθερίας τοῦ λαοῦ. Ἀποδίδετε πάντοτε «τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ.» Μηδέποτε δὲ θελήσητε νὰ ἀναμιχθῆτε εἰς τὰ τῆς πολιτείας καὶ νὰ δεσπόσητε αὐτῆς, ὡς ὁ δυτικὸς κλῆρος ἐζήτησε πάντοτε. Μὴ φοβεῖσθε δὲ τὰς ἐλευθερίας καὶ τοὺς κινδύνους αὐτῶν, μὴ φοβεῖσθε τὴν ἐλευθερίαν τοῦ λόγου καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ μόνον δύνανται νὰ προοδεύωσι τὰ ἔθνη. Ἔχει μὲν τοὺς κλονισμούς της ἡ ἐλευθερία καὶ τὰς ταραχάς της, ἀλλὰ τὰ κακὰ ταῦτα εἶναι μηδὲν ἀπέναντι τῶν μεγάλων ἀγαθῶν, ἅτινα φέρει. Τὰ ἀσιανὰ κράτη, τὰ ἄνευ ἐλευθερίας ὄντα, ζῶσι βίον ἥσυχον καὶ ἀθόρυβον, ἀλλ' ἡ ἡσυχία αὕτη εἶναι ἡ ἡσυχία τῆς ἐλλείψεως τῆς ζωῆς, ἡ ἡσυχία τοῦ νεκροταφείου. Τὰ ἔθνη ἐκεῖνα εἶναι καταδεδικασμένα εἰς θάνατον, εἰς αἰωνίαν στασιμότητα. Ἡ Εὐρώπη ἔζησε καὶ θὰ ζήσῃ ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ. Καὶ ἡ Ἑλλὰς ἠγάπησε τὴν ἐλευθερίαν καὶ δι' αὐτῆς ἐδοξάσθη ἐν τῷ παρελθόντι, θὰ δοξασθῇ δὲ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. Μὴ κηρυχθῆτε λοιπὸν ποτὲ κατὰ τῆς ἐλευθερίας, διότι θὰ κηρυχθῆτε κατὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς ἡμῶν, καὶ θὰ ματαιοπονήσητε, θὰ καταστήσητε δὲ μόνον ὕποπτον τὴν διδασκαλίαν σας. Διδάσκοντες δὲ ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος, μὴ λησμονῆτε, ὅτι ὁ ἄμβων δὲν εἶναι τόπος δογματικῶν συζητήσεων. Ἀφήσατε κατὰ μέρος τὴν πολεμικήν· κηρύττετε δὲ συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας καὶ πρὸς τὰς προόδους τῆς ἐποχῆς ἡμῶν. Ἐπιδιώκετε τὴν ἁπλότητα ἐν ταῖς διδασκαλίαις. Ἀρκεῖ νὰ διδάσκητε τὸν λαὸν τὰς ἁπλᾶς μέν,

ἀλλὰ μεγάλας καὶ κοσμοσωτηρίους ἀληθείας τοῦ Εὐαγγελίου. Ἔχετε δὲ ὡς τύπον τὴν ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίαν τοῦ Κυρίου, ἥτις ὅσον εἶναι ἁπλῆ καὶ εὐκατάληπτος, τοσοῦτον εἶναι ὑψηλὴ καὶ πλουσία ὡς πρὸς ἐννοίας. Ὑψώσατε δὲ καὶ τὴν λατρείαν καὶ καταστήσατε αὐτὴν ἀνταξίαν τῆς ἐποχῆς ἡμῶν. Ὑψώσατε τὴν ἁγιογραφίαν, ἵνα καταστῇ ἀληθὴς κόσμος τῶν ἐκκλησιῶν ἡμῶν. Ὑψώσατε δὲ τὴν ἱερὰν μουσικὴν ὥστε νὰ καταστῇ ἱκανὴ νὰ ὑψώνῃ τὰς καρδίας πρὸς τὸν Θεόν. Ταῦτα πράξατε, καὶ θὰ δυνηθῆτε νὰ σώσητε τὴν κοινωνίαν ἡμῶν ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας, ἥτις κατέλαβεν αὐτήν, καὶ νὰ κρατύνητε αὐτὴν ἠθικῶς. Ταῦτα εὔχομαι ἀπὸ ψυχῆς πρὸς δόξαν τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους ἡμῶν. Γένοιτο!

12.

ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ ΣΚΑΛΤΣΟΥΝΗ ΕΝ ΤΕΡΓΕΣΤῌ 1884.

Μετὰ μεγάλης χαρᾶς εἴδομεν τὴν ἔκδοσιν τοῦ προκειμένου συγγράμματος τοῦ κ. Σκαλτσούνη. Τὴν χαρὰν ἡμῶν ἐξηγοῦσιν ἔνθεν μὲν ἡ ἔξοχος ἀξία τοῦ ἔργου, ἑτέρωθεν δὲ ὁ σπουδαῖος σκοπὸς αὐτοῦ. Ὡς φιλολογικὸν ἔργον τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Σκαλτσούνη ἀνήκει ἀναντιρρήτως εἰς τὰ σπουδαιότερα ἔργα τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας. Εἶναι εὐχάριστον φαινόμενον, ὅτι παρ' ἑλλήνων λογίων φιλοπονοῦνται συγγράμματα, τὰ ὁποῖα ἤθελον τιμήσει καὶ τοὺς λογιωτέρους ἄνδρας τῆς δύσεως. Ὁ Σκαλτσούνης διὰ τοῦ ἔργου του τούτου ἐδικαίωσε παρὰ τοῖς ὁμογενέσιν αὐτοῦ τὴν φήμην, ἧς ἀπήλαυε, ἀνδρὸς ἀνήκοντος εἰς τὴν χορείαν τῶν πρωτίστων παρ' ἡμῖν σοφῶν. Ὅτι τοιαύτην ἔξοχον σημασίαν ἀπέδωκαν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ δύσει εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ, ἀρκεῖ νὰ δείξῃ τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ ἀκαδημία τῶν ἐπιστημῶν ἐν Μεδιολάνῳ, προκηρύττουσα διαγώνισμα «περὶ συγγραφῆς βιβλίου πρὸς ἐκπαίδευσιν τῶν ἐργατικῶν τάξεων,» συνέστησε τὰς Μελέτας ταύτας τοῦ κ. Σκαλτσούνη (ὧν τινες εἶχον ἰταλιστὶ προδημοσιευθῆ) ἵνα ληφθῶσιν ὡς παράδειγμα καὶ ὡς βάσις. Καὶ ὁ σκοπὸς δὲ ὃν ἐπιδιώκει ὁ συγγραφεὺς εἶναι σπουδαιότατος· εἶναι δὲ οὗτος νὰ δείξῃ, ὅτι ἡ ἐπιστήμη, καὶ ἐννοεῖ ἰδίως τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων οἱ ὑλισταὶ καταπολεμοῦσι μὲν πολλαχοῦ τὴν θρησκείαν, κηρύττουσι δὲ τὰ δόγματα τοῦ ὑλισμοῦ, δὲν ἀντίκειται πράγματι εἰς τὴν θρησκείαν, διότι οἱ ἄριστοι καὶ πρωτεύοντες ἐκ τῶν φυσιολόγων ἀποκηρύττουσι τὸν ὑλισμόν, ὑποστηρίζουσι δὲ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος. Τοῦτο ἔπρεπε ν' ἀποδειχθῇ, ἵνα ἀποστομωθῶσι καὶ ἐκεῖνοι ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν, οἵτινες ἀνὰ στόμα φέροντες τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας κηρύττουσι πόλεμον κατὰ τὰς θρησκείας ὡς δῆθεν ἀπηρχαιωμένης τινὸς πλάνης. Ὁ κ. Σκαλτσούνης

διὰ τοῦ συγγράμματός του προτίθεται λοιπὸν νὰ στηρίξῃ ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, ἄνευ τῶν ὁποίων δικαίως νομίζει, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξωσι χρηστὰ ἤθη καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία, ἑπομένως εἶναι ἀδύνατος πᾶσα πρόοδος τοῦ ἑλληνισμοῦ. Ὅπως δείξωμεν τὴν ἀξίαν τοῦ ἔργου τοῦ κ. Σκαλτσούνη καὶ συστήσωμεν τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ τοῖς συμπολίταις ἡμῶν, συνάμα δὲ συντείνωμεν εἰς εὐρυτέραν διάδοσιν τῶν ὀρθοτάτων καὶ σωτηρίων σκέψεων αὐτοῦ, ἐπιχειροῦμεν ἐνταῦθα νὰ δώσωμεν περίληψίν τινα τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ.

Ὁ συγγραφεὺς προτάσσει προλεγόμενα (σελ. 8—34), ἐν οἷς ἐκθέτει τὴν ἱστορίαν τοῦ ὑλισμοῦ ἀπὸ τοῦ Δημοκρίτου καὶ Ἐπικούρου μέχρι τῶν νεωτέρων ὑλιστῶν Φόχτ, Βύχνερ καὶ λοιπῶν. Ὁ ὑλισμὸς δὲν εἶνε νέον τι, νέα τις ἐφεύρεσις· εἶναι πράγματα, τὰ ὁποῖα ἐπανελήφθησαν καὶ ἀνῃρέθησαν μυριάκις. Πρὸ πάντων ὅμως ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος τὰ διδάγματα τοῦ ὑλισμοῦ διαδίδονται εἰς τοὺς λαοὺς παρὰ πολλῶν φυσιοδιφῶν, οἵτινες ὅμως, ὅπως παρατηρεῖ ὁ περιώνυμος καθηγητὴς τῆς χημείας Liebig, δὲν εἶναι κατὰ τὸ πλεῖστον οἱ κορυφαῖοι τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γνῶσται, ἀλλὰ μᾶλλον μαθητευόμενοι καὶ πρωτόπειροι ἐν αὐταῖς. Δύο τινὰ ἐξηγοῦσι τὴν μεγάλην διάδοσιν τοῦ ὑλισμοῦ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν, ἡ κορυφωθεῖσα τάσις πρὸς ἀπόλαυσιν, πρὸς εὐζωΐαν, πρὸς κορεσμὸν τῶν παθῶν, ἣν οὐ μόνον δὲν περιστέλλει ἡ ὑλικὴ θεωρία, ἀλλὰ καὶ ὑποθάλπει, καὶ ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν ῥωμαϊκὴν ἐκκλησίαν, ἥτις ἐν τῷ εὐρωπαϊκῷ κόσμῳ ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας, ἥτις διεστράφη παρ' αὐτῆς, ἔχει ἀπὸ πολλοῦ ἐγείρει πόλεμον κατὰ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἐπιστήμης.

Ἐν τῇ πάλῃ καταντῶσιν οἱ ἄνθρωποι συνήθως εἰς τὰ ἄκρα. Πολλοὶ καταπολεμοῦντες τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας ἐκ μίσους πρὸς αὐτὴν περιπίπτουσιν εἰς τὸν ὑλιστικὸν ἀθεϊσμόν. Οὕτω κατὰ μικρὸν ἐμορφώθη τέλειον σύστημα ὑλισμοῦ ἀντιτασσόμενον ἐκ διαμέτρου πρὸς τὴν θρησκείαν. Ἐννοεῖ δὲ ὁ συγγραφεὺς θρησκείαν οὐχὶ τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ ὡρισμένον θετικόν, ἱστορικὸν θρήσκευμα, ἀλλὰ τὰς γενικὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, αἵτινες ἀπορρέουσαι ἀπὸ τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως καὶ οὖσαι ἔκφρασις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τοῦ ἀνθρώπου, δύνανται νὰ χαρακτηρισθῶσιν ὡς καθολικαὶ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος, ὑποκειν-

ται δὲ ὡς βάσις καὶ ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν πάντων τῶν θετικῶν καὶ ἱστορικῶν θρησκευμάτων καὶ συνταυτίζονται πρὸ πάντων πρὸς τὸν χριστιανισμόν. Αἱ γενικαὶ αὗται θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι εἶναι αἱ ἑξῆς· «Ὑπάρχει Θεός, ὅστις ἐδημιούργησε πανσόφως τὸ σύμπαν καὶ προνοεῖ περὶ αὐτοῦ· ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πνευματικὴ οὐσία, διακεκριμένη τοῦ σώματος· ἡ πνευματικὴ αὕτη ψυχὴ ἐδημιουργήθη παρὰ τοῦ Θεοῦ, δὲν προῆλθε δὲ αὐτομάτως ἐκ τῆς ὕλης· σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου καὶ προορισμὸς εἶναι ἡ ἠθικὴ ὁμοίωσις πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἡ μετ' αὐτοῦ ἕνωσις· νόμος δὲ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου εἶναι ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἀρετῆς ἢ ἡ πραγμάτωσις τοῦ ἐν τῇ συνειδήσει ἐγγεγραμμένου ἠθικοῦ νόμου τῆς ἀγάπης, ὅστις εἶναι νόμος τοῦ Θεοῦ· ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐλευθέραν θέλησιν καὶ διὰ τοῦτο φέρει τὴν εὐθύνην τῶν πράξεών του· θέλει δὲ δώσει λόγον ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἐν μελλούσῃ τινὶ ζωῇ.» Εἰς τὰς θρησκευτικὰς ταύτας τῆς ἀνθρωπότητος ἰδέας ἀντιτάττουσιν οἱ ὑλισταὶ τὰς ἑπομένας ἀρχάς· «Οὐδὲν ὑπάρχει πλὴν τῆς ὕλης. Τὸ σύμπαν εἶναι τυχαῖον ἀποτέλεσμα τῶν ἀτόμων· δὲν ὑπάρχει Θεὸς καὶ πνεῦμα· τὸ πνεῦμα εἶναι λειτουργία τοῦ ἐγκεφάλου, ἔκκρισις αὐτοῦ, ὡς εἶναι αἱ ἐκκρίσεις τῶν γαγγλίων, ἡ χολὴ τοῦ ἥπατος, τὰ οὖρα τῶν νεφρῶν, ὁ σίελος τῶν ἀδένων· ἡ νόησις ἐξαρτᾶται ἐκ τοῦ εἴδους τῶν τροφῶν, ἡ σωματικὴ ἡδονὴ εἶναι ὁ σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου· δὲν ὑπάρχει ἐλευθέρα θέλησις, δὲν ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ· ἀγαθὸν εἶναι τὸ συμφέρον, κακὸν τὸ μὴ τοιοῦτο· δὲν ὑπάρχει εὐθύνη· ὁ κακὸς εἶναι κατ' ἀνάγκην κακός, ὁ ἀγαθὸς ὁμοίως· ὁ ἄνθρωπος εἶναι κτῆνος, ἀποθνήσκων μετὰ τοῦ σώματος.» Αἱ ἰδέαι αὗται ἀπαντῶσιν αὐταῖς λέξεσιν διδασκόμεναι ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ὑλιστῶν Βύχνερ, Μολεσχότ, Φέϋερβαχ, Φὸχτ καὶ ἄλλων. Καὶ μόνη ἡ ἀντιπαράθεσις αὕτη ἔνθεν μὲν τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῶν λαῶν, ἑτέρωθεν δὲ τῶν δογμάτων τῶν ὑλιστῶν ἀρκεῖ νὰ καταδείξῃ πόσον αἱ μὲν θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι εἶναι τοιαῦται, ὥστε νὰ ἐξευγενίζωσι καὶ ἀνυψῶσιν ἠθικῶς τὸν ἄνθρωπον, αἱ δὲ ὑλιστικαὶ τοὐναντίον νὰ ἐξαχρειώσωσι καὶ ἀποκτηνώσωσιν αὐτόν. Καὶ ὅμως οἱ ὑλισταὶ κατὰ παράδοξον τρόπον οἱ διδάσκοντες ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει ἐλευθέραν θέλησιν καὶ ὅτι εἶναι κτῆνος, διαδίδουσι τὰς ἀρχὰς ταύτας τοῦ ὑλισμοῦ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προόδου! Εἶνε δὲ λυπηρόν, παρατηρεῖ ὁ συγγραφεύς, ὅτι καὶ εἰς τὴν νεαρὰν καὶ ἀκόμη ἀμόρφωτον Ἑλλάδα ἤρξαντό τινες ἀπό τινος νὰ

διαδίδωσι τὰ ὑλιστικὰ δόγματα. Τὰ ὀλέθρια ταῦτα δόγματα ἔχουσι καθῆκον καὶ πολιτεία καὶ ἐκκλησία καὶ σχολεῖα καὶ ἰδιῶται νὰ καταπολεμῶσι. Τοῦτο ὤθησε καὶ αὐτὸν ἵνα συγγράψῃ τὸ παρὸν σύγγραμμα. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς διὰ τοιούτων ὑλιστικῶν δογμάτων θὰ δηλητηριασθῇ καὶ θὰ διαφθαρῇ· πολιτεία δὲ καὶ ἐλεύθερος βίος εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρχωσιν ἄνευ θρησκευτικῶν πεποιθήσεων. Τὴν καταπολέμησιν δὲ τοῦ ὑλισμοῦ ἀνέλαβεν ὁ συγγραφεὺς νὰ διεξαγάγῃ οὐχὶ ἐν ὀνόματι τῆς φιλοσοφίας, οὐχὶ ἐν ὀνόματι μεταφυσικῶν καὶ ψυχολογικῶν παρατηρήσεων, ὧν τὸ κῦρος ἀποκρούουσιν οἱ ὑλισταί, ἀλλ' ἐν ὀνόματι αὐτῆς ταύτης τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης, προσάγων κατὰ τῶν ὑλιστικῶν θεωριῶν τὰς παρατηρήσεις καὶ τὰ πειράματα αὐτῶν τῶν κορυφαίων ἐκ τῶν φυσιολόγων τῆς ἐποχῆς ἡμῶν. Ἡ μέθοδος αὕτη δίδωσι μεγάλην δύναμιν εἰς τοὺς λόγους τοῦ συγγραφέως· διότι στρέφει κατὰ τῶν ὑλιστῶν αὐτὰ ταῦτα τὰ ὅπλα, ἅπερ μεταχειρίζονται κατὰ τῆς θρησκείας.

Ἐν τῇ πρώτῃ μελέτῃ (σελ. 35—70) ὑπὸ τὸν τίτλον τὰ γεγονότα προσβάλλει ὁ συγγραφεὺς τὸ θεμελιῶδες ἀξίωμα τῶν ὑλιστῶν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον ὕλη. Ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον ὕλη, πῶς προέρχονται ἐξ αὐτοῦ αἱ ἔννοιαι; αἱ ἔννοιαι εἶναι γεγονός, τὸ ὁποῖον δεῖται ἐξηγήσεως. Αἱ ἔννοιαι καὶ κατ' αὐτὸν τὸν Βύχνερ εἶναί τι ἄϋλον, πνευματικόν. Πῶς γεννᾶται λοιπὸν τὸ ἄϋλον τοῦτο καὶ πνευματικὸν ἐκ τῆς ὕλης; Εἰς τὴν αὐτὴν ἀνικανότητα εὑρίσκεται ὁ ὑλισμὸς προκειμένου νὰ ἐξηγήσῃ τὴν γένεσιν τῶν κρίσεων τῶν διὰ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν ἐννοιῶν σχηματιζομένων, Ἔπειτα πῶς προῆλθεν ἐκ τῆς ὕλης ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἀπείρου καὶ τελείου Θεοῦ; ὅτι δὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ εἶχον πάντοτε καὶ ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι εἶναι ὁμοίως γεγονὸς ἀναντίρρητον. Τίνα ἐξήγησιν ἔπειτα δύνανται οἱ ὑλισταὶ διὰ τῶν ἀρχῶν αὐτῶν νὰ δώσωσι τῆς ἐλευθέρας θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου ἢ πῶς θὰ ἑρμηνεύσωσιν ἐκ τῆς ὕλης τὸ ἐγώ, τὴν ταὐτότητα δηλαδή, τὸ ἑνιαῖον καὶ ἀδιαίρετον τῆς ἀνθρωπίνης συνειδήσεως; Πάντα ταῦτα τὰ γεγονότα μένοντα ἀνεξήγητα κατὰ τὴν θεωρίαν τῶν ὑλιστῶν, καθ' ἣν μόνον ὕλη ὑπάρχει αὐτομάτως καὶ τυχαίως ἐνεργοῦσα, δύνανται, ὡς εὐκόλως ὁ κοινὸς νοῦς διδάσκει πάντα, δεικνύει δὲ καὶ ὁ συγγραφεὺς ἐν ταῖς ἑπομέναις μελέταις, μόνον διὰ τῆς ἰδέας τῆς δημιουργίας, δι' ἀνωτέρου τινὸς πνευματικοῦ ὄντος νὰ ἐξηγηθῶσιν. Ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ἠδύνατο αὐτο-

ματως νὰ προέλθῃ ἐκ τῆς ὕλης, τοῦτο εἶναι καὶ αὐτοῦ τοῦ Δαρβίνου ἡ γνώμη, ὃν οἱ ὑλισταὶ τοσάκις ἐπικαλοῦνται ὑπὲρ ἑαυτῶν. Ὁ Δαρβῖνος ἐξέφρασε μὲν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι οὐχὶ ἀμέσως ἐδημιουργήθη ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ προῆλθε κατὰ μικρὸν κατὰ τὸν νόμον τῆς ἐξελίξεως ἐκ κατωτέρου ὀργανισμοῦ, πάντες δὲ οἱ ὀργανισμοὶ ἀπὸ ἀρχικῶν τινων ἢ ἀφ' ἑνὸς ἀρχικοῦ πρωτοπλάσματος, οὐχὶ ὅμως τυχαίως καὶ αὐτομάτως, ἀλλὰ διὰ δημιουργικῆς δυνάμεως. Αἱ λέξεις αὐταὶ τοῦ Δαρβίνου εἶναι· « Ἡ ζωὴ τοῦ πρώτου ἐκείνου πρωτοπλάσματος πεπροικισμένου διὰ καταπληκτικῆς καὶ ἀπείρου δυνάμεως ἐξελίξεως πρὸς παραγωγὴν τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου εἶναι ἀπόδειξις τῆς ὑπάρξεως καὶ τῆς παντοδυναμίας τοῦ δημιουργοῦ, δὲν βλέπω δὲ διὰ τίνα λόγον αἱ θεωρίαι μου δύνανται νὰ σκανδαλίσωσι τὸ ἁγνότατον θρησκευτικὸν αἴσθημα.» Ἀλλ' ἐνῷ ταῦτα λέγει αὐτὸς ὁ Δαρβῖνος, τινὲς τῶν ὀπαδῶν του οἱ τῷ ὑλισμῷ προσκείμενοι, μεταχειρίζονται τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἵνα στηρίξωσι τὴν ἰδέαν ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἐγένετο αὐτομάτως! Ἡ θεωρία αὕτη τῆς αὐτομάτου γενέσεως ἔλαβε καίριον τραῦμα, ὡς γνωστὸν, διὰ τῶν πειραμάτων τοῦ μεγάλου γάλλου φυσιοδίφου ἀκαδημαϊκοῦ Πασταῖρ. Ἐπολέμησαν δ' αὐτὴν καὶ τὸν ὑλισμὸν ἐν γένει καὶ ἄλλοι περιφημότατοι φυσιολόγοι, οἷον ὁ Φαραδάϊ, ὁ Δέβη, ὁ Βερνὰρ, ὁ Βύρχοβ, ὁ Δὲ λὰ Ῥὶβ, ὁ Ἀγαζίζ.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ μελέτῃ (σελ. 71—110) ὑπὸ τὸν τίτλον ὁ ὑλισμὸς ὑπὸ τῆς ἰδίας λογικῆς ἀνασκευαζόμενος πειρᾶται ὁ συγγραφεὺς, σκεπτόμενος κατ' αὐτὰς ταύτας τὰς ἀρχὰς τῶν ὑλιστῶν, νὰ ἀποδείξῃ ἀδυνάτους τὰς ὑλιστικὰς ἰδέας. Οἱ ὑλισταὶ λέγουσιν, ὅτι αἱ ἰδέαι εἶναι ἐκκρίσεις τοῦ ἐγκεφάλου, ὅπως ἡ χολὴ τοῦ ἥπατος· ἔστω· ἀφοῦ ὅμως οἱ πλεῖστοι ἐγκέφαλοι ἐκκρίνουσι θρησκευτικὰς ἰδέας· ἀφοῦ, ἀφ' ὅτου ὑπάρχει ὁ κόσμος, ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου προῆλθεν ἡ πίστις εἰς Θεὸν δημιουργὸν καὶ προνοητὴν τοῦ παντὸς καὶ εἰς ψυχὴν πνευματικὴν καὶ ἀθάνατον, τί σημαίνουσιν αἱ ἰδέαι ὀλίγων τινῶν ἐγκεφάλων; Ἡ ἐξαίρεσις δὲν πρέπει νὰ ἀναιρέσῃ τὸν κανόνα· αἱ σκέψεις εὐαρίθμων τινῶν δὲν δύνανται νὰ ἀποδείξωσι πεπλανημένας καθολικὰς πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος, τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ δὲν εἶναι μόνον οἱ ἁπλούστεροι τῶν ἀνθρώπων οἱ θρησκευτικὴν πίστιν ἔχοντες, ἀλλὰ καὶ οἱ σοφώτεροι νόες τοῦ κόσμου ᾐσθάνθησαν τὴν θρησκείαν, ὡς ὁ Πυθαγόρας, ὁ Πλάτων, ὁ Φίχτιος, ὁ Ἰακώβης. Αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι εἶναι

λοιπὸν ἀναγκαῖαι ἐκκρίσεις τοῦ ἀνθρωπίνου ἐγκεφάλου, εἶναι ἔμφυτοι ἰδέαι τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι ἢ προέρχονται ἀναγκαίως ἐξ αὐτοῦ, ἅς τινας εἶναι ἠναγκασμένοι νὰ παραδεχθῶσιν οἱ ὑλισταὶ κατ' αὐτὴν τὴν λογικήν των, χωρὶς δηλαδὴ νὰ ἀφήσωσι τὸν ἴδιον τρόπον τοῦ συλλογίζεσθαι. Ἀντιπαρετήρησαν οἱ ὑλισταί, ὅτι αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι δὲν πηγάζουσιν ἀναγκαίως ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ἀλλὰ μεταδίδονται εἰς τοὺς λαοὺς διὰ τῶν θρησκευτικῶν παραδόσεων ἢ τῶν θετικῶν θρησκευμάτων. Ἀλλὰ ἐὰν νῦν ἔχωμεν τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας ἐκ παραδόσεως, πῶς ἐμόρφωσαν οἱ λαοὶ ἐν ἀρχῇ τὰς ἰδέας ταύτας; Τί δύνανται νὰ ἀπαντήσωσιν εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην οἱ ὑλισταί; Ἔπειτα ἂν ἡ παράδοσις εἶναι ἡ μόνη πηγὴ τῆς θρησκείας, πῶς ἄνδρες ἐγκαταλιπόντες πάσας τὰς ἐκ παραδόσεως θρησκευτικὰς ἰδέας, καταπολεμήσαντες μάλιστα αὐτάς, ἐσχημάτισαν ὅμως ἰδίας θρησκευτικὰς πεποιθήσεις, καθὼς ὁ Σωκράτης, οἱ ἄγγλοι θεϊσταί, ὁ Ῥουσώ; Πρὸς τούτοις εἶπον οἱ ὑλισταὶ ὅτι τὸ διάφορον εἶδος τῶν τροφῶν παράγει διαφόρους ἰδέας, ἀλλ' ἐὰν τοῦτο εἶναι ἀληθές, πῶς οἱ ἄνθρωποι πανταχοῦ καὶ πάντοτε παρὰ πᾶσαν τὴν περὶ τὴν τροφὴν καὶ λοιπὴν δίαιταν διαφορὰν εἶχον θρησκευτικὰς ἰδέας; Ἠθέλησαν τέλος οἱ ὑλισταὶ νὰ ὀχυρωθῶσιν ὄπισθεν τῆς κρανιοσκοπίας καὶ νὰ ἐξηγήσωσιν ὑλιστικῶς ἐκ τῆς κατασκευῆς τοῦ κρανίου καὶ τοῦ ποσοῦ καὶ ποιοῦ τοῦ ἐγκεφάλου τὰς πνευματικὰς τοῦ ἀνθρώπου λειτουργίας. Ἀλλὰ διασημότατοι φυσιοδῖφαι, ὁ Χάγεν, ὁ Χούφελανδ, ὁ Ἐννεμόζερ ἀπέδειξαν ἐσφαλμένας τὰς κρανιοσκοπικὰς δοξασίας, ἡ δὲ κρανιοσκοπικὴ ἐπιστήμη, ἥτις τὸ πρῶτον ἤγειρε τοσοῦτον θόρυβον, ἐλησμονήθη νῦν ἐντελῶς. Τοιουτοτρόπως καταρρέουσιν οἱ ἰσχυρισμοὶ τῶν ὑλιστῶν ἀφ' ἑαυτῶν.

Ἐν ταῖς ἑπομέναις μελέταις τρίτῃ, τετάρτῃ, πέμπτῃ καὶ ἕκτῃ (σελ. 111 — 204), προσάγει μαρτυρίας διαφόρων μεγάλων φυσιολόγων καὶ ἰατρῶν, δι' ὧν δεικνύεται ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι εἶναι ἀναρμόδιαι νὰ λύσωσι τὰ πρὸς τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις συνεχόμενα κοσμολογικὰ καὶ ἀνθρωπολογικὰ ζητήματα, καὶ ἐπομένως δὲν δύνανται ἐν ὀνόματι αὐτῶν νὰ καταπολεμηθῶσιν αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι τῆς ἀνθρωπότητος. Οὕτως ὁ Βουᾶ Ῥέϋμονδ, καθηγητὴς τῆς φυσιολογίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Βερολίνου λέγει· « Πᾶσαι αἱ περὶ φύσεως γνώσεις ὅσας ἔχομεν καὶ ὅσας δυνάμεθα νὰ ἀποκτήσωμεν, ὡς καὶ

πᾶσαι αἱ ἐκζητήσεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν ἀνάγονται ἐπὶ τῆς κινήσεως τῶν σωμάτων καὶ τῶν ἀτόμων ἐξ ὧν σύγκεινται. Πέρα τῆς κινήσεως τῶν ἀτόμων καὶ τῆς ὕλης ἡ πειραματικὴ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ χωρὶς νὰ εἰςδύσῃ ἐπὶ ἐδάφους ὅλως ἀλλοτρίου αὐτῆς, μὴ οὔσης ἐφικτῆς οὐδεμιᾶς παρατηρήσεως πειραματικῆς. Τίνι τρόπῳ αἱ μηχανικαὶ τῶν ὄντων κινήσεις μεταβάλλονται εἰς αἴσθησιν, εἰς συνειδός, εἰς ἰδέας, εἰς μνήμην, εἰς ἀλληλουχίαν ἐννοιῶν, εἶναι καὶ ἔσεται ἐν τῷ μέλλοντι ἀδύνατον νὰ κατανοήσωμεν, αἱ πρόοδοι τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης δὲν ἀνεκάλυψαν, οὐδὲ θὰ ἀνακαλύψωσι τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων.» Καὶ ὁ γάλλος φυσιολόγος Βερνὰρ συμφωνῶν πρὸς τὸν Βουᾶ Ῥέϋμονδ λέγει ὁμοίως: «Τὰ πρῶτα καὶ ἀπώτατα αἴτια ἐπεγειρουσι προβλήματα διαφεύγοντα ὅλην τὴν πειραματικὴν μέθοδον. Τὰ πρῶτα αἴτια δὲν δύνανται νὰ καταστῶσιν ἀντικείμενον μελέτης τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.» Τοιουτοτρόπως δύο τῶν μεγίστων φυσιοδιφῶν τοῦ κόσμου ἀποφαίνονται, ὅτι εἶναι οἰκτρὰ πλάνη τὸ νὰ ζητῶσιν ἐν ὀνόματι δῆθεν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν νὰ ἀναιρέσωσι τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ φυσικὴ οὐδὲν δύναται νὰ ἀντιτάξῃ κατὰ τῶν ἰδεῶν τούτων, εἶναι ὅλως ἀναρμοδία νὰ ἀποφανθῇ ἐπὶ ζητημάτων ἐξερχομένων τῆς σφαίρας αὐτῆς. Ὅτι αἱ φυσιολογικαὶ ἐπιστῆμαι δὲν ἀντίκεινται ἀναγκαίως ταῖς γενικαῖς ἀρχαῖς τῆς θρησκείας δεικνύεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι μεγάλοι φυσιοδῖφαι ἀνεγνώρισαν καὶ ἐθαύμασαν ἐν τῇ φύσει τὸ μεγαλεῖον καὶ τὴν πανσοφίαν τοῦ Θεοῦ. Τοιοῦτοι ἦσαν κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ὁ Ἀναξαγόρας, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Εὐκλείδης, ὁ Ἀρχιμήδης, ὁ Γαληνός, κατὰ δὲ τοὺς νεωτέρους χρόνους ὁ Νεύτων, ὁ Κέπλερος, ὁ Λιναῖος, ὁ Βύρχοβ, ὁ Βερνάρ, ὁ Χὶρν καὶ πλεῖστοι ἄλλοι καθὼς καὶ πολλοὶ διάσημοι ἰατροὶ Χάλερ, Φοδερῶ, Ἀδελὼν, Φουασσάη, Βέρτουλος, ὧν τὰς ὑπὲρ τῆς θρησκείας πεποιθήσεις προσάγει αὐταῖς λέξεσιν ὁ συγγραφεύς.

Ἐν τῇ ἑβδόμῃ μελέτῃ (σελ. 205—248) ἐξετάζει καὶ ἀναιρεῖ τὴν δαρβίνειον θεωρίαν περὶ γενέσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἣν ἐπικαλοῦνται οἱ ὑλισταὶ ὑπὲρ τοῦ συστήματός των, ἂν καὶ αὐτὸς ὁ Δαρβῖνος, καίπερ διδάξας τὴν θεωρίαν του ὡς ὑπόθεσιν, δὲν ἠρνεῖτο τὴν παρὰ Θεοῦ δημιουργίαν, οὐδ' ἀπεδέχετο τὴν αὐτόματον γένεσιν τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Δαρβῖνος, ὡς γνωστὸν, ἐξέφρασε τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι πάντα τὰ ὄντα προῆλθον ἀπὸ ἑνὸς ἢ ἀπὸ ὀλίγων τινῶν ἀρ-

χικῶν πρωτοπλασμάτων διὰ τῆς ἐξελίξεως καὶ φυσικῆς διαλογῆς, ἰδίως δὲ ὅτι ὁ ἄνθρωπος προῆλθεν ἐκ τοῦ πιθήκου, οὐχὶ δὲ δι' ἀμέσου δημιουργίας. Βάσις τῆς ὑποθέσεως ταύτης τοῦ Δαρβίνου εἶνε ἡ ἑξῆς σκέψις: Ἐπειδὴ οἱ ἄνθρωποι διὰ τεχνητῆς διαλογῆς, ἑνοῦντες δηλ. ἄτομα ἐκλεκτὰ τοῦ αὐτοῦ εἴδους, κατορθοῦσι νὰ γεννήσωσι ποικιλίας διαφόρους τοῦ αὐτοῦ εἴδους τῶν ζώων, πιθανὸν κατ' αὐτὸν εἶνε ὅτι καὶ ἡ φύσις οὕτω διὰ φυσικῆς διαλογῆς καὶ ἑνώσεως τῶν ἐκλεκτοτέρων ἑκάστοτε ζώων ἔπλασε τὰ διάφορα εἴδη τῶν ζώων ἐξ ὀλίγων πρωτοπλασμάτων ἢ ἐξ ἑνός. Ἀλλὰ κατὰ τῆς θεωρίας ταύτης δύνανται νὰ ἀντιταχθῶσιν αἱ ἑξῆς ἐνστάσεις. Πρῶτον ὅ,τι ἡ ἀνθρωπίνη τέχνη κατασκευάζει, δὲν ἕπεται ὅτι καὶ ἡ φύσις ἀναγκαίως πράττει. Δεύτερον ἡ τεχνητὴ διαλογὴ γεννᾷ ποικιλίας τῶν αὐτῶν εἰδῶν, οὐχὶ δὲ νέα εἴδη. Ἡ τεχνητὴ διαλογὴ δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ ἐκ τοῦ ἰχθύος πτηνόν. Ἔπειτα ἀντίκειται ἡ δαρβίνειος θεωρία καὶ εἰς τοὺς νόμους τοὺς ἐπικρατοῦντας ἐν τῇ φύσει κατὰ τὴν μετάδοσιν τῆς ζωῆς. Τοιοῦτοι νόμοι εἶνε 1ον ὅτι ὅσον καὶ ἂν ἀποβαίνωσι διάφορα τὰ ἄτομα τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ἐξακολουθοῦσι νὰ συνάπτωσι γάμους μετ' ἀλλήλων καὶ οἱ γάμοι οὗτοι εἶναι γόνιμοι· 2ον ὅταν δι' ἀνθρωπίνης θελήσεως ἑνωθῶσιν ἄτομα διαφόρων ἀλλὰ συγγενῶν εἰδῶν, τὰ γεννώμενα νόθα εἶνε στεῖρα, ὡς ἡ ἡμίονος π. χ. Διὰ τῶν νόμων τούτων διατηροῦνται κατὰ θέλησιν τοῦ πλάστου ἀμετάβλητα καὶ ἀσύγχυτα τὰ διάφορα εἴδη τῶν ζώων. Κατὰ ταῦτα εἶναι ἀδύνατον τὸ ἓν εἶδος νὰ μεταβληθῇ εἰς ἕτερον, ὡς ἰσχυρίζεται ἡ δαρβίνειος ὑπόθεσις. Διὰ τοῦτο ἐν ὀνόματι τῆς φυσιολογικῆς ἐπιστήμης ἐπολέμησαν τὴν δαρβίνειον θεωρίαν καὶ ὁ Κουβιὲλ καὶ ὁ Ἀγαζὶζ καὶ ἄλλοι φυσιοδῖφαι. Αὐτοὶ δὲ οἱ ὑλισταὶ ὁμολογοῦσιν, ὅτι οὐδὲν παράδειγμα ὑπάρχει ἀποδεικνύον τὴν μεταβολὴν τῶν εἰδῶν. Ἰσχυρίζονται μὲν ὅτι μεταξὺ τῶν παρόντων εἰδῶν θὰ ἔλαβον πιθανῶς ὕπαρξιν ἀναρίθμητα δῆθεν ἄλλα μεσάζοντα εἴδη, τὰ ὁποῖα ἐχρησίμευσαν ὡς μετάβασις εἰς τὰ παρόντα, ἀλλὰ καὶ τοῦτο εἶναι ὑπόθεσις, ἥτις δὲν ἀπεδείχθη. Οὐδὲν ἴχνος τοιούτων μεσαζόντων εἰδῶν εὑρέθη μέχρι τοῦδε, ὡς παρετήρησεν ὁ Βὰν Βένεδεν καὶ ὁ Βερνάρ. Τὰ ἔν τινι σπηλαίῳ τῆς Ἑλβετίας ὑπὸ τοῦ Ἔγγυς καὶ ἐν Νέανδερθαλ ὑπὸ τοῦ Χούξλεϋ εὑρεθέντα κρανία, τὰ ὁποῖα ἐθεωρήθησαν κατ' ἀρχὰς ὡς ἀνήκοντα εἰς τοιαῦτα δῆθεν ὄντα μεσάζοντα μεταξὺ πιθήκων καὶ ἀνθρώπων, ἀπεδείχθησαν μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Λοὺκε, τοῦ Σχααφχάουζεν καὶ τοῦ Βύρχοβ, ὅτι εἶναι ἀν-

θρώπινα κρανία ἐνδεικνύοντα μόνον παθολογικὴν κατάστασιν. Καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς δὲ τοῦ ὑλιστοῦ Χέκελ, ὅτι εὑρίσκονται δῆθεν καὶ νῦν ἐν Ἀσίᾳ καὶ Ἀφρικῇ πιθηκοειδῆ ἀνθρωπάρια ἱστάμενα ἐν μέσῃ τινὶ βαθμῖδι μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ πιθήκων, ἀπεδείχθη ὑπὸ τοῦ Πέσχελ καὶ τοῦ Μένικε ἡμαρτημένος. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ ταῦτα δὲν προῆλθεν ἐκ τοῦ πιθήκου. Μεταξὺ τῶν δύο τούτων ὑφίσταται χάσμα μέγα. Ὁ ἄνθρωπος εἶναι νέον ὅλως διάφορον καὶ ὅλως ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῶν ἀλόγων ζώων εἶδος. Τὴν τελείαν διαφοράν, ἥτις ἐνδεικνύεται καὶ ἐν τῇ κατασκευῇ τοῦ σώματος αὐτοῦ, δεικνύουσι πρὸ πάντων τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ αὐτοῦ προσόντα τὰ ἐλλείποντα ἐκ τῶν ζώων, τὰ ἠθικὰ ἔνστικτα, ἡ θρησκευτικότης αὐτοῦ. Ὁ πίθηκος δὲν γνωρίζει νὰ διακρίνῃ μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, οὐδὲ ἠκούσθη ποτὲ ὅτι ἐξετέλεσε πράξεις αὐταπαρνήσεως, ἐθελοθυσίας, ἡρωϊσμοῦ. Ὁ πίθηκος δὲν προσεύχεται, οὐδὲ ἵδρυσέ ποτε ναούς. Ὁ πίθηκος δὲν ζητεῖ νὰ κατανοήσῃ τὰς αἰτίας τῶν ὄντων, οὐδ' ἐδημιούργησεν ἐπιστήμας, τέχνας, ποίησιν, καλλιτεχνίαν· ὁ πίθηκος δὲν προώδευσέ ποτε, οὐδὲ ἔσχεν ἱστορίαν. Ἐν τῷ μέρει τούτῳ τοῦ συγγράμματός του, ὅπερ εἶναι τὸ κάλλιστον πάντων, ὑψοῦται ὁ συγγραφεὺς εἰς ἀληθῆ εὐγλωττίαν, περιγράφων μετὰ πολλῆς τέχνης τὴν ἐν τῇ ἠθικῇ, τῇ θρησκείᾳ, τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ τέχνῃ, τῷ πολιτικῷ βίῳ δεικνυομένην ὑπέροχον ἀξίαν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως.

Ἐν τῇ ὀγδόῃ μελέτῃ (σελ. 249—276) ἐξετάζει ὁ συγγραφεὺς τὸ ζήτημα τῆς ζωῆς καὶ ἀποδεικνύει ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι ἐκ τῆς ἀνοργάνου ὕλης παρήχθη αὐτομάτως ἡ ζωή, καὶ διὰ τοῦτο εἴμεθα ἠναγκασμένοι καὶ ἐνταῦθα νὰ παραδεχθῶμεν τὴν θρησκευτικὴν ἰδέαν τῆς δημιουργίας. Ἐν τῷ ζῶντι ὀργανισμῷ παρατηρεῖται ἑνότης ἐνεργείας ἐν τῇ ἀπείρῳ ποικιλίᾳ τῶν λειτουργιῶν τῶν διαφόρων αὐτοῦ ὀργάνων· παρατηρεῖται αὐτοκινησία καὶ αὐτοσυντήρησις καὶ ἱκανότης πρὸς μετάδοσιν τοῦ ἰδίου εἴδους διὰ τοῦ νόμου τῆς γεννήσεως καὶ τῆς διαδοχῆς. Πῶς εἶναι δυνατὸν ἐκ τῆς ἀνοργάνου ὕλης, ἀφ' ἧς πάντα ταῦτα τὰ στοιχεῖα τελείως ἐλλείπουσι, νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι προῆλθον αὐτομάτως τὰ ἐνόργανα καὶ ζῶντα ὄντα; Οἱ ὑλισταὶ οὐδέποτε ἠδυνήθησαν νὰ προσαγάγωσιν ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτῶν. Αὐτοὶ οἱ κορυφαῖοι τῶν ὑλιστῶν ὁμολογοῦσιν, ὅτι ὁ ἰσχυρισμός των οὗτος εἶναι ἁπλῆ ὑπόθεσις δημιουργηθεῖσα πρὸς ἀπόκρουσιν τῆς ἰδέας τῆς δημιουργίας. «Ἐὰν ὑποθέσωμεν, λέ-

γει ὁ Φὸχτ αὐταῖς λέξεσιν, ὅτι ἐν τῷ μέσῳ περιστάσεων ἀγνώστων ἐμορφώθη μία καὶ πρώτη ζωϊκὴ κυψέλη, θὰ ἔχωμεν ἐξ αὐτῆς τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῆς ζωῆς»(!). Ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ ἀρκῆται εἰς κενὰς καὶ ἀβασίμους ὑποθέσεις. Αὐτόματον γένεσιν ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη δὲν δύναται νὰ παραδεχθῇ. Τοῦτο κατέδειξε διὰ τῶν πειραμάτων αὐτοῦ τρανῶς ὁ μέγας φυσιολόγος Πασταῖρ. Ἡ ζωὴ μόνον ἐκ τῆς ζωῆς δύναται νὰ γεννηθῇ. Μόνον ἄρα ἀνωτέρα δύναμις, ἡ πηγὴ οὖσα τῆς ζωῆς τῶν πάντων, ἐξ ἧς καὶ αὐτὴ ἡ ὕλη προῆλθεν, ἠδύνατο νὰ δώσῃ ὕπαρξιν καὶ εἰς τὸ πνεῦμα ἢ νὰ δημιουργήσῃ αὐτό.

Ἐν τῇ ἐνάτῃ μελέτῃ (σελ. 277 — 304) πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς περὶ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως. Οἱ ὑλισταὶ ἀρνοῦνται τὴν ἐλευθέραν θέλησιν. Ὁ ἄνθρωπος, διδάσκεται, πράττει κατ' ἀνάγκην, κατὰ τὴν ἑκάστοτε κατάστασιν τοῦ σώματος καὶ τοῦ ἐγκεφάλου· οὐδεμίαν ἄρα εὐθύνην τῶν πράξεών του φέρει· ὁ κακὸς δὲν εἶναι ἀξιοτιμώρητος· οὐδ' ὁ ἀγαθὸς ἀξιέπαινος· δὲν ὑπάρχει ἀγαθὸν καὶ κακόν, ἀλλὰ μόνον συμφέρον καὶ ἀσύμφορον. Τὰς ἰδέας ταύτας τῶν ὑλιστῶν ἀποκρούει ὡς ἑξῆς ὁ συγγραφεύς. Ὅτι ὑπάρχει ἐλευθέρα θέλησις ἐν τῷ ἀνθρώπῳ μαρτυρεῖ πρῶτον ἡ περὶ τούτου καθολικὴ πεποίθησις τῆς ἀνθρωπότητος, ἥτις ἀπέδωκε πάντοτε ἐλευθέραν θέλησιν τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἐθεώρησε πάντοτε ὑπεύθυνον αὐτὸν ἐπὶ ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ. Οἱ ἄνθρωποι ἀείποτε ἐπίστευσαν, ὅτι ἔχουσι καθήκοντα, ἡ δὲ ἔννοια τοῦ καθήκοντος προϋποθέτει τὴν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως. Ἡ γῆ ἡ κατὰ φυσικὸν νόμον στρεφομένη περὶ τὸν ἥλιον δὲν ἔχει καθῆκον νὰ πράττῃ τοῦτο· ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐλεύθερον ὂν ἔχει καθῆκον νὰ ἐλεῇ τὸν πάσχοντα· ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς ἐλευθέρας αὐτοῦ θελήσεως νὰ φανῇ πρὸς τὸν δυστυχῆ εὔσπλαγχνος ἢ ἄσπλαγχνος. Καὶ οἱ νόμοι, καθ' οὓς ἀπ' ἀρχῆς διέπονται αἱ ἀνθρώπιναι κοινωνίαι, προϋποθέτουσι τὴν ἐλεύθεραν θέλησιν. Ἐὰν οἱ ἄνθρωποι πράττωσιν ἀκουσίως καὶ αὐτομάτως τὸ κακόν, οὐδεὶς νόμος θὰ ἠδύνατο νὰ κωλύσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τούτου ἢ νὰ τιμωρήσῃ παραβάντας τὸν νόμον. Πόσον εἶναι ἔμφυτοι τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει αἱ ἔννοιαι αὗται τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, τῆς εὐθύνης καὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας ἢ ἀπαξίας τῶν πράξεων δεικνύουσι πολλάκις καὶ αὐτοὶ οἱ ὑλισταί, οἵτινες ἐν τῷ βίῳ παρὰ τὰς θεωρίας των πράττουσιν ὡς εἰ ἀνεγνώριζον ἑαυτοῖς καὶ τοῖς ἄλλοις ἐλευθερίαν θελήσεως. Καὶ ὁ ὑλιστὴς δίδει καὶ δέχεται ὑποσχέσεις· ψέγει ἢ ἐπαινεῖ

τὰς πράξεις τῶν ἄλλων· τύπτεται ὑπὸ τῆς συνειδήσεώς του ἢ αἰσθάνεται ἠθικὴν ἱκανοποίησιν. Ἔπειτα μαρτυρεῖ τὴν ἐλευθερίαν τῆς θελήσεως τὸ ὅτι ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν ᾐσθάνετο ὅτι πράττει ἐλευθέρως, δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ πλάσῃ ἁπλῶς ἐκ τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, ὅστις κυβερνᾶται κατὰ ἀναγκαίους νόμους, τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως. Καὶ μόνον λοιπὸν ὅτι ἔχομεν τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως μαρτυρεῖ περὶ τῆς ἀληθείας αὐτῆς. Ὁ ἄνθρωπος ἀνὰ πᾶσαν στιγμὴν ἐν πάσῃ ἑκουσίᾳ πράξει συναισθάνεται, ὅτι δὲν πράττει κατ' ἀνάγκην, κατὰ φυσικά, τυφλὰ ἔνστικτα ἢ κατὰ τὰς ἀπαιτήσεις τοῦ σωματικοῦ αὐτοῦ ὀργανισμοῦ, διότι πλειστάκις αἱ τοιαῦται πράξεις του εἶναι ὅλως ἐναντίαι τῶν ἐνστίκτων τούτων καὶ σωματικῶν ἀπαιτήσεων. Πράξεις αὐταπαρνήσεως καὶ ἐθελοθυσίας εἶναι ἀναγκαῖαι πράξεις ἐλευθέρας θελήσεως. Ὅτι ἡ ὑλιστικὴ θεωρία ἡ ἀρνουμένη τὴν ἐλευθέραν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡμαρτημένη, δεικνύεται τέλος καὶ ἐκ τῶν ὀλεθρίων ἀποτελεσμάτων τῶν προκυπτόντων ἐξ αὐτῆς. Ἡ ὑλιστικὴ θεωρία καταστρέφει πᾶσαν ἠθικήν. Εἴδομεν ἀνωτέρω τὰς περὶ ἠθικῆς οἰκτρὰς ἰδέας τῶν ὑλιστῶν. Ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος πράττει ἐνστίκτως καὶ κατ' ἀνάγκην, ἀφοῦ ἐλευθέρα θέλησις δὲν ὑπάρχει, δὲν ὑπάρχει ἄρα, λέγουσι, διαφορὰ μεταξὺ ἀγαθῶν καὶ κακῶν πράξεων· ὁ κακὸς εἶναι χωρὶς νὰ θέλῃ τοιοῦτος· ὁ ἀγαθὸς ὁμοίως· εὐθύνη δὲν ὑπάρχει· οὔτε ὁ κακὸς εἶναι ἀξιοτιμώρητος, οὔτε ὁ ἀγαθὸς ἄξιος ἀνταμοιβῆς. Σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου, λέγει ὁ Φέϋερβαχ, εἶναι ἡ ἀπόλαυσις καὶ τὸ συμφέρον. Καθήκοντα καὶ δικαιώματα, ἅτινα βασίζονται ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως ἑκάστου, δὲν ὑπάρχουσι κατὰ τοὺς ὑλιστάς. Ὁ Βύχνερ λέγει, ὅτι τὸ καθῆκον τῆς σωφροσύνης εἶναι μωρία, ἡ δὲ συζυγικὴ πίστις ἀφροσύνη, ὁ γάμος αὐθαίρετος θεσμός, ἡ δὲ ἐξάμβλωσις τῶν τέκνων φυσικὸν δικαίωμα τῶν γονέων. Κατὰ δὲ τὸν Φὸχτ ἡ ἰδιοκτησία εἶναι κλοπή, καὶ ὁ φονεύων οὐδεμίαν φέρει εὐθύνην, δὲν πρέπει δὲ νὰ ὑπάρχωσι νόμοι τιμωροῦντες τὸ ἔγκλημα. Ὁ ἀναγνώστης βλέπει προφανῶς, ὅτι ὁ ὑλισμὸς ἀνατρέπει πάσας τὰς ἀρχὰς τῆς ἠθικῆς καὶ τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἐπὶ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ πολιτεία καὶ νόμος δὲν δύναται νὰ στηριχθῇ, οὐδὲ δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ δικαιωμάτων διαγραφομένων ὑπὸ τοῦ νόμου. Ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν ὑλιστικῶν θεωριῶν ὁδηγεῖται εἰς τὴν ἀποκτήνωσιν. Οἱ ὑλισταὶ δὲν ἀρνοῦνται τοῦτο, ἀφοῦ σπουδάζουσι νὰ ἀποδείξωσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἄλλο εἰμὴ κτῆνος. Εἶναι εὔδηλον κατὰ ταῦτα, ὅτι πρόοδος

καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία δὲν εἶναι δυνατὴ κατὰ τὰς ὑλιστικὰς ἀρχάς. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι φύσει ἐλεύθερος, ἐὰν αἱ ἰδέαι τοῦ δικαιώματος καὶ τοῦ καθήκοντος εἶναι ψευδεῖς, τί δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βάσις τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας; Ἐὰν ὁ τύραννος δὲν παραβιάζῃ δικαίωμά μου, πῶς δύναμαι νὰ ἐξεγερθῶ κατ' αὐτοῦ; Διὰ τοῦτο ὁ ὑλιστὴς Hobbes ἦτο συνεπὴς ὑπερασπίζων καὶ δικαιολογῶν τὴν τυραννίαν καὶ τὴν δουλείαν. Τοιαῦτα εἶναι τὰ τοῦ ὑλισμοῦ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὴν ἠθικήν, τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν πρόοδον τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν. Καὶ ὅμως οἱ ὑλισταὶ καὶ ἐν τῇ δύσει καὶ παρ' ἡμῖν δὲν διστάζουσι νὰ κηρύττωσι τὰς ἀρχὰς τοῦ ὑλισμοῦ ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προόδου!

Ἡ τελευταία δεκάτη μελέτη (σελ. 305—353) ἐπιγράφεται Ἀνθρωπολογικὴ σκέψις περὶ τῶν θρηκευτικῶν γεγονότων. Ἀφοῦ ἐν ταῖς προηγουμέναις μελέταις ἀπέδειξεν, ὅτι ὁ ὑλισμὸς δὲν δύναται ν' ἀνατρέψῃ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ὅτι ἡ ἀληθὴς φυσιολογία οὐδόλως ἀντίκειται αὐταῖς, ἐξετάζει ὑπὸ ἀνθρωπολογικὴν ἔποψιν ἀσχέτως πρὸς πᾶσαν ἰδέαν ἀποκαλύψεως τὰ διάφορα θρησκεύματα τοῦ κόσμου, ἵνα δείξῃ πόσον καθολικὸν φαινόμενον εἶναι ἡ θρησκεία, πόσον ἀΐδιον καὶ ἀνεξίτηλον εἶναι τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα καὶ πόσον τοῦτο ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἀνθρώπινον αἴσθημα ἀνέπτυξε πάντοτε τὴν μεγίστην ἰσχὺν καὶ δύναμιν παρ' ἀνθρώποις. Ἐν πρώτοις προσάγων μαρτυρίας ἀρχαίων (τοῦ Πλουτάρχου καὶ τοῦ Κικέρωνος) καὶ νεωτέρων σοφῶν, δεικνύει ὅτι ἡ θρησκεία ὑπῆρχε πανταχοῦ καὶ πάντοτε. Ἠθέλησαν μέν τινες τῶν νεωτέρων ὑλιστῶν νὰ ὑποστηρίζωσιν, ὅτι εὗρον δῆθεν ἀγρίους λαοὺς ἄνευ θρησκευτικῶν ἰδεῶν, ἀλλ' ἔπειτα ἀπεδείχθη, ὅτι οἱ τοῦτο ἰσχυρισθέντες παρενόησαν τοὺς λαοὺς τούτους. Τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἀπεδείχθη πάντοτε ἀνεξίτηλον καὶ ἰσχυρότατον. Οἱ φοβερώτεροι διωγμοὶ δὲν ἠδυνήθησαν νὰ ἀναγκάσωσι τοὺς λαοὺς νὰ ἀφήσωσι τὴν θρησκείαν των. Ὑπὲρ τῆς διασώσεως τῆς θρησκείας ἀνέλαβον οἱ λαοὶ πάντοτε τοὺς πεισματωδεστέρους καὶ ἀπελπιστικωτέρους ἀγῶνάς των. Ἡ θρησκεία ἀπεδείχθη πάντοτε μεγάλη δύναμις δεσπόζουσα τοῦ πνεύματος τῶν λαῶν. Ἡ ἱστορία τῶν λαῶν, τὰ πολιτεύματα αὐτῶν, ἡ ἐπιστήμη, ἡ τέχνη καὶ τὰ ἤθη αὐτῶν ἦσαν πάντοτε στενῶς ἡνωμένα μετὰ τῆς θρησκείας αὐτῶν καὶ ὑπ' αὐτῆς ἐπηρεάσθησαν. Καθὼς δὲ πᾶσα ἄλλη ἀνθρωπίνη δύναμις, οὕτω καὶ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα δύναται

νὰ διαστραφῇ. Αἱ ἔμφυτοι τῇ ἀνθρωπίνῃ συνειδήσει μεγάλαι θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι πολλάκις ἐν τοῖς θετικοῖς ἢ ἱστορικοῖς θρησκεύμασι ἐπεσκοτίσθησαν καὶ διεστράφησαν. Τότε ἡ οὕτω παραμεμορφωμένη θρησκεία δὲν ἦτο δύνατον νὰ ἀσκήσῃ τὴν ἣν ὡς ἐκ τῆς φύσεώς της κέκτηται εὐεργετικὴν ἐπιρροὴν αὐτῆς ἐπὶ τῆς ἠθικοποιήσεως καὶ ἐξευγενίσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὅσον δὲ τοὐναντίον καθαρώτερα καὶ μᾶλλον πρὸς τὴν ἀλήθειαν προσεγγίζοντα ὑπῆρξαν τὰ θετικὰ θρησκεύματα, τοσοῦτον μᾶλλον ἐχρημάτισαν εὐεργετικώτερα τῷ κόσμῳ. Καὶ ἡ ἁγνοτέρα ἰδέα, ὡς γνωστόν, διαστρεφομένη δύναται νὰ ἀποβῇ ἐπιβλαβής. Μήπως ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας παρανοουμένης δὲν ἐγένοντο κατὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν τὰ ἀποτροπαιότερα τῶν ἔργων; Ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη ἡ ὁδηγοῦσα εἰς τὴν κατανόησιν τῶν νόμων τῆς φύσεως εἶναι εὐγενεστάτη ἐπιστήμη. Καὶ ὅμως ἐν ὀνόματι αὐτῆς δὲν ἐκηρύχθησαν καὶ δὲν κηρύττονται τὰ ὀλεθριώτατα ἀξιώματα; Οὕτω καὶ τῆς θρησκείας ἐγένετο πολλάκις κατάχρησις· ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ διαστροφῇ ταύτῃ καὶ καταχρήσει ἀπέδειξεν ἡ θρησκεία πάντοτε τὴν ἰσχὺν αὐτῆς. Διερχόμενος καὶ ἐπισκοπῶν πάντα τὰ θετικὰ θρησκεύματα παρατηρεῖ ὁ συγγραφεύς, ὅτι ἐκ τούτων ἡ εἰδωλολατρεία, ὁ Βουδδισμός, ὁ Ἰουδαϊσμὸς καὶ ὁ Μωαμεθανισμὸς εἶναι κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀτελεῖς ἐκφάνσεις τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος. Ἐν τῷ χριστιανισμῷ δὲ τοὐναντίον, τῇ παγκοσμίῳ ταύτῃ θρησκείᾳ τοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἀγάπης, ἔχομεν τὴν τελειοτάτην ἀνάπτυξιν αὐτοῦ. Τὴν ὑπέροχον ἀξίαν τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὑπὸ καθαρῶς ἱστορικὴν καὶ κριτικὴν ἔποψιν θεωρουμένου ἀνωμολόγησαν καὶ αὐτοὶ οἱ πολλὰ τῶν ἐκκλησιαστικῶν αὐτοῦ δογμάτων καταπολεμήσαντες (Ρουσῶ, Βάουρ, Στράους, Ρενάν).

Οὕτω φθάνει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ συμπέρασμά του (σελ. 349-353). Ἐκ τῶν ῥηθέντων ἐδείχθη, ὅτι ἐπιστήμη καὶ θρησκεία δὲν εἶναι πολέμιαι ἀλλήλαις· ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ὡς ἔχουσαι ἰδίαν σφαῖραν ἐρεύνης μόνον τὸν ὑλικὸν κόσμον τὸν ὑποπίπτοντα εἰς τὰς αἰσθήσεις καὶ διὰ τῶν φυσικῶν πειραμάτων δυνάμενον νὰ ἐρευνηθῇ, οὐδὲν δύνανται νὰ ἀποδείξωσι κατὰ τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν καὶ τῶν μετὰ τούτων συνεχομένων κοσμολογικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν ζητημάτων, ἅτινα ἀνήκουσι κυρίως εἰς τὴν θεολογίαν, φιλοσοφίαν καὶ ψυχολογίαν· ὅτι ἡ δαρβίνειος ἰδίως θεωρία, ἐν ὀνόματι τῆς ὁποίας οἱ ὑλισταὶ ἐκήρυξαν πόλεμον ἐξοντώσεως κατὰ πάσης θρησκευτικῆς ἰδέας, δὲν ἐξεφράσθη

ὑπὸ τοῦ Δαρβίνου ἀπ' ἀρχῆς εἰμὴ ὡς ἁπλῆ ὑπόθεσις, ἣν οἱ μέγιστοι τῶν νῦν φυσιοδιφῶν δὲν παραδέχονται· ὅτι, καὶ ἂν ἤθελεν ἀποδειχθῆ ἐπαληθεύσασα ἡ θεωρία αὕτη, δὲν θὰ ὠφελεῖτο ὁ ὑλισμός, διότι αὐτὸς ὁ Δαρβῖνος φρονεῖ. ὅτι ἡ γένεσις τοῦ ἀνθρώπου ἐκ κατωτέρου ὄντος δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἄνευ δημιουργίας, διότι αὐτόματον γένεσιν οὔτε αὐτός, οὔτε οἱ ἄριστοι τῶν φυσιοδιφῶν δέχονται. Κατὰ τοῦτο ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη δὲν εἶναι κατὰ τῆς θρησκείας καὶ ὑπὲρ τοῦ ὑλισμοῦ. Ἡ θρησκεία εἶνέ τι ἔμφυτον τῷ ἀνθρώπῳ, ἀνεξίτηλον καὶ ἀΐδιον προσὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, φαινόμενον καθολικὸν ἐν τῇ ἀνθρωπότητι. Ἡ θρησκεία στηρίζεται ἐπὶ ἀναγκῶν ἐσωτάτων τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, αἱ δὲ ἀλήθειαι αὐτῆς πηγάζουσιν ἀναγκαίως ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τοῦ κοινοῦ νοὸς ἢ τῆς θρησκευτικῆς τοῦ ἀνθρώπου συνειδήσεως ὡς αἱ ἰδέαι τοῦ δικαίου, τοῦ καλοῦ, ἐφ' ὧν στηρίζονται ἡ ἐπιστήμη τῶν νόμων καὶ ἡ καλιτεχνία. Ἡ θρησκεία ὑπῆρχεν, ὑπάρχει καὶ θὰ ὑπάρχῃ πάντοτε ἐν ἀνθρώποις ὡς ἡ εὐγενεστάτη καὶ ἰσχυροτάτη τάσις αὐτοῦ παρὰ πάσας τὰς ἑκάστοτε συμβαινούσας μεταβολὰς τῶν κοινωνικῶν καταστάσεων καὶ τῶν θετικῶν θρησκευμάτων. Τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ θετικὸν θρήσκευμα δύναται νὰ προσβληθῇ, μεταβληθῇ, ἢ ἐκλίπῃ ὅλως, ὅπως αὕτη ἢ ἐκείνη περὶ καλοῦ ἢ δικαίου ὡρισμένη διδασκαλία ἢ διάταξις· ἡ θρησκεία ὅμως, ὅπως τὸ δίκαιον καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ καλοῦ, θὰ μένῃ πάντοτε μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ὡς ἡ μᾶλλον ἐνδόμυχος τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας ἀνάγκη, ἡ ἐξευγενίζουσα καὶ ἀνυψοῦσα αὐτὸν καὶ συνδέουσα μετὰ τοῦ ἀοράτου, αἰωνίου, πνευματικοῦ κόσμου. Οἱαιδήποτε μεταβολαὶ καὶ ἂν ἐπέλθωσιν εἰς τὰ θετικὰ θρησκεύματα, αἱ γενικαὶ θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι, ὅτι «ὑπάρχει Θεός, πάνσοφος, πατὴρ πανάγαθος καὶ παντοδύναμος, δημιουργήσας τὰ πάντα καὶ προνοῶν περὶ αὐτῶν·—ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι πνευματική·—ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἐλευθερίαν θελήσεως καὶ εἶναι ὑπεύθυνος ἐπὶ ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ·—ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ τείνῃ εἰς τὴν ἐν ἀγάπῃ ἕνωσιν μετὰ Θεοῦ καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν ἠθικὴν ὁμοίωσιν, ἀκολουθῶν ἐν τῷ βίῳ του τὴν πρᾶξιν τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τὸν νόμον τῆς ἀγάπης·—ἐν τῇ μελλούσῃ του ζωῇ θέλει δώσει λόγον τῶν πράξεών του ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ,» αἱ ἀλήθειαι αὗται, αἵτινες εἶναι ἀποφάνσεις τοῦ κοινοῦ νοὸς ἢ τῆς καθολικῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀποτελοῦσι τὴν οὐσίαν τῶν θετικῶν θρησκευμάτων, εἶναι δὲ πρὸ πάντων αἱ βάσεις τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ, θέλουσι

μείνει ἐσαεὶ ἀσάλευτοι καὶ ἀκράδαντοι πρὸς δόξαν καὶ ἐξευγενισμὸν τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰς ἀρχὰς τοῦ ὑλισμοῦ τὰς ἀποκτηνούσας τὸν ἄνθρωπον, θὰ εὑρίσκωνται ἴσως πάντοτέ τινες ἀσπαζόμενοι· ἡ ἀνθρωπότης ὅμως ἐν συνόλῳ οὐδέποτε θὰ ἀπολέσῃ τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἠθικὰ ἔνστικτα. Οἱ ὑλισταὶ λοιπὸν ματαιοπονοῦσι παλαίοντες κατὰ τῶν ἐνστίκτων τούτων· ἡ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν δύναται νὰ ἀλλοιωθῇ.

Τοῦτο εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ σπουδαιοτάτου συγγράμματος τοῦ κ. Σκαλτσούνη, ἐφ' ᾧ ἀπὸ καρδίας συγχαίρομεν αὐτῷ. Βεβαίως τὸ ἔργον του δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένον ἐλλείψεών τινων. Νομίζομεν, ὅτι ἔπρεπε νὰ δώσῃ αὐτῷ μεγαλειτέραν ἑνότητα, ὥστε τὰ μέρη νὰ συνέχωνται πρὸς ἄλληλα πλειότερον καὶ νὰ ἀποτελῶσιν ἕν τι ὅλον ἑνιαῖον καὶ ἁρμονικόν· παραπομπαὶ ὡρισμέναι δὲν ἔπρεπε νὰ ἐλλείπωσιν ἀπὸ συγγράμματος καταπολεμοῦντος ἀντιθέτους δοξασίας· ἐπίσης παρατηροῦμεν, ὅτι καὶ ἡ γλῶσσα ἔχει ἀνακριβείας τινάς, ἐφ' αἷς αὐστηροὶ γραμματικοὶ θὰ ἠδύναντο νὰ ψέξωσιν αὐτόν, καὶ ἄλλα δέ τινα ὡς μὴ ἐντελῶς ὀρθῶς εἰρημένα εὑρίσκομεν. Ἀλλ' αἱ ἐλλείψεις αὗται εἶναι μηδὲν ἀπέναντι τῶν μεγάλων προτερημάτων τοῦ συγγράμματος, τῆς ὀρθότητος τῆς κρίσεως, τῆς ἐμβριθείας τῶν σκέψεων, τῆς ἱστορικῆς, φιλοσοφικῆς καὶ φυσιολογικῆς πολυμαθείας, τῆς γλαφυρότητος, ἀφελείας καὶ φυσικότητος τοῦ ὕφους, τῆς σαφηνείας τῶν ἰδεῶν καὶ τῆς εὐγλωττίας, ἣν ἀναπτύσσει πολλαχοῦ ὁ συγγραφεύς. Ὀλίγαι σελίδες θὰ ἐγράφησαν καθ' ἡμᾶς κριτὰς παρὰ νεωτέρου ἕλληνος συγγραφέως δυνάμεναι νὰ παραβληθῶσι κατὰ τὸ ὕψος τοῦ λόγου καὶ τὴν ῥητορικὴν τέχνην πρὸς τὰς σελίδας ἐκείνας τοῦ παρόντος ἔργου (σελ. 241—247), ἐν αἷς ὁ συγγραφεὺς περιγράφει ἢ μᾶλλον ἐξυμνεῖ τὴν ὑπέροχον ἀξίαν τοῦ ἀνθρώπου παραβαλλομένου πρὸς τὰ ἄλογα ζῶα, πρὸς ἃ ὁ ὑλισμὸς ζητεῖ νὰ ἐξισώσῃ τὸν ἄνθρωπον. Διὸ τελευτῶντες τὴν κρίσιν ταύτην, ἐπαναλαμβάνομεν, ὅ,τι καὶ ἐν ἀρχῇ αὐτῆς εἴπομεν, ὅτι τὸ ἔργον τοῦτο τοῦ κ. Σκαλτσούνη θεωροῦμεν ἡμεῖς τοὐλάχιστον ὡς ἓν τῶν ἐξοχωτέρων προϊόντων τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς φιλολογίας.

13.

ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ

ΤΟΥ ΒΡΑΪΛΑ ΠΕΡΙ ΨΥΧΗΣ ΚΑΙ ΘΕΟΥ

Ὁ γνωστότατος φιλογενὴς Κωνσταντῖνος Ζάππας εἶχε γράψει πρό τινος χρόνου εἰς τὸν ἐνταῦθα Σύλλογον πρὸς διάδοσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων, ὅτι μετὰ λύπης του παρατηρεῖ ἀπὸ πολλοῦ, ὅτι ἐνῷ οἱ πατέρες ἡμῶν, καί τοι ἀμαθέστεροι, ἦσαν ὅμως καὶ εὐσεβεῖς καὶ πλήρεις ἀρετῆς, ἡ ἑλληνικὴ νεότης νῦν ἡ ἐκ τῶν σχολείων ἀποφοιτῶσα ἔχει μὲν ἀρκετὰ φῶτα καὶ γνωρίζει ἱκανὰ γράμματα, δεικνύει ὅμως ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον καὶ πρὸς τὴν θρησκείαν ἀδιαφορίαν, ἂν μὴ περιφρόνησιν; καὶ ἠθῶν χαλαρότητα καὶ ἀσθενῆ συναίσθησιν τοῦ καθήκοντος, καὶ προέτρεπε τὸν Σύλλογον νὰ σκεφθῇ, περὶ τοῦ πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ ἐμπνευσθῶσι τελεσφορώτερον ἢ μέχρι τοῦδε τῇ ἑλληνικῇ νεολαίᾳ αἱ ἀρχαὶ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἠθικῆς, ἐδήλου δὲ συγχρόνως τὴν γνώμην του, ὅτι λίαν συντελεστικὸν πρὸς τοῦτο ἐνόμιζεν, ἂν ὡρίζοντο διαγωνισμοί, ὧν τὴν δαπάνην αὐτὸς ἀνελάμβανε, περὶ συντάξεως βιβλίων καταλλήλων πρὸς ἀνύψωσιν καὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος τῶν ἡμετέρων νέων. Ὥριζε δὲ ὡς θέματα τοῦ μὲν πρώτου «Περὶ Θεοῦ καὶ ἀθανασίας ψυχῆς,» τοῦ δὲ δευτέρου «Περὶ ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν νεωτέρων ἑλλήνων» καὶ τοῦ τρίτου «Περὶ τοῦ πῶς δέον νὰ συνταχθῶσι τὰ ἐγκύκλια μαθήματα τῆς κατωτέρας ἐκπαιδεύσεως, ἵνα ἐνυπάρχῃ ἐν αὐτοῖς ὁ ἠθοποιὸς χαρακτήρ, ἑδραιῶν τὴν πίστιν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς.» Ὁ Σύλλογος ἀπαντῶν ἐπῄνεσε μὲν τὴν φιλογενῆ προαίρεσιν τοῦ ἀνδρὸς καὶ τὸ πατριωτικὸν αἴσθημα, τὸ ὑπαγορεῦσαν τὰς ἄνω σκέψεις, ἃς συμμερίζεται πληρέστατα, παρετήρησε δέ, ὅτι ὡς πρὸς μὲν τὸ πρῶτον θέμα εἶναι κάλλιον νὰ ἀνατεθῇ εἰς ὡρισμένον λόγιον νὰ συγγράψῃ περὶ αὐτοῦ, καὶ δὴ εἰς τὸν ἐν Λονδίνῳ τότε πρεσβευτὴν τῆς Ἑλλάδος Πέτρον Βραΐλαν Ἀρμένην ὡς τὸν δοκιμώτατον ἐν Ἑλλάδι συγγραφέα φιλοσοφικῶν συγ-

γραφῶν, περὶ δὲ τῶν ἄλλων θεμάτων ἐζήτησε νὰ δοθῇ τῷ Συλλόγῳ καιρὸς νὰ σκεφθῇ ὡριμώτερον. Συγκατανεύσαντος δὲ τοῦ Ζάππα εἰς τοῦτο, ἀνετέθη πράγματι τῷ ἀειμνήστῳ Βράϊλα ἡ συγγραφὴ ἐν δημοτικῇ μορφῇ, καὶ κατὰ τρόπον εὔληπτον, πραγματείας περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς, καὶ οὕτως ἐκτήσατο ἡ ἡμετέρα φιλολογία τὸ τελευταῖον ἔργον τοῦ Βράϊλα, ὑπὸ τὸν τίτλον: Φιλοθέου καὶ Εὐγενίου ἐπιστολαί, ἤτοι σύντομος περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ διδασκαλία, ὑπὸ Π. Βράϊλα Ἀρμένη, χορηγοῦντος Κωνταντίνου Ζάππα. Ἐν Ἀθήναις 1884.

Τὸ ἔργον εἶναι ἄξιον τῆς φήμης τοῦ Βράϊλα καὶ ἐπιτυγχάνει καθ' ἡμᾶς πληρέστατα τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ. Σκοπὸς εἶναι διὰ τῆς φιλοσοφίας, δι' ἀποδείξεων λογικῶν, νὰ στηρίξῃ τοὺς ἀναγνώστας, οἵτινες ὑποτίθενται κυρίως νέοι λόγιοι, εἰς τὰς μεγάλας ἀληθείας περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ καὶ περὶ ἀθανασίας τῆς ψυχῆς, καὶ καταπολεμήσῃ τὴν ἀθεΐαν καὶ τὸν ὑλισμόν, ὧν τὰ διδάγματα, δυστυχῶς κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν διαδιδόμενα πανταχοῦ ἐν ὀνόματι δῆθεν τῆς ἐπιστήμης, καὶ ἰδίως τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, διασείουσι τὰς βάσεις πάσης εὐσεβείας καὶ ἠθικῆς καὶ διαφθείρουσι τὴν νεωτέραν εὐρωπαϊκὴν κοινωνίαν. Ὁ Jules Simon λέγει λίαν ὀρθῶς ἔν τινι τῶν τελευταίων ἔργων του, ἐν τῷ ἐπιγραφομένῳ Dieu, Patrie et Liberté, ὅτι ὁ μὲν ΙΗ' αἰὼν ὑπῆρξε μακρὰ πάλη μεταξὺ φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, ὁ δὲ ΙΘ' αἰὼν εἶναι πάλη μεταξὺ τῆς πνευματικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ὑλισμοῦ. Ἄλλοτε ἠμφισβητεῖτο τοῦτο ἢ ἐκεῖνο τὸ δόγμα τοῦ χριστιανισμοῦ, σήμερον ἀμφισβητοῦνται αὐταὶ αἱ βάσεις πάσης θρησκείας, πάσης θεϊστικῆς φιλοσοφίας, ὁ Θεὸς καὶ ἡ ἀθανασία τῆς ψυχῆς. Θεωροῦμεν εὐτύχημα, ὅτι καὶ παρ' ἡμῖν ὅπως καὶ πολλαχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἄνδρες τὰ πρῶτα φέροντες ἐν τοῖς γράμμασιν, οἷοι ὁ Ἰωάννης Σκαλτσούνης καὶ ὁ Πέτρος Βράϊλας ἀνέλαβον νὰ καταπολεμήσωσι τὰ ὀλέθρια διδάγματα τῆς ἀθεΐας καὶ τοῦ ὑλισμοῦ. Καὶ ἐκεῖνος μὲν διὰ τοῦ ὡραίου ἔργου του «Θρησκεία καὶ Ἐπιστήμη» (1884) ἀντέταξε κατ' αὐτῶν αὐτὰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας, ἀποδείξας ὅτι οἱ κορυφαῖοι τῶν σήμερον φυσιολόγων ὁμολογοῦσιν, ὅτι οὐδὲν δύναται νὰ ἀποδείξῃ ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη κατὰ τῶν ἀληθειῶν τῆς θρησκείας καὶ τῆς μεταφυσικῆς, διότι αὗται κεῖνται ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς ἐρεύνης αὐτῶν, ἅτινα περιλαμβάνουσι μόνον τὰ ὑλικὰ ὄντα, ὧν ζητοῦνται οἱ νόμοι, οὗτος δὲ διὰ τοῦ παρόντος ἔργου του «Περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ» ἀναιρεῖ τὸν ὑλι-

σμὸν καὶ τὴν ἀθεΐαν καὶ ὑποστηρίζει τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς πνευματικῆς καὶ ἀθανάτου ψυχῆς διὰ πασῶν τῶν δυνατῶν λογικῶν ἀποδείξεων, τῶν στηριζομένων ἐπὶ τῶν ἀκριβεστάτων ψυχολογικῶν παρατηρήσεων καὶ ἐπὶ τῶν νόμων πάσης λογικῆς σκέψεως. Ὁ Βραΐλας φιλοσοφῶν ἀκολουθεῖ ἐκ μὲν τῶν ἀρχαίων τοὺς γίγαντας τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας Σωκράτη, Πλάτωνα καὶ Ἀριστοτέλη, ἐκ δὲ τῶν νεωτέρων τὸν Καρτέσιον, τὸν Λεϊβνίτιον, τὸν Καντιον καὶ πρὸ πάντων τὴν νεωτέραν γαλλικὴν πνευματικὴν σχολὴν (école spiritualiste), ἧς ἀρχηγὸς μὲν κύριος εἶναι ὁ Κουζῖνος, ὀπαδοὶ δὲ καὶ διασημότατοι ἀντιπρόσωποι ὁ Σαισὲ, ὁ Καρῶ, ὁ Σιμὼν, ὁ Ῥεμυζᾶ, ὁ Ζανὲ καὶ ἄλλοι.

Ἐν πρώτοις ὁ Βραΐλας ἀποκρούει τὴν πρόληψιν, ὅτι ἡ φυσιολογικὴ ἐπιστήμη ἀναγκαίως εἶναι ὑλιστικὴ καὶ ἄθεος, ἀναφέρων καὶ τὸν Ἀριστοτέλη, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐκ τῶν ἀρχαίων ἠρεύνησε τὴν φύσιν καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς, καὶ πλείστους νεωτέρους συγχρόνως διασήμους φυσιοδίφας, οἷον τὸν Cauchy, τὸν Ampêre, τὸν Dumas, τὸν Pasteur, οἵτινες δι' αὐτῆς τῆς σπουδῆς τῆς φύσεως ὑψώθησαν εἰς τὴν ἔννοιαν ὑπερτάτου τινός ὄντος ὡς αἰτίου τοῦ κόσμου. Οὐχὶ λοιπὸν ἡ φυσικὴ ἐπιστήμη καθ' ἑαυτὴν, ἀλλὰ φυσιολόγοι τινὲς, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δευτερεύοντα πνεύματα, ἐξηγέρθησαν κατὰ τῆς θρησκείας καὶ ἠρνήθησαν ἐν ὀνόματι δῆθεν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν τὴν ὕπαρξιν τοῦ Θεοῦ. Ἐν γένει παρατηρεῖ ὁ Βραΐλας, ὅτι αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ὡς ἐξετάζουσαι μόνον τὴν ὕλην καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς, εἶναι ἀναρμόδιαι νὰ ἀποφανθῶσι περὶ θρησκευτικῶν καὶ μεταφυσικῶν ζητημάτων, ἐφ' ὧν μόνον ἡ ψυχολογία, ἡ στηριζομένη ἐπὶ ἀκριβοῦς ἐξετάσεως καὶ παρατηρήσεως τῶν φαινομένων τῆς ψυχῆς καὶ ἐν ἡμῖν καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ἡ ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως ταύτης στηριζομένη αὐστηρὰ λογικὴ σκέψις δύνανται νὰ ἔχωσι ψῆφον. Ὥστε ὁ θετικισμὸς, ὁ ἱδρυθεὶς μὲν ὑπὸ τοῦ Κόμτε, ἀναπτυχθεὶς δὲ ὑπὸ τοῦ Λιττρὲ, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει μόνον τὰ ὑποπίπτοντα εἰς τὰς αἰσθήσεις, καὶ μόνη ἐπιστήμη εἶναι ἡ φυσιολογία, πᾶσα δὲ ἄλλη γνῶσις εἶναι φαντασμαγορία, εἶναι οἰκτρὰ πλάνη. Ἡ θετικὴ φιλοσοφία, ὡς ὀρθότατα παρατηρεῖ ὁ ἡμέτερος συγγραφεὺς, συμφωνῶν κατὰ τοῦτο τοῖς δεινοτάτοις τῶν νεωτέρων φιλοσόφων (πρβλ. Fouillée, Histoire de la philosophie, 4 éd. 1883, p. 427) δὲν πρέπει κἂν νὰ λέγηται φιλοσοφία, διότι παραγνωρίζει καὶ τὸ ἀντικείμενον καὶ τὴν μέθοδον καὶ τὸν σκοπὸν τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας.

Μετὰ τὰς γενικωτάτας ταύτας παρατηρήσεις εἰσέρχεται ὁ συγγραφεὺς εἰς τὸ κύριον θέμα, δηλαδὴ εἰς τὴν ἀπόδειξιν τῆς πνευματικότητος τῆς ψυχῆς. Ὅτι ἡ ψυχὴ εἶναί τι διακεκριμένον τοῦ σώματος, εἶναι οὐσία πνευματική, οὐχὶ δέ τι ὑλικὸν ἢ σωματικόν, δεικνύεται ἐκ τῆς ἑνότητος τῆς συνειδήσεως· διότι ἡ τοιαύτη ἑνότης ἀποκλείει τὴν ὕλην. Ἡ ὕλη εἶναι διαιρετὴ καὶ ἔχει ἔκτασιν· ἑνότης δὲ ὑλική, ἔχουσα ἔκτασιν, εἶναί τι ἀντιφατικόν. Εἶναι ἀληθὲς, λέγει ὁ συγγραφεὺς, ὅτι τὸ σῶμα ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς ψυχῆς καὶ ἡ ψυχὴ ἐπ' ἐκείνου, ἀλλὰ τοῦτο δεικνύει ἁπλῶς ἀλληλεπίδρασιν αὐτῶν ἀνεξήγητον βεβαίως τῷ ἀνθρωπίνῳ νῷ, οὐδέποτε ὅμως ταὐτότητα τῶν δύο. Καλῶς ὑποστηρίζει ὁ Βράϊλας καὶ τὴν ἐλευθέραν θέλησιν τῆς ψυχῆς, ἀναιρῶν τὰς κατ' αὐτῆς ἐνστάσεις, καὶ στηρίζων αὐτὴν πρὸ πάντων ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τῆς συνειδήσεως ἑκάστου ἀνθρώπου. Πᾶς ἄνθρωπος πράττων, φέρει ἐν ἑαυτῷ τὴν συνείδησιν ὅτι πράττει ἐλευθέρως καὶ εἶναι ὑπεύθυνος ἐπὶ ταῖς πράξεσιν αὐτοῦ. Ἐντεῦθεν αἱ τύψεις τοῦ συνειδότος τοῦ ἐνόχου. Ἐκ τοῦ ὅτι δὲ τὴν θέλησιν ἡμῶν κινοῦσιν ἐλατήρια διάφορα, τὰ πάθη, ἐγωϊστικοὶ ὑπολογισμοὶ ἢ ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ἡ φωνὴ τοῦ καθήκοντος, δὲν ἕπεται ὅτι καταστρέφεται ἡ ἐλευθερία ἡμῶν, διότι τὰ ἐλατήρια ταῦτα μόνον ὠθοῦσιν ἡμᾶς, ἀλλὰ δὲν ἐξαναγκάζουσιν. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐλατηρίων ἢ ἡ ὑπένδοσις εἰς τὴν ἐπιρροήν των εἶναι ἔργον ἡμῶν. Διὰ τοῦτο ὁ ὑποκύπτων εἰς τὴν δύναμιν πάθους τινὸς καὶ διαπράττων κακήν τινα πρᾶξιν δὲν ἀπαλλάσσει ἑαυτὸν ἐν τῇ συνειδήσει του πάσης ἐνοχῆς. Ὁ συγγραφεὺς δεικνύει ἔπειτα, ὅτι μόνον ἐπὶ τῆς ἐλευθερίας τῆς θελήσεως δύνανται νὰ στηριχθῶσι τὰ καθήκοντα καὶ τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου ὡς καὶ πᾶσα ἀληθὴς καὶ πολιτικὴ ἐλευθερία. Διὰ τοῦτο οἱ ἀρνηθέντες τὴν ἐλευθερίαν τῆς θελήσεως, ὅσοι ὑπῆρξαν συνεπεῖς πρὸς ἑαυτούς, κατήντησαν ἐπὶ τέλους νὰ ἀρνηθῶσι καὶ πᾶν δικαίωμα καὶ πᾶσαν πολιτικὴν ἐλευθερίαν, καὶ περιέπεσαν εἰς τὸν δεσποτισμόν, ὡς ὁ ἄγγλος Hobbes. Ἐν τέλει τοῦ περὶ ψυχῆς μέρους προσβάλλει ὁ Βράϊλας τὴν θεωρίαν τοῦ Δαρβίνου, ἥτις χρησιμεύει σήμερον παρὰ πολλοῖς ὑλισταῖς ὡς τὸ κυριώτατον ἐπιθετικὸν καὶ ἀμυντικὸν ὅπλον αὐτῶν, δεικνύει δὲ ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Δαρβίνου κατὰ τὴν ὁμολογίαν μεγάλων φυσιοδιφῶν εἶναι ἁπλῆ ὑπόθεσις, οὐχὶ δὲ ἀναντίρρητος ἀλήθεια, ὡς διατυμπανίζεται, καὶ ὑπόθεσις μάλιστα ἀπίθανος κατὰ τὸν ἡμέτερον συγγραφέα. Ὁ Δαρβῖνος ὑπέθεσεν, ὡς γνωστὸν, (χωρὶς νὰ ἀποκλείσῃ

πρῶτον αἴτιον ἢ δημιουργὸν), ὅτι τὰ πάντα προῆλθον ἀπό τινος πρωτοπλάσματος δι' ἐξελίξεως καὶ φυσικῆς διαλογῆς ἐν τῷ περὶ ὑπάρξεως ἀγῶνι (struggle for life), οὕτω δ' ἐγεννήθησαν βαθμηδὸν τὰ διάφορα εἴδη τῶν ὄντων, ἕκαστον ἀπὸ τοῦ ἀμέσως κατωτέρου. Ὥστε ὁ ἄνθρωπος προῆλθε δῆθεν ἀπὸ τοῦ ἀλόγου ζῴου. Ὁλόκληρος ἡ ὑπόθεσις αὕτη καταπίπτει, διότι ἡ βάσις αὐτῆς. ἡ μεταμόρφωσις ἀπὸ ἑνὸς εἰς ἄλλο εἶδος, οὐ μόνον δὲν ἀπεδείχθη ὡς γενομένη καὶ δυνατή, ἀλλὰ πᾶν τοὐναντίον ἐπεβεβαιώθη διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς παρατηρήσεως· παρετηρήθη δηλαδὴ παρὰ διασήμων φυσιολόγων, ὅτι διὰ φυσικῆς καὶ τεχνικῆς διαλογῆς γεννῶνται μὲν ποικιλίαι τῶν εἰδῶν, οὐδέποτε ὅμως λαμβάνει χώραν, οὐδ' ἔλαβέ ποτε μεταμόρφωσις ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς τὸ ἕτερον εἶδος. Θαυμασίως δεικνύει ἐν τῷ μέρει τούτῳ ὁ συγγραφεὺς τὴν ἄπειρον διαφορὰν, ἥτις διαχωρίζει τὸν λογικὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ κτήνους, προσάγων ὡς ἀποδείξεις τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πολιτισμοῦ, τὴν πρόοδον τῶν ἐπιστημῶν, τὴν ἰδέαν τοῦ καθήκοντος καὶ τὰς πράξεις τῆς αὐταπαρνήσεως, τὴν θρησκείαν, πάντα πράγματα ξένα εἰς τὰ κτήνη, ἅτινα ὁδηγεῖ τὸ τυφλὸν ἔνστικτον.

Τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζει τὸ ζήτημα περὶ Θεοῦ. Ὁ Βράιλας δεικνύει, ὅτι ἡ κυριωτάτη πηγὴ τῆς ἀθεΐας, ἥτις κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν ἐξαπλοῦται ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον, εἶναι ἡ χαλάρωσις τοῦ ἠθικοῦ αἰσθήματος, ὁ ὑλισμὸς, εἰς ὃν ἡ ἐποχὴ ἡμῶν παρεδόθη. Ὁ θεωρῶν ὀχληρὰν τὴν φωνὴν τῆς συνειδήσεως καὶ τοῦ καθήκοντος, ὁ θέλων τυφλῶς νὰ παραδοθῇ εἰς πᾶν εἶδος ἀπολαύσεων καὶ αὐτῶν τῶν ἐνόχων, ἐπιθυμεῖ νὰ ἦναι ψευδὴς ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ, ἁπλῆ πρόληψις. Περὶ ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ λαλῶν, προσάγει ὁ Βράϊλας τὰς γνωστὰς ἀποδείξεις, πρῶτον τὴν ἐκ τῆς καθολικῆς μαρτυρίας τῶν λαῶν, οἵτινες πάντοτε ἐπίστευον εἴς τι θεῖον, ἥτις δεικνύει ὅτι ἡ ἀλήθεια αὕτη εἶναι ἐξ ἐκείνων, εἰς ἃς ὁδηγεῖ ἀναγκαίως ὁ κοινὸς νοῦς, δεύτερον τὴν ἐκ τῆς ἀνάγκης πρώτου αἰτίου, διότι τὰ ἐν τῷ κόσμῳ ὀφείλουσι πάντα οὐχὶ εἰς ἑαυτὰ, ἀλλ' ἕκαστον εἰς ἄλλο τι τὴν ὕπαρξίν του, ἐπομένως ἀπαιτοῦσι κατὰ λογικὴν ἀνάγκην πρῶτόν τι αἴτιον, καὶ εἶτα τὰς λοιπὰς συνήθεις ἀποδείξεις, πράττει δὲ τοῦτο μετὰ πολλῆς τέχνης καὶ δυνάμεως. Ὁ Βράϊλας δὲν ἐπαγγέλλεται ἐν τῷ νέῳ βιβλίῳ του νὰ εἴπῃ νέα πράγματα, ἀλλὰ τὴν ἀρχαίαν ἀλήθειαν, ἣν ἐδόξαζον ἀπ' ἀρχῆς οἱ μέγιστοι νόες τοῦ κόσμου, τὰς ἰδέας περὶ Θεοῦ καὶ πνευματικῆς καὶ ἀθανάτου ψυχῆς, ἃς ἐπίστευσε πάντοτε ἡ ἀνθρωπότης

καὶ αἵτινες εἶναι αἱ βάσεις πάσης θρησκείας καὶ ἠθικῆς, νὰ μεταδώσῃ τῇ ἡμετέρᾳ νεολαίᾳ διὰ τοῦ εὐληπτοτέρου, πρακτικωτέρου καὶ πειστικωτέρου τρόπου. Ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ ὡς πρώτου αἰτίου ἐξάγει ὁ συγγραφεὺς λογικῶς, ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, διότι πλείονα πρῶτα αἴτια εἶναι ἀντίφασις· ἄπειρος, διότι δὲν περιορίζεται ὑπό τινος, καθόσον τότε τοῦτο τὸ περιορίζον αὐτὸ θὰ ἦτο τὸ πρῶτον αἴτιον· παντοδύναμος καὶ παντογνώστης, διότι ἂν μὴ ἠδύνατό τι ἢ ἠγνόει τι, τοῦτο θὰ ἦτο περιορισμὸς αὐτοῦ, ὅπερ ἀντιβαίνει εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ πρώτου αἰτίου· πάνσοφος, διότι ὁ κόσμος ὁ ἐλλόγως καὶ σοφῶς κατεσκευασμένος προϋποθέτει ὡς πρῶτον αἴτιον οὐχὶ τυφλήν τινα δύναμιν. Κατὰ ταῦτα ὁ Θεὸς ἔχει συνείδησιν ἑαυτοῦ, εἶναι ἄρα πρόσωπον. Τοῦ προσώπου δὲ ἴδιον καὶ ἀρετὴ εἶναι καὶ ἡ ἀγαθότης· ἄρα ὁ Θεὸς ὡς τὸ πρῶτον αἴτιον, τὸ ὕψιστον καὶ τελειότατον πρόσωπον, πρέπει νὰ ἦναι καὶ ἀγαθός. Τοιευτοτρόπως ἀπὸ τῆς ἰδέας τοῦ πρώτου αἰτίου ὁρμώμενος καὶ λογικῶς σκεπτόμενος, ὁ συγγραφεὺς καταρτίζει τὴν τελείαν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ. Κατὰ ταῦτα ὁ Θεὸς εἶναι διακεκριμένος τοῦ κόσμου (οὐχὶ κεχωρισμένος), εἶναι ὁ ζῶν προσωπικὸς Θεὸς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ πάσης θρησκείας, ὃν ἀπ' ἀρχῆς ᾐσθάνθη ὁ ἄνθρωπος τὴν ἀνάγκην νὰ λατρεύῃ, δὲν εἶναι ἀφῃρημένη τις κενὴ ἔννοια ὡς τὸ ἓν τῶν ἀρχαίων Ἐλεατῶν ἢ τῶν νεοπλατωνικῶν ἢ ὡς ὁ Θεὸς τοῦ πανθεϊσμοῦ, ὅστις εἶναι αὐτὸ τὸ πᾶν, ὅπερ συνταυτίζεται μετὰ τοῦ Θεοῦ. Τὸν πανθεϊσμὸν ἀποκρούει δικαίως ὁ συγγραφεὺς ὡς συγχέοντα καὶ συνταυτίζοντα τὰ ἀσύγχυτα, Θεὸν καὶ κόσμον, ἄπειρον καὶ πεπερασμένον. Ὁ πανθεϊσμὸς ἀποδίδει τῷ Θεῷ πάσας τὰς ἀτελείας τοῦ κόσμου, ὅπερ ἀντιβαίνει εἰς τὴν ἐν ἡμῖν ἔννοιαν τοῦ Θεοῦ ὡς τελειοτάτου ὄντος, μηδενίζει δὲ τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀτομικότητα τοῦ ἀνθρώπου καὶ μεταθέτει τὴν ἐνοχὴν ἐπὶ τῷ κακῷ ἀπὸ τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὸν Θεόν. Κατὰ πάντων τούτων τῶν ἐκ τοῦ πανθεϊσμοῦ ἀναγκαίως ἀπορρεόντων συμπερασμάτων διαμαρτύρεται ἡ καθολικὴ συνείδησις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἢ ὁ κοινὸς νοῦς, οὗ αἱ ἀποφάνσεις πρέπει νὰ ὁδηγῶσι πᾶσαν ἀληθῆ φιλοσοφίαν, ἥτις δὲν θέλει νὰ καταντήσῃ εἰς φαντασμαγορίας καὶ οὐτοπίας.

Περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου λαλῶν ὁ συγγραφεὺς λέγει, κατὰ Πλάτωνα καὶ τὴν Γραφήν, ὅτι αὕτη εἶναι ἔργον τῆς ἀγαθότητος τοῦ Θεοῦ. «Ἡ ποίησις τοῦ κόσμου εἶναι δῶρον καὶ τρόπον τινὰ ὑπερεχχείλισμα τῆς τοῦ Θεοῦ ἀγαθότητος.» Εἶναι δὲ ὁ κόσμος

πεπερασμένον τι καὶ ἀτελές, διότι δύο ἄπειρα δὲν δύνανται νὰ συνυπάρχωσιν. Ὁ Βραΐλας καταπολεμεῖ τοὺς παραδεχομένους τὴν ὕλην ὡς προϋπάρξασαν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου· διότι ἡ ὕλη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦναι αἰτία ἑαυτῆς. Ὁμοίως προσβάλλει καὶ τοὺς πανθεϊστάς, τοὺς συνταυτίζοντας τὸν κόσμον καὶ τὸν Θεόν. Ἀφοῦ δὲ ὁ Θεὸς εἶναι πανάγαθος, ἡ δημιουργία δὲν δύναται νὰ ἦναι εἰμὴ ἔργον ἀγαθόν, ἐὰν δὲ ὑπάρχῃ τι κακὸν ἐν αὐτῇ, τοῦτο εἶναι ἄφευκτος συνέπεια τῆς πεπερασμένης καὶ ἀτελοῦς φύσεως τῶν πλασμάτων, χρησιμεύει δὲ καὶ αὐτὸ δυνάμει τῆς τὰ πάντα σοφῶς διεπούσης θείας προνοίας ὡς ἀφορμὴ καὶ μέσον μείζονος ἀγαθοῦ. Ἀφοῦ πανταχοῦ καὶ ἐν πᾶσι φανεροῦται σκοπιμότης καὶ σοφία, ἡ ὕπαρξις τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ πρέπει νὰ χρησιμεύῃ εἰς τὸ ἀγαθόν. Ὡς πρὸς τὰ κακὰ ἰδίως, τὰ ἐκ τῶν ἀνθρώπων πηγάζοντα, παρατηρεῖ ὁ συγγραφεύς, ὅτι ταῦτα ἔχουσιν ὡς αἰτίαν τὴν κατάχρησιν τῆς ἐλευθέρας θελήσεως, τοῦ ὑψίστου τούτου δώρου, δι' οὗ ἐπροίκισεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον. Πᾶσα ἡ ἠθικὴ ἀξία τοῦ ἀνθρώπου στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐλευθέρας θελήσεως. Ἐλευθέρα δὲ ἡ θέλησις δὲν θὰ ἦτο, ἐὰν ἦτο ἀδύνατος ἡ κατάχρησις αὐτῆς. Ἐν τούτοις, ὡς ἐρρήθη καὶ ἀνωτέρω, καὶ αὐτὰ τὰ κακὰ χρησιμοποιεῖ ἡ θεία πρόνοια πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἀνθρώπων. Πλεῖσται ἀρεταὶ δὲν γεννῶνται καὶ δὲν ἐξασκοῦνται ἕνεκα τοῦ κακοῦ; Ἡ γενναιότης, ἡ φρόνησις, ἡ ἀνδρεία. ἡ μεγαλοψυχία, ἡ ὑπομονή, ἡ ἀμνησικακία, ἡ ἀνεξικακία, ἡ μακροθυμία δὲν προκαλοῦνται ἐκ τῆς πάλης πρὸς τοὺς κακούς, τὴν κακίαν καὶ τὴν δυστυχίαν;

Αἱ τελευταῖαι ἐπιστολαὶ πραγματεύονται περὶ τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς καὶ τῆς μελλούσης ζωῆς. Ὁ συγγραφεύς, ὁμιλῶν περὶ θανάτου ὑψοῦται εἰς ἀληθῆ εὐγλωττίαν. « Ὁ θάνατος.» λέγει « ἔρχεται αἰφνιδίως ὡς νυκτερινὸς κλέπτης, ἢ μᾶς προαναγγέλλει διὰ μυρίων βασάνων τὴν ἔλευσίν του. Ἀναβαίνομεν πλήρεις ἐλπίδων κατὰ τὴν νεότητα τὴν ἀνθοστόλιστον κλιτὺν τοῦ ὄρους τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἅμα φθάσωμεν κατὰ τὴν ὥριμον ἡλικίαν εἰς τὴν κορυφὴν αὐτοῦ, ἐκτείνεται παγερὰ πρὸ τῶν ποδῶν μας ἡ ἄλλη κλιτὺς τοῦ ὄρους, ἡ κλιτὺς τοῦ γήρατος, καὶ ἐν τῷ βάθει αὐτῆς βλέπομεν τὸ σκοτεινὸν βάραθρον τοῦ μηδενός, ὅπερ μᾶς προσμένει ἀναποφεύκτως. » Ἀλλὰ τὸ μηδὲν τοῦτο, παρατηρεῖ ὁ συγγραφεύς, ἔχει δύναμιν μόνον ἐπὶ τοῦ σώματος, δὲν δύναται νὰ καταστρέψῃ τὴν ψυχήν. Ἡ ψυχὴ εἶναι ἀθάνατος. Διότι τί εἶναι ὁ θάνατος; Ἀποσύνθεσις. Ἡ ψυχὴ ἄρα ὡς ἀμε-

ρῆς καὶ ἀσύνθετος δὲν δύναται νὰ προσβληθῇ ὑπ' αὐτοῦ. Ἡ ψυχὴ ἄρχεται ἐν τῷ βίῳ τούτῳ τῆς ζωῆς καὶ ἐνεργείας αὐτῆς. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ψυχὴ τείνει εἰς τὸ ἄπειρον καὶ τέλειον, καὶ τοῦτο ὁ παρὼν κόσμος δὲν εἶναι ἱκανὸς νὰ παράσχῃ, πρέπει καὶ διὰ τοῦτο κατὰ λογικὴν ἀνάγκην νὰ ὑπάρχῃ ἄλλη ζωὴ μέλλουσα, ἐν ᾗ οἱ πρὸς τὸ ἄπειρον πόθοι τῆς ψυχῆς νὰ πληρωθῶσι. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἀναγκαίως ἡ πανσοφία τοῦ Θεοῦ, ἥτις δὲν δύναται νὰ δώσῃ τάσεις εἰς τὰ πλάσματά της ἀνεκπληρώτους μενούσας. Ἀφ' ἑτέρου καὶ ἡ ἠθικὴ τάξις, ἥτις δὲν συμπληροῦται ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, διότι οὔτε ἡ ἀρετὴ πάντοτε λαμβάνει τὴν ὀφειλομένην αὐτῇ ἀμοιβὴν, οὔτε ἡ κακία τὴν δικαιαν τιμωρίαν, ἀπαιτεῖ τὴν ὕπαρξιν ἄλλης ζωῆς, καθὼς ἐδίδαξε καὶ ὁ Κάντιος. Τόσον εὔλογοι ἐφάνησαν ἀπ' ἀρχῆς αἱ σκέψεις αὗται τοῖς ἀνθρώποις, τόσον φανερὰ ὑπῆρξεν ἡ ἀλήθεια αὕτη τῷ κοινῷ νῷ, τῷ ἀπηλλαγμένῳ πάσης συστηματικῆς προλήψεως, ὥστε ἀπ' ἀρχῆς οἱ λαοὶ πάντες οἱανδήποτε θρησκείαν καὶ ἂν ἐπρέσβευον, ἐπίστευσαν εἰς τὴν μέλλουσαν ζωήν. Ὁμοίως δὲ καὶ οἱ κράτιστοι τῶν φιλοσόφων παρεδέχθησαν τὸ δόγμα τῆς ἀθανασίας, καὶ Πυθαγόρας, καὶ Σωκράτης, καὶ Πλάτων, καὶ Ἀριστοτέλης, καὶ Καρτέσιος, καὶ Λεϊβνίτιος καὶ Κάντιος. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀπατῶνται τὸ ἀνθρώπινον γένον ὁλόκληρον, πᾶσαι αἱ θρησκεῖαι καὶ οἱ ἐξοχώτατοι τῶν φιλοσόφων τοῦ κόσμου. Ἐν τέλει διαγράφει ὁ Βράϊλας συντόμως τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου καὶ θέτει ὡς βάσεις τῆς ἠθικῆς τὰς ἀρχὰς τῆς εὐσεβείας, τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς φιλανθρωπίας.

Τοιοῦτον εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ σπουδαίου τούτου συγγράμματος τοῦ σοφοῦ Βράϊλα, οὗ τὸν θάνατον ἐθρήνησεν ἅπασα ἡ Ἑλλάς. Ἐδώκαμεν συντομωτάτην περίληψιν αὐτοῦ, ἁπλῶς ἵνα δείξωμεν περὶ πόσων σπουδαίων ζητημάτων πραγματεύεται, καὶ στρέψωμεν τὴν προσοχὴν τῶν φιλομαθῶν καὶ φιλαναγνωστῶν εἰς αὐτό. Ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ ἑνοῦται ἁρμονικῶς εὐσέβεια ἀκραιφνεστάτη καὶ φιλοσοφικὴ βαθύτης, τοῦτο δ' ἐπιβεβαιοῖ τοὺς λόγους τοῦ μεγάλου Βάκωνος, ὅτι philosophia obiter libata a Deo abducit, pleniter hausta ad Deum reducit, ἤτοι ἡ φιλοσοφία ἐπιπολαίως σπουδαζομένη ἀπομακρύνει ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, τελέως δὲ κατανοουμένη ὁδηγεῖ εἰς τὸν Θεόν. Πράγματι ὁ Βράϊλας, ἐνῷ πανταχοῦ ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ ὁμιλεῖ ὡς φιλόσοφος, καὶ πανταχοῦ ψυχολογεῖ καὶ συλλογίζεται, καὶ μέθοδός του εἶναι ὁ συλλογισμὸς καὶ ἡ ἐπαγωγή, ὁμιλεῖ ἐν τούτοις ὡς

χριστιανὸς θεολόγος. Τὰ φιλοσοφικὰ συμπεράσματα αὐτοῦ εἶναι ἐν πλήρει συμφωνίᾳ πρὸς τὰ θεμελιώδη δόγματα τοῦ χριστιανισμοῦ περὶ Θεοῦ, δημιουργίας τοῦ κόσμου, ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ μελλούσης ζωῆς. Φιλοσοφία καὶ χριστιανισμὸς ἀποδεικνύονται οὕτω κατὰ τὰς βάσεις αὐτῶν πληρέστατα συμφωνοῦντα ἀλλήλοις. Ἡ ἐντύπωσις αὕτη, ἣν καταλείπει τῷ ἀναγνώστῃ ἡ μελέτη τοῦ βιβλίου, εἶναι προσφορωτάτη, ἵνα στηρίξῃ αὐτὸν εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἠθικὴν, καὶ σώσῃ αὐτὸν ἀπὸ τοῦ βαράθρου τοῦ ὑλισμοῦ καὶ τῆς ἀθείας. Καὶ οὗτος ἦτο, ὡς γνωστὸν, ὁ σκοπὸς τοῦ βιβλίου. Ὁ ἀναγνώστης πείθεται ἀκραδάντως, ὅτι ὅσα ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἔμαθε παρὰ τῆς θρησκείας περὶ Θεοῦ, ψυχῆς, μελλούσης ζωῆς καὶ καθηκόντων, δὲν εἶναι αὐθαίρετοι καὶ πεπαλαιωμέναι προλήψεις, ἀλλὰ στηρίζονται εἰς τὸν ὀρθὸν λόγον, διδάσκονται καὶ ὑπὸ πάσης ὑγιοῦς φιλοσοφίας καὶ ἐκηρύχθησαν ὡς ἀλήθειαι ἀναντίρρητοι ὑπὸ τῶν μεγίστων νόων τοῦ κόσμου. Τοῦτο πρέπει νὰ γίνῃ πεποίθησις παντὸς Ἕλληνος νέου. Καὶ ὁ τύπος δὲ τοῦ βιβλίου τοῦ Βραΐλα καθ' ἡμᾶς ἐπέτυχεν. Αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι λίαν τεχνικῶς πεφιλοπονημέναι. Ὁ Εὐγένιος διατηρεῖ πάντοτε τὸν ἴδιον χαρακτῆρα, καὶ μένει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ὁ αὐτὸς, νέος ἀπορῶν μὲν καὶ ἀμφιβάλλων, ἀλλ' ἀγαθὸς καὶ φίλος εἰλικρινὴς τῆς ἀληθείας. Καὶ ὁ Φιλόθεος ὁμιλεῖ πάντοτε μετὰ τοῦ αὐτοῦ ἀξιώματος, ὅπερ καὶ ἡ πεῖρα τοῦ κόσμου καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ ἡλικία παρέχουσιν αὐτῷ. Καὶ ἡ γλῶσσα δὲ τοῦ βιβλίου εἶναι φυσικὴ, ἀφελὴς καὶ ῥέουσα. Διὰ πάντα ταῦτα θεωροῦμεν εὐτύχημα, ὅτι ἡ πενιχρὰ ἡμῶν φιλολογία ἀπέκτησε τοιοῦτο σύγγραμμα, συνιστῶμεν δὲ τοῦτο θερμότατα εἰς τοὺς νέους, μάλιστα τοὺς ζητοῦντας τὴν ἀλήθειαν καὶ ποθοῦντας νὰ σχηματίσωσιν ὀρθὰς καὶ στερεὰς πεποιθήσεις περὶ τῶν μεγάλων ἀληθειῶν περὶ Θεοῦ καὶ ψυχῆς, τῶν βάσεων τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἠθικῆς.

14.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ ΤΑ ΚΑΘ' ΗΜΑΣ.

Θεολογία τοῦ Σωκράτους.—Τὸ περὶ Προνοίας δόγμα.—Πραγματεία γαλλιστὶ ἐκδοθεῖσα ὑπὸ Γουσταύου Δ' Ἔϊχθαλ. ἐξελληνισθεῖσα δὲ μετὰ προσθήκης τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος ὑπὸ Ι. Ν. Βαλέττα.—Ἐν Λειψίᾳ 1884.

Ἡ πραγματεία αὕτη εἶχεν ἐκδοθῇ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τὸ πρῶτον ἐν τῇ ἐπετείῳ βίβλῳ τοῦ ἐν Παρισίοις Συλλόγου πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Γαλλίᾳ. Ὁ Ἔϊχθαλ εἶναι ὁ φιλέλλην γάλλος φιλολόγος, ὁ γνωστὸς ἐκ πολλῶν ἄλλων φιλολογικῶν πραγματειῶν, ὅστις προὔτεινε σὺν τοῖς ἄλλοις τὴν παραδοχὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς γλώσσης τῶν πεπαιδευμένων ἐν τῇ νεωτέρᾳ Εὐρώπῃ. Συνέταξε δὲ τὸ σύγγραμμα τοῦτο ὅπως συμπληρώσῃ τὰ περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Σωκράτους, πραγματευόμενος πρῶτος αὐτὸς ἰδίως περὶ τῶν θρησκευτικῶν ἰδεῶν αὐτοῦ, καὶ ὅπως ἀποδείξῃ, πῶς δύναται ὁ νεώτερος εὐρωπαϊκὸς κόσμος νὰ ἐξέλθῃ ἐκ τῆς θρησκευτικῆς κρίσεως, ἣν διέρχεται, εἰς ὃ αἱ σωκρατικαὶ περὶ θρησκείας ἰδέαι δύνανται κατ' αὐτὸν πολὺ νὰ συντελέσωσι τοσοῦτο μᾶλλον, ὅσον οἱ νῦν καιροὶ ἔχουσι μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τοὺς ἐπὶ Σωκράτους, διότι καὶ νῦν, ὅπως τότε, αἱ θρησκευτικαὶ παραδόσεις τῶν λαῶν ἔχουσι κλονηθῆ, ἡ δὲ τελεία ἀπιστία ἀπειλεῖ τὴν κοινωνίαν. Ὅπως ὁ Σωκράτης κατὰ τῆς ἀπιστίας τῶν σοφιστῶν ἀντέταξε τὴν λογικὴν θρησκείαν του, οὕτω καὶ νῦν λογική τις θεολογία, συνενοῦσα τὰς χριστιανικὰς ἰδέας μετὰ τῆς ἑλληνικῆς τοῦ Σωκράτους σοφίας, δύναται κατ' αὐτὸν νὰ στηρίξῃ τὰς θρησκευτικὰς πεποιθήσεις τῶν λαῶν. Τὴν ἔξοχον ἀξίαν τοῦ Σωκράτους ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ κόσμου ὡμολόγησαν καὶ ἀρχαῖοι καὶ νεώτεροι σοφοὶ ὁμοφώνως. Ὁ Σωκράτης ὑπῆρξεν ἔκτακτόν τι φαινόμενον ἐν τῷ κόσμῳ. Οὐδεὶς πρὸ Χριστοῦ ὑψώθη εἰς τὴν ἀρετὴν αὐτοῦ, ὡς παραδέχονται καὶ πολλοὶ τῶν πατέρων. Ὁ Ἰουστῖνος, ὡς γνωστόν, καλεῖ αὐτὸν αὐτὸ τοῦτο χριστιανὸν (Ἀπολογ. Β', 46). Παρ' οὐδενὶ ἄλλῳ τῶν ἀρχαίων εὕρηται ἡ ὁλομερὴς ἐκείνη ἀρετή, ἡ κοσμήσασα

τὸν κατ' ἐξοχὴν Ἕλληνα σοφόν. Βάσις δὲ τῆς σωκρατικῆς ταύτης ἀρετῆς ἦτο ἡ πρὸς τὸ θεῖον εὐσέβεια. Τὴν εὐσέβειαν ταύτην καὶ ἀρετὴν ἐζήτησεν ὁ Σωκράτης διὰ παντὸς τοῦ βίου νὰ διαδώσῃ μεταξὺ τῶν συμπολιτῶν του, ὑποστηρίζων τὰς ἀρχὰς τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἠθικῆς κατὰ τῶν σοφιστῶν τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ, οἵτινες ἀμφιβάλλοντες περὶ πάντων καὶ τὴν ἀπιστίαν διαδίδοντες ὑπέσκαπτον τὰ θεμέλια τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἠθικῆς τοῦ λαοῦ, σπουδάζοντες νὰ ἀποδείξωσιν ὅτι οὐδὲν εἶναι βέβαιον ἐν τῷ κόσμῳ καὶ οὐδεμία διαφορὰ ὑπάρχει μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου. Οὕτω ἀντέκειτο ὁ Σωκράτης τελείως κατὰ τῆς παιδείας τῶν σοφιστῶν, φρονῶν δικαίως, ὅτι ἡ ἄνευ εὐσεβείας παιδεία καθιστᾷ τοὺς ἀνθρώπους μόνον «ἀδικωτέρους καὶ δυνατωτέρους κακουργεῖν.» Τῆς πρακτικῆς ταύτης διδασκαλίας τοῦ Σωκράτους, ἐν ᾗ περιλαμβάνεται σχεδὸν πᾶσα ἡ φιλοσοφία αὐτοῦ, πηγαὶ κατὰ τὸν Ἔϊχθαλ εἶναι πρὸ πάντων οἱ δύο διάλογοι αὐτοῦ πρὸς τὸν ἄθεον Ἀριστόδημον καὶ πρὸς τὸν περὶ προνοίας ἀμφιβάλλοντα Εὐθύδημον, οἱ σωθέντες παρὰ Ξενοφῶντι ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν αὐτοῦ (Α', δ', καὶ Δ', γ'). Τὰς περὶ θρησκείας καὶ ἀρετῆς ταύτας ἰδέας τοῦ Σωκράτους ἐπιχειρεῖ ὁ Ἔϊχθαλ συστηματικῶς νὰ ἐκθέσῃ ἐν τῷ προκειμένῳ συγγράμματι. Τοῦ Πλάτωνος ὀλιγωτέραν χρῆσιν ἐθεώρησεν ὀρθὸν νὰ ποιήσηται ἐν τῇ ἐκθέσει τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας, διότι, ὡς γνωστὸν, ὁ Πλάτων ἐν τοῖς διαλόγοις αὐτοῦ, εἰ καὶ προσάγει λαλοῦντα τὸν Σωκράτη, ἐκτίθησιν ὅμως μᾶλλον τὰς ἰδίας ἑαυτοῦ ἰδέας ἢ τὰς ἐκείνου, ἐνῷ ὁ Ξενοφῶν ἀφηγεῖται πιστῶς καὶ ἀκριβῶς ὅσα εἶχε διδάξει ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ. Μόνον τὴν ἀπολογίαν τοῦ Σωκράτους κατὰ Ξενοφῶντα δὲν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν· διότι αὕτη θεωρεῖται παρὰ πάντων ὡς ψευδεπίγραφος. Ἔχει δὲ ὑπ' ὄψιν καὶ πάντας τοὺς ἐκ τῶν νεωτέρων περὶ Σωκράτους γράψαντας γάλλους, γερμανοὺς καὶ ἄλλους λογίους.

Καὶ πρὸ τοῦ Σωκράτους ὁ Ἀναξαγόρας καὶ ἄλλοι σοφοὶ τῆς Ἑλλάδος, τὰ δόγματα τῆς δημώδους θρησκείας ἐγκαταλιπόντες, εἶχον ὑψωθῇ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ συλλάβει τὴν ἰδέαν τῆς τὰ πάντα διεπούσης θείας προνοίας, ἀλλὰ πρὸ πάντων ὁ Σωκράτης διεμόρφωσεν ἐπὶ τὸ τελειότερον τὰς καθαρωτάτας ταύτας θρησκευτικὰς ἰδέας, γενόμενος ἀληθῶς ὁ πατὴρ τῆς λογικῆς ἢ φιλοσοφικῆς θρησκείας· εἰς τὴν τελειοτέραν δὲ ταύτην ἀντίληψιν τῆς θρησκείας ἤθελε νὰ ἀνυψώσῃ καὶ τοὺς μαθητὰς αὐ-

του· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ λαὸς δὲν ἦτο εὔκολον νὰ συνυψωθῇ εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ταύτην θρησκείαν, ὁ Σωκράτης ὡμίλει πάντοτε μετὰ μεγάλης εὐλαβείας περὶ τῆς δημώδους τοῦ λαοῦ θρησκείας, ἐν ᾗ αἱ θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι ἦσαν περιβεβλημέναι διὰ συμβόλων καὶ μύθων. Ἡ θρησκεία, καὶ οὕτω παχυλῶς ἐννοουμένη, ἐνόμιζεν ὁ Σωκράτης, ὅτι ἐστήριζε τὸν λαὸν εἰς τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀρετήν. Σοφῶς λοιπὸν πράττων ἀπέφευγε νὰ προσβάλῃ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ. Ὁ φόβος πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ἡ ἐλπὶς εἰς τὴν προστασίαν αὐτῶν ἦτο κατ' αὐτὸν πάντοτε σωτήριος τῷ λαῷ. Διὰ ταῦτα διδάσκων τὰς ἰδέας του, μετεχειρίζετο πολλάκις ἐκφράσεις τῆς δημώδους θρησκείας. Οὕτως ὁ Θεὸς ὀνομάζεται παρ' αὐτοῦ πολλάκις «οἱ Θεοί,» τὸν δὲ τρόπον τῆς κοινωνίας μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου θεωρεῖ ἐκτελούμενον διὰ τῆς «μαντικῆς.» Ὀρκιζόμενος δ' ἔλεγε: «Νὴ τὸν Δία, Νὴ τὴν Ἥραν.» Πρὸς τούτοις ἔθυεν ἐπὶ τῶν βωμῶν τῆς πόλεως.

Αἱ θεολογικαὶ ἰδέαι τοῦ Σωκράτους εἶναι αἱ ἑπόμεναι. Ὁ Σωκράτης ἐπίστευεν εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεόν, τὸν ποιητὴν τοῦ κόσμου καὶ προνοητὴν αὐτοῦ. Πρῶτος αὐτὸς ἀνέλαβε δι' ἐπιχειρημάτων ἐκ τοῦ ὀρθοῦ λόγου νὰ ἀποδείξῃ τὴν ὕπαρξιν ταύτην τοῦ Θεοῦ. Ζῶν ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν διὰ τῶν σοφιστῶν εἶχον διασαλευθῇ πᾶσαι αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις, ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην ἐπὶ ἀκαταμαχήτων λογικῶν ἀποδείξεων νὰ στηρίξῃ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. Ἐν πρώτοις ὡς τοιαύτην ἀπόδειξιν μεταχειρίζεται τὴν ἐκ τῆς σκοπίμου κατασκευῆς τῶν πάντων ἐν τῷ κόσμῳ, ἰδίως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος. Ἡ σκοπιμότης αὕτη, ἥτις ἐκπλήττει τὸν ἄνθρωπον, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἦναι ἀποτέλεσμα τυφλῆς τύχης. Ἡ τύχη δὲν δύναται νὰ παραγάγῃ τι σκόπιμον. Εἶναι ἄρα λογικὴ ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν νοῦν θεῖον κατασκευάσαντα τὸ πᾶν. Ἔπειτα ὡς δευτέραν ἀπόδειξιν τῆς ὑπάρξεως ὄντος θείου, προνοοῦντος περὶ τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου ἰδίως, προσάγει τὰ ἄπειρα ἀγαθά, ἅτινα παρέχονται τῷ ἀνθρώπῳ ὑπὸ τῆς φύσεως πρὸς συντήρησιν καὶ ἀνάπτυξίν του. Τὰ ἀγαθὰ ταῦτα, ὧν εἶναι πλήρης ὁ βίος, καὶ πρὸς ἃ ἐκμηδενίζονται τὰ ἐν αὐτῷ ἡμῖν δυσάρεστα, δεικνύουσι πανάγαθόν τινα θείαν πρόνοιαν. Τρίτον στηρίζεται πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ἀληθείας τῆς περὶ Θεοῦ ἰδέας εἰς τὴν συγκατάθεσιν πάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τούτου. Τὸ ἀνθρώπινον γένος ἀπ' ἀρχῆς ἐπίστευσεν εἰς τὴν ὕ-

παρξιν Θεοῦ ἢ θεῶν. Ἔγκειται ἄρα ἡ ἰδέα αὕτη ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον νὰ ἦναι ψευδής. Ἡ φύσις δὲν ψεύδεται. Ἔπειτα, ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀληθής, δεικνύεται καὶ ἐκ τῶν εὐεργετικωτάτων ἀποτελεσμάτων, ἅτινα ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας παρήγαγε καὶ παράγει ἡ εἰς αὐτὸν πίστις. Ἰδέα, ἐφ' ἧς στηρίζεται ἡ πρόοδος τῆς ἀνθρωπότητος καὶ ἡ ἀνύψωσις αὐτῆς, δὲν δύναται νὰ ἦναι ψευδής. Ὅπως δὲ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ ἐννοήσωσι κάλλιον τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ πρὸς ἐξήγησιν τοῦ σύμπαντος, παραβάλλει τέλος ὁ Σωκράτης τὸν κόσμον πρὸς ἀνθρώπινον σῶμα. Καθὼς τοῦτο ἔχει κινοῦσαν καὶ ζωοποιοῦσαν αὐτὸ ἀρχὴν τὴν ψυχήν, οὕτω καὶ τὸ σύμπαν προϋποθέτει ἀρχήν τινα ζωοποιοῦσαν αὐτό, νοῦν τινα θεῖον, κινοῦντα αὐτὸ καὶ συντηροῦντα. Τοιουτοτρόπως γίνεται ὁ Σωκράτης ἱδρυτὴς τοῦ φιλοσοφικοῦ μονοθεϊσμοῦ. Αἱ ἰδέαι αὐτοῦ περὶ ἑνὸς Θεοῦ ἀνεπτύχθησαν τελειότερον μετὰ ταῦτα ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, τῶν Στωϊκῶν, τοῦ Πλωτίνου, τῶν χριστιανῶν πατέρων καὶ τῶν νεωτέρων φιλοσόφων Καρτεσίου, Λεϊβνιτίου, Οὐολφίου, Καντίου καὶ λοιπῶν· ἀλλ' ὁ πρῶτος θεμέλιος τῆς τοιαύτης φιλοσοφικῆς περὶ Θεοῦ ἐξετάσεως ἐτέθη ὑπὸ τοῦ Σωκράτους. Ὁ Θεὸς κατὰ Σωκράτη δὲν ἔπλασε τὸν κόσμον, ἵνα ἐγκαταλίπῃ αὐτὸν εἰς τὴν τύχην του, ἀλλὰ προνοεῖ περὶ αὐτοῦ, ἢ ὅπως συνήθως ἐκφράζεται, ἐπιμελεῖται αὐτοῦ, ὅπως ὁ νοῦς τοῦ σώματος. Τὰ πάντα βαίνουσιν ὅπως πανσόσως βούλεται τὸ θεῖον. Τὴν πρόνοιαν ὅμως ταύτην δὲν ἐννοεῖ ὁ Σωκράτης οὕτως ὥστε νὰ ἐκμηδενίζηται ἡ ἐλευθέρα ἐνέργεια τοῦ ἀνθρώπου, διότι καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς θελήσεως εἶναι δῶρον τοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεὸς δὲ ὡς ἐπιμελούμενος τῶν ἀνθρώπων προσημαίνει αὐτοῖς διὰ τῆς μαντικῆς τὰ δέοντα γενέσθαι. Ἀλλὰ τὴν μαντικὴν ταύτην δὲν ἐννοεῖ ὡς ὁ ὄχλος ὥς τινα ὑπερφυσικὴν ἐνέργειαν, ἀλλ' ἐφρόνει ὅτι οἱ μάντεις τὰ ἔργα τοῦ Θεοῦ ὁρῶντες καὶ πρὸς τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ καὶ ἀγαθότητα ἀποβλέποντες, οἱονεὶ προῃσθάνοντο καὶ ἐμάντευον τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ ἐν πάσῃ ὡρισμένῃ περιστάσει. Διὰ τοῦτο καὶ τῷ Σωκράτει πολλάκις προεσήμαινε τὸ θεῖον, ὡς ἔλεγε, τὰ μέλλοντα. Τὸ θεῖον τοῦτο τὸ αὐτὸν ὁδηγοῦν, ἐκάλει δαιμόνιον. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ἡ λέξις δαίμων ἐσήμαινε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις καὶ τὸ θεῖον. Ἡ μαντικὴ κατὰ Σωκράτη ἦτο ἄρα ἡ βαθυτέρα σκέψις, ἡ στηριζομένη εἰς τὴν θείαν δικαιοσύνην καὶ ἀγαθότητα. Ὅ,τι περίπου ἡ-

μεῖς ἐννοοῦμεν, λέγοντες φωνὴν τῆς συνειδήσεως, τοῦτο ἦτο ἡ φωνὴ τοῦ σωκρατικοῦ δαιμονίου· διότι τί ἄλλο εἶναι ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως ἢ φωνὴ αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, σημαίνοντος ἡμῖν τὸ πρακτέον; Ἀφοῦ ὁ Ἔϊχθαλ ἐκθέσῃ οὕτω τὰς περὶ Θεοῦ καὶ τῆς προνοίας ἢ παρ' αὐτοῦ ἐπιμελείας τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἰδέας τοῦ Σωκράτους, παρακολουθεῖ μετὰ ταῦτα τὴν ἱστορίαν τοῦ περὶ προνοίας δόγματος, μνημονεύων τῶν περὶ αὐτοῦ δοξασιῶν τῶν στωϊκῶν, τῶν Ῥωμαίων σοφῶν, τῶν νεοπλατωνικῶν, τῶν χριστιανῶν πατέρων, τῶν σχολαστικῶν καὶ πρὸ πάντων τῶν νεωτέρων Γάλλων φιλοσόφων, ἔχων ὡς κύριον ὁδηγὸν τοῦ γερμανοῦ σοφοῦ Gieseler τὸ σύγγραμμα Dogmengeschichte. Ἔπειτα μεταβαίνει ὁ συγγραφεὺς εἰς τὰς περὶ εὐσεβείας ἰδέας τοῦ Σωκράτους. Ἡ πρὸς τὸ θεῖον εὐσέβεια κατὰ τὸν Ἕλληνα σοφὸν δέον νὰ δεικνύηται οὐχὶ μόνον διὰ τῶν θυσιῶν καὶ τῆς ἄλλης περὶ τὸ θεῖον θεραπείας, ἀλλὰ κυρίως διὰ τῆς ἀρετῆς καὶ δικαιοσύνης καὶ τῆς εἰς τοὺς νόμους τῆς πατρίδος ὑπακοῆς. Αἱ περὶ τούτου λέξεις τοῦ Ξενοφῶντος εἶναι: «Ἥ τε πυθία νόμῳ πόλεως ἀναιρεῖ ποιοῦντας εὐσεβῶς ποιεῖν, Σωκράτης τε οὕτω καὶ αὐτὸς ἐποίει καὶ τοῖς ἄλλοις παρῄνει.» (Ἀπομν. γ', 1). Καὶ ἀλλαχοῦ ἐρωτῶντι τῷ Εὐθυδήμῳ, πῶς δέον νὰ ἀνταποδίδῃ τὰς εὐεργεσίας τῶν θεῶν, ἀπαντᾷ ὁ Σωκράτης: «νόμῳ πόλεως.» Περὶ τῶν θυσιῶν παρατηρεῖ ὁ Ξενοφῶν ὅτι ὁ Σωκράτης «θυσίας θύων μικρὰς ἀπὸ μικρῶν, οὐδὲν ἡγεῖτο μειοῦσθαι τῶν ἀπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων πολλὰ καὶ μεγάλα θυόντων.» Ἐξήρτα ἄλλαις λέξεσι τὴν ἀξίαν τῶν θυσιῶν ἐκ τῆς ἀγαθῆς προαιρέσεως, οὐχὶ δὲ καὶ ἐκ τοῦ ποσοῦ καὶ τῆς δαπάνης. Κατακρίνει δὲ ὁ Σωκράτης ἐν τῷ πρὸς Εὐθύφρονα διαλόγῳ τὸ θεωρεῖν τὰς θυσίας καὶ τὴν ἄλλην λατρείαν ὡς ἐμπορικήν τινα ἀγοραπωλησίαν πρὸς τοὺς θεούς. Μετὰ ταῦτα ἀναπτύσσει ὁ συγγραφεὺς τὰς περὶ δικαιοσύνης ἰδέας τοῦ Σωκράτους, καθ' ἃς ἡ ἀνθρωπίνη δικαιοσύνη, ἡ ἐν τοῖς νόμοις διατετυπωμένη, δὲν προέρχεται ἐξ αὐθαιρέτου συμφωνίας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' ἀπορρέει καὶ εἶναι ἐφαρμογὴ τῶν ἀρχῶν τῆς αἰωνίου θείας δικαιοσύνης ἢ τοῦ αἰωνίου ἠθικοῦ νόμου, οὗ τὴν γνῶσιν φέρει ἐμφύτως πᾶς ἄνθρωπος. Ἔπειτα ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται ἰδίως περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους, ἀποδεικνύων ἡμαρτημένας πάσας τὰς ἄλλας ἐξηγήσεις καὶ ὑποστηρίζων, ὅτι δι' αὐτοῦ ἐνόει ὁ Σωκράτης αὐτὸ τὸ θεῖον, οὗ τὰς βουλὰς ἡ συνείδησις ἑκάστου ἐξαγγέλλει. Ὁ Σωκράτης ἐπίστευεν, ὡς

γνωστὸν, ἐκ τῶν πλατωνικῶν διαλόγων μάλιστα, εἰς τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς. Ἀλλ' εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν περὶ τούτου ἰδεῶν αὐτοῦ δὲν ἐνδιατρίβει παντάπασιν ὁ ἡμέτερος συγγραφεύς. Τέλος ἐπιφέρει κρίσεις διαφόρων σοφῶν περὶ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος τῶν ἱστορησάντων τὰ περὶ Σωκράτους.

Τοιοῦτο περίπου εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ βιβλίου. Τὸ ἀντικείμενον αὐτοῦ ἐγείρει βεβαίως τὸ ἐνδιαφέρον παντὸς ἀναγνώστου, διότι πᾶς τις εἶναι περίεργος νὰ γνωρίζῃ τὰς θρησκευτικὰς ἰδέας τοῦ μεγάλου ἐκείνου φιλοσόφου τῆς ἀρχαιότητος· ἑλκύει δὲ πολὺ μᾶλλον τοῦ ἕλληνος ἀναγνώστου τὴν περιέργειαν, διότι πρόκειται περὶ ἡμετέρου φιλοσόφου, τοῦ κυρίου ἱδρυτοῦ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Καὶ τὸ ὄνομα δὲ τοῦ Ἔϊχθαλ, γνωστοῦ φιλολόγου τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, ἐγείρει παρὰ τῷ λαμβάνοντι εἰς χεῖρας τὸ ἔργον πρὸς ἀνάγνωσιν μεγάλας ἐλπίδας. Μετὰ τοιούτου ἐνδιαφέροντος καὶ τοιούτων ἐλπίδων ἐπεχειρήσαμεν καὶ ἡμεῖς τὴν ἀνάγνωσιν αὐτοῦ. Ὁμολογοῦμεν ὅμως, ὅτι τὸ ἔργον δὲν ἐφάνη ἡμῖν ἐντελῶς ἀντάξιον τῶν ἐλπίδων ἡμῶν. Ὁ Ἔϊχθαλ ἐπέτυχε βεβαίως ἐν ἄλλοις ἔργοις πλειότερον. Τὰ θρησκευτικὰ ὅμως ζητήματα φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι τὰ προσιτώτερα καὶ γνωριμώτερα αὐτῷ. Ἡ θρησκευτικὴ διδασκαλία τοῦ Σωκράτους ἐκτίθεται ἀτελῶς καὶ οὐχὶ μετὰ βαθείας ἐρεύνης τοῦ πράγματος, πολλὰς δὲ γνώμας αὐτοῦ περὶ Σωκράτους θεωροῦμεν ἀναποδείκτους καὶ οὐχὶ ὀρθάς. Ὁ Ἔϊχθαλ φαίνεται ἀποκλίνων εἰς τὰς πανθεϊστικὰς ἀρχὰς τῶν Στωϊκῶν, τοῦ Σπινόζα καὶ τῶν νεωτέρων πανθεϊστῶν. Τοῦτο ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα, ὅτι πᾶσαν μὲν σκέψιν τοῦ Σωκράτους περὶ ὑπάρξεως Θεοῦ προσωπικοῦ, δημιουργοῦ τοῦ παντός, διακεκριμένου τοῦ κόσμου, θεωρεῖ ὡς ἡμαρτημένην, μόνον δὲ ὅπου ὁ Σωκράτης φαίνεται ἐκφραζόμενος κατὰ τρόπον, ὥστε νὰ δύναταί τις νὰ ὑποβάλῃ αὐτῷ πανθεϊστικὸν φρόνημα, θεωρεῖ αὐτὸν ὀρθῶς σκεπτόμενον, ὅπως ὅταν παραβάλλῃ τὸν Θεὸν ὡς τὸν νοῦν τοῦ σύμπαντος πρὸς τὸν νοῦν ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ σώματι. Ἀλλὰ τὴν εἰκόνα ταύτην μετεχειρίσθη ὁ Σωκράτης ἁπλῶς ὅπως δείξῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς προνοίας, ἀναιρέσῃ δὲ τὴν ἐκ τύχης γένεσιν τοῦ κόσμου, οὐχὶ δὲ διότι ἐσκέπτετο πανθεϊστικῶς. Ἐκ τῆς ὅλης διδασκαλίας τοὐναντίον γίνεται δῆλον, ὅτι ὁ Σωκράτης ἐπίστευεν εἰς προσωπικὸν Θεὸν διακεκριμένον τοῦ κόσμου, καίπερ πανταχοῦ παρόντα καὶ ἐνεργοῦντα. Καὶ ὁ

χριστιανισμὸς ὡς γνωστὸν διακρίνει μὲν Θεὸν καὶ κόσμον, ἀλλὰ δὲν χωρίζει τελείως τὸν κόσμον ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, διότι ὁ κόσμος εἶναι ἀπεικόνισις τῆς θείας ζωῆς· ἐν αὐτῷ ἐνεργεῖ ὁ Θεὸς καὶ διὰ τοῦτο λέγει ὁ Παῦλος, ὅτι «ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν» (Πράξ. ζ' 28). Διὰ ταῦτα νομίζομεν, ὅτι ὁ Ἔϊχθαλ οὐχὶ ὀρθῶς κατακρίνει καὶ τὴν σωκρατικὴν ἰδέαν τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου παρὰ τοῦ Θεοῦ, ἀσπαζόμενος ὡς πιθανωτέραν τὴν πανθεϊστικὴν ἢ ὑλιστικὴν θεωρίαν τῆς ὀργανικῆς ἐξελίξεως τῆς ζωῆς κατὰ τοὺς Δαρβινιστὰς (σελ. 9). Ἐπίσης νομίζομεν, ὅτι παρανοεῖ τὸν Σωκράτη, νομίζων, ὅτι οὗτος περὶ ὀλίγου ἐποιεῖτο τὴν λατρείαν τῶν θεῶν ἤτοι τὰς προσευχὰς καὶ θυσίας, διότι συνίστα νὰ δεικνύωσιν οἱ ἄνθρωποι τὴν εὐσέβειάν των πρὸ πάντων διὰ τῆς ἐμπράκτου ἀρετῆς καὶ τῆς ὑπακοῆς εἰς τοὺς νόμους. Ὁ Σωκράτης, εἰ καὶ συνίστα ὡς τὸ κυριώτερον γνώρισμα τῆς εὐσεβείας τὴν ἀρετήν, δὲν παρεγνώριζεν ὅμως τὴν ἀξίαν τῆς λατρείας, ἥτις καὶ αὐτὴ εἶναι ἀναγκαία ἐκδήλωσις τῆς εὐσεβείας. Ἡ θρησκεία πανταχοῦ καὶ πάντοτε προὐκάλεσε τὴν προσευχήν. Ὁ ὕμνος καὶ ἡ θυσία εἶναι ἀναπόσπαστα ἀπὸ τῆς θρησκείας. Ὁ Σωκράτης ἔθυεν εἰς τὸ θεῖον καὶ προσηύχετο. Τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Πλάτων. Καὶ ὁ χριστιανισμὸς συνιστᾷ μὲν τὰ ἀγαθὰ ἔργα πρὸ πάντων· δὲν ἀποκρούει ὅμως διὰ τοῦτο τὴν λατρείαν. «Ταῦτα ἔδει ποιῆσαι, κἀκεῖνα μὴ ἀφιέναι,» λέγει ὀρθῶς ὁ Κύριος (Ματθ. κγ', 23). Ἐν γένει ἡ γενικὴ κρίσις τοῦ Ἔϊχθαλ περὶ Σωκράτους ὡς μεγάλου δῆθεν θρησκευτικοῦ ἀναμορφωτοῦ, οὗτινος αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι, μάλιστα ἡ περὶ προνοίας, οὐ μόνον ἐν τῇ ἐποχῇ αὐτοῦ εἶχον μεγάλην ἀξίαν, ἀλλὰ καὶ σήμερον εἶναι προωρισμέναι νὰ ἐπενέγκωσι νέαν δῆθεν ῥιζικὴν θρησκευτικὴν ἀναμόρφωσιν ἐν τῷ κόσμῳ διὰ τοῦ συνδυασμοῦ αὐτῶν μετὰ τῶν ἰδεῶν τῶν προφητῶν τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Εὐαγγελίου, εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ ἡμαρτημένη. Ὁ Σωκράτης ἀνεμόρφωσε μὲν τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, καταπολεμήσας τὸν σκεπτικισμὸν τῶν σοφιστῶν, ἐγείρας τὴν πεποίθησιν εἰς τὰς ὑπαγορεύσεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου, στρέψας τὴν προσοχὴν τῶν φιλοσοφούντων ἀπὸ τῶν ματαίων ἐρευνῶν περὶ τῆς φύσεως τῶν ὄντων εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τῶν νόμων αὐτοῦ καὶ ἀναγκῶν καὶ γενόμενος οὕτως ἱδρυτὴς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' οὔτε μεγάλη θρησκευτικὴ μεγαλοφυία ὑπῆρξεν, οὔτε θρησκευτικήν τινα ἀναμόρφωσιν ἐν τῷ κόσμῳ ἐπήνεγκεν. Ἡ θρησκευτικὴ

ἀναμόρφωσις τοῦ κόσμου προῆλθεν ἄλλοθεν, ἐκ τοῦ Ἰσραήλ, παρ' ᾧ εὕρηται ἡ τελεία ἀποκάλυψις τῆς θρησκείας. Ὁ κόσμος ὀφείλει τῇ Ἑλλάδι ἄλλα, ἐπίσης μεγάλα πράγματα, τὴν τέχνην, τὴν σοφίαν, ὅπως τῇ Ῥώμῃ τοὺς ἀρίστους νόμους. Τὴν θρησκείαν ὅμως ὀφείλει ἡ Εὐρώπη τῇ Παλαιστίνῃ. Καὶ ἐφ' ὅσον ὑπάρχει κόσμος, ἡ Ἱερουσαλὴμ θὰ ἦναι ἡ πόλις, ἣν θὰ ἀκολουθῇ ὁ κόσμος ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι πολλὰ ὀρθὰ περὶ Θεοῦ καὶ Προνοίας εἶπεν ὁ Σωκράτης, καὶ ἡ λογικὴ ἐξέτασις τῶν θρησκευτικῶν πραγμάτων ἤρξατο ἀπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ ταῦτα ἦσαν μόνον ἀσθενεῖς τινες ἀρχαί· ὁ Σωκράτης ἔδωκε μόνον τὴν πρώτην ὤθησιν πρὸς τοῦτο. Ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης ἀνέπτυξαν τελειότερον τὰς περὶ Θεοῦ ἰδέας. Τὰς θρησκευτικὰς δὲ ταύτας ἰδέας τῶν ἀρχαίων σοφῶν ἤδη ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἠσπάσθησαν καὶ υἱοθέτησαν οἱ παρ' Ἑβραίοις σοφοί. Οὕτω δ' ἔκτοτε ἔλαβε χώραν συνδυασμός τις τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ τῆς ἰσραηλιτικῆς προφητικῆς ἐμπνεύσεως. Ὅ,τι καλὸν εἶπεν ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐξελέξαντο καὶ συνήρμοσαν μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ οἱ ἀρχαῖοι πατέρες καὶ μάλιστα οἱ Ἕλληνες, καὶ ἐκ τούτων ἰδίως οἱ Ἀλεξανδρινοί. Ὁ Ἰουστῖνος λέγει ῥητῶς· «Οὐκ ἀλλότριά ἐστι τὰ Πλάτωνος διδάγματα τοῦ Χριστοῦ» (Ἀπολογ. Β'. 11). Οἱ δὲ Ἀλεξανδρινοὶ (Κλήμης, Ὠριγένης καὶ λοιποί), οἵτινες ἦσαν πάντες νεοπλατωνικοί, ὡς σκοπὸν τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης ἐθεώρουν τὴν διὰ τῆς φιλοσοφίας ὑψηλοτέραν κατανόησιν τῶν δογμάτων τῆς θρησκείας, ἣν γνῶσιν ἐκάλουν. Ὅ,τι λοιπὸν ὁ Ἔϊχθαλ προτείνει νὰ γίνῃ νῦν πρὸς σωτηρίαν τοῦ κόσμου, ἐγένετο πρὸ 1600 ἐτῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ ἰδίως. Ἀλλὰ καὶ μετὰ ταῦτα καὶ οἱ σχολαστικοὶ θεολόγοι ἐζήτουν τὸν συνδυασμὸν τοῦτον τῶν ἀρχαίων σοφῶν μάλιστα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ οἱ μεταγενέστεροι θεολόγοι τῶν διαφόρων δογμάτων. Ἐν τῷ προτεσταντικῷ κόσμῳ ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἄγγλων θεϊστῶν μέχρι τῶν νεωτάτων κριτικῶν θεολόγων τῆς Γερμανίας (Σχλεϊερμάχερ, Στράους, Βάουρ, Σχέγκελ κλπ.) ἐπειράθησαν πολλοὶ νὰ ἁπλοποιήσωσι τὸν χριστιανισμὸν καὶ νὰ ἀναπλάσωσι φιλοσοφικῶς αὐτόν. Ἀλλ' ἡ φιλοσοφία, μεθ' ἧς ζητοῦσι νὰ συνδυάσωσι τὸν χριστιανισμόν, δὲν ἵσταται πλέον ἐν ᾧ σημείῳ κατέλιπεν αὐτὴν ὁ Σωκράτης. Ἀλλοίμονον εἰς τὴν ἀνθρωπότητα, ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ἔκτοτε ἔμεινε στάσιμος. Ὁ Σωκράτης ἔθηκε καὶ αὐτὸς μόνον ἕνα λίθον εἰς τὸ μέγα οἰκοδόμημα τῆς

ἀνθρωπίνης ἐπιστήμης. Εἶναι λοιπὸν κατὰ ταῦτα ἡμαρτημένον νὰ ῥηθῇ, ὅτι νῦν τὸ πρῶτον εἶναι ἀνάγκη νὰ συνδυασθῶσιν αἱ ἰδέαι τοῦ Σωκράτους μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὑπερβολικὸν νὰ ὑποστηριχθῇ, ὅτι ὁ Σωκράτης ὡς θρησκευτικὸς ἀναμορφωτὴς δύναται σήμερον νὰ σώσῃ τὸν νεώτερον κόσμον ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς κρίσεως, ἣν διέρχεται.

Περὶ τῆς μεταφράσεως παρατηροῦμεν ὅτι ὁ κ. Βαλέττας, οὗτινος ἡ φιλολογικὴ ἀξία εἶναι γνωστὴ καὶ ὅστις θεωρεῖται δικαίως ὡς εἷς τῶν σπουδαίων λογίων τοῦ ἔθνους ἡμῶν, θὰ ἐπετύγχανε πλειότερον, ἂν ἀντὶ νὰ ζητῇ νὰ γράφῃ βεβιασμένην τινά, ἐπιτετηδευμένην καὶ τεχνητὴν ἀρχαΐζουσαν γλῶσσαν, μετεχειρίζετο τὴν γλῶσσαν, ἥτις νῦν εἶναι ἡ παρὰ πάντων τῶν λογίων γραφομένη. Διὰ τί τάχα ὁ κ. Βαλέττας δὲν θέλει νὰ γράφῃ ὅπως ἔγραφεν ὁ Φίλιππος Ἰωάννου, ὁ Ἀσώπιος, ὁ Φαρμακίδης, ἀλλ' ἀγωνίζεται νὰ πλάσῃ ψευδῆ τινα καὶ ἀνύπαρκτον γλῶσσαν; Ἐν τούτοις τὴν ἰδέαν τῆς εἰς τὴν ἑλληνικὴν μεταφράσεως τοῦ προκειμένου ἔργου παρὰ πάσας τὰς ἐλλείψεις αὐτοῦ ἐπαινοῦμεν. Ἡ φιλολογία ἡμῶν εἶναι πτωχοτάτη καὶ πᾶς ὁ προσφέρων ὁντιναδήποτε ἔρανον πρὸς πλουτισμὸν αὐτῆς εἶναι ἀξιέπαινος. Ἔπειτα ἡ διάδοσις παρ' ἡμῖν τῶν περὶ Θεοῦ καὶ θείας προνοίας ἰδεῶν τοῦ σοφωτάτου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων δύναται νὰ στηρίξῃ ὅπως δήποτε τὴν εἰς τὸν Θεὸν πίστιν πολλῶν παρ' ἡμῖν, οὓς τὰ ἀπό τινος κηρυττόμενα ὑλιστικὰ δόγματα ἀπειλοῦσι νὰ ἀποπλανήσωσιν ἀπὸ τῆς εὐσεβείας. Καὶ σήμερον, ὅπως καὶ ἐπὶ Σωκράτους, ἡ εὐσέβεια πρέπει νὰ ἦναι ἡ βάσις τῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ.

15.

ΔΙΔΑΧΗ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

ἐκ τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ χειρογράφου, νῦν πρῶτον ἐκδιδομένη μετὰ προλεγομένων καὶ σημειώσεων, ἐν οἷς καὶ τῆς Συνόψεως τῆς Π. Δ. τῆς ὑπὸ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, σύγκρισις καὶ μέρος ἀνέκδοτον ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου ὑπὸ ΦΙΛΟΘΕΟΥ ΒΡΥΕΝΝΙΟΥ, μητροπολίτου Νικομηδείας. Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1883.

Ὁ πανιερώτατος μητροπολίτης Νικομηδείας Βρυέννιος ηὐτύχησεν, ὡς γνωστόν, νὰ εὕρῃ ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἱεροσολυμιτικοῦ μετοχίου πολύτιμον ἀρχαῖον χειρόγραφον ἐκ τοῦ ΙΑ' αἰῶνος, ἐξ οὗ κατὰ τὸ 1875 ἐξέδωκε πρῶτος πλήρεις τὰς δύο ἐπιστολὰς Κλήμεντος τοῦ Ῥώμης πρὸς Κορινθίους μετὰ προλεγομένων καὶ κριτικῶν καὶ ἐξηγητικῶν σημειώσεων. Ἡ ἔκδοσις αὕτη, ἥτις ἔδωκεν ἡμῖν πλῆρες τὸ κείμενον τοῦ ἀποστολικοῦ ἐκείνου πατρός, ἐπεκροτήθη ὑπὸ τοῦ πεπαιδευμένου κόσμου τῆς Ἑσπερίας καὶ κατέστησεν εὐθὺς γνωστὸν τὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότου. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ πολυτίμου χειρογράφου ἐξέδωκε πρό τινος χρόνου καὶ τὴν παροῦσαν Διδαχὴν τῶν δώδεκα Ἀποστόλων, ἀρχαιότατον ψευδεπίγραφον, εἰς τὴν ἐμφάνισιν τοῦ ὁποίου ἐδόθη δικαίως ὑπὸ τῶν θεολόγων πασῶν τῶν χωρῶν μεγάλη σημασία. Εἰς τοὺς περὶ τὴν θεολογίαν ἀσχολουμένους εἶναι γνωστόν, ὅτι κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τοῦ χριστιανισμοῦ κατὰ τὸ παράδειγμα ἐθνικῶν καὶ ἰουδαίων ἐπλάσθησαν καὶ παρὰ χριστιανῶν αἱρετικῶν καὶ μὴ πολλὰ ψευδεπίγραφα, πλαστὰ εὐαγγέλια, πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ἐπιστολαὶ καὶ ἀποκαλύψεις. Ἐξ ἁπλότητος ἐνομίζετο ἡ τοιαύτη ἀπάτη ἐπιτετραμμένη, ἐπειδὴ δῆθεν ἐσκοπεῖτο δι' αὐτῆς ἡ ὑποστήριξις τῆς ἀληθείας. Τοιαῦτα ἀπόκρυφα εὐαγγέλια καὶ ἄλλα συγγράμματα σώζονται μέχρι τῆς σήμερον ἐκδεδομένα ὑπὸ Φαβρικίου, Θίλω, Τίσχενδορφ, Λῦκε, Ἴλγενφελδ καὶ ἄλλων Ἐκ τῆς ψευδεπιγράφου ταύτης φιλολογίας προῆλθον καὶ αἱ σωζόμεναι καὶ γνωσταὶ Διαταγαὶ τῶν Ἀποστόλων ἐν ὀκτὼ βιβλίοις, (οἷς προσετέθησαν καὶ οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες,) καὶ αἱ Δύο ὁδοὶ ἢ ἐπιτομὴ τῶν ἁγίων Ἀποστόλων, ἀμφότερα συγγενεστάτου περιεχομένου. Αἱ Διαταγαὶ ἀπεκηρύχθησαν, ὡς γνωστόν, ὡς νόθοι ὑπὸ τῆς ἐν Τρούλλῳ Πεν-

θέκτης Συνόδου, ἀνευρέθησαν δὲ καὶ ἐξεδόθησαν κατὰ τὸν ιϛ' αἰῶνα. Τοιοῦτό τι πανάρχαιον ψευδεπίγραφον, μεγάλην ἔχον σχέσιν πρὸς τὰς Διαταγὰς καὶ τὴν Ἐπιτομὴν καὶ τὸ αὐτὸ περιεχόμενον, εἶναι καὶ ἡ νῦν ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου ἐκδοθεῖσα Διδαχὴ τῶν δώδεκα Ἀποστόλων. Ἔχει δὲ μεγίστην ἀξίαν τὸ ἔργον, διότι καίτοι εἶναι πλαστόν, ἐπειδὴ ὅμως ἀνάγεται εἰς τοὺς ἀρχαιοτάτους χρόνους, μέχρι δηλαδὴ τοὐλάχιστον τῶν ἀρχῶν τοῦ Β' αἰῶνος, εἶναι ὁπωσδήποτε μνημεῖον τῆς διδασκαλίας, τῆς λατρείας, τοῦ πολιτεύματος καὶ τῆς εὐταξίας τῆς ἐκκλησίας κατ' ἐκείνην τὴν παναρχαίαν ἐποχήν. Πολλὰ ζητήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὰ βιβλία τῆς ἁγίας Γραφῆς, ὧν ποιεῖται χρῆσιν ἡ Διδαχή, εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἐκκλησίας, εἰς τὰς ἀρχαιοτάτας αἱρέσεις, εἰς τὰς τελετὰς τῶν χριστιανῶν, εἰς τὴν παραδοχὴν τῶν ἐθνικῶν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἐν γένει εἰς τὸν βίον τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν, διαφωτίζονται διὰ τοῦ νέου συγγράμματος. Διὰ τοῦτο εὐγνωμόνως ἀπεδέξατο ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος τὴν παροῦσαν δημοσίευσιν τοῦ ἡμετέρου ἱεράρχου. Δὲν ἠρκέσθη δὲ ὁ Βρυέννιος εἰς τὴν ἁπλῆν ἔκδοσιν τοῦ εὑρεθέντος πολυτίμου κειμένου, ἀλλὰ προέταξε καὶ μακρὰ προλεγόμενα, ἐν οἷς ἐξήτασε τὰ ζητήματα περὶ τοῦ συγγραφέως τῆς Διδαχῆς, περὶ τῶν πρὸς οὓς ἐγράφη, περὶ τῶν κακοδόξων διδασκάλων, οὓς καταπολεμεῖ, περὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὰς γνωστὰς ἀποστολικὰς Διαταγὰς καὶ τὴν Ἐπιτομὴν τῶν ὅρων τῶν Ἀποστόλων, περὶ τῆς γνησιότητος αὐτῆς, περὶ τῶν γνωμῶν τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων περὶ αὐτῆς καὶ περὶ τῶν πηγῶν αὐτῆς. Πάντα ταῦτα τὰ ζητήματα ἐξετάζει μετὰ βαθείας κρίσεως, ἐλέγχων πολυμάθειαν θεολογικὴν καὶ ἱστορικὴν οὐ τὴν τυχοῦσαν. Αἱ Γραφαί, τὰ συγγράμματα τῶν ἀποστολικῶν καὶ τῶν ἄλλων ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων, ἡ ἀπόκρυφος φιλολογία τῶν πρώτων αἰώνων, ἡ χριστιανικὴ ἐν γένει ἀρχαιολογία καὶ ἱστορία εἶναι γνωστότατα τῷ ἐκδότῃ, καὶ δίδουσιν αὐτῷ ἀφθονώτατα τὰ μέσα, ὅπως ἐπιλύσῃ ὀρθῶς τὰ ζητήματα ταῦτα τῆς ὑψηλοτέρας καλουμένης κριτικῆς.

Περὶ τοῦ συγγραφέως τῆς διδαχῆς παρατηρεῖ ὁ Βρυέννιος, ὅτι εἶναι ἄγνωστός τις, ὅστις συντάσσων τὸ ἔργον αὑτοῦ ἠθέλησε νὰ θεωρηθῇ τοῦτο ὡς διδασκαλία τῶν δώδεκα ἀποστόλων. Δὲν παρεισάγει ὅμως, ὅπως τὰ ἄλλα ψευδεπίγραφα (τὰ Κλημέντεια, αἱ Διαταγαὶ κτλ.) λαλοῦντας οὔτε τὸν Κύριον, οὔτε τοὺς ἀποστόλους. Γρά-

φεται δὲ ἡ Διδαχὴ κατὰ τὸν ἐκδότην χάριν τῶν πιστῶν, ἰδίως τῶν ἐξ Ἰουδαίων, ὅπως διδάξῃ αὐτούς, τίς ἡ ἀληθὴς διδαχὴ τῶν ἀποστόλων καὶ τίς ὁ ἀληθὴς βίος τῶν χριστιανῶν, καὶ προφυλάξῃ ἀπὸ τῶν κακοδοξιῶν τῶν διαφόρων αἱρετικῶν, οἵτινες εἶχον ἀναφανῆ ἤδη ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τῶν ἀποστόλων, εἶχον δὲ κατακλύσει τὴν ἐκκλησίαν ἤδη κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Β' αἰῶνος. Τοιούτους ἀριθμεῖ ὁ Βρυέννιος τοὺς Νικολαΐτας, τοὺς Βαλααμίτας, τοὺς γνωστικοὺς Καρποκράτη, Πρόδικον καὶ ἄλλους ἀντιτάκτας καὶ ἀντινομιστάς, πολεμεῖ δὲ τὸ σύγγραμμα καὶ τοὺς Μοντανιστάς, εἰ καὶ οὐχὶ ὀνομαστί. Ἄρα κατὰ τὸν Βρυέννιον πρέπει ὁ ἄγνωστος συγγραφεὺς νὰ ἔζησε περὶ τὸ 120—160 μ. Χ. Ἔπειτα δεικνύει ὁ ἐκδότης, ὅτι ἡ εὑρεθεῖσα Διδαχὴ εἶναι ἡ ἀπόκρυφος ἐκείνη Διδαχή, ἧς μέμνηνται οἱ ἀρχαῖοι, ὁ Εὐσέβιος (αἱ λεγόμεναι διδαχαὶ τῶν ἀποστόλων), ὁ Ἀθανάσιος (διδαχὴ καλουμένη τῶν ἀποστόλων) καὶ ὁ Κωνσταντινουπόλεως Νικηφόρος (διδαχὴ ἀποστόλων). Ὅτι ἡ εὑρεθεῖσα Διδαχὴ ἐν χειρογράφῳ, περιέχοντι καὶ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀρχαιοτάτης ἐκείνης χριστιανικῆς ἐποχῆς, δηλ. τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Κλήμεντος, τὴν τοῦ Βαρνάβα ἐπιστολὴν καὶ τὰς τοῦ Ἰγνατίου, εἶναι ἡ ἀρχαία ἐκείνη Διδαχή, ἀποδεικνύουσι πρῶτον ἡ ὁμοιότης τῆς ἐπιγραφῆς, δεύτερον τὸ ὕφος, ὅπερ εἶναι τὸ τῶν ἀποστολικῶν πατέρων, τρίτον τὸ ὅτι σύγκειται ἐκ 203 στίχων, ἐξ ὅσων περίπου λέγει ὁ Νικηφόρος ὅτι συνέκειτο ἡ Διδαχή, τέταρτον τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, διότι ὁ Ἀθανάσιος λέγει, ὅτι ἡ Διδαχὴ ἀνεγινώσκετο τοῖς προσερχομένοις εἰς τὸ βάπτισμα ἐθνικοῖς, πράγματι δὲ ὁμιλεῖ ἡ ἡμετέρα Διδαχὴ περὶ βαπτιζομένων καὶ τὸ ὅλον αὐτῆς εἶναι οἱονεὶ κατήχησίς τις χάριν τῶν προσερχομένων εἰς τὸν χριστιανισμόν. Τέλος ἡ ἀρχαία Διδαχὴ μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ὡς νόθος καὶ ὡς βιβλίον ἀντιλεγόμενον Τοιοῦτον τύπον ψευδεπιγράφου φέρει καὶ ἡ ἡμετέρα Διδαχή. Ὁ Βρυέννιος νομίζει, ὅτι ἡ Διδαχὴ αὕτη καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ λατίνου ἐκκλησιαστικοῦ συγγραφέως Ῥουφίνου μνημονευόμενον ψευδεπίγραφον «Δύο ὁδοὶ ἢ κρίσις τοῦ Πέτρου» εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ βιβλίον, διότι ἡ ἡμετέρα Διδαχὴ ἄρχεται ἀπὸ τῶν λέξεων «Δύο ὁδοὶ» καὶ τὸ ὅλον σύγγραμμα ὡς περιέχον τὴν διδασκαλίαν τῶν ἀποστόλων ἠδύνατο νὰ κληθῇ κρίσις τοῦ Πέτρου τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων. Ἔπειτα ἐκθέτει ὁ Βρυέννιος καὶ ἐξετάζει τὰς γνώμας ἀρχαίων καὶ νεωτέρων περὶ τῆς σχέσεως τῆς Διδαχῆς πρὸς τὰς Διαταγάς. Ὁ Ἐπιφάνιος καὶ ἄλλοι μετ' αὐτὸν δὲν

ἀναφέρουσι διδαχὰς ἢ διδαχὴν τῶν ἀποστόλων, ἀλλὰ διάταξιν, διατάξεις, διαταγάς, διδασκαλίαν τῶν ἀποστόλων, βιβλία ἀποστολικῶν κανόνων, διαταγὰς Κλήμεντος. Φαίνεται δὲ ὅτι οὗτοι πάντες εἶχον ὑπ' ὄψιν οὐχὶ τὴν ἡμετέραν διδαχήν, ἀλλὰ τὰς σωζομένας ἀποστολικὰς διαταγάς, αἵτινες ἐφέροντο ἐν διαφόροις ἐκδόσεσιν ἢ ἐν τοῖς ἓξ πρώτοις βιβλίοις ἢ ἐν ὀκτώ. Τινὲς ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα ἐνόμισαν, ὅτι ἡ διδαχὴ τῶν ἀποστόλων καὶ αἱ γνωσταὶ διαταγαὶ εἶναι ἓν καὶ τὸ αὐτὸ σύγγραμμα (Ζωναρᾶς, Βλάσταρις, Νικόδημος Ἁγιορείτης, Οἰκονόμος καὶ ξένοι ὁ Κοτελάριος, ὁ Δρέϋς). Ἄλλοι δέ, οἱ περὶ τὸν Λαγάρδιον, ἐφρόνουν, ὅτι ἡ διδαχὴ τοῦ Εὐσεβίου, τοῦ Ἀθανασίου καὶ τοῦ Νικηφόρου καὶ αἱ διατάξεις τοῦ Ἐπιφανίου εἶναι ἓν ἔργον, προελθὸν ἐξ ἀρχαιοτέρας τινὸς διδασκαλίας τῶν ἀποστόλων σωθείσης ἐν τοῖς ἓξ πρώτοις βιβλίοις τῶν γνωστῶν ἀποστολικῶν διαταγῶν, ὅπως αὗται μάλιστα εὕρηνται ἐν τῇ συριακῇ μεταφράσει. Ἄλλοι τέλος ἐνόμισαν ἄλλην τὴν Διδαχὴν τῶν Ἀθανασίου, Εὐσεβίου καὶ Νικηφόρου καὶ ἄλλας τὰς διατάξεις τοῦ Ἐπιφανίου, οἵτινες εἶναι αἱ σωζόμεναι ἀποστολικαὶ διαταγαί. Ἡ γνώμη αὕτη, ἣν ἀσπάζεται καὶ ὁ Βρυέννιος, ἀποδεικνύεται ὡς ἡ μόνη ὀρθὴ μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τοῦ κειμένου τῆς Διδαχῆς. Καὶ περὶ μὲν τῆς γενέσεως καὶ συστάσεως τῶν σωζομένων διαταγῶν αἱ γνῶμαι τῶν ἀρχαιοτέρων ἀνετράπησαν ἢ συνεπληρώθησαν διὰ τῆς εὑρέσεως τῆς Διδαχῆς. Ἄλλοτε ἐφρόνουν, ὅτι αἱ Διαταγαὶ σύγκεινται ἐκ τεσσαρων τινῶν, ὅτι δῆθεν τὰ ἓξ πρῶτα βιβλία εἶναι ἐκ τοῦ Γ' αἰῶνος, τὸ ἕβδομον ἐκ τῶν ἀρχῶν τοῦ Δ', τὸ ὄγδοον ἐκ τοῦ Δ'. οἱ δὲ εἰς τοῦτο προσηρτημένοι ἀποστολικοὶ κανόνες εἶναι οἱ πλεῖστοι μὲν ἐκ τοῦ Δ' αἰῶνος, τινὲς δὲ καὶ ἐκ τοῦ Ε' καὶ Ϛ'. Νῦν ὅμως ἐκδοθείσης τῆς Διδαχῆς ἀποδεικνύεται, ὅτι τὸ ὅλον τῶν Διαταγῶν ἐμορφώθη ἐπὶ τῇ βάσει αὐτῆς. Αἱ Διαταγαί, μάλιστα τὸ ἕβδομον βιβλίον αὐτῶν, δὲν εἶναι ἄλλο, εἰμὴ διασκευὴ καὶ ἐπαύξησις τῆς Διδαχῆς δι' ἀναπτύξεων καὶ προσθηκῶν συμφώνως πρὸς τὰς μετὰ ταῦτα περιστάσεις τῆς Ἐκκλησίας. Αἱ προσθῆκαι αὗται καὶ ἀναπτύξεις ἐγένοντο ἐκ τῶν ἁγίων Γραφῶν, ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀποστολικῶν πατέρων Κλήμεντος, Βαρνάβα, Ἰγνατίου, Πολυκάρπου καὶ ἐξ ἀρχαίου τινὸς λειτουργικοῦ βιβλίου. Εἶναι δὲ εἷς καὶ ὁ αὐτὸς ὁ συγγραφεὺς καὶ συμπιλητὴς τοῦ ὅλου τῶν Διαταγῶν, ἴσως ἀρειανός τις ἀκμάζων κατὰ τοὺς χρόνους 320—340, διότι ἀποφεύγει νὰ μεταχειρισθῇ τὰς ὑπὸ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου θεσπισθείσας ἐκφράσεις περὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ

χρῆται ταῖς προτέραις ἀορίστοις ἐκφράσεσιν, αἷς ἐνέμενον οἱ ἀρειανοί, Τὰ αὐτὰ ἰσχύουσι νῦν κατὰ τὸν Βρυέννιον καὶ περὶ τοῦ ἄλλου συγγενοῦς ψευδεπιγράφου τῆς Ἐπιτομῆς τῶν ὅρων τῶν ἁγίων Ἀποστόλων. Καὶ τοῦτο προῆλθεν ἐκ τῆς νῦν δημοσιευομένης Διδαχῆς, ὡς ἀποδεικνύει σύγκρισις τῶν δύο κειμένων. Ἡ ἐπιτομὴ φαίνεται, ὅτι συνετάχθη μετὰ τὰς Διαταγὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Διδαχῆς, περιεῖχεν ὅμως καὶ αὕτη πολλὰς προσθήκας ἀπὸ τῶν Διαταγῶν, τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Βαρνάβα, καὶ ἄλλων ἀρχαίων συγγραμμάτων ἀποκρύφων καὶ γνησίων. Καὶ ἡ Ἐπιτομὴ αὕτη εὑρέθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ ἐξεδόθη ὑπὸ Βικελλίου. Αἱ περὶ διαταγῶν καὶ ἐπιτομῆς αὗται γνῶμαι τοῦ Βρυεννίου, ἃς προὐκάλεσεν ἡ εὕρεσις τῆς Διδαχῆς, δύνανται τοῦ λοιποῦ νὰ θεωρῶνται ἀναντίρρητοι ἐπιστημονικαὶ ἀλήθειαι. Ὅτι τὰ ἓξ πρῶτα βιβλία τῶν διαταγῶν θὰ προῆλθον ἐκ τῆς παρ' Εὐσεβίῳ πρῶτον μνημονευομένης Διδαχῆς εἶχον οἱονεὶ προμαντεύσει οἱ Γερμανοὶ θεολόγοι Krabbe καὶ Krawutzky. Ἡ ὑπόνοια αὕτη τῶν εὐφυῶν Γερμανῶν κριτικῶν ἐπηλήθευσε διὰ τῆς παρὰ τοῦ Βρυεννίου ἀνακαλύψεως τῆς Διδαχῆς. Ὁ τελευταῖος μάλιστα εἶχεν ἐπιχειρήσει διὰ κριτικῶν ὑποθέσεων νὰ ἀναπλάσῃ τὸ κείμενον τῆς ἀπολεσθείσης διδαχῆς, ἣν ὑπέθεσεν ὡς βάσιν τῶν διαταγῶν ἐν τῇ Theolog. Quartalschrift (1882 339—445). Τὸ κείμενον τοῦτο ἔχει πολλὴν ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἀνακαλυφθεῖσαν διδαχήν! Τόσον ἐπιτυχῶς ἐργάζεται ἐνίοτε ἡ κριτική. Ὡς πρὸς τὰς πηγὰς τῆς Διδαχῆς, ἀποδεικνύει ὁ Βρυέννιος διὰ παραβολῆς τῶν παραλλήλων χωρίων, ὅτι ὡς τοιαῦται ἐχρησίμευσαν τῷ συγγραφεῖ τῆς διδαχῆς αἱ Γραφαί, ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα καὶ ὁ ποιμὴν τοῦ Ἑρμᾶ. Ἐν τέλει ὁ ἐκδότης δίδωσιν ἐν τοῖς προλεγομένοις περίληψιν τῶν περιεχομένων τῆς Διδαχῆς. Αὕτη πραγματεύεται πρῶτον περὶ τῶν δύο ὁδῶν (α' – γ'), τῆς ὁδοῦ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ὁδοῦ τοῦ θανάτου, δίδουσα τοῖς ἀναγνώσταις τὰ ἀναγκαῖα ἠθικὰ παραγγέλματα, ὅπως ἀκολουθήσωσι μὲν τὴν ἀρετήν, φύγωσι δὲ τὴν κακίαν. Τὸ μέρος τοῦτο εἶναι ἁπλῆ πρακτικὴ περίληψις τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς ἐπὶ τῇ βάσει πρὸ πάντων τῆς ἐπὶ τοῦ ὄρους ὁμιλίας τοῦ Κυρίου. Δεύτερον πραγματεύεται περὶ λατρείας (ζ' - ι' καὶ ιδ'), τουτέστι περὶ τοῦ βαπτίσματος, περὶ προσευχῆς, περὶ εὐχαριστίας, καὶ περὶ τοῦ πῶς δέον ἄγειν τὴν ἡμέραν τοῦ Κυρίου. Τρίτον ποιεῖται λόγον περὶ διοικήσεως τῆς ἐκκλησίας (ια' - ιγ' καὶ ιε'), δηλαδὴ περὶ ἀποστόλων καὶ ἐννοεῖ τοὺς κηρύττοντας τὸν λόγον ἢ

εὐαγγελιστὰς ἄλλως καλουμένους, περὶ προφητῶν καὶ διδασκάλων, τῶν μετὰ προφητικοῦ δῆλα δὴ ἐνθουσιασμοῦ λαλούντων ἐν ταῖς συνάξεσι τῶν χριστιανῶν τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ διδασκόντων τὸν λαόν, οἵτινες κατεῖχον τότε ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς λειτουργοῖς τὴν πρώτην θέσιν, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν λειτουργῶν, τῶν ἐπισκόπων καὶ διακόνων. Ἐν τῇ ἀρχαιοτάτῃ ἐκείνῃ ἐποχῇ, ὡς γνωστόν, οἱ πρεσβυτεροι ἐκαλοῦντο καὶ ἐπίσκοποι καὶ τἀνάπαλιν. Τὸ τέταρτον μέρος (κεφ. ιϛ') πραγματεύεται περὶ τοῦ μέλλοντος τῆς Ἐκκλησίας ἢ τῆς προσδοκωμένης παρουσίας τοῦ Κυρίου.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω τὰ προλεγόμενα περιέχουσιν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Minutae Codicis Hierosolymitani παρατηρήσεις λεπτομερεστάτας τοῦ Βρυεννίου ἐπὶ τοῦ ἐν τῷ ἱεροσολυμιτικῷ χειρογράφῳ κειμένου τῶν ἄλλοτε ὑπ' αὐτοῦ ἐκδοθεισῶν ἐπιστολῶν τοῦ Κλήμεντος, δι' ὧν ἐξακριβοῦται καὶ καθαρίζεται τελειότερον τὸ ἐκδοθὲν κείμενον. Εἰς τὴν ἐργασίαν ταύτην ἔλαβεν ἀφορμὴν ὁ Βρυέννιος ἐκ τῶν παρατηρήσεων τοῦ γερμανοῦ θεολόγου Ἴλγενφελδ, τοῦ ἐπιχειρήσαντος μετὰ ταῦτα πληρεστέραν ἔκδοσιν τῶν εἰρημένων ἐπιστολῶν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ εὑρεθὲν χειρόγραφον περιέχει καὶ σύνοψιν τῆς Π. Δ. ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου, ἥτις εἶναι μὲν ἐκδεδομένη ὑπὸ τοῦ Migne, ἀλλ' ἀτελῶς, συγκρίνει ὁ Βρυέννιος τὸ κείμενον τοῦ χειρογράφου πρὸς τὸ ἐκδοθὲν μέρος καὶ προσθέτει καὶ ἀνέκδοτον μέρος τῆς συνόψεως. Μέχρι τοῦδε ἔφθανεν ἡ ἐκδιδομένη σύνοψις εἰς τὸν προφήτην Ναούμ· τὸ χειρόγραφον τοῦ Βρυεννίου φθάνει μέχρι τοῦ προφήτου Μαλαχίου. Μετὰ ταῦτα ἐπισυνάπτει ἐκ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου κατάλογον τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ. ἑβραϊστὶ καὶ ἑλληνιστὶ καὶ σημείωσίν τινα περὶ τῶν παρὰ Ματθαίῳ καὶ Λουκᾷ γενεαλογιῶν τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Εἶτα ἕπεται αὐτὸ τὸ κείμενον τῆς Διδαχῆς τῶν δώδεκα ἀποστόλων. Τὸ κείμενον τοῦτο ὁ ἐκδότης ἐν σοφαῖς κριτικαῖς καὶ ἐξηγητικαῖς ὑποσημειώσεσιν ἑρμηνεύει, παραθέτων ὅμοια χωρία ἐκ τῶν Γραφῶν, τῶν συγγραμμάτων τῶν ἀποστολικῶν πατέρων καὶ ἄλλων ἀρχαίων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων καὶ διασαφηνίζων ἕκαστον χωρίον διὰ πάντων τῶν μέσων, ἅτινα χορηγοῦσι σήμερον ἡ χριστιανικὴ ἀρχαιολογία καὶ ἡ ἀρχαία ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία. Ἐν ταῖς σημειώσεσι ταύταις δεικνύει ἀληθῶς ὁ ἡμέτερος Βρυέννιος ἀκριβεστάτην γνῶσιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχαιότητος καὶ τῆς νεωτέρας θεολογικῆς ἐπιστήμης ἐπισπάσασαν τὸν θαυμασμὸν τῶν ξένων θεολόγων. Σημειοῖ

δὲ μετὰ ταῦτα πάντα τὰ χωρία τῶν ἁγίων Γραφῶν τὰ ἐν τῇ Διδαχῇ ἀναφερόμενα, παραθέτει ἀλφαβητικὸν πίνακα τῶν ἀξιολογωτέρων πραγμάτων ἐν τῇ Διδαχῇ καὶ τέλος ἐπισυνάπτει προσθήκας καὶ διορθώσεις εἰς τὰ προλεγόμενα καὶ τὸ κείμενον τῶν τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολῶν. Τοῦτο εἶναι τὸ περιεχόμενον τοῦ ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου ἐκδοθέντος βιβλίου.

Οὐδενὸς ἄλλου ἑλληνικοῦ βιβλίου ἡ δημοσίευσις ἤγειρεν, ὅσον γε ἡμῖν γνωστόν, τοσοῦτον τὸ ἐνδιαφέρον πανταχοῦ τοῦ πεπαιδευμένου κόσμου καὶ ἐποίησε τοσοῦτον κρότον, ὅσον ἡ τοῦ βιβλίου τούτου τοῦ Βρυεννίου. Πανταχοῦ ἐχαιρετίσθη μετὰ μεγάλης χαρᾶς ἡ δημοσίευσις τῆς Διδαχῆς ὡς σπουδαιοτάτου μνημείου τῆς ἀρχαιοτάτης χριστιανικῆς ἐποχῆς, ῥίπτοντος ἄφθονον φῶς εἰς τὰ τῆς καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πανάρχαίους ἐκείνους χρόνους. Πάντες οἱ γράψαντες περὶ τῆς ἐκδοθείσης Διδαχῆς, ἡμέτεροί τε καὶ ξένοι, ἀπεδέχθησαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς περὶ τοῦ εὑρεθέντος χειρογράφου γνώμας τοῦ ἐκδότου καὶ ἐθαύμασαν τὴν κριτικὴν δεινότητα αὐτοῦ καὶ τὴν ἄλλην πολυμάθειαν, ἣν ἤλεγξε διὰ τοῦ ἔργου του τούτου. Πρῶτος ἀνήγγειλε τὴν ὑπὸ τοῦ Βρυεννίου ἔκδοσιν τῆς Διδαχῆς ἐν τῇ πατριαρχικῇ «Ἀληθείᾳ» Κωνσταντινουπόλεως (12 Ἰανουαρίου 1884) ὁ καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν τῇ κατὰ Χάλκην θεολογικῇ Σχολῇ ἀρχιμανδρίτης Φιλάρετος Βαφείδης διὰ σπουδαίας διατριβῆς. Ὁ Βαφείδης ἀποδεχόμενος κατὰ τἆλλα τὰς ὑποθέσεις τοῦ Βρυεννίου περὶ τοῦ ἐν λόγῳ ἀποκρύφου ὡς πιθανωτάτας, διαφωνεῖ μόνον ὡς πρὸς τὸν χρόνον τῆς συγγραφῆς του, νομίζων ὅτι ἡ Διδαχὴ θὰ ἐγράφη οὐχὶ μετὰ τὸ 120, ἀλλὰ πρότερον· διότι ὁμιλεῖ περὶ ἐπισκόπων καὶ διακόνων, ὅπως πρὸ τοῦ Ἰγνατίου συνήθως ἀναφέρονται οἱ τακτικοὶ ἐκκλησιαστικοὶ λειτουργοί, οὐχὶ δὲ περὶ ἐπισκόπων, πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ὅπερ ἐγένετο μετὰ ταῦτα σύνηθες· ἔπειτα μνημονεύονται ἐν τῇ Διδαχῇ Ἀπόστολοι (δηλ. εὐαγγελισταὶ) καὶ προφῆται καὶ διδάσκαλοι, ὅπερ προσεγγίζει ἡμᾶς εἰς τὰς ἡμέρας τῶν Ἀποστόλων. Δὲν εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ παραδεχθῶμεν ὡς αἱρετικούς, οὓς πολεμεῖ ἡ Διδαχή, γνωστικοὺς τοῦ Β′ αἰῶνος (ἀντιτάκτας καὶ ἀντινομιστάς), ἀλλ' ἀρχαιοτέρους αἱρετικοὺς ἐκ τοῦ Α′ αἰῶνος ὁμοίων φρονημάτων, τοὺς Νικολαΐτας καὶ Βαλααμίτας καὶ τοὺς Ἑλκεσαίους (ἀκμάσαντας περὶ τὸ 100 ἔτος), καὶ ὡς ψευδοπροφήτας ἐννοουμένους ὁμοίως οὐχὶ τοὺς μοντανιστὰς τοῦ Β′ αἰῶ-

νος, ἀλλ' ἄλλους ἀρχαιοτέρους ἀναφερομένους ἐν τῇ Κ. Δ. Ὥστε ὁ χρόνος τῆς συγγραφῆς μᾶλλον ἠδύνατο νὰ ὁρισθῇ τὸ τέλος τοῦ Α' καὶ αἱ ἀρχαὶ τοῦ Β' αἰῶνος. Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ κ. Βαφείδου εὑρίσκομεν λίαν ὀρθὴν καὶ πιθανήν. Ἐκ τῶν θεολόγων τῆς Ἑσπερίας πρῶτος ἔγραψε περὶ τῆς Διδαχῆς ὁ Χάρνακ ὁ καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν Γεῖσεν ἐν τῇ Theol. Literaturzeitung (3. 1884), μεταφράσας αὐτὴν συγχρόνως εἰς τὸ γερμανικόν. Τῆς διατριβῆς του μετάφρασις κατεχωρίσθη ἐν τῇ «Ἀληθείᾳ.» Ὁ Χάρνακ θεωρεῖ ὡς συγγραφέα οὐχὶ χριστιανὸν ἐξ Ἰουδαίων, ἀλλὰ μᾶλλον χριστιανὸν ἐξ ἐθνικῶν. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη νομίζομεν ὅτι δυσκόλως δύναται νὰ ὑποστηριχθῇ ὑπὸ τοῦ περιεχομένου τῆς Διδαχῆς, ἥτις τὸν Χριστὸν παῖδα τοῦ Θεοῦ ἁπλῶς καὶ υἱὸν τοῦ Δαυὶδ ὀνομάζει, αἵτινες ἐκφράσεις ἁρμόζουσι μᾶλλον εἰς συγγραφέα ἀνήκοντα εἰς ἐξ Ἰουδαίων ἐκκλησίαν. Καὶ ὁ Χάρνακ δέχεται, ὅτι ἡ Διδαχὴ εἶναι ἀρχαιότατον ψευδεπίγραφον καὶ ὅτι ἐξ αὐτῆς προῆλθον αἱ Διαταγαί. Ὑποθέτει δέ, ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἔζη οὐχὶ ἐν Παλαιστίνῃ, ἀλλ' ἐν Αἰγύπτῳ διὰ τὴν συγγένειαν αὐτῆς πρὸς τὴν ἀλεξανδρινὴν ἐπιστολὴν τοῦ Βαρνάβα. Περὶ τῆς Διδαχῆς ἔγραψε καὶ ὁ Ἴλγενφελδ καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν Ἰένῃ ἐν τῷ λειψιανῷ Literar. Centralblatt (12.1884). Καὶ οὗτος ἀποδέχεται ὅτι εἶναι ἀρχαιοτάτη ἡ Διδαχή. Δὲν εὑρίσκει δὲ ἐν αὐτῇ ἑνότητα καὶ σύνδεσμον μεταξὺ τοῦ πρώτου μέρους (κεφ. 1—5 καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ 6), ὅπερ ἁρμόζει πρὸς κατηχουμένους, πρὸς ὃν σκοπὸν ἐχρησίμευεν ἡ Διδαχὴ κατὰ τὸν Ἀθανάσιον, καὶ τοῦ ἐπιλοίπου μέρους ἀπὸ τῶν λέξεων τοῦ 6 κεφ. «Περὶ δὲ τῆς βρώσεως.» Πρὸς ταῦτα ὀρθῶς ἀντιπαρετήρησεν ὁ Βαφείδης, ὅστις μετέφρασε καὶ τὴν βιβλιοκρισίαν ταύτην ἐν τῇ Ἀληθείᾳ, ὅτι τὴν ἑνότητα ὑποδεικνύουσι λίαν σαφῶς αἱ ἐν ἀρχῇ τοῦ 7 κεφ. λέξεις: «Ταῦτα πάντα προειπόντες κλ.» Ὁ Ἴλγενφελδ ἐξέδοτο τὴν Διδαχὴν μετ' ἰδίων παρατηρήσεων ἐν τῇ συλλογῇ Novum Testamentum extra canonem receptum fasc. IV'. Χαρακτηρίζει δὲ τὴν Διδαχὴν ἐν τῇ παρούσῃ μορφῇ ὡς ὑπὸ μοντανιστικῆς χειρὸς διεσκευασμένην. Ἐν τῇ Ἀληθείᾳ κατεχωρίσθησαν καὶ πολλαὶ ἄλλαι κρίσεις γενόμεναι περὶ τῆς Διδαχῆς ἐν Γερμανίᾳ, ἐν Γαλλίᾳ, ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Ἀμερικῇ. Ὁ Λούθαρδ ὁ γνωστὸς λουθηρανὸς θεολόγος ἐν Λειψίᾳ ἔγραψε περὶ αὐτῆς ἐν τῇ Allgem. Evang. Luther. Kirchenzeitung (9, 1884) καὶ μετέφρασεν αὐτὴν ἐκ νέου εἰς τὸ γερμανικόν. Καὶ ὁ Λούθαρδ ἀνάγει τὴν συγγρα-

φὴν εἰς ἀρχαιοτέραν ἐποχὴν ἢ ὁ Βρυέννιος, πρὸ τῆς ἐμφανίσεως δηλαδὴ τοῦ μοντανισμοῦ, θεωρεῖ δὲ πιθανώτερον ὅτι ὁ συγγραφεὺς ἔζη ἐν Παλαιστίνῃ ἢ ἐν Αἰγύπτῳ, διότι ὁμιλεῖ περὶ «σίτου ἐπὶ τῶν ὀρέων,» ὅπερ δὲν ἁρμόζει περὶ Αἰγύπτου λεγόμενον. Ἐγράφη δὲ κατ' αὐτὸν παρὰ χριστιανοῦ ἐξ Ἰουδαίων πρὸς τοὺς ἐξ ἐθνικῶν χριστιανούς. Περὶ τῆς Διδαχῆς ἔγραψε καὶ ὁ καθολικὸς θεολόγος Φοὺγκ ἐν Τυβίγγῃ ἐν τῇ Literarische Rundschau (4, 1884), δεχόμενος καὶ οὗτος τὰς πλείστας γνώμας τοῦ Βρυεννίου. Μόνον δὲν παραδέχεται, ὅτι αἱ διαταγαὶ αἱ ἐκ τῆς Διδαχῆς γενόμεναι ἐγράφησαν ὑπὸ ἀρειανοῦ τῷ 320—340, νομίζων πιθανώτερον, ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν ἤκμασε πρὸ τοῦ ἀρειανισμοῦ, διότι οὐδόλως ἀναφέρει τοῦτον καὶ διότι διατάσσει τὴν τέλεσιν τοῦ Πάσχα μετὰ τῶν Ἰουδαίων, ὅπερ δὲν ἠδύνατο νὰ πράξῃ μετὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ σύνοδον (μετὰ τὸ 325), τὴν καταδικάσασαν τὰ ἰουδαΐζοντα ταῦτα ἔθιμα. Ἐν Γαλλίᾳ ὁ Δουσέσν, καθηγητὴς τῆς θεολογίας ἐν Παρισίοις, ἐν τῷ Bulletin critique (1 Μαρτίου 1884) ὑπὸ τὸν τίτλον: «Καὶ ἕτερος ἀποστολικὸς πατήρ,» μεταφράζει εἰς τὸ γαλλικὸν τὴν Διδαχήν, ἧς ἀποδέχεται τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὴν μεγάλην σημασίαν. Ἡ φήμη τοῦ νέου θεολογικοῦ εὑρήματος ἔφθασε καὶ εἰς τὸν νέον κόσμον. Ὁ ἐν τῷ Ἀνδοβέρῳ τῆς Ἀμερικῆς καθηγητὴς τῆς θεολογίας Σμὴθ ἐν τῷ περιοδικῷ The Andover Review (April 1884) ἔγραψε περὶ τῆς Διδαχῆς, ἐκφράσας τὴν γνώμην, ὅτι καὶ ἡ Διδαχὴ καὶ ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Βαρνάβα, ἥτις εἶναι ἀρχαιοτέρα αὐτῆς, ἤντλησαν τὴν ὕλην αὐτῶν ἐκ τῆς αὐτῆς πηγῆς, τῆς περιφορικῆς δηλαδὴ διδασκαλίας περὶ τῶν δύο ὁδῶν, ἥτις κατ' αὐτὸν θὰ ἦτο ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις λίαν συνήθης. Ἐν Ἀμερικῇ μετέφρασεν εἰς τὸ ἀγγλικὸν τὴν Διδαχὴν ὁ Στάρβουκ, βιβλιοκρισία δὲ περὶ αὐτῆς ἐδημοσιεύθη καὶ ἐν τῇ The Independent τῆς Νέας Ὑόρκης καθὼς καὶ ἄλλη νέα μετάφρασις. Ἐν Ἀγγλίᾳ μετέφρασε τὴν Διδαχὴν ὁ λόγιος Γόρδων ἐν τῇ The christian life (3 Μαΐου 1884), ὁ δὲ Στόκες ἐδημοσίευσεν ἐν τῇ «Συγχρόνῳ Ἐπιθεωρήσει» τοῦ Λονδίνου πραγματείαν περὶ αὐτῆς, ἐν ᾗ ἐγκωμιάζων θερμῶς τὸν Βρυέννιον λέγει, κατὰ τὴν μετάφρασιν τῆς Ἀληθείας, ὅτι «ὁ Βρυέννιος παρήγαγε πραγματείαν, ἥτις ἀποδεικνύει ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Εὐσεβίου ζῇ ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ, καὶ ὅτι Ἕλλην κληρικὸς δύνα-

ται νὰ ἦναι ἴσος πρὸς τοὺς νεωτέρους Γερμανούς, Γάλλους, καὶ Ἄγγλους ἐπιστήμονας. »

Τοιοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Νικομηδείας Βρυεννίου ἐκδοθὲν πολύτιμον σύγγραμμα καὶ τοσοῦτος περὶ αὐτοῦ ἐγένετο λόγος ἐν τῷ τύπῳ πασῶν τῶν πεπολιτισμένων χωρῶν. Ὁ Βρυέννιος ὁμολογουμένως καὶ διὰ τοῦ ἔργου του τούτου ὡς καὶ διὰ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῶν τοῦ Κλήμεντος ἐπιστολῶν, ἐτίμησεν ἑαυτὸν καὶ τὴν νεαρὰν ἡμῶν θεολογικὴν ἐπιστήμην ἐνώπιον τῶν ἀλλοεθνῶν πεπαιδευμένων. Διὸ ἀπὸ καρδίας συγχαίρομεν αὐτῷ, εὐχόμενοι ταχέως νὰ ἴδωμεν καὶ ἄλλα ἐπιστημονικὰ αὐτοῦ ἔργα.

16.

Η ΠΡΟΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

ΠΕΡΙ ΜΙΣΘΟΔΟΣΙΑΣ ΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΩΝ*

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος προέβη πρὸ μικροῦ εἰς σπουδαιότατόν τι βῆμα ἀφορῶν εἰς τὸ μέλλον τοῦ κλήρου τῆς Ἑλλάδος, εἰς πρᾶξιν, ἥτις καθ' ἡμᾶς εἶναι ἡ σπουδαιοτέρα πρᾶξις αὐτῆς ἀπὸ τῆς συστάσεώς της, ἤτοι ἀπὸ τοῦ 1833. Ἡτοίμασε δηλ. καὶ προὔτεινε τῇ κυβερνήσει σχέδιον, δι' οὗ ὑπέδειξε πῶς δύναται νὰ συστῇ ταμεῖον ἐκκλησιαστικόν, ἐξ οὗ νὰ μισθοδοτηθῇ ἅπας ὁ κλῆρος, καὶ πῶς οὕτω δύναται νὰ ἐξέλθῃ ὁ κλῆρος ἡμῶν ἀπὸ τῆς οἰκτρᾶς ἀληθῶς θέσεως, ἐν ᾗ εὑρίσκεται καὶ καταστῇ ἄξιος τοῦ ὑψηλοῦ αὐτοῦ προορισμοῦ. Τὸ ταμεῖον τοῦτο κατὰ τὴν πρότασιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἠδύνατο νὰ συστῇ, ἐὰν πρῶτον διὰ νόμου ὡρίζετο, ἵνα ἑκάστη ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος οἰκογένεια προςφέρῃ ὑπὲρ αὐτοῦ κατ' ἔτος δραχμὰς 5. Ἐπειδὴ δὲ ὑπολογίζονται ἐν συνόλῳ τοὐλάχιστον 300 χιλιάδες ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν ἐν ἅπαντι τῷ κράτει, ὁ πόρος οὗτος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου θὰ ἔφθανε τὸ $1\,^1/_2$ ἑκατομμύριον δραχμῶν. Κατὰ τὸν νόμον αἱ πτωχαὶ οἰκογένειαι ἠδύναντο νὰ ἐξαιρεθῶσι, τοιουτοτρόπως δὲ ἡ εἰςφορὰ αὕτη δὲν θὰ ἐπεβάρυνε τὴν ἄπορον τάξιν καὶ θὰ ἦτο οἱονεὶ ἑκουσία. Τὸ ἐκ τῶν ἀπόρων δὲ οἰκογενειῶν προερχόμενον ἔλλειμμα θὰ ἀνεπληροῦτο ἐκ τῶν ἑκουσίων συνεισφορῶν τῶν πλουσιωτέρων, αἵτινες βεβαίως θὰ ὑπερέβαινον τὸ ὡρισμένον ὡς ἐλάχιστον ποσὸν τῶν 5 δραχμῶν κατ' ἔτος. Σημειωτέον δὲ ὅτι ἡ διὰ νόμου ἐπιβολὴ τῆς εἰςφορᾶς ταύτης τῶν 5 δραχμῶν δὲν θὰ ἦτο κυρίως ἐπιβάρυνσις τοῦ λαοῦ διὰ νέου βάρους· διότι ἤδη ὁ λαὸς ἐν τοῖς πλείστοις μέρεσι τῆς Ἑλλάδος κατ' ἔτος προςφέρει ἐκ τῶν προϊόντων τῆς γῆς ὡρισμένον ποσὸν εἰς τοὺς ἱερεῖς. Ἡ ἐκ σίτου ἢ ἄλλων προϊόντων εἰςφορὰ αὕτη ἤθελε παύσει, ὁριζομένης τῆς τῶν 5 δραχμῶν κατ' ἔτος. Δεύ-

---

* Ἡ διατριβὴ αὕτη ἀνεγνώσθη ἐν τῇ συνεδρίᾳ τοῦ «Συλλόγου Παρνασσοῦ» τῆς 21 Δεκεμβρίου τοῦ 1882.

τερος πόρος ὁρίζεται τὸ ἐκ τῶν κατὰ τὸ 1834 διαλυθεισῶν μονῶν ἐτήσιον εἰσόδημα ἐκ 240 χιλ. δραχμῶν, τὸ ὁποῖον εἰσπράττει νῦν ἡ κυβέρνησις καὶ ἐξ οὗ μισθοδοτοῦνται νῦν οἱ ἀρχιερεῖς καὶ οἱ ἱεροκήρυκες, οἵτινες τοῦ λοιποῦ ἤθελον μισθοδοτεῖσθαι ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου. Τρίτος πόρος προσδιορίζεται ἐν 5 τοῖς $^0/_0$ ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν διατηρουμένων μοναστηρίων, ὅπερ ὑπολογίζεται εἰς 100 περίπου χιλ. δραχμῶν. Ἐκτὸς τούτων θὰ εἶχε βεβαίως τὸ ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον καὶ ἐκτάκτους δωρεὰς πλουσίων εὐσεβῶν. Τοιουτοτρόπως ἠδύνατο νὰ σχηματισθῇ ταμεῖον ἐκκλησιαστικὸν ἔχον εἰσόδημα ἐπὶ μὲν τοῦ παρόντος ὑπὲρ τὰ 2 ἑκατομμύρια δραχμῶν κατ' ἔτος, βραδύτερον δὲ καὶ πλειότερον. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος προστίθησιν, ὅτι, σχηματιζομένου τοῦ ταμείου, θὰ ἔπαυεν ἀναγκαίως ἡ χειροτονία ἀγραμμάτων ἱερέων, καὶ μόνον νέοι φέροντες δίπλωμα μιᾶς τῶν θεολογικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν σχολῶν τοῦ κράτους ἤθελον τοῦ λοιποῦ χειροτονεῖσθαι. Καὶ οἱ μὲν ἔχοντες δίπλωμα τοῦ Πανεπιστημίου θὰ ἐλάμβανον μηνιαῖον μισθὸν 200 φράγκων, οἱ δὲ τῆς Ῥιζαρείου σχολῆς 150, καὶ οἱ τῶν ἄλλων σχολῶν, οἵτινες θὰ ἐχρησίμευον διὰ τὰς κωμοπόλεις καὶ τὰ χωρία 100. Οἱ δὲ νῦν ὑπάρχοντες, ὅπως καὶ αὐτῶν ἡ θέσις βελτιωθῇ καὶ παύσῃ καὶ αὐτῶν ὁ ἐξευτελισμός, ὁρίζεται νὰ λαμβάνωσι καὶ οὗτοι 60 δραχμὰς κατὰ μῆνα, ἕως οὗ ἐκλίπωσι κατὰ μικρόν. Μετὰ τὸν ὁρισμὸν τοῦ μισθοῦ θὰ ἔπαυον πάντα ἐκεῖνα τὰ ἐξευτελιστικὰ μέσα τοῦ πορισμοῦ, τὰ ὁποῖα σήμερον ταπεινοῦσι τὸν ἡμέτερον κλῆρον, θὰ ἔμενον ὅμως τὰ ἄλλα τυχηρὰ εἰσοδήματα τὰ μὴ προσβάλλοντα τὴν ἀξιοπρέπειαν τοῦ ἱερατείου, οἷον τὰ ἐκ τῶν βαπτίσεων, γάμων καὶ κηδειῶν καὶ τοιούτων ἱεροτελεστιῶν. Τοιουτοτρόπως ἤθελε καταστῇ δυνατόν, ἵνα ὁ ἐφημέριος ζῇ ἀξιοπρεπῶς, καὶ θὰ ἐξευρίσκετο τέλος ὁ τρόπος, δι' οὗ θὰ ἀνυψοῦτο ἡ θέσις τοῦ κλήρου καὶ θὰ ἔπαυε τὸ πάντων ἐντιμότατον ἔργον νὰ θεωρῆται τὸ πάντων εὐτελέστατον καὶ ταπεινότατον. Πᾶς νέος εὖ ἠγμένος καὶ εὐπαίδευτος ἐν τῷ μέλλοντι, ὅστις ἤθελεν αἰσθανθῇ ἐν τῇ καρδίᾳ του ζωηρὸν θρησκευτικὸν αἴσθημα, βλέπων ὅτι ἀσπαζόμενος τὸ κληρικὸν στάδιον, οὐ μόνον δὲν θὰ ἔτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ λιμοκτονήσῃ καὶ ἐξευτελισθῇ, ὅπως σήμερον συμβαίνει τοῖς ἱερεῦσιν, ἀλλὰ καὶ νὰ τιμηθῇ, καὶ νὰ ζήσῃ ἀξιοπρεπῆ καὶ ἀνεξάρτητον βίον, ἤθελε προθύμως καταταχθῇ εἰς τὰς τάξεις τοῦ κλήρου, καὶ οὕτω θὰ ἐβλέπομεν ἐντὸς ὀλίγου χρόνου τὸν κλῆρον ἡμῶν μορφούμενον καὶ ἀνυψούμενον καὶ τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν ἀνα-

γεννωμένην, τὴν δὲ εὐσέβειαν παρὰ τῷ λαῷ ἡμῶν ἀναθάλλουσαν πάλιν καὶ ἐπικρατοῦντα παρ' αὐτῷ ἤθη χρηστότερα καὶ αὐστηρότερα. Ἡ ἰδέα τῆς εἰρημένης προτάσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὑπῆρξεν ἀρίστη, ὀφείλεται δὲ ἔπαινος μέγιστος εἰς τὰ μέλη αὐτῆς τὰ συλλαβόντα καὶ προτείναντα τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος σχέδιον, τὸ ἐπαγγελλόμενον καθ' ἡμᾶς τὴν ὁριστικὴν βελτίωσιν τοῦ ἡμετέρου κλήρου καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀναγέννησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Μέχρι τῆς σήμερον εἴχομεν μόνον θεολογικὰς σχολάς, ἀλλ' ὀλίγοι τῶν ἐν αὐταῖς ἐκπαιδευομένων εὐλόγως ἀπεφάσιζον νὰ ἀσπασθῶσι τὸ κληρικὸν στάδιον, τὸ ὁποῖον ἀφεύκτως ἤθελεν ὁδηγήσει αὐτοὺς εἰς τὴν ἔνδειαν καὶ τὸν ἐξευτελισμόν. Συσταινομένου ὅμως ταμείου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀσφαλιζομένου τοῦ μέλλοντος τῶν ἐφημερίων, θὰ λειτουργήσωσι καρποφόρως καὶ αἱ παρ' ἡμῖν θεολογικαὶ σχολαί. Διὰ ταῦτα συγχαίρομεν ἀπὸ καρδίας τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ἐπὶ τῇ προτάσει αὐτῆς, ἐπαναλαμβάνοντες, ὅτι ἀπὸ τοῦ 1833, ἀφ' ὅτου ἔχομεν Ἱερὰν Σύνοδον, δὲν ἐξῆλθε σπουδαιότερον ἔγγραφον ἐκ τοῦ γραφείου αὐτῆς τοῦ ἐγγράφου τοῦ περιέχοντος τὴν εἰρημένην πρότασιν.

Ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ, ὅτι ἐγένετο ἡ εἰρημένη πρότασις περὶ σχηματισμοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου καὶ μισθοδοσίας κλήρου κεκτημένου ἐπιστημονικὰ προσόντα. Πρέπει ἡ πρότασις νὰ πραγματοποιηθῇ, καὶ τότε ἡ χαρὰ ἡμῶν τῶν ποθούντων τὴν ἀνύψωσιν τοῦ κλήρου καὶ τὴν θρησκευτικὴν μόρφωσιν τοῦ λαοῦ θὰ ἦναι πλήρης. Ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἆρά γε ἐλπίδες περὶ τῆς πραγματοποιήσεως τῆς μεγάλης ταύτης ἰδέας τῆς οὕτως ἐπισήμως παρὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου προταθείσης; Τοῦτο ἐξαρτᾶται ἐκ δύο τινῶν, πρῶτον ἐκ τῆς ἐπιμονῆς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ τῶν διευθυνόντων αὐτὴν καὶ δεύτερον ἐξ ὑπουργείου ἐμφορουμένου ὑπὸ εἰλικρινοῦς ἀγάπης πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ ὑπὸ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος ὑπὲρ τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀφοῦ ἅπαξ ἐπισήμως ἐκήρυξεν ὅτι θεωρεῖ ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ μισθοδοτηθῇ ὁ κλῆρος, ἀφοῦ πρῶτον ὁρισθῶσι τὰ ἐπιστημονικὰ προσόντα αὐτοῦ, πρέπει νὰ ἐγκολπωθῇ θερμῶς τὴν ἰδέαν ταύτην, μεθ' ἧς συνδέεται τὸ μέλλον καὶ ἡ ἀνύψωσις τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν καὶ τὸ ἐθνικὸν ἐν γένει μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ πᾶν ἔργον ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τιθεμένη, νὰ ἔχῃ πάντοτε πᾶσαν αὐτῆς τὴν ψυχὴν ἐστραμμένην καὶ πᾶσαν τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς συγκεντρωμένην εἰς τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς. Οὐ μόνον δὲ ἡ παροῦσα

σύνοδος, ἀλλὰ καὶ αἱ ἑπόμεναι δέον νὰ ὑπομιμνήσκωσι πολλάκις ἐντόνως ταῖς κατὰ καιροὺς κυβερνήσεσι τὴν σπουδαίαν ταύτην πρότασιν καὶ νὰ ζητῶσι παρ' αὐτῶν τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς, δεικνύουσαι ὅτι ἐνόσῳ ὁ κλῆρος τῶν ἐφημερίων ὁ ἐρχόμενος εἰς ἄμεσον συνεπαφὴν μετὰ τοῦ λαοῦ καὶ ἔχων κυρίως εἰς χεῖράς του τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν αὐτοῦ μένει ἀπαίδευτος καὶ ἐξηυτελισμένος, ἡ ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι θὰ διατελῇ ἐν οἰκτρᾷ καταστάσει, ὁ δὲ λαὸς θέλει μένει σχεδὸν ἄνευ θρησκείας καὶ θέλει ὁσημέραι ἀποβαίνει ἀσεβέστερος καὶ φαυλότερος. Ἄνευ τῆς ὑποδεικνυομένης μερίμνης περὶ τῶν ἐφημερίων ἡ διατήρησις σχολῶν θεολογικῶν, δι' ἃς τοσαῦτα δαπανῶνται, εἶναι ματαία· αὐτὴ δὲ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐνόσῳ ἡ Ἑλλὰς μένει ἄνευ μεμορφωμένου κατωτέρου κλήρου, οὐδένα ἐκπληροῖ σπουδαῖον σκοπόν. Οὐδὲν ὠφελεῖ, ὅτι ἐλήφθη πρόνοιά τις, ὥστε ὁπωσδήποτε εὐπαίδευτοι ἄνδρες νὰ καταλαμβάνωσι τὰς θέσεις τῶν ἀρχιερέων καὶ ἱεροκηρύκων. Ὁ ἐπίσκοπος ὑπάρχει κυρίως ἵνα διευθύνῃ τὸν κλῆρον· τὰ ὄργανα αὐτοῦ εἶναι οἱ ἐφημέριοι. Μὴ ὑπαρχόντων ἐφημερίων καταλλήλων οὐδὲν κατορθοῖ ὁ ἐπίσκοπος. Ὡσαύτως καὶ ὁ ἱεροκῆρυξ ὁ κηρύττων ἐν ὁλοκλήρῳ νομῷ ὀλίγην δύναται νὰ προξενήσῃ ὠφέλειαν, μὴ ἐπαρκῶν φυσικῷ τῷ λόγῳ εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τῶν κατοίκων ὁλοκλήρου τοῦ νομοῦ. Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱεροκήρυκες δύνανται νὰ ὠφελῶσι πολὺ, ὅταν ὁ λαὸς ἦναι παρεσκευασμένος ὑπὸ τῶν ἐφημερίων καὶ προπεπαιδαγωγημένος θρησκευτικῶς. Ὁ λαὸς κυρίως προσμένει πανταχοῦ νὰ ὁδηγηθῇ καὶ στηριχθῇ εἰς τὴν εὐσέβειαν παρὰ τοῦ ἐφημερίου του. Οὗτος εἶναι ὁ ἄμεσος καὶ πρῶτος διδάσκαλος τῆς θρησκείας καὶ εὐσεβείας πρὸς αὐτὸν, ὁ πνευματικὸς πατὴρ πάσης οἰκογενείας, ὁ παρηγορῶν αὐτὴν ἐν ταῖς θλίψεσι τοῦ βίου, ὁ στηρίζων αὐτὴν ἐν ταῖς δειναῖς περιστάσεσιν, ὁ ποδηγετῶν αὐτὴν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς ἀρετῆς. Τοιουτοτρόπως ὀφείλουσιν οἱ Συνοδικοὶ καταδεικνύοντες τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνυψώσεως τῶν ἐφημερίων νὰ ἐπιδιώκωσι τὴν πραγματοποίησιν τῆς γενομένης προτάσεως. Καὶ ἐὰν δὲ κυβερνήσεις τινὲς δείξωσιν ἀδιαφορίαν πρὸς τὴν φωνὴν αὐτῶν, θὰ εὑρεθῇ ὅμως, ἂς ἐλπίσωμεν, ἐν τῷ μέλλοντι καὶ τοιαύτη κυβέρνησις, ἥτις νὰ ἐννοήσῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς προτάσεως ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, καὶ νὰ ἀποφασίσῃ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς. Πρὸ πάντων δὲ τὸ μέγα ἔργον δύναται νὰ κατορθωθῇ, ἐὰν ὁ πανιερώτατος μητροπο-

λίτης Ἀθηνῶν ὁ καὶ διαρκὴς τῆς Ἰ. Συνόδου πρόεδρος καὶ ἡ ψυχὴ αὐτῆς, ἐγκολπωθῇ τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ ἀφοσιωθῇ ἀπὸ καρδίας καὶ ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὴν πραγματοποίησιν αὐτῆς, Ἡ ἀξιοπρεπὴς ἀποκατάστασις παντὸς τοῦ κλήρου καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μόρφωσις αὐτοῦ ἐάν ποτε γίνωσι πράγματα παρ' ἡμῖν, θὰ ἦναι μέγα γεγονὸς ἐν Ἑλλάδι καὶ θὰ ἔχῃ σπουδαιότατα ἀποτελέσματα ἐπὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐὰν ὁ παν. μητροπολίτης κατορθώσῃ τὸ μέγα τοῦτο ἔργον, καὶ τοῦτο μόνον θὰ ἀρκέσῃ νὰ ἀπαθανατίσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ, ἡ δὲ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς θὰ μνημονεύῃ πάντοτε μετ' ἐπαίνων τὸ ὅτι ἐπὶ Προκοπίου μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἤρξατο ἡ ἀνακαίνισις τῆς ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι, ἐσώθη ὁ κλῆρος αὐτῆς ἀπὸ τοῦ ἐξευτελισμοῦ καὶ τῆς ἀμαθείας καὶ ὑψώθη εἰς τὴν πρέπουσαν αὐτῷ κοινωνικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν περιωπήν. Κατορθώσατε τοῦτο, πανιερώτατε, καὶ θὰ ἔχητε τὸν ἔπαινον οὐ μόνον τῆς παρούσης ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπερχομένων γενεῶν! Καταστήσατε τοῦτο τὸ ὄνειρον τοῦ βίου ὑμῶν, τὸν κύριον πόθον τῆς καρδίας ὑμῶν, τὸν μόνον σκοπὸν τῶν ἐνεργειῶν ὑμῶν. Μεταχειρίσθητε πᾶσαν τὴν ὡς ἐκ τῆς θέσεώς σας σημαίνουσιν ἐνέργειαν ὑμῶν καὶ πᾶσαν τὴν ὑψηλὴν ὑμῶν ἐπιρροὴν παρὰ τῷ ἀνωτάτῳ ἄρχοντι, παρὰ τοῖς ἑκάστοτε ὑπουργοῖς, παρὰ τοῖς βουλευταῖς καὶ πᾶσι τοῖς ἰσχύουσι καὶ θέλετε βεβαίως ἐπὶ τέλους πείσει αὐτοὺς νὰ ἔλθωσιν ἀρωγοὶ τῆς ἐκκλησίας καὶ ἐκτελέσωσιν ἔργον μεγάλως μέλλον νὰ ὠφελήσῃ οὐ μόνον τὴν ἐκκλησίαν ἀλλὰ καὶ τὸν ἑλληνικὸν λαόν!

Ἔπειτα ἐξαρτᾶται ἡ πραγματοποίησις τῆς προτάσεως καὶ ἐξ ὑπουργείου ἀποδεχομένου αὐτὴν καὶ ἀποφασίζοντος τὴν ἐκτέλεσίν της. Ἀγνοοῦμεν τί θὰ πράξῃ τὸ παρὸν ὑπουργεῖον περὶ τοῦ προκειμένου, δὲν θέλομεν δὲ νὰ πιστεύσωμεν ὅπερ λέγεται, ὅτι οὐ μόνον ἐδέχθη δῆθεν ψυχρῶς τὴν γενομένην πρότασιν, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἵνα καταστήσῃ τὴν πραγματοποίησίν της ἀδύνατον, ἔσπευσε νὰ ὑποβάλῃ εἰς τὴν ἐπιψήφισιν τῆς βουλῆς νόμον περὶ συστάσεως ταμείου τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, διαθέτον ὑπὲρ αὐτοῦ τὸ ὑπὸ τῆς Συνόδου χάριν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου ὑποδειχθὲν 5 % ἐκ τῆς μοναστηριακῆς προσόδου. Τοῦτο μόνον γνωρίζομεν, ὅτι ἐπὶ τῇ ἀποφάσει τῆς κυβερνήσεως νὰ ὁρισθῇ εἰς τοιαύτην χρῆσιν τὸ εἰρημένον ποσὸν ἐκ τοῦ μοναστηριακοῦ εἰσοδήματος, τρία μέλη τῆς ἱερᾶς Συνόδου μετέβησαν εἰς

τὸ ὑπουργεῖον τῆς παιδείας, καὶ ἐξέφρασαν τὴν λύπην των[1]. Ὁ νόμος ὅμως μεθ' ὅλας τὰς παραστάσεις ταύτας καὶ τὴν διαμαρτύρησιν βουλευτῶν τινων ἐπεψηφίσθη. Καὶ μεθ' ὅλα ταῦτα ὅμως ἡμεῖς ἀγνοοῦμεν τί κυρίως τὸ ὑπουργεῖον σκέπτεται ὡς πρὸς τὴν πρότασιν τῆς Συνόδου. Φοβούμεθα ἐν τούτοις μὴ οὐ μόνον οἱ πολιτευόμενοι οἱ σήμερον τὰ κοινὰ διαχειριζόμενοι, ἀλλὰ καὶ τὰ ἄλλα πολιτικὰ κόμματα τὰ μέλλοντα κατόπιν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἀκούσωσι ψυχρῶς τὴν εἰρημένην πρότασιν περὶ τοῦ κλήρου, διότι εἶναι ἡμῖν γνωστὴ ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία ἡ παρὰ τοῖς πολιτικοῖς ἡμῶν κύκλοις ἐπικρατοῦσα καὶ ἡ ἔλλειψις ἐνδιαφέροντος ζωηροῦ ὑπὲρ τῆς ἀνυψώσεως τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ. Εἶναι δὲ λυπηρόν, ὅτι ἡ ἀδιαφορία αὕτη παρά τισι τῶν πολιτευομένων φθάνει μέχρι κεκηρυγμένης ἔχθρας καὶ ἀποστροφῆς πρὸς τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐκπαίδευσιν τοῦ λαοῦ. Εἶναι γνωστόν, ὅτι καὶ ἐν τῇ περυσινῇ βουλῇ καὶ ἐν τῇ τοῦ ἔτους τούτου ἐξεφράσθη παρὰ τῆς ἐπὶ τοῦ προϋπολογισμοῦ ἐπιτροπῆς ἡ γνώμη, χάριν δῆθεν οἰκονομίας νὰ καταργηθῶσιν αἱ θέσεις τῶν ἱεροκηρύκων καὶ τῶν καθηγητῶν τῶν ἱερῶν μαθημάτων ἐν τοῖς γυμνασίοις! Καὶ ἀπερρίφθη μὲν καὶ πέρυσι καὶ ἐφέτος πιστεύομεν ὅτι θέλει ἀπορριφθῇ ἡ πρότασις αὕτη, ἀλλὰ καὶ τὸ νὰ γίνῃ μόνον τοιαύτη πρότασις τί ἄλλο δεικνύει, εἰμὴ ὅτι πνεῦμα ἐχθρικὸν πρὸς τὴν θρησκείαν ἔχει εἰσχωρήσει μεταξὺ τῶν τάξεων τῶν πολιτευομένων παρ' ἡμῖν; Νὰ καταργηθῶσιν οἱ ἱεροκήρυκες, ἀντὶ νὰ πολλαπλασιασθῶσιν, εἰ δυνατόν, καὶ νὰ ἔχῃ ἑκάστη ἐπαρχία τὸν ἱεροκήρυκα αὐτῆς, ὅστις νὰ διδάσκῃ τὸν

1 Εἶναι μὲν ἱερὸς καὶ μέγας καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐνισχύσεως τῆς δημοτικῆς ἐκπαιδεύσεως, ἀλλ' ὁ ἐκκλησιαστικὸς πλοῦτος ἔπρεπε κατὰ πρῶτον λόγον νὰ δαπανηθῇ ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας, ἥτις ἀφέθη μέχρι τοῦδε ἐν τελείᾳ καταπτώσει. Ἡ δημοτικὴ καὶ ἄλλη ἐκπαίδευσις εἶναι ἀναγκαιοτάτη εἰς τὴν μόρφωσιν τῶν ἐθνῶν, ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ. Ἀπαιτεῖται καὶ δεύτερός τις παράγων πρὸς τοῦτο, ἡ διὰ τῆς ἐκκλησίας θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις τοῦ λαοῦ. Ἡ ἐν τῷ σχολείῳ ἠθικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις καρποφορεῖ, ὅταν ἡ ἐκκλησία προπαρασκευάζῃ τὸν παῖδα καὶ μετὰ ταῦτα δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτοῦ συμπληροῖ τὸ ἔργον τοῦ σχολείου. Τὸ σχολεῖον δὲν ἔχει ὑπὸ τὴν ἐπιρροήν του εἰ μὴ ἐπ' ὀλίγα ἔτη τὸν ἄνθρωπον, οὐδὲ εἶναι εὔκολον ὁλόκληρος ὁ λαὸς ἀνεξαιρέτως νὰ διδαχθῇ. Ἡ ἐκκλησία ἐπιδρᾷ ἠθικῶς καὶ θρησκευτικῶς ἐπὶ πάντας καὶ δι' ὅλου τοῦ βίου ἀπὸ τοῦ λίκνου μέχρι τοῦ τάφου.

λαὸν τὴν εὐσέβειαν καὶ νὰ ὁδηγῇ αὐτὸν εἰς τὴν ἀρετήν! Καὶ δὲν ἐννοοῦσιν οἱ ποιαύτας προτάσεις ποιοῦντες, ὅτι ἂν ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ὁσημέραι ἐξαχρειοῦται ἔτι μᾶλλον, ἂν τὰ ἐγκλήματα ἐπολλαπλασιάσθησαν, ἂν ἡ πίστις ἐξέλιπε καὶ ἡ ἀπάτη κατέλαβε τὴν θέσιν αὐτῆς, τοῦτο προῆλθε κυρίως ἐκ τῆς ἐξασθενήσεως τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος καὶ ἐκ τῆς ἐπικρατήσεως τῆς ἀσεβείας καὶ τῆς ἀπιστίας; Τὰ ἱερὰ μαθήματα νὰ καταργηθῶσιν ἐν τοῖς γυμνασίοις, ἐνῷ κυρίως ἔπρεπε μᾶλλον νὰ ἐνισχυθῶσι ταῦτα, διότι δι' αὐτῶν κυρίως δύναται νὰ μορφωθῇ τὸ ἦθος τῶν μαθητῶν καὶ νὰ πλασθῇ νέα ἠθικὴ γενεά! Εἶναι δυνατή ποτε ἡ μόρφωσις τῶν νέων ἄνευ θρησκείας; Ὁ λόγος, τὸν ὁποῖον φέρουσιν, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν νῦν ἱεροκηρύκων καὶ διδασκάλων τῶν ἱερῶν μαθημάτων εἶναι δῆθεν ἀνίκανοι, καὶ ἀληθὲς ἂν ἦτο τοῦτο, θὰ ἦτο ἄλογος καὶ ἀνάξιος ἀπαντήσεως. Δὲν εἶναι ἄξιοι, λέγετε, οἱ παρόντες ἱεροκήρυκες καὶ ἱεροδιδάσκαλοι; Φροντίσατε νὰ μορφώσητε καταλλήλους καὶ ἱκανούς. Τοῦτο ὑπαγορεύει ἡ στοιχειωδεστέρα λογική. Ἕνεκα τῆς τοιαύτης πανθολογουμένης θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας τῶν ἡμετέρων πολιτικῶν κύκλων θλιβόμεθα βαθέως προβλέποντες κακὰ ἀποτελέσματα ὡς πρὸς τὸ μέλλον τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡμεῖς τοὐλάχιστον ἔχομεν τὴν πεποίθησιν, ὅτι μόνοι ἐκεῖνοι οἱ λαοὶ δύνανται ἀσφαλῶς νὰ προοδεύσωσι καὶ νὰ ἔχωσι μέγα μέλλον, ὅσοι εἶναι θρησκευτικῶς καλῶς μεμορφωμένοι καὶ κέκτηνται ἤθη χρηστά. Λαοὶ ἀσεβεῖς καὶ ἀνήθικοι δὲν δύνανται νὰ ἀκμάσωσιν ἀληθῆ καὶ διαρκῆ ἀκμὴν καὶ στερεῶς νὰ προοδεύσωσιν. Ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ ὑγεία τῶν λαῶν. Ἐρωτήσατε τὴν ἱστορίαν τῶν λαῶν καὶ αὕτη θέλει διδάξει ὑμᾶς, ὅτι ἡ ἀληθὴς καὶ γνησία εὐσέβεια συνεπήγαγε πάντοτε καὶ τὴν ἠθικὴν ἐπίδοσιν τῶν ἐθνῶν καὶ ὅτι μετὰ τῆς ἠθικῆς συνεβάδισε πάντοτε καὶ τὸ μεγαλεῖον καὶ ἡ πολιτικὴ αὐτῶν ἀκμή. Τοὐναντίον μετὰ τῆς ἀσεβείας συνεισέφρησε πάντοτε καὶ ἡ ἀνηθικότης, ἡ ἔκλυσις τῶν ἠθῶν, καὶ μετὰ τῆς ἀπωλείας τῆς ἠθικῆς συναπωλέσθη καὶ ἡ ἐλευθερία. Ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς ἤρχισε νὰ διαφθείρηται μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῶν σοφιστῶν, οἵτινες διέσεισαν τὰς θρησκευτικὰς τοῦ λαοῦ πεποιθήσεις καὶ ἐζήτουν νὰ ἀποδείξωσι τὸν ἥττονα λόγον κρείτω καὶ τὸν κρείττονα ἥττω, τὸ ἀγαθὸν κακὸν καὶ τὸ κακὸν ἀγαθόν. Καὶ ἡ Ῥώμη δὲ ἤρχισε νὰ παρακμάζῃ, ὅταν τὰ ἀκόλαστα μυθολογήματα τῶν ξένων θρησκευμάτων καὶ αἱ ξέναι ἐν γένει ἰδέαι διαδοθεῖσαι ἐν

τῷ ῥωμαϊκῷ κράτει, ἐκλόνισαν τὴν πίστιν εἰς τοὺς ἀρχαίους τῆς Ῥώμης θεούς. Καὶ σήμερον δὲν εἶναι μεγάλοι μόνοι οἱ λαοὶ ἐκεῖνοι, παρ' οἷς ἡ θρησκεία εἶναι ἰσχυρὰ δύναμις, ἠθικῶς ἐξαγνίζουσα καὶ κρατύνουσα αὐτούς, οἱ βόρειοι γερμανοί, οἱ ἄγγλοι, οἱ τῆς βορείου Εὐρώπης ἐν γένει λαοὶ καὶ οἱ Ἀμερικανοί; Δὲν πάσχουσι δὲ τοὐναντίον πολιτικῶς καὶ δὲν ἀδυνατοῦσι νὰ ὑψωθῶσιν εἰς στερεάν τινα καὶ διαρκῆ πολιτικὴν εὐεξίαν οἱ καθολικοὶ λαοί, παρ' οἷς ἡ θρησκεία μόνον παρὰ τῷ ὄχλῳ διατηρεῖ κράτος τι, ὅπως κρατῇ αὐτὸν ἐν δεισιδαιμονίᾳ (ἥτις εἶναι διαστροφὴ τῆς ἀληθοῦς θρησκείας), ἐνῷ παρὰ πάσαις ταῖς ἀνωτέραις τάξεσι τοῦ λαοῦ ἐπικρατεῖ ἡ φοβερωτέρα ἀπιστία καὶ ἔχθρα πρὸς τὴν θρησκείαν; Εἶναι ἆρά γε πεπρωμένον καὶ ἡ Ἑλλὰς νὰ βαδίσῃ τὴν ὁδὸν ταύτην τῶν λατινικῶν φύλων; Ἀπευχόμεθα τοῦτο ἀπὸ καρδίας, διότι φρίττομεν ἐνώπιον τῶν ἐνδεχομένων ἀποτελεσμάτων τοιαύτης καταστάσεως.

Οἱ παρ' ἡμῖν πολιτευόμενοι οἱ ἀδιαφόρως ἢ ἐχθρικῶς πρὸς τὴν θρησκείαν διακείμενοι ἔπρεπε νὰ μὴ ἀγνοῶσι δύο μεγάλας ἀληθείας, ὅτι ἄνευ θρησκείας ἤθη χρηστὰ παρὰ τῷ λαῷ εἶναι ἀδύνατα, καὶ ὅτι ἄνευ ἠθῶν χρηστῶν πολιτικὸς ἐλεύθερος βίος τῶν ἐθνῶν εἶναι ὡσαύτως ἀδύνατος. Ἡ θρησκεία ἢ ἡ εὐσέβεια πρὸς τὸν Θεὸν εἶναι ἡ ῥίζα τῆς ἠθικῆς. Μεθ' ὅσα δὲ καὶ ἂν λέγωσιν οἱ ὑποστηρίζοντες τὴν ἀπὸ τῆς θρησκείας ἀνεξάρτητον ἠθικὴν εἶναι ἀναντίρρητον, ὅτι ἐν τῷ βίῳ καὶ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν εἶναι πάντοτε ἐσώτατα ἡνωμένα τὰ δύο ταῦτα, ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἠθική. Ὁ ἠθικὸς νόμος ὁ ἐν τῇ συνειδήσει ἑκάστου ἀνθρώπου ἐγγεγραμμένος, ἄνευ Θεοῦ νομοθέτου, δικαστοῦ καὶ ἐκτελεστοῦ αὐτοῦ εἶναι φαινόμενον ἀκατανόητον καὶ ἀπόλλυσι πᾶν κῦρος, εὐκολώτατα δὲ περιφρονεῖται καὶ καταπατεῖται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Πόθεν ὁ ἠθικὸς οὗτος νόμος, ὅστις δὲν ἐπεβλήθη ὑπὸ ἀνθρώπου τινός, οὐδὲ προῆλθεν ἐκ συμφωνίας τινὸς ἀνθρωπίνης, ἀλλ' ἵσταται ὑπεράνω τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν; Πόθεν ὁ νόμος οὗτος, ὅστις ἦτο τοιοῦτος πρὸ χιλιάδων ἐτῶν καὶ θέλει εἶναι τοιοῦτος καὶ μετὰ χιλιάδας; Δὲν μένει αἴνιγμα ἄνευ παραδοχῆς τοῦ Θεοῦ ὡς νομοθέτου αὐτοῦ, οὗτινος ἐκφράζει τὴν θέλησιν ἢ μᾶλλον τὴν οὐσίαν; Ἔπειτα ἡ εὐθύνη, ἣν αἰσθανόμεθα ὅτι φέρομεν πάντες ἐπὶ τῇ παραβάσει τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἔχει ἔννοιάν τινα ἄνευ μελλούσης ζωῆς καὶ ἄνευ ἀνωτέρας τινὸς δυνάμεως ἀσφαλιζούσης τὸ κῦρος τοῦ νόμου τούτου; Ἰδοὺ διὰ τί ὁ μέγιστος τῶν νεωτέρων φιλοσόφων, ὁ

Κάντιος, ἐθεώρησεν ὡς γνωστὸν ὡς ἀναγκαῖα αἰτήματα τῆς ἠθικῆς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἀθανασίαν. Οὕτω σκέπτεται ἀναγκαίως πᾶς ἄνθρωπος, ταύτην τὴν λογικὴν ἀκολουθεῖ πρὸ πάντων ὁ λαός. Πείσατε τὸν ἄνθρωπον τοῦ λαοῦ, ὅτι δὲν ὑπάρχει Θεὸς καὶ μέλλουσα ζωή, καὶ εἶναι ἀδύνατον νὰ κρατήσητε αὐτὸν ἀπὸ τῶν φοβερωτέρων ἐγκλημάτων. Τοῦτο ἠνάγκασεν ὡς γνωστὸν τὸν Ῥοβεσπιέρον κατὰ τὴν μεγάλην γαλλικὴν ἐπανάστασιν νὰ πείσῃ τὴν ἐθνικὴν σύνοδον νὰ ἀνακηρύξῃ ὅτι le peuple francais reconnait l'être suprême et l'immortalité de l'âme! ἤτοι ὁ γαλλικὸς λαὸς ἀναγνωρίζει τὸ ὑπέρτατον ὂν καὶ τὴν ἀθανασίαν τῆς ψυχῆς (1794). Ἡ ἄρνησις τῆς ὑπάρξεως τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ κατάργησις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, ἥτις εἶχε ψηφισθῆ ἐν τῇ ἐπαναστατικῇ μέθῃ τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, εἶχε μεταβάλει τὴν Γαλλίαν εἰς κοινωνίαν θηρίων κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς τρομοκρατίας. Περὶ τοῦ στενοῦ τούτου συνδέσμου τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἠθικῆς πραγματευόμενος ὁ Guizot ἐν ταῖς μελέταις αὐτοῦ περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, λέγει τὰ ἑξῆς· «Ἀπεδείξαμεν τὸ γεγονὸς τοῦτο ὅτι ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν εἶναι οὔτε ἐπίνοια, οὔτε σύμβασις ἀνθρωπίνη, οὔτε εἷς τῶν πεπρωμένων ἐκείνων νόμων, διὰ τῶν ὁποίων κυβερνᾶται ὁ ὑλικὸς οὗτος κόσμος. Εἶναι ὁ νόμος τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἐλευθέρου κόσμου, νόμος ἀνώτερος τοῦ κόσμου τούτου, ὅστις ἀναγνωρίζων αὐτόν, ἀναγνωρίζει ἑαυτὸν συγχρόνως ἐλεύθερον καὶ ὑποτεταγμένον. Τίς ὁ ποιητὴς τοῦ νόμου τούτου; Τίς τὸν ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἄνθρωπον, τοῦ ὁποίου αὐτὸς δὲν εἶναι ἔργον καὶ ὅστις κυβερνᾷ αὐτὸν χωρὶς νὰ τὸν ὑποδουλώσῃ; Ποῖος ἔθεσε τὸν νόμον τοῦτον ὑπεράνω τοῦ κόσμου, ὅπου παρέρχεται ὁ παρὼν βίος τοῦ ἀνθρώπου; Φανερῶς ὑπάρχει ἀνωτέρα ἐξουσία, ἀφ' ἧς πηγάζει ὁ ἠθικὸς νόμος, καὶ ἥτις ἀποκαλύπτει αὐτόν Μετὰ τοῦ κοινοῦ αὐτοῦ νοός, τὸν ὁποῖον ἕνεκα τῆς ἀσεβείας του καὶ τοῦ κυνισμοῦ του τόσον συχνάκις ἐλησμόνει, εἶπεν ὁ Βολταῖρος, ὁμιλῶν περὶ τοῦ ὑλικοῦ κόσμου, καὶ τῆς τάξεως, ἥτις βασιλεύει ἐν αὐτῷ· «Δὲν δύναμαι νὰ ὑποθέσω ὅτι τὸ ὡρολόγιον τοῦτο ὑπάρχει καὶ δὲν ἔχει τὸν ὡρολογοποιόν του.» Ἐν τῷ ἠθικῷ κόσμῳ πρόκειται περὶ πολὺ διαφορωτέρου πράγματος ἢ περὶ ὡρολογίου· δὲν ἔχομεν ἐνταῦθα ἐνώπιον ἡμῶν κατεσκευασμένην τινὰ καὶ κεκανονισμένην ἅπαξ διὰ παντὸς μηχανήν. Ὁ νόμος τῆς τάξεως, τ. ἔ. ὁ ἠθικὸς νόμος εἶναι ἀδιαλείπτως εἰς σύγκρουσιν μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης ἐλευθερίας· ἡ ἐλευθερία ἀναγνωρίζει τὸν ἠθικὸν νόμον, τὸν ὁποῖον δύναται νὰ πληρώσῃ ἢ νὰ παρα-

δῆ. Ὁ νόμος ἀποκαλύπτει τὸν ἀνώτατον νομοθέτην, τοῦ ὁποίου εἶναι ἡ νόησις καὶ ἡ θέλησις. Ὁ Θεὸς ἠθικὸς κύριος καὶ ὁ ἄνθρωπος πρόσωπον ἐλεύθερον ὑποκείμενον περιέχονται ὁμοῦ ἐν τῷ γεγονότι τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Ἐν τῷ ἠθικῷ τούτῳ νόμῳ μόνον εὗρεν ὁ Κάντιος τὸν Θεόν· εἶχεν ἄδικον νὰ μὴ εὑρίσκῃ αὐτὸν καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλ' ἀληθῶς ἐν τῷ ἠθικῷ νόμῳ, τῷ κανόνι τῆς ἠθικῆς ἐλευθερίας, φανεροῖ ὁ Θεὸς ἑαυτὸν τῷ ἀνθρώπῳ μετὰ ζωηροτέρας καὶ μᾶλλον ἀμέσου ἐναργείας. Καθὼς δὲ ὁ ἠθικὸς νόμος ἄνευ κυριάρχου νομοθέτου, ὅστις τὸν ἐπιβάλλει εἰς τὸν ἄνθρωπον, εἶνε ἐλλιπὲς καὶ ἀνεξήγητον γεγονός, ποταμὸς ἄνευ πηγῆς, ἐπίσης καὶ ἡ ἠθικὴ εὐθύνη τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου ἄνευ τοῦ ἀνωτάτου δικαστοῦ, ὅστις ἐφαρμόζει αὐτήν, εἶναι γεγονὸς ἀτελὲς καὶ ἀνεξήγητον, πηγὴ ἄνευ ἐκβολῶν, ἥτις ῥέει καὶ ἀφανίζεται, οὐδεὶς οἶδε, ποῦ! Καθὼς ὁ ἠθικὸς νόμος ἀποκαλύπτει τὸν ἠθικὸν νομοθέτην, οὕτως ἡ ἠθικὴ εὐθύνη ἀποκαλύπτει τὸν ἠθικὸν δικαστήν. Ὅπως ὁ ἠθικὸς νόμος δὲν δύναται νὰ συνταυτισθῇ μετ' οὐδενὸς ὑπὸ ἀνθρώπων ἐπινοηθέντος ἠθικοῦ νόμου, οὕτως αἱ κρίσεις αἱ παρὰ τῶν ἀνθρώπων γινόμεναι ἐν ὀνόματι τῆς ἠθικῆς εὐθύνης, δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ ἡ ἐντελῶς ἀληθὴς καὶ δικαία ἐκείνη κρίσις, οἵαν ἡ εὐθύνη αὕτη προσδοκᾷ καὶ ἐπικαλεῖται. Ἡ ἠθικὴ εὐθύνη ἀπαιτεῖ ἀνωτέραν τινὰ ἄπταιστον ἱκανοποίησιν. Τοιουτοτρόπως, καθὼς ὁ Θεὸς ἐν τῷ ἠθικῷ νόμῳ περιέχεται ὡς ἀρχικὸς ποιητής του, οὕτως ἐν τῇ ἠθικῇ εὐθύνῃ περιέχεται ὁ Θεὸς ὡς ὁ ὁριστικὸς αὐτοῦ δικαστής. Κατὰ ταῦτα ἡ ἠθικὴ τάξις, τὸ κράτος τοῦ ἠθικοῦ νόμου, εἶναι ἀκατάληπτος καὶ ἀδύνατος, ἐὰν δὲν εἶναι Θεός, ὅστις νὰ τηρῇ αὐτὴν ὑπεράνω τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἀνορθώνῃ ὅταν ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου διαταράσσῃ αὐτήν. Τοιουτοτρόπως τὰ ἠθικὰ γεγονότα, τὰ ἔμφυτα καὶ ἰδιάζοντα εἰς τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, δηλ. ἡ διάκρισις τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, ἡ ἠθικὴ ὑποχρέωσις, ἡ ἠθικὴ εὐθύνη, ἡ ἠθικὴ ἀξία ἢ ἀπαξία εἶναι ἐσώτατα ἀναγκαίως συνδεδεμένα μετὰ τῶν θρησκευτικῶν γεγονότων, δηλ. τοῦ Θεοῦ, ὡς ἠθικοῦ νομοθέτου καὶ ὡς τηρητοῦ καὶ κριτοῦ. Ἄλλαις λέξεσιν ἡ ἠθικὴ εἶναι οὐσιωδῶς καὶ φυσικῶς συνδεμένη μετὰ τῆς θρησκείας [1].» Τὰς σκέψεις ταύτας τοῦ Γκιζώτου, αἴτι-

---

1 Μελέται περὶ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν πνευμάτων. Κατὰ τὴν ἡμετέραν μετάφρασιν σελ. 60.

νες εἶναι πόρισμα βαθυτάτων μελετῶν καὶ μακρᾶς πείρας τοῦ βίου, ἔπρεπεν οἱ παρ' ἡμῖν πολιτευταὶ νὰ μελετήσωσι καλῶς. Χρηστὰ ἤθη εἶναι ἀδύνατα παρὰ τοῖς λαοῖς ἄνευ θρησκείας. Χρηστὰ ἤθη θὰ μορφωθῶσι καὶ ἐν Ἑλλάδι ἂν ὁ λαὸς καταστῇ εὐσεβής, ὅπως ἦτο ὁ λαὸς ἐπὶ τῶν πατέρων ἡμῶν. Ἵνα δὲ τοῦτο ἐπιτύχωμεν πρέπει νὰ μορφώσωμεν κλῆρον πεπαιδευμένον δυνάμενον νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν θρησκείαν τὴν παροῦσαν γενεάν, κεκτημένον πάντα τὰ φῶτα τῶν νῦν χρόνων καὶ μεταχειριζόμενον πᾶσαν τὴν σημερινὴν παιδείαν πρὸς ὑποστήριξιν ἀληθοῦς, πεφωτισμένης, συμφώνου πρὸς τὴν σήμερον πρόοδον εὐσεβείας, οὐχὶ δὲ δεισιδαίμονος καὶ φανατικῆς, ὁποία σήμερον παρ' ἡμῖν καὶ ἄχρηστος καὶ ἀδύνατος εἶναι.

Δευτέρα ἀλήθεια, ἣν οἱ πολιτευόμενοι παρ' ἡμῖν δὲν πρέπει νὰ παραβλέψωσιν, εἶναι, ὅτι ἂν π ά ν τ ε ς ο ἱ λ α ο ὶ ἔ χ ο υ σ ι ν ἀ ν ά γ κ η ν τ ῆ ς θ ρ η σ κ ε ί α ς, π ρ ὸ π ά ν τ ω ν ὅ μ ω ς χ ρ ῄ ζ ο υ σ ι ν α ὐ τ ῆ ς ο ἱ ἐ λ ε ύ θ ε ρ ο ι λ α ο ί. Διότι πρῶτον ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει ἠθικὸν τὸν λαόν, ἔχοντα αὐταπάρνησιν καὶ ἀρκετὴν δύναμιν ψυχῆς, ὅπως ἀνθίσταται κατὰ παντὸς δεσποτισμοῦ καὶ ματαιοῖ πᾶσαν ἀπόπειραν ὑποδουλώσεως. Ὁ ἀνήθικος καὶ ἐκνενευρισμένος λαὸς εἶναι ἀνίκανος νὰ διατηρήσῃ τὴν ἐλευθερίαν του. Ἡ τυραννία εὐκόλως ὑποτάσσει τὸν λαὸν τὸν μὴ ἔχοντα τὸ θάρρος νὰ ῥιψοκινδυνεύσῃ ὑπὲρ τῆς ἰδίας ἐλευθερίας. Διὰ τοῦτο πάντοτε τῆς ὑποδουλώσεως τῶν λαῶν προηγήθη ἡ ἐκφαύλισις τῶν ἠθῶν αὐτῶν, ἥτις ἤρξατο ἀπὸ τῆς ἀσεβείας αὐτῶν. Ἔπειτα ἔχει ἀνάγκην ἡ ἐλευθερία τῆς θρησκείας καὶ διότι ἄλλως εὐκόλως καταντᾷ εἰς τὴν ἀκολασίαν, εἰς τὴν ἀπόρριψιν παντὸς ἠθικοῦ, πολιτικοῦ καὶ κοινωνικοῦ χαλινοῦ. Οἱ φιλελεύθεροι νόμοι ἀφίνουσιν εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ πολίτου πολλὴν ἐλευθερίαν, ἧς εὐκόλως λαοὶ ἀνήθικοι καταχρῶνται. Καὶ διὰ τοῦτο εὐκόλως τοιοῦτοι λαοὶ τὴν ἐλευθερίαν παρεξηγοῦντες καταντῶσιν εἰς τὴν ἀναρχίαν καὶ εἰς τὴν τελείαν ἀκολασίαν, ἥτις ἄγει εὐθὺ εἰς τὴν τυραννίαν. Ἰδοὺ διὰ τί ἐν Ἀγγλίᾳ, Ἀμερικῇ καὶ ἄλλαις χώραις, ἔνθα τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἀκμάζει καὶ ἡ θρησκεία εἶναι ἰσχυρὰ κοινωνικὴ δύναμις, θάλλουσι καὶ οἱ δημοκρατικοὶ φιλελεύθεροι θεσμοί. Τοὐναντίον ἐν χώραις, ἐν αἷς παλαίουσι περὶ τῆς ὑπεροχῆς ἡ ἀπιστία καὶ ἡ δεισιδαιμονία, ἥτις εἶναι παρῳδία τῆς ἀληθοῦς θρησκείας, ἡ ἐλευθερία δὲν δύναται νὰ ῥιζώσῃ καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ ὁριστικῶς. Ἰδοὺ πῶς καὶ περὶ τῆς ἀληθείας ταύτης ἐκφράζεται ὁ α ὐ τ ὸ ς ἐπιφανὴς Γάλ-

λος συγγραφεύς, ὅστις εἴπερ τις καὶ ἄλλος ἐμελέτησε τὰ τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν κοινωνιῶν καὶ τῶν πνευμάτων ὑπὸ ἔποψιν θρησκευτικήν.

« Τίνας κινδύνους καὶ τίνα προσκόμματα ἀπαντᾷ σήμερον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινωνικῇ καταστάσει καὶ ἐν τοῖς ἤθεσιν ἡμῶν ἡ ἀποτελεσματικὴ καὶ διαρκὴς ἀποκατάστασις τῆς ἐλευθερίας; Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι τοιοῦτος, ὥςτε νὰ ὠφελῇ ἡμᾶς ἢ νὰ βλάπτῃ ἐν τῷ ἔργῳ τούτῳ; Συντηρητικοὶ ἢ φιλελεύθεροι, χριστιανοὶ ἢ ἐλευθερόφρονες, καθολικοὶ ἢ προτεστάνται, πάντες οἱ σπουδαῖοι καὶ πεφωτισμένοι ἄνθρωποι συμφωνοῦσι σήμερον εἰς τοῦτο, ὅτι θρηνοῦσι τὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἡμῶν ἐπικράτησιν τῶν ὑλικῶν συμφερόντων, τὴν δίψαν τῶν φυσικῶν κοινῶν ἀπολαύσεων καὶ τὰς ἐκεῖθεν πηγαζούσας ἕξεις τοῦ ἐγωϊσμοῦ καὶ τῆς τρυφηλότητος. Ἔχουσι δὲ δίκαιον. Κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν πρὸς τὴν ἀποστολὴν τῆς ἐποχῆς ἡμῶν εἶναι τοῦτο τὸ μεγαλήτερον κακόν, ὅσον δὲν φαντάζονται τοῦτο ἴσως καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες θρηνοῦσιν αὐτό. Μετὰ τῆς ζωηρᾶς καὶ ἰσχυρᾶς γλώσσης του ἔλεγεν ὁ αὐτοκράτωρ Ναπολέων ὁ Α'. «Δὲν φοβοῦμαι τοὺς συνωμότας τοὺς ἐγειρομένους ἀπὸ τῆς κλίνης των κατὰ τὴν 10ην ὥραν τῆς πρωΐας.» Δὲν πρόκειται ἐνταῦθα περὶ συνωμοτῶν, καὶ ἡ δύναμις τῆς ψυχῆς δὲν ἀπαιτεῖ ἀπολύτως νὰ μὴ λαμβάνῃ τις περὶ ἑαυτοῦ μηδεμίαν πρόνοιαν. Ἀλλ' ὅ,τι ἔχει σημασίαν ὡς πρὸς ἐκεῖνον, ὅστις θέλει νὰ ἦναι ἐλεύθερος, ἄτομον ἢ λαός, εἶναι νὰ μὴ ἦναι τυφλῶς καὶ ἐμπαθῶς ἀφωσιωμένος εἰς τὴν ἐπιδίωξιν τῆς ὑλικῆς του εὐημερίας καὶ τῶν μικρῶν του προσωπικῶν ἐπιθυμιῶν· εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀπομακρύνῃ ὁ τοιοῦτος ἀφ' ἑαυτοῦ τὸν ἐγωϊσμὸν καὶ τὰς ἐπικουρείους ἀρχάς. Βάναυσος ἢ λεπτὸς ὁ ἐπικούρειος δυσκόλως ἀναδέχεται ἀγῶνας καὶ θυσίας, καὶ εὐκόλως ἀρκεῖται εἰς τὸ νὰ γνωρίζῃ ἐξησφαλισμένας τὰς ἡδονάς του καὶ τὴν ἀνάπαυσίν του. Καὶ ὅταν ἦναι συνετὸς καὶ ἤπιος ὁ ἐγωϊσμός, εἶναι πάθος ψυχρὸν καὶ ἄγονον καὶ δὲν κυριεύει τὸν ἄνθρωπον ἄλλως εἰμὴ ἐξαντλοῦν καὶ καταβιβάζον τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ ἤθη αὐστηρότερα, τάσεις ὑψηλοτέρας, ἀντιστάσεις ἰσχυροτέρας, κατάστασιν ψυχῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἡ ἠθικότης καὶ ἡ αὐταπάρνησις ἐπικρατοῦσιν. Ἀκριβῶς δὲ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία δύναται νὰ δώσῃ εἰς τὴν νεωτέραν κοινωνίαν τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐλλείπει ἀπ' αὐτῆς. Ὁ χριστιανισμὸς διδάσκει εἰς πάντας μεγάλους καὶ μικρούς, πλουσίους καὶ πένητας νὰ μὴ κατατρίβωσιν εἰς ὑλικὰς

ἀπολαύσεις πᾶσαν τὴν ζωήν των· καλεῖ αὐτοὺς εἰς σφαίρας ὑψηλοτέρας, καὶ ἐνῷ ἐμπνέει αὐτοῖς πόθους καθαρωτέρους, ἀνοίγει αὐτοῖς καὶ ὡς πρὸς αὐτὴν τὴν εὐδαιμονίαν των τὰς ὡραιοτέρας ἐλπίδας. Ἰσχυρὸς ἢ ταπεινὸς, πλήρης πεποιθήσεως εἰς ἑαυτὸν ἢ μετριόφρων ὁ ἀληθὴς χριστιανὸς δὲν θὰ ζητήσῃ ἐν τῷ συμφέροντι καὶ αὐτῷ τῷ καλῶς ἐννοουμένῳ, τῇ πανακείᾳ ταύτῃ τῶν πολιτικῶν, τὸ ἀποκλειστικὸν ἔργον του καὶ τὸ μόνον ἐλατήριόν του εἴτε πρὸς τοὺς ὁμοίους του εἴτε πρὸς ἑαυτόν· ἔχει ἄλλο τέλος νὰ ἐπιδιώξῃ, ἄλλους εὐγενεστέρους νόμους νὰ ἐκτελέσῃ, ἄλλα ὑψηλότερα αἰσθήματα νὰ ἐκδηλώσῃ καὶ νὰ ἱκανοποιήσῃ· δὲν δύναται νὰ ἦναι οὔτε ἐπικούρειος οὔτε ἐγωϊστής. Αὕτη εἶναι μία τῶν μεγαλητέρων ὑπηρεσιῶν, τὰς ὁποίας ἡ χριστιανικὴ θρησκεία δύναται νὰ παράσχῃ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν εἰς τὰς κοινωνίας, αἵτινες τείνουσιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν. Ἰδοὺ ἡ δευτέρα. Ἡ ἐλευθερία δὲν ἔρχεται χωρὶς νὰ ἀνοίγῃ καὶ εὐρὺ στάδιον εἰς τὴν ἀκολασίαν (licence). Εἶναι ὀνειροπόλημα νὰ ἐλπίζῃ τις, ὅτι θὰ ἀπολαύσῃ τῶν εὐεργεσιῶν τῆς μιᾶς χωρὶς νὰ διατρέξῃ τοὺς κινδύνους καὶ ὑποστῇ τὰ ἀτοπήματα τῆς ἄλλης, ἐπίσης εἶναι ὀνειροπόλημα νὰ πιστεύῃ τις ὅτι διὰ τῶν ποινικῶν νόμων, τῶν δικαστηρίων καὶ τῶν χωροφυλάκων θὰ καταβάλῃ ἀποτελεσματικῶς τὴν ἀκολασίαν. Ἡ νόμιμος ὑλικὴ βία εἶναι βεβαίως ἀναγκαία, ἀλλ' εἶναι ἀνεπαρκής. Ἐν τῇ πάλῃ ταύτῃ εἶναι ἀνάγκη ἐκτὸς τῶν δικῶν καὶ τῶν ποινῶν καὶ ἄλλου τινός. Ἡ ἠθικὴ καὶ αὐθόρμητος προδιάθεσις τῶν ἀνθρώπων, ἡ ἐπιρροὴ αὕτη τῆς καλῆς καταστάσεως τῶν πνευμάτων καὶ τῶν ἠθῶν, εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία ὡς πρόχωμα κατὰ τῆς ἀκολασίας, ἥτις ἀναποφεύκτως ἀκολουθεῖ τὴν ἐλευθερίαν. Δύο πράγματα εἶναι βέβαια. πρῶτον, ὅτι ἐν ἐλευθέρῳ τόπῳ οὐδεὶς θὰ ἠξίου, ὅτι θὰ ἠδύνατο νὰ ἐμποδίσῃ ἐντελῶς τὴν ἀκολασίαν· δεύτερον ὅτι αἱ ἠθικαὶ καὶ ἐξ ἀγαθῆς προδιαθέσεως πηγάζουσαι δυνάμεις αὐτῆς τῆς κοινωνίας θέτουσι μόναι τὰς κυβερνήσεις καὶ τοὺς λαοὺς εἰς θέσιν νὰ ἀντιπαλαίωσι κατὰ τῶν κακῶν τῆς ἀκολασίας, τὰ ὁποῖα θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ ἐμποδίσῃ τις ἐντελῶς. Ὁ χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀποτελεσματικωτέρα, ἡ δημοτικωτέρα τῶν δυνάμεων τούτων. Εἶναι ἀποτελεσματικὴ κατὰ τῆς ἀκολασίας ἕνεκα δύο λόγων καὶ διὰ δύο μέσων· κατ' ἀρχὴν σώζει εἰς τὴν ἐξουσίαν τὸ δικαίωμα καὶ τὴν θέσιν αὐτῆς, καὶ οὐδέποτε ταπεινόνει αὐτὴν ἀπέναντι τῆς ἐλευθερίας, ἧς ἀναγνωρίζει ἐν τούτοις καὶ προκηρύττει τὸ δικαίωμα. Πράγματι δὲ ἐμπνέει εἰς τοὺς ἀνθρώ-

πους αἴσθημα, τὸ ὁποῖον ἡ ἐξουσία δὲν πρέπει νὰ παραβλέψῃ, τὸν σεβασμόν. Ἡ ἀπουσία τοῦ σεβασμοῦ εἶναι ὁ μεγαλήτερος πολέμιος τῆς ἐξουσίας, ἥτις βλάπτεται περισσότερον ἐκ τῆς ὕβρεως ἢ ἐκ τῆς βίας. Καὶ ἀκριβῶς εἰς τοῦτο τείνουσιν οἱ σφοδρότεροι αὐτῆς ἐχθροί, εἰς τὸ νὰ ὑβρίζωσιν αὐτὴν καὶ ἐξευτελίζωσι συστηματικῶς. Ἀφ' ἑτέρου ἕνεκα τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ἡ διαφθορὰ καὶ ἀκολασία οὐδέποτε δύναται νὰ κορυφωθῇ ἐν ταῖς χριστιανικαῖς κοινωνίαις. Ὑπάρχουσι βεβαίως ἄνθρωποι ἀκόλαστοι, ταραξίαι, κακοήθεις ἐν ταῖς χριστιανικαῖς κοινωνίαις, ὅπως καὶ ἐν ἄλλαις ὑπάρχουσιν· ἀλλ' αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις καὶ τὰ χριστιανικὰ ἤθη ἐγείρουσι καὶ διατηροῦσι παρὰ τοῖς χριστιανικοῖς λαοῖς καὶ παρὰ τοῖς ὄχλοις καὶ μεταξὺ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων σεβαστοὺς φίλους τῆς νομίμου καὶ ἠθικῆς τάξεως, ἄνδρας, εἰς τοὺς ὁποίους ἡ ἀκολασία καὶ αἱ ὕβρεις ἐμποιοῦσιν ἀποστροφὴν τοσαύτην, ὅσον καὶ φόβον ὑπὲρ τῆς τάξεως, καὶ οἵτινες ἐπίσης ἐλεύθεροι ὄντες καταφεύγουσιν ὑπὲρ ταύτης εἰς τὰ ἀξιώματα καὶ τὰ ὅπλα τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἱστορία παρέχει ὡς πρὸς τοῦτο ἀποδεικτικὰ παραδείγματα. Οἱ χριστιανικοὶ λαοὶ εἶναι οἱ μόνοι, παρ' οἷς ἡ ἀκολασία δὲν κατήντησεν ὁριστικῶς εἰς τὴν ἀπόλυτον ἀναρχίαν ἢ τὸν ἀπόλυτον δεσποτισμόν, εἶναι οἱ μόνοι, οἵτινες διὰ διαφόρων μεταβολῶν καὶ διὰ σωτηρίων ἀντιδράσεων διῆλθον τὰς παρεκτροπὰς τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς ἐλευθερίας, χωρὶς νὰ ὑποκύψωσιν εἰς αὐτὰς ἠθικῶς ἢ πολιτικῶς. Οὔτε τὰ κράτη τῆς ἐθνικῆς ἀρχαιότητος, οὔτε τὰ τῆς βουδδιστικῆς ἢ μουσουλμανικῆς ἀνατολῆς ἠδυνήθησαν νὰ ὑποστῶσι τοιαύτας δοκιμασίας. Ἔσχον μὲν τὰς ἰδίας ἡμέρας τῆς ὑγείας καὶ τῆς δόξης των· ἀλλ' ὅτε τὸ κακὸν τῆς ἀκολασίας ἢ τῆς τυραννίας κατέλαβεν αὐτά, ἔπεσον ἀνεπιστρεπτεί, καὶ ἡ πτῶσίς των βιαία ἢ βραδεῖα, κατεστρεπτικὴ ἢ ἤρεμος, ὑπῆρξε τὸ τέλος πάσης τῆς ἱστορίας των. Εἶναι δὲ τιμὴ τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὅτι κέκτηται τὴν δύναμιν νὰ ἀνυψοῖ τὰς κοινωνίας ἀπὸ τῶν ἀσθενειῶν των, ὅπως τὰ ἄτομα ἀπὸ τῶν ἀποπλανήσεών των, καὶ ὅτι διὰ τῆς πίστεώς της καὶ τῶν αἰσθημάτων της, ἅτινα ἐγείρει, παρέσχεν ἤδη πλέον ἢ ἅπαξ ὁτὲ μὲν εἰς τοὺς φίλους τῆς τάξεως, ὁτὲ δὲ εἰς τοὺς φίλους τῆς ἐλευθερίας ἄσυλον κατὰ τὰς ἀποτυχίας των, ἵνα ἐπανακτήσωσι τὸ ἀπολεσθὲν πεδίον. Θὰ ἦτο δὲ σήμερον διὰ τοὺς φίλους τῆς ἐλευθερίας ἀφροσύνη καὶ ἀχαριστία, ἐὰν παρεγνώριζον τὸ μέγα τοῦτο γεγονὸς

καὶ τὰ σωτήρια αὐτοῦ διδάγματα[1].» Οὕτως εὐγλώττως καὶ πειστικῶς ὁ Γκιζῶτος δεικνύει τὴν σημασίαν, ἣν ἔχει ἡ θρησκεία ὡς πρὸς τὴν ἐλευθερίαν τῶν λαῶν. Κατὰ ταῦτα ἂν καὶ ἡμεῖς ὑψοῦμεν φωνὴν ὑπὲρ τῆς ἐνισχύσεως τῆς θρησκείας παρ' ἡμῖν διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κλήρου, δὲν πράττομεν τοῦτο, διότι ἐμφορούμεθα δῆθεν ὑπὸ ἀντιδραστικοῦ καὶ μεσελευθέρου πνεύματος. Πᾶν τοὐναντίον· ὑψοῦμεν φωνὴν ὑπὲρ τῆς θρησκείας ἐν ὀνόματι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προόδου, διότι εἴμεθα πεπεισμένοι, ὅτι οἱ ἐλεύθεροι θεσμοὶ θὰ στερεωθῶσι παρ' ἡμῖν, ἐὰν ὁ λαὸς ἔχῃ ἤθη χρηστά, καὶ ἤθη χρηστὰ ἄνευ θρησκείας εἶναι ἀδύνατον λαός τις νὰ ἀποκτήσῃ καὶ διατηρήσῃ. Διὰ ταῦτα οἱ φίλοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς προόδου δὲν ἔπρεπε νὰ ἦναι παντάπασι κατὰ τῆς ἐνισχύσεως τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως τοῦ λαοῦ.

Πρὶν ἢ θέσωμεν πέρας εἰς τὴν παροῦσαν διατριβὴν ἡμῶν θεωροῦμεν ἀναγκαῖον νὰ ἀποκρούσωμεν καὶ ἐ ν σ τ ά σ ε ι ς τινὰς πολλάκις ἐπαναληφθείσας κατὰ τῆς ἐκπαιδεύσεως καὶ ἀνυψώσεως τοῦ κλήρου.

Τινὲς τῶν ἐνστάσεων τούτων εἶναι ἐντελῶς γελοῖαι, οἵα ἡ ἑξῆς· «Ο ἱ ἱ ε ρ ε ῖ ς ἐ κ π α ι δ ε υ ό μ ε ν ο ι γ ί ν ο ν τ α ι, λ έ γ ο υ σ ι ν, ἄ π ι σ τ ο ι, ἐνῷ οἱ ἱερεῖς πρέπει νὰ συμμερίζωνται τὰς προλήψεις τοῦ ὄχλου, οὗ χάριν ὑπάρχει ἡ θρησκεία.» Τοιαύτας μωρὰς ἐνστάσεις δικαιοῦταί τις νὰ παραδράμῃ ὡς ἀναξίας προσοχῆς καὶ ἐλεγχούσας τελείαν ἄγνοιαν τῆς θρησκείας καὶ τῆς σημασίας αὐτῆς. Οἱ οὕτως ὁμιλοῦντες περὶ θησκείας νομίζουσιν ἕνεκα τελείας ἀγνοίας τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι σύνολον προλήψεων, δι' ὧν ὁ λαὸς ἀπατᾶται, ἵνα κρατῆται ἀπὸ τῶν ἐγκλημάτων! Πόσον πλανῶνται οἱ οὕτω περὶ θρησκείας σκεπτόμενοι! Ἐν τῇ οὐσίᾳ τῆς θρησκείας ἔγκεινται αἱ ὕψισται ἀλήθειαι τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, αἱ ἀλήθειαι περὶ Θεοῦ, προνοίας, πνευματικότητος τῆς ψυχῆς, ἀθανασίας καὶ μελλούσης ζωῆς, ἀντικείμενα, ὧν ὑψηλότερα δὲν ὑπάρχουσι διὰ τὴν ἀνθρωπίνην διάνοιαν, καὶ εἰς ὧν τὴν ἔρευναν ἀφωσιώθησαν τὰ μεγαλήτερα πνεύματα πάντων τῶν αἰώνων ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου καὶ Πλάτωνος, μέχρι τοῦ Ὠριγένους, Αὐγουστίνου, Βοσσουέτου, Σλεϊερμαχέρου, Καντίου καὶ Φιχτίου. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ βαθυτάτη καὶ εὐγενεστάτη ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, πάσης ἀνθρω-

(1) Αὐτόθι, σελ, 21

πίνης ψυχῆς, ἡ βάσις ὁλοκλήρου τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἠθικοῦ βίου τῆς ἀνθρωπότητος. Οὐ μόνον λοιπὸν ἡ θρησκεία δὲν εἶναι σύνολον προλήψεων, ἂν καὶ ἡ μωρία καὶ ἡ ἀμάθεια τῶν ἀνθρώπων πολλάκις ἠθέλησε νὰ ἀναμίξῃ αὐτὴν μετ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ὅλως τοὐναντίον ἐγκρύπτει ἐν ἑαυτῇ τὴν ὑψίστην ἀνθρωπίνην σοφίαν. Οὐ μόνον δὲν εἶναι προνόμιον τῶν ὄχλων, ἀλλ' ὑπῆρξε τὸ ἀντικείμενον τῶν πόθων καὶ σκέψεων τῶν ὑψίστων νόων τοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο ὅσον σοφώτεροι γίνονται οἱ ἱερεῖς, τοσοῦτον βαθύτερον καὶ καθαρώτερον ἐννοοῦσι τὴν θρησκείαν, καὶ τοσοῦτον ἀσφαλέστερον ὁδηγοῦσι τοὺς λαοὺς εἰς ἀληθεστέραν καὶ ἁγνοτέραν εὐσέβειαν, ἀπηλλαγμένην προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν, αἵτινες ἀσχημίζουσι καὶ διαστρέφουσι τὴν θρησκείαν.

Ἐρχόμεθα εἰς ἄλλην ἔνστασιν· «Οἱ ἱερεῖς μισθοδοτούμενοι, λέγουσι, θὰ γίνωσιν ὑπάλληλοι τῆς κυβερνήσεως καὶ θὰ ἐξαρτῶνται ἐξ αὐτῆς, θὰ χρησιμεύωσι δὲ ὡς ὄργανα πολιτικῶν σκοπῶν, ἐνῷ συγχρόνως θὰ ἀνοιχθῇ νέον στάδιον εἰς τὴν θεσιθηρίαν, ἐξ ἧς πάσχει ἡ Ἑλλάς.» Ἀληθῶς γνωρίζομεν ὅτι ὑπάρχουσι χῶραι, ἐν αἷς οἱ ἱερεῖς εἶναι πεπαιδευμένοι καὶ συντηροῦνται ἀξιοπρεπέστατα διὰ τῶν ἑκουσίων συνδρομῶν τῶν θρησκευτικῶν κοινοτήτων, ὧν προΐστανται. Τοῦτο γίνεται ἐν Ἀμερικῇ. Οἱ κήρυκες τοῦ θείου λόγου ἐκεῖ εἶναι διὰ τοῦτο ἐντελῶς ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀνεξάρτητοι. Ἀλλ' ἡ ἀμερικανικὴ κοινωνία διαφέρει οὐσιωδῶς τῶν εὐρωπαϊκῶν κοινωνιῶν. Ὁ ἀμερικανικὸς λαὸς γνωρίζει νὰ αὐτοδιοικῆται, καὶ μηδόλως προσμένων τὰ πάντα παρὰ τῆς κυβερνήσεως, μεριμνᾷ αὐτὸς ἰδιωτικῶς περὶ τῶν ἀναγκῶν του. Διὰ τοῦτο ἡ Ἀμερικὴ εἶναι ἡ μόνη χώρα, ἥτις ἀληθῶς δημοκρατεῖται. Ἐκεῖ τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα εἶναι ζωηρότατον, ὥστε ἡ κοινωνία δὲν ἔχει ἀνάγκην τῆς προστασίας καὶ βοηθείας τῆς κυβερνήσεως πρὸς πλήρωσιν τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν της. Ἐκεῖ οὐ μόνον αἱ θεολογικαὶ σχολαὶ διατηροῦνται ὑπὸ ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ Πανεπιστήμια καὶ τὰ τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως καθὼς καὶ τὰ ἄλλα σχολεῖα καὶ ἐν γένει ἡ ἐκπαίδευσις εἶναι εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν, ἐπαρκούσης εἰς πάντα ταῦτα τῆς ἰδιωτικῆς ἐνεργείας, ἀλλ' ὅ,τι εἶναι δυνατὸν εἰς τὸν δραστήριον, πλήρη ζωῆς καὶ αὐτοβουλίας ἀμερικανικὸν λαόν, δὲν εἶναι δυνατὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος τοὐλάχιστον εἰς τοὺς λαοὺς τῆς Εὐρώπης, οἵτινες ἐκ τοῦ παρελθόντος φέρουσιν ἄλλας ἕξεις, καὶ οἱ ὁποῖοι ἐπὶ μακρὸν ἀκόμη χρόνον θὰ χρήζωσι τῆς κυβερνητικῆς προστασίας καὶ κηδεμονείας.

Ἀφήσατε ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐν ἁπάσῃ τῇ Εὐρώπῃ τὴν περὶ Πανεπιστημίων, γυμνασίων καὶ ἐκπαιδεύσεως ἐν γένει μέριμναν εἰς τὴν ἰδιωτικὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἐνέργειαν καὶ τάχιστα θὰ ἴδητε εἰς ποῖον ἀθλιότητος βαθμὸν πανταχοῦ τῆς Εὐρώπης θὰ καταπέσῃ ἡ ἐθνικὴ ἐκπαίδευσις. Εἰς ποῖον σημεῖον ἐλεεινότητος ἤγαγεν ἐν Ἑλλάδι ἡ εἰς τὴν ἰδιωτικὴν ἐνέργειαν ἢ τὴν τύχην ἐγκατάλειψις τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς μορφώσεως καὶ συντηρήσεως τοῦ κατωτέρου ἰδίως κλήρου, περὶ τούτου εἴμεθα πάντες μάρτυρες. Δὲν ὑπάρχει ἐν τῇ ὑφηλίῳ τόπος, ἐν ᾧ νὰ ἐξηυτελίσθη καὶ ἔφθασεν εἰς μεγαλήτερον ἀμαθείας βαθμὸν ὁ κλῆρος καὶ μετ' αὐτοῦ νὰ κατέπεσεν ἡ θρησκευτικὴ μόρφωσις τοῦ ἔθνους περισσότερον ἢ ὅσον ἐν Ἑλλάδι. Τοὐναντίον ἀκμάζει ὁ κλῆρος καὶ ἀνταποκρίνεται τελείως εἰς τὸν ὑψηλὸν προορισμόν του ἐν πάσαις ἐκείναις ταῖς εὐρωπαϊκαῖς χώραις, ἐν αἷς μισθοδοτεῖται καὶ συντηρεῖται ἀξιοπρεπῶς, ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ πρὸ πάντων ὁ λόγιος θεωρεῖ τιμήν του νὰ ἦναι κῆρυξ τοῦ θείου λόγου. Δὲν γνωρίζομεν σήμερον χώραν ἄλλην ἐν Εὐρώπῃ (πλὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Ἀνατολῆς), ἐν ᾗ ὁ κλῆρος νὰ ζῇ δίκην ἐπαίτου ἐξ ἐλεῶν. Καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Βλαχίᾳ, ἥτις πέπρωται φαίνεται ἐν πᾶσι νὰ προηγηθῇ ἡμῶν, ὡρίσθη μισθὸς τῆς ἐφημερίοις καὶ τοῦ λοιποῦ δὲν ἐπιτρέπεται εἰ μὴ μόνον τελειοδιδάκτοις θεολογικῶν σχολῶν νὰ χειροτονῶνται ἱερεῖς. Ἔπειτα δύναται ὁ τρόπος τοῦ διορισμοῦ τῶν ἐμμίσθων ἱερέων νὰ ἦναι τοιοῦτος, ὥστε νὰ μὴ ἐξαρτῶνται οὗτοι ἀπὸ τῆς κυβερνήσεως. Ὅταν ὁ ἱερεὺς διορίζηται ὡς μέχρι τοῦδε ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου μετὰ προηγουμένην συνεννόησιν μετὰ τῶν ἐπιτρόπων ἑκάστης ἐνορίας, δὲν ἐννοοῦμεν κατὰ τί θὰ μετέβαλε τὴν πρὸς τὴν κυβέρνησιν θέσιν του τὸ ὅτι ἀντὶ νὰ ἐπαιτῇ ἐξευτελιστικῶς τὸν ἄρτον του παρὰ τῶν πιστῶν ἤθελε λαμβάνει κατὰ τρόπον ἀξιοπρεπῆ μισθὸν ἐκ ταμείου ἐκκλησιαστικοῦ, οὗτινος ἤθελε προΐστασθαι ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος τῆς ἱερᾶς συνόδου, ὡς ὁρίζει τὸ νομοσχέδιον. Μήπως οἱ ἐπίσκοποι διότι μισθοδοτοῦνται παρὰ τοῦ δημοσίου ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν κατὰ τὸ 1834 διαλυθεισῶν μονῶν ἀπώλεσαν τὴν ἀνεξαρτησίαν των ἀπέναντι τῆς πολιτείας; Ἡ ἐξάρτησις ἀπὸ τῆς κυβερνήσεως δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τοῦ μισθοῦ, ὃν λαμβάνει τις ἔν τινι θέσει, ἀλλ' ἐκ τοῦ τρόπου τοῦ διορισμοῦ αὐτοῦ. Οἱ ἱερεῖς δύνανται νὰ μισθοδοτῶνται ἐκ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου, χωρὶς νὰ μεταβληθῇ παντάπασι διὰ ταῦτα ἡ πρὸς τὴν πολιτείαν ἀνεξάρτητος θέ-

σις των. Ἂν δὲ ὁμολογουμένως πάσχει ἡ Ἑλλὰς ἐκ τοῦ κακοῦ τῆς θεσιθηρίας, ἐκ τοῦ ὅτι δηλ. πλεῖστοι παρ' ἡμῖν ἀντὶ νὰ τρέπωνται εἰς ἰδιωτικὰς ἐργασίας, ἐξ ὧν δύνανται νὰ ἔχωσι κέρδη μεγάλα καὶ νὰ εὐτυχῶσι, προτιμῶσι νὰ λαμβάνωσι δημοσίας θέσεις καὶ νὰ τρέφωνται ἔστω καὶ διὰ γλίσχρου μισθαρίου ἐκ τοῦ δημοσίου, δὲν ἕπεται ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ ἐμποδίσῃ τὸ κράτος ἀπὸ τοῦ νὰ συντηρῇ δημοσίᾳ δαπάνῃ ὅσας θεωρεῖ ἀναγκαίας θέσεις. Ἄλλως κατὰ τοιαύτην τινὰ σκέψιν ἔπρεπεν ὅπως ἀπαλλαγῶμεν τοῦ κακοῦ τῆς θεσιθηρίας νὰ καταργηθῶσι καὶ αἱ λοιπαὶ ἔμμισθοι θέσεις τοῦ κράτους, τῶν δικαστῶν, τῶν καθηγητῶν καὶ διδασκάλων, τῶν ἀξιωματικῶν καὶ λοιπῶν, ἀλλ' ὅμως θὰ ἦτο τοῦτο ὀρθόν;

Μεταβαίνομεν νῦν εἰς τελευταίαν τινά, σπουδαιοτέραν ἔνστασιν. «Πεπαιδευμένοι, λέγουσι, κληρικοὶ καὶ κατέχοντες μεγάλην κοινωνικὴν θέσιν θὰ ἦσαν ἐπικίνδυνοι εἰς τὸ κράτος. Θὰ σχηματισθῇ καὶ παρ' ἡμῖν δύναμίς τις ἐχθρὰ τοῦ κράτους; ὅπως ἐν ταῖς καθολικαῖς χώραις τῆς Εὐρώπης.» Ἡ ἔνστασις αὕτη στηρίζεται ἐπὶ προφανοῦς παραγνωρίσεως τοῦ πνεύματος τῆς ἡμετέρας ἀνατολικῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου αὐτῆς καὶ ἐπὶ συγχύσεως αὐτῶν μετὰ τῆς ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ κλήρου αὐτῆς. Ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία, εἶναι ἀληθές, ἕνεκα τοῦ παπισμοῦ παρουσιάσθη πάντοτε ὡς κράτος καὶ ἐζήτησε νὰ καταλάβῃ πανταχοῦ θέσιν κράτους ἐν κράτει. Ἐσπούδασε μάλιστα πολλάκις νὰ δεσπόσῃ τῆς πολιτείας· καὶ νῦν δὲ μετὰ τὴν ἀνακήρυξιν τοῦ ἀλανθάστου, δι' οὗ ἐτέθη ἡ κορωνὶς εἰς τὸν κολοσσὸν τοῦ παπικοῦ δεσποτισμοῦ, ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία παρουσιάζεται εἰς τὸν κόσμον μετὰ τῶν αὐτῶν δεσποτικῶν πρὸς τὴν πολιτείαν ἀξιώσεων. Ἀλλὰ τοιοῦτο πνεῦμα παρετηρήθη ποτὲ ἐν τῇ ἀνατολικῇ ἐκκλησίᾳ; Ἠξίωσέ ποτε ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία νὰ παραστῇ ὡς κράτος ἐν κράτει, ἢ ἐπεδίωξέ ποτε ὁ ἀνατλιτικὸς κλῆρος ἴδια συμφέροντα ἀντικείμενα εἰς τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα χώρας τινός; Ἐν τῇ ἀνατολῇ ἑκάστη χώρα ἔχει τὸν ἴδιον ἑαυτῆς ἐθνικὸν κλῆρον, ὅστις ἐμφορεῖται τελέως ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος, ὑφ' οὗ καὶ ὁ λοιπὸς λαός, οὗτινος εἶναι ὀστοῦν ἐκ τῶν ὀστέων καὶ σὰρξ ἐκ τῆς σαρκός. Ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἡ ἑλληνικὴ ἐκκλησία οὐ μόνον δὲν ἐδέσποσε τοῦ κράτους, ἀλλ' ἦτο μάλιστα τελείως ὑποτεταγμένη αὐτῷ. Ἐπὶ δὲ τῆς μακρᾶς δουλείας ἡ ἐκκλητία ἡμῶν παρεμύθει τὸ γένος καὶ παρεσκεύαζε τὴν ἀναγέννησιν καὶ ἀπε-

λευθέρωσιν αὐτοῦ. Ὁ Ἕλλην κληρικὸς κατὰ τοὺς θλιβεροὺς ἐκείνους χρόνους ἦτο οὐ μόνον ὁ ἱερεὺς τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ διδάσκαλος ὁ μυῶν αὐτὸν εἰς τὸν ἑλληνισμὸν διὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων. Κληρικοὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οἱ διδάσκαλοι τοῦ γένους καθ' ὅλον τὸ μακρὸν τοῦτο τῆς δουλείας διάστημα. Ἔπειτα ἡ φιλικὴ ἑταιρεία, ἐν ᾗ ἐνεκυμονήθη ἡ ἑλληνικὴ ἐλευθερία, πρώτιστα ὄργανα εἶχε τοὺς κληρικούς. Ὅτε δὲ ἤχησεν ἡ σάλπιγξ τῆς μεγάλης ἐπαναστάσεως, οἱ Ἕλληνες ἱερεῖς πανταχοῦ ηὐλόγησαν τὰς σημαίας τοῦ ἐξεγερθέντος λαοῦ, καὶ τὴν σπάθην ζωσθέντες, ἠγωνίσθησαν ἐν τοῖς πρώτοις ὑπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας καὶ πολλοὶ αὐτῶν ἀπέθανον τὸν θάνατον τοῦ μάρτυρος τῆς ἐλευθερίας. Τὰ ἀθάνατα ὀνόματα τοῦ πατριάρχου Γρηγορίου, τοῦ Παλαιῶν Πατρῶν Γερμανοῦ, τοῦ Παπαφλέσα, τοῦ Βρεσθένης Θεοδωρήτου, τοῦ Ἀνδρούσης Ἰωσήφ, τοῦ Ταλαντίου Νεοφύτου, τοῦ Καρύστου Νεοφύτου, τοῦ Ἕλους Ἀνθίμου, καὶ τοσούτων ἄλλων κληρικῶν προμάχων γενομένων τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας θέλουσι μένει πάντοτε ἀδιαρρήκτως ἡνωμένα μετὰ τῆς ἱστορίας τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως διαπρύσιοι κήρυκες τοῦ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ἔδειξεν ἐθνικωτάτην διαγωγὴν κατὰ τὴν μεγάλην ἡμῶν ἐθνικὴν ἐξέγερσιν. Τὸ αὐτὸ δὲ ἐθνικὸν φρόνημα ἐπεδείξαντο οἱ Ἕλληνες κληρικοὶ καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν καὶ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων. Τίνες πεπαιδευμένοι Ἕλληνες κληρικοὶ ἔδειξάν ποτε τάσεις νὰ δεσπόσωσι τῆς πολιτείας ἢ νὰ καταπολεμήσωσι τὴν πρόοδον καὶ τὴν ἐλευθερίαν τοῦ τόπου; Ὁ Βάμβας, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Γαζῆς, ὁ Δούκας, ὁ Φαρμακίδης οἱ κορυφαῖοι οὗτοι τοῦ νεωτέρου ἑλληνικοῦ κλήρου, ὑπῆρξαν ἐχθροὶ καὶ πολέμιοι τῆς ἐθνικῆς παιδείας καὶ προόδου ἢ οἱ κράτιστοι σκαπανεῖς αὐτῆς καὶ πρωταγωνισταί; Ἢ μήπως σήμερον ἐν τῇ ἀνατολῇ δὲν εἶναι οἱ κληρικοὶ οἱ πρόμαχοι τοῦ πανταχόθεν πολεμουμένου ἑλληνισμοῦ; Πόσον πατριωτικὴν καρδίαν ἐγκρύπτουσι τὰ στήθη τῶν Ἑλλήνων κληρικῶν, ἔδειξαν καὶ ἐπ' ἐσχάτων οἱ Κρῆτες ἱερεῖς ἐν τῇ μαρτυρικῇ νήσῳ κατὰ τὰς τελευταίας ἐπαναστάσεις, εἰς ἃς πανταχοῦ ἐπρωταγωνίστησαν, καὶ ἡ πατριωτικὴ κατὰ τὴν προσάρτησιν τῆς Θεσσαλίας καὶ τὴν περὶ ὁρίων τελευταίαν ἔριν διαγωγὴ τοῦ ἀοιδίμου Κίτρους Νικολάου, τοῦ Πλαταμῶνος Ἀμβροσίου, τοῦ μετὰ ταῦτα διευθυντοῦ τῆς Ῥιζαρείου σχολῆς, καὶ ἐν γένει ὁλοκλήρου τοῦ κλήρου τῶν προσαρτηθεισῶν χωρῶν. Δὲν ὑπῆρξε δὲ ἐθνικὸς μόνος ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος, ἀλλὰ καὶ ὁ

κλῆρος τῶν ἄλλων ὀρθοδόξων λαῶν. Καὶ ἐν Ῥωσίᾳ καὶ ἐν Σερβίᾳ, καὶ ἐν Βλαχίᾳ, καὶ ἐν Βουγλαρίᾳ καὶ πανταχοῦ ὅπου ὑπάρχει ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ὁ κλῆρος εὑρίσκεται ἐν πλήρει συμπνοίᾳ καὶ τελείᾳ ἁρμονίᾳ μετὰ τῶν ἐθνικῶν παραδόσεων καὶ τάσεων, ὑπείκει δὲ προθύμως εἰς τὸ κράτος καὶ ἐργάζεται ἐκθύμως ὑπὲρ τῶν κοινῶν συμφερόντων. Δὲν ὑπάρχει ἄρα ἀδικωτέρα μομφὴ ἢ τὸ νὰ ἰσχυρισθῇ τις, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος ἐζημίωσέ ποτε τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα, εἶναι δὲ ἐντελῶς ἀβάσιμος ἡ ὑπόνοια, ὅτι ἐκπαιδευόμενος ὁ κλῆρος ἡμῶν θὰ ἀποβῇ ἐχθρικὴ δύναμις τῇ προόδῳ καὶ τῇ ἐλευθερίᾳ. Ἡ θεολογικὴ παιδεία ἐν Ἑλλάδι, ὡς γινομένη ἐν τόπῳ ἐλευθέρῳ, ὅπου ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστήμης εἶναι ἀρχὴ κεκηρυγμένη ἐν τοῖς ἡμετέροις θεσμοῖς, καὶ ὡς συνδεδεμένη στενῶς μετὰ τῆς ὅλης ἐθνικῆς ἐκπαιδεύσεως, οὐδέποτε εἶναι δυνατὸν νὰ ἐμπνευσθῇ ὑπὸ τοῦ στενοῦ ἐκείνου καὶ ἀντιδραστικοῦ καὶ μεσελευθέρου πνεύματος, ὑφ' οὗ κατέχεται ἡ θεολογικὴ ἐκπαίδευσις ἡ διδομένη ἐν τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς σεμιναρίοις τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας, ἅτινα σινικὰ τείχη χωρίζουσιν ἀπὸ τοῦ λοιποῦ πνευματικοῦ κόσμου καὶ τὰ ὁποῖα εἶναι ἀπρόσιτα εἰς τὰς προόδους καὶ κατακτήσεις τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης. Ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη ἐν Ἑλλάδι ὡς ἐν ἐλευθέρῳ τόπῳ καλλιεργουμένη καὶ διὰ τὸν στενὸν αὐτῆς σύνδεσμον μετὰ τῆς ὅλης ἐθνικῆς παιδείας, εἶναι καὶ θὰ ἦναι πάντοτε ἐλευθέρα καὶ ἐθνική. Ὅλοι λοιπὸν ὑποπτεύουσι τὸν κλῆρον, ἐὰν ἐκπαιδευθῇ, παραγνωρίζουσι καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐκκλησαν ἡμῶν, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς καὶ τοὺς ὅρους, ὑφ' οὓς ἡ ἐκπαίδεσις τοῦ κλήρου τελεῖται καὶ θέλει τελεῖσθαι πάντοτε ἐν Ἑλλάδι. Οἱ ἐκφραζόμενοι κατὰ τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου ἀδικοῦσιν ἀληθῶς αὐτόν· μεταφέρουσι δὲ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐφαρμόζουσιν εἰς τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν καὶ τὸν κλῆρον αὐτῆς τὸ μῖσος, τὸ ὁποῖον δικαίως πολλοὶ λόγιοι καὶ πολιτικοὶ τρέφουσιν ἐν Γαλλίᾳ καὶ Ἰταλίᾳ καὶ τῇ καθολικῇ Γερμανίᾳ κατὰ τοῦ καθολικοῦ κλήρου καὶ τοῦ παπισμοῦ. Ἐκεῖνοι δικαιοῦνται νὰ πράττωσι τοῦτο, διότι καὶ ἄλλοτε μέν, μάλιστα δὲ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος αἰῶνος ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ὑπηρετοῦσα τὰς δεσποτικὰς τάσεις τοῦ παπισμοῦ καὶ ὑπὸ τὰς ἐμπνεύσεις τῶν μισελευθέρων καὶ ἀντιπροοδευτικῶν Ἰησουϊτῶν ἱσταμένη, ὑπῆρξε καὶ εἶναι ὁ ἀδιαλλακτότερος καὶ ἀσπονδότερος ἐχθρὸς τῆς προόδου καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν καθολικῶν λαῶν. Ἀλλὰ τίνα σχέσιν ἔχουσιν αἱ τάσεις αὗται τῆς ῥωμαικῆς ἐκκλησίας πρὸς τὰς τάσεις τῆς ἡμετέρας ἀνα-

τολικῆς ἐκκλησίας; Τὸ παρελθὸν τῆς ἡμετέρας ἐκκλησίας καὶ τὸ πνεῦμα αὐτῆς πρέπει τοὐναντίον νὰ ἐμπνεύσωσιν εἰς ἡμᾶς τελείαν ἐμπιστοσύνην. Ἡμεῖς οὐ μόνον δὲν ἔχομεν ἀφορμὰς νὰ τρέφωμεν μῖσος πρὸς τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν, ἀλλὰ τοὐναντίον ἔχομεν αἰτίας νὰ ἀγαπῶμεν αὐτὴν, νὰ εὐγνωμονῶμεν αὐτῇ καὶ νὰ σεμνυνώμεθα ἐπὶ τῷ ἐθνικῷ φρονήματι καὶ ταῖς ἐθνικαῖς ἐκδουλεύσεσι τοῦ κλήρου αὐτῆς.

Διὰ πάντα ταῦτα ἀποτεινόμενοι καὶ πρὸς τὴν παροῦσαν κυβέρνησιν καὶ πρὸς τὴν ἀντιπολίτευσιν καὶ πρὸς πάντα τὰ πολιτικὰ κόμματα παρ' ἡμῖν, συνιστῶμεν θερμότατα αὐτοῖς τὴν ὑποστήριξιν καὶ πραγματοποίησιν τῆς προτάσεως τῆς ἱερᾶς Συνόδου περὶ ἀποκαταστάσεως τοῦ κλήρου. Δὲν ἔχομεν κλῆρον· οἱ ὑπάρχοντες ἐφημέριοι, πολλῶν τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζομεν τὴν χρηστότητα, ὡς γενόμενοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἄνευ τινὸς ἐπιστημονικῆς παρασκευῆς, δὲν ἐπαρκοῦσιν εἰς τὰς σημερινὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας ἡμῶν. Ἄλλοτε ἀμαθεῖς ἐφημέριοι ἐποδηγέτουν τὸ ἀμαθὲς ἔθνος ὑπὸ τὴν δουλείαν· ἀλλὰ σήμερον μετὰ τὴν τοσαύτην ἐξάπλωσιν τῶν φώτων, ἔχομεν ἀπόλυτον ἀνάγκην πεπαιδευμένων ἐφημερίων. Θέλομεν, ὁ ἐφημέριος ὁ ἐρχόμενος καθ' ἑκάστην εἰς τὰς οἰκίας ἡμῶν, νὰ ἔχῃ τὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν παιδείαν ἡμῶν, ὥστε καὶ ἐκ τοῦ βίου του καὶ ἐκ τῆς παιδείας του νὰ ἐμπνέῃ ἡμῖν πεποίθησιν καὶ σεβασμόν· νὰ παραμυθῇ ἡμᾶς ἐν τοῖς δεινοῖς τοῦ βίου· νὰ φωτίζῃ ἡμᾶς ἐν ταῖς ἀπορίαις ἡμῶν· νὰ ἦναι ὁ διδάσκαλος τῆς θρησκείας ἐν ταῖς οἰκογενείαις ἡμῶν, τὰ δὲ τέκνα ἡμῶν νὰ ὁδηγῶνται παρ' αὐτοῦ ἀσφαλῶς εἰς τὴν ὁδὸν τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀρετῆς. Τοιούτων ἐφημερίων ἔχομεν σήμερον ἀνάγκην· καὶ τοιούτους ἐφημερίους δὲν ἔχομεν. Οἱ ναοὶ εὑρίσκονται ὡς ἐκ τούτου ἐν πλήρει ἀταξίᾳ καὶ ἀκοσμίᾳ· ἡ λατρεία ὅπως εἶναι νῦν παρημελημένη, ἐλαχίστους τῶν χριστιανῶν οἰκοδομεῖ καὶ στηρίζει· τοὐναντίον τὸ πλεῖστον μέρος τοῦ λαοῦ ἀποκρούεται ὑπ' αὐτῆς καὶ ἀπομακρύνεται· διὰ τὰς πλειοτέρας τάξεις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ εἶναι σήμερον ἀναγκαῖοι ἐφημέριοι εὖ ἠγμένοι καὶ πεφω[illegible]ινες καὶ εὐκοσμίαν νὰ εἰςαγάγωσιν εἰς τὴν λατρείαν καὶ ἱκανοὶ νὰ ὦσι νὰ κηρύττωσι κατὰ κυριακὴν καὶ διδάσκωσι τὸν λαὸν, ἐξηγοῦντες αὐτῷ τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ἀναπτύσσοντες αὐτῷ τὰς ὑψηλὰς αὐτοῦ ἀληθείας, δυνάμενοι ἐν γένει νὰ ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τοῦ ἤθους τοῦ λαοῦ καὶ νὰ σώζωσιν αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἀπιστίας, τοῦ ὑλισμοῦ, τῆς κακίας. Τὸ σχέδιον τῆς Συνόδου εἶναι ἄριστον. Ἂς σχηματισθῇ

ἐκκλησιαστικὸν ταμεῖον. Εἴμεθα πρόθυμοι νὰ προσφέρωμεν ἑκάστη οἰκογένεια οὐ μόνον τὸ προτεινόμενον εὐτελὲς ποσὸν τῶν 5 δραχμῶν ἐτησίως, ἀλλὰ καὶ μεῖζον. Ἂς ψηφισθῇ ὁ ἀναγκαῖος νόμος περὶ τούτου. Ἐὰν ἐξασφαλισθῇ ἀξιοπρεπὴς συντήρησις εἰς τὸν κλῆρον, θὰ προσέλθωσιν ἀφεύκτως εἰς τὰς τάξεις του πολλοὶ πεπαιδευμένοι νέοι, οἵτινες ταχέως θὰ ἀνυψώσωσι τὴν ἐκκλησίαν καὶ θὰ ἀναμορφώσωσιν ἠθικῶς τὸν λαόν. Ἂν ὅμως ἡ πρότασις τῆς ἱερᾶς Συνόδου δὲν εὕρῃ ἀκρόασιν παρ' οἷς δεῖ, πρέπει νὰ θρηνήσῃ τις τὸν τόπον τοῦτον καὶ νὰ οἰκτείρῃ ἀπὸ τοῦδε τὸ μέλλον αὐτοῦ. Μένων ἄνευ θρησκείας θὰ διαφθείρηται ὁ λαὸς ὁσημέραι ἔτι μᾶλλον, τότε δὲ οὔτε ἡ ἐλευθερία, οὔτε ἡ πρόοδος θὰ δυνηθῶσί ποτε νὰ στηριχθῶσιν ἐπὶ στερεῶν καὶ ἀσφαλῶν βάσεων· ὁ μαρασμὸς δὲ καὶ ὁ ἐθνικὸς θάνατος θὰ ἦναι τὸ μέλλον ἡμῶν. Ἀλλ' ὄχι! Δὲν εἶναι δυνατὸν τοιοῦτο μέλλον νὰ προσμένῃ τὴν ἀγαπητὴν ἡμῶν Ἑλλάδα. Ἂς ἐλπίσωμεν ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς μορφώσεως τοῦ κλήρου καὶ ἡ σημασία ταύτης ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ μέλλον τοῦ ἔθνους θὰ κατανοηθῇ ἐπὶ τέλους· ἂς ἐλπίσωμεν, ὅτι ἡ ἱερὰ σύνοδος θὰ πράξῃ πᾶν τὸ ἐπ' αὐτῇ ὑπὲρ τῆς εὐοδώσεως ἔργου τοσοῦτον ἐθνικοῦ· ἂς ἐλπίσωμεν, ὅτι θὰ εὑρεθῇ τέλος ὑπουργὸς τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ὅστις θὰ φέρῃ εἰς πέρας ἔργον, τὸ ὁποῖον καὶ τῇ Ἑλλάδι θὰ γίνῃ μεγίστων ὠφελειῶν πρόξενον, καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ δύναται νὰ ἀπαθανατίσῃ. Γένοιτο!

17.

ΛΟΓΟΣ

ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΙΕΡΑΡΧΑΣ *

Σεβαστὴ ὁμήγυρις!

Καὶ πάλιν λαμπρὰ καὶ χαρμόσυνος ἀνέτειλεν ἡ ἑορτὴ τῶν τριῶν μεγάλων ἱεραρχῶν τῆς ἐκκλησίας. Καὶ πάλιν ἡ ἐκκλησία ἡμῶν γεραίρει καὶ τιμᾷ διὰ τῶν προσηκόντων ἐγκωμίων τὴν μνήμην τῶν φωστήρων τούτων τοῦ νοητοῦ αὐτῆς στερεώματος Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου. Καὶ πάλιν τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον τελεῖ κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην τὸ νενομισμένον μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν εὐεργετῶν αὐτοῦ. Τῇ ἀρετῇ ὀφείλεται δικαίως ὁ ἔπαινος. Ἐγκωμιάζομεν κατ' ἔτος τοὺς μεγάλους ἐκείνους πατέρας, διότι καὶ διὰ τῆς σοφίας αὐτῶν, ὧν μαρτύρια εἶναι τὰ ἀθάνατα ἔργα των, καὶ διὰ τῆς ἁγιότητος τοῦ βίου αὐτῶν καὶ διὰ τῶν ἀγώνων ὑπὲρ τῆς πίστεως ἐλάμπρυναν τὴν ἐκκλησίαν ἡμῶν. Ἐγκωμιάζομεν κατ' ἔτος τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ τοὺς εὐεργέτας τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν Πανεπιστημίου, διότι διὰ τοῦ πλούτου αὐτῶν, ὃν ὑπὸ φιλοπατρίας καὶ τοῦ πρὸς τὰ καλὰ ἔρωτος κινούμενοι προσήνεγκον τῷ ἀνωτάτῳ τούτῳ ἐκπαιδευτηρίῳ, ὑπεστήριξαν τὴν ἀνωτάτην ἐκπαίδευσιν τοῦ ἔθνους ἡμῶν, ἥτις εἶναι εἷς τῶν πρωτίστων παραγόντων τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν ἀναπτύξεως καὶ προόδου. Λίαν δὲ ὀρθῶς ἀπ' ἀρχῆς ὡρίσθη, ἵνα τὸ μνημόσυνον τῶν εὐεργετῶν τοῦ Πανεπιστημίου τελῆται κατὰ τὴν ἑορτὴν ταύτην, διότι ἀνέκαθεν ἐν τῷ ἡμετέρῳ ἔθνει κατὰ λόγον δίκαιον ἡ ἑορτὴ τῶν τριῶν ἱεραρχῶν ἐπανηγυρίζετο καὶ ὡς ἑορτὴ τῶν σχολείων. Τοῦτο δέ, διότι ἐν τοῖς προσώποις τῶν ἱεραρχῶν ἐκείνων κατὰ θαυμάσιον τρόπον ἡνώθησαν λίαν ἁρμονικῶς ἡ

* Ἐξεφωνήθη ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως ἐντολῇ τῆς Συγκλήτου τελουμένου τοῦ ὑπὲρ τῶν εὐργετῶν τοῦ Πανεπιστημίου μνημοσύνου τῇ 30 Ἰανουαρίου 1885.

θρησκεία καὶ ἡ παιδεία, ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη σοφία, ὁ χριστιανισμὸς καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα. Οἱ πατέρες ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν συνάμα καὶ τοῦ Εὐαγγελίου διαπρύσιοι κήρυκες καὶ τῆς ἀρχαίας σοφίας θαυμασταὶ καὶ μύσται θερμότατοι.

Ἀναλαβὼν ψήφῳ τῆς ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου, ὡς κοσμήτωρ τῆς τῶν θεολόγων σχολῆς, νὰ εἴπω τὸν προσήκοντα τῇ τελετῇ ταύτῃ λόγον, καὶ ἐκπληρῶν νῦν τὸ βαρὺ δι' ἐμὲ τοῦτο καθῆκον, ἐπικαλοῦμαι τὴν ἐπιεικῆ ὑμῶν ἀκρόασιν. Ἔστωσαν δὲ θέμα τοῦ λόγου οἱ τρεῖς ἱεράρχαι ὑπὸ διττὴν θεωρούμενοι ἔποψιν καὶ ὡς τέλειοι ἐπιστήμονες θεολόγοι καὶ ὡς ἔξοχοι ἐκκλησιαστικοὶ ποιμένες.

Πρῶτον οἱ ἱεράρχαι ἐκεῖνοι ὑπῆρξαν πρότυπα ἐπιστημόνων θεολόγων. Καὶ οἱ τρεῖς οὗτοι πατέρες ἦσαν κάτοχοι ἐν ἐξόχῳ βαθμῷ πάσης τῆς σοφίας τῶν συγχρόνων των. Ὁ μέγας Βασίλειος καὶ ὁ Ναζιανζηνὸς Γρηγόριος ἐγένοντο ὡς γνωστὸν μαθηταὶ τῆς νεοπλατωνικῆς σχολῆς τῶν Ἀθηνῶν, ἔτι δὲ σπουδάζοντες ἐνταῦθα, ἐπέδωκαν τοσοῦτον ἐν τοῖς γράμμασιν, ὥστε καὶ παρ' αὐτῶν τῶν ἐθνικῶν διδασκάλων των ἐθαυμάσθησαν, τὸν Γρηγόριον μάλιστα ἐζήτησαν νὰ κρατήσωσιν ἐν Ἀθήναις, ἵν' ἀναλάβῃ τὸ ἔργον τοῦ διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ῥητορικῆς. Καὶ εἰς τὰς πατρίδας των δ' ἐπιστρέψαντες ἐπηγγέλθησαν ἐπί τινα χρόνον τὸ ἔργον τοῦ ῥήτορος, ἕως οὗ ὑπείκοντες βαθυτάτῃ τῆς καρδίας αὐτῶν κλίσει ἀντήλλαξαν αὐτὸ πρὸς τὸ ἐκκλησιαστικὸν λειτούργημα. Ὁ δὲ Χρυσόστομος ἐγένετο ὡς γνωστὸν μαθητὴς τοῦ Λιβανίου, ὅστις ἐνωρίτατα διεῖδεν ἐν αὐτῷ τὴν ἔκτακτον ἐκείνην φυσικὴν εὐγλωττίαν, δι' ἧς μετὰ ταῦτα ἔμελλε νὰ ἐκπλήξῃ τὸν κόσμον, καὶ διὰ τοῦτο μικρὸν πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐρωτώμενος τίνα καταλείπει διάδοχον ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τῆς ῥητορικῆς, εἶπε τὸ γνωστὸν ἐκεῖνο «τὸν Ἰωάννην, εἰ μὴ τοῦτον χριστιανοὶ ἐσύλησαν.» Πόσον κάτοχοι ἦσαν οἱ μακάριοι οὗτοι πατέρες τῆς ἐθνικῆς σοφίας, δεικνύουσι τὰ μέχρις ἡμῶν σωζόμενα συγγράμματά των, ἐν οἷς ἀνὰ πᾶν βῆμα ἐλέγχονται γνῶσται ἀκριβέστατοι τῶν ἀρχαίων συγγραφέων, ἰδίως τῶν ποιητῶν, ῥητόρων καὶ φιλοσόφων. Ὁ Βασίλειος γράφει τὸν ἑλληνα λόγον ὡς ἀρχαῖος ἀττικὸς συγγραφεύς· τοῦ Γρηγορίου τὸ ὕφος παραβάλλουσι πρὸς τὸ τοῦ Ἰσοκράτους· τὸν δὲ Χρυσόστομον δικαίως συνέκριναν πρὸς τὸν Δημοσθένη. Βεβαίως ζῶντες ἐν ἐποχῇ μεταγενεστέρᾳ καὶ τῆς κλασικῆς

ἀρχαιότητος πόρρω ἀπεχούσῃ, δὲν ἐξισοῦνται οἱ πατέρες ἐντελῶς κατὰ τὴν τέχνην τοῦ λόγου πρὸς τοὺς κλασικούς. Ἡ βραχυλογία, ἡ ἀκρίβεια καὶ ἡ σωφροσύνη τῶν ἐκφράσεων καὶ ἡ εὐρυθμία τοῦ λόγου τῶν κλασικῶν δὲν εὕρηται παρὰ τοῖς ἡμετέροις πατράσιν ἐν ἴσῳ βαθμῷ. Πλατειασμός τις, ὄγκος καὶ ἐπίδειξίς τις ἐν τῷ λόγῳ, ἔλλειψις γενικὴ τῆς τῶν βυζαντινῶν ἐποχῆς, παρατηρεῖταί πως καὶ παρ' αὐτοῖς. Δέον ὅμως νὰ παρατηρηθῇ, ὅτι ἂν οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας κατὰ τὸ ὕφος καὶ τὴν τέχνην τοῦ λόγου ὑπολείπονται τῶν ἀρχαίων, εἶναι ὅμως πολλῶν ἐξ αὐτῶν ἀνώτεροι κατὰ τὸν πλοῦτον τῶν ἐννοιῶν καὶ τὴν πρωτοτυπίαν. Τὰ συγγράμματα αὐτῶν εἶναι ἀληθῶς ἀνεξάντλητοι θησαυροὶ θρησκευτικῶν, ἠθικῶν καὶ φιλοσοφικῶν γνώσεων. Ὁ χριστιανισμὸς συνεπλήρωσε τὸν πνευματικὸν πλοῦτον τῆς ἀρχαιότητος δι' ἀποκαλύψεως νέων ἰδεῶν, συνέτεινε δὲ μεγάλως εἰς τὸ νὰ στραφῇ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα βαθύτερον πρὸς ἑαυτὸ καὶ συναισθανθῇ ἔτι μᾶλλον τὰς ἐνδομύχους αὐτοῦ ἀνάγκας. Ἕνεκα τούτου καὶ ἡ φιλοσοφία μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰσέδυσε μάλιστα κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους βαθύτερον εἰς τὰ μεταφυσικὰ προβλήματα, τὰ ἀνέκαθεν ἀπασχολήσαντα τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα, καὶ ἡ ποίησις δὲ καὶ ἡ τέχνη ἐν γένει τῶν χριστιανικῶν χρόνων, καὶ ἂν δὲν ἔφθασαν βεβαίως εἰς τὴν τεχνικὴν τελειότητα τῶν ἀρχαίων, ὑπερέβησαν ὅμως αὐτὰς ὡς πρὸς τὴν ἔκφρασιν βαθυτέρων αἰσθημάτων καὶ ὑψηλοτέρων ἰδεῶν. Οἱ τρεῖς λοιπὸν ἐκεῖνοι ἱεράρχαι ἐγένοντο κάτοχοι πάσης τῆς σοφίας τῶν συγχρόνων αὐτῶν καὶ ἵσταντο μάλιστα ἐπὶ κορυφῆς αὐτῆς. Τοιουτοτρόπως ἡ ἐθνικὴ παιδεία, ἥτις κατ' ἀρχὰς μάλιστα ἐφάνη ἀντίπαλος τῷ χριστιανισμῷ, ὀλίγον κατ' ὀλίγον συνεφιλιώθη μετ' αὐτοῦ καὶ ἄρρηκτον συνέδεσε μετ' αὐτοῦ δεσμόν. Ἡ φιλία αὕτη ἤρχισε νὰ ἐγκαινίζηται διὰ τῶν ἑλλήνων πατέρων. Ἐνῷ ἐν τῇ δύσει ὁ Τερτουλλιανὸς, πρόδρομος κατὰ τοῦτο γενόμενος τοῦ πρὸς τὰ γράμματα ἐχθρικοῦ πνεύματος, ὅπερ ἔμελλε νὰ ἐπικρατήσῃ μετὰ ταῦτα ἐν τῇ ῥωμαϊκῇ ἐκκλησίᾳ, ἀνεφώνει: « Τί κοινὸν μεταξὺ Ἀθηνῶν καὶ Ἱεροσολύμων, τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῆς Στοᾶς τοῦ Σολομῶντος,[1] » οἱ ἕλληνες πατέρες κατενόησαν ταχέως τὴν ἐσωτερικὴν συγγένειαν τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ, καὶ συνεῖδον ὅτι ἡ ἑλληνικὴ φι-

1 De praescriptt. haerett. c. 14. c. 6.

λοσοφία, ἥτις, καταπολεμοῦσα τὰς θρησκευτικὰς προλήψεις τοῦ λαοῦ καὶ τὴν πολυθεΐαν μετὰ τῶν μύθων αὐτῆς, ὑψώθη εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἑνὸς καὶ μόνου Θεοῦ, τοῦ ποιητοῦ τοῦ κόσμου, τῆς ἀρχικῆς καὶ ἀπολύτου μονάδος κατὰ Πυθαγόραν, τοῦ ἑνὸς κατὰ τοὺς Ἐλεάτας, τοῦ νοῦ κατὰ τὸν Ἀναξαγόραν, τοῦ ἄκρου ἀγαθοῦ κατὰ Πλάτωνα, τοῦ πρώτου κινοῦντος κατ' Ἀριστοτέλη, ἐπετέλεσε παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς τὸ ἔργον, ὅπερ ἐπετελέσθη παρὰ τοῖς Ἰσραηλίταις διὰ τῆς ἐμπνεύσεως τοῦ Μωϋσέως καὶ τῶν προφητῶν, καὶ ἰδίως διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ θείου τῆς χριστιανικῆς πίστεως θεμελιωτοῦ, δι' ἧς ὁριστικῶς κατηργήθησαν μὲν τὰ πολυθεϊστικὰ θρησκεύματα, ἐπεκράτησε δ' ἐν τῷ κόσμῳ, τοὐλάχιστον τῷ πεπολιτισμένῳ, ἡ λατρεία τοῦ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, τοῦ παναγάθου πατρὸς ἡμῶν τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Διὰ τοῦτο ὁ μὲν φιλόσοφος καὶ μάρτυς Ἰουστῖνος ἐνόμιζεν, ὅτι αὐτὸς ὁ θεῖος λόγος, ὅστις ἐνέπνευσε τοὺς ἀρχαίους προφήτας, ἐφώτισε διά τινων αὐτοῦ ἀκτίνων καὶ αὐτοὺς τοὺς ἐθνικοὺς σοφούς, δὲν ὤκνει δὲ νὰ ὀνομάζῃ χριστιανοὺς τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἡράκλειτον καὶ πάντας τοὺς μετὰ λόγου βιώσαντας ἐκ τῶν ἀρχαίων[1], οἱ δὲ ἀλεξανδρινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς Κλήμης, Ὠριγένης, Δίδυμος διὰ τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐσπούδαζον νὰ παρασκευάζωσι τὰ πνεύματα τῶν μαθητῶν αὐτῶν πρὸς τὴν πνευματικωτέραν καὶ ὑψηλοτέραν κατανόησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἣν γνῶσιν ἀπεκάλουν κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἁπλῆν πίστιν. Τὴν συμφιλίωσιν ταύτην τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ χριστιανισμοῦ πλήρη εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς τρισὶ μεγάλοις ἱεράρχαις, ὧν τὴν μνήμην σήμερον ἐπιτελοῦμεν. Ὁ μέγας Βασίλειος προτρέπει τοὺς χριστιανοὺς νέους εἰς ἀνάγνωσιν τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, συμβουλεύων μόνον αὐτούς, ἵνα καθάπερ τῆς ῥοδωνιᾶς τοῦ ἄνθους δρεψάμενοι, τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν, οὕτω καὶ ἐν τῇ μελέτῃ τῶν Ἑλλήνων συγγραφέων, ὅσον χρήσιμον καρπωσάμενοι, τὸ βλαβερὸν ἀποφεύγωσιν[2]. Ὁ δὲ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς ὀνομάζει τὴν παίδευσιν «τῶν ἐν ἀνθρώποις ἀγαθῶν τὸ πρῶτον,» κατακρίνει δὲ ὡς «κακῶς εἰδότας» ἐκείνους τῶν χριστιανῶν, «ὅσοι τὴν ἔξωθεν παιδείαν διαπτύουσιν ὡς ἐπίβουλον καὶ σφαλερὰν καὶ Θεοῦ πόρρω βάλλουσαν.»[3] Ὁ δὲ Χρυσόστομος, ὡς δεικνύει καὶ ἡ γλῶσσα

1 Β' Ἀπολογ. κεφ. 44.
2 Παραιν. ή.
3 Ἐπιτάφ. εἰς Ἀθαν. ιέ.

αὐτοῦ, ἐτράφη πρὸ πάντων ἐν τῇ μελέτῃ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Δημοσθένους.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι μέχρι τοῦ Ϛ' αἰῶνος ἀντίθεσίς τις καὶ πάλη παρατηρεῖται μεταξὺ τῶν πατέρων καὶ τῶν συγχρόνων σοφιστῶν καὶ ῥητόρων, μεταξὺ ἐθνικῶν σοφῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ Ἐκκλησίας καὶ χριστιανικοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους ἀφ' ἑτέρου, ἥτις κατέληξεν ἐπὶ τέλους εἰς τὸ λυπηρὸν γεγονὸς τῆς διαλύσεως τῶν ῥητορικῶν σχολῶν· εἶνε ἀληθές, ὅτι Ἕλληνες καὶ χριστιανοὶ ἐξελαμβάνοντο τότε ὡς δύο τινὰ ἀντίπαλα καὶ ἀντίθετα. Ἀλλ' ἡ ἀντίθεσις αὕτη, ἐὰν ἐξετάσῃ τις τὴν οὐσίαν αὐτῆς καὶ μὴ μείνῃ μόνον εἰς τὰς λέξεις, πείθεται ὅτι δὲν ἦτο ἀντίθεσις ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ χριστιανισμοῦ, ἢ ἑλληνισμοῦ καθόλου καὶ νέας πίστεως, ἀλλὰ μᾶλλον ἀντίθεσις εἰδωλολατρικῆς πολυθεΐας καὶ χριστιανικοῦ μονοθεϊσμοῦ. Ἕλληνας λέγοντες οἱ πατέρες τότε δὲν ἐνόουν τοὺς λαλοῦντας τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἐμφορουμένους ὑπὸ τοῦ πνεύματος τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ἀλλὰ τοὺς εἰδωλολάτρας. Εἶναι δὲ γνωστόν, ὅτι οἱ τῶν πρώτων αἰώνων σοφισταὶ καὶ ῥήτορες ἐξ ὑπερμέτρου καὶ τυφλοῦ ἔρωτος πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα ἀντετέθησαν πρὸς τὸν χριστιανισμὸν ὡς πρὸς ἔξωθεν ἐκ τῆς Ἀνατολῆς ἐρχομένην σοφίαν, καὶ ὑπὸ ἐθνικοῦ φανατισμοῦ καταληφθέντες δὲν ἐθαύμαζον μόνον τὴν ἀρχαίαν φιλοσοφίαν, φιλολογίαν καὶ τέχνην, ὡς ἦτο δίκαιον, ἀλλ' ἤθελον νὰ ὑπερασπίσωσι καὶ αὐτὴν τὴν ἐθνικὴν πολυθεϊστικὴν θρησκείαν μετὰ πάντων τῶν ἐνίοτε ἀτόπων μύθων αὐτῆς καὶ ἀτελειῶν, καὶ ταύτην ἀντέτασσον κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἐνῷ λοιπὸν οἱ ἥρωες τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ὁ Πυθαγόρας, ὁ Σωκράτης, ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης εἶχον πολεμήσει τὸν πολυθεϊσμόν, ἐφ' ᾧ οἱ πλεῖστοι αὐτῶν κατηγορήθησαν καὶ ἐδιώχθησαν καὶ ἐσπούδαζον νὰ ὑψώσωσι τὸν κόσμον εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεόν, οἱ ἐπίγονοι αὐτῶν, οἱ Νεοπλατωνικοὶ Πλωτῖνος, Ἰάμβλιχος, Πορφύριος, Πρόκλος, Ἰουλιανὸς ἐπολέμησαν τὸν χριστιανικὸν μονοθεϊσμὸν καὶ ὑπεστήριξαν τὴν λατρείαν τῶν θεῶν τῆς μυθολογίας. Διὰ τοῦτο δικαίως καὶ αὐτὸς ὁ Gibbon παρατηρεῖ, ὅτι ἔπασχον οἱ τότε σοφισταὶ ἐκ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ.[1] Καὶ πράγματι τί ἄλλο ἢ θρη-

1 Gibbon, Histoire de la décadence etc., 1 522. Πρβλ. περὶ τῆς παρὰ τοῖς νεοπλατωνικοῖς θεουργίας Léveque, La science de l'invisible p. 91. Cousin hist. gen. de la philosophie 187.

σκευτικὸν φανατισμὸν δικαιοῦταί τις νὰ ὀνομάσῃ, τὸ ὅτι ὁ Ἰουλιανὸς, ὁ νεοπλωτωνικὸς οὗτος σοφιστὴς ἐπὶ τοῦ θρόνου, διημέρευεν ἐν τοῖς ἐθνικοῖς ναοῖς προσφέρων θυσίας τῷ Διΐ, τῷ Ἄρει, τῷ Ἀπόλλωνι, καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς, καὶ ὅτι καθ' ὕπνους εἶχεν ἀποκαλύψεις αὐτῶν καὶ συνωμίλει μετ' αὐτῶν, δυνάμενος νὰ διαγινώσκῃ εὐκολώτατα καὶ διακρίνῃ τὰς φωνὰς αὐτῶν![1] Ἰδοὺ περὶ τίνος διεφώνουν οἱ πατέρες πρὸς τοὺς συγχρόνους ἐθνικοὺς σοφιστὰς, ἰδοὺ περὶ τίνος ἦτο ἡ πάλη μεταξὺ τῶν τότε ἐθνικῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας· οὐχὶ περὶ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, ἣν ἀμφότερα τὰ μέρη ἐτίμων, ἀλλὰ περὶ τοῦ πολυθεϊσμοῦ καὶ τῆς μονοθεΐας. Ποῦ ἔκειτο ἡ ἀλήθεια ὡς πρὸς τοῦτο, παρὰ τοῖς τότε σοφισταῖς ἢ παρὰ τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς πατράσι, περὶ τούτου σήμερον δὲν ἐπιτρέπεται κἂν συζήτησις. Ἀληθεῖς ἀντιπροσώπους τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σοφίας ἠδύνατό τις κατὰ ταῦτα νὰ θεωρήσῃ δικαιότερον τοὺς πατέρας τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοὺς συγχρόνους σοφιστάς.

Μένει λοιπὸν ἀναντίρρητον, ὅτι ἐν τοῖς προσώποις τῶν τριῶν μεγάλων ἱεραρχῶν ἡνώθησαν ἁρμονικῶς ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ θρησκεία. Τὴν ἁρμονίαν ταύτην ἐπεζήτησε πάντοτε ἡ ἀνατολικὴ ἐκκλησία, ἐν ᾗ ἀνέκαθεν τὰ γράμματα ἐτιμήθησαν. Ἡ πλατωνικὴ καὶ ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία ἐκαλλιεργήθησαν ὡς γνωστὸν πάντοτε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐκκλησιαστικοῖς πατράσι καὶ συγγραφεῦσιν ἀπὸ τοῦ Ὠριγένους, Συνεσίου, Νεμεσίου, Αἰνείου τοῦ Γαζαίου, Ζαχαρίου τῆς Μυτιλήνης, Ἰωάννου τοῦ Φιλοπόνου, Γρηγορίου τοῦ Νύσσης, τοῦ ὑποτιθεμένου Ἀρεοπαγίτου καὶ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, μέχρι τοῦ Πλήθωνος, τοῦ Βησσαρίωνος καὶ τοῦ Σχολαρίου. Ἐὰν δὲ θελήσωμεν νὰ κατέλθωμεν καὶ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους μέχρι τοῦ Εὐγενίου, θὰ εὕρωμεν τὴν αὐτὴν ἀγάπην πάντοτε τρεφομένην ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην ἐν γένει. Ἡ ἡμετέρα ἐκκλησία δὲν ἵδρυσέ ποτε Ἱερὰν Ἐξέτασιν, ἵνα καταδιώξῃ τοὺς ἐργάτας τῆς ἐπιστήμης· δὲν ἔστησέ ποτε πυράς, ἵνα παραδώσῃ αὐταῖς Οὔσους καὶ Ἱερωνύμους· δὲν κατεδίωξέ ποτε Κοπερνίκους καὶ Γαλιλαίους· δὲν ὑπάρχει παρ' αὐτῇ Index librorum, σκοπῶν νὰ στηλιτεύσῃ καὶ ἀπαγορεύσῃ τὴν ἀνάγνωσιν ἐπιστημονικῶν συγγραμμάτων· οὐδ' ἐξεδόθη ποτὲ ἐν αὐτῇ ἐγκύκλιος καὶ σύλλαβος κατὰ τῆς

2 Gibbon αὐτόθι.

ἐπιστήμης καὶ τῶν προόδων αὐτῆς. Οἱ κληρικοὶ ἡμῶν, ταῦτα ἔχοντες ὑπ' ὄψιν καὶ συνεχίζοντες τὰς ὡραίας παραδόσεις τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, πρέπει νὰ ἐξακολουθῶσιν ἀγαπῶντες πάντοτε τὴν ἐπιστήμην. Πρότυπα αὐτῶν ὡς πρὸς τοῦτο ἔστωσαν πάντοτε οἱ σήμερον παρ' ἡμῶν ἐγκωμιαζόμενοι τρεῖς μεγάλοι ἱεράρχαι. Παρῆλθε πλέον ἡ ἐποχή, καθ' ἣν κληρικοὶ ἀπαίδευτοι ἠδύναντο νὰ ποιμαίνωσι τὸν λαόν. Ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπὸ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐντεῦθεν μάλιστα ἐπεδόθη εἰς τὰ γράμματα. Ἡ ἐπιστήμη, ἀφ' ὅτου ἰδίως ἱδρύθη τὸ ἡμέτερον Πανεπιστήμιον, ὁ ἀκτινοβόλος οὗτος φάρος, ὅστις διαχέει τὸ φῶς αὐτοῦ ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἀνατολήν, ἤρχισε νὰ φωτίζῃ διὰ τοῦ φωτὸς αὐτῆς τὸ ἔθνος ἡμῶν. Μόνον ἀληθῶς ἐπιστήμονες κληρικοὶ δύνανται σήμερον ἐπαξίως νὰ ἐπιτελέσωσι τὸ ἔργον των. Λαοὶ πεπαιδευμένοι θέλουσι καὶ τὴν θρησκείαν ἐπιστημονικῶς νὰ κατανοήσωσι, ζητοῦντες πανταχοῦ τὸν λόγον τῶν πραγμάτων. Διὰ ταῦτα, ὅπως οἱ πατέρες τῆς ἐκκλησίας ἦσαν τότε κάτοχοι πάσης σοφίας τῆς ἐποχῆς αὐτῶν, οὕτω καὶ οἱ θεολόγοι ἡμῶν πρέπει νὰ γνωρίζωσι τὴν σύγχρονον ἐπιστήμην. Τοῦτο δὲ πρὸς δύο σκοπούς, πρῶτον μὲν ἵνα διὰ τῶν ἀληθειῶν αὐτῆς διαφωτίζωσι καὶ τὰ τῆς θρησκείας δόγματα καὶ καθιστῶσιν αὐτὰ καταληπτὰ τῷ λαῷ καὶ στηρίζωσιν αὐτὰ κατὰ πάσης ἐνστάσεως καὶ ἀμφιβολίας, δεύτερον δὲ ἵνα ἀποκρούωσι τὰς πλάνας αὐτῆς, ὅσαι τείνουσι νὰ διασείσωσι τὰ θεμέλια τῶν θρησκευτικῶν πεποιθήσεων.

Τὴν ἐπιστήμην μηδεὶς ἂς φοβῆται. Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἀναζήτησις τῆς ἀληθείας, τῆς φύσεως δηλαδὴ καὶ τῶν αἰτιῶν τῶν ὄντων, δὲν δύναται νὰ ἦναι κατ' ἀρχὴν καὶ κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς ἀντίθετος πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἀλήθειαν· διότι πᾶσαι αἱ κατὰ μέρος ἀλήθειαι εὑρίσκονται ἐν ἐσωτερικῇ ἁρμονίᾳ πρὸς ἀλλήλας καὶ ἀποτελοῦσι μίαν κυρίως ἀλήθειαν. Αἱ βάσεις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας, αἱ μεγάλαι θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι τοῦ πνευματικοῦ καὶ προσωπικοῦ Θεοῦ, τῆς πνευματικῆς ἐλευθέρας ψυχῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, εἶναι καὶ ἔσονται ἀείποτε ἀσάλευτοι, διότι αἱ ἀλήθειαι αὗται ἔγκεινται ἐν τῷ βάθει τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, καὶ εἶναι αἱ πρώτισται ἀρχαί, αἱ ἐξηγοῦσαι τὸ αἴνιγμα τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, εἰς ἅς, καὶ ἐὰν ἐπί τινα χρόνον φαίνωνται ἐγκαταλείπουσαι αὐτὰς ἐπανέρχονται καὶ θὰ ἐπανέρχωνται πάντοτε ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ἡ ἀθεΐα καὶ ὁ ὑλισμός, ἅτινα ἐνίοτε ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς ἐπιστήμης ἐδιδάχθησαν, κατεδι-

κάσθησαν κατὰ μικρὸν ὑπ' αὐτῆς τῆς ἐπιστήμης. Καὶ αὐταὶ αἱ φυσικαὶ ἐπιστῆμαι, ἐν ὀνόματι τῶν ὁποίων ἐζήτησάν τινες νὰ καταπολεμήσωσι τὰς θρησκευτικὰς ἀληθείας, οὐδὲν ἰσχύουσι κατ' αὐτῶν, κατὰ τὰς μαρτυρίας αὐτῶν τῶν μεγίστων αὐτῶν ἀντιπροσώπων Βερνάρ, Ἐρδμάννου, Βουᾶ Ῥεϋμὸνδ καὶ ἄλλων[1], διότι ἐξετάζουσαι τὴν ὕλην μόνον καὶ τοὺς νόμους αὐτῆς, δὲν δύνανται νὰ ἐπιληφθῶσι τῶν θρησκευτικῶν καὶ μεταφυσικῶν ζητημάτων, χωρὶς νὰ ἐξέλθωσι τῆς δικαιοδοσίας αὐτῶν. Ἀγαπᾶτε λοιπὸν, ὦ λειτουργοὶ τῆς ἐκκλησίας ἡμῶν, τὴν ἐπιστήμην καὶ ἐρευνᾶτε ἐν αὐτῇ μετὰ θάρρους καὶ διότι τοῦτο εἶναι ἀληθὴς ἑλληνικὴ παράδοσις, καὶ διότι ἡ ἐπιστήμη ἡ ἀληθὴς οὐ μόνον δὲν ἀντίκειται τῇ θρησκείᾳ, ἀλλὰ καὶ ὑποστηρίζει αὐτήν.

Δεύτερον οἱ τρεῖς μεγάλοι ἱεράρχαι ὑπῆρξαν πρότυπα ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων. Ὑπῆρξαν μὲν καὶ ἄλλοι πατέρες λαμπροὶ τῆς ἐκκλησίας ἰθύντορες, βεβαίως ὅμως μεταξὺ τῶν πρώτων ἐκ τούτων, ἂν μὴ οἱ πρώτιστοι, εἶναι καὶ οἱ τρεῖς μεγάλοι ἱεράρχαι, ὧν ὁ βίος ἀληθῶς ὑπῆρξε συνεχὴς ἀπὸ καρδίας ἀφοσίωσις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἐκκλησίας. Ἐξετάζοντες αὐτοὺς ὡς ἐκκλησιαστικοὺς ποιμένας, ἀποροῦμεν τί πρῶτον, τί δ' ὕστερον νὰ θαυμάσωμεν παρ' αὐτοῖς. Πόσον ἦτο μέγας ὁ ζῆλός των πρὸς τὸ κήρυγμα τοῦ θείου λόγου! Τοῦ ζήλου τούτου τρανὰ μαρτύρια εἶναι οἱ ἀπειράριθμοι σωζόμενοι λόγοι των, οἵτινες μέχρις ἡμῶν μένουσιν ἄριστα πρότυπα ἐκκλησιαστικῆς εὐγλωττίας. Τίς ποτε κήρυξ ἱερὸς διεσάλπισε τρανώτερον τὰς ἀληθείας τῆς πίστεως καὶ ὑψώθη πλειότερον ἐμβατεύων εἰς τὰ θεῖα μυστήρια, ὅσον ὁ μέγας Βασίλειος, ὁ δικαίως οὐρανοφάντωρ κληθείς; Τίς κηρύττων ἐξέπληξε τοὺς συγχρόνους του πλειότερον τοῦ Γρηγορίου, οὗ ἡ ῥητορικὴ δεινότης ὑπῆρξε τοσοῦτον περιλάλητος κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτοῦ, ὥστε πάντοθεν συνέρρεον εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἵν' ἀκροασθῶσιν αὐτοῦ, καὶ ὃν διὰ τὴν δύναμιν, μεθ' ἧς ῥητορεύων ὑπερήσπισε τὴν θεότητα τοῦ λόγου, θεολόγον ἐκάλεσαν; Τίς ῥήτωρ τῆς ἐκκλησίας κατέθελξέ ποτε τὰ πλήθη πλειότερον ἢ ὁ Ἰωάννης, ὃν οἱ μετὰ ταῦτα αἰῶνες δικαίως Χρυσόστομον ἐκάλεσαν, οἱ δὲ νεώτεροι κριτικοὶ εὐλόγως πρὸς τοὺς ἀρί-

---

1 Τὰς περὶ τούτου μαρτυρίας αὐτῶν εὑρίσκει τις ἐν τῷ ὡραίῳ συγγράμματι τοῦ Ι. Σκαλτσούνη, «Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη» σελ. 129-146.

στους τοῦ κόσμου ῥήτορας παρέβαλον; Πόσον ἦτο ἔπειτα μέγα τὸ θάρρος των, μεθ' οὗ ὑπερήσπισαν τὸ δίκαιον τῆς ἐκκλησίας καὶ ὑπεστήριξαν ἀπέναντι τῶν ἰσχυρῶν τῆς γῆς τὴν πίστιν, ἢ ἤλεγξαν τὰ ἤθη τῶν συγχρόνων των, μηδ' αὐτῶν τῶν αὐτοκρατόρων φεισάμενοι, ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν ὁ αὐτοκράτωρ ἦτο τὸ πᾶν, τὴν δὲ ὀργήν του ἔτρεμον πάντες! Καὶ τίς ποτε ἔδειξε παρρησίαν μεγαλειτέραν τοῦ Βασιλείου, ὅστις δὲν ἐφοβήθη νὰ ἀντιστῇ κατὰ τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ βιαίου Οὐάλεντος, ἵνα ὑποκύψῃ εἰς τὴν θέλησίν του καὶ παύσῃ ὑποστηρίζων τὴν ὀρθοδοξίαν, ὅπως ἐπικρατήσῃ ὁ παρ' ἐκείνου ὑποστηριζόμενος ἀρειανισμός; Ἀδύνατον, εἶπε τῷ παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος ἀποσταλέντι Μοδέστῳ, νὰ δεχθῶ νὰ παύσω ὑποστηρίζων τὴν ἀλήθειαν· αἱ ἀπειλαὶ τοῦ αὐτοκράτορος οὐδὲν ἰσχύουσιν εἰς ἐμέ· περιουσίαν δὲν φοβοῦμαι νὰ ἀπολέσω, μηδὲν ἔχων ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· ἡ ἐξορία δὲν μὲ πτοεῖ, διότι πανταχοῦ τῆς γῆς εἶμαι παρεπίδημος· βασάνους τὸ ἀσθενὲς τοῦτο σῶμα δὲν δύναται νὰ ὑποστῇ, ὁ δὲ θάνατος εὐκόλως θέλει με ἑνώσει μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ταῦτα, εἶπεν, ἀνάγγειλον τῷ αὐτοκράτορι![1] Τοιαύτην τολμηρὰν γλῶσσαν ἐλάλησεν ὁ Βασίλειος, προκειμένου νὰ ἀποκρούσῃ ἄδικον ἀπαίτησιν τοῦ αὐτοκράτορος. Τίς ἔδειξε μεγαλείτερον θάρρος τοῦ Γρηγορίου, ὅστις ἐνῷ ἡ Κωνσταντινούπολις ἦτο τότε τὸ κέντρον τῶν Ἀρειανῶν καὶ τῶν Ἡμιαρειανῶν, ἀνέλαβε τὸ βαρύτατον ἔργον, ὡς ἐπίσκοπος μικρᾶς τινος ὀρθοδόξου κοινότητος, να ἀντιπαλαίσῃ μόνος ἐν αὐτῷ τῷ κέντρῳ τῶν ἀντιπάλων τῆς ὀρθοδοξίας ὑπὲρ ταύτης; Τίς ἤλεγξέ ποτε μετὰ τοὺς προφήτας τολμηρότερον τὰς παρεκτροπὰς τῶν ἰσχυρῶν τῆς ἡμέρας ἢ ὁ Χρυσόστομος, ὅστις ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις τοῦ γενικοῦ ἐξευτελισμοῦ τῶν χαρακτήρων καὶ τῆς πρὸς τοὺς ἄρχοντας εὐτελεστάτης κολακείας πικρότατα ἐμάστισε τὰς ἠθικὰς τῆς Εὐδοξίας παρεκτροπάς, προθύμως δ' ἐδέχθη χάριν τοῦ δικαίου, καταβιβαζόμενος ἀπὸ τοῦ περιβλεπτοτέρου τότε ἐπισκοπικοῦ θρόνου, νὰ ἀπέλθῃ εἰς τὴν ἐξορίαν, ὅπου καὶ ἀπέθανε; Πόση ἦτο πρὸς τούτοις ἡ εὐαγγελικὴ ἁπλότης καὶ μετριοφροσύνη αὐτῶν! Εἶναι γνωστόν, ὅτι καὶ ὁ Γρηγόριος καὶ ὁ Χρυσόστομος κατηγορήθησαν ὑπὸ τῶν μὴ εὑρισκόντων ἄλλο τι νὰ μεμφθῶσιν αὐτοῖς ἐχθρῶν των ἐπὶ τῷ ἄγαν λιτῷ βίῳ αὐτῶν, ὁ δὲ μέγας Βασίλειος, καίπερ ὢν μητροπολίτης τῆς πλουσιωτάτης τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μητροπόλεως, ἔζη ὡς ἁπλοῦς μοναχός. Πόση ἦτο ἐξ ἄλλου ἡ φιλανθρω-

1 Παρὰ Γρηγορίῳ Ναζιανζηνῷ, λόγῳ 43.

πία των καὶ ἡ περὶ τῶν πτωχῶν μέριμνα αὐτῶν! Καὶ τίς ὁμιλεῖ θερμότερον περὶ τῆς πρὸς τοὺς πάσχοντας συμπαθείας καὶ φιλανθρωπίας τοῦ Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου; Δὲν εἶναι ὁ Βασίλειος ὅστις ἵδρυσε τὸ περιφημότερον πτωχοκομεῖον τῆς ἐποχῆς του ἐν Καισαρείᾳ; Δὲν ἐπολλαπλασίασεν ὁ Χρυσόστομος τὰ πτωχοκομεῖα τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπως ἐπαρκῶσιν εἰς τὰς ἀνάγκας τῶν ἐκεῖ πολυπληθῶν πτωχῶν; Δὲν ἦτο ὁ Γρηγόριος πατὴρ τῶν πτωχῶν καὶ καὶ δυστυχῶν προσώπων; Ἐν γένει ἤθελεν ἐπιλείψει με ὁ χρόνος διηγούμενον πάντα τὰ ἔξοχα προσόντα τῶν μεγάλων ἐκείνων ἱεραρχῶν, τὰς περὶ τοῦ κλήρου καὶ τῆς μορφώσεως αὐτοῦ μερίμνας των, τὰς περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τοῦ χριστιανισμοῦ μεταξὺ τῶν ἔτι ἐθνικῶν φροντίδας των. τὴν ἁγνότητα καὶ χρηστότητα αὐτῶν καὶ πάσας τὰς ἄλλας ἀρετὰς, τὰς κοσμησάσας αὐτούς, αἵτινες ἀπέδειξαν αὐτοὺς ὄντως πρότυπα ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων

Τοιαῦτα τέλεια πρότυπα ἔχοντες καὶ ὑμεῖς, οἱ νῦν λειτουργοὶ τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, μιμήθητε αὐτά, ἵνα δοξάσητε καὶ ὑμεῖς ἐκ νέου τὴν ἡμετέραν ἐκκλησίαν, ὅπως ἐκεῖνοι ἐδόξασαν αὐτήν. Δείξατε καὶ ὑμεῖς τὸν ζῆλον πρὸς τὸ κήρυγμα τοῦ Εὐαγγελίου καὶ διαδώσατε εἰς τὸν λαὸν τὰς σωτηρίους ἀρχὰς τῆς χριστιανικῆς πίστεως. Μιμήθητε καὶ ὑμεῖς τὴν τόλμην αὐτῶν, ὅταν πρόκηται νὰ ὑπερασπίσητε τὸ δίκαιον καὶ τὴν ἀλήθειαν. Μιμήθητε καὶ τὴν μετριοφροσύνην καὶ τὴν περὶ τὸν βίον εὐαγγελικὴν λιτότητα αὐτῶν. Μιμήθητε τὴν πατρικὴν αὐτῶν περὶ τῶν πτωχῶν καὶ πασχόντων μέριμναν, συμμεριζόμενοι καὶ διευθύνοντες μάλιστα πᾶσαν παρ' ἡμῖν φιλανθρωπικὴν ἐνέργειαν. Μιμήθητε τὰς περὶ μορφώσεως τοῦ κλήρου φροντίδας αὐτῶν πεποιθότες, ὅτι ἄνευ καλῶς μεμορφωμένου κλήρου οὐδὲν δύναται ἡ ἐκκλησία νὰ πράξῃ. Μιμήθητε τέλος τὴν ἁγιότητα αὐτῶν καὶ πάσας τὰς λοιπὰς μεγάλας ἀρετὰς, αἵτινες ἐκόσμουν αὐτούς.

Τοιοῦτοι, φιλόχριστον ἀκροατήριον, ἐγένοντο οἱ παρ' ἡμῶν ἑορταζόμενοι σήμερον τρεῖς ἱεράρχαι πρότυπα ἀληθῶς ἐπιστημόνων θεολόγων καὶ ἐκκλησιαστικῶν ποιμένων. Ὁ κλῆρος ἡμῶν δύναται νὰ ἀποβῇ ὁ ἄριστος κλῆρος, ἐὰν μιμηθῇ τὰ πρότυπα ταῦτα. Τοῦτο εὔχομαι ἀπὸ καρδίας. Ἡ Ἑλλὰς ἔχει μεγίστην ἀνάγκην ἐπιστήμονος καὶ χρηστοῦ κλήρου. Ἡ πρόοδος αὐτῆς, εἰς ἣν γιγαντιαίοις βήμασι βαίνει, θὰ ἦναι ἀσφαλής, ἐὰν ὁ λαὸς μένῃ ἐστηριγμένος ἐν τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ ἀρετῇ. Τοῦτο δὲ εἶναι ἀδύνατον νὰ κατορθωθῇ ἄνευ καλοῦ

κλήρου· διότι, ἐὰν ὁ λαὸς γίνῃ ἀσεβὴς καὶ ἀνήθικος, καὶ ἂν ἤθελε πολιτισθῇ καὶ προβῇ εἰς τὰ πρόσω ἐν τῷ σταδίῳ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς κοινωνικῆς ἀναπτύξεως, πάντα ταῦτα τὰ ἀγαθὰ, στερούμενα σταθερᾶς βάσεως, θὰ καταρρεύσωσιν εὐκόλως. Τοῦτο ἔπαθον ὅσοι λαοὶ ἐπολιτίσθησαν χωρὶς νὰ θέσωσι στερεὰν βάσιν γνησίαν καὶ ἀληθῆ θρησκευτικὴν μόρφωσιν. Τὸ πρῶτον στοιχεῖον τοῦ ἀληθοῦς πολιτισμοῦ εἶναι ἀληθὴς καὶ πεφωτισμένη εὐσέβεια καὶ ἠθικότης ἐν τῷ λαῷ. Τοῦτο μαρτυρεῖ ἡ παγκόσμιος ἱστορία. Εἴθε τὰς ἀληθείας ταύτας ἀκούσωσιν οἱ διευθύνοντες τὰς τύχας τῆς Ἑλλάδος! Γένοιτο! Γένοιτο!

18.

ΛΟΓΟΣ

ΕΠΙ ΤΗ ΠΕΝΤΗΚΟΝΤΑΕΤΗΤΙΔΙ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ *

Πανιερώτατε Ἱεράρχα! Σεβαστὴ ὁμήγυρις!

Ἐπιτελοῦντες σήμερον τὴν ἑορτὴν τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν Πανεπιστημίου, συνήλθομεν ἐνταῦθα, ἵνα ἀναπέμψωμεν τὰς εὐχαριστίας ἡμῶν πρὸς τὸν Θεόν, τὸν δοτῆρα παντὸς ἀγαθοῦ, ὅστις ἠξίωσε τὴν Ἑλλάδα οὐ μόνον ἡμέρας ἐλευθερίας νὰ ἴδῃ πάλιν μετὰ τὸν μακρὸν ἐκεῖνον καὶ φοβερὸν ζυγὸν τῆς δουλείας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἱδρύσῃ ἐν τῷ κέντρῳ αὐτῆς τὸ ἀνώτατον τοῦτο ἐκπαιδευτήριον, δι' οὗ τὸ φῶς τῆς ἐπιστήμης ἤδη ἐπὶ πεντήκοντα ἔτη ἐφώτισεν οὐ μόνον τὴν ἐλευθέραν Ἑλλάδα, ἀλλὰ καὶ σύμπασαν τὴν Ἑλληνικὴν ἀνατολήν. Ὁλόκληρος ὁ ἑλληνισμὸς σήμερον εὐγνωμονῶν συνεορτάζει μετὰ τοῦ Πανεπιστημίου, ἀναλογιζόμενος τὰ μεγάλα ἀγαθά, ἅτινα ἐπὶ πεντηκονταετίαν ἀπ' αὐτοῦ ἔλαβεν. Ἡ Ἑλλὰς ὑποδουλωθεῖσα, ἀπώλεσε μετὰ τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας καὶ πᾶσαν αὐτῆς τὴν ἀνάπτυξιν, τὰ δὲ γράμματα, ὧν τὸ ἑλληνικὸν βυζαντινὸν κράτος μέχρι τῆς τελευταίας στιγμῆς ἦτο ἡ κυριωτέρα ἑστία ἐν τῷ κόσμῳ καὶ ὁ πιστὸς θεματοφύλαξ, ἐγκαταλιπόντα μετὰ τὴν ἅλωσιν τὴν δούλην ἀνατολήν, κατέφυγον εἰς τὴν δύσιν, ἀναζητοῦντα ἄλλας ἐλευθέρας χώρας, ἵνα φωτίσωσιν αὐτὰς καὶ συντελέσωσιν οὕτω εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς νεωτέρας Εὐρώπης. Ἡ ἵδρυσις τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν πρὸ πεντηκονταετίας ὑπῆρξε τὸ σύνθημα τῆς ἐπανόδου τῶν φώτων εἰς τὴν Ἑλλάδα τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν ἑστίαν. Τὸ μέγιστον τοῦτο γεγονὸς πανηγυρίζομεν σήμερον, δικαίως χαίροντες καὶ ἀγαλλόμενοι. Δὲν ἤρκει,

---

*) Ἐξεφωνήθη ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ ἐντολῇ τῆς Συγκλήτου τοῦ Πανεπιστημίου τελουμένης δοξολογίας ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι αὐτοῦ τῇ 18 μαΐου τοῦ 1887.

ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐγένετο ἐλευθέρα, ἔπρεπε νὰ βαδίσῃ καὶ ἐπὶ τὰ πρόσω καὶ νὰ ἀκμάσῃ, ἀλλ' ἡ πρόοδος καὶ ἡ ἀκμὴ αὐτῆς ἦτο ἀδύνατος ἄνευ τῆς διαδόσεως ἐν αὐτῇ τῆς ἐπιστήμης. Ὀρθῶς δὲ ἀρχόμεθα τῆς ἑορτῆς τῆς πεντηκονταετηρίδος τοῦ Πανεπιστημίου ἀπὸ τῆς παρούσης ἱερᾶς τελετῆς δεικνύοντες, ὅτι ἐννοοῦμεν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη πρέπει νὰ συμβαδίζῃ μετὰ τῆς θρησκείας καὶ νὰ τελῇ ἐν ἁρμονίᾳ μετ' αὐτῆς, διότι ἂν ἡ ἐπιστήμη εἶναι σπουδαιότατος παράγων ἐν τῇ προόδῳ τῶν ἐθνῶν, ὁ παράγων οὗτος τότε μόνον δύναται νὰ ἐργασθῇ τελεσφόρως, ὅταν ἐν ἁρμονίᾳ συμπράττωσιν αὐτῷ καὶ οἱ ἄλλοι ἐπίσης σπουδαιότατοι παράγοντες τῆς προόδου ταύτης, οἵτινες εἶναι ἡ θρησκεία καὶ ἡ ἐλευθερία.

Τὰ τρία ταῦτα, θρησκεία, ἐπιστήμη καὶ ἐλευθερία εἶναι αἱ μέγισται δυνάμεις, οἱ κυριώτεροι μοχλοί, οἱ ὠθοῦντες τοὺς λαοὺς εἰς τὰ πρόσω, οἱ ὁδηγοῦντες αὐτοὺς εἰς τὴν ἀληθῆ πρόοδον καὶ ἀκμήν. Ἡ θρησκεία ὑψοῖ τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν, τὸν δημιουργὸν τοῦ παντός, καὶ διὰ τῆς μετ' αὐτοῦ κοινωνίας καὶ ἑνώσεως, ἣν ἐνεργεῖ, ἐξαγιάζει τὰς θελήσεις, ἐμπνέουσα τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν προθυμίαν ὡς τὴν ἔκφρασιν τοῦ θείου θελήματος. Διὰ τῆς θρησκείας ἐξαγνίζονται τὰ ἤθη τῶν λαῶν, κρατύνεται ἡ ἀρετὴ τῶν ἀνθρώπων, ἐξαπλοῦται ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ φιλανθρωπία ἐν τῇ κοινωνίᾳ, ἐξημεροῦνται οἱ ἄνθρωποι, ἡ δὲ ἀδελφότης καὶ ἰσότης τῶν πολιτῶν στερεοῦται καὶ ἀσφαλίζεται. Τὰ ἀγαθὰ ταῦτα τὰ ἀπὸ τῆς θρησκείας ἀπορρέοντα παρέσχον ἐν μέρει βεβαίως μόνον καὶ ἀτελέστατα εἰς τὰς ἀνθρωπίνους κοινωνίας ἀνέκαθεν τὰ διάφορα θρησκεύματα καὶ παρ' αὐτοῖς ἀκόμη τοῖς ἐθνικοῖς λαοῖς παρὰ πάσας αὐτῶν τὰς ἀτελείας καὶ πλάνας, ἐν αἷς ἦσαν βεβυθισμένα. Ἰδίως ἐν Ἑλλάδι καὶ Ῥώμῃ οἱ θεοὶ ἐθεωροῦντο ὡς οἱ προστάται πάσης ἀγαθῆς πράξεως καὶ τιμωροὶ τοῦ κακοῦ ὑπὸ πᾶσαν αὐτοῦ μορφήν. Τὰ ἀγαθὰ ταῦτα παρέσχε καὶ παρέχει ἔτι τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ ἐν βαθμῷ τελειοτάτῳ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ἡ τελεία αὕτη θρησκεία, εἰς ἣν περιελήφθη καὶ ἀνυψώθη πᾶν ὅ,τι καλὸν περιεῖχον τὰ ἀρχαῖα θρησκεύματα, καὶ ὑπὲρ ἣν ἡ ἀνθρωπότης οὐδέποτε θὰ δυνηθῇ νὰ ὑψωθῇ. Ἡ θρησκεία τοῦ Εὐαγγελίου, ἡ διδάσκουσα τὸν ἕνα πνευματικὸν Θεόν, τὸν πατέρα ἡμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, ἡ προορισμὸν κηρύττουσα τοῦ ἀνθρώπου τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ τελείωσιν καὶ ὁμοίωσιν πρὸς τὸν Θεόν, ἡ ὁδηγοῦσα εἰς τὴν

ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρείαν, ἡ νόμον τοῦ βίου θέτουσα τὴν ἀγάπην πρὸς τὸν πλησίον, τὴν δικαιοσύνην καὶ φιλανθρωπίαν, ἡ ὡς σωτῆρα καὶ ὁδηγὸν ἐν τῇ ὁδῷ τῆς ἁγιότητος προβάλλουσα τὸν Χριστὸν τὸν ἀνέφικτον τοῦτον τύπον καὶ ὑπογραμμὸν τῆς ἠθικῆς καθαρότητος, τὸν ἀληθῆ υἱὸν τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἡ κατ' ἐξοχὴν θρησκεία, ἡ ἀποκάλυψις τῆς τελείας θρησκείας, ἥτις ἐξήσκησε καὶ ἐξασκεῖ μέχρι τοῦδε παρὰ τοῖς χριστιανικοῖς λαοῖς τὴν εὐεργετικωτάτην ὡς πρὸς τὰ ἤθη ἐπιρροήν. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐκήρυξε πρώτη τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα· ἡ χριστιανικὴ θρησκεία κατήργησε τὴν δουλείαν καὶ ἐξήπλωσε πανταχοῦ τὴν ἀδελφότητα καὶ ἰσότητα· ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐνέπνευσεν εἰς τὰς νεωτέρας κοινωνίας τὴν φιλανθρωπίαν ἐκείνην τὴν ἄγνωστον σχεδὸν τοῖς ἀρχαίοις, ἧς μαρτύρια εἶναι τὰ πληροῦντα τὰς χριστιανικὰς πόλεις ἀναρίθμητα φιλανθρωπικὰ καταστήματα.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἡ διὰ τοῦ φωτὸς αὐτῆς φωτίζουσα τοὺς λαούς. Διὰ τῆς ἐπιστήμης ἀπαλλάσσονται οἱ λαοὶ τῶν διαφόρων πλανῶν, δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων καὶ ἀντιλαμβάνονται καθαρῶς τῆς φύσεως τῶν πραγμάτων. Ἡ ἐπιστήμη, ἐρευνῶσα καὶ κατανοοῦσα κατὰ μικρὸν τελειότερον τὰς αἰτίας καὶ τοὺς νόμους, ἤτοι τὴν ἀληθῆ φύσιν καὶ οὐσίαν τῶν ὄντων, ἀφαιρεῖ ἀπὸ τοῦ πνεύματος τὴν ἀχλὺν τῆς ἀμαθείας καὶ διασκεκάζουσα τὸ σκότος τῆς ἀγνοίας καὶ διαφωτίζουσα τὰ ἀντικείμενα τῆς νοήσεως, καθιστᾷ ἱκανὸν τὸν ἄνθρωπον νὰ κατίδῃ τὴν ἀλήθειαν. Καὶ διὰ μὲν τῶν φιλοσοφικῶν ἢ θεωρητικῶν αὐτῆς ἐρευνῶν ἐξετάζουσα τὴν φύσιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος καὶ τοὺς τελευταίους λόγους τῶν ὄντων, ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἐπίγνωσιν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ σύμπαντος, οὗ τινος ὡς τελευταίαν αἰτίαν ἀνευρίσκει τὸν Θεόν, καὶ ὁρίζει τοὺς κανόνας τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, διὰ δὲ τῶν φιλολογικῶν καὶ ἱστορ κῶν αὐτῆς ἐρευνῶν ἀνατρέχουσα εἰς τὸ παρελθὸν παρακολουθεῖ τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καὶ διὰ τοῦ παρελθόντος ἐξηγοῦσα τὸ παρόν, κατανοεῖ τὴν παροῦσαν κατάστασιν τῶν ἀνθρωπίνων κοινωνιῶν, διὰ δὲ τῶν φυσικῶν αὐτῆς ἐρευνῶν ἀναζητοῦσα τοὺς νόμους τῆς ὕλης καὶ τῶν λειτουργιῶν αὐτῆς ἐξηγεῖ τὰ φαινόμενα τοῦ ὑλικοῦ κόσμου. Διὰ τῆς ἐπιστημονικῆς δὲ ταύτης κατανοήσεως τῶν πραγμάτων καὶ αἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων κανονίζονται ὀρθότερον καὶ συμφωνότερον πρὸς τὴν λογι-

κὴν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ὁ βίος ἐν γένει ὑψοῦται καὶ ἐξευγενίζεται, καὶ αἱ ὑλικαὶ τῶν ἀνθρώπων ἀνάγκαι ἐντελέστερον πληροῦνται. Οὕτω διὰ τῆς ἐπιστήμης προάγεται ὁ πολιτικὸς βίος, αἱ καλαὶ τέχναι, ἡ βιομηχανία καὶ πᾶν ὅ,τι τὸν ἀνθρώπινον βίον ἀνυψοῖ, ἐξευγενίζει καὶ ἐξωραΐζει.

Ἡ δὲ τρίτη δύναμις, ἡ ἐπίσης ἀναγκαία εἰς τὴν πρόοδον τῶν ἐθνῶν, εἶναι ἡ ἐλευθερία. Ὁ ἄνθρωπος πλασθεὶς παρὰ τοῦ Θεοῦ λογικὸς καὶ ἐλεύθερος, δύναται νὰ ἀναπτύξῃ τὰς ἐν αὐτῷ ἐγκειμένας δυνάμεις μόνον, ὅταν ζῇ ἐν ἐλευθερίᾳ, ὅταν ἀναγνωρίζωνται τὰ δικαιώματα αὐτοῦ, ὅταν πᾶσαι αἱ θελήσεις, ἑκάστη ἐν τῷ κύκλῳ τῆς δικαιοδοσίας της, ἦναι ἐλεύθεραι κατὰ τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν. Ἡ δουλεία ἐπιβάλλουσα τὴν θέλησιν ἑνὸς εἰς πάντας παραγνωρίζει τὴν λογικὴν καὶ ἐλευθέραν φύσιν τοῦ ἀνθρώπου, καταβιβάζει τοῦτον εἰς τὴν μοῖραν τῶν πραγμάτων ἢ τῶν κτηνῶν τῶν ἄνευ λογικότητος καὶ ἰδίας θελήσεως καὶ μαραίνει καὶ καταστρέφει οὕτω πᾶσαν δραστηριότητα, πᾶσαν ζωήν, πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἀξίαν. Ἐν τῇ δουλείᾳ καὶ τῷ δεσποτισμῷ, ὁποῖος ἀνέκαθεν ἐπεκράτει ἐν τῇ Ἀσίᾳ, κυρίως μία θέλησις ὑπάρχει ἡ τοῦ δεσπότου. Ὁ λαὸς εἶναι μηχαναὶ ὑπηρετοῦσαι τὴν θέλησιν ταύτην. Πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ ἀναπτυχθῶσιν αἱ τοιαῦται κοινωνίαι; Ἰδοὺ τὸ μυστήριον τῆς στασιμότητος τῶν ἀσιανῶν λαῶν. Παρέρχονται χιλιετηρίδες καὶ ἡ ἀνθρωπότης ἐκεῖ μένει στάσιμος καὶ ἀκίνητος. Οὐδεμία πνόοδος παρατηρεῖται, οὐδεμία ζωή, οὐδεμία κίνησις. Τὰ ἀσιανὰ κράτη ὁμοιάζουσι πρὸς νεκροταφεῖα, ἐν οἷς νεκρικὴ ἐπικρατεῖ σιγή. Ἄλλως συνέβη ἀπ' ἀρχῆς ἐν Εὐρώπῃ. Ἡ Εὐρώπη ἠγάπησεν ἀνέκαθεν τὴν ἐλευθερίαν. Πρώτη ἡ Ἑλλὰς ἐλάτρευσεν αὐτήν. Διὰ τοῦτο καὶ πρώτη ἡ Ἑλλὰς ἀτελέστατον καὶ ἄμορφον παραλαβοῦσα πολιτισμόν, ἀνύψωσε διὰ τῆς ἐλευθερίας καὶ ἐτελειοποίησεν αὐτόν, δοῦσα αὐτὴ πρώτη τοὺς νόμους τοῦ ἀληθοῦς, τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τοῦ καλοῦ, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἀθάνατα συγγράμματα τῶν προγόνων ἡμῶν καὶ τὰ σωζόμενα θαυμαστὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τέχνης. Ἡ ἐλευθερία ἀνέδειξε τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα μεγάλην καὶ κατέστησε διδάσκαλον τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ ἐλευθερία καὶ νῦν εἶναι ἐν ἁπάσῃ τῇ Εὐρώπῃ καὶ παντὶ τῷ πεπολιτισμένῳ κόσμῳ εἷς τῶν κυριωτάτων παραγόντων τῆς προόδου καὶ τῆς ἀκμῆς αὐτῶν.

Οὕτως ἀποδεικνύονται ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐλευθερία ὡς

οἱ κυριώτατοι παράγοντες τῆς προόδου καὶ τῆς ἀκμῆς τῶν ἐθνῶν. Ἀλλ' ὅπως τελεσφορήσωσι, δέον οἱ παράγοντες οὗτοι νὰ μὴ ἀντιμάχωνται ἀλλήλοις, ἀλλὰ τοὐναντίον νὰ τελῶσιν ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς ἀλλήλους καὶ νὰ ὑποστηρίζωσιν ἀλλήλους· διότι ἕκαστος αὐτῶν ἄνευ τῶν ἄλλων ἢ ἐναντιουμένων τῶν ἄλλων οὐδὲν δύναται νὰ κατορθώσῃ. Ἡ θρησκεία, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐλευθερία ἔχουσιν ἀνάγκην ἀλλήλων,

Ἡ θρησκεία ἔχει ἀνάγκην τῆς ἐπιστήμης, ἵνα μὴ καταντήσῃ εἰς δεισιδαιμονίαν. Διὰ τῆς ἐπιστήμης πολεμοῦνται αἱ πλάναι καὶ αἱ δεισιδαιμονίαι, αἱ πολλάκις ἀσχημίσασαι τὴν θρησκείαν. Ὅταν οἱ λειτουργοὶ τῆς θρησκείας ἦναι πεπαιδευμένοι, ἐννοοῦσι κάλλιον τὰς θρησκευτικὰς ἀνάγκας τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουσι καθαρωτέραν ἀντίληψιν περὶ Θεοῦ καὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς αὐτόν, συλλαμβάνουσιν ἐν γένει ὑψηλοτέραν ἔννοιαν περὶ τῆς θρησκείας. Τὴν θρησκείαν αὐτὴν τοῦ Εὐαγγελίου κατανοεῖ ὁ ἐκκλησιαστικὸς λειτουργὸς τελειότερον, ὅταν ἐπιστημονικῶς μορφούμενος, παρασκευασθῇ διὰ τῶν ἀναγκαίων φιλοσοφικῶν, φιλολογικῶν, ἱστορικῶν καὶ κριτικῶν γνώσεων πρὸς μελέτην αὐτῆς. Οὗτος εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης. Ὁσάκις ἡ παιδεία ἐν ταῖς χριστιανικαῖς κοινωνίαις κατέπεσε, κατέπεσε συνάμα καὶ ἡ ἀνωτέρα ἀντίληψις τοῦ Χριστιανισμοῦ. Μαρτύριον τρανώτατον τῆς ἀληθείας ταύτης εἶναι ὁ χριστιανισμὸς τῶν βαρβάρων μέσων αἰώνων, μάλιστα ἐν τῇ δύσει, ὁ χριστιανισμὸς τῶν ἱερῶν δικαστηρίων. Ἡ θρησκεία ἔχει ἀνάγκην καὶ τῆς ἐλευθερίας· διότι ἡ δουλεία καὶ ὁ δεσποτισμὸς καθὼς καταπνίγουσι πᾶσαν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, οὕτω καταπνίγουσι καὶ τὴν κανονικὴν καὶ ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τοῦ θρησκευτικοῦ πνεύματος. Πᾶσα θρησκευτικὴ ἔρευνα ἐν τῷ δεσποτισμῷ θεωρεῖται βέβηλος. Ἡ νέκρωσις καταλαμβάνει τότε τὰς θρησκείας, αἱ προλήψεις καὶ αἱ πλάναι καθιεροῦνται ὡς πεπαλαιωμένα ἄθικτα καθεστῶτα· αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι ἀπολιθοῦνται. Ὁ θάνατος εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δουλείας καὶ ὡς πρὸς τὴν θρησκείαν, καθὼς εἶναι τοῦτο καὶ ὡς πρὸς πάσας τὰς ἄλλας ἐκδηλώσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ ταῦτα ὀφείλει ἡ θρησκεία νὰ εὐλαβῆται καὶ τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν ἐλευθερίαν, διότι πᾶσα βλάβη αὐτῶν εἶναι καὶ βλάβη αὐτῆς. Τιμᾶτε διὰ τοῦτο πάντοτε, ὦ λειτουργοὶ τῆς θρησκείας, τὴν ἐπιστήμην καὶ ἀφήσατε αὐτὴν ἐλευθέραν. Καὶ ἂν ἐνίοτε

πλανᾶται, ἡ ἐπιστήμη ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐπανορθοῖ ἑαυτήν. Ποτὲ δὲ μὴ γένεσθε ὄργανα τοῦ δεσποτισμοῦ· διότι ὁ δεσποτισμὸς καὶ τὴν θρησκείαν ἀφοῦ μεταχειρισθῇ πρῶτον πρὸς τοὺς σκοπούς του, καταρρίπτει ἐπὶ τέλους ὑπὸ τοὺς πόδας του, καθὼς καὶ πᾶσαν ἄλλην δύναμιν.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀνάγκην τῆς ὑποστηρίξεως τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐλευθερίας. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀνάγκην τῆς ὑποστηρίξεως τῆς θρησκείας, διότι τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τὸ ἔμφυτον παντὶ ἀνθρώπῳ, ἐνυπάρχον καὶ ἐν τῷ ἐπιστήμονι, ἐν τῷ φιλοσόφῳ, προφυλάττει αὐτὸν ἀπὸ πολλῶν θεωρητικῶν ἀποπλανήσεων, ἰδίως ἀπὸ τῆς ἀθεΐας καὶ τοῦ ὑλισμοῦ. Διὰ τοῦτο παρατηροῦμεν, ὅτι, ὁσάκις κατέπεσε τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα καὶ διεφθάρη ἡ κοινωνία, συνδιεφθάρη καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία, ἥτις εἶναι ἡ κορυφὴ αὐτῆς καὶ κατέστη ἄθεος καὶ ὑλιστική. Τοὐναντίον ἐν ἐποχαῖς ἀκμῆς τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ αἰσθήματος, ἡ φιλοσοφία ἐδίδαξε πάντοτε συμφώνως πρὸς τὴν θρησκείαν, τὸν Θεόν, τὴν πρόνοιαν, τὴν πνευματικὴν ψυχὴν καὶ τὴν ἀθανασίαν ἀπὸ τοῦ Πυθαγόρου, τοῦ Σωκράτους, τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους μέχρι τοῦ Καρτεσίου, τοῦ Λεϊβνιτίου, τοῦ Καντίου καὶ τῶν ἄλλων νεωτέρων φιλοσόφων. Αἱ θρησκευτικαὶ πεποιθήσεις, αἱ ἔχουσαι τὰς ῥίζας των ἐσώτατα ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἃς διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατον καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ἐπιστήμων ν' ἀπεκδυθῇ, διότι καὶ ὁ φιλόσοφος καὶ ὁ ἐπιστήμων εἶναι ἄνθρωπος, διατηροῦσι λοιπὸν τὴν ἐπιστήμην ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ ὀρθοῦ καὶ σώζουσιν αὐτὴν ἀπὸ τῶν παρεκτροπῶν. Ἔπειτα ἡ ἐπιστήμη τὰς μεγάλας μεταφυσικὰς καὶ ἠθικὰς ἀληθείας, ἃς διὰ τοσούτων ἀτρύτων κόπων, διὰ τοσούτων δυσχερεστάτων ψυχολογικῶν ἐρευνῶν εὑρίσκει, μόνον διὰ τῆς θρησκείας, ἥτις ἀποτείνεται πρὸς ὁλοκλήρους λαούς, δύναται νὰ καταστήσῃ κοινὸν κτῆμα. Ἡ φιλοσοφία ἔχει τὴν ἀλήθειαν ἐν ἐννοίαις δυσκολωτάταις καὶ πολυπλόκοις συλλογισμοῖς προσιτοῖς μόνον εἰς ὀλίγους· ἡ θρησκεία τοὐναντίον διὰ τοῦ ἁπλοῦ κηρύγματός της καὶ τῶν συμβόλων της μεταδίδει τὴν ἀλήθειαν ἐν ἁπλουστάτῃ μορφῇ τοῖς πᾶσιν. Ὅ,τι οἱ μύσται τῆς ἐπιστήμης μετὰ κόπου κατακτῶσιν ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς ἀληθείας, τοῦτο γίνεται πεποίθησις τῶν λαῶν πρὸ πάντων διὰ τῆς θρησκείας, ἥτις εἶναι, ὡς ὀρθῶς εἶπον, ἡ μεταφυσικὴ τῶν λαῶν, ἐνῷ ἡ φιλοσοφία εἶναι ἡ μεταφυσικὴ τῶν ὀλίγων. Ἐπίσης ἔχει ἀνάγ-

κην ἡ ἐπιστήμη καὶ τῆς ἐλευθερίας, διότι μόνον ἐν τῇ ἐλευθερίᾳ δύναται ἡ ἐπιστήμη νὰ ζήσῃ καὶ προοδεύσῃ. Ἀφαιρέσατε ἀπὸ τῆς ἐπιστήμης τὴν ἐλευθέραν ἔρευναν καὶ ἀπεκτείνατε αὐτήν. Οὐδεμίᾳ πρόοδος, οὐδεμία ἀνακάλυψις, οὐδεμία νέα ἀλήθεια εἶναι δυνατὴ, ὅταν οἱ ἐρευνῶντες ἦναι δεδεσμευμένοι ἐν ταῖς ἐρεύναις των, ὅταν πέδαι συνέχωσι καὶ συσφίγγωσι τὴν διάνοιάν των, ὅταν τὸ ξίφος τοῦ Δαμοκλέους ὑπέρκηται τῆς κεφαλῆς τοῦ ἐρευνῶντος καὶ τολμῶντος νὰ εἴπῃ νέαν τινὰ ἀλήθειαν. Τοῦτο βεβαιοῖ καὶ ἡ ἱστορία. Ποῦ ἤκμασε μέχρι τοῦδε ἡ ἐπιστήμη; Δὲν εἶναι ἡ ἀρχαία Ἑλλὰς μετὰ τῶν ἐλευθέρων θεσμῶν της ἡ γενομένη πρώτη ἑστία τῆς ἐπιστήμης καὶ πρώτη διδάσκαλος τῆς ἀνθρωπότητος; Δὲν ἤρξατο καὶ ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη νὰ ἀκμάζῃ, ἀφ' ὅτου οἱ λαοὶ τῆς Εὐρώπης ἀπαλλαττόμενοι τοῦ μεσαιωνικοῦ δεσποτισμοῦ ἤρξαντο νὰ κυβερνῶνται ἐλευθέρως καὶ νὰ αὐτοδιοικῶνται; Δὲν ἔχουσι καὶ σήμερον τὴν ἡγεμονείαν ἐν τοῖς γράμμασιν αἱ χῶραι ἐκεῖναι, ἐν αἷς μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας αἱ κυβερνήσεις σέβονται τὴν ἐλευθερίαν τῆς ἐρεύνης; Διὰ ταῦτα ὑμεῖς οἱ λειτουργοὶ τῆς ἐπιστήμης τιμᾶτε τὴν θρησκείαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν. Μὴ περιφρονῆτε τὴν θρησκείαν, μηδὲ προσβάλλητέ ποτε τὰς βάσεις αὐτῆς· διότι λαὸν ἄθεον γενόμενον καὶ φαῦλον δὲν δύναται νὰ σώσῃ ἡ ὑμετέρα ἐπιστήμη. Ἡ αὐστηρὰ ἐπιστήμη ὑπερβαίνει τὴν ἀντίληψιν τῶν λαῶν. Οὗτοι κινοῦνται κυρίως ὑπὸ τῶν θρησκευτικῶν των πεποιθήσεων. Ἔπειτα ἡ κατάπτωσις τῆς θρησκείας καὶ ἡ διαφθορὰ τῆς κοινωνίας συνεπάγεται καὶ τῆς ἐπιστήμης τὴν ἐκφαύλισιν καὶ διαφθοράν. Ἐπιστήμη ἄθεος καὶ ἀσεβὴς εἶναι ψευδὴς ἐπιστήμη. Ἐπίσης ποτὲ μὴ δεχθῆτε, ἡ ἐπιστήμη ὑμῶν νὰ γίνῃ ὄργανον καὶ ὑπηρέτις τῆς δουλείας καὶ τοῦ δεσποτισμοῦ· διότι ἄνευ τῆς ἐλευθερίας ἡ ἐπιστήμη ὑμῶν δὲν δύναται νὰ ὑπάρξῃ.

Τέλος καὶ ἡ ἐλευθερία ἔχει ἀνάγκην νὰ στηρίζηται ἐπὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἔχει ἀνάγκην τῆς θρησκείας, διότι ἡ ἐλευθερία ἀπαιτεῖ ἤθη χρηστὰ, ἅτινα εἶναι ἀδύνατα ἄνευ τῆς θρησκείας, ἵνα μὴ καταντήσῃ εἰς τὴν ἀκολασίαν καὶ τὴν ἀναρχίαν. Αἱ δεσποτικαὶ κυβερνήσεις δύνανταί πως τὰς καταχρήσεις νὰ καταπιέζωσι διὰ τῆς βίας. Ὁ φόβος τοῦ δεσπότου δύναται νὰ περιστείλῃ ἐπί τινα τοὐλάχιστον χρόνον τὰς παρεκτροπὰς τῆς ἀκολασίας. Ἀλλ' ἐν ἐλευθέροις κράτεσιν, ἐν οἷς ὁ πολίτης εἶναι ὠχυρωμένος διὰ τοσούτων δικαιωμάτων, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ περιορισθῇ ἡ ἀκολασία, ἐὰν δὲν

ὑποβαστάζωσι καὶ ὑποστηρίζωσι τὴν ἐλευθερίαν τὰ χρηστὰ ἤθη; Ὅσον φιλελευθερώτερον εἶναι τὸ πολίτευμα τόπου τινός, τοσοῦτον εἶναι ἀνάγκη νὰ ἦναι αὐστηρότερα τὰ ἤθη. Ἡ εὐσέβεια τῶν λαῶν, ἡ βάσις τῶν χρηστῶν ἠθῶν, εἶναι κατὰ ταῦτα ἀπαραίτητος τῇ ἐλευθερίᾳ. Ἀλλὰ καὶ τῆς ἐπιστήμης χρῄζει ἡ ἐλευθερία. Διότι βάρβαροι, ἀπολίτιστοι, ἀφώτιστοι λαοὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐννοήσωσι τὴν ἐλευθερίαν. Ἡ ἐλευθερία προϋποθέτει ἀνάπτυξιν τῶν ἀνθρώπων, συναίσθησιν τῆς ἀνθρωπίνης ἀξίας, ἐκτίμησιν τῆς λογικῆς καὶ ἐλευθέρας φύσεως τοῦ ἀνθρωπίνου ὄντος, ἀναγνώρισιν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Ἀλλ' ἄνευ τῆς ἐπιστήμης πάντα ταῦτα εἶναι ἀδύνατα. Ὑμεῖς λοιπόν, οἱ λειτουργοὶ τῆς ἐλευθέρας πολιτείας, μὴ περιφρονῆτε μήτε τὴν θρησκείαν, ἧς ἄνευ τὰ χρηστὰ ἤθη, τὰ ἀναγκαιότατα τῇ ἐλευθερίᾳ, εἶναι ἀδύνατα, μήτε τὴν ἐπιστήμην, ἥτις μόνη καθιστᾷ διὰ τῶν φώτων της τὸν ἄνθρωπον ἄξιον τῆς ἐλευθερίας.

Τοιαύτη, σεβαστὴ ὁμήγυρις, εἶναι ἡ πρὸς ἀλλήλας σχέσις τῆς θρησκείας, τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐλευθερίας. Πανηγυρίζοντες σήμερον τὴν πεντηκονταετηρίδα τοῦ ἡμετέρου Πανεπιστημίου, τοῦ κυριωτάτου τούτου κέντρου τῆς παρ' ἡμῖν ἐπιστήμης, εὐχόμεθα ἐν τῇ ἐπισήμῳ ταύτῃ στιγμῇ ἵνα οἱ ἐπιστήμονες ἡμῶν ἐνστερνίζωνται καὶ δι' ὅλου τοῦ βίου αὐτῶν ἀκολουθῶσι ταῖς ἀνωτέρω ἀναπτυχθείσαις ἀληθείαις πρὸς ὄφελος τῆς Πατρίδος ἡμῶν. Ἡ ἐπιστήμη ἡ ἀπὸ τοῦ Πανεπιστημίου ἡμῶν ἀνὰ πᾶσαν τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀνατολὴν μεταδιδομένη διαχέει πανταχοῦ φῶς καὶ συντελεῖ τὰ μέγιστα εἰς τὴν πρόοδον αὐτῶν. Ἀλλὰ μὴ λησμονῆτε ὑμεῖς οἱ μύσται τῆς ἐπιστήμης, οἱ κατ' ἔτος ἐξερχόμενοι τοῦ ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου, ὅτι ἡ ἐπιστήμη δὲν πρέπει νὰ προσβάλλῃ τὰ χρηστὰ ἤθη καὶ τὴν εὐσέβειαν τοῦ λαοῦ, διότι ἄλλως φθείρει μᾶλλον ἢ ὠφελεῖ. Οἱ λαοὶ ἔχουσιν ἀνάγκην καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς χρηστότητος τῶν ἠθῶν ὅσον καὶ τῆς ἐπιστήμης. Λατρεύετε δὲ πάντοτε τὴν ἐλευθερίαν, διότι ἄνευ ταύτης ἡ ἐπιστήμη κινδυνεύει νὰ μαρανθῇ καὶ νὰ καταπέσῃ, ἀναξία καθισταμένη τοῦ ὀνόματος αὐτῆς. Εἴθε ἐς ἀεὶ ἐν Ἑλλάδι αἱ τρεῖς αὗται δυνάμεις, θρησκεία, ἐπιστήμη καὶ ἐλευθερία νὰ ἦναι φιλικῶς συνηνωμέναι καὶ συνησπισμέναι πρὸς δόξαν τῆς Πατρίδος ἡμῶν. Γένοιτο! Γένοιτο!

19.

ΛΟΓΟΣ

ΕΙΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΝ ΤΟΝ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΝ[1]

Σεβαστὴ ὁμήγυρις!

Σήμερον ἡ μὲν ἐκκλησία ἡμῶν τελεῖ ἑορτὴν ἐπὶ τῇ μνήμῃ ἑνὸς τῶν μεγαλητέρων αὐτῆς πατέρων, τῶν κοσμησάντων αὐτὴν κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα, Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τοῦ διὰ τὴν εὐρυτάτην αὐτοῦ θεολογικὴν πολυμάθειαν καὶ ἐμβρίθειαν θεολόγου ἐπικληθέντος, καὶ διὰ τῶν ὑψηλῶν αὐτῆς ὕμνων ἐγκωμιάζει αὐτὸν καὶ τιμᾷ, προβάλλουσα ὡς παράδειγμα μιμήσεως καὶ πᾶσι μὲν τοῖς πιστοῖς, ἰδίᾳ δὲ τοῖς λειτουργοῖς τῆς ἐκκλησίας, ἡ δὲ σχολὴ ἡμῶν τελεῖ κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν τῶν ἀοιδίμων αὐτῆς εὐεργετῶν, οἵτινες, συμπληροῦντες τὸ ἔργον τῶν μακαρίων ἱδρυτῶν αὐτῆς Μάνθου καὶ Γεωργίου τῶν Ῥιζαρῶν, προσῆλθον αὐτῇ ἀρωγοὶ διὰ τοῦ πλούτου αὐτῶν, ὅπως τελειότερον ἐπιδιώξῃ τὸν ὑψηλὸν αὐτῆς προορισμόν, καὶ εὐγνωμονοῦσα ὁμολογεῖ δημοσίᾳ τὰς εὐεργεσίας αὐτῶν καὶ ἐξυμνεῖ τὴν ἀρετήν των. Ἡ διπλῆ αὕτη ἑορτὴ εἶναι ἡ αἰτία τῆς χαρᾶς τῆς πληρούσης τὴν στιγμὴν ταύτην τὰς καρδίας πάντων ἡμῶν. Εἰς ἐμὲ δὲ ἀνετέθη ἡ ἐντολὴ δι' ὀλίγων λεξεων νὰ ἐκφράσω τὰ συναισθήματα ταῦτα, τὰ πάντας ἡμᾶς κατέχοντα ἐπὶ τῇ διπλῇ ταύτῃ ἑορτῇ.

Ἡ ἐκκλησία ἡμῶν δικαίως σεμνύνεται ἐπὶ τῷ μεγάλῳ αὐτῆς πατρὶ Γρηγορίῳ τῷ Ναζιανζηνῷ καὶ εὐφροσύνως ἄγει τὴν ἑορτὴν αὐτοῦ· διότι ἀνέδειξε μὲν κατὰ τοὺς ἀρχαίους αἰῶνας καὶ ἄλλους φωστῆρας ἐκπλήξαντας διὰ τῆς λάμψεως αὐτῶν τοὺς συγχρόνους των καὶ διὰ τῆς σοφίας των διδάξαντας μὲν τοὺς πιστούς, πο-

[1] Ἐξεφωνήθη ἐν τῷ ναῷ τῆς ἐκκλησιαστικῆς Ῥιζαρείου Σχολῆς τῇ 25 Ἰανουαρίου 1888, ἑορτῇ Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, τελουμένου μνημοσύνου ὑπὲρ τῶν εὐεργετῶν αὐτῆς.

λεμήσαντας δὲ τοὺς ἐχθροὺς τῆς ἐκκλησίας, τούς τε αἱρετικοὺς τοὺς ζητοῦντας νὰ διαστρέψωσι τὰς ἀληθείας τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοὺς ἐθνικούς, τοὺς κωλύοντας τὸν θρίαμβον τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὑπερασπίζοντας τὴν ἀρχαίαν πολυθεΐαν, ἐλάχιστοι ὅμως αὐτῶν δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν, κατὰ τὴν παιδείαν, τὴν εὐγλωττίαν, τοὺς ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ἀγῶνας καὶ τὴν ἀρετήν. Ὁ Γρηγόριος, ὡς γνωστὸν, τάσσεται ἐν τῇ χορείᾳ τῶν μεγίστων πατέρων τῆς ἐκκλησίας, εἶναι εἷς τῶν τριῶν μεγάλων αὐτῆς ἱεραρχῶν, εἷς τῆς ἐξόχου τριάδος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἡμῶν φωστήρων. Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς, Βασίλειος ὁ μέγας καὶ ὁ χρυσοῦς τὴν γλῶσσαν Ἰωάννης κατέχουσι δικαίως τὴν πρώτην καὶ τιμητικωτάθέσιν ἐν τῇ χρυσῇ σειρᾷ τῶν ἁγίων πατέρων. Πόσον εὐτυχὴς ἦτο ἡ ἐκκλησία ἡμῶν τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, καθ' ἣν ἄνδρες τοιοῦτοι ἐκόσμουν αὐτὴν, ἄνδρες τοιοῦτοι κατεῖχον τὰς κορυφὰς τῆς ἱεραρχίας! Ἦτο ἡ ἐποχὴ, καθ' ἣν ἠδελφώθη ἡ ἑλληνικὴ παιδεία μετὰ τοῦ χριστιανισμοῦ, συνεδυάσθησαν αἱ χάριτες τοῦ ἕλληνος λόγου μετὰ τοῦ βάθους τῶν χριστιανικῶν δογμάτων, ἡνώθη ἡ σοφία τῆς Στοᾶς καὶ Ἀκαδημίας μετὰ τῶν μυστηρίων τοῦ Εὐαγγελίου. Ὁ ἑλληνισμὸς, ὅστις μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν πτῶσιν τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας ἐφαίνετο ὅτι εἶχεν ἀπολέσει τὴν δύναμιν καὶ ζωήν του, ἀναγεννηθεὶς διὰ τοῦ πνεύματος τοῦ χριστιανισμοῦ, ἀνέλαβε νέαν ζωὴν, καὶ ἡ ἑλληνικὴ μεγαλοφυΐα ἀνέλαμψεν ἐκ νέου, ἀναδείξασα τοὺς πατέρας τούτους τῆς ἐκκλησίας συγγραφεῖς ἐφαμίλλους τοῖς κλασικοῖς συγγραφεῦσι ἂν οὐχὶ ἐντελῶς ὡς πρὸς τὸν γλωσσικὸν τύπον, βεβαίως ὅμως ὡς πρὸς τὸ βάθος τῶν ἐννοιῶν. Εἰς τοὺς κορυφαίους δὲ ἐκ τῶν πατέρων τούτων δικαιότατα τάσσεται Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνὸς, οὗτινος δὲν γνωρίζει τις τί πρῶτον νὰ θαυμάσῃ, τὴν εὐρυτάτην παιδείαν, ἢ τὴν σπανίαν εὐγλωττίαν, ἢ τὴν ζωηροτάτην καὶ εὔκοσμον φαντασίαν, ἢ τοὺς ὑπὲρ τῆς πίστεως ἀτρύτους ἀγῶνας, ἢ τὴν γνησιωτάτην ἀρετήν; Τῆς παιδείας του ἔχομεν τρανότατα δείγματα τὰ πολλὰ αὐτοῦ συγγράμματα, ἅτινα ἀποδεικνύουσιν αὐτὸν κάτοχον πάσης τῆς σοφίας τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ. Ἐν Ἀθήναις εἶχε μυηθῇ εἰς τὰ μυστήρια τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας· ἐν Καισαρείᾳ δὲ καὶ Ἀλεξανδρείᾳ ἐγένετο ἐγκρατέστατος τῆς χριστιανικῆς θεολογίας. Τοὺς ἕλληνας συγγραφεῖς ποιητὰς, φιλοσόφους, ἱστορικοὺς, ῥήτορας γνωρίζει ὅσον ὀλίγοι τῶν συγχρόνων του. Κατὰ

τὴν φιλοσοφικὴν μόρφωσιν ἡμιλλᾶτο πρὸς τοὺς ἀρίστους τότε νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους. Ὡς θεολόγον δὲ ἀναδεικνύουσιν αὐτὸν ἐφάμιλλον τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τοῦ Βασιλείου καὶ τοῦ Χρυσοστόμου οἱ θεολογικοὶ πρὸ πάντων λόγοι του, ἐν οἷς κατεκεραύνωσε τοὺς Ἀρειανοὺς καὶ λοιποὺς αἱρετικοὺς τῆς ἐποχῆς αὐτοῦ, καὶ οἱ κατὰ Ἰουλιανοῦ στηλιτευτικοί, δι' ὧν ὑπερμαχῶν τοῦ χριστιανισμοῦ ἐλέγχει τὰς ἐλλείψεις τῆς εἰδωλολατρείας, καὶ τὰ ἄφρονα σχέδια τοῦ ἀποστάτου αὐτοκράτορος. Οἱ λόγοι οὗτοι, ὡς καὶ οἱ ἐγκωμιαστικοὶ αὐτοῦ εἰς τὸν πατέρα αὐτοῦ Γρηγόριον, εἰς τὸν Βασίλειον, εἰς τὸν Ἀθανάσιον, εἰς τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Γοργονίαν, εἶναι μάρτυρες καὶ τῆς ἐξόχου αὐτοῦ εὐγλωττίας, ὡς πρὸς ἣν παραβάλλουσιν αὐτὸν πρὸς τὸν Λυσίαν καὶ Ἰσοκράτην. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ναζιανζηνοῦ εἶναι ὡς ἡ ἐκείνων σύμμετρος καὶ ἁρμονική, ἔχουσα πλειότερον μόνον τὸ μεγαλοπρεπὲς καὶ ὑψηλόν. Τοιοῦτον δεικνύουσιν αὐτὸν καὶ αἱ πολυπληθεῖς ἐπιστολαὶ αὐτοῦ. Τὴν δὲ ζωηρὰν φαντασίαν του ἀφ' ἑτέρου καὶ τὸ ποιητικὸν πῦρ, τὸ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ὑπάρχον, ἐλέγχουσι τὰ θρησκευτικὰ ποιήματα αὐτοῦ, ἐν οἷς ἀπομιμεῖται τὸν Εὐριπίδην καὶ τὸν Σοφοκλέα, καὶ ἐξ ὧν ὑπερέχει τὸ εἰς τὸν ἑαυτοῦ βίον. Οἱ δὲ ἀγῶνές του ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ὑπῆρξαν ἀδιάλειπτοι. Καὶ ὡς πρεσβύτερος ἐν Ναζιανζῷ καὶ ὡς βοηθὸς ἐπίσκοπος τοῦ πατρός του ἐν τῇ αὐτῇ πόλει καὶ πρὸ πάντων ὡς ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, ἐπολέμησεν, ἀντιτασσόμενος εἰς τὰς αὐθαιρεσίας τοῦ Κωνσταντίου, τοῦ Ἰουλιανοῦ καὶ τοῦ Οὐάλεντος ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως καὶ τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ κατὰ ἀρειανῶν, ἡμιαρειανῶν, ἀπολιναριστῶν, μακεδονιανῶν, ἐθνικῶν, αὐτοκρατορικῶν ἐπιτρόπων, ὀχλαγωγῶν, καὶ παντοίων ἄλλων ἀντιπάλων, κινδυνεύσας πολλάκις, διωχθεὶς πολλάκις, διακυβεύσας καὶ αὐτὴν τὴν ζωήν του, πάντα ταῦτα ὑποστὰς πάντοτε προθύμως, χαίρων καὶ ἀγαλλόμενος, διότι συνῃσθάνετο, ὅτι ἠγωνίζετο ὑπὲρ τοῦ Χριστοῦ, ὑπὲρ τῆς ἀληθείας, ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ κατὰ τὸν Παῦλον ἐλογίζετο, ὅτι «οὐκ ἄξια τὰ παθήματα τοῦ νῦν καιροῦ πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν ἀποκαλυφθῆναι εἰς ἡμᾶς» (Ρωμ. ή, 8). Οἱ ἀγῶνες οὗτοι τέλος δεικνύουσι καὶ τὴν ἔξοχον αὐτοῦ ἀρετήν, τὴν ἀπαστράπτουσαν ἐν ἅπαντι αὐτοῦ τῷ βίῳ. Πρὸ πάντων ἐξέχει ἐν αὐτῷ ἡ ἀρετὴ τῆς ταπεινοφροσύνης. Χειροτονηθεὶς αἴφνης καὶ ἀπαράσκευος πρεσβύτερος παρὰ τοῦ πατρός του, ἀποχωρεῖ εἰς τὴν ἔρημον ἐκ μετριοφροσύνης, μὴ νομίζων ἑαυτὸν

τοῦ τοιούτου ἀξιώματος ἄξιον. Χειροτονηθεὶς δὲ βραδύτερον σχεδὸν ἄκων ἐπίσκοπος, δέχεται πάλιν ἐκ μετριοφροσύνης τὴν τιμὴν ταύτην, μόνον ἵνα βοηθήσῃ τὸν γέροντα πατέρα αὐτοῦ, ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ παραχωρήσῃ ἄλλῳ τὸν θρόνον μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρός του. Γενόμενος δὲ τέλος ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως ἀπαιτήσει Θεοδοσίου τοῦ Α' παραιτεῖται μετὰ πολλῆς μετριοφροσύνης ἀπὸ τοῦ περιβλέπτου τούτου θρόνου, καίπερ ἐπικυρωθεὶς παρὰ τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου, μὴ θέλων νὰ γίνῃ ἀφορμὴ σκανδάλων, ἅτινα παρεσκεύαζον τῇ ἐκκλησίᾳ οἱ τὸν θρόνον τοῦτον αὐτῷ ἀμφισβητοῦντες φιλόδοξοι ἐπίσκοποι τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ. Ὑπὸ οἱανδήποτε ἔποψιν καὶ ἂν θεωρήσωμεν τὸν βίον τοῦ Γρηγορίου, παρίσταται ἡμῖν ἔξοχος ὁ θεῖος οὗτος πατὴρ, οὗτινος τὸ ὄνομα ἔμεινεν ἔκτοτε τετιμημένον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ ἐκκλησίᾳ καὶ ἀγαπητόν. Τοῦ θείου τούτου λοιπὸν πατρὸς τὴν μνήμην τελοῦντες σήμερον, δικαίως χαίρομεν καὶ ἐγκωμίων ᾄσμασι στέφομεν τὸ ὄνομα αὐτοῦ.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἄλλη ἀφορμὴ τῆς παρούσης ἡμῶν ἑορτῆς δικαίως φαιδρύνει ἡμεῖς καὶ εὐγνωμοσύνης πληροῖ τὰς καρδίας ἡμῶν. Τελοῦντες μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν τῶν εὐεργετῶν τῆς Σχολῆς ταύτης, ἀναμιμνησκόμεθα τῆς ἀρετῆς τῶν ἀοιδίμων ἐκείνων ἀνδρῶν. Δωρεαὶ γινόμεναι ὑπὲρ μεγάλων καὶ ἱερῶν σκοπῶν τιμῶσι τοὺς ποιοῦντας ταύτας. Καὶ τοιοῦτος μέγας καὶ ἱερὸς εἶναι ὁ σκοπὸς τῆς Σχολῆς ταύτης, ἣν ἱδρύσαντο μὲν οἱ ἀοίδιμοι Ριζάραι, ὑπεστήριξαν δὲ οἱ ἄλλοι αὐτῆς εὐεργέται, διότι ἡ ἐπιστημονικὴ μόρφωσις τοῦ κλήρου, ὅπερ ἐπιδιώκει ἡ παροῦσα Σχολὴ, εἶναι μέγα τι καὶ ἱερὸν χρῆμα. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ ἀνυψοῦσα ἠθικῶς τὰς κοινωνίας καὶ ἐξαγνίζουσα αὐτάς. Διὰ τῆς θρησκείας μόνον ὁ ἄνθρωπος, διὰ τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης, καὶ τῆς ἐλπίδος πρὸς τὸν Θεὸν, τὸ ἄκρον ἀγαθὸν, τὸν πανάγαθον ἡμῶν πατέρα ἐν οὐρανοῖς, ὑψοῦται ὑπεράνω τῶν κτηνωδῶν ἐπιθυμιῶν καὶ ἀπολαύσεων, ὑπεράνω τοῦ εὐτελοῦς ἐγωϊσμοῦ, καὶ συναισθανόμενος ἑαυτὸν ὡς πολίτην ἀνωτέρου τινὸς ἠθικοῦ κόσμου, τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ, ἐννοεῖ, ὅτι ὀφείλει νὰ ζῇ συμφώνως πρὸς τοὺς ἠθικοὺς νόμους τοῦ ὑψηλοτέρου τούτου κόσμου, καὶ νὰ ἀποβῇ ἄξιον τέκνον τοῦ οὐρανίου αὐτοῦ πατρός. Ἄνευ θρησκείας ὁ ἄνθρωπος καταπίπτει εἰς κτηνώδη κατάστασιν, ἄνευ θρησκείας τὰ ἔθνη ἐκφαυλίζονται. Λειτουργοὶ δὲ καὶ διδάσκαλοι τῆς θρησκείας εἶναι οἱ κληρικοὶ, οἵτινες πρέπει νὰ ἦναι ἄξιοι τοῦ ὑψηλοῦ

αὐτῶν προορισμοῦ. Ἐν πεπολιτισμένοις δὲ καὶ ἀνεπτυγμένοις λαοῖς, παρ' οἷς ἡ παιδεία ἐξαπλοῦται εἰς πάσας τὰς τάξεις τῆς κοινωνίας, πρέπει οἱ κληρικοὶ νὰ ἦναι ἀναγκαίως πεπαιδευμένοι. Τοῦτο συναισθανόμενοι καὶ οἱ μακάριοι Ῥιζάραι ἵδρυσαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς Ἑλλάδος τὴν παροῦσαν Σχολὴν πρὸς μόρφωσιν τοῦ κλήρου, ὑπὸ τῆς αὐτῆς δὲ μεγάλης καὶ ἱερᾶς ἰδέας ἐμφορούμενοι καὶ οἱ ἀοίδιμοι εὐεργέται αὐτῆς, ὑπὲρ ὧν τελοῦμεν νῦν τὸ μνημόσυνον, ἦλθον διὰ τοῦ πλούτου αὐτῶν ἀρωγοὶ εἰς τὸ ἔργον. Καὶ οὕτως ἱδρύθη τῷ 1843 καὶ ηὐξήθη καὶ ἐκραταιώθη ἡ Σχολὴ αὕτη, ἐν ᾗ ἑλληνοπρεπῶς καὶ χριστιανικῶς ἐξεπαιδεύθη ἤδη ἐπὶ τέσσαρας δεκαετηρίδας καὶ πλέον πολλὴ ἑλληνικὴ νεότης, ἐξ ἧς πλεῖστοι ὅσοι ἐκόσμησαν ἢ κοσμοῦσι τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν ὡς πεπαιδευμένοι ἀρχιερεῖς, ὡς ἱεροκήρυκες, ὡς διευθυνταὶ ἱερατικῶν σχολῶν, ὡς θεολόγοι καὶ διδάσκαλοι τῆς θρησκείας καὶ τῶν γραμμάτων. Ὅ,τι ἐξηρτᾶτο ἀπ' αὐτῆς ἔπραξεν ἀπ' ἀρχῆς ἡ Σχολὴ καὶ εἶναι ἀξία ἐπαίνου ἐπὶ τούτῳ. Ἡ Σχολὴ ἐπετέλεσε τὸ καθῆκον αὐτῆς, μορφώνουσα νέους ἀξίους νὰ καταλάβωσι τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα. Ἐὰν καὶ ἡ πολιτεία καὶ ἡ ἐκκλησία ἐπιτελέσωσι τὸ ἴδιον ἑκάστη καθῆκον καὶ μεριμνήσωσι περὶ τοῦ κλήρου, καὶ ἀσφαλίσωσιν αὐτῷ ἀξιοπρεπεστέραν τὴν ὕπαρξιν, θὰ δύναται ἡ Σχολὴ τότε νὰ ἀποφέρῃ δεκαπλασίους καρπούς, διότι τότε οὐδεὶς τῶν ἐνταῦθα μορφουμένων θὰ ἀποτρέπηται τοῦ ἱεροῦ σκοποῦ τῆς Σχολῆς. Ὅπως δήποτε ἡ σχολὴ ἡμῶν παρὰ πάσας τὰς δυσμενεῖς περιστάσεις τὰς ἀντιτασσομένας εἰς τὴν πλήρωσιν τοῦ προορισμοῦ αὐτῆς, ἐγένετο μέχρι τοῦδε μεγάλων ἀγαθῶν παραίτιος τῇ τε ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ κοινωνίᾳ ἡμῶν. Τῶν μεγάλων δὲ τούτων ἀγαθῶν τῶν ἐξ αὐτῆς προσγενομένων τῇ ἡμετέρᾳ πατρίδι αἴτιοι εἶναι πλὴν τῶν ἱδρυτῶν καὶ οἱ παρ' ἡμῶν σήμερον δικαίως ἐγκωμιαζόμενοι εὐεργέται αὐτῆς. Τῇ ἀρετῇ ὀφείλεται ὡς ἀναγκαῖος φόρος ἡ τιμὴ καὶ τὸ ἐγκώμιον. «Μνήμη δικαίου μετ' ἐγκωμίων,» λέγει ἡ ἁγία Γραφή.

Ναί, μακάριαι ψυχαὶ τῶν εὐεργετῶν τῆς Σχολῆς ταύτης, ἀναπαύεσθε ἐν τοῖς κόλποις τοῦ πλάστου τὴν ἀνάπαυσιν τοῦ δικαίου· Χαίρετε καὶ ἀγγάλλεσθε, ἀνλογιζόμεναι, ὅτι ἐπὶ γῆς ἐποιήσασθε τοσοῦτον καλὴν χρῆσιν τοῦ πλούτου ὑμῶν καὶ ἐγένεσθε αἴτιοι τοσούτων ἀγαθῶν τῇ πατρίδι ὑμῶν. Τὰς εὐεργεσίας ὑμῶν ἀνομολογεῖ εὐγνωμονοῦσα ἡ Σχολὴ ἡμῶν. Τὰ ὀνόματα ὑμῶν ἠδελφωμένα τοῖς ὀνό-

μασι τῶν ἀοιδίμων ἱδρυτῶν θέλουσιν εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα εὐλογεῖσθαι καὶ εὐφήμως μνημονεύεσθαι, ἐφ' ὅσον ὑπάρχει τὸ ἱερὸν τοῦτο καθίδρυμα. Ἡ μνήμη ὑμῶν θέλει μένει αἰωνία παρ' ἡμῖν. Ὑμεῖς δὲ, ὦ ἀγαπητοὶ μαθηταὶ τῆς Σχολῆς, ἀναλογίσθητε τὴν στιγμὴν ταύτην τὴν ἱερὰν ὑμῶν ἀποστολήν. Προωρίσθητε ἵνα ὑπηρετήσητε τὴν ἐκκλησίαν. Πρὸς τοῦτο ἀφιέρωσαν τὴν μεγάλην αὐτῶν περιουσίαν οἱ μακάριοι ἱδρυταὶ τῆς Σχολῆς ταύτης. Πρὸς τοῦτο ἔδωκαν αὐτῇ τὸν πλοῦτον αὐτῶν οἱ ἀοίδιμοι αὐτῆς εὐεργέται. Μὴ ἀποθαρρυνθῆτε ὑπὸ τῶν δυσχερειῶν καὶ ἀπογοητεύσεων, ὑφ' ὧν δυστυχῶς παρ' ἡμῖν περιστοιχίζεται τὸ κληρικὸν καὶ θεολογικὸν στάδιον. Μιμήθητε τὸν ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας ζῆλον καὶ τὴν αὐταπάρνησιν Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ, οὗ τὴν μνήμην σήμερον ἐπιτελοῦμεν, καὶ τῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων, οἵτινες τὰ πάντα ὑπέστησαν καὶ τὰ πάντα ἐθυσίασαν, ἵνα φανῶσι χρήσιμοι τῇ ἐκκλησίᾳ. Ὀφείλετε νὰ ὑπηρετήσητε τὴν πατρίδα ἡμῶν ὡς κληρικοὶ, ὡς θεολόγοι, ὡς διδάσκαλοι τῆς θρησκείας. Τὸ ἔθνος ἡμῶν ἔχει μεγάλην ἀνάγκην τῆς θρησκευτικῆς διδασκαλίας καὶ τῆς θρησκευτικῆς μορφώσεως, ἄνευ τῆς ὁποίας πᾶσα ἄλλη αὐτοῦ πρόοδος εἶναι ἀδύνατος. Γένεσθε στρατιῶται τοῦ Χριστοῦ καὶ ἀγωνίσθητε πρὸς δόξαν τῆς ἐκκλησίας καὶ τοῦ ἔθνους ἡμῶν. Γένοιτο!

20.

ΛΟΓΟΣ

ΕΙΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΝ ΤΟΝ ΑΡΕΟΠΑΓΙΤΗΝ[1]

Σεβαστὴ ὁμήγυρις!

Σήμερον ἡ ἐκκλησία ἡμῶν ἑορτάζει τὴν μνήμην τοῦ πρώτου ἱεράρχου Ἀθηνῶν Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, οὗτινος τῷ ὀνόματι ἐτιμήθη ὁ πρὸ μικροῦ τῇ φροντίδι εὐσεβῶν καὶ φιλοτίμων συμπολιτῶν ἡμῶν ἱδρυθεὶς καὶ ἐγκαινισθεὶς οὗτος ναός. Δικαίως δὲ ἐπὶ τῇ ἑορτῇ ταύτῃ πανηγυρίζει λαμπρῶς ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων, διότι Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης ἐγένετο μετὰ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὁ εἰσηγητὴς καὶ ἱδρυτὴς τοῦ χριστιανισμοῦ παρ' ἡμῖν. Τὸ γεγονὸς ἐφ' ᾧ ἑορτάζομεν σήμερον, τελοῦντες τὴν μνήμην αὐτοῦ, εἶναι μέγα, εἶναι ἡ ἀνάμνησις τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς μεταβολῆς, τῆς λαβούσης χώραν ἐν Ἑλλάδι, πρὸ δεκαεννέα αἰώνων, εἰς ἣν ἐνεργότατον μέρος ἔλαβεν ὁ ἡμέτερος Διονύσιος. Διότι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἤρχισεν ὁ τῶν ἐθνῶν ἀπόστολος, συνεπλήρωσεν ὁ μακάριος Διονύσιος. Ὁ Παῦλος ἦλθε τὸ πρῶτον εἰς τὴν Ἑλλάδα τῷ 53 ἔτει μ. Χ., ἐπεσκέφθη δὲ πρώτην πόλιν ἐν αὐτῇ τὰς ἡμετέρας Ἀθήνας. Ἐνταῦθα δέ, ἀφοῦ ἐδίδαξεν ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν Ἰουδαίων καὶ συνεζήτησεν ἐν τῇ ἀγορᾷ μετὰ τῶν φιλοσόφων, ἐκήρυξεν ἐπὶ τέλους ἐν τῷ Ἀρείῳ Πάγῳ καὶ εἶπε τὸν ὑψηλὸν ἐκεῖνον περὶ χριστιανισμοῦ λόγον, ὃν διέσωσαν ἡμῖν αἱ Πράξεις τῶν ἀποστόλων (Πράξ. ιζ', 22 ἐπ.). Ὁ Παῦλος διδάσκει τοὺς Ἀθηναίους τὸν ἄγνωστον Θεόν, ᾧ τινι εἶχον ἀνεγείρει, ὡς γνωστόν, βωμόν, εἰπών, ὅτι οὗτος εἶναι ὁ ἀληθὴς Θεὸς ὁ ποιήσας τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ, ὅστις δὲν κατοικεῖ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς, οὐδ' ἔχει ἀνάγκην νὰ θεραπεύηται διὰ δώρων καὶ θυσιῶν, ὅστις ὡς ἄπειρον καὶ ἀόρατον πνεῦμα δὲν δύναται ν' ἀπεικονισθῇ,

---

[1] Ἐξεφωνήθη ἐντολῇ τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου ἑορτάζοντος τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ τῇ μνήμῃ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου ἐν τῷ νεοδμήτῳ ναῷ τῷ τιμηθέντι τῷ ὀνόματι αὐτοῦ (τῇ 3 Ὀκτωβρίου 1887).

εἶναι δὲ πανταχοῦ παρών, διότι ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμέν, ὅστις ἔχει εἰς χεῖράς του τὰς τύχας καὶ τῶν ἀτόμων καὶ τῶν λαῶν καὶ ὅστις πέμψας τὸν Σωτῆρα εἰς τὸν κόσμον προσκαλεῖ τοὺς πάντας ἵνα μετανοήσωσι καὶ ἀφέντες τὴν εἰδωλολατρείαν καὶ πᾶν πονηρὸν ἔργον, ἐπιστρέψωσιν εἰς τὴν λατρείαν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ ζῶσι κατὰ Θεόν, διότι μέλλει νὰ κρίνῃ ἡμέραν τινὰ τοὺς ἀνθρώπους ἕκαστον κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ. Διὰ τοῦ ὡραίου καὶ φιλοσοφικωτάτου τούτου κηρύγματος εἵλκυσεν ὁ Παῦλος τοὺς πρώτους Ἀθηναίους, ἐν οἷς καὶ τὸν ἡμέτερον Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην, ὅστις ἔπειτα γενόμενος πρῶτος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, συμπληροῖ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Παύλου, ὀργανίζει τὴν ἐνταῦθα ἐκκλησίαν καὶ ποιμαίνει τὸ ποίμνιον αὐτοῦ θεοφιλῶς καὶ ἐπὶ τέλους θυσιάζει καὶ αὐτὴν τὴν ζωήν του ὑπὲρ τοῦ χριστιανισμοῦ, πίπτων μάρτυς ἐν τῇ φοβερᾷ ἐκείνῃ πάλῃ τῶν δύο θρησκευμάτων. Ἡ εἰδωλολατρικὴ θρησκεία, ἡ θεοποιοῦσα τὰ κτίσματα, ἡττᾶται, θριαμβεύει δὲ ἡ πίστις τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ. Τῆς μεγάλης ταύτης θρησκευτικῆς μεταβολῆς ἐν Ἑλλάδι, τῆς τελεσθείσης οὕτω κατὰ μέγα μέρος διὰ Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου, τελοῦμεν τὴν ἡμέραν ταύτην τὴν ἀνάμνησιν.

Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἐπικράτησις καὶ ἐν Ἑλλάδι καὶ πανταχοῦ ὑπῆρξε τὸ μέγιστον γεγονὸς τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, οὗτινος τὰ ἀποτελέσματα ἐγένοντο σπουδαιότατα. Ὁ χριστιανισμὸς ἐξήπλωσεν εἰς τὸν κόσμον τὰς ἀληθεῖς θρησκευικὰς καὶ ἠθικὰς ἰδέας.

Ὁ χριστιανισμὸς ἐξήπλωσε πρῶτον τὰς ἀληθεῖς θρησκευτικὰς ἰδέας. Πανταχοῦ, ὅπου διεδόθη ἡ νέα πίστις, καταργεῖται ἡ εἰδωλολατρία, ἡ θρησκεία τῶν ψευδῶν θεῶν, καὶ ἐπικρατεῖ ἡ πίστις εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν. Οἱ ἄνθρωποι παύουσι νὰ λατρεύωσι τὰ κτίσματα καὶ ὑψοῦνται εἰς τὴν ἐπίγνωσιν καὶ λατρείαν τοῦ κτίσαντος. Οἱ μῦθοι τῆς ἀρχαίας μυθολογίας οἱ ὡραῖοι μὲν ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ καλοῦ, οὐχὶ ὅμως πάντοτε ἄψογοι ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν, οἱ ἀποδίδοντες ἐνίοτε εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ἀξιομέμπτους πράξεις, οἱ ἐπὶ αἰῶνας χρησιμεύσαντες ὡς ἡ θρησκευτικὴ πίστις τῶν ἐθνικῶν λαῶν, ὑποχωροῦσιν ἀπέναντι τῆς ἀληθείας τῆς νέας θρησκείας, τῆς συμφώνως πρὸς τὴν ὑγιᾶ φιλοσοφίαν κηρυττούσης τὸν ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν, τὸν ποιητὴν τοῦ παντός, τὸ ἄπειρον καὶ τέλειον πνεῦμα, τὸν ἅγιον καὶ δίκαιον Θεόν, τὸν πανάγαθον Πατέρα ἡμῶν τὸν ἐν τοῖς οὐρανοῖς, οὗτινος ἡμεῖς πάντες εἴμεθα τέκνα,

καὶ ὃν πρέπει νὰ ἀγαπῶμεν καὶ ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ λατρεύωμεν, ἀκολουθοῦντες καὶ πιστεύοντες τοῖς θείοις ῥήμασι τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ Σωτῆρος τοῦ κόσμου καὶ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, ὅστις ἐγένετο ἡμῖν ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ καὶ διὰ τοῦ ἁγίου αὐτοῦ Πνεύματος ἀνεγέννησε καὶ ἐπέστρεψεν ἡμᾶς πρὸς τὸν Θεόν. Οὕτως οἱ ψευδεῖς θεοὶ τῆς Ἑλλάδος, τῆς Ῥώμης καὶ τοῦ ἐθνικοῦ καθόλου κόσμου ἐκλείπουσι κατὰ μικρὸν, θριαμβεύει δὲ ἡ θρησκευτικὴ ἀλήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅ,τι καλὸν καὶ μέγα ὑπὸ τεχνικὴν ἔποψιν περιεῖχεν ἡ ἀρχαία μυθολογία, τὸ ποιητικὸν κάλλος τῶν μύθων, τὴν ἀπαράμιλλον τέχνην τῶν ἀρχαίων ναῶν, τὴν θαυμασίαν χάριν τῶν ἀρχαίων ἀγαλμάτων, ἐξηκολούθησε νὰ θαυμάζῃ καὶ μετὰ ταῦτα ὁ κόσμος καὶ μέχρι τῆς σήμερον τελοῦμεν θαυμασταὶ πάντες τοῦ καλλιτεχνικοῦ ἐκείνου μεγαλείου. Ἀλλὰ διακρίνομεν τὰ πράγματα. Θαυμάζομεν τὸ κάλλος τοῦ μύθου, θαμβούμεθα πρὸ τῆς χάριτος ἀρχαίου ἀγάλματος, ἐκπληττόμεθα ἐκ τῆς τέχνης, ἐκ τοῦ ῥυθμοῦ καὶ τῆς ἁρμονίας τῶν ἐθνικῶν ναῶν, δὲν παραδεχόμεθα ὅμως τὴν ὑπολανθάνουσαν πλάνην, ἀποκρούομεν ἐν γένει τὰς θρησκευτικὰς ἀποπλανήσεις τῆς ἀρχαιότητος, ἀποστρεφόμεθα τὴν πολυθεΐαν τὴν θεοποιοσῦαν τὴν κτίσιν καὶ ἀποδίδουσαν εἰς τοὺς θεοὺς ἀνθρώπινα πάθη καὶ ἀδυναμίας. Ὡσαύτως αἱ πομπαὶ, αἱ θυσίαι καὶ αἱ λοιπαὶ μυσταγωγίαι τῆς ἀρχαίας ἐθνικῆς θρησκείας εἶχον πολλὴν τὴν ποιητικὴν καὶ καλλιτεχνικὴν χάριν, ἀλλ' ἐστηρίζοντο ἐπὶ φιλοσοφικῆς βάσεως ψευδοῦς. Διότι τὸ θεῖον δὲν ἔχει ἀνάγκην ἐξωτερικῶν δώρων καὶ θυσιῶν, δὲν ἔχει ἀνάγκην τοῦ αἵματος μόσχων καὶ τράγων (Ἑβρ. θ', 12). Ἡ ἀρίστη θυσία εἶναι ἡ προσφορὰ τῆς καρδίας ἡμῶν, τῆς ἀφοσιώσεως ἡμῶν εἰς τὸν Θεὸν καὶ τὸ θεῖον θέλημα, ὡς λεγει ὁ ψαλμῳδός· «Θυσία τῷ Θεῷ πνεῦμα συντετριμμένον (Ψαλμ. λά'. 19), ὅπερ ἄλλως λέγει τὸ Εὐαγγέλιον· «Πνεῦμα ὁ Θεὸς καὶ τοὺς προσκυνοῦντας αὐτὸν ἐν πνεύματι καὶ ἀληθείᾳ δεῖ προσκυνεῖν» (Ἰωάν. δ', 23). Ὁ χριστιανισμὸς λοιπὸν εἶναι ὁ διαδώσας ἐν τῷ κόσμῳ τὰς ἀληθεῖς θρησκευτικὰς ἰδέας.

Ὁ χριστιανισμὸς ἐξήπλωσε δεύτερον τὰς ἀληθεῖς ἠθικὰς ἰδέας, δι' ὧν ἀνεμόρφωσε τὸν κόσμον. Τὸ Εὐαγγέλιον ἐκήρυξε τὴν ἠθικὴν τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον, ὡς ὂν πνευματικὸν καὶ τέκνον τοῦ Θεοῦ, ἀγάπης εἰλικρινοῦς, ἀγάπης τοιαύτης, ὥστε νὰ μὴ γνωρίζῃ ἡ ἀριστερὰ χεὶρ τί ποιεῖ ἡ δεξιά. Ἡ

ἠθικὴ αὕτη, ἡ ἐπὶ τοιαύτης ἀγάπης ἐγκαρδίου καὶ εἰλικρινοῦς στηριζομένη, εἶναι ἡ ἀληθὴς ἠθική. Ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ χριστιανισμοῦ ἀνθρώπινος νοῦς δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπινοήσῃ ἁγνοτέραν ἠθικήν. Εἶναι παρῳδία ἠθικῆς τὰ συστήματα ἐκείνων, ἀρχαίων καὶ νεωτέρων, ἅτινα ἐζήτησαν ὡς βάσιν τῆς ἠθικῆς νὰ θέσωσι τὸ εὐάρεστον ἢ τὸ συμφέρον. Τὰ συστήματα ταῦτα, καταβιβάζοντα τὸν ἄνθρωπον, ὁδηγοῦσιν εἰς τὴν ἀποκτήνωσιν ἢ εἰς τὸν εὐτελῆ ἐγωϊσμόν, καθιστῶσι δὲ ἀδύνατον τὴν ἀληθῆ ἀρετήν, τὴν ἀπαιτοῦσαν πολλάκις τὴν θυσίαν τῆς ἰδίας εὐπαθείας καὶ τοῦ ἰδίου συμφέροντος. Ἡ ἀληθὴς ἀρετὴ εἶναι ἡ τῆς αὐταπαρνήσεως. Ὁ ὑλιστής, ὁ ὡς νόμος τοῦ βίου του ἔχων τὴν ἡδυπάθειαν καὶ πρόγραμμα τοῦ βίου του τὸ «φάγωμεν, πίωμεν· αὔριον γὰρ ἀποθνήσκομεν,» καθὼς καὶ ὁ ἐγωϊστής, ὅστις κανόνα τοῦ βίου του ἔχει τὸ «πράττε ὅ,τι σοὶ συμφέρει μόνον,» εἶναι ἀνίκανοι πρὸς μεγάλα ἔργα, εἶναι ἀνίκανοι νὰ ἐπιτελέσωσι τὰ ὑψηλὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου. Ὁ ὑλιστὴς καὶ ἐγωϊστὴς δὲν θὰ θυσιασθῇ ὑπὲρ τῆς πατρίδος του, δὲν θὰ θυσιασθῇ ὑπὲρ οὐδενός. Θεὸν ἔχων τὸ ἴδιον ἐγώ, θὰ θυσιάσῃ μᾶλλον καὶ πατρίδα καὶ τὰ πάντα εἰς ἑαυτόν, ἐνῷ ὁ ἐννοῶν ὅτι ὀφείλει νὰ ἀγαπᾷ τὸν πλησίον, καὶ νὰ ἀγαπᾷ τοῦτον ἀδόλως, εἰλικρινῶς καὶ ἀμερίστως, δύναται νὰ θυσιασθῇ ὑπὲρ αὐτοῦ. Καὶ τὴν ἀγάπην ταύτην θέλει τὸ Εὐαγγέλιον οὐ μόνον ἄδολον καὶ εἰλικρινῆ, ἀλλὰ καὶ παγκόσμιον. Πλησίον εἶναι εἰς τὸν χριστιανὸν πᾶς ἄνθρωπος· διότι πᾶς ἄνθρωπος εἶναι ὂν πνευματικόν, εἶναι τέκνον τοῦ Θεοῦ καὶ φέρει τὴν θείαν εἰκόνα. Δὲν ὑπάρχει, κατὰ τὸν ἀπόστολον, ὡς πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην ἀξίαν διαφορὰ μεταξὺ Ἰουδαίου καὶ Ἕλληνος, δούλου καὶ ἐλευθέρου, ἄρρενος καὶ θήλεος (Γαλ. γ', 28). Τοιουτοτρόπως διδάσκει ὁ χριστιανισμὸς καὶ ἐξαπλοῖ εἰς τὸν κόσμον τὴν καθολικὴν ἀδελφότητα καὶ καταστρέφει τὰ μεσότοιχα, τὴν ἀμοιβαίαν περιφρόνησιν καὶ τὰ μίση, ἅτινα ἄλλοτε ἐχώριζον τοὺς ἐθνικοὺς λαοὺς ἀπ' ἀλλήλων, καὶ ὁδηγεῖ τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς εἰς ἀδελφοποίησιν. Τοῦτο εἶναι τὸ ἰδεῶδες, εἰς ὃ τείνει ὁ χριστιανικὸς κόσμος. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἐνέπνευσεν αὐτῷ ἡ χριστιανικὴ πρὸς πάντας ἀγάπη. Διὰ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ὁ χριστιανισμὸς ὑπέσκαψε συνάμα καὶ τὰ θεμέλια τῆς δουλείας, ἥτις ἠσχήμιζε τὰς ἀρχαίας ἐθνικὰς κοινωνίας καὶ ἀρνουμένη τὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα εἰς τὸ ἥμισυ σχεδὸν τῶν ἀνθρώπων, κατεδίκαζεν αὐτὸ καὶ ἐκράτει εἰς κτηνώδη κατάστασιν. Ἰδοὺ πῶς συνέβη κατὰ μικρὸν νὰ ἐκλίπῃ ὁ

ἀτιμωτικὸς θεσμὸς τῆς δουλείας ἀπὸ τῶν χριστιανικῶν κοινωνιῶν, ἐνῷ ἔτι καὶ νῦν σώζεται παρὰ τοῖς μὴ χριστιανικοῖς λαοῖς τῆς Ἀσίας καὶ τῶν λοιπῶν ἠπείρων. Ὅπως δὲ διὰ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ὑψώθη ὁ δοῦλος καὶ ἐσώθη ἀπὸ τῆς οἰκτρᾶς καταστάσεως, ἐν ᾗ ἐτέλει, οὕτω ἡ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς εἰς πάντα ἄνθρωπον ὡς ἄνθρωπον καὶ τέκνον τοῦ Θεοῦ θεωρούμενον ἀγάπης ὕψωσε καὶ τὴν γυναῖκα, ἥτις ἐν τοῖς ἀρχαίαις κοινωνίαις, ἐν αἷς κυρίως ὁ πολίτης ἐτιμᾶτο καὶ οὐχὶ ὁ ἄνθρωπος, κατ' ἀνάγκην εἶχε ταπεινοτεραν θέσιν. Ὁ αὐτὸς ἀπόστολος, ὅστις λέγει «οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος,» προσθέτει καὶ τὸ «οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ» (αὐτόθι). Καὶ ἐν τῇ γυναικὶ ὑπάρχει ἡ αὐτὴ ἀνθρωπίνη ἀξία ὡς καὶ ἐν τῷ ἀνδρί. Τοιουτοτρόπως διὰ τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης ὑψοῦται καὶ ἡ γυνὴ καὶ μετ' αὐτῆς ἀνυψοῦται καὶ ἐξευγενίζεται ἅπας ὁ οἰκογενειακὸς βίος. Ὁ χριστιανισμὸς λοιπὸν, ἀνατρέπων τὸ ἀρχαῖον κοινωνικὸν καθεστὼς καὶ καταργῶν τὰς ἐλλείψεις αὐτοῦ, στηρίζει τὴν ἀνθρωπίνην κοινωνίαν ἐπὶ νέας βάσεως, τῆς πρὸς πάντα ἄνθρωπον ἀγάπης, τῆς ἰσότητος πάντων, τῆς ἀναγνωρίσεως ἀνθρωπίνης ἀξίας καὶ ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων εἰς πάντας. Ὅπως ἐκτιμήσῃ δέ τις τὴν ἀξίαν τῆς χριστιανικῆς ἀγάπης, πρέπει νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, πρὸς τούτοις, ὅτι τὸ εὐαγγέλιον ἀπαιτεῖ τὴν ἔκτασιν αὐτῆς μέχρι καὶ αὐτῶν τῶν ἐχθρῶν, πρὸς οὓς θέλει νὰ ἤμεθα γενναῖοι, ἀμνησίκακοι καὶ ἀνεξίκακοι, μιμούμενοι τὸν πανάγαθον Θεὸν, τὸν ἀνατέλλοντα τὸν ἥλιον αὐτοῦ ἐπὶ πονηροὺς καὶ ἀγαθοὺς καὶ βρέχοντα ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους (Ματθ. ε', 45) καὶ δεικνύμενοι ἄξιοι ὀπαδοὶ ἐκείνου, ὅστις «λοιδορούμενος οὐκ ἀντελοιδόρει καὶ πάσχων οὐκ ἠπείλει» (Α' Πέτρ. β', 23), ἐπὶ τοῦ σταυροῦ δὲ κρεμάμενος, ηὔχετο ὑπὲρ τῶν σταυρωτῶν του (Λουκ. κγ', 34). Τοιαύτη εἶναι ἡ χριστιανικὴ ἠθική. Οὕτως ἐξήπλωσεν ὁ χριστιανισμὸς εἰς τὸν κόσμον τὰς ἀληθεῖς ἠθικὰς ἰδέας

Ταῦτα ὑπῆρξαν, ἀγαπητοὶ ἀδελφοὶ, τὰ μεγάλα ἀγαθὰ, ἅτινα ἐπήνεγκεν εἰς τὸν κόσμον ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ χριστιανισμοῦ. Διὰ τοῦ χριστιανισμοῦ ἐπεκράτησαν ἐν τῷ κόσμῳ αἱ ὑγιεῖς καὶ ἀληθεῖς θρησκευτικαὶ καὶ ἠθικαὶ ἰδέαι, αἵτινες ἀνεμόρφωσαν αὐτόν. Τῶν ἰδεῶν τούτων εἰσηγητὴς παρ' ἡμῖν κατὰ μέγα μέρος γίνεται Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης, ὁ παρ' ἡμῶν σήμερον ἑορταζόμενος, οὗτινος τὸ ὄνομα διὰ τοῦτο θέλει μείνει πάντοτε σεβαστὸν καὶ προσφιλὲς πᾶσι τοῖς Ἕλλησιν, ἰδίως δὲ τοῖς Ἀθηναίοις. Εἰς τὰς ὑψηλὰς ταύτας θρησκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀληθείας ἐζήτησαν νὰ ὑψωθῶσι καὶ αὐτοὶ τῆς ἀρ-

χαίας Ἑλλάδος οἱ σοφοί, οἵτινες κατέχοντες παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς, οἵαν περίπου θέσιν εἶχον παρὰ τοῖς Ἰουδαίοις οἱ προφῆται, διὰ τῆς φιλοσοφίας καταπολεμήσαντες τὴν πολυθεΐαν καὶ εἰς τὸν ἕνα καὶ μόνον Θεὸν ὑψωθέντες, προπαρεσκεύασαν τὰ πνεύματα τῶν ἐθνικῶν εἰς ἀποδοχὴν τοῦ Εὐαγγελίου, ὅπως οἱ ἱεροὶ προφῆται προητοίμασαν τοὺς Ἰουδαίους εἰς αὐτό. Ἡ θρησκεία τοῦ Εὐαγγελίου, κατὰ βάθος καὶ ἐν τῷ πνεύματι αὐτῆς ἐννοουμένη, εἶναι ἡ θρησκεία, οἵαν ἐφαντάζοντο καὶ ἐπόθουν αὐτὴν ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Πλάτων. Τῆς ὑψηλῆς καὶ θείας ταύτης θρησκείας ἀξιωθέντες νὰ ὦμεν ὀπαδοί, ἂς σπουδάζωμεν νὰ φανῶμεν ἄξιοι αὐτῆς, δεικνύοντες διὰ τῶν ἀγαθῶν ἡμῶν ἔργων, ὅτι εἴμεθα ἀληθεῖς χριστιανοὶ καὶ συμμορφοῦντες τελείως τὸν βίον ἡμῶν πρὸς τὰ λαμπρὰ τοῦ Εὐαγγελίου ἠθικὰ παραγγέλματα. Γένοιτο!

21.

ΛΟΓΟΣ

ΕΙΣ ΤΟ ΥΠΕΡ ΤΩΝ ΚΕΚΟΙΜΗΜΕΝΩΝ ΜΝΗΜΟΣΥΝΟΝ[1]

Σεβαστὴ ὁμήγυρις!

Σήμερον τελεῖ ὁ Δῆμος τῶν Ἀθηναίων μνημόσυνον ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν τῶν ἐνταῦθα κειμένων προσφιλῶν ἡμῖν νεκρῶν. Τὸ ἔργον εἶναι εὐσεβὲς, τιμᾷ δὲ τὸν Δῆμον καὶ τοὺς διευθύνοντας αὐτὸν, δεικνύον, ὅτι τὸ παρὰ πολλῶν λεγόμενον, ὅτι ὁ λαὸς ἡμῶν δὲν σέβεται δῆθεν τὰ πάτρια, ὅτι κατέλιπε τὰ πατροπαράδοτα θρησκευτικὰ ἔθιμα καὶ δὲν εὐλαβεῖται πλέον τὰ καθεστῶτα τῆς ἱερᾶς ἡμῶν θρησκείας, δὲν εἶναι παντάπασιν ἀληθές. Ἐν τῷ ἑλληνικῷ λαῷ εἶναι βαθύτατα ἐρριζωμένον τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα. Καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ἰδίως οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ πρὶν ἔτι φωτισθῶσι διὰ τοῦ φωτὸς τῆς νέας πίστεως, ηὐλαβοῦντο τὴν πάτριον θρησκείαν καὶ ἐτέλουν μετὰ μεγίστου ζήλου τὰς τότε νενομισμένας θρησκευτικὰς αὐτῶν τελετάς. Ἡ περὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὰ νόμιμα αὐτῆς εὐλάβεια αὕτη ἐγένετο ἔτι μεγαλητέρα παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ, ὅτε ἡ θεία τοῦ χριστιανισμοῦ θρησκεία ἐγένετο ἡ ἐπικρατοῦσα παρ' αὐτῷ. Ἐπὶ τῷ θρησκευτικῷ τούτῳ χαρακτῆρι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρέπει νὰ χαίρωμεν· διότι λαὸς σεβόμενος τὸ θεῖον εἶναι λαὸς ἔχων ἠθικὴν ζωὴν καὶ δύναμιν ἐν ἑαυτῷ. Ἡ θρησκεία εἶναι ἡ βάσις τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἡ ἐσωτάτη πηγὴ πάσης χρηστότητος, ἡ ῥίζα πάσης ἀρετῆς. Ἄνευ θρησκείας τὰ ἤθη εὐκόλως ἐκφαυλίζονται, ὁ λαὸς διαφθείρεται καὶ καθίσταται ἀνίκανος πρὸς πᾶν μέγα ἔργον.

Ἡ ἰδέα, συνερχόμενοι ἐνταῦθα ἅπαξ τοῦ ἔτους νὰ τελῶμεν κοινὸν

---

[1] Ἐξεφωνήθη ἐν τῷ Α' νεκροταφείῳ Ἀθηνῶν ἐντολῇ τοῦ δημοτικοῦ Συμβουλίου τελουμένου ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μνημοσύνου ἐπιμελείᾳ τοῦ Δήμου Ἀθηναίων τῇ 12 μαρτίου τοῦ 1888.

μνημόσυνον ὑπὲρ τῶν τεθνεώτων καὶ νὰ ἀναμιμνησκώμεθα τῶν προσφιλῶν ἡμῖν νεκρῶν, ἦτο ἀρίστη. Ἡ ἀνάμνησις αὕτη τῶν νεκρῶν εἶναι καὶ καθῆκον ἡμῶν τῶν ἐπιζώντων καὶ λίαν διδακτικὴ ἡμῖν.

Εἶναι πρῶτον καθῆκον ἡμῶν νὰ ἀναμιμνησκώμεθα τῶν προφιλῶν ἡμῖν νεκρῶν. Ἕκαστος ἡμῶν ἔχει ἐνταῦθα κείμενον πατέρα ἢ μητέρα, ἢ ἀδελφούς, ἢ σύζυγον, ἢ τέκνα, ἢ συγγενεῖς, ἢ φίλους. Ὁ ἱερὸς οὗτος χῶρος κρύπτει ἐκτὸς τούτου τοὺς νεκροὺς τοσούτων ἐπισήμων πολιτῶν, ἀγωνιστῶν καὶ ἄλλων ἐπιφανῶν στρατιωτικῶν, ὑπηρετησάντων διὰ τοῦ ξίφους αὐτῶν τὴν πατρίδα ἡμῶν καὶ κατὰ τὸν μέγαν ὑπὲρ ἀνεξαρτησίας ἀγῶνα καὶ μετὰ ταῦτα, μεγάλων πολιτικῶν κυβερνησάντων τὴν χώραν ἡμῶν ἐπὶ μακρὰ ἔτη, μεγάλων ἐπιστημόνων φωτισάντων διὰ τῆς ἐπιστήμης τὸ ἔθνος καὶ ἄλλων χρηστῶν πολιτῶν, ἐκπληρωσάντων εὐσυνειδήτως τὸ πρὸς τὴν πατρίδα αὐτῶν καθῆκον καὶ διαφοροτρόπως εὐεργετησάντων τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν. Ἐνταῦθα κεῖνται ἐν γένει πλὴν πολλῶν ἀνδρῶν τοῦ 1821 οἱ πλεῖστοι τῶν ἀνδρῶν τῆς πρώτης μετὰ τὸν ἱερὸν ἀγῶνα γενεᾶς, ἥτις παραλαβοῦσα μετὰ τὴν ὑπὲρ ἐλευθερίας γιγαντώδη ἐκείνην πάλην τὴν Ἑλλάδα ἄμορφον σειρὰν ἐρειπίων, διεκόσμησεν αὐτήν, εἰσήγαγεν εἰς αὐτὴν τὴν νόμιμον τάξιν, ὠργάνωσε τὴν διοίκησιν, τὰ στρατιωτικά, τὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ αὐτῆς καὶ ὑπεστήριξε τὴν ἐμπορικήν, γεωργικήν, βιομηχανικὴν καὶ ἄλλην ἀνάπτυξιν καὶ ἐν γένει ἔπλασε τὴν νῦν Ἑλλάδα. Ὁλόκληρον τὸ παρὸν ἡμῶν εἶναι προϊὸν τοῦ παρελθόντος τούτου, οὗτινος οἱ πλεῖστοι ἀντιπρόσωποι ἀναπαύονται ἐνταῦθα. Καὶ λοιπὸν δὲν ἔπρεπε πάντων τούτων τῶν προσφιλῶν ἡμῖν νεκρῶν, τῶν οἰκείων ἡμῶν καὶ φίλων καὶ τοσούτων ἐνδόξων τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος πολιτῶν συνερχόμενοι ἅπαξ τοῦ ἔτους παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν νὰ τελῶμεν τὴν ἀνάμνησιν, ἐκπληροῦντες τὰ παρὰ τῆς ἱερᾶς ἡμῶν θρησκείας νενομισμένα ὑπὲρ ἀναπαύσεως τῶν ψυχῶν αὐτῶν; Δὲν συντελεῖ τὰ μέγιστα ἡ ἑορτὴ αὕτη τῶν νεκρῶν ἡμῶν εἰς τὸ νὰ ἀνανεοῖ καὶ διατηρῇ ζωηρὰν τὴν παρ' ἡμῶν ὀφειλομένην αὐτοῖς ἀνάμνησιν ταύτην; Δὲν θὰ ἦτο ἀχαριστία ἀσύγγνωστος τῶν τέκνων, τῶν γονέων τῶν ὁποίων ἡ κόνις ἀναπαύεται ἐνταῦθα, νὰ ἐπιλανθάνωνται αὐτῶν καὶ δὲν εἶναι καθῆκόν των νὰ τηρῶσιν ἀνεπίληστον τὴν μνήμην ἐκείνων, εἰς οὓς ὀφείλουσι μετὰ τῆς ὑπάρξεως καὶ πᾶν ἄλλο ἀγαθόν, ὅπερ κέκτηνται; Ὅσοι δὲ πάλιν εἶχον τὸ ὀδυνηρότατον ἀτύχημα νὰ κηδεύσωσιν ἐνταῦθα προώρως ἀπο-

θανόντα τέκνα, ἢ ἀδελφούς, ἢ συζύγους, ἢ φίλους, δὲν αἰσθάνονται ἐνταῦθα προσερχόμενοι καὶ παρὰ τοὺς τάφους αὐτῶν ἱστάμενοι καὶ δακρύοντες καὶ εὐχόμενοι ὑπὲρ αὐτῶν, ὅτι ἐπιτελοῦσιν ἱερὸν καθῆκον πρὸς τὴν μνήμην αὐτῶν; Ἐν γένει δὲν ἐννοοῦμεν πάντες, ὅτι προσερχόμενοι εἰς τοὺς ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ περιβόλῳ εὑρισκομένους τάφους τῶν τὴν πατρίδα ἄλλοτε ὑπηρετησάντων ἀνδρῶν τελοῦμεν φόρον ἀπαραίτητον εὐγνωμοσύνης εἰς τὴν μνήμην αὐτῶν; Ἰδοὺ πῶς ἡ παροῦσα τελετὴ πληροῖ ἀνάγκην εὐγενῆ τῆς καρδίας ἡμῶν, συντελεῖ εἰς ἐκπλήρωσιν καθήκοντος ἱερωτάτου. Ἡ λήθη τῶν νεκρῶν ἡμῶν εἶναι ἀγνωμοσύνη καὶ ἀστοργία· ἡ μνήμη τοὐναντίον αὐτῶν εἶναι ἐπιτακτικὸν καθῆκον, εἶναι ἔνδειξις εὐγενοῦς ψυχῆς. Ὁ λαὸς τῶν Ἀθηνῶν συνερχόμενος ἐνταῦθα καὶ τελῶν τὴν ἀνάμνησιν τῶν νεκρῶν αὐτοῦ, τιμᾷ ἑαυτόν.

Ἔπειτα ἡ ἀνάμνησις αὕτη τῶν νεκρῶν ἡμῶν εἶναι συνάμα διδακτικωτάτη εἰς ἡμᾶς. Παρὰ τοὺς τάφους συνερχόμενοι καὶ τελοῦντες τὸ παρὸν μνημόσυνον ἀναμιμνησκόμεθα εἴπερ ποτὲ καὶ ἄλλοτε τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Τὰ πάντα εἶναι πρόσκαιρα· ὁ βίος ἡμῶν παρέρχεται ὡς ὁ βίος τοῦ ἄνθους τοῦ ἀγροῦ· δὲν εἴμεθα αἰώνιοι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ· εἴμεθα ἁπλοῖ διαβάται· πάντες ὁ μὲν ταχύτερον τοῦ ἄλλου βαίνομεν πρὸς τὸν θάνατον καὶ διὰ τοῦ θανάτου εἰσερχόμεθα εἰς τὴν αἰωνιότητα. Ἡ παροῦσα ζωὴ εἶναι τὰ προπύλαια τῆς αἰωνιότητος, ἡ ἀρχὴ αὐτῆς, ὁ πρῶτος σταθμὸς τῆς αἰωνίας ἡμῶν πορείας. Διότι περὶ τούτου, ὅτι ἡ ὕπαρξις τοῦ ἀνθρώπου δὲν διαρκεῖ μέχρι τοῦ τάφου, ὅτι πέραν τοῦ τάφου ἀνοίγεται νέα ζωὴ εἰς τὸ πνεῦμα, ἔχομεν ἀκράδαντον πεποίθησιν. Ἂς ἀποφαίνωνται οἱ ὑλισταί, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι μόνον ὕλη καὶ ὅτι ἡ μόνη ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ παροῦσα. Τὴν ψευδῆ ταύτην σοφίαν των ἀποκρούει ἡ καθολικὴ συνείδησις ὁλοκλήρου τῆς ἀνθρωπότητος, ἥτις ἀπ' ἀρχῆς ἐπίστευεν εἰς τὴν ἀθανασίαν· ἀποκρούει ὁ νοῦς ἡμῶν, ὅστις δὲν δύναται νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ὁ Θεὸς πλάσας τὸν ἄνθρωπον λογικὸν καὶ δοὺς αὐτῷ τάσεις πρὸς τὸ τέλειον καὶ αἰώνιον, πρὸς τὴν τελείαν ἀλήθειαν καὶ τὸν Θεόν, μετὰ βραχύν τινα βίον ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ θέτει τέρμα εἰς τὴν ὕπαρξίν του, ἀφίνων ἀνεκπληρώτους τὰς τάσεις ταύτας· ἀποκρούει ἡ καρδία ἡμῶν, ἥτις πλασθεῖσα ἵνα ζητῇ καὶ ἀγαπᾷ τὸν αἰώνιον Θεόν, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρίζηται διὰ τοῦ θανάτου ἀπ' αὐτοῦ· ἀποκρούει αὐτὴν τέλος τὸ ἠθικὸν ἡμῶν συνειδός, τὸ ὁποῖον ἀπαιτεῖ

ἐπιτακτικῶς τὴν ἐν ἄλλῃ ζωῇ ἐπανόρθωσιν τῆς ἐνταῦθα ἀντικανοποιήτου πολλάκις μενούσης δικαιοσύνης. Ἡ ἀρετή, ἥτις πολλάκις ἐνταῦθα μένει ἀβράβευτος, πρέπει ἐν ἄλλῃ τινὶ ζωῇ νὰ ἀνταμειφθῇ· ἡ κακία, ἡ ἐνταῦθα μένουσα πολλάκις ἀτιμώρητος, πρέπει ἐν τῷ μέλλοντι νὰ τιμωρηθῇ. Τοῦτο ἀπαιτεῖ ἡ δικαιοσύνη· τοῦτο ἀπαιτεῖ ὁ ἐν ἡμῖν ἔμφυτος ἠθικὸς νόμος. Κατ' ἀνάγκην ἄρα πρέπει νὰ ὑπάρχῃ ἄλλη ζωή. Διὰ ταῦτα κωφεύοντες δικαίως εἰς τὰς ἀποφάνσεις τοῦ ὑλισμοῦ καὶ τῆς ἀπιστίας, πιστεύομεν ἀκραδάντως μετὰ τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ ἱεροῦ Εὐαγγελίου, ὅτι ὁ τάφος εἶναι ἡ γέφυρα ἡ μετάγουσα ἀπὸ τοῦ προσκαίρου βίου εἰς τὴν αἰωνιότητα, ὅτι θνήσκοντες μεταβαίνομεν ἀπὸ τοῦ θανάτου εἰς τὴν ζωὴν (Ἰω. ιά. 24). Αἱ σκέψεις αὗται περὶ τοῦ ματαίου καὶ προσκαίρου τῆς παρούσης ζωῆς καὶ περὶ τοῦ θανάτου καὶ τῆς αἰωνιότητος αἱ προκαλούμεναι κατ' ἀνάγκην διὰ τῆς παρούσης τελετῆς δὲν δύνανται νὰ μὴ ἦναι διδακτικαὶ ἡμῖν. Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ ἵσταται πάντοτε ἐνώπιον ἡμῶν ὡς φόβητρον ὁ θάνατος, οὐδὲ ἡ μελαγχολικὴ σκέψις περὶ τῆς ματαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων πρέπει παρακολουθοῦσα πάντοτε ἡμᾶς νὰ πικραίνῃ τὸν βίον ἡμῶν, ἀποπνίγουσα πᾶσαν χαρὰν καὶ φαιδρότητα, καὶ νὰ καταστρέφῃ πᾶσαν δραστηριότητα καὶ ἐνεργητικότητα ἡμῶν. Ὁ βίος ἐν ἀδιαλείπτῳ καὶ ὑπερβολικῇ ἀναμνήσει τοῦ θανάτου εἶναι ἀβίωτος, εἶναι θλιβερὸς καὶ ἀποτρόπαιος. Ἡ χαρὰ καὶ ἡ φαιδρότης πρέπει νὰ κοσμῇ τὸν βίον ἡμῶν. Ζῶντες ἐν τῷ βίῳ τούτῳ καὶ κατὰ νόμον καὶ μετὰ μέτρου μεταλαμβάνοντες τῶν ἀγαθῶν, ἅτινα ἡ πατρικὴ τοῦ Θεοῦ Πρόνοια ἐπιδαψιλεύει ἡμῖν, ἂς εὐχαριστῶμεν τῷ Θεῷ ἐν χαρᾷ (Α' Τιμοθ. δ', 3). Ἀφ' ἑτέρου ὁ βίος εἶναι πολύμοχθος, εἶναι πλήρωσις βαρυτάτων καθηκόντων, εἶναι πάλη πρὸς τὸ κακόν, πρὸς τὸ κακὸν τὸ ἐν ἡμῖν, ἤτοι πρὸς τὰ πάθη καὶ τὸν ἐγωϊσμὸν ἡμῶν, καὶ πρὸς τὸ κακὸν τὸ ἐκτὸς ἡμῶν, ἤτοι πρὸς τὰ πάθη καὶ τὸν ἐγωϊσμὸν τῶν ἄλλων καὶ πρὸς τὴν δυσμένειαν τῶν περιστάσεων. Πρὸς τὸν πολύμοχθον τοῦτον βίον, πρὸς τὴν πάλην ταύτην ἔχομεν ἀνάγκην ὁλοκλήρου τῆς δραστηριότητος καὶ ἐνεργητικότητος ἡμῶν, ἃς ἀδιάλειπτοι καὶ ὑπερβολικαὶ ἀναμνήσεις τοῦ θανάτου καὶ τῆς ματαιότητος τοῦ κόσμου δύνανται νὰ ἐξασθενίζωσιν ἐπὶ βλάβῃ ἡμῶν. Ἀλλ' ἂν τὸ ὑπερβολικῶς καὶ αἰωνίως ἀναλογίζεσθαι τὸν θάνατον καὶ τὸ μάταιον τῶν ἐπὶ γῆς πραγμάτων εἶναι νοσηρὰ κατάστασις, ῥίπτουσα τὸν ἄνθρωπον εἰς μελαγχολικὴν

ἀπραξίαν, ἡ ἐνίοτε ὅμως καὶ μετὰ μέτρου ἀνάμνησις αὐτῶν, ὅτι δηλ. δὲν εἴμεθα αἰώνιοι ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ, ὅτι πορευόμεθα πάντες τὴν πρὸς τὸν θάνατον ὁδὸν, ὅτι τὰ πάντα περὶ ἡμᾶς εἶναι πρόσκαιρα, παρερχόμενα ὡς ὄναρ καὶ σκιὰ, καὶ ὅτι μετὰ πολὺ ἢ ὀλίγον θὰ ἐγκαταλίπωμεν τὰ πάντα καὶ τὸν πλοῦτον ἡμῶν, καὶ τὴν δύναμιν ἡμῶν καὶ πᾶν ὅ,τι ἄλλο ἔχομεν, ἐφ' ᾧ καυχώμεθα καὶ ὑπὲρ οὗ ἀγωνιζόμεθα, εἶναι σωτήριος ἡμῖν, καταστέλλουσα τὰς ἐγωϊστικὰς ἡμῶν τάσεις καὶ σωφρονίζουσα πολυτρόπως ἡμᾶς. Σὺ ὅστις διὰ παντὸς μέσου ζητεῖς νὰ αὐξήσῃς τὸν πλοῦτόν σου, πιέζων τὸν ἀσθενῆ καὶ μεταχειριζόμενος ἐν ἀνάγκῃ τὴν ἀπάτην, τὸ ψεῦδος καὶ πᾶν ἄλλο ἐπαίσχυντον μέσον, ἀναλογίσθητι, ὅτι τὰ πάντα εἶναι ἀβέβαια, ὅτι ὁ θάνατος ἐν πάσῃ στιγμῇ δύναται νά σοι ἐπέλθῃ. Εἰς τί τότε θὰ θὰ χρησιμεύσωσί σοι τὰ ἀδίκως ἐπισωρευθέντα πλούτη σου; Σὺ δὲ ὅστις εἶσαι παραδεδομένος εἰς τὴν ἀσωτείαν καὶ καταστρέφεις καὶ περιουσίαν καὶ ὑγείαν καὶ τιμὴν ἐν ταῖς ἡδοναῖς σου συλλογίσθητι, ὅτι ὁ θάνατος δύναται νά σε ἀφαρπάσῃ ἐν μέσῳ τῆς κραιπάλης σου, μεμολυσμένον τὴν ψυχὴν καὶ κεκηλιδωμένον. Ὁποῖος θὰ παραστῇς τότε ἐνώπιον τοῦ Πλάστου σου; Σὺ δὲ, ὦ φιλόδοξε, ὅστις εἰς τὴν φιλαρχίαν καὶ δοξομανίαν σου εἶσαι ἕτοιμος νὰ θυσιάσῃς τὰ πάντα καὶ αὐτὴν τὴν πατρίδα σου, ὅστις κατέχεσαι ὑπὸ τῆς μανίας νὰ βλέπῃς πάντας ἕρποντας εἰς τοὺς πόδας σου, ἀναμνήσθητι, ὅτι εἶσαι θνητὸς, ὅτι ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν ὁ θάνατος δύναται νά σε καταλάβῃ. Τί θὰ γίνωσι τότε τὰ ὄνειρα τῆς φιλοδοξίας σου; Πάντες ἐν γένει, ἔχοντες ὑπ' ὄψιν τὸν αἰφνιδίως ἐπερχόμενον θάνατον καὶ τὸ μάταιον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, μὴ προσκολλώμεθα ὑπερβολικῶς εἰς τὰ γήϊνα, μὴ παραδιδώμεθα εἰς τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ ἐγωϊσμοῦ ἡμῶν, μὴ δουλεύωμεν τοῖς πάθεσιν ἡμῶν. Ἂς ἔχωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι δὲν εἴμεθα πεπλασμένοι μόνον πρὸς τὸν πρόσκαιρον τοῦτον βίον, ἀλλ' ὅτι εἴμεθα πολῖται καὶ ἀνωτέρου τινὸς ἠθικοῦ κόσμου, ἀνωτέρας τινὸς ἀοράτου πνευματικῆς βασιλείας, τῆς αἰωνίας βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Τῆς βασιλείας ταύτης νόμοι εἶναι οἱ αἰώνιοι νόμοι τῆς ἠθικῆς οἱ ἐν τῇ συνειδήσει ἡμῶν ἐγγεγραμμένοι. Τοὺς νόμους τούτους δέον νὰ ἔχωμεν ἐν τῷ βίῳ ἡμῶν γνώμονα τῶν πράξεων ἡμῶν, οὐχὶ δὲ τὸ συμφέρον ἡμῶν ἁπλῶς, οὐχὶ τὰ πάθη ἡμῶν. Οὕτω δὲ πράττοντες καὶ ἔργα ἀγαθὰ ἐπιτελοῦντες, δυνάμεθα νὰ ἀποθνήσκωμεν ἡσύχως. Εἶναι ὡραῖος ὁ θάνατος τοῦ δικαίου· οὗτος εἶναι ὁ θάνατος τοῦ ἀληθοῦς χριστιανοῦ,

ὁ θάνατος ἐν Κυρίῳ. Περὶ τῶν τοιούτων λέγει ἡ Γραφή· «Μακάριοι οἱ ἐν Κυρίῳ ἀποθνήσκοντες· τὰ ἔργα αὐτῶν ἀκολουθοῦσι μετ' αὐτῶν» (Ἀποκ. ιδ', 13). Τοιουτοτρόπως ἡ ἀνάμνησις τῶν νεκρῶν, ἡ ἀνάμνησις τοῦ θανάτου, ἣν ἐπιτελοῦμεν κατὰ τὴν σήμερον ἑορτήν, εἶναι διδακτικωτάτη ἡμῖν τοῖς ἐπιζῶσιν.

Ἀλλὰ καὶ ἄλλως διδάσκει ἡμᾶς ἡ ἀνάμνησις αὕτη τῶν νεκρῶν. Συνερχόμενοι ἐνταῦθα πρὸς τέλεσιν τοῦ μνημοσύνου τούτου παρὰ τοὺς τάφους τῶν προσφιλῶν ἡμῖν νεκρῶν ἀναμιμνησκόμεθα κατ' ἀνάγκην τῶν ἀρετῶν αὐτῶν καὶ τοῦτο κεντρίζει ἡμᾶς εἰς μίμησιν αὐτῶν. Ἐνταῦθα κεῖται ἡ παρελθοῦσα γενεά, ἥτις ἐδημιούργησε τὴν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἔπλασεν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος σχεδὸν τὴν πατρίδα ἡμῶν ταύτην. Ἡ γενεὰ ἐκείνη εἶχε πολλὰς ἀρετάς, δι' ὧν ἐμεγαλούργησεν. Εἶχεν εὐσέβειαν, πίστιν ἀκράδαντον εἰς τὸν Θεὸν καὶ φόβον πρὸς τὸν θεῖον νόμον. Εἶχεν ἤθη χρηστά, ἠθικὴν αὐστηρότητα ὑπὲρ πάντα ἄλλον λαὸν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Εἶχε φιλεργίαν καὶ δραστηριότητα ἔκτακτον. Εἶχε τέλος πατριωτισμόν, ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν πατρίδα καὶ τὸ μεγαλεῖον αὐτῆς. Τὰς ἀρετὰς ταύτας τῶν πατέρων ἡμῶν πρέπει νὰ μιμηθῶμεν, φαινόμενοι ἄξιοι αὐτῶν καὶ συνεχίζοντες τὰς παραδόσεις των. Τὸ ἔργον, ὅπερ ἤρχισαν, πρέπει ἡμεῖς νὰ φέρωμεν εἰς πέρας, πρέπει νὰ συμπληρώσωμεν τὸ μεγαλεῖον τῆς πατρίδος ἡμῶν. Πρὸς τοῦτο χρῄζομεν εὐσεβείας. πίστεως θερμῆς εἰς τὸ θεῖον, εὐλαβείας πρὸς τὴν πάτριον θρησκείαν. Ἡ ἀσέβεια, ἡ ἀπειλοῦσα ἔξωθεν τὴν χώραν ἡμῶν, πρέπει νὰ ἀποκρουσθῇ ἀφ' ἡμῶν. Ἡ ἀσέβεια δύναται νὰ φθείρῃ τὸν ἑλληνικὸν λαὸν καὶ καταστήσῃ ἀνίκανον νὰ μεγαλουργήσῃ αὖθις. Χρῄζομεν ἠθῶν χρηστῶν. Ἡ χρηστότης εἶναι ἡ ὑγεία, ἡ ἠθικὴ ῥώμη τῶν λαῶν. Χρηστοὶ πολῖται, τιμίως διαχειριζόμενοι τὰ δημόσια καὶ εὐσυνειδήτως ἐκπληροῦντες τὰ καθήκοντα αὐτῶν, δύνανται μόνον νὰ ὑψώσωσι τρὴν πατίδα ἡμῶν. Διεφθαρμένοι καὶ ἀσυνείδητοι πολῖται τοὐναντίον ὁδηγοῦσι τὸ σκάφος τῆς πολιτείας εἰς τὸν ὄλεθρον. Χρῄζομεν φιλεργίας καὶ δραστηριότητος. Ἡ ὀκνηρία καὶ ἀεργία προδίδουσι κάματον τῶν ψυχῶν, ἀδράνειαν καὶ ἀσθένειαν αὐτῶν. Ἔχομεν ἀνάγκην ζωῆς καὶ σθένους πρὸς ἐπίτευξιν μεγάλων σκοπῶν. Τέλος χρῄζομεν πατριωτισμοῦ, ἀγάπης ἀκραιφνοῦς πρὸς τὴν πατρίδα, ἐνθουσιασμοῦ πατριωτικοῦ, οὗ ἄνευ οὐδὲν μέγα δυνάμεθα νὰ ἐπιτελέσωμεν. Μόνον κτώμενοι τὰς ἀρετὰς ταύτας, θὰ φανῶμεν ἄξιοι τῶν πατέρων ἡμῶν, ὑπὲρ ὧν σήμερον τελοῦμεν τὸ

παρὸν μνημόσυνον· μόνον τοιαύτη ἀποδεικνυομένη ἡ παροῦσα γενεὰ θὰ ἀναφανῇ ἀξία τῆς παρελθούσης, ἧς σήμερον τελοῦμεν τὴν ἀνάμνησιν. Ἰδοὺ πῶς ἡ ἀνάμνησις τῶν νεκρῶν ἡμῶν δύναται καὶ οὕτω νὰ ἀποβῇ ἡμῖν διδακτική. Μόνον δὲ τοιοῦτοι γινόμενοι, ἄξιοι δηλαδὴ ἀναδεικνυόμενοι τῶν πατέρων ἡμῶν, θέλομεν εὐχαριστήσει καὶ τὰς μακαρίας αὐτῶν ψυχάς.

Ναί, μακάρια πνεύματα τῶν ἐνταῦθα κειμένων προσφιλῶν ἡμῖν νεκρῶν! Δέχθητε τὴν στιγμὴν ταύτην τὸν χαιρετισμὸν ἡμῶν τῶν σήμερον συνελθόντων ἐνταῦθα περὶ τοὺς τάφους σας. Εἴθε ὁ Κύριος τῶν πνευμάτων ἀναπαύσῃ ὑμᾶς ἐν κόλποις Ἀβραάμ, μακρὰν πάσης ὀδύνης, λύπης καὶ στεναγμοῦ. Ἡ μνήμη ὑμῶν μένει παρ' ἡμῖν ζωηροτάτη. Ἡ ἀνάμνησις τῶν ἀρετῶν σας ἀνεπίληστος. Ὅσα ἐπράξατε ὑπὲρ ἡμῶν, ὑπὲρ τοῦ τόπου τούτου, δὲν λησμονοῦμεν, τοὺς μόχθους σας, τοὺς ἀγῶνάς σας, τὰς θυσίας σας. Θέλομεν δὲ πάντοτε σπουδάζει νὰ μιμηθῶμεν τὰς ἀρετάς σας καὶ νὰ συνεχίσωμεν τὸ ἔργον σας καὶ τὰς παραδόσεις σας. Παρὰ τῷ Θεῷ ὄντες δέεσθε ὑπὲρ ἡμῶν καὶ ὑπὲρ τῆς πατρίδος μας, ἵνα φωτίσῃ ὁ Θεὸς τοὺς διέποντας τὰς τύχας της ὅπως διευθύνωσιν αὐτὴν εἰς τὴν εὔκλειαν αὐτῆς.

Γαῖαν ἔχοιτε ἐλαφράν! Αἰωνία σας ἡ μνήμη! Αἰωνία!

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ*

Τῷ ἀναγνώστῃ . . . . Σελ. 5
1. Περὶ Ἰουλιαννοῦ τοῦ Παραβάτου. . . . . » 7
2. Περὶ Αὐγουστίνου. . . . . » 41
3. Περὶ Συνεσίου . . . . » 67
4. Περὶ Φωτίου . . . . » 90
5. Ἐπιστροφὴ Σλάβων διὰ Μεθοδίου. . . . . » 117
6. Ἐπιστροφὴ Ῥώσσων . . . . » 128
7. Ἡ Τετρακοσιετηρὶς τοῦ Λουθήρου . . . . » 135
8. Περὶ Θεοκλήτου Φαρμακίδου . . . . » 163
9. Λέων ὁ ΙΓ' καὶ Ἰωακεὶμ ὁ Δ' . . . . » 188
10. Τὸ Ἰωβιλαῖον Λέοντος τοῦ ΙΓ' . . . . » 198
11. Αἰτίαι θρησκευτικῆς ἀδιαφορίας . . . . » 214
19. Θρησκεία καὶ ἐπιστήμη Σκαλτσούνη. . . . . » 232
13. Περὶ ψυχῆς καὶ Θεοῦ Βράϊλα. . . . . » 247
14. Περὶ Σωκράτους Ἔϊχθαλ. » 256
15. Διδαχὴ Ἀποστόλων Βρυεννίου . . . . » 265
16. Πρότασις Συνόδου περὶ μισθοδοσίας ἐφημερίων. . . . . » 275
17. Λόγος εἰς τοὺς τρεῖς Ἱεράρχας . . . . » 297
18. Λόγος ἐπὶ τῇ πεντηκονταετηρίδι τοῦ Πανεπιστημίου. » 308
19. Λόγος εἰς Γρηγόριον τὸν Ναζιανζηνὸν . . . . » 313
20. Λόγος εἰς Διονύσιον τὸν Ἀρεοπαγίτην. . . . . » 322
21. Λόγος εἰς τὸ ὑπὲρ τῶν κεκοιμημένων μνημόσυνον. . . . » 328

* Εἰς τὰ ἐν τῇ ἀγγελίᾳ καὶ τῷ προλόγῳ ἀγγελθέντα ὡς δημοσιευθησόμενα προσετέθησαν καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα ἡμῶν.

ΕΡΓΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΣ

Ὀρθόδοξος Ἐπιθεώρησις (1869—1871).
Γκιζώτου Μελέται ἐκ τοῦ γαλλικοῦ μεταφρασθεῖσαι 1869.
Ἱερὰ Ἱστορία, Κατήχησις, Στοιχειώδης ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία καὶ Ἠθικὴ 1876.
Δοκίμιον Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας 1874.
Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία. Τόμοι δύο· 1881.
Ἀπάνθισμα ἐκ τῆς ἁγίας Γραφῆς 1878.
Θρησκευτικὴ Φωνὴ (1880—1882).

Αἱ παροῦσαι Μελέται τιμῶνται δρ. 5.

Ἐκ τοῦ Τυπογραφείου τῶν Καταστημάτων ΑΝΕΣΤΗ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ
1888.—1168.

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 16 . 18 15 10 016 4